колашински четнички затвор 1942

Поглед на Колашин

СТРИЈЕЉАНИМ И ПОГИНУЛИМ ЗАТВОРЕНИЦИМА.

СЕКЦИЈА ЗАТВОРЕНИКА КОЛАШИНСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА – БЕОГРАД

ИСТОРИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ СР ЧЕРНОГОРИИ
МАРКСИСТСКИЙ ЦЕНТР ЦК СК ЧЕРНОГОРИИ
СКУПЩИНА ОБЩИНЫ КОЛАШИН

КОЛАШИНСКАЯ ЧЕТНИЧЕСКАЯ ТЮРЬМА 1942 – 1943

(Сборник статьей)

INSTITUT HISTORIQUE DE LA RS DE MONTENEGRO
CENTRE MARXISTE DU CC DE LA LIGUE DES COMMUNISTES DE MONTENEGRO
ASSEMBLEE MUNICIPALE KOLAŠIN

PRISON DE TCHETNIK DE KOLAŠIN 1942 – 1943.

Титоград
1987.

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ
МАРКСИСТИЧКИ ЦЕНТАР ЦК СК ЦРНЕ ГОРЕ
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ КОЛАШИН

КОЛАШИНСКИ ЧЕТНИЧКИ ЗАТВОР 1942 – 1943

(Зборник радова са научног скуна одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984)

Титоград
1987.

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Припремни одбор:

Миљан Ашанин
Обрен Благојевић
Јован Р. Бојовић, предсједник
Вукић Булатовић
Вукајло Глушчевић, секретар
Велимир Дракуловић
Милорад Зарубица
Радоје Пајовић
Рајко Раосављевић

Редакција:

Саво Анђелић
Обрен Благојевић
Јован Р. Бојовић, предсједник
Бранко Булатовић
Вукић Булатовић
Вукајло Глушчевић, секретар
Зоран Лакић
Михаило Лалић
Ђуро Вујовић
Душан Машовић
Радоје Пајовић
Рајко Раосављевић
Милија Шћепановић

УРЕДНИК
Јован Р. Бојовић

Примљено на сједници Научног вијећа Историјског института СР Црне Горе одржаној 5. XI 1986. године.

У финансирању књиге учествовали су: Самоуправна заједница за научне дјелатности Црне Горе, Марксистички центар ЦК СК Црне Горе и Велетрговина Колашин.

ПРЕДГОВОР

У организацији Историјског института СР Црне Горе, Марксистичког центра ЦК СК Црне Горе и Секције преживјелих затвореника Колашинског четничког затвора, у Колашину је 14. и 15. маја 1984. године одржан научни скуп с темом: Колашински четнички затвор 1942 – 1943. На крају дводневног, веома успјелог рада, формирана је Редакција, у саставу: Саво Анђелић, Обрен Благојевић, Бранко Булатовић, Вукић Булатовић, Зоран Лакић, Ђуро Вујовић, Душан Машовић, Радоје Пајовић, Рајко Раосављевић, Милија Шћепановић и Јован Р. Бојовић – којој је дат задатак да текстове са овог скупа припреми за штампу. За секретара Редакције одређен је Вукајло Глушчевић.

Редакција је одржала више састанака и на њима разматрала појединачно сваки рукопис. Сваки рад су прочитала по два члана Редакције и уредник издања. Одлуке о штампању радова донешене су на основу писмених рецензија. Саопштења чији аутори нијесу хтјели да прихвате сугестије рецензената и Редакције нијесу објављена.

Не рачунајући остале текстове (са отварања научног скупа – поздравна и закључна ријеч) у књизи се објављује 38 саопштења и 12 дискусија. Проблематика је и по садржини и по начину обраде разноврсна. У текстовима се говори о политичким, војним и економским приликама у Црној Гори у вријеме постојања Колашинског четничког затвора. Поред научних радова, у књизи је објављено и преко 30 сјећања преживјелих затвореника. То су интересантна и потресна свједочења о разноврсним збивањима везаним за затвор, али и о непоколебљивом моралу бораца, о њиховој спремности да све издрже, о вјери у побједу, о „четничком судству“, одвођењу на стрелишта, ликовима затвореника, хап-

шењима и спроводјењу затвореника из разних мјеста Црне Горе до Колашинског затвора, замјени неких затвореника, бјекствима и пребацивањима у друге затворе и логоре широм Југославије, Грчке, Италије, и Њемачке, о затвореницама и њиховом храбром држању на стрелишту које је ушло у легенду.

Књига садржи читаво богатство података. У њој се први пут објављује и списак стријељаних затвореника (број стријељаних на Брези до сада је различито приказиван), а обрађена су и многа питања до сада мало или нимало обрађивана, као што су: држање затвореника, тортура и окивање у тешке окове, „суђења", одводјења на стрелиште и слично. Затвореници су били људи различитих занимања, пола и узраста, али све непоколебљиви борци за слободу своје земље и свог народа. Многи од њих су пали већ ту, у Колашину и околини, а знатно већи дио осталих затвореника по изласку из овог мучилишта наставио је борбу до краја рата.

Књига ће добро послужити свима које буде интересовала и ова област проблематике нашег ослободилачког рата и револуције. Уз то, она је и своје врсни споменик једном времену.

На крају, посебно истичем захвалност сарадницима књиге, члановима Редакције, колективу „Стручне књиге" из Београда који је уложио велике напоре око техничке опреме и штампања књиге, радној организацији „Велетговина" из Колашина која је уложила највећи дио средстава за њено штампање и другима који су, према својим могућностима, допринијели да се ова књига објави.

Јован Р. Бојовић

ЈОВАН Р. БОЈОВИЋ

ОТВАРАЊЕ НАУЧНОГ СКУПА

Другарице и другови, поштовани гости и учесници Научног скупа,

У историјској науци је познато да је црногорски народ у јулу 1941. године, заједно са осталим југословенским народима, под руководством Комунистичке партије Југославије почео оружану борбу против окупатора. Тринаестојулски устанак је најмасовнији устанак, са највећим почетним успјесима у Југославији, у најкрвавијем рату у историји човјечанства какав је био други свјетски рат.

Јулском ослободилачком борбом 1941. године у Југославији је отворен фронт у позадини фронтова, у окупираној Европи, који ће попримати све веће размјере. Оружане групе које су почеле ту борбу прерасте у организовану милионску армију, која је након крваве и у историји незапамћене четворогодишње борбе на југословенском простору ослободила своју земљу и тиме допринијела побједи антихитлеровске коалиције.

У двадесетогодишњем периоду постојања југословенске буржоаске државе њена владајућа буржоазија није била у стању да ријеши многа унутрашња питања у земљи. Без обзира на ту околност, на класну експлоатацију, колебљив, а дијелом и издајнички став владајуће буржоазије према независности земље и њену одбрамбену неприпремљеност, као и немилосрдне прогоне припадника Комунистичке партије од стране буржоаског државног апарата, Комунистичка партија се и у условима тешког илегалног рада истински борила за очување независности Југосла-

бује. Она се борила за формирање демократске владе, за давање демократских слобода, борбу против свих колебљивих и издајничких групација у земљи које су против независности државе, за ослонац на Совјетски Савез као једину земљу социјализма, за припрему земље за одбрану и друго.

Свој одлучни став за одбрану независности државе она је показала и у априлском рату када је земља била нападнута од стране нацистичко-фашистичких агресора. Тиме је она потврдила не само у својој земљи већ и у свијету да је национална партија и да се истински бори за независност своје земље. Таквим својим ставом она је стекла повјерење међу свим родољубивим, патриотским и демократским снагама у земљи као једина политичка партија која се бори за слободу и равноправност свих друштвених слојева, без обзира на њихову социјалну, националну, вјерску и политичку припадност. У томе је њена историјска улога уочи почетка ослободилачке и револуционарне борбе, коју је она сама покренула у окупираној Југославији 1941. године.

Априлска катастрофа југословенске државе, колебљивост и издаја у редовима вишег командног састава југословенске војске, колебљивост и издаја дијела југословенске буржоазије, бјекство владе у иностранство и остављање народа на милост и немилост окупатора и његових сарадника; Комунистичка партија се одлучила да упоредо са ослободилачком борбом побједе и борбу за промјену друштвеног поретка, за социјалну и националну равноправност, све у циљу достојног мјеста радног човјека у југословенској држави након њеног ослобођења од окупатора. Побједена је најжешћа и најкрвавија борба у историји југословенских народа, која је по смјелости, непоколебљивости, хероизму и одлучности да се истраје до коначне побједе задивила читав миљубиви и прогресивни свијет, па и саме окупаторе. Борба је била јединствена на југословенском простору, под руководством јединствене Комунистичке партије и под јединственом југословенском заставом с амблемима будуће социјалистичке државе и социјалистичког друштва.

У току четворогодишње натчовјечанске борбе, уз огромне људске и материјалне жртве, рођена је југословенска држава новог типа – Федеративна Народна Република Југославија,

заједница равноправних југословенских народа и народности. Слобода, братство, равноправност и самосталност, стварани и челичени у епопеји нашег ослободилачког рата, најсвјетлије су дјело свих грађана савремене Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Они представљају нераскидиво ткиво генерација.

Опредијеливши се истовремено за ослободилачку и револуционарну компоненту од самог почетка оружане борбе, на ослобођеној територији Црне Горе створени су и први органи нове, револуционарне власти као производ оружане револуције. Тиме је и почео процес друштвеног и социјалног преображаја будуће југословенске државе. У органе нове власти непосредним путем бирана су лица која су била за борбу против окупатора, без обзира на политичка опредјељења, социјалну, националну, вјерску и полну припадност.

Снагом тринаестојулског устанка окупатор је био изненађен. Њиме су његови планови о стварању самосталне црногорске државе под окриљем фашистичке Италије били покопани. Умјесто планиране окупаторске творевине, Црна Гора као саставни дио југословенске окупиране и подијељене државе постала је жариште оружаног устанка и слободне територије на којој се почела развијати нова народна власт. Она ће таква остати све до средине 1942. године, када су се пред бројно надмоћним окупаторским и четничким јединицама партизанске снаге морале повући у Босну.

Колашин је ослобођен 20. јула 1941. године, када се предао италијански гарнизон од 260 војника, карабињера, финанса и официра. Наредног дана формиран је Народни одбор за срез колашински. Постављени су Команда мјеста у Суд, а нешто касније стигла је и Команда Привремене врховне команде за Црну Гору са неколико чланова Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору. Колашин је почео да живи новим животом. У ратним условима почела је да дјелује нова, народна револуционарна власт. Такво стање ће остати све до првих дана августа, када су се партизани и органи нове власти повукли, а град поново окупирали Италијани.

Колашин је поново ослобођен почетком јануара 1942. и био слободан до друге половине фебруара 1942. године, када су га запосјели четници. Од тада па до краја септембра 1943. године био је у рукама четника и окупатора. У том периоду су у њему извршени многобројни злочини над припадницима ослободилачког рата и револуције у Црној Гори и Југославији. Од тада па до краја децембра 1944. године, када је коначно ослобођен, Колашин је неколико пута прелазио из руку Народноослободилачке војске у руке окупатора и обратно.

Ријетко је који град у току рата у Југославији толико пута прелазио из руку. Исто тако, јединствен је Колашин и по томе што су се у њему доносиле историјске одлуке за црногорски народ. У току рата и револуције Колашин је био састајалиште народних представника који су доносили историјске одлуке о будућности Црне Горе и њеног народа. Он је био сједиште црногорског парламента у ратним условима. За његово име везано је Прво засједање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења, које је прерасло у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења Црне Горе. Одлуке донесене у Колашину биле су резултат одлучности, преталаштва, хероизма и вјере у побједу народа који се борио за слободу уз цијену великих људских жртава. Оне чине саставни дио тековина југословенске револуције и највећу тековину црногорске ратне генерације. Због тога су оне највећа тековина Социјалистичке Републике Црне Горе, као саставног и нераскидивог дијела Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Крајем 1941. и почетком 1942. године у Црној Гори је дошло до формирања четничких оружаних јединица, уз свестрану помоћ италијанског окупатора, које су заједно са окупаторским оружаним снагама повеле отворену борбу против ослободилачког покрета и партизанских јединица. Формирање четничких оружаних снага и њихова борба против народноослободилачког покрета и партизанских јединица, једиих ослободилачких снага у окупираној земљи, била је највећа издаја од стране четничких организатора у Црној Гори. Таква издаја до тада није била позната у историји Црне Горе и њеној ослободилачкој борби. Четници су повели немилосрдну и крволочну борбу, не бирајући средства,

против народноослободилачког покрета, противу народа који се борио за слободу своје земље. Сарадња са окупатором и њихова заједничка борба против ослободилаца свог народа и своје земље најсрамнија је издаја у историји. Усклопу такве издаје каква је била четничка формиран је и злогласни четнички батаљон у Колашину 23. фебруара 1942. године, када су у њега доведени први заробљени партизански борци. Кроз овај злогласни батаљон од његовог оснивања па до расформирања 14. маја 1943. године прошло је око 2.000 батаљореника, од којих су, према најновијим истраживањима, само на Брези стрељана 74.

Иако је историографија о ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији у Црној Гори постигла значајне успјехе, питање колашинског четничког батаљона још није изучено. Изучавање овог питања веома је тешко због тога што није сачувана архивска грађа, нити пак постоје потпунија сјећања преживјелих батаљореника.

На иницијативу Секције преживјелих батаљореника Колашинског четничког батаљона, Историјски институт СР Црне Горе, Марксистички центар Централног комитета СК Црне Горе и Секција преживјелих батаљореника одлучили су да организују научни скуп под називом Колашински четнички батаљон 1942. – 1943. године. У циљу систематских припрема, формиран је Припремни одбор који је организовано радио на припреми скупа. Полазећи од чињенице да нема архивске грађе и да су до сада прикупљена сјећања преживјелих батаљореника веома скромна, Припремни одбор је одредио основне теме за обраду, како би се преко њих дала потпунија слика о свему ономе што се дешавало са батаљореницима у колашинском батаљону и ван њега. У том циљу се Припремни одбор појединачно обратио одређеном броју преживјелих батаљореника, с молбом да обраде поједина питања и теме. Исто тако обратио се и неколицини историчара да обраде поједина општа питања која омогућавају комплетније изучавање овог проблема. Позиву Припремног одбора одазвало се преко 30 преживјелих учесника и неколико историчара. Неки од преживјелих учесника имају и по два саопштења.

Тематика скупа је разноврсна: о општим политичким и економским приликама у Црној Гори у вријеме затвора, о четничкој власти, о страдању гериле, хватању и затварању бораца и њихових породица и симпатизера, о мучењу у затвору, стрељању и бјешњу затвореника, о високом моралу затвореника, ријетким бјекствима, спроводјењу затвореника у друге затворе, о појединим ликовима и другим питањима.

Другарице и другови,

Дозволите ми да се у име Припремног одбора и у своје име захвалим преживјелим учесницима четничког затвора у Колашину који су уложили напор и труд и написали саопштења за овај скуп, и да и њих и све остале учеснике и присутне најтоплије поздравим. Припремни одбор захваљује граду домаћину – Колашину – за срдачан дочек и добре услове за рад скупа. Такође захваљујемо средствима јавног информисања која ће пратити рад скупа.

На крају, другарице и другови, дозволите ми да отворим научни скуп Колашински четнички затвор 1942 – 1943. на дан у који је он прије 41 годину расформиран и када је у покушају бјекства погинуло 26 затвореника. Одајући пошту свим погинулим затвореницима, проглашавам отвореним Научни скуп Колашински четнички затвор 1942–1943.

Хвала!

Колашин, 14. маја 1984.

Колашин из 1934. године

Другарице и другови,

Пријатно се осјећам што ми је омогућено да вас, учеснике и организаторе овог Научног скупа поздравим у име друштвено-политичких организација и Скупштине општине Колашин и зажелим пуно успјеха у раду.

Добродошли у град на Тари, раскрсницу путева и вјетрова, град у коме је ратни вихор бијеснио јаче него на другим просторима, често мијењајући смјер, али не и снагу.

Многи су покушавали да овом граду отму слободу а он је слободан остајао, покоравали га, а остајао је непокоран, рушили и палили, а на тим рушевинама у периоду између борби разбуктао се пламен новог времена, рађана је и рођена нова Црна Гора, изњедрене су три бригаде, пружио је гостопримство првим конгресима жена, омладине и народног фронта и израстао у партизанску ратну престоницу.

Веома ми је пријатно што вас дочекујемо у овом згдању које народ Црне Горе подиже у знак сјећања на те дане славе и поноса.

Нажалост и сјеме издаје и на овим просторима нашло је погодно тле, обгје је никла чудна и ружна биљка – чувени казамат Колашински четнички затвор. Главна кривица његових заточеника је била љубав према својој земљи, према слободи. Родољуби су из овог казамата одбођени на путеве без повратка – најчешће на легендарну Брезу, гдје су херојски умирући улазили у историју.

Жеља нам је да генерацијама рођеним у ратном вихору и овим које на срећу нијесу упознале страхоте ратних страдања, у току ова два дана презентирате праву научну истину како би више цијенили основне тековине нашег друштва и да сви скупа пожелимо да никада више не буде ни Бара, Лубница, колашинских затвора и крвавих бреза.

На крају још једном много жеља за успјешан рад.

Колашин, 15. 05. 1984.

САВО АНЂЕЛИЋ

Предсједник СО Колашин

Учесници Научноі скуиа у Колашину

РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

ВОЈНО–ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЛИМСКО–САНЏАЧКИХ ЧЕТНИЧКИХ ОДРЕДА У ВРИЈЕМЕ ФОРМИРАЊА КОЛАШИНСКОГ ЗАТВОРА

При разматрању ове теме најприје морамо да утврдимо о којој се територији ради.

Наредбом Драже Михаиловића од 15. октобра 1941. Павле Ђуришић је постављен за команданта четничких снага у срезовима: андријевичком, беранском, колашинском, бјелопољском, пљеваљском, пријепољском и општинама барској и бућевској (сјенички срез). Споразумом између италијанског гувернера Црне Горе армијског генерала Алесандра Пирција Биролија и команданта свих колаборационистичких снага у Црној Гори бригадног генерала и посљедњег бана Зетске бановине Блажа Ђукановића, од 24. јула 1942. године, Павле Ђуришић је, осим андријевичког, беранског, колашинског и бјелопољског, у надлежност добио и шавнички, тј. дурмиторски срез, док се остала територија не помиње. На састанку у Зимоњића Кули (код Автовца), 13.јула 1942, Дража Михаиловић је територију Црне Горе и Санџака подијелио на два сектора – источни и западни. Источни сектор, чији је командант и надаље био Павле Ђуришић, поклапао се са територијом Лимско-санџачких четничких одреда, а то су срезови: андријевички, берански, колашински, шавнички, бјелопољски, пљеваљски, а затим милешевски односно пријепољски, прибојски, нововарошки, и сјенички. Сједиште четничке команде за ову територију било је у Колашину – све од пада Колашина у четничке руке, 23. фебруара 1942. године, заправо од дана када је формиран и Колашински затвор. Занимљиво је

да је 14. маја 1943. године, када је расформиран Колашински четнички затвор, престала да постоји и команда, па и формација Лимско-санџачких четничких одреда. То говори да је колашински четнички затвор био судбински везан за постојање ове четничке јединице. Након реорганизације, августа 1942, формација Лимско-санџачких четничких одреда, под командом Павла Ђуришића, капетана I класе Југословенске војске, имала је у свом саставу четири четничка корпуса – Комски, Лимски, Дурмиторски и Милешевски, са укупно 13 бригада. **Комски корпус** обухватао је колашинске и андријевичке четнике (три бригаде, командант мајор Андрија Весковић), **Лимски** – беранске и бјелопољске (три бригаде, командант мајор Милорад Т. Јоксимовић), **Дурмиторски** – четнике из шавничког среза (двије бригаде, командант капетан Никола Бојовић), а **Милешевски корпус** обухватао је четнике са територије пљеваљског, милешевског, прибојског, нововарошког и сјеничког среза (пет бригада, командант резервни капетан Војислав Лукачевић).

Припремано је и формирање **Дечанског корпуса,** који је такође требало да буде у саставу ЛСЧО. У састав овог одреда планиране су три бригаде (пећка, источка и дреничка), али је до краја 1942. године било изгледа да се формира само једна. Команда ЛСЧО имала је у свом саставу Штапско-јуришни батаљон под командом капетана Милоша Павићевића. Овај батаљон је имао око 340 људи, а помињем га због тога што је ова јединица имала специјалне задатке, нарочито у спровођењу терора над припадницима НОП-а.

Формација ЛСЧО располагала је са 15.349 људи, по формацијским списковима, са око 200 официра, 13.116 пушака, 51 пушкомитраљезом, 15 митраљеза и пет минобацача. Ради реалније представе о снази ЛСЧО треба имати у виду да је велики број људи био само формално на списку у евиденцији штабова корпуса. Међутим, и поред тога, ово је била врло јака формација и у вријеме када се четнички покрет налазио у свом зениту ЛСЧО су представљали најбројнију, а може се рећи и најелитнију четничку јединицу Драже Михаиловића. Око 5.000 људи из ове формације представљало је тзв. Резерву четничке Врховне команде.

Када разматрамо политичке и војне прилике на територији ЛСЧО, ипак се не можемо ограничити само на тај простор, јер је он био у тијесној вези са осталом територијом Црне Горе. На догађаје на овом простору утицала су збивања у Србији, као и на осталим југословенским просторима. На збивања на овом простору утицао је и развој догађаја на свјетским ратиштима, нарочито на совјетско-њемачком и на Средоземљу, укључујући ту, разумије се, и фронт у Сјеверној Африци, као и планови Њемачке и Италије везани за југословенско ратиште. Од посебног значаја била је околност што се у Липову, у непосредној близини Колашина, око девет мјесеци налазило сједиште четничке Врховне команде Драже Михаиловића, гдје су се доносили четнички планови, утврђивао четнички политички програм, обављала преписка са југословенском избјегличком владом, а преко британске мисије, која се налазила у Штабу Драже Михаиловића, и са британском владом.

У овом осврту, иако кратком, не можемо се ограничити ни на само вријеме формирања Колашинског четничког затвора. Макар и укратко морали бисмо се осврнути и на догађаје који су претходили, као и на неке који су се збили непосредно послије расформирања четничког затвора у Колашину, који је био по много чему јединствен и особен.

Крајем 1941. и почетком 1942. године народноослободилачки покрет у Црној Гори је у знатној мјери био стабилизован. Томе је у многоме допринијела околност да је НОП и у другим крајевима Југославије постизао снажан успон, као и редовнија веза са ЦК КПЈ и Врховним штабом. Послије савјетовања у Столицама дотадашњи Штаб герилских одреда реорганизован је у Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку, док се Санџак у политичком и војном погледу осамостаљује и са својим Обласним комитетом КПЈ и Главним штабом непосредније веже за ЦК КПЈ и Врховни штаб. Почетком 1942. године у Црној Гори и црногорском дијелу Санџака дјелује осам партизанских одреда са 48 батаљона, у којима је обухваћено око 20.000 партизана. Ове јединице су свакодневно водиле успјешне борбе против окупатора, наносећи му осјетне губитке. Оне су окупатора држале блокирана у већим гарнизонима, а саобраћајнице између ових гарнизона држале су под својом контролом. Око 4.000 црногорских партизана дјејствовало је у Хер-

цеговини, источној Босни и Санџаку, у заједништву са тамошњим партизанским снагама. У другој половини новембра 1941. формиран је Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, са девет батаљона и 3.690 бораца. Послије пљеваљске битке, у којој је око 500 бораца избачено из строја, овај одред је расформиран, око 700 бораца остало је у Санџаку, од којих је 320 ушло у Прву пролетерску бригаду, а остало људство се вратило у своје матичне јединице.

На масовност НОП-а у Црној Гори утицало је и стварање антифашистичких организација као његовог главног ослонца. Почетком септембра 1941. приступило се формирању Црногорске народне омладине као политичке организације која се конституисала крајем новембра. Истовремено је у Санџаку формирана Санџачка народна омладина. Почетком 1942. омладинска организација је обухватала око 18.000 чланова.

У истом циљу радило се и на стварању антифашистичке организације жена, која је успјела да формира и неколико одбора. Иако ова организација није успјела да се конституише на нивоу Црне Горе, одбори жена и њихова активност допринијели су масовнијем укључивању жена у разне облике дјелатности НОП-а, а нарочито у рад народноослободилачких одбора.

Рад народноослободилачких одбора, као привремених органа нове народне власти, достигао је виши ниво у односу на оне из тринаестојулског устанка. Осим сеоских и општинских, на слободној територији формирани су и сресни народноослободилачки одбори, који се најприје именују а затим бирају на конференцијама грађана. На Скупштини родољуба у Острогу, 8. фебруара 1942, бира се Народноослободилачки одбор за Црну Гору и Боку, који има свој извршни одбор. Осим рада на уређењу слободне територије и организовања помоћи фронту одбори нове револуционарне власти дјелују и политички на популарисању и јачању НОП-а у цјелини.

Послије тринаестојулског устанка окупатор је повукао двије дивизије – „Пуље“ се вратила у Албанију, а „Каћатори деле Алпи“ упућена је у Далмацију. На територији Црне Горе остале су четири ојачане дивизије. Италијанске окупационе снаге биле су распоређене овако:

у Подгорици се налазио штаб 14. армијског корпуса, који је убрзо преименован у Команду трупа Црне Горе. На Подручју Подгорице биле су концентрисане трупе – артиљерија и инжињерија – и службе армијских корпуса, као и оне за појачање: 2. алпски дивизион „Вале", 72. и 86. легија црних кошуља, 19. батаљон минобацача, 3. батаљон граничне страже, батаљон полицијских агената мотоциклиста;

шире **подручје Цетиња** (Ријеку Црнојевића, Чекање, Будву и Бар) посјела је пјешадијска дивизија **Таро** (командант Ђино Педрацоли), која је у свом (органском) саставу имала 207. и 208. пјешадијски пук, 48. артиљеријски пук, 10. групу црних кошуља, 48. батаљон минобацача, мање јединице и службе. Као појачање дивизија је добила 4. алпски дивизион „Вале", 47. пјешадијски пук „Ферара", 3. батаљон лаких тенкова из 31. пука тенковске пјешадије и 114. митраљески батаљон Граничне страже;

подручје **Боке Которске** запосјела је пјешадијска дивизија **Месина** (командант Карло Туђи), са командом у Херцег-Новом. Дивизија је у свом саставу имала: 93. и 94. пјешадијски и 2. артиљеријски пук, 108. легију црних кошуља и мање јединице и службе. У Боки Которској су се налазиле и морнаричке јединице са командом у Тивту. Од већих јединица ту је била стационирана крстарица „Бари", која ће се у току зиме и прољећа 1942. ангажовати у борби против устаника. Дивизија „Месина" формално је, од 10. фебруара 1942, ушла у састав II армије, која је покривала подручје Далмације и Словеније, али је у оперативном погледу и даље била потчињена Војном гувернаторату Црне Горе;

на подручју Лимско-санџачких четничких одреда налазиле су се двије дивизије: пјешадијска дивизија **Венеција** (командант генерал Силвио Бонини, а од јуна 1943. Ђовани Батиста Оксилија), са сједиштем у Беранама, имала је у свом саставу 83. и 84. пјешадијски и 19. артиљеријски пук, 72. легију црних кошуља и мање јединице и службе, а нешто касније, по наредби Генералштаба копнене војске, додијељени су јој као појачање 3. и 383. пјешадијски пук; алпска дивизија **Пустерија** (командант генерал Ђовани Еспозито), са сједиштем у Пљевљима, имала је у свом саставу 7. и

11. алпски пук и 5. пук алпске артиљерије, мање јединице и службе, а била је ојачана 1. алпским дивизионом „Вале". Надлежност дивизије протезала се на Нову Варош, Прибој, Фочу, Горажде и Вишеград.

Према извјештају цивилног комесара, барона Рулија, од децембра 1941. године, јачина италијанских снага у Црној Гори износила је 100.000 војника.

Преласком у 1942. годину у склопу планова за шире операције против устаника у Црној Гори, у току фебруара и марта 1942. у Црну Гору је стигла алпска дивизија **„Алпи граје"** (командант генерал Марио Ђироти), и одмах укључена у дејства против снага НОП-а правцем Даниловград – Никшић – Шавник. Прецизан састав ове дивизије не знамо. Према италијанској литератури (**Le operazioni delle unita italiane in Jugoslavia (1941–1943), Roma1978**, стр. 243, 247. и 249), у састав ове дивизије ушли су 2. и 4, а нешто касније и 1. алпски дивизион „Вале", 6. пук алпске артиљерије и „друге јединице које су јој привремено додијељене за појачање". Према нашој литератури, ова дивизија је формирана од снага које су се већ налазиле у Црној Гори, а то су 1, 2. и 4. алпски дивизион „Вале" (који су се до тада налазили у саставу дивизије „Пустерија", Команде трупа Црне Горе и дивизије „Таро"), док је са стране дошао 6. пук алпске артиљерије. Међутим, у италијанској литератури се каже да је дивизија „Алпи граје", тј. њена главнина, у марту 1942. стигла у Црну Гору, а у децембру исте године напустила Црну Гору и пошла на ново одредиште.

У априлу 1942. на подручје Боке Которске приспјела је пјешадијска дивизија **Емилија** (командант генерал Ђузепе Романо), која је имала постепено да смијени дивизију „Месина", која је на овом подручју остала до августа 1942, а тада се пребацила у Херцеговину. „Емилија" је у свом саставу имала 119. и 120. пјешадијски и 155. артиљеријски пук, а послије повлачења „Месине" као појачање јој је додат 4. берсаљерски пук.

У мају 1942. Команди трупа Црне Горе додијељена је пјешадијска дивизија **Ферара** (командант генерал Франческо Зани, од 15. фебруара до краја јуна 1943. генерал Карло Ђеријана

Мајнери, а затим генерал Антонио Франћескини), која је у свом саставу имала 47. и 48. пјешадијски и 14. артиљеријски пук, 82. легију црних кошуља, 23. батаљон минобацача и мање јединице, а била је ојачана 13. дивизионом и 106. батаљоном позиционих митраљеза, оба из Граничне страже.

Тако се у прољеће 1942. године, од 22 италијанске дивизије, колико се налазило у Југославији, 1/3 налазила у Црној Гори.

У августу 1942. „Пустерију" је смијенила дивизија **Тауринезе**, а дивизију „Таро" дивизија **Перуђа**.

Тринаестојулски устанак принудио је окупатора на промјену окупационе политике у Црној Гори. Умјесто Високог (цивилног) комесаријата, који је функционисао до устанка и који је имао задатак да припреми терен за проглашење „независне" црногорске државе као свог протектората (по угледу на Албанију), окупатор је почетком октобра 1941. формирао Војни гувернаторат са сједиштем на Цетињу, на челу са армијским генералом А. Пирциом Биролијем. При Гувернаторату је формиран и Цивилни комесаријат на челу са Гуљелмом Рулијем. Преко цивилног комесаријата војни гувернер је имао да управља политичким и административним пословима. Међутим, у политичком погледу ова институција није имала ни приближно значај који је имао ранији Цивилни односно Високи комесаријат.

Иако је по професији био војник, **Пирцио Бироли** је у Црној Гори испољавао и политичке амбиције. Без обзира на околност да је располагао бројним сопственим оружаним снагама, он је настојао да НОП подрије изнутра и да подстакне, а понегдје и продуби противурјечности које су постојале између револуционарних и грађанских снага у Црној Гори. Окупатор је поново приступио организовању домаће грађанске власти, која би лојално сарађивала са окупатором, али се више није ослањао искључиво на сепаратисте, који нијесу имали готово никакву подршку у народу, већ је желио да у борби против НОП-а оствари сарадњу и са грађанским снагама великосрпске оријентације које су и саме показивале такву тенденцију и спремност. Осим већ поменутих разлога, Пирцио

Бироли је имао и друге. У жељи да сачува сопствене снаге он је настојао да ојача фронт контрареволуције, а пред својом Врховном командом то је мотивисао неопходношћу да пред црногорским народом с неким подијели одговорност за мјере које буде предузимао против НОП-а и његових припадника. Од тих снага окупатор је још крајем љета 1941. почео да формира локална политичка тијела, тзв. националне одборе, а уз ослонац на њих и општинске управе и среска начелства. Истовремено окупатор приступа формирању помоћних војних јединица, тзв. антикомунистичке милиције, која је имала задатак да од напада устаничких снага чува комуникације, мостове и друге значајне објекте.

Пирцио Бироли је намјеравао да од представника контрареволуционарних група из свих срезова формира јединствени „национални" одбор за Црну Гору који би помагао окупаторску акцију смиривања устанка, односно „нормализовања стања", како је говорио. У том циљу на Цетињу је у новембру 1941. организовано шире савјетовање са вођама контрареволуције, на коме је постигнута сагласност за формирање не само одбора него и жандармерије по срезовима, као и да се појача активност на формирању антикомунистичке милиције, која би имала и офанзивније задатке против НОП-а. За разлику од других одлука које су одмах почеле да се оживотворују, формирање „националног" одбора одложено је, на сугестију из Рима, за повољније вријеме, а за то се указала прилика већ у наредној години.

Упоредо са формирањем квислиншког апарата и антикомунистичке милиције, контрареволуционарне грађанске снаге предузимају мјере да се повежу с Дражом Михаиловићем, што им полази за руком средином јесени 1941. Средином октобра 1941. Д. Михаиловић именује четничко руководство за Црну Гору с Ђорђем Лашићем на челу, док је Павле Ђуришић, као што је на почетку речено, именован за регионалног команданта. Прочетничке снаге користе сваку пригодну прилику и покушавају да формирају своје легалне оружане формације под називом „Народне војске", али им то не полази за руком све до поткрај 1941. У то вријеме успоставља се чвршћа веза између Драже Михаиловића и југословенске емигрантске владе. Емигрантска влада признаје Михаиловића за вођу покрета отпора у земљи, унапређује га 7. децембра 1941. у

чин бригадног генерала и обавјештава о напорима код савезничких влада да се он призна за јединог вођу отпора у земљи и да се партизанске снаге ставе под његову команду. Те околности, као и повлачење партизана са Врховним штабом на челу из западне Србије, дале су Дражи Михаиловићу подстрека да четничку акцију пренесе и на Црну Гору и да се у њој организује борба против партизана. Крајем новембра Михаиловић је позвао Павла Ђуришића к себи и већ средином децембра Ђуришић је био у Михаиловићевом штабу, гдје га је снабдио детаљним упутствима, инструкцијама, новцем, документима и наређењем да четничка акција против партизана у Црној Гори почне управо из Ђуришићевог штаба. Најзначајнији документ који је Михаиловић упутио команданту четничких снага за Црну Гору јесу Инструкције од 20. децембра 1941. Инструкције су прецизно дефинисани програмски документ у коме се каже да су четнички одреди наставак Југословенске војске чији је циљ – борба под скиптром краља Петра II, стварање велике Југославије и у њој велике Србије, етнички чисте у границама Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Срема, Баната и Бачке, чишћење државне територије од свих „народних мањина и ненационалних елемената", стварање непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе и Србије и Словеније, чишћењем Санџака од албанског и муслиманског и Босне од хрватског и муслиманског живља... И најзад, са комунистима партизанима не смије бити никакве сарадње, јер се они боре против династије а за остварење социјалне револуције, што четницима не смије никад бити циљ.

Овај документ је познат у нашој историографији, тако да нема потребе да се овдје њим опширније бавимо. Међутим, потребно је истаћи да је Михаиловић том приликом упутио Лашићу наређење да се сви активни и резервни официри и подофицири и војни обвезници Југословенске војске одмах пријаве и ставе на располагање четничким командантима у Црној Гори, без обзира на чин и положај који су раније имали. Значај овог наређења јесте у томе што му је Михаиловић, као званични представник владе, дао важност огласа мобилизације, упозоравајући да нико није разријешен заклетве на вјерност краљу и отаџбини и да ће свако ко се не одазове бити сматран војним бјегунцем и да ће му се судити по ратним законима Југословенске војске.

Догађаји који су услиједили убрзо затим дали су овим документима још већи значај и тежину. Наиме, 11. јануара 1942. образована је у емиграцији нова југословенска влада са Слободаном Јовановићем на челу, а у тој влади Дража Михаиловић је постављен за министра војске, морнарице и ваздухопловства, да би недјељу дана касније био унапријеђен у чин дивизијског генерала. Осим тога, 22. јануара влада је четнички покрет Драже Михаиловића и званично прогласила за Југословенску војску у отаџбини, а НОП осудила као авантуризам и насиље. Михаиловићу су дата ванредна овлашћења да у име владе и Крунског савјета може доносити одлуке из надлежности врховног команданта и предсједника Министарског савјета. – Није тешко претпоставити какав су утицај имале ове околности на понашање не само грађанских снага него и слојева народа који нијесу били довољно политички образовани.

Одмах након добијања Инструкција од Драже Михаиловића, Лашић у Лијевој Ријеци а Павле Ђуришић у беранском срезу формирају четничке јединице, којима прилазе готово сви официри, подофицири, жандарми, финанси, припадници грађанских партија, највећи дио бивших државних чиновника, извјестан дио имућнијих, а и заведених сељака. Међу првим припадницима четничких одреда нашао се и извјестан број избјеглица, дијелом из емотивних разлога, а још више ради обезбјеђења егзистенције својих породица, јер је окупатор припадницима четничких јединица обезбјеђивао не само плате него и гарантовано сљедовање у животним намирницама, тзв. требовање.

Након што је своје односе регулисао са командом дивизије „Венеција", која га је помогла финансијски и у наоружању, Павле Ђуришић је енергично кренуо у акцију против партизана, не презајући ни од најтежих злочина, што се показало у Барама Краљским и Лубницама (20. и 24. јануара). Пошто је Лашић у првој акцији против партизана био тешко рањен и за готово пола године затим избачен из строја, Павле Ђуришић је избио у први план четничког командовања на овом простору. Његова основна војно-стратешка замисао била је да овлада Колашином, који је сматрао кључем Црне Горе. Након једномјесечне борбе, Ђуришић је успио да овлада Колашином (23. II 1942), гдје истог дана формира четнички затвор,

у који смјешта заробљене партизане из Бара Краљских и других мјеста, који су стицајем околности до тада остали поштеђени од смрти без суђења.

Четнички покрет релативно брзо почиње узимати маха и у другим крајевима Црне Горе. Тако 11. фебруара 1942. пуковник Бајо Станишић приступа четницима и формира своју јединицу.

Већ у марту четници и сепаратисти у Црној Гори стварају коалицију за борбу против НОП-а.

Уз ослонац на домаће контрареволуционарне снаге, окупатор већ средином фебруара против снага НОП-а ступа у офанзиву која ће трајати до средине 1942, заправо до повлачења партизанске главнине из Црне Горе.

У условима повећаног броја окупаторских трупа, слабих економских прилика и глади која је угрожавала не само партизанске јединице него и народ у цјелини, НОП је морао да прихвати борбу и против новог непријатеља – четника Драже Михаиловића и сепаратиста. Руководство НОП-а је улагало напоре да сачува јединство црногорског народа у борби против окупатора, па је, поред осталог, у том циљу сазвало и Скупштину родољуба у Острогу, на којој је осуђена четничка издаја. Но све те мјере НОП-а имале су ограничене резултате, јер су се партизанске јединице у борби против несразмјерно надмоћнијих удружених квислиншких и окупаторских снага, уз друге бројне недаће, непрекидно осипале, тако да су у мају бројиле око 5.000 бораца. Одлуком Врховног команданта од 21. маја 1942. главнина партизанских снага је напустила Црну Гору, а на политичком раду у позадини остављено је око 700 бораца, углавном чланова КПЈ.

Од тада до повратка партизанских снага у Црну Гору, априла и маја 1943, на овом простору траје период најтеже окупаторско-четничке страховладе.

ЗОРАН ЛАКИЋ

ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ У ПРОЉЕЋЕ 1942.

Насловљена тема заслужује потпунију, а то значи и опширнију елаборацију – коју је тешко остварити у времену предвиђеном за излагање саопштења. Она је вишедимензионална: поред друштвено-економског, она има политички карактер и теоријски смисао. Па ипак је још увијек изван адекватног научног интереса. И сувише је мало радова историографског карактера у којима је ова тема макар маргинално обрађивана. Управо зато су неки процеси НОП-а недовољно објашњени или су објашњења једнострано анализирана. Као посљедица тога, често смо суочавани са закључивањима која су понекад неприхватљива и са становишта научне фундираности и архивске аргументације. То се дијелом односи и на анализе сложених процеса НОП-а у Црној Гори у прољеће 1942. године. Склони смо да их условимо односом снага на спољнополитичком плану до мјере која понекад заборавља такозвани унутрашњи фактор или још одређеније – економски фактор у свој својој вишедимензијалности. У том контексту гледано, нову димензију може да добије и активност НОП-а на окупираном подручју и посебно живот и отпор родољуба у затворима и логорима, у нашој земљи или изван ње.

Због напријед изложеног, у методолошком погледу, опредијелио сам се да саопштење изложим у форми сљедећих основних теза:

– економско политички аспект економских прилика у Црној Гори с прољећа 1942. године,

– мјере за савлађивање економских тешкоћа као фактор глобалне политике НОП-а,

– теоријско осмишљавање предузетих економско-политичких мјера.

Прије свега, ваљало би означити основне индикаторе економског стања у Црној Гори у прољеће 1942. године.

На озбиљност економске ситуације у Црној Гори указала је Острошка скупштина црногорских родољуба фебруара 1942. године. Међу најглавнијим задацима пред којима се тада налазио НОП у Црној Гори Скупштина је сврстала – вођење најодлучније борбе против глади, односно „гладне смрти",[1] којом непријатељ тежи да НОП присили на капитулацију.

Проблеми исхране становништва и партизанских јединица у Црној Гори у прољеће 1942. године практично су пренесени из времена зиме 1941/1942. године. Слаба љетина, која због ратних операција није сасвим и на вријеме прикупљена, још више је увећала овај проблем. Појачан интензитет оружаних борби и врло оштра и дуга зима, затим пустошења окупатора и колаборациониста – чинили су економску ситуацију још сложенијом. Што се прољеће више примицало, залихе хране су бивале све мање, набавка све тежа, а глад све присутнија.

У бројним документима се говори да глад „већ провирује на вратима наших домова".[2] У мају 1942. године увелико се користи за исхрану народа растиње, као коприва, трава, љескова реса, кора са дрвета, окласина итд. У једном извјештају из Пљеваља пише да има фамилија „што ће већ да умиру од глади".[3] Чак су и болнице биле угрожене. У једном извјештају се, наиме, каже: „Немамо могућности ни болницу да снабдијемо".

Развој војно-политичке ситуације кретао се неповољно по НОП у Црној Гори. Слободна територија је бивала све мања. Напоредо са тим се повећавао број избјеглица са окупиране територије. У првој половини маја 1942. године Врховни штаб је имао своје сједиште у Црној Гори, чиме се повећало и бројно стање регуларних партизанских јединица. У јуну 1942. године у Пиви је било око 7.000 бораца. Могућности да се прехрани толико борачко људство биле су све мање.

„Гладна криза" је постајала „трећи непријатељ". То се добро види из мемоарских записа генерала и народног хероја Воја Ковачевића: „Стање се погоршавало из дана у дан. Глад нам је била један од најопаснијих непријатеља. Испадали су борци из строја. То се одразило на њихову физичку способност и опште расположење. Буквално су падали у несвијест. Десетине и десетине изнемоглих – још док је фронт био дубоко у Катунској нахији, одвајано је из јединица и пребацивано у нека опоравилишта у Херцеговини. Јединице је растројавала изнемоглост од глади. Физички су биле неспособне за било какву акцију, иако се најљепшим моралним, политичким и борбеним вриједностима. Због тога су и губици, најчешће, били увећавани, јер су у тим условима недостајали – будност и покретљивост, па и вјештина и спремност да се избјегну погибије". [4)]

Средином априла 1942. године у Шавнику је дневни оброк у партизанским јединицама износио 300 грама јемченог хљеба, 400 грама меса или 400 грама кромпира. У никшићком региону ситуација је била још тежа: дневни оброк партизана износио је 270 грама брашна и 250 грама сувог меса. Најтеже је било на подручју Ловћенског НОП одреда, гдје је дневни оброк био само 80 грама брашна и 700 грама овчјег или козјег меса. Тих дана је затворенички оброк износио 120 грама хљеба. [5)]

Драматичност ситуације огледа се у извјештају Главног штаба који је 30. априла 1942. године упућен Врховном штабу. У њему се каже: „Наш најтежи проблем сада јесте проблем исхране. Тај проблем се своди на проблем жита... Већ има јединица које не добијају хљеба. Тако се неће моћи дуго... јер жита нема... Под храном ми увијек подразумијевамо хљеб и ништа друго". [6)]

Овај извјештај надопуњава и писмо Велимира Терзића од 20. маја 1942. године, па ћемо га дијелом цитирати: „Нарочито напомињем да је глад највећи непријатељ наших јединица, та неман је физички просто сатрла наше батаљоне и довела у питање њихову употребљивост и егзистенцију уопште. Посљедице глади су очевидне и ако не предузмемо потребне мјере, ми ћемо истопити наше јединице и довести у питање њихову даљу употребљивост за борбене задатке". [7)]

Тешко економско стање у Црној Гори с прољећа 1942. године окупатор настоји да учини још тежим и сложенијим. Оцијенио је да би оно могло бити шанса за одлучујућу премоћ над НОП-ом. Зато доноси мјере којим га погоршава на штету народа и његових бораца. То се испољава и у режиму родољуба заточених у затворима и логорима и посебно у исхрани затвореника. У принципу је било забрањено допремање хране затвореницима; тамо гдје се то дозвољавало – храна се задржавала док би се покварила и тек тада је предавана затвореницима.

У истом смислу окупатор се бездушно односио и према својим бившим војницима који су се налазили у партизанском заробљеништву. Иако је за њих редовно примао сљедовање у храни по прописаним таблицама, ту количину је најчешће задржавао, и поред ургенција од стране НОП-а да овим заробљеницима пријети „гладна смрт" због несташице хране на ослобођеној територији. 8)

Руководство НОП-а у Црној Гори предузима енергичне мјере за савлађивање тешке економске ситуације у прољеће 1942. године. Сматра се да је то у првом реду „политичко питање па тек онда економско". 9) „Комунистичка партија позива, у првом реду све своје чланове, а затим све оне који се осјећају комунистима – да на овом послу који је саставни дио наше борбе – даду примјер свима". 10) Ишло се на двије врсте рјешења: хитне интервенције и дугорочни план борбе против „ гладне смрти". Елементи такве политике реализовани су акцијама војних јединица и народне власти.

Упоредо са реорганизацијом партизанских јединица којом се превазилази организација војске на племенској основи врши се реорганизација и њиховог снабдијевања. Наиме, Врховни штаб је још јануара 1942. године донио одлуку о оснивању Главне интендантуре која преузима обавезу исхране партизанских јединица. Таквој организацији приклонили су се и главни штабови. Тако је 2. марта 1942. године дошло до оснивања интендантуре при Главном штабу за Црну Гору и Боку, као и при штабовима НОП одреда. 11)

У пратећим документима означени су и извори прихода о којима су, иначе, највише бринули органи народне власти. Ваља,

међутим, рећи да се имало богато искуство из претходне године са којим се ушло у прољеће 1942. године.

Да би се успјешно ушло у ову акцију претходно је требало, како је писала „Народна борба", утврдити „која кућа, која породица, и у чему највише оскудијева... ко и са колико залихе хране располаже". То се, уосталом, тражи и Упутствима НОО за Црну Гору и Боку од 16. фебруара 1942. године, која имају трајнији карактер. [12] Другим ријечима, требало је остварити потпуни увид у стање на свим подручјима Црне Горе у сваком селу и засеоку, у свакој кући и домаћинству. Богата је документација статистичким подацима, анализом стања и процјенама, који пружају реалну слику доста тешког стања, али и утисак да су органи народне власти развили интензивну активност да се помоћ усмјерава тренутно најугроженијима, како нико не би умро од глади. Ову акцију поспјешује и стално усмјерава и подстиче Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, који је и 17. I 1942. године издао директиву о прикупљању помоћи и расписивању народног зајма у натури и новцу.

Превентивне акције за прехрану становништва и војске имају двоструки карактер. У категорију добровољности спадају добровољни прилози и народни зајам. Тим путем су прикупљене мале количине намирница које су биле „кап у мору", па је „гладна смрт" и даље остајала пријетећа опасност. Зато се приступало увођењу категорија принуде у прикупљању неопходних намирница. У ову категорију спадају реквизиција са прогресивном стопом опорезивања, конфискација и ратни плијен. У настојању да се „равномјерно распореди храна међу све Црногорце и Бокеље", приступа се првој реквизицији у Црној Гори која је организована на читавом подручју слободне територије и завршена у марту 1942. године. [13] До маја 1942. године организована је и друга реквизиција. Било је региона гдје је организована и трећа реквизиција.

Овим путем прикупљена средства била су у несразмјери са насушним потребама. Зато се приступа конфискацији, такође принудној мјери, која се примјењивала у изузетним приликама према онима који су оглашени народним непријатељима. Битно је констатовати да је тражена пуна одговорност за такву квалификацију. Иначе, цјелокупни поступак је детаљно објашњен у нормативним актима.

У наредби Главног штаба за Црну Гору и Боку од 30. априла 1942. године на сличан начин је третиран и ратни плијен. На своју руку није се смио трошити или за себе узети дио тог плијена. 14)

Излаз из „гладне кризе" тражио се и у набавци животних намирница изван Црне Горе. Острошка скупштина је овај задатак повјерила набављачким одборима. Намирнице су набављане из Албаније, Санџака, Херцеговине. Обавезно су магациниране. Расподјела је вршена на сљедећи начин: „50% партизанима, 25% сиротињи а 25% Главном штабу, са којом количином Главни штаб диспонира" – како се каже у Упутству НОО за Црну Гору и Боку од 23. фебруара 1942. године. 15)

Ова политика је праћена и неким мјерама усмјереним на јачање економске базе, увођење реда на ослобођеној територији и нормално функционисање привредног живота. У суштини оне имају шири значај и као такве заслужују посебну анализу. Вријеме не дозвољава потпунију елаборацију, па ћемо се ограничити само на набрајање најважнијих рјешења:

– одлука о штедњи као виду борбе против глади, Упутства о организацији рада и радних односа, сви дани се сматрају радним и нико не смије бити без посла, забрана клања теглеће говеди у интересу пољопривредних радова. Одлука о пашарењу. Забрана точења пића на покајањима и парастосима и забрана „свадбених трошкова", забрана просјачења и, најзад, утврђивање таблица за исхрану војске, болесника итд.

Истакли смо да су неке мјере економске политике имале трајнији карактер. Овом приликом ћемо их само најкраће прокоментарисати. У питању је читав комплекс мјера везаних за прољећну сјетву, као што је одлука о обради и засијавању земљишта, у ком циљу се оснивају пољопривредне комисије за прољећну сјетву. Бројни су документи из свих крајева слободне територије у којима се инсистира на обавезној обради сваког парчета земље: „Овога прољеће, љета и јесени ићи ће се у том правцу да ни једна педља земље не остане необрађена" 16); „Не смије остати неусијано што се може обрађивати". 17) Сугерира се радни принцип „један за све сви за једног". Крајем марта 1942. године приступа се оснивању

радних чета по селима које су обавиле највећи дио радова у прољећној сјетви, у којој су учествовале и војне јединице. [18]

Овом комплексу питања припада и одлука о добровољном уступању на обраду сиромашним сељацима дијела земље богатих власника. Затим забрана давања земље под накуп и наполичарство. Још већи и дугорочни значај имају рјешења као што су: експропријација свих манастирских, црквених и задужбинских имања (која се стављају под контролу органа народне власти), отварање пазаришта (која се „не смију препуштати сама себи"), утврђивање пазарних дана и регулисање максималних цијена. [19] У једном документу од 20. маја 1942. године с тим у вези се каже: „У случају да се неко огријеши о цијенама – биће најстрожије кажњен и роба му заплијењена". [20] Оснивањем набављачких задруга требало је искључити могући шверц. Значајна је, најзад, и одлука о оснивању сточних фарми у којима је до јуна 1942. године било преко 6.500 грла стоке чија се вриједност цијенила на 40.000 кг меса. [21]

Анализа предузетих мјера дуготрајнијег карактера открива да руководство НОП-а у Црној Гори, па и у земљи, није увијек довољно реално сагледавало перспективу развитка борбе на одређеном подручју. Како, иначе, тумачити настојање да се свако парче земљишта обради и засије „овога прољећа, љета и јесени", а одмах потом да се напушта територија Црне Горе за више од годину дана. И овај примјер показује нереалност процјена да ће рат кратко трајати и да је коначна побједа надомак руке. У сваком случају остаје да се проучи колико су укупне мјере економске политике НОП-а имале утицаја на познати развој политичке ситуације тога времена у Црној Гори.

Да закључимо: у теоријском смислу предузете мјере на плану социјално-економске политике представљају зачетак и антиципацију нових друштвено-економских односа. У суштини оне су класно мотивисане. Стартује се конфискацијом имовине сарадника окупатора и непријатеља НОП-а, при чему се прецизно дефинишу оба појма. Иако првобитна сврха примјене принудних мјера није била економско развлашћење, већ политичко кажњавање носилаца колаборације, ипак је конфискација све више постајала вид управо њеног економског разоружавања. Тако схваћена конфиска-

ција као вид прибирања материјалних добара за потребе НОП-а стварно је имала „патриотску основу" и представља негацију капиталистичке својине и друштвено-економских односа који су на њој засновани. Овим мјерама НОП је убрзао промјене у власти и структури својине. Нови односи се регулишу на принципима социјалне правде: богатији имају веће материјалне обавезе, солидарно се подносе ратне тешкоће, укидају се стари облици ренте, јављају се зачеци колективне својине, позитивно се мијења однос према раду итд. Сва прикупљена имовина по разним основама постаје дио „општенародне својине", како се то каже и у познатим Септембарским прописима Врховног штаба из 1942. године. Као таква служи основном циљу – снабдијевању партизанских јединица ради успјешнијег вођења рата и савлађивању економских проблема народа у смислу осигурања масовне базе за НОП. Тако се политика КПЈ идентификује с потребама, које своје национално ослобођење схватају и као могућност за корјенити друштвено-економски препород.

Назначене мјере економске политике имају трајни карактер: тако су замишљене 1941. године, у току НОП-а се не мијењају, чак ни након ослобођења, премда доживљавају незнатно усавршавање поступака и мању модификацију. Као такве оне у прољеће 1942. године постају наговјештај дубоких друштвено-економских промјена, до којих је дошло у врло блиској будућности.

Требало би посебно изучити колико је и како све то утицало на режим који је конституисан у логорима и затворима, на понашање логорских власти према затвореницима, на живот затвореника и, најзад, на њихово усправно држање у заточеништву.

НАПОМЕНЕ

1. Зборник НОР, III, 2, док. 65, Проглас Скупштине црногорских и бокељских родољуба од 8. II 1942.

2. АИИТ, VI 2–20 (42), Извјештај Среског НОО Цетиње од 18. II 1942.

3. АВИИ, фасц. бр. 1/134, Народна власт Пљевља, Писмо Среског НОО из априла 1942.

4. Војо Ковачевић, Под отвореним небом, Београд 1985, 47.

5. Др Зоран Лакић, Народна власт у Црној Гори 1941 – 1945, Београд–Цетиње 1981, 179.

6. АИИТ, IV ц-23 (42), Извјештај Главног штаба од 30. IV 1942.

7. Зборник НОР, III, 3, док. бр. 124, Писмо Велимира Терзића од 20. V 1942.

8. Зоран Лакић, Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а, Војноисторијски гласник, бр. 1/1967.

9. Зборник НОР, III, 3, док. 101, Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 15. V 1942.

10. Зборник грађе за историју радничког покрета Црне Горе.

11. Зборник НОР, III, док. 111, Наређење Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 2. III 1942. године.

12. Исто, док. 79, Упутство од 16. II 1942. за рад среских, општинских и сеоских НОО.

13. Др Зоран Лакић, Народна власт..., 182.

14. Зборник НОР, III, 3, док. 53, Наређење Главног штаба од 30. 04. 1942.

15. АИИТ, VI 6–40 (42), Писмо НОО за Црну Гору и Боку од 23. II 1942.

16. Зборник НОР, III, 2, док. 140, Наредба Бањанског НОО од 9. III 1942.

17. АИИТ, VI 1–11 (42), Директивно писмо Среског НОО Цетиње од 16. II 1942.

18. Др Зоран Лакић, Народна власт..., 199.

19. Исто, 192.

20. АВИИ, К–1958; бр–1, док. 4, Записник са састанка делегата општинске НОО из Црне Горе и Херцеговине, одржаног 20. V 1945.

21. Зборник НОР, II, 4, док. 124, Извјештај М. Пијаде од 30. VI 1942.

РАЈКО РАОСАВЉЕВИЋ

ЧЕТНИЧКЕ МАНИФЕСТАЦИЈЕ У КОЛАШИНУ ТОКОМ 1942. ГОДИНЕ

Пад Колашина у руке четника, тог значајног партизанског упоришта на слободној територији Црне Горе, представља можда пресудан преокрет у даљем обрачуну партизанских снага са четницима, не само на сектору Колашина и Васојевића него и шире у Црној Гори. Четници славе побједу и на сва звона оглашавају да су партизани војнички потучени, те да је куцнуо час коначног обрачуна. Путем лажне пропаганде, преко које су лансирали „сензационална открића партизанске страховладе у Колашину", настојали су да у што црњој боји прикажу партизански покрет, називајући његове припаднике убицама, пљачкашима, злочинцима и јеврејским плаћеницима. Ипак је дошло до постепеног омасовљавања четничких јединица, јер је пад Колашина изазвао одређену деморализацију на слободној територији. Без обзира на све политичке предности партизанског покрета, четнички војнички успјеси утицали су доста снажно на морално-политичко стање и у самим партизанским редовима.

Посебно је питање узрока таквог војничког неуспјеха и свега оног што је претходило паду Колашина у руке четника, чиме је четнички покрет преузео војничку иницијативу у своје руке, коју од тада није испуштао све до повлачења партизанских снага за Босну.

Заузимањем Колашина, четници су положили велики испит пред италијанским окупатором, афирмишући се пред њим као јака војничка снага за борбу против партизана, те од тада Ита-

лијани их још више безрезервно подржавају и пружају највећу могућу помоћ. Сам окупатор се ништа мање није радовао четничком успјеху оно освајања Колашина од оних који су тај успјех постигли. Побједу је славила сва домаћа реакција, шнром Црне Горе.

Окупатор је добро познавао привредно-економску заосталост и сиромаштво црногорског подручја, а посебно је имао у виду изузетно неродну 1941. годину, која је застрашујуће дјеловала на становништво Црне Горе, па је предузео опсежне мјере „помоћи" у исхрани на оним подручјима која су четници држали под својом контролом, чиме је преплашени и колебљиви градски и сеоски елеменат привлачио у четничке редове.

У ратним сударима не могу увијек бити пресудни аргументи: ко води праведан, а ко неправедан рат. Врло значајан фактор је ипак и то ко је јачи и организованији, те ко вјештије и убојитије води ратне операције. Није довољно било партизанима током 1941. године и 1942. године у Црној Гори што су водили праведну ослободилачку борбу против освајача и њихових помагача. Иако је на страни партизана била правда и слобода, ипак су та два свијетла појма захтијевала да се бране оружјем и вјештим војничким командовањем, које партизани тада нијесу имали у довољној мјери. Супротна страна је све то неограничено имала, те снажно срце и голе мишице партизана нијесу могли у зимским данима 1942. године одољети непријатељу који је располагао свим потребним ратним средствима и неупоредиво бројнијим снагама, а посебно војнички образованим вођством. Са таквим војничким преимућством четници су заузели Колашин 22. II 1942. године. Град је претходног дана напуштен и четници су у њега ушли без борбе.

Улазак четника

Пошто су четници имали свјеже и тачне информације од својих истомишљеника из Колашина да су партизани напустили град, испрограмирали су свој улазак тако како би постигли жељени

ефекат на становништво у погледу своје војне моћи. Посебно им је било стало да се прикажу становништву као „ослободиоци од комунистичке страховладе".

Своје наступање у град најавили су звоњавом црквених звона, дочаравајући становништву прогон „безбожника" и долазак „божијих изасланика" који буде успаваног бога у свијести људи. За непун сат, у градић завијан дебелим сњежним покривачем, слила се велика руља брадатих издајица, веома добро наоружаних, добро опремљених и ухрањених, који су и спољашњим изгедом застрашујуће дјеловали. Са изопаченим погледима и црним калама кићанкама, са грбовима двоглавог орла, наговијестили су црне дане Колашину и околини праћене крвљу и мукама. Одмах су ступили на сцену прочетнички елементи из града и ближе околине, дочекујући четничке вође флашама ракије, загрљајима и ријечима добродошлице. Овдје су предњачиле породице народних непријатеља чији су мушки чланови већ били одбјегли у четничке редове, а посебно су се истицале жене реакционара, или оних које су партизански судови као шпијуне и петоколонаше на смрт осуђивали. Не може се рећи да дочек грађана Колашина није био прилично масован. Са једне стране, био је то израз остварења жеља прочетничких елемената, а са друге стране жеља малодушника и политичких шпекуланата, морално ниских личности, да се додворе новој власти. Претвараће се такви у најобичније потказиваче и улизице, што ће их касније довести на позиције обичних криминалаца и злочинаца.

Није било тешко четничким главешинама одмах пронаћи своје људе за носиоце власти, јер је таквих било доста. У ствари, четничке главешине из Колашина и околине који су побјегли са Италијанима почетком јануара, уочи ослобођења Колашина, имали су код себе сређену листу будућих властодржаца, а исто тако и ону другу – листу људи које треба хапсити или убијати као партизанске симпатизере. Цивилну власт у Колашину формирали су „заслужни и до тада прекаљени борци против комуниста" Љубо Миниће, Вуле Влаховић, Љубо Лазаревић, Ђукан Анђелић и др.

Сјутрадан по заузимању Колашина већ је била формирана четничка власт у граду, те је заказан збор свих грађана и четника. Измијенило се 7 до 8 говорника, као: Ђорђе Лазаревић, Љубо

Минић, Милорад Јоксимовић, Милован Лабовић и Ђукан Анђелић. Циљ говорника био је да „раскринкају" партизански покрет и да партизане прикажу као злочинце, пљачкаше, убице и безбожнике, те да су они као „божији изасланици дошли у посљедњи час да спасавају народ од физичког уништења". Најгрлатији је био Ђорђе Лазаревић, професор историје, стари политички шпекулант и слуга сваког режима, огорчени антикомуниста између два рата, који је у првом свјетском рату био непризнат као борац, супротно традицији својих предака. Није сметало том дволичњаку што је у слободном Колашину држао говоре на партизанским зборовима, називао четнике издајицама „са којима нема компромиса него само поглед преко визира". Прележао је период партизанске власти под поњавом симулирајући тешку болест, да би одласком четника искочио испод поњаве попут курјака и за два дана четничке власти постао сремски командант.

Истога дана, одмах по заузимању Колашина, настало је трагање по кућама партизанских породица, преметачина, пљачка и хапшење. Стари очеви и мајке, браћа и сестре, не изузимајући ни дјецу партизанских бораца, похапшени су и стрпани у затворске зиндане и мрачне ћелије, гдје је тада фебруарска температура износила до 20 степени испод нуле. Псовке, батинање и крајње грубо понашање одмах су достигли невиђен степен. Нормалном човјеку се наметало само једно питање: За шта су ови људи криви и по којем праву треба да сносе политичку одговорност отац или мајка, брат или сестра, за свог сина или брата, само зато што се он налази на супротним позицијама.

Свечано освештавање цркве

Само четницима је својствен ритуал приређен 24. II, када се скупила бројна гомила свијета из града и околине да би се освештала колашинска црква, која је по ријечима говорника треба-

ло да се ослободи злих комунистичких духова које је ту оставио прота Јагош Симоновић одласком у партизанске редове. Неколико попова из Васојевића и Колашина извршило је овај исконструисани обред, који је више личио на карневалску лакрдију него на вјерску манифестацију предвиђену црквеним канонима.

Ова маскарада почела је отварањем црквених врата и свих прозора, а затим су попови са упаљеним свијећама и кандилима испред врата вршили молепствије призивајући архангела Михаила и светог Ђорђа да уђу у цркву са мачем и копљем и истјерају зле духове и ђаволе. Потом су попови са одеждама и кандилима и свијећама на челу поворке уз црквене пјесме учинили неколико кругова око цркве, као да су зли духови истјерани, да би најзад ушли у цркву, запалили бројне свијеће и кандила којима су благословили иконостас и црквене реликвије. Тада је одслужена уобичајена служба божија, да би на крају поп Дедић одржао вјерницима антикомунистичку бесједу. Пошто се завршила литургија, на платоу око цркве је одржана вјерско-политичка манифестација, на којој су поред једног попа одржали говоре тројица четничких главешина.

Колико је год ова манифестација око освештавања цркве била невјешто исконструисана и провидна, ипак је била добро смишљена с основним циљем да се искористе вјерска расположења становништва и да тим путем четници стекну политичке поене, те да се представе као чувари српске цркве и њених светиња којима се угрожени Србин у прошлости увијек обраћао.

Историјска је чињеница да су Срби и Црногорци дизали устанке пред црквама гдје су се заклињали, да су владике и попови водили Црногорце у ослободилачке ратове, али није забиљежен случај да су слуге поробљивача носиле црквена обиљежја када су стајале под туђом заставом. Такви су бјежали од српске цркве, чак и мијењали вјеру, јер су били свјесни својих грехова према вјери и домовини, пошто су та два појма била нераскидиво повезана у свијести наших предака.

Ископавање стријељаних народних непријатеља

Четничке коловоће нијесу биле политички наивни људи када су били у питању њихови интереси и циљеви, па су веома вјешто користили сваку своју шансу да би политички дискредитовали партизански покрет. Вјешто су настојали да што више распире племенско-братственичка осјећања према непријатељима које су партизански судови осуђивали на смртне казне. Уласком у Колашин огласили су ликвидиране сараднике окупатора за националне хероје и недужне жртве које треба осветити. Иако се радило о десетини изразитих непријатеља партизанског покрета, од којих су неки били италијански шпијуни и водичи при паљевини села, четници су у својој пропаганди износили да се ради о неколико стотина постријељаних у лугу покрај ријеке Таре.

Почетком марта организовали су ископавање и свечану сахрану „свијетлих националних жртава" на мјесту гдје су стријељани на пољани између града и ријеке Таре. Истјерали су народ из кућа и позвали сваког грађанина да присуствује овој њиховој организованој јавној манифестацији. На овој пољани искупило се неколико стотина четника, грађана Колашина и ближе околине, да би их четничке коловоће на лицу мјеста увјериле у тежину „партизанских злочина".

Као прву казнену мјеру, у циљу одмазде, натјерали су премучене затворенике, дајући им крампове, лопате и мотике, да откопавају „комунистичке жртве". Шта су све тога дана преживјели ови недужни људи који нијесу до тада ни чули о овом гробљу, али су били стављени у исти положај као да су они били извршиоци судских казни над овог групицом народних изрода.

Доведене су породице ових „националних жртава" које су у бесконачној хистерији искаљавале свој бијес над недужним затвореницима које су четници похапсили без икаквих критерија или личне кривице, руководећи се искључиво голом сумњом да симпатишу партизане.

На ову „свечану сахрану“ и „жалост за жртвама комунистичке страховладе“ доведени су попови са свијећама и кандилима, да би извршили вјерски обред над овим „свијетлим националним жртвама“, те да би умолили бога и св. Петра „да им подари рајско насеље“, како је то један свештеник у своме говору рекао. И ово је био сраман преседан којим се ломи и гази свијетла традиција и патриотизам српске цркве укључује у блато издаје.

Када би затвореници при ископавању дошли до леша, четници би их одбацили даље од раке и довели намјештеног и припремљеног стручњака – здравственог радника или љекара – који би распаднуту лешину вадио из гробнице. Вадећи прво главу и руке говорио је окупљеном свијету: „Ево, браћо и сестре, ова је глава смрскана маљем и најзад одсјечена ножем“. „Ево ова је рука одсјечена“. „Ево овдје су очи извађене“. „Ево поломљени зуби ...“ Тако се понављала иста слика која је изазивала дивљачки гњев четника и чланова породица ликвидираних непријатеља.

Сво се то оргијање и дивљачко иживљавање свалило на немоћне затворенике, који су тада били убијеђени да ће бити ту прегажени и масакрирани. Пљување, псовке, пријетње и бацање предмета на затворенике, које је привидно обезбјеђивала мања четничка јединица, прешло је било све границе разјарених звијери које се тржу на немоћне људе.

Пошто су ископали своје „националне јунаке“, смјестили су их у сандуке и тек онда је отворена жалба за овим „мученицима“. Дошли су до изражаја познати искусни лелекачи са разних страна, који су својим урлањем давали тон овој гадљивој и исконструисаној лакрдији. Ступале су на сцену „одабране“ тужбалице, које су више клеле партизане него жалиле своје миљенике. Док су лелекачи величали ове „јунаке“ и тражили освету, тужбалице су клеле и бога молиле да уништи „безвјернике“ и „џелате“.

И овдје се измијенило неколико „одабраних“ говорника, који су на лицу мјеста „увјерили“ необавијештени народ шта је „комунистичка страховлада“ учинила својим постојањем у Колашину.

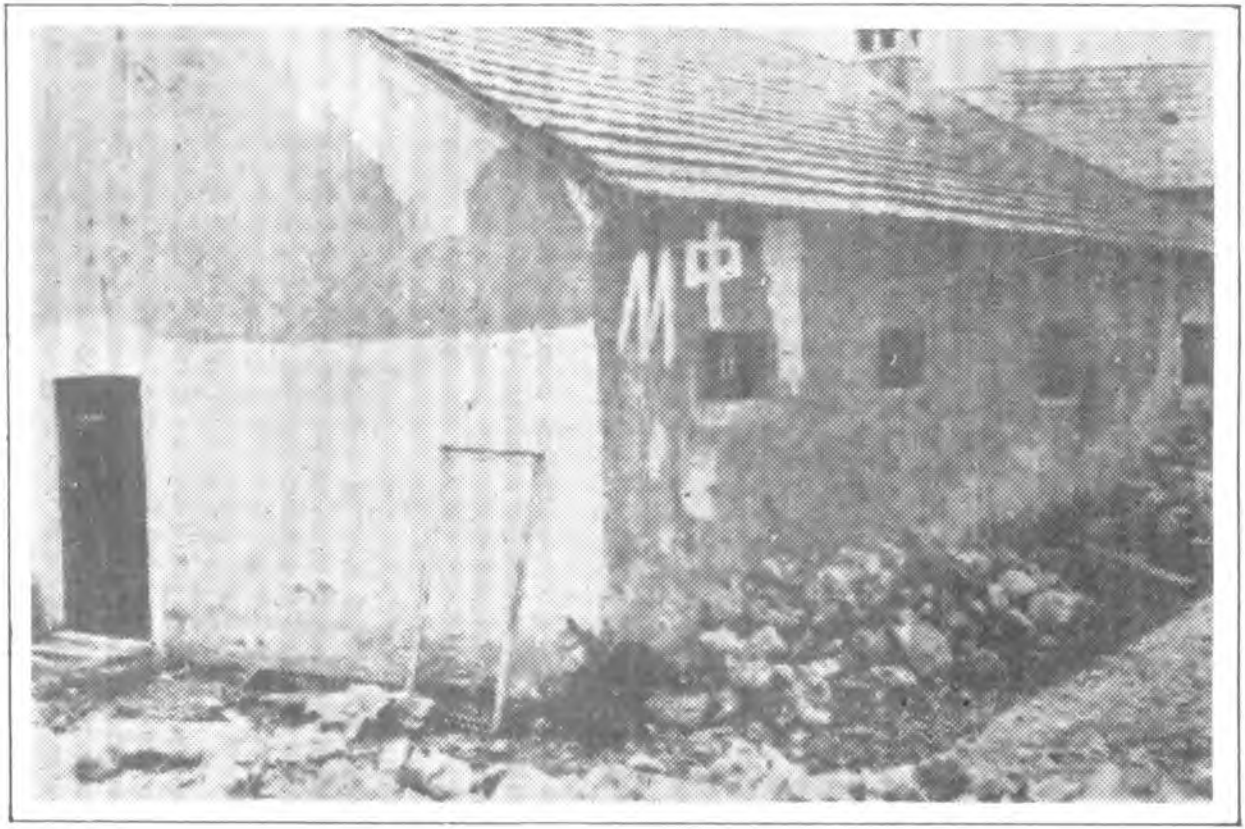

Зірада ілавної чешничкої зашвора

Лелеци, јауци, тужбалице, плач, појање попова, пријетње, клетве – све је то личило на један дивљачки урнебес који се до тада, па ни по тада, није запамтио на тлу Црне Горе.

Без обзира на лажну пропаганду и измишљотине које су четници износили окупљеном народу на издајничком гробљу у Тарском лугу, четници су овом својом режираном манифестацијом ипак успјели да створе тешке утиске и да широм Колашина, Мораче, Роваца и Васојевића протуре гласине о „тешким злочинима комунистичке страховладе", добијајући при том политичке поене код необавијештених људи.

Јавно стријељање угледних родољуба и комуниста

Нешто касније, крајем марта, пошто су четничке вође „успјешно" обавиле манифестацију на Тарском лугу, која им је послужила као увод и оправдање за будуће злочине, одабрали су за јавно стријељање двојицу припадника НОП-а и угледних родољуба: Радисава Радевића, потпуковника бивше југословенске војске из Матешева, и Ђура Раосављевића, капетана у пензији из Липова. Њима су из посебних разлога прикључили Николу Крушчића, угледног комунисту и сељака из Бјелојевића, и Миљана Вуковића, студента права, предратног члана КПЈ, који је уживао велики ауторитет у Васојевићима.

Пошто је четнички Пријеки војни суд изрекао смртне пресуде, колашински властодршци су путем добошара по улицама саопштили грађанима и свим четницима који су се тога дана ту задесили да ће се извршити јавно стријељање четири „озлоглашена издајника и убице", те се упозоравају грађани да обавезно пођу у 15,00 часова на Брезу и присуствују том чину. Чак је у саопштењу посебно наглашено да ће се свако онај који се не одазове овом позиву сматрати непријатељем четничког покрета. Под оваквим околностима на стрелишту се окупило у назначено вријеме неколико

стотина душа, јер је четничка пријетња за неприсуствовање овом срамном злочину изазвала страх и неспокојство грађана, иако је доста њих жалило ове невине људе чији су ликови били кристално чисти и уважавани.

Када су четници довели на стрелиште своје жртве и поставили их на мјесто одређено за стријељање, изашао је из те велике гомиле људи члан Пријеког војног суда Љубо Минић, предратни судија и најкомпромитованија личност, полицијски доушник и најизразитији италијански сарадник из првих дана окупације. Стао је поред осуђеника, који су гордо стајали као четири планинска бора пред окупљеним народом и својим џелатима, гледајући иронично и са презиром у намјештене букаче које су из масе дизали пароле: „Смрт издајницима и џелатима!" Стајали су чврсто на вољеној земљи као да се спремају за јуриш на непријатеља, како су то ова два официра, стара ратника, већ чинила у балканском и првом свјетском рату, а друга двојица као истински јунаци на Пљевљима и другим ратиштима са четницима и Италијанима око Мојковца, Колашина и Берана.

Са јасним циљем да образложи оправданост смртне пресуде четничког Пријеког војног суда у Колашину, Минић је окупљеном народу почео да износи појединачне „кривице" и „злочине" које су они тобоже починили за вријеме „партизанске страховладе". Највише се у излагању задржао на образложењу пресуде Раосављевићу и Радевићу, као официрима и „издајницима" који су погазили заклетву краљу и отаџбини. Када их је назвао издајницима, Раосављевић се осјетио тешко увређен и оштрим ријечима протестовао: „Није истина! То си ти, Љубо Минићу!"

Када је Минић завршио са изношењем лажних и исконструисаних грехова осуђеника, приступило се извршењу казне појединачно. Стријељање је обављало 8 искусних џелата, међу којима је штрчао једини плавокоси Милован Драгићевић, док је поред њега стајао као најцрнпурастији, попут Арапина, Леко Коловић. На команду „Пали!" оборен је први плотун на Раосављевића, али је он остао непомичан. Четници су са чуђењем погледали један другог и док су се припремали за други плотун, Раосављевић им је оштро кроз болове узвикнуо: „Удрите, не мрцините! Слабе су вам пушке

дали Италијани!". Џелати су оборили на старог ратника и други плотун, али је он и даље непомично и гордо стајао изазивајући збуњеност код својих џелата. Ови су му убрзо сасули у груди и посљедњих 8 куршума, који су савладали невиђену снагу овога старца, који је и тада веома споро падао, устремљујући оштар ратнички и осветнички поглед према убицама. Овдје се није радило само о изузетној животној снази храброг чоејека, већ више о снази воље, о снази духа који лако не умире и који хоће и у посљедњим тренуцима живота да дочара слику своје храбрости и витешког духа, који три непријатељска плотуна доживљава као своја три посљедња јуриша на непријатеља.

Радисав Радевић је стајао прикосно и достојанствено, као прави официр, у ставу мирно, и одмах изговорио убојите ријечи: „Удрите у јуначке груди као што бих ја вас!" Плотун је опаљен и ова стара јуначина лагано се повила поред раке која је већ била ископана. Она дивна људска величина при поласку на стрелиште у затворском дворишту обратила се свом ратном другу Ђуру Раосављевићу слиједећим ријечима: „Ђуро, ми смо данас деградирани не само као официри него и као личности, јер ће нас стријељати нико и ништа – обичне италијанске слуге. Ја бих био далеко поноснији да ме стријељају Италијани!" Ђуро му је на то одговорио: „Тако је, Радисаве!"

Никола Крушчић, стари комуниста и угледни сељак из Бјелојевића, ватрена погледа и достојанственог става, прије четничког плотуна успио је да узвикне: „Доље срамне слуге окупатора!" Хтио је још нешто да каже, али су га предухитрили четнички куршуми.

Посљедња жртва која је гордо и са осмијехом чекала растанак са животом био је Миљан Вуковић, студент из Васојевића, истински револуционар и искусни партијски руководилац. Док су џелати заузимали положај и чекали команду, овај дивни момак, обдарен љепотом и младошћу, ведрином погледа и заносом стаса, усмјерио је поглед окупљеном народу и узвикнуо: „Живјела Комунистичка партија Југославије!" „Смрт четничким издајицама!" Плотун је плануо и ова људска љепота, пуна живота и идеала, пала је по-

што су му четнички куршуми чело испробијали, а праменови бујне косе са дјеловима лобање залепршали се високо кроз ваздух и просули се по пољани.

Тако је завршен овај језиви злочин.

Четничке главешине су биле изненађене држањем ова четири храбра и истрајна борца. Оне ријечи које су окупљеном народу упућивали, као своје посљедње поруке изговорене у посљедњим тренуцима живота, дјеловале су неочекивано поразно на све присутне. Оно што су рекли о четничкој срамној издаји, пред масом свијета, дјеловало је далеко убојитије од плотуна којима су лишена живота четири народна борца. Умјесто да задобију нове поене, доживјели су на Брези политички пораз, јер су гласови слободе одјекнули далеко, а показана храброст жртава на Брези дјеловала је на присутне јаче него бројни четнички говори одржани по колашинским трговима и кафанама.

Овај први политички пораз у освојеном Колашину натјерао је четнике да више никада не организују овакве манифестације, па ће своје будуће злочине на Брези обављати без присуства народа.

Четничка вјешала

Нијесу боље политичке поене добили четнички функционери ни када су организовали јавно вјешање др Руже Рип, заробљеног партизанског љекара, и Ђурђе Влаховић, чобанице и партизанског курира. У својим суманутим замислима четничко вођство је са посебном мржњом гледало на жене–борце у партизанским редовима, омаловажавајући их као нижи пол, недостојан да носи војничка обиљежја и оружје. Те жене су подвргавали најодвратнијим поругама, тврдећи да је њихово учешће у партизанским редовима везано искључиво за неморал и да им је тамо једина обавеза да одржавају љубавне везе за партизанским руководиоцима. Називали су их шпијункама и проституткама, које треба спаљивати а никако пушком убијати.

Средином марта у једној борби на Црквини, заробили су др Ружу Рип, Јеврејку по народности и предратног љекара на Интерној клиници у Београду, гдје је као комуниста пружала свестрану љекарску помоћ комунистима које је тадашња полиција мучила и пребијала. То је за четнике био посебан „улов", па су је подвргли најсвирепијој тортури, поготову зато што је била Јеврејка.

Ова храбра партизанка држала се у затвору веома храбро и достојанствено, знајући да је њен животни пут завршен чим је пала у руке тако дивље руље која је у њој гледала „врхунску личност" у партизанској војсци. Прво су на сва звона објавили да је ухваћена „жена Моше Пијаде", а затим да је она „делегат Коминтерне" код Главног штаба за Црну Гору и сл. Извели су је пред „суд" и по кратком поступку осудили је на смрт, и то – вјешањем.

На брзу руку су на једној пространој ливади до самог центра града изградили вјешала и заказали преко добошара јавно вјешање у 15,00 часова. Ова мирна и културна жена све је то стојички посматрала, не одајући ни најмањег знака забринутости што ће бити уморена на најсвирепији начин.

Радознала маса свијета и четника, међу којима је било и доста честитих људи, окупила се да посматра грозни чин који се извршава над хуманим људским бићем које је сваком рањеном или болесном пружало свестрану помоћ руководећи се најхуманијом љекарском етиком.

Ружа је сама стала на столицу под намјештеном омчом и без ангажовања присутног ђелата мирно ставила омчу око врата, одгурнула столицу и објесила се. Оно што је ова дивна и образована жена преживјела падом у руке четника довело ју је до убјеђења да се муке и понижења могу скратити само смрћу. Тога је била дубоко свјесна.

Крајем априла ухваћена је као партизански курир Ђурђа Влаховић, одважна млада чобаница, и доведена у четнички затвор у Колашину. Приликом хапшења четници су мислили да је у питању само нека усмена партизанска порука, а нијесу ни сањали да она у својим њедрима носи писмену поруку. Затвореници су слушали

дивљачко мучење ове храбре девојке и питања Љуба Минића и његових исљедника у затворској канцеларији: „Кажи ко те је и коме послао и какаву су ти поруку саопштили!" Она је одговорила да својим очима није видјела ни једног партизана, нити о њима ишта зна, те да је ишла у посјету својој рођаци. Најзад су довели неку жену која је претресла и нашла јој у њедрима партизанско писмо. Тада је Ђурђа Влаховић просто прегажена од неколицине четничких батинаша, али ни тада није хтјела да изговори ни једну ријеч признања, сем што је своје мучитеље називала убицама, лоповима и издајицама. И она је формално изведена пред „суд" и по кратком поступку осуђена на смрт вјешањем.

И ова одважна дјевојка се понијела на губилишту јуначки, па је и ова манифестација, као и она претходна, када је усмрћена Ружа Рип, промашиља циљ да застраши народ и да га одврати и од помисли да учине ма какву услугу партизанској војсци.

Ђурђа је сама стала под вјешала и ногом одгурнула припремљеног џелата који је покушао да јој стави омчу око врата, говорећи му: „Марш одатле, гаде погани, то ћу ја сама учинити!" И заиста, присебно и хладнокрвно, намакла је себи омчу, скочила са постављене столице и учинила крај својим мукама.

Послије ових злочина настали су коментари и препричавања из којих су провиривали протести и негодовања. Јер, нашем су човјеку од давнина одвратна вјешала, поготову када је у питању таква казна према женама. Могао је муж туђи своју жену, али дизање руке на туђу жену квалификовано је као кукавичлук и нељудски чин. То је цијењено као срамно дјело, а починилац таквог дјела је – поред опште осуде – морао мијењати оружје којим је тако прљаво дјело учинио.

Злочин на вјешалима у Колашину одјекнуо је у народу као срамотни поступак према двјема женама, иако су их коловође представиле као „веома опасне" за четнички покрет. Устаљено схватање улоге жене у ратничком смислу допринијело је настанку бујице критика и осуда, што је за четнички покрет представљало јавну компромитацију. Због тога су четници укинули праксу вјешања, па су од тада ухваћене партизанке стријељали на Брези.

Зірада чешничкої зашбора у бибшем среском начелсшву

Свечани дочек војводи Ђуришићу

У тзв. трећој непријатељској офанзиви, под снажним притиском италијанско-четничких снага, партизанске јединице су биле приморане да напусте територију Црне Горе и да се повуку у правцу Босне. Овакав развој војно-политичке ситуације у Црној Гори изазвао је одушевљење четника јер су они постали војничка снага, па су са тим добили и високу цијену код својих господара италијанских окупатора. Славили су побједу и са невиђеном бахатошћу приказивали се као апсолутни господари ситуације, очекујући да ће само они кројити судбину будуће државе.

Крајем јула вршене су опсежне припреме за дочек Павла Ђуришића, побједника у тој кампањи, који се послије повлачења партизана задржао на састанку главних четничких команданата у Автовцу. По Колашину су – на кафанским прозорима, по установама и приватним кућама – излијепљени увеличани портрети „војводе". Штампани су прогласи у којима су се позивали четници и грађани да „достојно дочекају славнога војводу". Са четничким заставама и два велика транспарента на којима је писало: „Добро нам дошао велики побједниче" и „Живио војвода Павле Ђуришић", бројна групација четника и грађана, на челу са Ђорђијем Лазаревићем, среским командантом, сачекала је војводу на доњем тргу на уласку у град. Ђуришић је дошао из правца Мојковца, црном лимузином, коју му је поклонио италијански гувернер Црне Горе Пирцио Бироли. Иза лимузине, као пратња, ишла су два камиона јуришлија са пушкомитраљезима постављеним на крову кабина.

На омањем импровизованом подијуму стајао је Ђорђије Лазаревић и у име четника и грађана среза колашинског упутио Ђуришићу ријечи добродошлице и изразе захвалности што је „потукао и дотукао издајничку и разбојничку комунистичку војску". Назвао га је ослободиоцем, легендарним војсковођом и највећим националним херојем, упоређујући га са Карађорђевим војводама, да би га на крају изједначио са војводом Мишићем. Посебно је, као историчар, истакао „прошла времена", када су Црногорци падали у заблуде наводећи ове детаље: „Три пута су Црногорци кроз историју преварени и завађени! Прво је то учинила баба коју је Његош

овјековјечио у Горском вијенцу, а други пут је то учинио лажни цар Шћепан Мали, а у ово најновије вријеме чивутин Моша Пијаде". На крају свог полтронашког хвалоспјева завршио је свој говор ријечима: „Са овог мјеста, у име народа колашинског, кумим Вас богом, наш велики војвода, да осветите оне наше велике националне жртве над оним разбојницима тамо који се налазе у нашим рукама (при овом је испруженом руком показао на злогласни затвор – примј. Р. Р.) и да их побијемо оним истим маљевима којима они туку нашу браћу и најчеститије синове ових напаћених крајева".

Са затворских прозора из зграде бившег начелства среза пажљиво су слушали затвореници ријечи човјека који је за младу генерацију у предратним данима писао школске уџбенике. И чудили се како то професор историје може да моли џелата да на свиреп начин поубија његове ђаке, само зато што нијесу слиједили његов пут издаје. Ово је можда једини случај забиљежен у прошлом рату да се у глави једног просвјетитеља тако помрачи људска етика и зајаше чежња за крвљу младости која доноси слободу и племените људске идеале.

(Стицајем околности, средином наредне године тај исти професор и фалсификатор историје нашао се међу жицама у италијанском концентрационом логору у Барију званично у истом статусу са оним истим затвореницима из Колашинског четничког затвора за које је кумио свог војводу да их потуче маљевима. Ко није посматрао тог биједника не може себи створити представу до којег степена може пасти људска кукавица кад се нађе у невољи. Међу неколико стотина логораша штрчало је то људско ништавило по свом ниском и недостојном понашању, сводећи своју личност на ниво уцвијељене жене нарицаљке. Преко дана би често сједио на једној дебелој трупини, поставио подлактице на кољена, забио главу међу шаке и гласно плачући тужио: „Куку мени, моја надо!; куку мени, моја дјецо!; куку мени, моја срећо"! За преживјеле колашинске затвореике био је посебан хумор и посластица да што ближе приђу тој људској накаради и да слушају плач и јадиковање некадашњег силеџије, моћника, четничког идеолога и најгрлатијег говорника.)

Пошто се завршио свечани дочек приређен Ђуришићу – побједнику, организоване су овације Колашинским улицама са поворком на чијем су се челу налазили Ђорђије Лазаревић и Љубо

Минић. Идући често натрашке, Лазаревић као вођа поворке и главни манифестант дизао је пароле Ђуришићу и краљу Петру, подстичући скандирање: „Павле – Дражa! Павле – Дражa!". Када су пролазили поред затвора дизали су пароле: „Смрт издајицама! Смрт џелатима и лоповима"!

Ово је била прва манифестација која је приређена Ђуришићу послије напуштања Црне Горе од стране партизанских јединица. Послије ње и „побједоносног" завршетка операција против партизанске војске, Ђуришић је обишао све срезове на територији Лимско-санџачких четничких одреда, па су и тамо одржани масовни четнички зборови и приређивани слични дочеци. Славили су побједу, убјеђујући народ да су партизани уништени „за сва времена" и да настаје етапа унутрашњег сређивања и организовања, да се само сачека крај рата, када ће се четници појавити као моћна војно-политичка организација и по своме рецепту стварати нову државу.

Тако је настала мрачна политичка ситуација, када се није ништа знало о судбини партизанских снага, јер се није осјетио, нити је можда био могућ ма какав политички рад, па је у народу преовладало мишљење да су партизани заиста уништени.

Одмах послије побједоносног повратка четника у своје завичаје, активирана је дјелатност четничког војног суда, тако да је дошло до свакодневних стријељања затвореника на Брези. Четничка пропаганда је својим памфлетима наметала такву политичку климу као да се сва комунистичка снага још једино налази у Колашинском затвору, те да и те посљедње остатке треба уништити.

Дочек Пирцију Биролију

Препуштање Колашина четницима од стране Италијана имало је за оба савезника велике и посебне интересе и циљеве. На једној страни, Италијани су се увјерили да је омасовљење четничког покрета на сјеверном подручју Црне Горе за њихову безбједност од велике користи, јер им је годило да четници као њихов истурени

Са дочека Пирција Биролија у Колашину новембра 1942.

одред воде што успјешнију борбу против партизана, како би они имали што мање губитака не упуштајући се у операције на опасном брдско-планинском подручју; ипак се највише радило о поклону и примамљивој награди за војничке успјехе четника Павла Ђуришића у борби против партизана. На другој страни, четници су били веома задовољни уступањем Колашина као значајне војно-стратегијске и политичке базе, гдје им је омогућено да самостално, уз договор са Италијанима, развију своје војничке и политичке акције и да колико-толико вјештом маском код наивног свијета прикрију сарадњу са окупатором. Било им је далеко повољније да њихове старјешине одлазе на договоре код окупатора у Подгорицу или Цетиње, него да постоји окупаторски гарнизон у Колашину. Поред тога, посебно су били задовољни што им је било омогућено да у непосредној близини Колашина смјесте штаб Драже Михаиловића.

Колико год су се четници радовали својим војничким успјесима у борби против партизана, радост окупатора је надмашивала четничка расположења. Што су год четнички успјеси били већи, помоћ окупатора је била издашнија, не само у свим видовима ратне технике него у свим потребама за војску и становништво на територији коју су четници Ђуришића контролисали.

До одступања партизана за Босну четничка сарадња са окупатором, колико је то било могуће, прикривана је од шире јавности и о њој су избјегавали да јавно говоре, а истовремено су по тој теми забрањивали сваки приговор сумњичењем и хапшењем оних који им упућују такве приговоре.

Пошто су учврстили своју власт средином 1942. године, четници су напросто легализовали своју сарадњу са Италијанима, правдајући то објашњењима да је борба против моћног окупатора обична авантура, која води народ у пропаст. Истицали су отрцану дефиницију да ће, „када буду сазрели услови," и они повести борбу против окупатора. Веома често су се служили крилатицом „Политика нема образа", којом су настојали да прикажу себе као политичке мајсторе који користе окупатора ради опстанка народа, те да ће га у повољном тренутку изиграти. Провидни су били иступи на сеоским скуповима појединих четничких идеолога када су тврдили да они ни-

јесу добили од Италијана њихово оружје, него да су тражили да им се врати оружје бивше југословенске војске које су Италијани у априлском рату заплијенили, те да су им Италијани то удовољили.

Сва ова нагађања и недоумице и политичке шпекулације којима су четници обмањивали народ расвијетлила је посјета Пирција Биролија Колашину 6. XI 1942. године. По чијој је жељи заказана ова посјета није разјашњено, али с обзиром да је четницима задала снажан политички ударац, мање је вјероватно да су је они жељели. Свакако је Биролију било стало да се појави у главном четничком центру, који су четници са поносом називали основном базом будуће државе.

Данима су вршене припреме за дочек тог „великог добротвора и пријатеља српског народа", те су упућена писмена наређења свим четничким батаљонима по цијелом срезу, а среска команда је такође упутила посебна наређења сеоским кметовима да сав народ и војска буду присутни свечаном дочеку генерала Биролија. Све је то захтијевало материјалне издатке и посебне мјере обезбјеђења.

Баш у данима послије одступања партизанских јединица за Босну, дошло је до заоштравања односа између четника и зеленаша. Овдје се највише радило о престижу и политичком утицају у Црној Гори, а посебно ко ће побрати више политичких поена код окупатора. Зеленаши су били по политичким концепцијама ближи Италијанима, јер су се борили за сепаратну Црну Гору под покровитељством Италијана и били антисрпски расположени, док су четници били загрижени великосрпски експоненти и приврженици династије Карађорђевића. И једни и други су схватили побједу над партизанским снагама у Црној Гори као коначну, те да су судбину Црне Горе преузели у своје руке, али је само било питање која ће од ове двије квислиншке групације преузети водећу улогу.

Зеленаши под вођством Крста Поповића жељели су да помоћу Италијана ставе под своју команду све квислиншке војне формације на територији Црне Горе, посебно четнике, чије су вођство оптужили код Италијана као англофилско и проамерично. Ово је била тешка оптужба у оно вријеме, када су Италијани били у рат-

ном стању с Енглеском и Америком, али и поред тога. четничко вођство приказивало је код Италијана своју масовност и већу војничку снагу која је била пресудна за битку против партизанских снага. Поред тога, италијански гувернер Пирцио Бироли био је официр у првом свјетском рату на Солунском фронту, када је добио високо српско одликовање Орден белог орла са мачевима и показивао је четничким вођама неке своје симпатије према Србима, што је четничком вођству пружало наду у његову наклоност. Пирцио Бироли, као вјешт италијански генерал, бацао је своје политичке мамце и четницима и зеленашима, само да би их што више ангажовао за борбу против партизана, који су му нарочито током 1941. године били нанијели огромне губитке у људству и материјалу.

У оваквој војно-политичкој ситуацији у Црној Гори дошао је у званичну посјету Колашину Пирцио Бироли са још три италијанска генерала. На улазу у град, у непосредној близини гимназије, од правца Матешева, срело га је цјелокупно четничко вођство на челу са Павлом Ђуришићем и постројеним четничким батаљонима и грађанима. Ријечи добродошлице уз симболичну трпезу на којој је постављен хљеб и со, као велики израз љубави и поштовања према госту, изразио је предсједник општине Колашина и сремски командант Ђорђе Лазаревић. Од улаза у град до доњег градског трга Пирцио Бироли је са благим осмијехом пролазио кроз обострано постављен шпалир четничких батаљона са почасним поздравом. На тргу гдје је била постављена трибина Пирцио Бироли је извршио прво смотру свог постројеног алпинског батаљона, да би се најзад са својим генералима и четничким главешинама попео на почасну трибину.

Никада у својој историји Колашин није доживио тако срамну слику и манифестацију гдје се тако свечано дочекује највећи крвник црногорског народа, убица, паликуђа и оснивач злогласних концентрационих логора у које је у то вријеме овај „велики добротвор" утјерао око 12 хиљада људи, жена и дјеце. Слика је била утолико мрачнија што је главни пространи колашински трг био испуњен као никада до тада: на њему су заједно били постројени четнички и италијански батаљони. Четничке главешине су се утркивале који ће на почасној трибини заузети мјесто ближе генералу Биролију.

Дрвена трибина била је крцата као шибица, а у центру су стајали уквирени италијански генерали до којих је стрчала корпулентна фигура Баја Станишића, а поред њега као какав човјечуљак Блажо Ђукановић. На предњем десном углу стајао је Павле Ђуришић, задовољан што је успио да окупи велику масу четника, те да тиме докаже своју „љубав и оданост" према Италији и њеном генералу Биролију. Присуство грађана Колашина и околине није било масовно, сем што су, на жалост, стрчали поједини стари ратници у црногорској народној ношњи, некадашњи црногорски официри, који су погазили своју прошлост и уплели се у коло издаје. Са десне и лијеве стране трибине шепуриле су се нашминкане даме четничких функционера помијешане са љепушкастим швалеркама својих мужева.

Пред бачвастим и омаленим генералом Биролијем стајао је микрофон, поред кога је стајао припремљени познавалац италијанског језика који ће преводити Биролију и његовим генералима говоре четничких функционера, а потом Биролијев говор окупљеној четничкој маси.

Пошто је свак заузео своје мјесто и пошто су обављене формалности око предаје букета цвијећа „великом госту", прво се обратио гостима и окупљеном народу Павле Ђуришић. Већ на почетку свога говора хтио је да убиједи своје госте да су прошлогодишњи устанак против окупатора у Црној Гори изазвали „извесни национални одроди и отпадници, из својих личних рачуна и интереса, одрекли се свога српскога имена, почели стварати некакву црногорску націју, што је узбудило и усталасало сав поштени и честити свет у Црној Гори, који је са Српством и за српство живео и умирао. Комунисти су искористили овај револт српскога народа и повели га на кланицу".

Иако овдје није поменуо зеленаше, сваком је било јасно да је хтио да Биролија убиједи да су устанак против Италијана јула 1941. године они изазвали проглашењем црногорске државе. Кроз цио говор Ђуришића провијавала је тежња да зеленаше прикаже као малобројне и сумњиве италијанске савезнике који чак иду „раме уз раме, руку под руку са народним издајицама – комунистима и вековним непријатељима наших народа муслиманима".

Да би што успјешније умилостивио генерала Биролија, Ђуришић је изрекао високе оцјене његове политике у Црној Гори од његовог доласка за гувернера Црне Горе. У вези са тим а обраћајући се присутном народу, он каже: „У том времену када је народ у Црној Гори доведен у један тежак положај, срећа нам се насмијала и баш тада дошао је међу нас велики пријатељ српског народа, Солунац, носилац Белог орла са мачевима Њ. Е. армијски генерал А. Пирцио Бироли. Дошао је за гувернера Црне Горе. Познавајући менталитет српскога народа кога је упознао на Солунском фронту, борећи се са њим раме уз раме, он се врло брзо упознао са приликама у Црној Гори, те је био у могућности да лако и правилно одреди најбољи правац своје политике. Упознавши се са приликама у Црној Гори и давши поверење људима који уживају поверење свога народа и који и данас воде тај народ, он је са својим командантима: Њ. Е. генералом Ментастијем, генералом Бонинијем, генералом Биротијем и др. потчињеним командантима дао могућности да се видно испољи израз националног поноса и свести код српског народа у Црној Гори, да уз помоћ италијанске војске и италијанског оружја очисти Црну Гору од тих изрода јеврејских плаћеника и да заведе ред и мир у Црној Гори".

Највећим дијелом говор Павла Ђуришића је био прожет критикама на рачун зеленаша, стављајући одлучан акценат да је то „шака људи" која хоће да поремети ред и мир у Црној Гори удружујући се са комунистима. Ђуришић даље наглашава: „Јављају се на хоризонту ново фабриковани ђенерали и бригадири, ловци положаја и шићарџије, који немају никакве подршке у народу, немајући своје војске, гледају једини свој спас у једном поновном хаосу и клању нашег народа и траже нове пожаре за то, пошто су изгубили и посљедњи атом националне мисли, а да би постигли своје мрачне циљеве они данас иду раме уз раме, руку под руку, са народним издајницима комунистима..."

Називајући зеленаше шаком људи без војске, хтио је да представи своје четнике као једину војничку снагу на коју се Италијани могу ослонити. Страхујући од команде „ново фабрикованих ђенерала", Ђуришић каже: „Ексселенцијо, ја вас у име цијелог народа молим, да дате пуно повјерење нашему команданту ђенералу Ђукановићу, јер српски народ у Црној Гори зна само за једног ђенерала

и то ђенерала Блажа Ђукановића и сваког оног ко се не покорава његовим наређењима сматрамо највећим издајником и изродом, а ми знамо како се издајницима суди".

Љубав и захвалност према свом савезнику и покровитељу Ђуришић је изразио овим ријечима: „Екселенцијо, ви сте награђени од Рима и Берлина, али исто тако сте награђени и од српског народа, која се награда видно манифестује у љубави и поштовању према вама... За сва доброчинства која сте својом мудром политиком учинили за српски народ у Црној Гори, уживате његову љубав и поштовање и он ће вас деценијама носити у својим срцима и својим мислима као великог добротвора и пријатеља српскога народа. Жеља је сваког Србина да крај овога рата дочека у миру, разумевању и поверењу и са последњим италијанским војником".

Крај говора Павле Ђуришић је завршио овим ријечима: „Ја вас, Екселенцијо, са свим четницима поздрављам са: добро нам дошли и живели. Да живи Његово Величанство краљ и цар Виктор Емануел III! Да живи велики вођа италијанског народа Бенито Мусолини!"

Највјероватније је да је овај говор Ђуришића писан у штабу Драже Михаиловића у Липову, јер је Ђуришић на два–три дана уочи посјете Биролија ишао код Драже на консултације. Говор је писан екавским нарјечјем, док се Ђуришић у разговору служио изразито ијекавским нарјечјем. Даље, Ђуришић је у свом говору на дочеку Биролија указивао на родбинске везе италијанског двора са црногорском династијом Петровић, помињући тадашњу италијанску краљицу Јелену као ћерку црногорског краља Николе. Нормално је да Михаиловићу као фанатизованом великосрбину није пало на памет да помене црногорску династију, али је Ђуришић ради већег удварања и политичког ефекта то допунио. Ђуришић је у свом говору заиста „србовао", али не тако снажно као што је то изражено у тексту говора који посједује Војно историјски институт. Чињеница је да је Ђуришић са трибине држао говор усмено и, као да га је напамет научио, изложио је све битне моменте из припремљеног текста. Ово је лако установити на фотографији која је очувана, а која приказује како Ђуришић говори усмено са почасне трибине. Што је веома важно, у тексту нема парола на крају говора које је Ђуришић

упутио италијанском краљу и Мусолинију, што је непобитна чињеница.

Ђуришић уопште није у говору помињао крај рата, како то стоји у тексту припремљеног говора, него је настојао као изразити квислинг да што више одобровољи Биролија за свој антикомунистички, а посебно антизеленашки покрет. Антизеленашки иступ на овој свечаности био му је потребан зато што је сматрао да је комунисте војнички побиједио, а да су му зеленаши остали као једина препрека да би постао, поред окупатора, стварни господар ситуације у Црној Гори.

Свечани дочек Пирцију Биролију одржан је на доњем градском тргу пред четничким затвором, тако да су затвореници све то добро могли да виде и чују са затворских прозора који доминирају тргом. Дуго су затвореници коментарисали ову срамну свечаност и без обзира што је то био тежак ударац за национални понос Црногораца и њихове свијетле традиције, ипак су на одређени начин били задовољни, јер је ова италијанско-четничка манифестација оцјењена као тежак морално-политички пораз четничког покрета.

Гледајући срамну свечану трибину на којој се окупило цјелокупно вођство издаје у Црној Гори са окупаторским командантима, питали су се међусобно затвореници: да ли се родило негдје у овим нашим врлетима Принципово срце да изврши херојско дјело над овом гомилом врхунских издајица који дивним именом слободе називају најцрње ропство и националну срамоту. Али о томе није нико мислио, јер су, изгледа, „мушка прса била охладњела", бар код оних који су били дужни да о овоме мисле.

Послије Ђуришића одржали су кратке антикомунистичке говоре Душан Влаховић, бивши подбан Зетске бановине, и Милан Бандовић, сремски командант из Бијелог Поља. Њихови се говори нијесу чули даље, јер нијесу преношени преко звучника, тако да је испало да их је Бироли игнорисао.

Очигледно задовољан дочеком, испрограмираним церемонијалом и изразима добродошлице, а посебно говором Павла

Ђуришића, Бироли је са преводиоцем преко звучника одржао веома јасну лекцију четницима, постављајући им одлучно задатке шта треба да раде и како да се понашају према Италији и њему као гувернеру Црне Горе. Постојало је увјерење да је Бироли свим силама покушавао да својим покретима и гестовима имитира Мусолинија. Имао је неке физичке сличности са Мусолинијем, јер је био омален, дебељкаст, широких леђа, а своју повелику ломброзовску ћелаву главу био је поклопио изразито великом шапком која је неприродно одударала од његове висине. При говору је снажно и хитро гестикулирао рукама, уз непрекидне покрете свих дјелова тијела.

Оно што је Бироли рекао у свом говору и претходни говор Павла Ђуришића имају у основи сличну садржину. Произлази да је програм свечаног дочека заједнички испланиран и да је Бироли унапријед био упознат са садржином говора Ђуришића. Знајући добро да је четнички покрет у Црној Гори један снажан изданак великосрског четничког покрета Драже Михаиловића, чији се штаб налази на 10 километара од Колашина, Бироли веома вјешто оперише српским мамцима, али упозорава, на другој страни, на „страначке амбиције у којима се можда крије опасност, у којој би се хтјело данас можда, угушити будућа срећа ове земље". Овдје је Бироли, слично Ђуришићу, упозорио на размирице између четника и зеленаша којима он није давао неке озбиљне димензије, наглашавајући да се он уздиже изнад тих страначких амбиција, а одлучно захтијевајући „да свако, главар или не, слиједи са вјером и са правом лојалношћу моје директиве и наређења што вам стижу преко војних и цивилних италијанских власти, којима се сви морају искрено покоравати".

Основне поставке у Биролијевом говору односиле су се углавном на упозорења да се очува ред и мир, како би се он као окупатор осјећао безбједним у Црној Гори, а за узврат ће пружити свестрану материјалну и економску помоћ четницима и становништву. И овдје се уочила горка цијена жртава које су италијански окупатори претрпјели у борбама са партизанским снагама, да би четницима прочитао хвалоспјев за помоћ која им је пружена да заједно „протјерају пролетерске бригаде Моше Пијаде преко Дурмитора". У вези са овим Бироли каже: „Срећан сам што се данас

налазим у Колашину, одакле се подигао први поклик против комунизма и први корак националистичких формација које су се славом овиле под заповједништвом способних команданата Ђуришића и Лашића, као и другим предјелима под заповједништвом Станишића и Поповића. Ову племениту повластицу, да су били, наиме, добровољци г. Ђуришића и г. мајора Лашића, први који су се ставили уз бок италијанских трупа у борби против комунизма, нико вам је неће моћи да оспори... Повјерење у вас и у ово велико национално и хуманитарно дјело није ми никад помањкало. Сигуран сам да ћете и убудуће остати вјерни и одани Италији, која од Црне Горе жели да створи један животни конструктивни организам".

Интересантан је детаљ из Биролијевог говора посвећен будућем статусу Црне Горе у Хитлеровој и Мусолиниијевој Европи, када осовина Рим–Берлин добије рат против Савезника, гдје каже: „Црна Гора и њена српска сестра, моћи ће имати једну сјајну мисију, ако је буду заслужиле својим владањем, у будућем уређењу Балканског полуострва... Мој рад има за циљ да у миру, реду пружи Црној Гори снаге, живота и духа, да би могла економски опстојати и представити се, по свршетку рата, као земља здрава и јака, а не болесна и слаба, да би могла испунити свој велики и историјски задатак, поставши излаз на море свих Срба на Балкану".

Ове ласкаве ријечи изговорене на колашинском тргу упућене „српским сестрама" схваћене су као демагошка порука упућена преко четничких главешина у Колашину вођи четничког покрета Дражи Михаиловићу у сусједном селу Липову. И Бироли се овдје на одређени начин намеће као заговорник уједињења свих Срба на Балкану, под условом да то заслуже својом лојалношћу и тијесном сарадњом са окупатором.

Овај перфидни окупаторски генерал био је до танчина ушао у шпекулантску идеолошку суштину четничког покрета који се није повезивао само са емигрантском владом у Лондону, него и са многим англофилским реакционарним и профашистичким покретима на Балкану, па се у свом говору пријетећим тоном осврнуо слиједећим ријечима: „Не смијете дозволити да вас којекаква ласкања привлаче са било које стране Балканског полуострва, или са ма ког другог краја свијета она долазила, пошто један криви корак, сада

почињен, могао би да проузрокује непоправљиву ситуацију и да уништи у један час све оно што се мучно саградило за добро Црне Горе".

Бироли није пропустио прилику да веома ласкавим ријечима захвали на дочеку гостољубивим домаћинима, па је рекао: „Захваљујем најтоплије за срдачни пријем што сте ми приредили и топле изразе што су, у првом реду г. капетан Ђуришић, Душан Влаховић, Ђорђе Лазаревић и Милан Бандовић, изразили у својим говорима према Италији и мени лично, изјављујући да су ми се њихове ријечи топло дојмиле".

Пошто је завршена ова бестидна италијанско-четничка манифестација, гости су са својим домаћинима пошли на свечани ручак приређен у хотелу, а за италијански алписки батаљон од 400 војника обезбијеђен је богат ручак на ливади Вујачића, гдје их је чекало преко 20 печених јагњади.

Током богатог ручка у хотелу је одржано неколико здравица, гдје су четничке главешине удварајући се свом савезнику и покровитељу упућивали далеко интимније изразе љубави и оданости од оних које су се чуле на свечаном митингу. Најгрлатији говорници са пуним чашама италијанског вина били су Павле Ђуришић и Ђорђе Лазаревић.

З А К Љ У Ч А К

За организовање пригодних манифестација четници су имали пропагандни апарат који је био за то задужен, а све са циљем да би им такве свечаности доносиле политичке поене у срединама гдје су успостављали своју власт. Њихово вођство је било свјесно да се уплело у коло издаје и да своју снагу темељи на издашној помоћи окупатора, супротно вјековној традицији Црногораца, по којој су слуге освајача преузимале на себе сраман печат који одудара од основних принципа морала, поноса и људског достојанства. Опсједнути таквим својим политичким и моралним статусом у влас-

титом народу, покушавали су да своје прљаво дјело прикрију провидним и исконструисаним „аргументима" којима су хтјели да у најцрњем свјетлу прикажу партизански покрет. Веома упорно бискали су по свакој средини трагове партизанске власти и из најситних детаља исконструисали „невиђена чуда".

Четничком покрету је највише било стало до власти у будућој држави, јер је домаћа реакција током 1941. године заплашена снагом партизанског покрета, који је својим програмом најавио нове друштвене односе са корјенитим социјалним и политичким промјенама у будућој југословенској заједници. Осјећајући се немоћном да се обрачуна са напредним снагама у Црној Гори, домаћа реакција се одмах оријентисала на тијесну сарадњу са окупатором, како би сачувала своје класне позиције у будућој држави. Са јасном рачуницом поставила је себи циљ – да заједно са моћним окупатором уништи прогресивне снаге и да се завршетком рата појави као најмоћнија снага која прихвата на себе улогу творца државе и друштвеног система који њој одговара.

Црногорски реакционери нијесу били увјерени у побједу антихитлеровске коалиције, па су као антикомунистичка групација претендовали да се пред сваким побједником појаве као провјерен политички савезник. Као италијански савезници у борби против НОП-а обезбиједили су себи мјесто у будућој Хитлеровој и Мусолинијевој Европи. Исто тако, захваљујући својим везама с емигрантском владом у Лондону, рачунали су да су исто тако политички савезници с антикомунистичким владама Лондона и Вашингтона. Ово су биле рачунице четничких главешина, које је свакодневно инструисао њихов командант Дража Михаиловић, министар војни емигрантске владе у Лондону.

Манифестације које су четници организовали у Колашину током своје владавине нијесу постигле жељене резултате. Имале су за циљ да своју организацију представе у што бољем свјетлу, како са војничке тако и са политичке стране. Највише им је било стало да партизански покрет изобличе и представе бауком комунизма, да га представе као стравичну пријетњу свему постојећем, пошто он „крије у себи мрачну судбину човјека и његових права".

И поред извјесних грешака и промашаја, партизански покрет у Црној Гори је имао дубоке коријене, те га је било тешко раскринкати, јер су му политички циљеви били прогресивни. Посебна му је заслуга оружана борба против окупатора, што је било у складу са вјековним слободарским традицијама Црногораца.

Под притиском окупаторсне и четничке силе, народ је морао привремено да пређути њихов мрачан период, али чим му се указала прва прилика он је веома гласно проговорио и отворио своје срце.

Четнички идеолози, који су се појављивали на организованим манифестацијама, колико год настојали да популаришу четнички покрет у широким народним слојевима, били су немоћни, јер је народ у њима гледао обичне слуге освајача, који могу да опстану само до слома њихових господара. Све ђаге које су бацали на партизански покрет сами су својим понашањем оповргавали. Називали су партизане пљачкашима, убицама, издајницима и јеврејским плаћеницима, али су све те етикете својим поступцима себи пришивали, с тим што нијесу били плаћеници јеврејски него окупаторски. Сваки упад четничке војске у неко село одавао је језиву слику разуларене банде која је отимала све што је хтјела. Пунили су своје торбаке опљачканом обућом, одјећом, алатима, посуђем и другим предметима. Тјерали су својим кућама коњске товаре опљачкане имовине по туђим крајевима. Њихове старјешине су ово са задовољством посматрале, јер су у томе гледали стимуланс за њихову што јачу привржeност четничком покрету.

Организовали су манифестацију на гробљу десеторице народних непријатеља и окупаторских шпијуна у Колашину, а у исти мах организују стрелиште Брезу, гдје ће поубијати преко 200 народних бораца и родољуба, који нијесу имали друге „кривице" сем што су се борили против окупатора. Још није утврђено колико је храбрих синова Црне Горе изведено у мрклој ноћи из Колашинског четничког затвора и поубијано без свједока по околним дубравама и забаченим јаругама.

Није веће ироније забиљежено, за четири године, од оне на дочеку Пирцију Биролију новембра 1942. године. Тада је

четнички војвода Ђуришић паушално назвао партизане „јеврејским плаћеницима", не водећи рачуна да поред њега стоји његов богати газда који том истом војводи плаћа по веома скупој цијени сваки метак испаљен на свој властити народ и његову слободу.

Ако би се у историји старијих и новијих збивања проналазила изразита година издаје, онда би свакако то могла по свим својим обиљежјима бити 1942. година. Током ње испољио се сав мрак и биједа једног издајничког покрета који је успио да зајаше на судбину народа са богатим свијетлим традицијама и чија је земља опјевана чак и од страних пјесника као „камени пријесто слободе" или „свети храм слободе".

Стоји чињеница да су махом све ове четничке манифестације биле понекад масовне по спољашњем изгледу. Свакако су у том правцу дјеловали притисци и насиље које су четници безобзирно спроводили да би задовољили формалну страну својих манифестација. Али, и поред свих објективних околности, остаје нерасвијетљено једно важно питање: „Како је могло доћи послије онако масовног учешћа маса током 1941. године у борбама против окупатора, да се та велика масовна снага током 1942. године дијелом пасивизира, а добрим дијелом приђе четничком покрету? Још је интересантнија чињеница да су у многим срединама, и поред поновног доласка партизана из Босне и масовне подршке коју им је народ пружио, бројни заведени сеоски младићи безглаво слиједили четнички покрет до краја рата гинући у његовим редовима. Ова питања представљају својеврстан политички феномен ратних збивања на територији Црне Горе. Оваква питања су у досадашњим научним обрадама остала без правог одговора.

РАДОМИР ЂУРЂИЋ

ЧЕТНИЧКО СУДСТВО У КОЛАШИНУ

Када војска једне земље у рату положи оружје пред непријатељем, када једна држава клекне на кољена пред другом моћнијом државом, када окупационе трупе побједничке земље заузму све државне и економске пунктове побијеђеног–онда, по правилу, истог момента престају да функционишу сви органи власти поробљене земље, престају да важе њени закони, а почиње власт окупатора, примјена његових ратних закона и његове воље.

Међутим, у посљедњем рату у Црној Гори, као уосталом и у другим крајевима Југославије, издајници свих боја већ су били припремили терен да у моменту капитулације земље преузму власт и под заштитом окупатора наставе своју ненародну владавину. И већ 17. априла 1941. године, када су италијанске окупационе трупе ушле у Цетиње, црногорски сепаратисти поздравили су их као ослободиоце и конституисали Привремени административни црногорски комитет од 11 чланова, са задатком да преко поткомитета у свим срезовима, а под заштитом фашистичке Италије, преузме и „замијени власт бивше југословенске државе и у споразуму са војним италијанским властима преузме дужност да осигура нормално функционисање живота и дјелатности земље" – како стоји у прогласу који је Комитет упутио Цетињанима 17. априла 1941. године. [1)]

Италија је тим путем хтјела да се прикаже црногорском народу не као окупатор, већ као пријатељ који жели да га ослободи ропства у бившој Југославији, да Црној Гори поврати државност и рестаурира монархију. Зато су цивилни органи власти, затечени приликом капитулације, наставили мање–више да функционишу, примјењујући у раду дотадашње законе и друге прописе, док је оку-

патор имао војну власт, коју је спроводио преко својих гарнизона, стационираних у свим мјестима.

Када је 13. јула 1941. године отпочео оружани устанак, окупатор и његове слуге – сва удружена реакција, која је одмах постала главна снага контрареволуције – видјели су и добро оцијенили снагу организованог народа, па су се још чврће повезали да би што успјешније могли предузимати најдрастичније и најкрвавије мјере да устанак угуше и униште све што би им се даље могло супротстављати.

До устанка Италијани су имали свој ратни војни суд са сједиштем на Цетињу, чија се надлежност простирала на читаву територију Црне Горе. Одмах послије устанка успостављају се италијански ванредни ратни судови у сједиштима њихових дивизија и хитно по најкраћем поступку ти судови почињу суђења заробљеним или похапшеним устаницима и другим патриотима и родољубима. Ови судови су изрицали смртне казне, које су одмах извршаване, и казне интернације, које су такође одмах извршаване одвођењем родољуба, стараца, жена и дјеце у злогласне затворе и логоре, у злогласна мучилишта по Црној Гори, Италији и Албанији. Већ 17. јула 1941. године италијански фашисти извршавају смртне казне стријељајући 9 родољуба на Јасиковцу, брду изнад Берана, а у току тог и наредних мјесеци, по пресудама ових судова, извршавају се смртне казне над комунистима и родољубима у Цетињу, Никшићу, Подгорици, Ријеци Црнојевића, Котору и другим мјестима Црне Горе.

Армијски генерал Александар Пирцио Бироли издаје 26. јула 1941. године „Обавијест": „Наредбом Дучеа преузимам данас 26. јула 1941. године пуну војну и цивилну власт над цијелом територијом Црне Горе". [2] А та власт се састојала од најкрвавијег фашистичког терора над црногорским народом, од најдрастичнијих репресалија, мучења, пљачке, паљевина, стријељања и интернације.

Јединице италијанског гарнизона у Колашину напустиле су 5. јануара 1942. године град под сталним притиском устаника, а власт, па и судску, успоставили су у читавом срезу партизани. Али

мјесец и по дана касније, четничке снаге, потпомогнуте окупатором, потиснуле су партизане и заузеле Колашин, који ће у току те и прве половине 1943. године бити центар њихове власти и страховладе, јер је у Липову, неколико километара од Колашина, било сједиште вође четничке издаје Драже Михаиловића, тј. сједиште врховне четничке команде.

Одмах је оформљен четнички затвор, чији је први управник био Илија Ракочевић, један од оних који су припадали основном језгру, првој ћелији четничке организације у Црној Гори, коју је издајник Павле Ђуришић формирао у селу Заостру код Берана (садашњи Иванград). У овај затвор одмах је доведено више од 200 лица – партизана заробљених у Барама Краљским у јануару 1942. године и других похапшених родољуба са територије среза колашинског и из других крајева Црне Горе.

О овом злогласном затвору, који је постао мучилиште за припаднике народноослободилачког покрета, као и о четничким суђењима нераскидиво везаним за тај затвор, историчари, књижевници, публицисти и хроничари прикупили су доста података и обрадили доста материјала. Али колико год се рекло и написало, никада није нити ће бити све речено о овом фашистичком мучилишту на тлу слободарске Црне Горе.

Пошто сам био затвореник тог затвора пуну годину дана баш у том периоду, и од четничког суда осуђен на казну смрти, покушаћу да као један од живих свједока донекле употпуним материју о четничком судству из тог времена на основу непосредних сазнања и разговора које сам тада у затвору и касније водио са многим затвореницима који су испред тог суда „продефиловали“.

Користећи овлашћења која му је дала југословенска емигрантска влада, Дража Михаиловић је доносио разне прописе за доградњу и учвршћивање четничке организације. Један од таквих прописа била је и Уредба о оснивању пријеких судова, пред које ће бити извођене присталице НОП-а. Да је ова уредба била уперена против комуниста, њихових симпатизера и других учесника народноослободилачке борбе, најрјечитије говори њен члан 1. који гласи:

„Прописи ове Уредбе имају се примењивати на кривична дела која су извршена од стране комуниста – партизана и њихових помагача симпатизера у времену од јуна 1941. године и убудуће до окончања рата. Уредба важи на територији на којој се простире власт четничке организације.

Као кривично дело по члану 2. ове Уредбе сматра се свако припадништво комунистичко-партизанској организацији, без обзира на активну или пасивну делатност дотичног лица". [31]

На основу овог прописа и ближе датих упутстава од стране Драже Михаиловића, Павле Ђуришић, командант Лимско-санџачких одреда, наредбом од 23. фебруара 1942. године основао је у Колашину пријеки суд. Предсједник тог суда био је Андрија Весковић, мајор из Забрђа код Андријевице. Судије су били четнички официри, који су својим дотадашњим радом и борбом доказали да су заклети непријатељи народноослободилачког покрета и вјерни, непоколебљиви слуге окупатора. Вијећа су се састојала од три или пет чланова, зависно од тога да ли је суђено „тежим" или „лакшим" кривцима, мада су најтеже казне изрицане од вијећа оба састава. Тужилац је био Милован Лабовић.

Суд је са радом отпочео одмах, тако да је прво суђење одржано већ 7. марта исте године. Тога дана нашли су се пред овим судом Нећељко Викторовић, шумски радник, и Спасоје Пижурица, земљорадник. Поступак је био брз и кратак, што уосталом карактерише поступак пред сваким пријеким судом. „Кривица" је лако доказана, оба су учесници у устанку против окупатора и припадници народноослободилачког покрета. Осуђени су на казну смрти стријељањем, која је истог дана и изречена и извршена. Овим је отпочела крвава судска драма, која ће трајати непрекидно до марта 1943. године. Ове прве жртве стријељане су на Брези – пољани поред бивших војничких касарни, гдје је основано партизанско гробље, на којему ће у том периоду, по судским одлукама и без тих одлука, бити погубљено неколико десетина комуниста, других учесника народноослободилачке борбе, познатих родољуба и патриота – не само из среза колашинског већ и из других срезова који су били под командом Павла Ђуришића, па и из осталих крајева Црне Горе.

Средином 1942. године, колико се сјећам у августу мјесецу, укинут је пријеки суд и основан „редовни", који се називао „Национални суд за заштиту народа". Четници су хтјели да и овим путем убиједе народ да је њихова власт већ стабилизована и учвршћена, да више нема никакве опасности од комуниста и да је због тога наводно престала потреба за функционисањем и даљим радом пријеких војних судова. Предсједник овог суда био је Марко Миловић, адвокат из Краља код Андријевице, којега су затвореници звали „Ђоро", јер је на једно око слабо видио, због чега је носио црне наочари. Судије су били правници и четнички официри, који су се у дотадашњој борби довољно афирмисали у злочинима почињеним према народу. У судским вијећима најчешће или скоро стално су се налазили као судије: Вуле Влаховић, Томица Вуксановић, Бранко Дрљевић, Гајо Радовић, Томо Кастратовић, Блажо Ћетковић, Радуле Кујовић и Станиша Јауковић. Од ових, Станиша Јауковић је 1945. године у новембру мјесецу, одговарао као ратни злочинац пред војним судом Црне Горе, чији сам био предсједник, заједно са управницима злогласног колашинског четничког затвора Илијом Ракочевићем и Јованом Марковићем.

Тужилац је и даље био Милован Лабовић, а исљедни судије били су најдуже времена Вукосав Радовић, Милан Шћепановић и Рајко Нововић.

Колико год су судови били ажурни и експедитивни у суђењу, изрицању смртних пресуда и њиховом хитном извршавању, затвор се стално пунио и претрпавао масом нових затвореника – заробљеним или похапшеним учесницима народноослободилачке борбе – тако да се толико велики број није могао смјестити у просторије зграде главног затвора, већ је у затвор претворена и зграда бившег среског начелства, која се налазила непосредно уз зграду главног затвора и у којој је стално било смјештено више десетина затвореника. Зато је суд морао да ради у два вијећа. Једно вијеће је судило затворенике претежно са територије колашинског и андријевичког среза, јер је са тих подручја било највише затвореника, а друго вијеће је судило затворенике са подручја осталих срезова који су били под Ђуришићевом командом. Према томе, да би брже празнили затвор и стварали мјеста новим затвореницима, радила су непрекидно два вијећа истог суда, а нијесу постојала два суда – првостепени и другостепени – како сматрају неки аутори.

И овај суд, као и онај претходни пријеки, стриктно се придржавао у раду упутстава и наредаба Драже Михаиловића и Павла Ђуришића, а да би своје постојање и рад што више оправдали, легализовали и убиједили народ да суде само по закону – судили су и пресуде изрицали на основу Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави, тј. на основу злогласног закона бивше Југославије по којему су прије рата хиљаде комуниста осуђене на казну дугогодишње робије и те казне издржавали у казаматима широм земље. По овом закону, учешће у војним јединицама које се боре против окупатора или учешће у органима нове народне власти, која се формирала на ослобођеним територијама, квалификовано је као учешће у оружаној побуни против државе, као учешће у насилном рушењу постојећег државног поретка, а то су, по том закону, као и по сваком другом кривичном закону, најтежа кривична дјела за која се предвиђа најтежа – смртна казна.

И пред овим судом, иако се третирао као редовни, иако су се у њему као судије налазили претежно правници, који су добро познавали кривични поступак, процедура суђења била је врло кратка. У току истог дана морао се одржати и завршити главни претрес, а најчешће тог истог дана изрицане су и извршаване смртне пресуде.

Суђења су била најобичнија формалност, јер су одлуке о врсти и висини казне за сваког заробљеног или ухапшеног учесника или припадника НОП-а претходно доношене у четничком штабу, гдје су вршена и прва саслушања, а суд је само те казне изрицао. То потврђује чињеница да је Павле Ђуришић, приликом својих посјета затвору и бруталних раговора са затвореницима, који су у таквим приликама били постројавани у кругу затвора, показивао да добро познаје кривицу сваког појединца за коју ће пред судом одговарати, да су сви чланови судског вијећа, без имало размишљања и двоумљења, једногласно доносили одлуке о врсти и висини казни, чак и онда када су изрицане смртне казне, те да су судски поступци били брзи и кратки.

Суђено је најчешће појединачно, сваком оптуженом посебно. Ријетко је одржавано суђење групи оптужених. Тако су исто доношене пресуде, али су често изрицане и саопштаване групно.

Суђења су за читаво вријеме била јавна. Суд се налазио у бившој згради Марића, гдје је суд био и прије рата. Судница је редовно била пуна чланова породица оних издајника и непријатеља народа које су партизани као такве ликвидирали почетком 1942. године, најокорјелијих издајника, пљачкаша и друге градске олоши. Та публика је најбаналнијим псовкама засипала оптужене, како приликом увођења у салу тако и у току читавог суђења. Скандирала је „Смрт убицама и разбојницима", „Главу за главу", и томе слично, и на тај начин организовано припремала терен и обезбјеђивала услове да суд изриче најстроже казне, јер то наводно народ тражи.

Затвореници су довођени из затвора у суд у већини случајева везаних руку и тако везани су били у судници за вријеме суђења. Појединце су спроводили по два или четири стражара, зависно од тога да ли је у питању био лакши или тежи кривац. По томе су затвореници обично унапријед знали каква ће им казна бити изречена. Ако је спровођена група, обезбјеђење је вршила најмање десетина четника.

Судски поступак био је примитиван, кратак, осветнички и бруталан. Личио је више на најгрубљи полицијски него на судски поступак. Тужилац је читао врло кратку и недокументовану оптужницу. За сваког оптуженог тражио је да се – као комуниста, као припадник „оружаних банди које се боре против државе и државног поретка", као члан „совјета" (тако су називали народноослободилачке одборе), као лице које је „тровало и заводило народ", као лице које је „испољило посебну мржњу против италијанских власти и њихових оружаних снага", као учесник или саучесник у убиствима „истакнутих народних трибуна" итд. – осуди на казну смрти, јер никаква временска казна правду не би задовољила. Затим је предсједник вијећа саслушавао оптуженог називајући га најпогрднијим именима: плаћеник, лудак, лопов, разбојник, пљачкаш, паликућа, убица, јеврејско копиле и сл. како би оптуженог што више омаловажио и изазвао смијех и псовке публике. Диктирао је да се у записник уноси оно што је њему и суду одговарало, без обзира на то да ли је оптужени то рекао или није, и без обзира на то што оптужени упорно приговара да то и тако није рекао. Било је случајева да тужилац или неки од судија, изазван његовим достојанственим држањем, оптуженог и ошамари у судници у току суђења, или чак да то

наочиглед суда учини неко из публике. На тај начин, таквим и сличним методама, оптужени је физички и психички принуђаван да такав записник потпише и ако му га претходно нико није ни прочитао.

Оптуженима је било потпуно онемогућено да у току истраге или на главном претресу имају свога браниоца. Међутим, да би и ту формалност задовољио суд је одређивао браниоца по службеној дужности, који није улагао много труда да свом брањенику помогне, да се тиме не би замјерио суду и тужиоцу. Обично би тражио само да се оптужени што блаже казни, а скоро никада није захтијевао да се оптужени ослободи, иако је за такав захтјев имао увијек пуно аргумената и оправданих разлога. За службеног браниоца суд је најчешће именовао Мираша Милајића из Колашина, а у пуно случајева чак и Илију Ракочевића, управника затора.

У доказном поступку суд је саслушавао само свједоке које је предлагао тужилац. То су већином била плаћена лица, унапријед припремљена и добро обучена за свједочење. Ти свједоци, противно свим правилима поступка, били су присутни у судници док се оптужени саслушава, слушали читав ток претреса, а затим из публике излазили пред суд да посвједоче како су наводно својим очима видјели када је оптужени убио неког од четника, када је запалио неку кућу, пљачкао нечију имовину, хапсио и спроводио стријељане четнике итд. Ти лажни и плаћени свједоци углавном су потврђивали све оно што тужилац оптуженом ставља на терет. Суд се није упуштао у провјеравање истинитости свједокових навода, чак ни онда када би оптужени истицао да свједока уопште не познаје, већ је њихове исказе прихватао као истините и вјеродостојне, као необориве доказе. Оптужени би узалуд тражио да се саслушају и његови свједоци, или да се изведу неки докази који би му ишли у прилог, да би се на тај начин утврдило право чињенично стање. Није познат ни један случај у току једногодишње „богате праксе" ових судова да је саслушан макар и један свједок одбране оптужених, а оптужених је било на стотине који су пред овим судовима, „продефиловали" и по њиховим одлукама отишли у смрт.

У сваком иоле демократском судском поступку оптужени на претресу има посљедњу ријеч. Пред овим судовима прву и посљедњу ријеч имао је тужилац, и то редовно у свим случајевима гдје суд оптуженом није именовао службеног браниоца.

По завршеном претресу, оптужени је, уз псовке и урлике публике, извођен из суднице у ходник да ту сачека док суд обави „вијећање и гласање" о врсти и висини казне. То је трајало свега неколико минута, само толико времена колико је било потребно да се у записник унесе већ унапријед припремљена и одмјерена казна.

Пресуда је изрицана усмено, и то најчешће одмах по завршетку вијећања, мада је било случајева да се тог дана пресуда није изрицала, већ је то чињено касније. Предсједник је „У име његовог величанства краља Петра II" саопштавао да је оптужени оглашен кривим за кривично дјело које му оптужба ставља на терет, па му суд за то дјело, на основу одређеног члана Закона о заштити јавне безбједности и поретка у држави, изриче казну смрти, односно неку временску казну робије. Образложење је било типско и врло кратко. Наводило се само да је суд, на основу доказа прикупљених у истрази и на претресу, других објективних чињеница и стеченог увјерења, утврдио да је оптужени припадао „злочиначкој комунистичкој организацији" и да је као члан те организације „починио тешка кривична дјела против државе и државног поретка", за која дјела закон предвиђа најтеже казне. Истицане су отежавајуће околности: што оптужени дјело не признаје, што је тврдоглав, што се не каје за почињене злочине, што је непоправљив и штетан за друштво. Олакшавајућих околности није било.

Ако је пресуда изрицана касније, а не истог дана када је обављено суђење, онда је то чињено или појединачно, како су и суђења обављана, или је више појединаца групно довођено у суд и пресуда им заједно саопштавана, иако заједно нијесу суђени. Овако групно изрицање пресуде вршено је у случајевима када је сваки појединац из групе био осуђен на исту врсту казне. На овај начин саопштена је пресуда и изречене смртне казне групи који су сачињавали: Војин Селић, Михаило-Биџо Ћетковић, Јагош Ракочевић, Љубо Булатовић, Бранко Меденица и аутор овог чланка Радомир Ђурђић. Прије тога, сваки из ове групе суђен је појединачно.

Није познат ни један случај да је суд уручио неком осуђенику писмени отправак пресуде и да је и један осуђеник успио да види и прочита писмену пресуду. И на тај начин је затвореницима било ускраћено и онемогућено да користе право жалбе на одлуке

првостепеног суда и да траже правну заштиту од вишег суда. То је убједљиви доказ да другостепени суд као инстанца уопште није постојао, а ако је евентуално формацијски и постојао – није никада ријешио ни један предмет по жалби као другостепени суд. А другостепени суд је требало да постоји и да ради, јер је првостепени суд себе називао „редовним", а у сваком редовном поступку загарантовано је право на жалбу и доношење одлуке по тој жалби.

Послије изрицања пресуде, осуђени на казну смрти или су враћани у затвор или су из суда непосредно одвођени на стрелиште. Ако су враћани у затвор, послије неколико сати истог дана одвођени су и погубљавани.

Извршење смртних казни вршено је путем стријељања или вјешања. Мјесто извршења за претежну већину осуђених била је Бреза, гдје је послије ослобођења уређено Партизанско споменгробље. А било је не мало случајева да су осуђени одвођени и стријељани у шумама и јаругама у околини Колашина или у друга удаљенија мјеста. Путем вјешања једино су извршене смртне казне у априлу 1942. године над партизанским љекаром др Ружом Рип и партизанком-сељанком Ђурђом Влаховић, на такозваној Ливади Вујачића у Колашину, гдје су специјално за ту сврху била подигнута вјешала. Стријељања односно вјешања вршена су у почетку јавно, пред масом принудно окупљеног народа, са циљем да народ заплаше и да му ставе до знања да ће тако поступити са свима који помажу комунисте. Али су одмах увидјели да тиме постижу супротан ефекат, јер су осуђени и у тим посљедњим тренуцима живота, својим поносним и достојанственим држањем, паролама, пјесмом и говорима, раскринкавали четнике као издајнике и слуге окупатора. Зато су касније стријељања вршена без присуства народа, обично при заласку сунца или у раним јутарњим часовима. Приликом сахране лешеви су постављани у већ унапријед припремљене раке, тако да су им лица била окренута земљи, јер по четничком схватању комунисти нијесу достојни: да се сахрањују као други људи, да се сахрањују у гробља гдје и остали грађани, нити су женске достојне да се стријељају као мушкарци, да се не би „каљало и скрнавило оружје". Али су у односу на женске одступали у пракси од тога става, па су осуђене партизанке Даринка Анђелић и Радмила Ђоровић ипак стријељане.

Стријељања је редовно извршавао специјални вод најокорјелијих злочинаца, чији је командир дуже времена био Василије Поповић, капетан бивше југословенске војске из Липова код Колашина. Казне вјешањем извршавао је за то обучени џелат. У случајевима када су вршена групна стријељања, а у циљу обезбјеђења од евентуалног бјекства, руке сваког осуђеног, односно десна рука једног везана је мањим новим конопцем за лијеву руку другог затвореника, а затим су сви тако формирани парови везани једним великим дебелим конопцем, који је послије стријељања, умашћен од крви, враћан у круг затвора, да би вршио исту функцију приликом одвођења на стријељање сљедеће групе и да би, тако црн од сасушене крви, што стравичније дјеловао на затворенике, на оне који њиме везани одлазе у смрт. Група би се од затвора до стрелишта кретала у колони по два, везани један за другог, а велики дебели конопац је протуран између парова и везивао им поново руке, с тим што су слободни преостали дио конопца позади колоне држала два четника. Приликом спровођења припадници стрељачког вода били су распоређени напријед, позади и са обје стране колоне коју спроводе. Код оваквог обезбјеђења није било могуће ни покушати бјекство. Колико ми је познато, приликом извршења казне, бјекство је покушао само Урош Бошковић из Поља, и то на самој Брези, али је у бјекству убијен.

На хумке стријељаних нијесу стављана никаква обиљежја, да се не би знало ко је ту сахрањен, па је зато касније било тешко установити колико их је и ко је све на Брези стријељан.

Почетком јула 1942. године из колашинског затвора одведена је на Боан и тамо стријељана група од 11 осуђених припадника НОП-а, на челу са командантом батаљона Пером Јелићем. Стријељање је извршено јавно, са циљем да се застраши народ тога краја. Командир стрељачког вода, који је извршио овај тешки злочин, био је Василије Поповић, капетан бив. југословенске војске.

Било је случајева да по изрицању пресуде неки од судија или четничких функционера разговара са појединим осуђеницима, који су били официри бивше југословенске или црногорске војске, угледнији и старији људи, за које су претпостављали да нијесу комунисти, покушавајући да их убиједе да су преварени, да су у за-

блуди, да су пошли погрешним путем, да се сви њихови другови боре за краља и отаџбину и да им је мјесто са таквима а не са комунистима. Обећавали су им да ће издејствовати њихово помиловање и спасити их смрти, ако јавно осуде комунисте и приступе четницима. Али није познат ни један случај да се неко поколебао, већ су радије сви ишли у смрт него у издају.

Не може се говорити о овој крвавој судској игри, а да се не укаже и на мучења којима су подвргавани затвореници злогласног Колашинског затвора приликом заробљавања, хапшења, привођења, саслушања, суђења, па чак и приликом одвођења на стријељање и самог стријељања.

Мучења и малтретирања почињала су већ од самог момента заробљавања или хапшења. Тада и приликом спровођења улицама града до затвора, спроводници и окупљена руља псовали су их најбаналнијим псовкама, шамарали, ударали кундацима, пљували и на разне начине понижавали. Познат је драстичан примјер оваквог нечовјечног понашања и вријеђања људског достојанства, када су у прољеће 1942. године четници провели улицама Колашина заробљеног партизана, познатог патриоту и родољуба Благоту Селића, свезаном му ставили чактар (звоно) око врата и заробљену партизанку Радмилу Недић натјерали да га води за конопац.

Карактеристичан је, али не и усамљен, случај мучења Радивоја Боричића, који је као заробљени партизан априла 1942. године доведен у Колашински затвор и истог мјесеца из затвора побјегао заједно са Радомиром Јованчевићем, Миодрагом Ћулафићем и Браном Селићем. Он између осталог каже:

„Прислонили су ме леђима уз стуб и позади около стуба везали су ми руке. Онда су ме ударали песницама у лице и цокулама у трбух. Пошто сам се од удара грчио и спузао низа стуб, исправили су ме и донијели жице којом се веже сијено. Омотали су ме жицом уза стуб до врата, тако да више нијесам могао падати. Крв ми је текла на нос, на уста, низ лице. Уста су ми била пуна поломљених зуба...“

Најтежа и најразличитија мучења спровођена су над затвореницима приликом њиховог саслушавања. Ту су примјењиване

све оне методе којима су комунисти подвргавани у београдској Главњачи и другим казаматима у мучилиштима за вријеме бивше Југославије, као и све оне драстичне и разбојничке методе које су у току рата примјењивали органи Гестапоа по логорима смрти. Најбездушнија и најразличитија мучења примијенио је у Колашинском затвору Радомир–Раде Божанић, агент београдске полиције прије рата, а у рату агент Гестапоа и један од мучитеља у Бањичком логору у Београду. Мучења и премлаћивања вршена су у канцеларијама исљедника, у просторијама затворских стражара и у кругу затвора искључиво ноћу, а затим би полумртва тијела измучених убацивали у ћелије ради застрашивања осталих затвореника. Божанића смо познавали, јер је прије рата често долазио у Колашин и боравио по неколико дана код неких својих рођака.

Од женских затвореница, посебном и тешком мучењу, које се понављало више ноћи, била је изложена храбра партизанка Јевросима Капетановић из Прекобрђа.

Један од познатих батинаша и мучитеља у затвору био је командир затворске страже Петар Ракочевић. Добро се сјећам да је он, између великог броја других, једне ноћи, песницама, кундаком и цокулама претукао, из неке освете, приведеног припадника НОП-а Мијата Лакушића из Лијеве Ријеке, а затим су га полумртвог и искрвављеног унијели на ћебету и убацили у ћелију у којој сам се и ја налазио. Читаво његово тијело било је црно од садистичких удараца.

Ископавање и прање распадајућих лешева издајника које су партизани почетком 1942. године стријељали и сахранили у лугу поред Таре рафали псовки и батина које су им упућивале присутне породице стријељаних, систематско изгладњавање, забрана посјета од стране родбине, постављање тешких окова на ноге великом броју затвореника – све су то била својеврсна, тешка и шизофренична мучења затвореника у току истраге.

Мучењима приликом саслушавања и исљеђивања подвргавани су сви затвореници, без обзира на тежину кривице, подједнако мушки и женски, стари и млади, а највише заробљени партизани из оперативних јединица или као позадинци, затим они за ко-

је су исљедници или четнички команданти претпостављали да су чланови Партије или СКОЈ-а, да су били одборници народне власти и слично, јер су тим путем хтјели да дођу до одређених важних података, који су злочинце посебно интересовали.

Пребијани су и мучени чак и они затвореници који су, осуђени или неосуђени, извођени ноћу из затвора и стријељани негдје у ближој или даљој околини града, као и они који су приликом суђења у судници рекли нешто што није погодовало судијама. Мучења су вршена и приликом самог стријељања, нарочито над оним осуђеницима који су псујући издајнике и пјевајући ишли у смрт, на начин што жртве нијесу усмрћиване првим плотуном, већ су их у дужим временским размацима прибијали појединачним хицима.

Међутим, сва ова мучења нијесу поколебала мучене, нијесу им сломила дух, нијесу их натјерала да поклекну пред мучитељима и да им открију оно што су од њих тражили. Напротив, те муке су их још више челичиле и уливале им још више снаге да све храбро подносе и издрже, што је мучитеље посебно и највише љутило и нервирало.

Сви осуђени, изузев неколико усамљених случајева баш од оних од којих се то најмање могло очекивати, како приликом изрицања смртних или других казни тако и приликом одвођења из затвора до Брезе и на самом мјесту стријељања, имали су херојско држање. Корачали су пркосно и достојанствено, пјевали партизанске пјесме, клицали Комунистичкој партији Југославије, Народноослободилачкој борби, слободи, Совјетском Савезу, Црвеној Армији и сл. Херојско држање појединаца и група, чак и на том својем посљедњем путовању, постало је легенда. Зато би поименично навођење и истицање представљало велики гријех и велику неправду према оним бројним, знаним и незнаним мученицима, који су поносно стајали пред пушчаним цијевима плаћених издајника и храбро гинули за своје идеале. Тако су храбро ишли у смрт ови већином млади људи, пуни вјере у коначну побједу, жељни живота и слободе.

Разним временским казнама четнички судови су осудили велики број затвореника. Изрицање оваквих казни била је своје-

врсна иронија, јер свакоме је било јасно, а пракса је касније то потврдила, да четници нијесу имали услове да сами држе и издржавају толики број затвореника, нити да њихова власт може давати сигурне гаранције за животну безбједност тих људи и њихов физички интегритет. Поједини тако осуђени затвореници нешто касније су извођени и стријељани. То је био случај са Новаком Вујошевићем, каменорезачким радником из Подгорице, који је првобитно био осуђен на временску казну робије, па чак уживао и статус неке врсте слободњака у дијелу затвора смјештеном у згради бившег среског начелства, а касније је изведен и стријељан. Ови осуђеници практично су представљали једну велику гомилу талаца окупатора, која је служила као предмет њихове одмазде. То је доказано и оживотворено априла 1943. године, када су четници предали Италијанима 313 ових осуђеника, који су их интернирали у војни концентрациони логор у Бару, а у јуну исте године Италијани су из тог логора извели већи број ових затвореника и стријељали их по разним мјестима Црне Горе. То је доказано и средином маја исте године, када су четници предали Њемцима 90 преосталих осуђеника Колашинског затвора, од којих је велики број поубијан при покушају бјекства и стријељан у близини Матешева, а остали интернирани у њемачке логоре по Србији и Грчкој.

Посљедње суђење је овај злогласни суд одржао у првој половини марта 1943. године, када је по његовим пресудама стријељана група од 12 затвореника. Стријељање је извршено баш у времену када су се у Колашину окупљале и концентрисале огромне четничке снаге за полазак у одлучујући бој против партизана на Неретви. Ово је извршено у циљу застрашивања колебљивих у четничким јединицама. Тројици из групе тада стријељаних смртне казне су изречене још 6. септембра 1942. године, али је њихово извршење тада одложено из неутврђених разлога. То су били Војо Селић, Љубо Булатовић и Бранко Меденица. У овој групи стријељана је и Радмила Ђоровић, која је болесна изведена из болнице, прикључена групи и стријељана.

Но, овдје треба истаћи да сви заробљени партизани и остали припадници НОП-а са подручја срезова који су били под командом Ђуришића, као и са осталих подручја, нијесу довођени у Колашински затвор, нити је свима суђено, већ је највећи број убијен

још приликом заробљавања или хапшења, а доста њих је ноћу извођено из затвора и убијано негдје у околини града. Таквом смрћу су уморени: већи број партизана заробљених у Барама Краљским јануара 1942. године; 6 партизана Дурмиторске чете заробљених на Вратлу априла 1942. године; браћа Видаковићи: Милан, Јанко, Ђорђије и Машан; браћа Дрљевићи: Ђоко, Митар и Саво; Јагош Рабреновић са супругом Јевром; Вучић Ђурашиновић и син му Милосав; два брата Жижића; Јован Дробњак, Душан Раосављевић, Радоња Вуксановић, Брацан Војводић и многи други. Мученичком смрћу, без икаквих судских пресуда, уморено је и 17 партизанских рањеника заробљених фебруара и марта 1942. године у Липову, као и хиљаде недужних стараца, жена и дјеце из бјелопољског, пљеваљског, фочанског и чајничког среза, које су четници поклали или спалили јануара и фебруара 1943. године само зато што је то био муслимански живаљ.

Средином марта 1943. године, наредбом Павла Ђуришића, поново је у Колашину формиран пријеки суд, који су сачињавали по злу чувени и по злочинима према народу познати четнички команданти: Ђорђије Лазаревић, Бећир Томовић и Радуле Кујовић. Задатак овог суда био је да „најенергичније сузбија лажну комунистичку пропаганду и да њене иницијаторе, дезертере и друге деструктивне елементе кажњава на лицу мјеста". Стање и расположење у четничким редовима налагали су тада предузимање ових мјера, јер је велики број њих био захватио панични страх од нараслих партизанских снага у Босни и њихових борби и побједа, а посљедица тога била је појава све већег броја дезертера из четничких јединица, што се, пред предстојеће одсудне битке са партизанима, по сваку цијену морало зауставити.

Из овог кратког прегледа организације и начина рада четничких судова у Колашину види се да су за читаво вријеме то били искључиво пријеки судови, независно од тога како су их они називали, јер нијесу имали ни један од оних атрибута које у сваком поретку мора имати редовни суд. Онакви какви су били, они су представљали само легализацију злочина, продужену крваву руку бескрупулозних, аморалних, садистичких и крвожедних четничких идеолога и организатора.

Судство је у сваком друштвеном поретку једна од најважнијих карика власти. Закони су воља класе која је на власти, а судови примјеном закона изражавају ту вољу, спроводе у живот политику класе, штите ту класу и њене интересе. То је задатак сваког суда, у миру и у рату. Разлика је једино у томе што у миру примјењује законе и придржава се неких установљених правила поступка која поштују право и достојанство човјека, док у рату таквог поступка нема, сила сахрањује сва права, оружје говори а закони ћуте.

Четничко судство је за читаво вријеме свога постојања паски вјерно спроводило политику својих властодржаца, у крви и злочинима извршавало њихову садистичку и шизофреничку вољу. Оно је досљедно одржавало све успоне и падове једне злочиначке организације од дана њеног формирања до дана коначног слома. Оно је сијало смрт и у злочинима вјерно слиједило крволочне четничке џелате чак и онда када су били смртно рањени и налазили се при издисају.

Четничко судство се родило са четничком организацијом, са њом је живјело и досљедно спроводило њену контрареволуционарну идеологију, са њом је и умрло, а иза њега су остали тешки и крвави злочини према сопственом народу који се борио за слободу и свој опстанак.

Мислим да нико до сада није утврдио нити ће успјети да утврди колико су ови злочиначки судови изрекли смртних пресуда и колико су комуниста и патриота упутили у смрт, јер писане и образложене пресуде вјероватно нијесу ни доносили, пошто их никада никоме нијесу уручивали. Пресуде су се највјероватније састојале само у забиљешкама на предметима када је и каква казна изречена, јер се није имало времена за писање образложених пресуда, пошто су суђења одржавана сваког дана. Зато су њихове пресуде биле само пропуснице за смрт, налог и покриће џелатима да казну изврше.

Као још живи свједоци оних догађаја, дужни смо дати податке о овим злочинима који се по обиму и тежини могу сврстати у оне најкрвавије из минулог рата, дужни смо дати податке о злочинцима који су се такмичили ко ће више скинути недужних глава, ко ће

пролити више невине крви, ко ће се више додворити фашистичком окупатору. На основу тих и других података и истраживања, научници, историчари, психолози, социолози, књижевници и публицисти одговориће на питања: откуда онако помрачење савјести, откуда онај животињски нагон за убијањем, откуда одсуство поноса, човјечности, поштења и морала код доброг дијела Црногораца из оног крвавог периода, када је познато да су кроз историју Црногорцима то биле највеће врлине. На основу свих тих научних истраживања даће се коначна историјска оцјена о четничком судству и четничком затвору у Колашину, као једном од мучилишта у Црној Гори из времена другог свјетског рата.

То је дуг према жртвама тог мучилишта и према садашњим и будућим генерацијама. Гробови мученика стално опомињу да се отме од заборава она стравична стварност, оно крваво раздобље историје, нељудски поступци издајника, да се оживе и никада не забораве свијетли ликови оних познатих и непознатих, признатих и непризнатих хероја, који су са пјесмом и клицањем слободи и револуцији умирали од издајничких плотуна уз маховином обрасле зидове на Брези и на осталим познатим и непознатим стрелиштима у околини Колашина.

Напомене:

1. Црна Гора 1941–1945, Титоград 1966, стр. 19.
2. Исто, стр. 34.
3. Енциклопедија Југославије, том 2, Загреб 1957, стр. 583.

КОЛАШИНСКИ ЗАТВОР

(у вријеме четничке власти 1942. и 1943. год.)

Затвор је постојао још од времена црногорске државе, али никад толико људи није прошло кроз затворске ћелије као за вријеме четничке власти.

Одмах послије четничког уласка у Колашин 23. фебруара 1942. године приступило се хапшењу и затварању. Дан–два касније доведено је око 90 партизана заробљених у Барама Краљским 20. јануара 1942. године.

У првих десетак дана пуштено је можда десетак-петнаест заробљеника на интервенцију четничких главешина, али углавном по рођачкој линији. Средином марта пуштено је још неколико затвореника, али мјесто отпуштених попуњавали су новоухапшени. Од заробљених бораца из Бара Краљских послије мјесец дана остало је у затвору око двадесет, од којих је 17 чекало „суђење". У међувремену хапшени су нови из Колашина и околине, из андријевичког и беранског среза, из Мојковца, Шаховића, Бијелог Поља, Шавника, Жабљака, Пиве, Пријепоља, Лијеве Ријеке, Братоножића, Куча, Пипера и других мјеста.

Италијани су такође хапсили и одводили заробљене партизане у затворе, али су у знатном броју уступили ухапшене четницима, тако да је затвор у Колашину потпуно препуштен четничкој власти и њеним бруталним поступцима. То се односи на већину ухапшених из сјеверног дијела Црне Горе, осим мањег броја које су задржали или упућивали у затворе у Албанији, Подгорици, Цетињу или у логор у Бару.

Четници су поступно али доста систематично хапсили по неколико дана или недјеља особито на оним подручјима са којих су потиснули партизане. Вјешто су манипулисали паролом да ће пустити кући све оне које нико не буде оптуживао или на неки начин теретио у току мјесец дана, али су један број пуштених убрзо поново хапсили и наводно држали под истрагом.

Оне ухапшене партизане за које су четнички доушници достављали пријаве, усмено или писмено оптуживали, подвргавали су саслушавању, злостављању, батинању, а убрзо многе од њих наводно „судили" и одводили на стријељање. У почетку су најчешће стријељали на Брези, а касније и на другим мјестима: Скрбуши, Стреличком кршу, Острвици, Лучкој гори, Биоградској гори. Извођени су на стрелиште у поподневним часовима, рано ујутру, а понекад и у току ноћи (на примјер, четири Дрљевића, од којих су тројицу стријељали у Мрчави – Острвици, или шест партизана у Горњој Лучкој гори и сл.).

Масовно дефиловање кроз затвор настајало је најчешће након освајања нових крајева и довођења великог броја становника без најосновнијих одјевних предмета, босе, гладне, преморене и застрашене. Хапшени су подједнако млади, стари, мушкарци и жене, младићи и дјевојке, све што би наводно било „сумњиво" да врши курирске и друге услуге партизанима, да додају храну, скривају рањене и слично.

Најокрутније су поступали према члановима породица партизана који су се налазили у јединицама, затим партизанима заробљеним на положајима, ухваћеним куририма и према онима за које су имали било какве оптужбе.

Друга група затвореника је осуђивана на вишегодишњи затвор, затим на вишемјесечно заточеништво због „утврђене кривице", а највише је било пролазних ухапшеника које су послије неколико дана отпуштали из затвора.

Затвореника који је провео мјесец и више дана пуштали су под условом да се не креће од своје куће, из села, да се обавезно јавља сваког дана, сваког другог дана или недјељно у одређено

вријеме командиру четничке чете, команди мјеста или воднику у своме мјесту.

Послије слома на Неретви и на Дрини, четници су хапсили све оне у које су сумњали да ће се у погодном моменту прикључити партизанима, затим присилно мобилисане сељаке који су се у свакој прилици повлачили с њихових положаја у борби против партизана и све оне за које су утврдили да су дезертирали. (Проносили су ови људи многе неповољне вијести за четничку власт која је у прољеће 1943. године била на климавим ногама.)

Крајем априла 1943. четници су предали Италијанима преко 300 затвореника, који су затим упућени у концентрациони логор у Бару. Озлојеђени на сталне неуспјехе које су имали у сукобу са партизанском војском, Италијани су 25. јуна 1943. извршили драстичне репресалије у седам градова Црне Горе, у којима су држали власт, стријељали 180 затвореника изведених из барског логора, и то:

У Цетињу	30 од тога из Колашинског затвора	14
– у Подгорици	30	
– у Бару	30	
– у Даниловграду	25	
– у Никшићу	25	
– у Андријевици	20	15
– у Беранама	20	
	180	29

Касније су, почетком септембра, из барског логора упутили 7 затвореника у Колашин који су са још накнадно ухапшених 5 лица стријељани у Смаилагића-Пољу, недалеко од града. Италијани су извршили одмазду за шест Италијана погинулих код Биоградског језера, а четници су активно сарађивали у одабирању партизанских присталица за ово стријељање непосредно уочи капитулације Италије 9. септембра 1943. године.

Сиомен илоча стријељаним заштореницима у Смаилаћа Пољу 1943.

Након отпремања око 300 затвореника из Колашина у логор у Бару, остали су у Колашинском затвору „најтежи кривци", осуђени на вишегодишњу робију и оковани – око 60 затвореника. Кад су Њемци извршили окружење партизанских снага на подручју Црне Горе и Херцеговине, направили су продор из Пећи преко Мурие, Андријевице, Матешева и у Колашину разоружали четничке јединице. Из затвора у Колашину спровели су партизане-затворенике у једној групи и разоружане четнике у другој групи 14. маја 1943. године и у Барама Краљским извршили још једно престројавање и краћи одмор. Партизани-затвореници су ту покушали бјекство и том приликом је погинуло 15 затвореника и 2 радника који су се били затекли на пилани Ђуровића. Око 15 – 18 успјело је да побјегне.

Ово се догодило готово на истоме мјесту гдје су партизани колашинског среза претрпјели тежак пораз 20. јануара 1942. у првом већем судару са четничким јединицама.

Сјутрадан, 15. маја, Њемци су стријељали још 10 затвореника, углавном оне који су носили окове на ногама, тако да је 14. и 15. маја укупно погинуло 27 другова.

Остали затвореници и разоружани четници које Њемци нијесу вратили у Колашин спроведени су у Пећ, а касније у Грчку.

Немам потпун преглед свих лица из колашинског среза која су прошла кроз Колашински четнички затвор, па дајем податке само за неке општине.

АНДРИЈЕВИЦА:

ВУКОВИЋ Б. МИОДРАГ – МИШО, стријељан од Њемаца на Матешеву 1943. г.
ЛОНЧАРЕВИЋ Д. МОМЧИЛО – МОМО

БОЈОВИЋЕ:

БОЈОВИЋ П. СВЕТОЗАР

ГРАЧАНИЦА:

КАСТРАТОВИЋ М. ГОЈКО, стријељан од четника код Колашина 1942. г.
ЈЕЛИЋ С. ЈЕЗДИМИР, стријељан од Италијана на Андријевици 1943 г.
МИЈОВИЋ Р. БРАНКО, стријељан од Италијана на Андријевици 1943 г.
ЂУКИЋ Р. РАДУН
ЗЕКИЋ И. БОСА
ЗЕКИЋ И. ВУК
ДЕДОВИЋ М. ВУКМАН
ВУКАНИЋ М. СРЕТЕН
ЛАБАН ДРАГУТИН
ЛАБАН САВА
ЛАЗОВИЋ ВУЈАДИН
МИРКОВИЋ ВЛАДО

ЂУЛИЋЕ:

ДРАГОВИЋ Д. ДРАГОМИР, стријељан од Италијана на Андријевици 1943 г.

ЗАБРЂЕ:

БАКИЋ Д. МАКСИМ
БАКИЋ Д. МИЛОШ

КРАЉЕ:

БРАДИЋ М. МИЉАН, стријељан од четника у Барама Краљским 1942. г.
ЈОЈИЋ Р. ТОМИЦА, стријељан од четника на Брези 1942 г.
ДРАГОЈЕВИЋ М. МИРКО
ДРАГОЈЕВИЋ М. ЉУБЕТА
ДРАГОЈЕВИЋ М. МИЛОРАД
ЛАБОВИЋ Ђ. СТАНИША

КОЊУХЕ:

ВОЈВОДИЋ Т. БРАЦАН, стријељан од четника у околини Колашина 1942. г.
ВУЛИЋ Р. БОГИЋ
ВУЛИЋ М. ВОЈИН
ВОЈВОДИЋ С. БОГИЋ
МИЋОВИЋ ВАСО
БАБОВИЋ М. ЈОКО
БАБОВИЋ ВУЈИЦА
БАБОВИЋ ВУКМАН
ПАЈОВИЋ М. МИЛИВОЈЕ
ПАВИЋЕВИЋ Г. МАРКО
ЈЕВРИЋ МИЛОШ

КУТИ:

ОСТОЈИЋ Б. МИЛИВОЈЕ, стријељан од Италијана 1943 г. у Андријевици

ПРИСОЈА:

ЛАКИЋЕВИЋ Л. МИЛЕТА, стријељан од четника на Брези 1942. г.

СЛАТИНА:

ВУКИЋ М. ДРАГОМИР
ЈЕЛИЋ Б. МИЛОШ
КИЋОВИЋ Р. БОЖИДАР
КИЋОВИЋ С. ВУКМАН

ШЕКУЛАР:

ДЕЛЕТИЋ Т. ВЕЉКО
КУКАЉ И. НИКОЛА
РАДЕВИЋ Р. НОВАК

ТРЕПЧА:

НОВОВИЋ З. ВУКО, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.

ВАСОВИЋ Б. ВУКА
ВАСОВИЋ Г. ЈЕЛЕНА
ВАСОВИЋ З. МИЛИЧКО
ВАСОВИЋ И. МИЛОВАН
ИВАНОВИЋ М. АВРО
ИВАНОВИЋ МИЛКА
ИВАНОВИЋ М. ДАНИЛО
ЛАЛИЋ Т. МИХАИЛО
НОВОВИЋ В. МАРИЈА
НОВОВИЋ С. МИЛИВОЈЕ
НОВОВИЋ Р. МИЛИЋ
НОВОВИЋ Р. САВО
НОВОВИЋ Н. ВОЈИСЛАВ
ПЕШИЋ ВЛАЈКО
РАИЧЕВИЋ М. ДУШАН
РАИЧЕВИЋ М. ЂУКАН

ТРЕШЊЕВО:

ВУКИЋЕВИЋ Д. ЈОВАН
ВУЛЕВИЋ Ђ. БРАНИСЛАВ
ВУЛЕВИЋ Н. МИЛЕТА
ВУЛЕВИЋ Н. МИХАИЛО
МАРИЈАНОВИЋ В. МАРИЈАН
МАШОВИЋ М. ДУШАН
МАШОВИЋ М. МАРКО
ЧУКИЋ А. МИХАИЛО–БЕГ

УЛОТИНА, ЛУГЕ, КРУШЕВО:

ВЛАХОВИЋ Р. БОГИЋ
ВЛАХОВИЋ П. ДОБРАШИН
ШОШКИЋ С. ИЛИЈА
ШОШКИЋ И. ЂУКАН
ШОШКИЋ И. ДРАГУТИН
ШОШКИЋ И. СРЕТЕН
ШОШКИЋ М. СВЕТИМИР
ШОШКИЋ В. ВЛАДИМИР

ЋУЛАФИЋ М. МИОДРАГ – МЕДО
ЋУЛАФИЋ Н. ДРАГОМИР
ЋУЛАФИЋ Н. ДРАГО

ЦЕЦУНЕ:

ВУЧЕЛИЋ ГАВРА ЈОВАН, стријељан од Италијана у Андријевици 1943. г.
ЂУКИЋ МИЛОЊЕ НИКОЛА, стријељан од Италијана у Андријевици 1943. г.
ЂУКИЋ С. РАДОСЛАВ – РАЈКО
ЛАЛИЋ Р. ДУШАН
ЛАЛИЋ Р. МИЛОШ
НОВОВИЋ Г. МИЛАН

ЛИЈЕВА РИЈЕКА:

ЗЕЧЕВИЋ М. БАТРИЋ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
РАДЕВИЋ Р. РАДИСАВ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ТОМОВИЋ Т. БОШКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ПОПОВИЋ Д. ЉУБОМИР, погинуо од четника по пуштању из затвора, засједа код Стреличког Крша 1942 г.
ДАБЕТИЋ Р. РАДЕ
ЂУКИЋ АНДРИЈА
ЂУКИЋ М. МИЛОСАВ
ЗЕЧЕВИЋ Б. ВЛАДО
ЗЕЧЕВИЋ Б. РОСА
ЛАКУШИЋ МИЈАТ
МИЛОШЕВИЋ Г. ВЛАДО
МИЛОШЕВИЋ Р. ВОЈИСЛАВ
МИЛОШЕВИЋ М. ВОЈИСЛАВ
МИЛОШЕВИЋ М. БОГИЋ
МИЛОШЕВИЋ М. КОСТО
МИЛОШЕВИЋ М. МИХАИЛО
МИЛОШЕВИЋ М. МИЛИЋ
МИЛОШЕВИЋ М. МИТАР
МИЛОШЕВИЋ Ђ. НАСТО
МИЛОШЕВИЋ М. СПАСО
МИЛОШЕВИЋ Р. ТОДОР

МИЛОШЕВИЋ Р. МИЛОЊА
МИЛОШЕВИЋ Р. РАДОЈЕ
МИЛОШЕВИЋ Р. БЛАЖО
ВЕШОВИЋ В. СИМО
ПОПОВИЋ Н. АНЂЕЛИЈА
ПОПОВИЋ А. ПЕТАР
РАДЕВИЋ Р. РАДИВОЈЕ
ТОМОВИЋ Т. МИЛКА

СПИСАК
ЗАТВОРЕНИКА ЧЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА У КОЛАШИНУ

ГОРЊЕ ЛИПОВО:

РАОСАВЉЕВИЋ ЂУРО, стријељан од четника на Брези 1942 г.
РАОСАВЉЕВИЋ РАЈКО
РАОСАВЉЕВИЋ БОЖИДАР
РАОСАВЉЕВИЋ МИЛКА
РАОСАВЉЕВИЋ ДАНИЦА
РАОСАВЉЕВИЋ ДАРИНКА
ПИЖУРИЦА СПАСОЈЕ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
БОЈИЋ МИЛОВАН
БУЛАТОВИЋ ЗОРКА
БУЛАТОВИЋ СВЕТОЗАР
ЂОКИЋ МИЛИЋ
ВЛАХОВИЋ БОШКО
ВЛАХОВИЋ ВУКАШИН
КОВИЈАНИЋ ЈОСИП
ПОПОВИЋ А. ПАВИЋ
ШУКОВИЋ ЉУБИСАВ

ЛИПОВСКА БИСТРИЦА:

ВУЈИСИЋ МОЈСИЈЕ, погинуо од Њемаца при бјекству код Матешева 1943.
ВУЈИСИЋ ГОЈКО, стријељан од Италијана 1943 г. у Смаилагић пољу.

БОШКОВИЋ БЛАЖО, стријељан од Италијана 1943 г. у Смаилагић пољу.
БОШКОВИЋ БОШКО
БОШКОВИЋ БЛАГА
ГРУЈИЋ МИЛИСАВ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ГРУЈИЋ БОГДАН
ЂУРЂИЋ РАДОМИР
ЂУРЂИЋ ВЛАДИМИР
ЂУРЂИЋ МИЛКА
ДМИТРИЋ ВОЈИН
ДРАШКОВИЋ АНДРИЈА
ЈАНКЕТИЋ ЈАГОШ
КОВИЈАНИЋ ДРАГОМИР
РАДОВИЋ МАНОЈЛЕ
ТОДОРОВИЋ МИЛИНКО
ТОДОРОВИЋ ЈОВАН
ТОДОРОВИЋ СТЕВАН
ТОДОРОВИЋ ЈОВО

БЛАТИНА:

БУЛАТОВИЋ МИХАИЛО, стријељан од Италијана 1943. г. у Смаилагића пољу.
БУЛАТОВИЋ БРАНКО
БУЛАТОВИЋ БАТРИЋ
БОЈОВИЋ ДУШАН
ГРАНДИЋ МИЛИВОЈЕ
ГРАНДИЋ МАРИЦА
ДРАШКОВИЋ УРОШ
ОБРЕНОВИЋ ДРАГО
ОБРЕНОВИЋ ИЛИЈА
ОБРЕНОВИЋ МИРЈАНА
ОБРЕНОВИЋ ВУКАДИН
РАДОВИЋ МИОДРАГ
ШУКОВИЋ ПЕТАР
ШУКОВИЋ БОЈАНА

ВОЈКОВИЋИ:

ЧОГУРИЋ МИЛИСАВ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ЧОГУРИЋ ЉУБО
ЧОГУРИЋ БОШКО
ЧОГУРИЋ МАШАН
ДРАГОВИЋ МИЛОШ
ДРАГОВИЋ СЕКУЛЕ
ДРЉЕВИЋ РАДИСАВ
ДРЉЕВИЋ МИРАШ
ДОЖИЋ СВЕТОЗАР
ДОЖИЋ МИРАШ
БОГДАНОВИЋ РАДЕ

ПЛАНА:

МАШКОВИЋ НОВИЦА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
МАШКОВИЋ МИЛЕНА–ЏАЛА
МАШКОВИЋ ВЕЛИМИР–МИШО
БОЈИЋ РАДОВАН
БОЈИЋ ТОМИЦА
МИЛОШЕВИЋ ЈЕВРЕМ
МИЛОШЕВИЋ РАДОВАН
РАДОЈЕВИЋ МИЛОВАН
РАДОЈЕВИЋ ЈОВАН
РАДОЈЕВИЋ ВЕЛИКА
РУБЕЖИЋ ЗОРКА
РУБЕЖИЋ ЈЕЛИСАВКА
ШЋЕПАНОВИЋ ЋИРО
ШЋЕПАНОВИЋ ТОМО
ШЋЕПАНОВИЋ ЗОРКА
ШЋЕПАНОВИЋ МИЛКА
ШЋЕПАНОВИЋ СТАНОЈКА
ШЋЕПАНОВИЋ ПЕТАР
ШЋЕПАНОВИЋ МУШО
ШЋЕПАНОВИЋ ЈЕЛИСАВКА
ШЋЕПАНОВИЋ ЈУЛКА
ШЋЕПАНОВИЋ ЛАКИЋ
СИМОНОВИЋ ГРАНИЦА

СИМОНОВИЋ ГОСПАВА
ТОШКОВИЋ МИЛОРАД

БАКОВИЋИ:

ЋЕТКОВИЋ МИХАИЛО–БИЏО, погинуо од Њемаца при бјекству 1943. г. код Матешева.
ЋЕТКОВИЋ ЈЕЛИЦА
ЋЕТКОВИЋ ЗОРКА
ЋЕТКОВИЋ СПАСА
ЋЕТКОВИЋ ЋИЛА
ЋЕТКОВИЋ САВЕТА
ЋЕТКОВИЋ ВАСО
КУЈОВИЋ ЖИВКО
КУЈОВИЋ БРАНКО
РАКОЧЕВИЋ СТАНУША
ШУКОВИЋ МИРКО
ШУКОВИЋ МИЉАН

ДРИЈЕНАК:

РАДОВИЋ МИЛЕТА, погинуо од Њемаца при бјекству 1943. код Матешева.
РАДОВИЋ ВЕЉО, стријељан од Италијана 1943. г. у Смаилагића пољу.
РАДОВИЋ ГОЈКО
БАКИЋ–РАДОВИЋ ДАРИНКА
ВЛАХОВИЋ ДАНИЛО
ВЛАХОВИЋ ДМИТАР
ВЛАХОВИЋ МИШКО
ПОПОВИЋ ЈОВИЦА
ПОПОВИЋ МИХАИЛО
ПОПОВИЋ ДУШАН
ПОПОВИЋ ВЛАДО
ПОПОВИЋ ПАВИЋ
ПОПОВИЋ СВЕТОЗАР
ПОПОВИЋ РАДОСАВ
ПОПОВИЋ ВОЈО

БАБЉАК:

ВЛАХОВИЋ ЈАНКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВЛАХОВИЋ ЂУРЂА, објешена од четника у Колашину 1942. г.
ВЛАХОВИЋ МИЛОВАН
ВЛАХОВИЋ МИРКО
ВЛАХОВИЋ МАРА
ВЛАХОВИЋ ТАДИША
ВЛАХОВИЋ ВУКОТА
ВЛАХОВИЋ СТАНА
ВЛАХОВИЋ ВУК
ВЛАХОВИЋ ВИДА
ВЛАХОВИЋ ЉУБИЦА
ВЛАХОВИЋ СВЕТОЗАР
ВЛАХОВИЋ МИРОСЛАВ
ВЛАХОВИЋ МИОДРАГ
ВЛАХОВИЋ АНКА
ВЛАХОВИЋ ЈАГОДА
ВЛАХОВИЋ ГОЈКО
ВЛАХОВИЋ РАЈКО
ВЛАХОВИЋ ГОЈА
ВЛАХОВИЋ ЈОВАН
ВЛАХОВИЋ ЈОКА
ВЛАХОВИЋ П. ЂУРО
ВЛАХОВИЋ НАТА
ВЛАХОВИЋ МИРО
ВЛАХОВИЋ МИШО
ВЛАХОВИЋ ВИДОСАВА

ГРАД КОЛАШИН:

ДРЕКАЛОВИЋ ИВО, стријељан на Брези од четника 1942. г.
МУЛЕВИЋ М. НИКОЛА, стријељан на Брези од четника 1942. г.
РИП Др РУЖА, објешена од четника у Колашину 1942. г.
СЕЛИЋ БЛАГОТА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
СЕЛИЋ Б. ВОЈО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ТАЦОВИЋ СВЕТОЗАР–МУРО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
АНЂЕЛИЋ ВОЈА ДЕСА

АНЂЕЛИЋ ЦАНА
АНЂЕЛИЋ ДЕСА
БЕГОВИЋ СТЕВАН
БЕГОВИЋ С. ВАСИЛИЈЕ
БЕГОВИЋ С. БОСА
БОЈИЋ КОСА
БОЈИЋ БОСА
БОШКОВИЋ В. ЈЕЛА
БОШКОВИЋ ЦИЦА
БОШКОВИЋ СПАСА
БОШКОВИЋ ДЕСА
БОШКОВИЋ ПОЛКА
БУЛАТОВИЋ М. ВОЈО
БУЛАТОВИЋ МИЛИНКА ВОЈИСЛАВ
БУЛАТОВИЋ М. МИЛЕВА
БУЛАТОВИЋ М. МАРИЈА
БУЛАТОВИЋ М. СТАНИСЛАВА–ЦИЦА
БУЛАТОВИЋ ВАСО
БУЛАТОВИЋ В. ЗОРКА
БУЛАТОВИЋ ВЛАЈКО
ГРУЈИЋ ОЛГА
ДИМБОВИЋ ИЛИЈА
ДОЖИЋ РАДОЈЕВИЋ ДАРИНКА
ДРЉЕВИЋ МИЛЕНА
ДРЉЕВИЋ СОЊА
ИЛИНЧИЋ АНИЦА
ИВЕЗИЋ ДРАГУТИН
ИВЕЗИЋ ПЕТАР
ИВЕЗИЋ ПОЛКА
ЗЕЧЕВИЋ МИЛЕНА
ЗЕЧЕВИЋ МИЛИВОЈЕ
ЗЕЧЕВИЋ МИЛИЦА
ВУЈИСИЋ ДУЊА
ВУЈИСИЋ РАДУЛЕ
ВУЈИСИЋ СЛАВКО
ВУЈИСИЋ СВЕТО
ЈОВАНОВИЋ МИЛИВОЈЕ
ЈОВАНОВИЋ М. БОЛЕ
ЈОВАНОВИЋ МИЛИЦА

ЈОВАНОВИЋ Б. ЛАЛИЦА
ЈОВОВИЋ МИЛИВОЈЕ
ЈОВОВИЋ М. БУСЈА
ЈОВОВИЋ М. МИЛИЦА
ЈОВОВИЋ М. РАЈИЦА
КАРИШИК МЛАДЕН
КАРИШИК БЕГО
ЛИСИЧИЋ ЋАНА
ЛИСИЧИЋ МИЛКА
ЛАКИЋЕВИЋ ПАВЛЕ
ЉЕШЊАК МИЛИЦА
ЛОВИЋ РАДЕ
МЕДЕНИЦА Р. ВУКОСАВА
МЕДОЈЕВИЋ ЛАЛЕ
МИЈАТОВИЋ ДРАГОЈЕ
МИЈАТОВИЋ Д. ВЕЛИКА
МИЈАТОВИЋ РОСА
МИЈАТОВИЋ ЛЕПА
МИЛОШЕВИЋ ИВАН
МИЛОШЕВИЋ МИЛИЈА
МИЛОШЕВИЋ М. МИРКО
МИЛОШЕВИЋ М. ВОЈО
МИЛОШЕВИЋ М. МИЛКА
МИЛОШЕВИЋ М. МИРУНА
МИЛОШЕВИЋ М. МИЛИЦА
МИЛОШЕВИЋ М. ЈЕТА
МАРКОВИЋ С. ЧЕДОМИР
МИНИЋ МИЛО
МИНИЋ ДАРА
МИНИЋ ДУКО
МИНИЋ ВИНКА
МИНИЋ ЉУБИЦА
МУЛЕВИЋ МИЛИНКО
МУЛЕВИЋ ЉУБОМИР
МУЛЕВИЋ ЈОВАН
МУЛЕВИЋ СТЕВКА
НИКОЛИЋ МИЛИЦА
НОВАКОВИЋ ТОДОР
НОВАКОВИЋ ДАНИЛО

НОВАКОВИЋ ГРУЈО
НОВАКОВИЋ СТЕВАН
НОВАКОВИЋ РАДОВАН
ПЕКОВИЋ ДРАГИЋ
ПЕРОВИЋ ШЋЕПАН
ПЕРОВИЋ Ш. ВИДОСАВА
ПЕРОВИЋ ШУКОВИЋ МИЛА
ПЕРОВИЋ МИЋО
РАДОЈЕВИЋ ИВО
РАДОЈЕВИЋ ЉИЉАНА
РАДОЈЕВИЋ СЛОБОДАНКА
РАДЕВИЋ МОМЧИЛО–МОМО
РАДОВИЋ МИЉА
РАДОВИЋ П. ОЛГА–БЕБА
РАДОВИЋ П. ДУШАН
РАДОВИЋ ПЕРИША
РАДОМАН МИШО
РАКОЧЕВИЋ НИКОЛА
РАКОЧЕВИЋ Н. ДРАГА
РАКОЧЕВИЋ Н. ДЕСА
РАКОЧЕВИЋ Н. МИЛАН
РАКОЧЕВИЋ Н. ПРЕДРАГ
РАКОЧЕВИЋ Н. БЕКА
РАКОЧЕВИЋ Н. ЈОВАНКА
РАКОЧЕВИЋ Н. АНКА
РАКОЧЕВИЋ ЗЕЋО
РАКОЧЕВИЋ З. РУЖИЦА
РАКОЧЕВИЋ БОШКО
РАКОЧЕВИЋ ЉУБИЦА
РАКОЧЕВИЋ Т. ЂОРЂИЈЕ
СИМОНОВИЋ РАДА
СИМОНОВИЋ ВЕЉКО
СИМОНОВИЋ ВОЈКА
СИМОНОВИЋ ДРАГО
СИМОНОВИЋ ДРАГИЦА
СИМОНОВИЋ ВИДОСАВА
СТОЖИНИЋ МИЛИВОЈЕ
ШЋЕПАНОВИЋ БРАНКА

ШЋЕПАНОВИЋ ОЛГА
ШЋЕПАНОВИЋ НАТАША–БЕБА
ШЋЕПАНОВИЋ СЛАВКО
ШЋЕПАНОВИЋ РУЖИЦА
ШЋЕПАНОВИЋ ЛАКИЋ
ШЋЕПАНОВИЋ Р. СИМО
ШЋЕПАНОВИЋ РИСТО
ШЋЕПАНОВИЋ САВО
ТАЦОВИЋ ЉУБО
ТАЦОВИЋ Љ. ЛЕНА
ТАЦОВИЋ Љ. БРАНКА
ТАЦОВИЋ Љ. ЗОРА
ТАЦОВИЋ Љ. МИЛО
ТАЦОВИЋ Љ. РАЈКО–МИЈО
ТАЦОВИЋ ГОЈКО
ТАТИЋ ШОРО
ТАТИЋ ЈОВАНКА
ТАТИЋ ЉУБИЦА
ТОШИЋ МИШО
ТОШИЋ УТА
ТОШИЋ ТОДОР–ТОЛЕ
ТОШИЋ ЈАНКО
ТОШИЋ БРАНКА
ТОШИЋ ЦВЕТА
ТОШКОВИЋ ЈАНКО
ТОШКОВИЋ Ј. ПЕТАР
ТОШКОВИЋ Ј. ВОЈИМИР
ТОШКОВИЋ Ј. ЈУЛИЈАНА

РОВАЧКО ТРЕБАЉЕВО:

БУЛАТОВИЋ Р. ЉУБО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
БУЛАТОВИЋ Р. РАДОЈИЦА, стријељан од Италијана 1943. г. у Смаилагића пољу.
БУЛАТОВИЋ ПАВЛЕ
БУЛАТОВИЋ ЈУЛКА
БУЛАТОВИЋ МИЛОРАД
БУЛАТОВИЋ ЗАРИЈА
БУЛАТОВИЋ НЕЂЕЉКО

БУЛАТОВИЋ БАТРИЋ
БУЛАТОВИЋ МИЛИЋ
БУЛАТОВИЋ МИКЕТА
БУЛАТОВИЋ В. МИЈОЈКА
БУЛАТОВИЋ ПУЈО
БОШКОВИЋ Н. НИША
АЏИЋ Р. МАРИНКО
ДОЖИЋ ВАСО
ДОЖИЋ В. ЈОВАНА
ДОЖИЋ В. МИЛОВАН
ДОЖИЋ В. ДУШАН
ДОЖИЋ В. ВУКО
ДОЖИЋ В. РАДМИЛА
ДОЖИЋ В. НЕНАД–МИШО

МОРАЧКО ТРЕБАЉЕВО:
СЈЕРЕГОШЋЕ:

МЕДЕНИЦА В. ЂУКАН, стријељан од Италијана 1943. г. у Андријевици.
РАКОЧЕВИЋ П. ДРАГИША–ДАГО, стријељан од Италијана 1943. г. у Цетињу.
СИМОВИЋ МАШАН
РАКОЧЕВИЋ Д. АНЂЕЛИЈА
РАКОЧЕВИЋ Д. МАНОЈЛЕ
РАКОЧЕВИЋ Д. МИЛОШ
РАКОЧЕВИЋ Д. ГРУЈИЦА
РАКОЧЕВИЋ ЈОКАН
РАКОЧЕВИЋ МИЛИЋ
РАКОЧЕВИЋ СТАНКО
РАКОЧЕВИЋ САНДА
РАКОЧЕВИЋ ЈЕЛИЦА
РАКОЧЕВИЋ Т. МИДА
РАКОЧЕВИЋ Ј. СПАСА
РАКОЧЕВИЋ МИЛОСАВА

ГОРЊА МОРАЧА И КРЊА ЈЕЛА:

БОЈИЋ Н. ВЕЛИМИР, стријељан од четника на Брези 1942. г.

ВУКСАНОВИЋ М. ЗДРАВКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ЈЕКНИЋ ПЕРО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
МИЈАТОВИЋ П. БРАНКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
КРКОВИЋ М. МОМИР, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВУКСАНОВИЋ М. ЉУБО, стријељан од Њемаца 1943. г. код Матешева.
МИЈАТОВИЋ С. ДУШАН, стријељан од Италијана 1943. г. у Андријевици.
ДРАГОВИЋ С. ЈЕЛКА
ДРАГОВИЋ САВО–БАЋО
ДРАГОВИЋ С. БОСА–ДУША
ДРАГОВИЋ С. АНЂЕЛКА–ТАЊА
ЈЕКНИЋ ПЕТАР
ЈАНКОВИЋ ВУКОСАВ
ЈАНКОВИЋ МИЉА
ЈАНКОВИЋ ПЕТРАНА
ЈАНКОВИЋ ЖИВКО
ЈАНКОВИЋ БОЖО
ТОМИЋ УРОШ
КРКОВИЋ ПЕТРУША
ЛАКЕТИЋ ЖАРКО
МАРКОВИЋ Ђ. РАДИВОЈЕ
МИЈАТОВИЋ ПЕРУТА
МИЈАТОВИЋ П. СТАНУША
МИЈАТОВИЋ П. МИЈАТ
МИЈАТОВИЋ П. МОМИР
МИЈАТОВИЋ С. ДУШАН
МИЈАТОВИЋ СТОЈАН
ВОЈВОДИЋ МИРОСЛАВА
ВОЈВОДИЋ СТАНОЈКА–ГРАНА

РОВЦИ:

ЈАНКОВИЋ Ј. ЈАНКО, стријељан од Италијана 1943. г. у Цетињу.
БУЛАТОВИЋ ЈОВИЦА
БУЛАТОВИЋ ЖИВКО
ВУКОВИЋ З. МИЛОВАН
ВУКОВИЋ З. МИЛИЦА

ВУКОВИЋ М. ДРАГУТИН
ДРАШКОВИЋ В. ДАНИЦА
ДРАШКОВИЋ ВОЈИН
ДРАШКОВИЋ М. МИРУНА
ДРАШКОВИЋ МИСЈА
ДРАШКОВИЋ ЗЛАТИЈА
ЈАЊУШЕВИЋ МИЛУН
ЈАНКОВИЋ МИЛЕТА
МИНИЋ ЗЛАТИЈА
РАДОВИЋ Ј. ДАРИНКА
РАДОВИЋ С. КОСА
РАДОВИЋ С. ЗЛАТИЈА
РАДОВИЋ Р. МИЛОРАД
РАДОВИЋ Р. ЈЕФТО
РАДОВИЋ РАЈКО
РАДОВИЋ Р. СОФИЈА
ПИЖУРИЦА Н. СИМО
РАЈИЧЕВИЋ СТАНКО
РАКОЧЕВИЋ П. НОВАК

СМАЈИЛАГИЋА ПОЉЕ:

БУЛАТОВИЋ В. АЛЕКСА
БУЛАТОВИЋ М. ДУЊА
БУЛАТОВИЋ ИША
БУЛАТОВИЋ С. МИЛОРАД
БУЛАТОВИЋ С. МИЛИЋ
БУЛАТОВИЋ С. МИСЈА
БУЛАТОВИЋ ШАКО
БУЛАТОВИЋ Ш. ЗОРКА
БУЛАТОВИЋ Ш. МИМА
БУЛАТОВИЋ Ш. НИНА
БУЛАТОВИЋ Ш. БЕБА
БУЛАТОВИЋ Ш. МИЦА
БУЛАТОВИЋ Ш. МИШКО
БУЛАТОВИЋ М. МИЛОРАД
БУЛАТОВИЋ М. МИЛИНКО
БУЛАТОВИЋ П. РАДИВОЈЕ
БУЛАТОВИЋ СТАКА

ПОПОВИЋ ЈОВАН
БУЛАТОВИЋ ВУКОТА – Бреза
БУЛАТОВИЋ П. ИЛИЈА – Бреза
БУЛАТОВИЋ ЈАГОШ – Бреза
БУЛАТОВИЋ Р. МИЛОРАД
БУЛАТОВИЋ М. ВУКИЋ
БУЛАТОВИЋ ПАВЛЕ–ВАКО
БУЛАТОВИЋ Ј. НИКОЛА
ВЛАХОВИЋ МИЛАН–РАДИГОЈНО
ВУКОВИЋ Р. БОЖИДАР
КОВИЈАНИЋ Ђ. БОЖИДАР
КОВИЈАНИЋ Ђ. МЕДУНА
КОВИЈАНИЋ ЋИРО
МАШКОВИЋ ВУКО
СЕЛИЋ МИОДРАГ–МИЋО

СЕЛИШТА:

ДРАШКОВИЋ Р. ЖАРКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
БУКИЛИЋ РАДОЊА
БУКИЛИЋ ЉУБИЦА
БУКИЛИЋ БОЖИДАР
ВУКОВИЋ М. ЂУКАН
ВУКОВИЋ К. РАДОШ
ДРАШКОВИЋ РАДУЛЕ
ДРАШКОВИЋ Р. ЈЕЛКА
ДРАШКОВИЋ Р. ВИДОСАВА
ПИЖУРИЦА Н. МИЛИКА
ПИЖУРИЦА М. ДУЊА
ПИЖУРИЦА М. ЈЕЛА–ЦУЛА
ПОПОВИЋ РАЈКО
ШЋЕПАНОВИЋ Ј. МИЛИЦА
ШЋЕПАНОВИЋ М. СТЕВАН
ШЋЕПАНОВИЋ М. СТАНА
ШЋЕПАНОВИЋ С. МИХАИЛО
ШЋЕПАНОВИЋ Р. РУЖИЦА
ШЋЕПАНОВИЋ М. МИЛОРАД
ШЋЕПАНОВИЋ М. РАДОЈИЦА
ШЋЕПАНОВИЋ Р. САВИЋ

МАТЕШЕВО:

ТОМОВИЋ Т. БОШКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ТОМОВИЋ Т. МИЛКА
ТОМОВИЋ МИРКО
ТОМОВИЋ МИРО
ТОМОВИЋ БРАНКО
МИЛОШЕВИЋ МИРА СТРАЖИМИР

МУШОВИЋА РИЈЕКА:

АНЂЕЛИЋ М. ДАРИНКА, стријељана на Брези од четника 1942. г.
АНЂЕЛИЋ М. ДЕСА
АНЂЕЛИЋ М. МАРА
АНЂЕЛИЋ М. ДРАГИЦА
АНЂЕЛИЋ М. МИЛОРАД
АНЂЕЛИЋ МИЛО
АНЂЕЛИЋ МИЛОВАН
АНЂЕЛИЋ ЈОКА
АНЂЕЛИЋ ДИМИТРИЈЕ
ГРУЈИЋ ВУКОСАВ
ГРУЈИЋ МИЛОВАН
ГРУЈИЋ ШЋЕПО
ГРУЈИЋ ВЕЉО
ГРУЈИЋ МИЛИЈА
ГРУЈИЋ КОСА
ГРУЈИЋ ПЕТАР
ГРУЈИЋ ДЕСА
КНЕЖЕВИЋ МИРКО

РЕЧИНЕ:

ВЛАХОВИЋ М. ЈОВАН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВЛАХОВИЋ М. БОГДАН, стријељан од четника на Стреличком Кршу 1942. г.
ВЛАХОВИЋ МИЛЕНА
ВЛАХОВИЋ РУЖИЦА–БОЖАНА
ВЛАХОВИЋ САВКА
ВЛАХОВИЋ ЈАСНА

ВЛАХОВИЋ РАДОВАН
ВЛАХОВИЋ ТОДОР
ВЛАХОВИЋ ДРАГО
ВЛАХОВИЋ ДРАГИША
ВЛАХОВИЋ РАДЕ
ВЛАХОВИЋ СТОЈАН
ВЛАХОВИЋ ДАНИЦА
ВЛАХОВИЋ БЛАГОТА
ВЛАХОВИЋ М. НИКОЛА
ВЛАХОВИЋ С. НИКОЛА
БУЛАТОВИЋ ЈАНА
БУЛАТОВИЋ ЉУБО
ВУЈИСИЋ ВУКОСАВА–МИНА
ВУЈИСИЋ ВУКОСАВ
ВУЈИСИЋ МИЛОВАН
ВУКАЈЛОВИЋ ВЕЉО
ВУКАЈЛОВИЋ ДМИТАР
МЕДЕНИЦА МРКОЈЕ
МЕДЕНИЦА МИЛО
РАДОВИЋ РАДОЈИЦА

ПРЕКОБРЂЕ:

БРАУНОВИЋ Д. МИЛОВАН, стријељан од четника 1942. г. у Жутом Кршу.
БРАУНОВИЋ Ј. НОВО, стријељан од четника 1942. г. у Лучкој Гори.
РАКОЧЕВИЋ МИЛОВАН, стријељан од четника 1942. г. на Стреличком Кршу.
РАКОЧЕВИЋ Д. РАДИВОЈЕ, стријељан од четника 1942. г. у Бијелом потоку.
БРАУНОВИЋ Н. СТЕВО
БРАУНОВИЋ С. ПЕТАР
БРАУНОВИЋ ПАВЛЕ
БРАУНОВИЋ ЗОРИЋ
БРАУНОВИЋ СВЕТОЗАР–ГАВРАН
БРАУНОВИЋ ЖИВКО
БРАУНОВИЋ МИЛОРАД
КАПЕТАНОВИЋ ЈЕВРОСИМА

РАКОЧЕВИЋ Т. БОСИЉКА
РАКОЧЕВИЋ КОСА
РАКОЧЕВИЋ НЕШКО
РАКОЧЕВИЋ ДИМИТРИЈЕ
РАКОЧЕВИЋ К. ЛАБУД
УСКОКОВИЋ С. МИЛАН
УСКОКОВИЋ С. ЗОРКА

ДОЊА МОРАЧА:

МЕДЕНИЦА М. БРАНКО, стријељан од четника на Брези 1942 г.
РАДОВИЋ М. МИЛОВАН, стријељан од четника на Брези 1942 г.
СИМОНОВИЋ М. ВЛАДО, стријељан од четника на Брези 1942.
ДРЉЕВИЋ Г. МИТАР, стријељан од четника у Морачи 1942.
ДРЉЕВИЋ М. ЂОКО, стријељан од четника у Морачи 1942. г.
ДРЉЕВИЋ Г. САВО, стријељан од четника у Морачи 1942. г.
МЕДЕНИЦА Р. РАДУЛЕ, стријељан од четника на Матешеву 1943.
ЛАКИЋЕВИЋ МИЛОРАД стријељан од четника на Матешеву 1943.
ЈАНКОВИЋ ЉУБО стријељан од четника у Лучкој Гори 1942 г.
ЈАНКОВИЋ П. РАДЕ стријељан од четника у Лучкој Гори 1942 г.
СИМОНОВИЋ М. МАНОЈЛЕ стријељан од Њемаца на Сајмишту 1943 г.
РАДОВИЋ М. ДУШАН умро у четничком затвору у Колашину 1942.
БАКИЋ МИЛИВОЈЕ
ДРЉЕВИЋ М. БРАНКО
ДРЉЕВИЋ ЂУРО
ДОЖИЋ МАНОЈЛО
ИЛИЋ РУЖА
КУЈОВИЋ БОЖО
КУЈОВИЋ Б. БРАНКО
КУЈОВИЋ Б. МИЛКА
КУЈОВИЋ МАРА
ЛАКИЋЕВИЋ М. РАДОСЛАВ
ЛАКИЋЕВИЋ ЉЕПОСАВА
ЛАКИЋЕВИЋ В. РАДУЛЕ
ЛАКИЋЕВИЋ Н. ЉУБИЦА
ЛАКИЋЕВИЋ Н. МИЛОСАВ
ЛАКИЋЕВИЋ М. ВУКСАН
МАШКОВИЋ Б. БОЖО

МАШКОВИЋ Б. ДЕСА
МЕДЕНИЦА РОСА
МЕДЕНИЦА РИСТО
ПЕРОВИЋ БОШКО
ПЕРОВИЋ Л. МИЛИЈА
РАДОВИЋ НОВАКА ВУЧИЋ
РАДОВИЋ ВОЈА МИЛИЦА
РАДОВИЋ М. АНИЦА
РАДОВИЋ СТАНИЦА
РАДОВИЋ М. ТОМО
РАДОВИЋ Д. МИЛОВАН
РАДОВИЋ ВУКЕ СТАНКА
РАДОВИЋ М. СТЕВАН
РАКОЧЕВИЋ Н. СТАНИЦА
РАКОЧЕВИЋ Ђ. НОВИЦА
РАШОВИЋ БРАНКО
СИМОНОВИЋ М. ПЕТАР
СИМОНОВИЋ М. ДАНКА
СИМОНОВИЋ В. МИЛКА
СИМОНОВИЋ М. ВЛАЈКО
ТРИПКОВИЋ НОВЕЉА
ТРИПКОВИЋ Н. ВЛАДИМИР
ЋЕТКОВИЋ В. ЈУЛКА
ШУКОВИЋ ДУШАН
ШУКОВИЋ ВЛАЈКО
ШУКОВИЋ ЈЕЛЕНА
ШУКОВИЋ Р. МИРОСЛАВ
ШУКОВИЋ Ђ. РАДИВОЈЕ
ШУКОВИЋ Р. ВЛАДО
ШУКОВИЋ Ј. ДРАГИЦА
ШУКОВИЋ М. ЈОВО
ШУКОВИЋ М.ПЛАНА
ШУКОВИЋ Р. СТЕВА
ШУКОВИЋ РАДУЛЕ

ПРИЈЕПОЉЕ:

БРАШАНАЦ А. АЛЕКСАНДАР–ЛЕКСО
БРАШАНАЦ ВОЈКО

БРАШАНАЦ Р. ВУЛЕ
ГОЈАК МИЛИЈА
ДУЧИЋ ВУЛЕ
ДРОБЊАК РАДЕ
ЈЕЗДОВИЋ БОШКО
КУБУРОВИЋ РАДЕ
КУБУРОВИЋ МИЛОРАД
ЛОЈАНИЦА П. ЂОРЂЕ
ЉУБОЈЕВИЋ СТАНИСЛАВ
МАРТИНОВИЋ С. РАДИСАВ
МИОДРАГОВИЋ ДУШАН
МИОДРАГОВИЋ МИОДРАГ
МИОДРАГОВИЋ РАДИША
ПУШОЊИЋ ВАСИЛИЈЕ
ПУШОЊИЋ ИВАН
СТИКОВИЋ М. ВАСИЛИЈЕ
СТИКОВИЋ Ј. МИЛОСАВ
ПУЗОВИЋ В. НИКОЛА
ШЉУКИЋ М. НОВИЦА
ТОМАШЕВИЋ Р. МАРКО
ТОМАШЕВИЋ Р. НИКОЛА
ТОПИСИРОВИЋ МИЛОЈЕ

МОЈКОВАЦ:

ЛАШИЋ МИЛАН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВЛАХОВИЋ ВЕЉКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ТОПОВИЋ РАДОВАН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
РАКОЧЕВИЋ ЈОВИЦА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВИДАКОВИЋ НЕЂЕЉКО, стријељан од Италијана у Смајилагић Пољу 1943. г.
ЛАШИЋ МИЛЕТА, стријељан од Италијана у Андријевици 1943. г.
ВИДАКОВИЋ МИЛКА
ВИДАКОВИЋ ВОЈИСЛАВ
ВЛАХОВИЋ АНДРИЈА
ФУШТИЋ РАЈКО
МИШНИЋ МИЛАН
МИШНИЋ ЈАНА
ВИДОЈЕВИЋ ВЕЛИМИР

ЛАШИЋ МИЛКА
ЛАШИЋ НОВО
ЛАШИЋ МИТАН
РАКОЧЕВИЋ СТАНИЈА
РАКОЧЕВИЋ МИЛОШ
ЦАКОВИЋ ПЕРКО
ЦАКОВИЋ ЈЕША

БЈЕЛОЈЕВИЋИ:

КРУШЧИЋ НИКОЛА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
АЏИЋ МИРКО
АЏИЋ ЉУБО
АЏИЋ ЉУБОМИР
БОГАВАЦ РАДОЊА
БОРИЧИЋ ЈАКША
БОШКОВИЋ СПАСА
ЂУКИЋ РАДОЈЕ
МАРИЈАНОВИЋ ВУКСАН
МАРИЈАНОВИЋ МИРКО
ШЋЕПАНОВИЋ ТАДИША
ЖУРИЋ ВЕЉКО
ЖУРИЋ ЛУКА

ПОДБИШЋЕ:

ЈАНКЕТИЋ ПЕТАР, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ЂУРАШИНОВИЋ АНИЦА
КОВИЈАНИЋ СТАНИЈА
ЈАНКЕТИЋ МИЛОШ
ЈАНКЕТИЋ ЋИРО
МАРИЋ МИХАИЛО
МИНИЋ БЛАЖО
ТОМОВИЋ ЂОКО
ЋИРОВИЋ МАРИЈА

ГОЈАКОВИЋИ:

ВУКАДИНОВИЋ ВЕЉКО, стријељан од Италијана на Цетињу 1943 г.

ВУЧИНИЋ РАДОШ
ВУЧИНИЋ ВИДА
ВУЧИНИЋ ВИДОСАВА
ВУЧИНИЋ МИРАШ
МАРКОВИЋ РАЈКО
МАРКОВИЋ ПЕРИША
РИСТИЋ РАДОШ

ПОЉА:

ГРДИНИЋ ЗАРИЈА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
СМОЛОВИЋ РАДОМАН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ДРОБЊАК ВЕЉКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВАСОВИЋ РАДИВОЈЕ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ГРДИНИЋ СВЕТОЗАР, отрован од четника, умро у болници у Колашину 1942. г.
ГРДИНИЋ ВОЈИН, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
СМОЛОВИЋ МИЛОРАД, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
ВАСОВИЋ ВУКОТА, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
МРВИЋ НИКОЛА, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
АНЂЕЛИЋ ВОЈИСЛАВ, стријељан од четника на Брези 1943. г.
АНЂЕЛИЋ ЈУЛКА
АНЂЕЛИЋ ДЕСА
БАЛТИЋ ДАНИЛО
БОШКОВИЋ РОСА
ВУКИЋ МИЛОВАН
ВУКОВИЋ МАНОЈЛЕ
МЕДОЈЕВИЋ ВУКАЛИЦА
РАБРЕНОВИЋ БЛАЖО
ЗИНДОВИЋ РАДОШ
ШЋЕПАНОВИЋ ЈАГОШ
ТОМОВИЋ ДУШАН

ПОЉСКА БИСТРИЦА:

РАКОВИЋ РАДОСАВ, стријељан на Брези од четника 1942. г.
РАБРЕНОВИЋ ЖИВКО, стријељан од Италијана на Цетињу 1943.
МАРКОВИЋ МИЋА
РАКОВИЋ ВОЈИН

СТЕВАНОВАЦ:

ДРОБЊАК ВОЈИСЛАВ, стријељан на Брези од четника 1942. г.
АШАНИН РАДЕ
АШАНИН ЈЕВРЕМ
ЈУШКОВИЋ РАДИВОЈЕ

ПРОШЋЕЊЕ:

СМОЛОВИЋ ТОМА
СМОЛОВИЋ МИЛАН
РАИЧЕВИЋ АВРАМ

ЖАРИ:

БОШКОВИЋ Г. БРАНКО, стријељан од Италијана у Смаилагић пољу 1943. г.
БОШКОВИЋ БОШКО
БОГАВАЦ МИЛИЈА
БОГАВАЦ МИЛИСАВ
БОГАВАЦ МИЈАИЛО
БОГАВАЦ РАДОЈЕ
ДУЛОВИЋ ГОЛУБ
ЈАКШИЋ НИКОЛА
ЈАКШИЋ ЈАГОШ
ЈАКШИЋ ГРУБАН
ЈАКШИЋ ЈОКАН
ПАНДУРИЦА РАДУЛЕ (ЛЕПЕНАЦ)
ПОПОВИЋ МИЛОШ

ШТИТАРИЦА:

БОШКОВИЋ УРОШ, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ЈОКОВИЋ АЊЂА, стријељана од четника на Брези 1942. г.
РАКОЧЕВИЋ ЈАГОШ, стријељан од Њемаца на Матешеву 1943.
РАКОЧЕВИЋ БЛАЖО, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
ВЛАОВИЋ ШЋЕПАН, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
БАЛТИЋ МИЛОВАН, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
НОВАКОВИЋ БОГДАН, стријељан од Италијана на Цетињу 1943.

РАКОЧЕВИЋ РАДОШ, стријељан од Италијана на Смаилагића пољу 1943. г.
ЈОКОВИЋ ОТАШ, подлегао батинама четн. у затвору 1942. г.
БОШКОВИЋ ГОЈКО
БОШКОВИЋ МАРИЈАН
БОШКОВИЋ РОСА
ДЕДЕЈИЋ РАДОЈЕ
ВЛАОВИЋ БОЖО
ВЛАОВИЋ ЈАГОШ
РАКОЧЕВИЋ НИКОЛА
РАКОЧЕВИЋ МИЛУН
РАКОЧЕВИЋ ЖИВАНА
РАКОЧЕВИЋ БОШКО
ЋОБЕЉИЋ КРСТИЊА
ЋОБЕЉИЋ МОМЧИЛО

ПОДГОРИЦА:

БИЉУРИЋ НЕДА, стријељана од четника код Колашина 1942. г.
ВУЈОШЕВИЋ М. НОВАК, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВУКСАНОВИЋ Ј. БОЖИДАР, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВУКСАНОВИЋ М. РАДОЊА, стријељан од четника на Брези 1942. г.
МАРКОВИЋ Б. ВОЈИН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
ВУЈОТИЋ Л. ВЕЛИМИР, стријељан од четника на Брези 1942. г.
МИЛИЋ М. МИРАШ, стријељан од Италијана на Цетињу 1943. г.
ВУЈОШЕВИЋ МИЛО–ЦРНИ
ВУЈОВИЋ Т. МАРКО
МИРАШЕВИЋ ЂОКО
МИЛАЧИЋ ЉУБИША
МИЋКОВИЋ ЈОВАН
ВУКОТИЋ СРДАН
ПАВИЋЕВИЋ ВАСИЛИЈЕ
СПАХИЋ ГРУЈО
СЕКУЛОВИЋ РАЈКО

НИКШИЋ:

ЧОКОРИЛО ЛАЗАР, стријељан од четника на Брези 1942. г.

АНДРИЈАШЕВИЋ ВУКАШИН, стријељан од четника на Брези 1942. г.

ГЛАСИНАЦ:

ВИКТОРОВИЋ НЕДЕЉКО, стријељан од четника на Брези 1942.

ГАЦКО:

ОКИЉЕВИЋ ГОЈКО, стријељан од Њемаца 1943. г. код Матешева

БИВШИ БЕРАНСКИ СРЕЗ
–ЗАТВОРЕНИЦИ У ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ–
У КОЛАШИНУ

БАБИНО:

ШЋЕКИЋ М. МИЛИЈА
БОРИЧИЋ М. БОЖИНА, нема података када је био у Колашинском затвору
БОРИЧИЋ М. ВАСИЛИЈА–ВАКА
БОРИЧИЋ Ј. ДУШАН
БОРИЧИЋ С. МИРКО
ЂУРИШИЋ ДАНИЛО
КУЧ И. ДАНИЦА
КУЧ К. ДАРИНКА–ДАРА, 43. интернирана у Студеницу
ШЋЕКИЋ Н. МИЛЕВА
ШЋЕКИЋ М. МИЛОЊА,
ШЋЕКИЋ М. ВОЈО

БЕРАНЕ

БОШКОВИЋ С. МИОДРАГ–ДРАГО
НЕДИЋ РАДМИЛА
ПОПОВИЋ МИЛИЈА
РАДЕВИЋ Р. РАБИЈА

БУБАЊЕ

БУБАЊА М. МИЛОЊА, стријељан на Брези марта 1943. г.
БУБАЊА Д. БАТРИЋ, погинуо 14. 05. 1943. на Матешеву.
БУБАЊА С. БОГДАН, 14. 05. 1943. погинуо на Матешеву.
БУБАЊА Д. ЧЕДО, погинуо 14. 05. 1943. год. на Матешеву.
БУБАЊА А. МИЛКА
БУБАЊА Ј. ДМИТАР
БУБАЊА С. РАДОСАВА
БУБАЊА С. ДУШАНКА
БУБАЊА Д. БЛАГОЈЕ
БУБАЊА С. САВО
БУБАЊА С. ФАТА
БУБАЊА Ј. САВИЋ
БУБАЊА Б. ЛАБУД
БУБАЊА Р. ВУКАЈЛО
БУБАЊА Р. РАДОСАВА
БУБАЊА М. РАДОСАВ
БУБАЊА МИЛОСАВ–ШАКО
БУБАЊА М. МИЉАН
БУБАЊА М. АЛЕКСА
БУБАЊА Б. МИЛИЦА
БУБАЊА Д. СТАНКА

БУДИМЉА

БАБОВИЋ В. КОСТО
БАБОВИЋ Ј. МИЛО
БАБОВИЋ Р. ДРАГИША
БАБОВИЋ РАЈКО
КНЕЖЕВИЋ М. РАДИВОЈЕ–ЂУРА
МАЛЕВИЋ Б. МИЛОСАВ
МАЛЕВИЋ С. ДРАГО
МАЛЕВИЋ С. ТОМО–РЕЏО
ПОПОВИЋ Р. ЗЛАТАНА
ПОПОВИЋ Р. СТОЈАНА

БУЧЕ

ГОЛУБОВИЋ БРАНКА
МИЋОВИЋ П. ШЋЕПАН
МИЋОВИЋ Ш. МИЛЕВА
МИЋОВИЋ В. ДАРИНКА
ТМУШИЋ НОВКА

ВИНИЦКА

ДАБЕТИЋ Б. БАТРИЋ
ДАБЕТИЋ Б. ДУШАН
ДАБЕТИЋ Р. РАДИСАВ–ЂИКА
ЗЕЧЕВИЋ М. МАРКО
ЗЕЧЕВИЋ М. МИХАИЛО–РАЈКО
ЗЕЧЕВИЋ Р. ИВАН
ЗЕЧЕВИЋ Р. ЈОВАН

ВЕЛИЂЕ

БОГАВАЦ ВЕЛИМИР

ГЛАВАЦЕ

ШЕКУЛАРАЦ Ђ. АЛЕКСА, стријељан 1942. г. на Трешњеву
ШЕКУЛАРАЦ А. МИХАИЛО

ГОРАЖДЕ

ВУКИЋЕВИЋ Р. МИЛИЈАНА
ВУКИЋЕВИЋ ЈОВАН–ЈОКО
ГУБЕРИНИЋ ЉУБО
ГУБЕРИНИЋ РАДИСАВ
ГУБЕРИНИЋ Р. ВЛАДО
ЂУКИЋ ЈЕЛИСАВА
КАСТРАТОВИЋ–БОРИЧИЋ МИЛЕВА
КАСТРАТОВИЋ ЈЕЛА
КАСТРАТОВИЋ ВУЛЕ

МУЈОВИЋ Р. ДУШАН
НЕНАДОВИЋ Ј. РАДОЊА
НЕНАДОВИЋ М. ГАВРО

ДАПСИЋЕ

БУЋКОВИЋ В. ДРАГИША
ВУЈОВИЋ Т. МИЛОРАД
ЛУТОВАЦ М. ИЛИЈА
ЛУТОВАЦ ВУКАЈЛОВ–ИЛИЈА
ЛУТОВАЦ М. БОШКО
ШУЊЕВИЋ М. ДУШАН
ШУЊЕВИЋ К. МИЛУН

ДОЛАЦ

ЂОКИЋ П. ВУЛЕТА, маја 1942. г. стријељан у Колашину
ВЕЉИЋ Р. НОВО
ВЕЉИЋ МАРКО–МАШО
ВЕЉИЋ М. ДРАГОМИР
ВЕЉИЋ М. МАРИЦА
ВЕЉИЋ М. РАДОШ
ВЕЉИЋ БРАНКО
ВЕЉИЋ МИЛИЈА
ВЕЉИЋ МИЛАН
ВЕЉИЋ ДАШО
ЈОВАНЧЕВИЋ М. РАДОМИР
ПИПЕР П. МИЛАН
ПИПЕР П. СИМОН

ДРАГОСАВА

БОРИЧИЋ Г. МАШАН
БОРИЧИЋ Г. РОСА
БОРИЧИЋ Г. МАРА
БОРИЧИЋ Т. АЛЕКСАНДАР
БОРИЧИЋ М. МИРКО
БОРИЧИЋ Ф. РАДИВОЈЕ
БОРИЧИЋ М. ПЕРИША–ПЕРО, спаљен у Бухенвалду – Њемачка 1943 г.

БОРИЧИЋ З. ФИЛИП
БОРИЧИЋ МИЈОЈКА–МИКА
ГОЛУБОВИЋ Т. СТОЈАНА
ДЕДОВИЋ–ЂИЛАС ДРАГА
ПОЂАНИН В. МИЛИЈА, у партизанима 1943. гине у Грчкој

ЗАГРАЂЕ

ПАНТОВИЋ КРСТО
ПАНТОВИЋ К. МИЛИКА
СЕКУЛИЋ ЖУЈО

ЗАОСТРО

ВУКОВИЋ Љ. МИХАИЛО

ЗАТОН

ДРОБЊАК ВУЧИНА

ИВАЊЕ

КОРАЋ Ђ. ДУШАН
КОРАЋ РАКО

КАЛАДРУ

РАЛЕВИЋ М. ВИДОЈЕ

КУРИКУЋЕ

МЕРДОВИЋ М. МИЛИЦА, стријељана на Трешњевику 1942. на путу за Колашин
МЕРДОВИЋ ЈОСИФ, јуна 1943 г. стријељан у Андријевици
РАКОВИЋ М. СВЕТОЗАР, стријељан у Андријевици 1943 г.
МЕРДОВИЋ МИЛИСАВ
МЕРДОВИЋ ЈАЊА
МЕРДОВИЋ А. ЈОВАНКА
МЕРДОВИЋ ВЕЛИКА

МЕРДОВИЋ М. БРАНКО
МЕРДОВИЋ П. СТАНИЈА
РАКОВИЋ З. МИЛОВАН
РАКОВИЋ ЗАРИЈА
РАКОВИЋ ПЛАНА
РАКОВИЋ З. БОГОСАВ
РАКОВИЋ ВЕЛИКА

ЛУБНИЦЕ

ОЈДАНИЋ С. НИКОЛА, стријељан на Матешеву 1943. г.
ОЈДАНИЋ Р. МИЛИСАВ
ОБРАДОВИЋ М. МИРЈАНА
ОБРАДОВИЋ Ђ. ДЕСА

ЛУГЕ

ЛАБУДОВИЋ ГАВРИЛО
ЛАБУДОВИЋ С. САВО

ЛУЖАЦ

ВУКОВИЋ Ш. МИЉАН, стријељан у Колашину 1942 г.
ПАЈКОВИЋ Р. ВУЈО, стријељан на Матешеву 1943 г.
ПОПОВИЋ М. БОЖИДАР, стријељан у Колашину 1942 г.
СТОЈАНОВИЋ М. МИХАИЛО–ПУЉО, стријељан на Трешњевику 1942. год. Народни херој.
ПОПОВИЋ ЈОВАН, стријељан је 1943. год. у Лушцу.
ВУКОВИЋ Ш. ЛАЗАР
ВЕШОВИЋ ВЛАДИМИР
ВЕШОВИЋ РАДИСАВ
ВЕШОВИЋ МИЛИСАВ–МИЋА
ВЕШОВИЋ МИЛКА
ВЕШОВИЋ МИЛОЊА
ВЕШОВИЋ МИЛАНОВИЋ МАГДА
ЈЕКНИЋ МИЛИВОЈЕ
ПАЈКОВИЋ РУЖА
ПАЈКОВИЋ Р. МИЛОРАД
ПАЈКОВИЋ РАДИСАВ

ПАЈКОВИЋ ЦВЕТКО
ПАЈКОВИЋ ВЛАЈКО
ПАЈКОВИЋ МИЛУТИН
ПАЈКОВИЋ РАЈКО
ПАЈКОВИЋ РАДУЛЕ
ПОПОВИЋ М. РАДИСАВ–ЛАЦО
ПОПОВИЋ В. ПЕТАР
ПОПОВИЋ В. ВОЈО
ПОПОВИЋ В. РАДОШ
ПОПОВИЋ Р. ДУШАН
ПОПОВИЋ Р. ДАНИЛО
СТОЈАНОВИЋ М. МИЛИЋ
ТОМАШЕВИЋ Б. МИРОЉУБ

ЉЕШНИЦА

ЈОКСИМОВИЋ Д. РАДОЊА
ПРЕЛЕВИЋ Л. НОВКА

МАШТЕ

БАЈИЋ Б. ВУКАШИН
БАЈИЋ ДУШАНКА
БАЈИЋ МАГДАЛЕНА–МАГДА
БАЈИЋ П. ВЕСЕЛИН
ВУКАДИНОВИЋ К. РОСАНДА
ВУКАДИНОВИЋ К. СТАНА
ЛАЗОВИЋ С. СТАНА
МИТРОВИЋ Р. ВУК
МИТРОВИЋ Р. НОВО
МИТРОВИЋ СЛ. ДРАГИША
СТИЈОВИЋ М. ДАРИНКА
СТИЈОВИЋ М. СПАСОЈЕ
СТОЈАНОВИЋ СТ. ВЕЛИМИР

ПЕШЦА

МАРКОВИЋ М. МИЛИВОЈЕ, у Колашину стријељан 28. 8. 1942. године

НЕДИЋ З. НИКОЛА, у колашинском затвору отрован 23. 3. 1942. године.
ДЕЛЕВИЋ Р. РАБИЈА
ЈОЛИЋ БОШКО
МАЛИШИЋ П. РАДОСЛАВ–ЛАДО
МАЛИШИЋ П. МИЛОСАВ–БОКО
НЕДИЋ Ђ. МИЛИЧКО
НЕДИЋ М. ВОЈИСЛАВ
НЕДИЋ В. ЈОВАН

ПЕТЊИЦА, ТРПЕЗИ, ТУЦАЊЕ

БРАКОЧЕВИЋ Б. БЛАГОЈЕ
БРАКОЧЕВИЋ Д. ДАРИНКА

ПРАЋЕВАЦ

РАИЧЕВИЋ Д. БОЖО
РАИЧЕВИЋ М. ЈАГОШ
РАИЧЕВИЋ М. МИРАШ
РАИЧЕВИЋ МИЛАН

ПЕТЊИК

АЏИЋ РАДИСАВ
БАРЈАКТАРОВИЋ Р. МИЛОЊА
БАРЈАКТАРОВИЋ ДРАГО
БАБОВИЋ КОСТО
БАБОВИЋ ПЕТАР
БАБОВИЋ ДУШАН

ПРИЈЕЛОЗИ

ДРОБЊАК Љ. БОГИЋ, погинуо на Матешеву 1943. г.

ДОЊА РЖАНИЦА

АКОВИЋ П. МИРКО
ЈЕЛИЋ И. БОЖИДАР

КОМАТИНА П. МИРО
МИХАЈЛОВИЋ П. ВАСО
МИХАЈЛОВИЋ–АНЂИЋ ГОРДАНА
ОБРАДОВИЋ И. АЛЕКСАНДАР–ЛЕКО

РОВЦА

ИВОВИЋ И. ДРАГОЉУБ–ДРАГО

ЦРНИ ВРХ

КОРАЋ Р. МАРИЦА
КОРАЋ П. РАДИСАВ

ЗАТОН

ДРОБЊАК ВУЧИНА

ШТИТАРИ

КАРЛИЧИЋ В. САВНА
КОРАЋ О. ГАВРО
КОРАЋ П. САВО

ТОМАШЕВО:

РАДОЈЕВИЋ РАТКА ЈОВО, стријељан од четника на Брези 1942.
РАДОЈЕВИЋ БОЖИНЕ МИЛУТИН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
РАДОЈЕВИЋ БОЖИНЕ РАТКО, стријељан од четника на Брези 1942. г.
КЉАЈИЋ РАДОЈИЦЕ ДРАГУТИН, стријељан од Италијана 1943. г.
ПАНДУРИЦА АКИЦЕ ЈАГОШ, стријељан од Италијана 1943. г. у Андријевици
ЖИЖИЋ ШПИРА НОВАК, стријељан од четника у Блишкову 1942.
ЖИЖИЋ ШПИРА МИРАШ, стријељан од четника код Мојковца 1942. г.
АШАНИН М. МИЉАН
АШАНИН Р. ДАНИЛО

БАЛТИЋ ЂОРЂИЈЕ
БАЛТИЋ ВУКСАН
БЛАГОЈЕВИЋ АЛЕКСА
БЛАГОЈЕВИЋ А. РАДИВОЈЕ
БОЈОВИЋ Р. ДИМИТРИЈЕ
БОШКОВИЋ ПОЛКА
БОШКОВИЋ М. УРОШ
ГОЛУБОВИЋ М. РАШО
ДРЉЕВИЋ Р. МИЛАН
ДРЉЕВИЋ Р. ДРАГОЉУБ
ЈАНКЕТИЋ РАДОМИР
КЉАЈИЋ Д. МИЛОИЦА
КЉАЈИЋ Р. МИХАИЛО
КЉАЈИЋ Р. УРОШ
КРГОВИЋ ЧЕДО
КАРИШИК ГИЛЕ
КАЛЕЗИЋ МИЛОВАН
ЛУЧИЋ ЈАКША
ЛУЧИЋ ДРАГИША
МАРКОВИЋ РАДОСАВ
МЕДЕНИЦА САВО
МИЛОШЕВИЋ ЈОВО
МИРОВИЋ МИХАИЛО
МУМИН РИСТО
ПЕКОВИЋ ЈАНКО
ПАНДУРИЦА–РАКОЧЕВИЋ МИТА
РАДОЈЕВИЋ ДУШАН
РАДОЈЕВИЋ ВИДА
СИМОВИЋ МИЛИСАВ
СТОЖИНИЋ МИЛИЈА
СТОЖИНИЋ МИРКО
СТОЖИНИЋ МИЛЕ
ШЋЕПАНОВИЋ Н. НИША
ШУКОВИЋ Ћ. ВЕЉКО
ШУКОВИЋ ВОЈИН
ВЛАХОВИЋ В. ДИМИТРИЈЕ
ЗЕЈАК ГАВРО

БАБАИЋИ:

БОЈОВИЋ ЈОВАНА МИЛОРАД, стријељан од четника на Брези 1942. г.
БАКОВИЋ ЛАЗАР
БАКОВИЋ БОГДАН
БОЈОВИЋ РАДОМИР
ЛУКОВАЦ РАДИСАВ
ЛУКОВАЦ МИЛИЈА
ЧОВИЋ ОБРАД
ЧОВИЋ О. СТАНОЈКА
ЧОВИЋ ВУКСАН
ЧОВИЋ ВУЧИЋ

МУСЛИЋИ:

ШУКОВИЋ МАРКА РАДОМИР, стријељан од четника као рањеник у Липову 1942. г.
БОШКОВИЋ РАДОШ
БОШКОВИЋ ВОЈИН
БРАЈКОВИЋ РАДЕ

СОКОЛАЦ:

ЧАБАРКАПА ГРУБАН
ЧАБАРКАПА РАДОМИР
ЋЕТКОВИЋ В. СТЕВАН
ЋЕТКОВИЋ СТ. РАЈКО

МОКРИ ДО:

ЧУЉКОВИЋ М. МИРКО
ЧУЉКОВИЋ М. УРОШ

ПАПЕ:

ВЕШОВИЋ ВЕЛИМИР
ВЛАОВИЋ М. РАДОШ
ВОЈИНОВИЋ ВИДАК

ВОЈИНОВИЋ ВУКОСАВ
ВОЈИНОВИЋ ПЕТКО
ТРИПКОВИЋ ДРАГОМИР

ЧОКРЛИЈЕ:

ВУКОЈЕВИЋ ДУШАНКА
ВУКОЈЕВИЋ БРАНКО
ЧУРОВИЋ МИЛЕ
РАДОЈЕВИЋ П. ЈАНКО
РАДОЈЕВИЋ МИЛОВАН
РЕЧИЋ Ш. ВАСО
РЕЧИЋ Ш. ЂОРЂЕ
РЕЧИЋ ВИДОСАВА
ЗЕКОВИЋ О. ГАВРО

РАВНА РИЈЕКА:

НИШАВИЋ СЕКУЛА МИРАШ, стријељан на Цетињу од Италијана 1943. г.
ВЛАХОВИЋ МИЛИЈА
ВЛАХОВИЋ М. МИЛОРАД
МАРКОВИЋ М. МРКОЈЕ
РАКОЧЕВИЋ МИЛУТИН
РАКОЧЕВИЋ ЉУБО
РАКОЧЕВИЋ И. ВЕЉКО
РАКОЧЕВИЋ Б. НОВО
РАКОЧЕВИЋ МИЛКА
РУДИЋ РАДЕ
ШЋЕПАНОВИЋ ДУШАН
ШЋЕПАНОВИЋ СТЕВАН
ЖУРИЋ С. МАШАН

ПАВИНО ПОЉЕ:

ЈОКСИМОВИЋ Н. МИЛЕ
ЈОКСИМОВИЋ М. СВЕТО
ЈОКСИМОВИЋ НЕШО
ЈОКСИМОВИЋ ТОМО

МАРКОВИЋ МАРИНКО
РАКОЧЕВИЋ ВЛАЈО
ЗЕКОВИЋ МИЉАН

ЉЕШНИЦА:

ВУКОВИЋ Ј. ОБРАД
ШЋЕПАНОВИЋ М. ФИЛИП

БИСТРИЦА:

РАБРЕНОВИЋ Р. ВАСКО
РАКОВИЋ ВОЈО

ГРАНЧАРЕВО:

ШЋЕПАНОВИЋ МИЛОСАВА МАНОЈЛЕ, стријељан од четника на Брези 1942 г.
ГВОЗДЕНОВИЋ ЈОВАН
ГОЛУБОВИЋ М. ВУКСАН
ГОЛУБОВИЋ М. МИЛОВАН
ШЋЕПАНОВИЋ Ј. ЂОРЂЕ

СЕЛА:

МАНДИЋ МИЛЕНТИЈА РАДОВАН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
МАНДИЋ ТОДОРА ВУК, стријељан од четника на Брези 1942. г.

КОВРЕН:

КЉАЈЕВИЋ ОГЊЕНА ВОЈИН, стријељан од четника на Брези 1942. г.
КЉАЈЕВИЋ РАДИВОЈЕ
КНЕЖЕВИЋ М. МАТИЈА
КОЊЕВИЋ СЛОБОДАН
СЕКУЛИЋ Ш. ГРУБАН
СЕКУЛИЋ МАРИЈАН
СЕКУЛИЋ С. СЕКУЛЕ

СЕКУЛИЋ Р. ЉУБИЦА
СЕКУЛИЋ МИРКО
ФУРТУЛА М. ВУКСАН

ОСОЈЕ:

КАЛЕЗИЋ М. МИЛОВАН

КАЊЕ:

ЛАЛЕВИЋ МИЛУТИН

ЛОЗНА:

ЛУКОВИЋ СТОЈАН
ЛУКОВИЋ МИКИЦА

СТОЖЕР:

ЈЕЛИЋ И. ВУКСАН
ЈОКСИМОВИЋ НОВАК

УЈНИЧЕ:

ПЕРОВИЋ ЂУЗЕ НОВИЦА, стријељан од четника на Брези 1942.
РАБРЕНОВИЋ МИЛИСАВА ДИМИТРИЈЕ, стријељан од Италијана код Андријевице 1943. г.
БУЛАТОВИЋ М. РАДЕ
БУЛАТОВИЋ Р. РАДОЈЕ
БУЛАТОВИЋ Р. ВЛАДИМИР
ФИЛИПОВИЋ МИЛОВАН
КЉАЈИЋ М. ВЛАЈКО
КЉАЈИЋ РАЈКО
МРДАК Ј. РАДОВАН
РАБРЕНОВИЋ Р. МИЛОРАД
РАБРЕНОВИЋ М. НЕНАД
РАБРЕНОВИЋ А. МИЛЕНКО

ЧЕОЧЕ:

БУЛАТОВИЋ МИРКО
ЧОБЕЉИЋ М. МИЛАН
ПЕКОВИЋ НИЋИФОР
РЕБИЋ В. РАДОМИР
РАКОЧЕВИЋ Ј. РАДОМИР
СТОЈАНОВИЋ ВЕЛИМИР
ЗОРИЋ М. БОЖО
ЗОРИЋ М. МАРИНКО

ПРИЈЕЛОЗИ:

НЕДОВИЋ ВУЧИНА
НЕДИЋ М. ГАВРО
НЕДИЋ Г. МИЛИЦА
НЕДИЋ Г. САВИЋ
НЕДИЋ М. МАРКО
НЕДИЋ Р. СТАНКО
НЕДИЋ НОВАК

ПРИПЧИЋИ:

БУЛАТОВИЋ ВУКО

МИОЧЕ:

ЈАНКЕТИЋ М. МИЛЕТА

НЕДАКУСИ:

ДОБРИЧАНИН М. ВУКИЋ

ИВАЊЕ:

КОРАЋ ЂУКАНА ДУШАН, стријељан од четника на Брези 1942.
КОРАЋ Д. ГЕНА
КОРАЋ Д. ЉИЉАНА
КОРАЋ В. РАКО

ФЕМИЋА КРШ:

ШЋЕКИЋ М. РАДОШ

ОРАХОВИЦА:

ЈОВАНОВИЋ МЛАЂЕН
КОВАЧЕВИЋ Л. МИХАИЛО
КОВАЧЕВИЋ Д. ВУЧКО
КОВАЧЕВИЋ Б. ВУЧКО

СТРОЈТЕНИЦА:

РАДИВОЈЕВИЋ МИЛЕНТИЈА ЛЕКА, стријељан од четника код Колашина

ЗАТОН:

ДРОБЊАК ЉУБА БОГИЋ, стријељан од четника на Брези 1943.
ДРОБЊАК ВОЈИСЛАВ, стријељан од четника на Брези 1943.г.
БУБАЊА МИЉАНА МИЛОЊА, стријељан од четника на Брези 1942.г.
ДРОБЊАК С. ВУЧИНА

ДОПУНА СПИСКА ЗАТВОРЕНИКА [1)]

ВЛАХОВИЋ МИЛОСАВ, Ровачко Требаљево
ВЛАХОВИЋ РАДОМИР, Ровачко Требаљево
БУЛАТОВИЋ П. ЈАГОШ, Ровачко Требаљево
РАДОВИЋ ЛУКА, Ровачко Требаљево
ПЕРОВИЋ РАДОЈИЦА, Морачко Требаљево
РАКОЧЕВИЋ ЦВИЈЕТА, Морачко Требаљево
ПЕРОВИЋ ГОСПАВА, Морачко Требаљево
РАКОЧЕВИЋ Л. МОМО, Морачко Требаљево
РАКОЧЕВИЋ Л. МИРАШ, Морачко Требаљево
РАКОЧЕВИЋ Б. АНЂЕЛИЈА, Морачко Требаљево

---

1) Ова имена била су раније испуштена.

СИМОВИЋ СТАНИЦА, Морачко Требаљево
ДОЖИЋ РОСА, Плана
РУБЕЖИЋ МОМЧИЛО, Плана
ВЛАХОВИЋ Б. НОВАК, Бабљак
ВЛАХОВИЋ В. ДАРИНКА, Бабљак
ВЛАХОВИЋ В. СЕНКА, Бабљак
ГАРИЋ–ВУЈИСИЋ ЉУБИЦА, Тара
РАДОВИЋ П. ЈЕЛА, Ђурашевица
ВУКОВИЋ М. САВА, Горње Липово
ПИЖУРИЦА РАДОЈЕ, Горње Липово
ОБРЕНОВИЋ ЗЛАТАНА, Блатина
РАКОЧЕВИЋ НИКОЛА, Блатина
ОБРЕНОВИЋ ЉУБО, Блатина
ШЋЕПАНОВИЋ ВЛАДО, Смајилагића Поље
ШЋЕПАНОВИЋ СТОЈА, Смајилагића Поље
ШЋЕПАНОВИЋ ЉУБОМИР, Смајилагића Поље
ВЛАХОВИЋ С. МИЛУТИН, Радигојно
ВЛАХОВИЋ П. МАТО, Радигојно
БОШКОВИЋ ГАВРО, Барице
ЂУКИЋ РАДУН, Лијева Ријека
РАДОЊИЋ Р. ВАСИЛИЈЕ, Титоград
ЂУРАНОВИЋ Ј. ВУЛЕТА, Даниловград
ДРАКУЛОВИЋ Н. ВЕЛИМИР–ВЕШО, Гусиње
ЂУРАШЕВИЋ НИКОЛА–НИКО, Паштровићи
ПОПОВИЋ В. ЉУБОМИР, Лијева Ријека, стријељан 1942. на Скрбуши
ПЕЈАНОВИЋ СВЕТОЗАР–СВЕТО, Титоград
ВУЈАКЛИЈА ЗДРАВКО, из Баније[2)]
„Мујо“ из околине Фоче (право име и презиме није му утврђено)[2)]

---

2) Обојица су се налазили у II пролетерској бригади и заробљени су на Дурмитору. Доведени су у Жабљак и ту осуђени на смрт. Међутим, спасао их је неки капетан Радовић, код кога је Вујаклија служио војни рок. Обојица су били пуштени, али је Вујаклија поново ухапшен и доведен у Колашински затвор. За „Мују“ није познато шта је са њим било.

МИЛОРАД Б. БУЛАТОВИЋ

ОД ТАМНИЦЕ ДО ГУБИЛИШТА

ТРАГОВИМА СТРАДАЊА, УМИРАЊА, ПОГИБИЈА, ВЈЕШАЊА И СТРИЈЕЉАЊА ЗАТВОРЕНИКА КОЛАШИНСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА

Велика временска дистанца, више од 40 година, раздваја нас од оног 23. фебруара 1942. године, када су за огромну већину и народа колашинскога краја почели крвави и црни дани четничке страховладе и када су, од четничких плотуна, пале прве жртве на Брези. Живи савременици и учесници тих догађаја су данас малобројни, сјећања изблиједјела, непотпуна, несигурна или, код многих, посве изгубљена, писаних докумената има мало, или их уопште нема, што и те како отежава рад на овом осјетљивом и одговорном питању. Но, боље икад него никад.

Иако сам доживио колашински четнички затвор, тамнујући у њему пуних осам мјесеци, далеко сам од помисли да овом приликом и покушам дочарати читаоцу све страхоте физичких и психичких мучења кроз која су пролазили, како су – глађу изнурени, испребијани, од окова оронули, измасакрирани, свезани и оковани, посрћући под батинама – прелазили пут смрти, од тамнице до губилишта, јунаци – мученици из колашинског четничког затвора. Ни како су, ношени визијом Слободе, кличући Партији и Слободи, падали покошени пушчаним плотунима.

Тада се у Колашину, а посебно у колашинском четничком затвору, дешавало много тога што је све до данашњег дана

остало недоречено, несхватљиво, па чак и невјероватно и за савременике и учеснике тих догађаја.

О томе је, истина, писано, како у дневној штампи тако и у другим публикацијама. Највјеродостојнија свједочанства о тим догађајима дали су књижевник Михаило Лалић, један од преживјелих из те по злу чувене тамнице, у свом роману „Свадба", и пок. Љубо Анђелић, публициста, првоборац колашинског краја, у хроници „Град на Тари". Монографија „Колашин" такође је дала доста простора тим догађајима, али су изостали подаци о броју стријељаних и мјестима њиховог стријељања.

О Брези се не може говорити а да се, истовремено, не говори и о чувеном колашинском четничком затвору, и обрнуто, јер их вежу путеви многих на смрт осуђених.

Први затвореници

Двадесетог јануара 1942. године у близини Матешева, од стране оружаних четничких формација, испаљена је прва братоубилачка пушка у Црној Гори, против партизана из састава Доњоморачког партизанског батаљона, а истовремено четници су мучки напали Липовско-колашинско-речински партизански батаљон, који се налазио у баракама пилане приватног индустријалца Ђуровића, у Пецком лугу код Матешева.

Том приликом је ту погинуло, стријељано, или нешто касније подлегло ранама 35 партизана, истакнутих бораца колашинског краја. Остатак батаљона од око 100 бораца, са изузетком њих 15–20 који су успјели да то избјегну, пао је у четничко ропство и у згради Основне школе, у Барама Краљским, остао више од мјесец дана, под најтежим животним условима.

Послије заузимања Колашина 23. фебруара 1942. године, четници су истога дана (по неким сјећањима сјутрадан) заробљене партизане са једним бројем похапшених припадника НОП-а пребацили из Бара Краљских у Колашин.

Тога дана почиње једно од најкрвавијих раздобља Колашина и његовога краја, препуно људских страдања, мука и погибија.

Пошто су у неким до сада објављеним подацима о том затвору, у односу на његов изглед и величину, казивања неуједначена, намеће се потреба да се и овом приликом нешто више каже о њему.

Затвор

Колашински затвор је подигнут за вријеме Књажевине, односно Краљевине Црне Горе. Налазио се у центру вароши, у стамбеном кварту између данашње улице Четврте пролетерске са сјеверне, Улице Генерала Анђелића са источне, Улице 13. јула са јужне и Улице Војводе Мина и Трга бораца са западне стране. Главна затворска зграда имала је седам просторија. Била је са двоводним кровом, покривена цријепом, дужине око 15, а ширине око 9 метара, зидана од камена са кречним малтером. Имала је дебеле спољне зидове. Била је постављена својом дужином правцем сјевер – југ. Имала је само један улаз, на средини сјеверне стране, од којега је ишао ходник, ширине око 1,5 метар, средином зграде, до улаза у највећу просторију, звану в е л и к а к а у ш а, која је била величине око 7 x 4 метра. Ова је просторија била постављена цијелом јужном ширином зграде, тако да је са ходником чинила облик слова Т. Имала је два прозора: на источној и западној њеној ширини по један. Поред ове, зграда је имала још шест просторија: три са лијеве, а три са десне стране ходника. Четири прве, од улаза, (двије с десне и двије са лијеве стране ходника) биле су једнаких димензија око 2,5 пута 2 метра, засвођене зиданим каменим сводом (сволтане), због чега смо их звали в о л т о в и или ћ е л и ј е. До велике кауше, по једна с десне и лијеве стране ходника, налазиле су се двије просторије, величине око 3 x 2,5 метра, које смо звали м а л е к а у ш е. Њихова ширина била је једнака дужини ћелија – волтова. Ове двије мале и велика кауша имале су обичне – равне плафоне. У све просторије улазило се из ходника. Ових шест просторија, за разлику од велике кауше, која је имала два прозора, имале су по је-

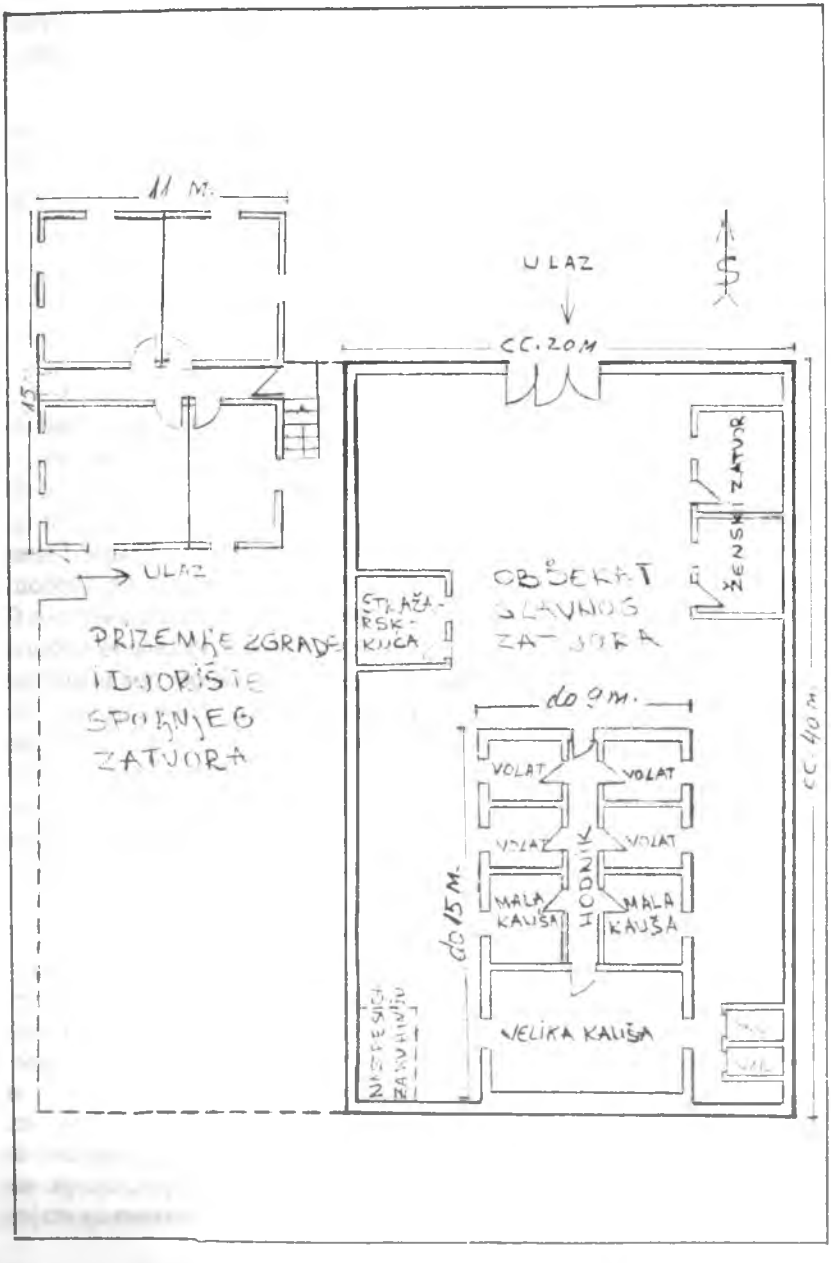

Скица главне зграде Колашинског четничког затвора /6

дан прозор величине око 80 x 60 цм, колики су били и прозори на великој кауши. На свим прозорима су биле металне решетке. Прозори су били постављени тако да им је доња ивица била у висини рамена човјека просјечне висине. На вратима ћелија и кауша налазило се прозорче, величине око 20 x20 цм, такође са жељезним решеткама, а сва врата су закључавана дебелим жељезним мандалима.

У овој згради су тамновали искључиво мушкарци. Испред ове зграде, на страни дворишнога зида, налазила се мала зграда са једном просторијом, намијењена за управу затвора и затворску стражу, а наспрам ове, на источној страни дворишног зида, ближе сјеверном зиду дворишта, налазила се такође зграда величине око 8 x 4 метра са двије просторије. У овој згради су се налазиле искључиво жене-затвореници.

У југоисточном углу дворишног зида налазио се пољски клозет, а у југозападном ћошку – настрешница за затворску кухињу са отвореним огњиштем.

Све су се ове зграде налазиле у дворишту, величине око 40 до 45 и ширине око 20 м, ограђеном каменим зидом висине око 3 м, на који се настављала ограда од бодљикаве жице, висине преко 1 м, причвршћене на жељезне носаче у зид уграђене.

Улаз у двориште затвора налазио се на сјеверној страни дворишног зида, из данашње Улице Четврте пролетерске, а чинили су га мањи улаз, нормалне величине, који је служио за свакодневну употребу, и већи улаз, са двокрилним гвозденим вратима, кроз који је могло ући теретно возило.

Затвор је служио искључиво својој намјени, читаво вријеме његовог постојања, како у миру тако и рату, све до његовог рушења, приликом почетка изградње зграде Дома културе, која једним својим дијелом захвата дио бившег затворског дворишта, а која је изграђена 1952/53. године, како је и уписано на згради.

Димензије просторија затворске зграде дате су овдје на основу сјећања преживјелих затвореника и броја затвореника

који се налазио у ћелијама или каушама, а димензије затворске зграде и дворишног зида на основу још примјетљивих темеља зграде и постојећег дијела источног и јужног зида затворског дворишта.

Примјера ради, према сјећању друга Обрена Благојевића, објављеном у „Отпору у жицама", који се налазио у првој ћелији десно од улаза, у тој ћелији су се, у тренутку који он описује, налазили њих седморица, од којих су петорица лежала у реду, а остала двојица попријеко испод њихових ногу. Према томе, у једном реду, по ширини ћелије, могло је леђи само пет људи, што приближно одговара ширини од 1,90 м, како је то исказано у монографији „Колашин". Или, на примјер, у малој – западној кауши, једно вријеме, по дужини зграде, у једном реду лежали су овим редом: Љубо Вуксановић (убијен у бјекству), Ђуро Влаховић, Радомир Ђурђић, Душан Томовић (окован), Драго Дрљевић, Ђуза Меденица (стријељан), Милорад Булатовић, Богдан Новаковић (стријељан), Стојан Мијатовић и син му Душан (стријељан). Остали су лежали окренути главом супротном зиду на коме су се налазила врата, тако да су стопала ногу једних, допирала до предјела пазуха и рамена других, а било је случајева када није било мјеста да би могли сви леђи.

Број просторија, у великој згради, такође је утврђен на основу сјећања преживјелих затвореника, али и фотографије ове зграде, објављене у књизи „Отпор у жицама" (страна 443) и у монографији „Колашин", на којој се виде сва четири прозора са њене западне стране, колико их је имала и са источне. Значи, шест просторија (4 волта и 2 мале кауше) са по једним и велика кауша са 2 прозора, што одговара укупном броју од 7 просторија, како су напријед описане.

Када у затвору није било довољно мјеста за све похапшене припаднике НОП-а, четници су за затвор употријебили и зграду бившег начелства среза колашинског, која се налазила непосредно поред зграде затвора. Зграда је величине 15 x 11 м. У приземљу је имала 4, а на спрату 5 просторија. Имала је и једну мању подрумску просторију, без прозора, у коју су затварани, и подвргавани специјалним казнама, поједини затвореници.

Ова зграда, коју смо звали „спољни затвор", налазила се уза западни, дворишни зид главног затвора, који је тим дијелом чинио ограду затворског дворишта спољног затвора. Са јужне и западне стране је ово двориште било ограђено тарабом, а са сјеверне стране ограду дворишта чинио је јужни зид ове зграде. Главни улаз у ову зграду, који се налазио са западне стране, био је затворен, па се улазило кроз двориште, са источне стране, спољним степеницама до половине висине приземља, одакле је један степенишни крак водио на спрат, а други у ходник приземља. Са степенишног подеста, који је био око 2 м удаљен од зида ограде главног затвора, гледало се у његово двориште.

У овој згради су тамновали само мушки затвореници, осуђени на краће временске казне, пребацивани из главног затвора, а посљедњих дана довођени су и ухапшени неосуђени затвореници, због пренатрпаности у главном затвору. Већи број затвореника из ове зграде стријељан је од стране окупатора, након што су му их четници предали. Према сјећањима неких бивших „станара" овог затвора, 16. маја 1942. године, приликом неуспјелог напада партизанских јединица на Колашин, четници су похапсили велики број грађана Колашина, припадника НОП-а, и претходно све стрпали у двориште великог затвора. Том приликом већи број тих затвореника, мушкараца и жена, за које није било мјеста у великом затвору, пребацили су у једну од зграда (крајњу према западу) војних касарни на Брези. Након дан-два, мушке затворенике са Брезе пребацили су у зграду бившег среског начелства. Од тога дана, по свој прилици, четници почињу да стално користе и ову зграду као затвор.

Мучитељи и мученици

Управник Колашинског четничког затвора био је Илија Тутов Ракочевић, а од јесени 1942. године на његово мјесто дошао је Јован Марковић. Командир затворске страже био је Милосав Илинчић. За спољни затвор одговоран је био Петар Д. Ракочевић, а помоћник или замјеник био му је Ристо Обрадовић. Сједиште страже и канцеларија спољног затвора налазила се у једној мањој просторији, првој десно на улазу, на спрату. У њој је вршено саслуша-

вање и подвргавање разним тортурама појединих затвореника, који би се замјерили или „запали за око", некоме од стражара или управе Затвора, или неком сасвим трећем.

Сцене примјењивања тортуре и мучења затвореника, у овој просторији, могли су да посматрају затвореници из сусједне просторије, и то на тај начин што је на преградном зиду од чатме, на мјесту гдје је био одбијен малтер – у стражари, била пробушена и маскирана рупа, „шпијунка", кроз коју је по један од затвореника посматрао шта се догађа у кацеларији. Тако, на примјер, још живи у сјећањима језиви случај мучења пок. Милована Балтића, из Штитарице (стријељан од Италијана на Цетињу), којега су једне ноћи стражари, након што су му конопцима везали и ноге и руке, подвргли нечувеном, на смјене вршеном, батинању и мучењу, а да се од њега није чуло гласа, вапаја или јаука. Чула се једино псовка упућена мучитељима, која их је још више разјаривала у садистичком бијесу, који су искаљивали на њему.

И у великом затвору су вршена ноћна мучења, и то у просторији затворске страже, или у замраченом затворском дворишту.

Пошто су само прозори зграде у којој су биле смјештене жене затвореници гледали у затворско двориште, из ње се једино можда могло видјети, чути или наслутити нешто од онога што се, у ноћним часовима, дешавало у затворском дворишту.

Иако су бездушни мучитељи настојали да прикрију бар неке злочине, иако су многе тајне мучења мученици са собом понијели у гроб, за доста њих се ипак зна – било да су о њима причали преживјели мученици или пак случајни очевици, као у случају Балтића.

Један од тих који су мучења преживјели била је и Јевросима Капетановић, из Прекобрђа. Она је једне новембарске ноћи 1942. године, као илегална партизанска веза, понијела извјештај о покрету четника и нешто прикупљене хране за герилце, да преда једној од герилских група у Доњој Морачи. Али управо те ноћи је герилска група откривена, опкољена и нападнута од четника. Том

приликом је погинуо Мијат Лакићевић, командант Доњоморачког партизанског батаљона, а Јевросима је ухваћена.

Иако је, од тог тренутка, а посебно у колашинском затвору, била подвргнута нечувеним мучењима, да би открила везе с другим герилским групама, и везе са припадницима НОП-а у Морачи и Прекобрђу, иако је из затворског дворишта уношена онесвијешћена и унакажена, поливана хладном водом да би се освијестила, иако је над њоме агент београдске тајне полиције примјењивао све методе мучења – она је, према записаним сјећањима очевидаца, говорила само једно: „Удрите, издајници, али од мене нећете ништа дознати". И заиста нијесу ништа дознали.

Стицај ратних околности учинио је да Јевросима не буде стријељана.

У „Граду на Тари" о њој је записано: „Од тога часа (од када је ухапшена – М. Б.), ова дотада мало позната дјевојка уђи ће, по смјелости да храбро погледа у очи, и мукама које нико живи није превазишао у Колашинском затвору, у једну од оних легенди које надживљавају не само појединце, него и вријеме у којему су рођене".

Погинула је 1945. године, код Дечана, као члан КПЈ и референт санитета батаљона у Шестој црногорској бригади.

Четнички суд

Одмах по заузимању Колашина, 23. фебруара 1942. године, тј. истога дана увече, од стране Штаба Лимско-санџачких четничких одреда, чије ће сједиште од тога дана бити у Колашину, основан је четнички „суд", чији је предсједник у почетку био мајор Андрија Весковић, а касније адвокат Марко Миловић.

По неким сјећањима, истовремено је, или одмах након тога, формиран још један, војни суд. Судско вијеће је бројало 5 чла-

нова. У времену октобар – новембар 1942. у судском вијећу су се, поред предсједника Миловића, налазили: капетан Гајо Радовић, судије Вуле Влаховић и Томица Вуксановић и Бранко Дрљевић „мали". Тужилац је био Милован Лабовић, а „бранилац", по службеној дужности, Мираш Милајић.

Исљедници су били: Вукосав Радовић, правник из бјелопољског среза, Милан Шћепановић из колашинског и неки Вуковић из андријевичког среза. Судске пресуде су изрицане „у име његовог величанства краља".

Није познат случај да неко од затвореника изведених пред суд буде ослобођен оптужбе и пуштен из затвора. У ствари, сваки од изведених пред суд био је унапријед већ осуђен а суђење и изрицање пресуде била је обична фарса.

Дешавало се да Павле Ђуришић, са члановима суда, члановима штаба и оружаном пратњом дође у затвор и „великодушно", без суђења, пусти из затвора и по неколико затвореника одједном.

Међутим, за вријеме четврте непријатељске офанзиве, у данима битке на Неретви, једна таква Павлова посјета затвору имала је другачији циљ. Дошао је, такође са пратњом и члановима суда и штаба, и док су сви затвореници били постројени у затворском дворишту, свакоме од њих, појединачно, постављао, углавном четири питања: како се зовеш, шта си по занимању, за шта си одговарао, и колико си осуђен. Након тога или би наставио са питањем сљедећег, или би обраћајући се члановима суда рекао: „Обнова поступка", што би исљедник записивао. У неким случајевима би Павле, ту на лицу мјеста, консултовао поједине чланове суда или штаба са територије са које је и затвореник, па би након тога одлучивао о обнови поступка, а затим настављао са даљим испитивањем, до посљедњега.

Реална је претпоставка да су сви они за које је овога пута наређена обнова поступка већ самим тим постали кандидати за смртну пресуду. Али, захваљујући познатом развоју догађаја тих дана, када су, послије пораза четника на Неретви, партизанске једини-

це избиле на прилазе Колашину, а четници разоружани од Њемаца и интернирани, о обнови поступка се није имало кад радити.

Оптуженима изведеним пред суд стављани су на терет непосредно учествовање у хапшењу, осуђивању, покушајима или убиствима лица која су оглашавана народним непријатељима – шпијунима и сарадницима окупатора, и као таква била јавно стријељана или на други начин ликвидирана.

Оптуженима, којима су дјела такве врсте стављана на терет, изрицана је искључиво казна смрти, уколико нијесу имали заштиту четника чија се интервенција уважавала.

Ако је оптужени био члан Партије, политички комесар или војни руководилац, у већини случајева већ самим тим могао је очекивати такву казну, или му је живот „висио о концу".

Суђења су бивала јавна, а обављана су у бившој згради Окружног суда у Колашину. Њима су, поред родбине и братственика убијених, као приватних тужилаца, присуствовали и многи за то задужени „свједоци" и други четници и грађани Колашина. Сала је увијек била пуна, а из „масе" су се чули повици: „Смрт Машовој копилади! Смрт комунистичким џелатима! Уза зид са њима! Главу за главу" и сл.

Професионални „свједоци" увијек су имали главну ријеч, па је на њиховим свједочењима суд и заснивао пресуду, поготову кад се свједок као „незаинтересован" још и „закуне" на крст и свијећу.

Мали је број суђења на којима предсједник вијећа, Миловић, оптуженима није опсовао „мајку црвену Мошовку" и упутио им друге најпогрдније псовке.

Претпоставља се да је кроз Колашински четнички затвор прошло око 2.000 затвореника: комуниста и родољуба, људи различитих узраста, политичких убјеђења и занимања, мушких и женских – из сјеверне Црне Горе и других крајева.

„Пасје гробље"

Колашински затвор је остао познат по најсвирепијим масовним, психичким и физичким, мучењима затвореника, али су остали у неизбрисивом сјећању управо дани када су затвореници морали да раскопавају, ваде из земље, перу и стављају у мртвачке сандуке лешеве лица која су од стране партизанских команди била (као народни непријатељи), стријељана и закопана на мјесту званом Луг, поред Таре, испод Колашина, које је тих дана називано „Пасје гробље".

Ископавању лешева из Луга, поред оружаних четника, присуствовали су и грађани Колашина, а морали су присуствовати и чланови партизанских породица који су дотјеривани и батинама.

Лелекачи, тужбалице и говорници успијевали су да још више наелектришу и онако усијану атмосферу, и разјаре бијес четника, поготову сродника убијених, који су га ту на лицу мјеста искаљивали над затвореницима и члановима партизанских породица, подвргавајући их разним понижењима, псовкама, шамарању и кундачењу. Таква атмосфера се преносила и одржавала тих дана и на градским улицама, по кафанама, у селима и на гробљима. Заклињало се и пријетило да ће се „осветити и на деветом кољену крв мученика", и да ће се „утријети сјеме црвене немани, безбожника и рушитеља породице".

Прве смртне пресуде – Бреза

Прво назови–суђење, утамниченим у овом затвору, пред четничким судом у Колашину, одржано је 7. марта 1942. године. На том „суђењу" изречене су и прве смртне пресуде, шумском раднику Нећељку Викторовићу, из Гласинаца у Босни, и земљораднику Спасоју Пижурици из колашинског села Липова. Пресуде су истога дана и извршене – стријељањем.

Стријељање је извршено у предграђу Колашина, на мјесту званом Бреза, уз сјеверну страну тадашњих камених зидова, који су чинили ограду војних касарни. На том истом мјесту обавиће се и сва остала стријељања на Брези.

Послије овога, услиједило је суђење и групи старих и угледних ратника и родољуба, из колашинског и андријевачког среза: мајору Батрићу Зечевићу, бившем народном посланику Благоти Селићу и капетанима Ђуру Раосављевићу, Милети Лакићевићу и Томици Јојићу, као и потпуковнику Радисаву Радевићу. Сви су осуђени на смрт и стријељани на Брези.

Ни један од њих није био члан Партије, па за то нијесу ни оптуживани, али је првој тројици стављено „на терет" учествовање на Острошкој скупштини, а осталима „мржња према четничком покрету" и „видно истицање у првим устаничким данима".

Ни један од њих није прихватио понуду да се одрекне идеја НОБ-а и прихвати сарадњу са четницима, а да за узврат не буде стријељан. Сви су са презиром одбили такве понуде и опредијелили се за часну смрт.

Због тога је један од четничких првака (Милутин Јелић) Ђуру Раосављевићу цинички рекао: „Е, онда нека ти је срећна смрт, капетане". А Благоти Селићу су ставили овнујски чактар на врат и тако га свезаног провели улицама Колашина, да би га на тај начин понизили пред народом. Када му је Павле Ђуришић при уласку у ћелију цинички и пакосно довикнуо: „Гдје си, Благота Селићу, гдје си издајниче", овај му је одговорио: „Нијесам ја издајник, Павле Ђуришићу, него ти. Ја сам међу првима ставио потпис за уједињење у Југославији, а данас се борим да она буде слободна и да влада правда, а ви сте издајници Југославије. Звоно које сте мени везали о врат, то је ваша брука и црн образ".

Радисав Радевић се на стрелишту, на Брези, ругао убицама, којима су се тресле руке када је требало повући ороз и стријељати га, говорећи им: „Ја бих то другачије радио да сам ја на мјесту гдје сте ви, а ви гдје за стојим".

Четници су, скоро увијек, практиковали да истог дана обаве и суђење и изврше смртну казну.

Остала губилишта

У првим данима вршена су извођења и убијања затвореника и без суђења, и то на тај начин што су их разуларени, често и пијани, појединци четници изводили из затвора, одводили ноћу незнано куда (говорећи им да их воде „за Србију"), масакрирали и убијали по шумама и потоцима, у ближој и даљој околини Колашина, или ван колашинске територије.

Због тога се некима од њих, све до данашњег дана, губи сваки траг извођењем преко затворског прага.

Зна се да су на такав начин убијени Богдан Влаховић, студент из Речина, и Брацан Војводић, земљорадник из Коњуха. О мјесту Брацанова стријељања и дан-данас се нагађа.

И три брата Дрљевића (Ђоко, Митар и Сава) такође су ноћу изведени из Колашинског четничког затвора, и на звјерски начин поубијани у шумама планине Острвице – у Мрчави.

Сличан, али још стравичнији је случај браће Жижића (Новак и Мираш), којима су четници стављали стопала у жар, да би на тај начин од њих изнудили жељена признања. Када то нијесу постигли, једнога од њих су одвели и заклали у селу Тутићима, у мјесту званом Кршла, код Мојковца, а другога, избоденог ножевима, још живог бацили у бездан-јаму у планини Блишково, код Павиног Поља.

У националном парку „Биоградска гора", на путу катун Голеш – Биоградско језеро, на мјесту званом Крстац, убијен је Радоња Вуксановић, студент из Биоча, којега су ноћу из Колашинског

затвора одвела двојица колашинских четника и ту га убила, послије пређеног пута од око 20 км. Не зна се којим је планинским беспућима Радоња доведен до тог мјеста, нити због чега тако далеко, од Колашина, ни каквом је мученичком смрћу уморен. До сада се није могло утврдити да ли је одведен сам и на том мјесту сам стријељан, или је, по казивању Радоњиних сродника, том приликом и на том мјесту, са њиме, стријељан и Брацан Војводић, из Коњуха, чије кости нијесу пронађене.

У прољеће 1942. године четници су, полазећи у једну од својих бројних акција противу партизана, извели из затвора групу затвореника, одвели их и стријељали у Лучкој гори. Казивања о броју стријељаних на томе мјесту су неуједначена, а најчешће се помиње 6 стријељаних. До сада су прикупљени подаци за петорицу, и то: Јанковићи Љубо и Раде и Брауновић Ново из колашинског, Андријашевић Вукашин из никшићког и Маровић Мирко из Брскута, из титоградског среза.

Почетком септембра 1942. године четници су из Колашинског затвора одвели 12 затвореника, партизана из Ускока, и тога дана их стријељали у Боану. Док су, свезани и мучени, спровођени кроз липовска села, по наређењу штаба Драже Михаиловића, који се налазио у Липову, народ је истјериван из кућа, да гледа везане партизане, а многи и да се наругају њиховим мукама. Домаћи четници, у Боану, како је забиљежио хроничар, одбили су да пуцају у своје везане суграђане, међу којима се налазио и бивши командант ускочког партизанског батаљона Перо Јелић, па су одбили чак и да присуствују њиховом стријељању. Њих су стријељали колашински четници, под командом капетана Василија Поповића. Том приликом су стријељани: Ашанин Милорад, Гашевић Лазар, Жижић Божо, Жижић Милош, Јелић Перо, Јоцовић Петар, Мештер Нећељко, Перовић Мијат, Тодоровић Јован, Церовић Драгиша и Шећковић Блажо – сви из општине Шавник, као и Бајагић Мињa из Плужина.

Овдје је потребно напоменути да је, према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Плужине, Бајагић стријељан у Крњој Јели, послије пуштања из Колашинског затвора, због тога што је приликом изласка из затвора поздравио затворенике са „Смрт фа-

шизму!", те да су га четници, када су о томе сазнали, стигли и стријељали у Крњој Јели. Међутим, према подацима Општинског одбора Шавник, он је стријељан заједно са овом групом у Боану.

Вјешала

У вршењу својих чудовишних злочина, четници иду још даље. Они у прољеће 1942. године у Колашину, на ливади Вујачића, подижу вјешала. Ту вјешају Ружу Рип, љекарку, Јеврејку, из Сомбора, шефа санитета Комског одреда, члана КПЈ од 1940, коју заробљавају у борби на Црквини, у марту 1942. године. Према ономе што је записано, Ружа је могла да избјегне заробљавање, али због тога што није хтјела да напушти рањеног борца, пала је у четничке руке. Затим је подвргнута тортури у Колашинском затвору. За њу су четници, тих дана пронијели глас да је кћерка Моше Пијаде.

Послије овога, истом смрћу, на истом мјесту и на истим вјешалима, уморена је Ђурђа Влаховић, из Бабљака, код Колашина, кандидат за члана КПЈ. Ђурђа је, за неку од партизанских веза у Колашину, носила писмену поруку штаба батаљона, „Аленса – Бећо Ђилас", коју су јој четници, приликом хватања и претреса, нашли скривену у коси. Сва настојања мучитеља да каже коме је порука упућена и да открије остале везе – остала су узалудна.

Ни једна од њих није дозволила џелату да обави посао око њиховог вјешања. Ружа се сама попела, сама ставила омчу себи око врата, сама одгурнула сточић испод ногу. Ђурђа је џелата Мехмеда ударила ногом, кад јој се примакао да јој стави омчу око врата. Обадвије су умрле смрћу јунака и смрћу обесмрћене.

Ружа и Ђурђа нијесу једине партизанке из Колашинског четничког затвора којима је једина „кривица" била учешће у НОБ-и и борба противу ропства и издаје, да би им четници због тога узели главу. Радмила Ђоровић из Шавника – родом из Лесковца, Даринка Анђелић из Ријеке Мушовића и Анђа Јоковић из Штитарице дожи-

вјеле су исту судбину, с том разликом што су покошене пушчаним плотунима на Брези.

Радмила је, како се тада причало, послије самоубиства Јована Ђоровића и Богдана Котлице, познатих револуционара из Дурмиторскога краја, које су извршили у безизлазној ситуацији у којој су се нашли опкољени четницима, заробљена и спроведена у Колашински затвор. Даринка је заробљена, од стране четника, у шумама Бјеласице, заједно са групом партизанских герилаца.

Њих пет, партизанки, придружило се мртвоме строју јунака, мученика на Брези.

Према сјећању, вјешала нијесу уклањана пуну годину дана послије Ђурђиног вјешања. Може се само нагађати да ли су била заборављена, или су служила за застрашивање народа, или су чекала још неку жртву.

Посљедње смртне пресуде, према досад објављеним подацима, изречене су у првој половини марта 1943. године. Тада је, према тим подацима, стријељана група од 13 затвореника, међу којима и једна жена, и то: Војо Анђелић, Зарија Грдинић, Новак Вујошевић, Зелен Ковачевић, Радмила Ђоровић, Радоман Смоловић, Радивоје Васовић, Војо Селић, Љубо Булатовић, Бранко Меденица и Милован Даниловић, а према касније прикупљеним подацима – и Вељко Дробњак и Војислав Дробњак. *)

Но, посљедње стријељање на Брези није било и посљедње стријељање затвореника из Колашинског четничког затвора.

Прва интернација

Крајем априла 1943. године, четници су предали италијанском окупатору 313 затвореника, од којих су око 40 биле жене.

---

*) Према сјећањима неких другова, међу којима сам и ја, 13 другова није стријељано истог дана, него у двије групе у размаку од само неколико дана.

Ова предаја доводи се у везу са поразом четника у тзв. четвртој офанзиви, са њиховим повлачењем, у расулу и бјекству, ка Колашину и са страхом да ће морати напустити Колашин пред навалом партизанских бригада.

Те ноћи, уочи интернирања, у првим поноћним часовима наређено је да сви затвореници устану, спреме своје ствари и да сачекају наређење.

Чекање је потрајало, можда и сат времена, па се нагађало шта би се могло очекивати. Затвореници су већ били сазнали о неуспјеху четника у борби против партизана у Босни, а тих дана су затвореници из спољњег затвора примијетили да четници држе положаје на Бабљој греди, на лијевој обали Таре, са којих се повлаче у јутарњим часовима. То је, поред онога што се већ сазнало , био сигуран знак да се партизанске јединице налазе недалеко од Колашина.

Најзад је отпочео прозив, извођење, везивање у конопе и сврставање затвореника у затворско двориште, гдје су били опкољени и чувани од масе наоружаних четника.

Све се ово одвијало споро, јер је требало и по неколико пута контролисати и утврђивати везивање руку затвореника.

Након тога је услиједило укрцавање затвореника у италијанске камионе, који су чекали на данашњем Тргу борца, испред зграде спољног затвора. Укрцавани су у отворене камионе, с тим што је у камион стављано по 20 мушких затвореника (сврстаних у пет редова по четворица), окренутих леђима према кабини и постављених у сједећи положај прикупљених ногу. Након тога су везани и дугачким конопима протурањем кроз свезане руке између редова.

На задњем дијелу каросерије, сједећи на клупи, налазили су се у сваком камиону по тројица или четворица наоружаних четника, окренутих лицем према затвореницима.

Возачи камиона били су италијански војници.

Затворенице су биле посебно, у једном или два камиона.

За читаво вријеме везивања, укрцавања и изласка колоне камиона са затвореницима из вароши, по улицама Колашина кретали су се само наоружани четници. Испред сваке куће, са стране Трга и улица, на одстојању од по неколико метара, стајали су четници, са пушкама упереним у прозоре и врата.

Колона је, са трга, данашњом Улицом војводе Мине и Тринаестојулском, пошла према Матешеву.

У колони је било 15 камиона са затвореницима, а на челу је ишао камион–претходница са наоружаним четницима, у којему се налазио и руководилац транспорта Илија Т. Ракочевић, први шеф четничког колашинског затвора. На зачељу колоне такође је ишао камион са наоружаним четницима.

Колона је застала на италијанском блоку, на улазу у Подгорицу.

Ту је извршена предаја затвореника – од стране четника италијанском окупатору. Процедура примопредаје трајала је врло дуго. Након провјере спискова затвореника и њиховог броја по камионима, од стране италијанских официра с једне и руководиоца транспорта Ракочевића са четницима, с друге стране, Италијани су преузели транспорт. Четници су напустили камионе, а на њихова мјеста су ушли италијански војници, у истом броју и поретку, с том разликом што су на сваки камион додали по једног војника наоружаног пушкомитраљезом и поставили га код кабине камиона.

Приликом проласка кроз Подгорицу колона са затвореницима је праћена италијанским борним колима, а улице куда је колона пролазила биле су блокиране италијанском војском.

Ноћ је била већ увелико пала, када је транспорт са затвореницима стигао у Бар.

Веома мали број затвореника био је способан да сам устане и спусти се са камиона, након што је био развезан. Многи су

изнесени на рукама својих другова, јер су, у покушају да устану, падали у несвијест, а многи су у таквом стању и унесени у логор.

Затвореници су смјештени у логор са шаторима, који се налазио поред главног логора – са његове сјеверне стране, и ту, у карантину, остали 15 или више дана, послије чега су пребачени у главни логор.

Логораши овдје нијесу имали статус ратних заробљеника, па према томе ни право на помоћ од Црвеног крста. Сматрани су таоцима.

Стријељања људи из барског логора

Двадесет четвртог јуна 1943. године, Италијани су из барског логора извели 180 логораша и сјутрадан (25. VI) стријељали их у Андријевици (20), Бару (30), Беранама (20), Даниловграду (25), Никшићу (25), Подгорици (30) и Цетињу (30).

Од ових 180, стријељано је 27 затвореника из Колашинског четничког затвора. Они су стријељани у Андријевици и Цетињу.

Са групом од 20 логораша стријељаних у Андријевици, стријељано је и 13 бивших колашинских затвореника, и то: Вучељић Јован, Драговић Драгомир, Ђукић Никола, Ђукић Радоје, Јелић Јездимир, Лашић Милета, Меденица Ђукан, Мердовић Јосиф, Мијатовић Душан, Мијовић Бранко, Остојић Миливоје, Рабреновић Димитрије и Стојановић Радомир.

У групи од 30 логораша стријељаних у Цетињу стријељано је 14 бивших затвореника из Колашина, и то: Балтић Милован, Васовић Вукота, Влаовић Шћепан, Вукадиновић Вељко, Вукић Мић-

ко, Грдинић Војин, Јанковић Јанко, Милић Мираш, Мрвић Никола, Нишавић Мираш, Новаковић Богдан (у књизи „Пали за слободу" погрешно уписано име Новак), Рабреновић Живко, Ракочевић Блажо и Смоловић Милорад.

Један број бивших затвореника Колашинског четничког затвора из барског логора је интерниран у Италију, али и у друге логоре, један број их је замијењен за заробљене италијанске војнике и официре, а један број је пуштен (од Њемаца) послије капитулације Италије.

Међу замијењеним, налазила су се двојица бивших затвореника из Колашина (Вујисић Свето из Колашина и Ракочевић Милош из Требаљева).

Друга интернација

Остатак од око 90 затвореника у Колашину су 14. маја 1943. године преузели Њемци. Истога дана Њемци су ту разоружали око 2.000 четника и све разоружане четнике и затворенике повели у интернацију.

Колона је, послије проласка кроз Матешево у правцу Андријевице, застала код пилане Ђуровића, на оном истом мјесту гдје је 20. јануара 1942. године изгинуло или пало у четничко заробљеништво људство Липовско-колашинско-речинског партизанског батаљона.

Ту је група затвореника покушала бјекство.

Око 20 њих је успјело да побјегне, а међу њима је побјегао са оковима на једној нози и Вук Дацић из Бијелог Поља. Остали, њих 15, при покушају бјекства изгинули су, и то: Лакићевић Вукосава Милорад, Шуковић Радивоја Видоје, Драговић Богдана Божо,

Вуксановић Мирка Љубо, Вујисић Секула Мојсије, Радовић Вељa Милета, Ћетковић Милоша Михаило–Бицо, Пајковић Радула Вујо, Бубања Дмитра Батрић–Бајко, Шћекић Милија, Ојданић Никола, Кнежевић Тома, Окиљевић Гојко, Гиљен Петар–Мујо и Бубања Саве Богдан, а шеснаести, Шуковић Радивоје послије два дана ухваћен је и стријељан од Њемаца у Вочје–М. Морача.

Међу ове погинуле, у подацима Општинског одбора СУБНОР-а Колашин, објављеним у „Побједи" од 23. маја 1981. године, унесен је и Губериниħ Вукман, који је такође тога дана погинуо, али не као затвореник, већ као радник Пилане. У тим подацима (списку, у „Побједи") омашком је изостављено име Бубање Саве Богдана.

Поред радника пилане Губеринића, тога дана је погинуо и Ћук Милан, такође пилански радник.

Потребно је нагласити да Љубо Вуксановић, из Крње Јеле, није погинуо у првом покушају бјекства. Он је послије тога, истога дана, покушао да побјегне, али је убијен.

Сјутрадан, након што су преноћили код пилане Ђуровића, Њемци су извели и стријељали 10 затвореника из Колашинског затвора, и то:.Обрена Тадића, Ратка Љешевића, Миливоја Дринчића (окованог), Чеда Пековића, Миљана Машића, Миладина Кривачевића, Радула Меденицу (окованог), Јагоша Ракочевића (окованог), Миодрага – Миша Вуковића (окованог) и Богића Дробњака.

Према досад прикупљеним подацима, 14. и 15. маја 1943. године Њемци су код пилане Ђуровића убили у бјекству и стријељали укупно 25 затвореника из Колашинског четничког затвора, а други дан у М. Морачи и Шуковића.

Остатак од око 90 затвореника транспортован је заједно са четницима камионима до Пећи, а одатле возом до Београда, у логор Сајмиште.*)

---

*) До сада је установљено да је у Грчку интернирано 32, а у Немачку око 60 затвореника.

Из логора Сајмиште је један дио, и четника и затвореника, одведен у логор у Солун, а други у аустријски логор Кремс.

Из логора у Солуну је око 20 затвореника побјегло и прикључило се грчким народноослободилачким јединицама. У борбама за слободу, заједно са грчким партизанима, погинула су двојица затвореника – Радомир Јанкетић из Томашева (Шаховићи) и Милија Пођанин из Полице (Беране – Иванград).

У логору Сајмиште погинули су од бомбардовања савезничких авиона, Светозар Жугић и Манојло Симоновић, који су интернирани као затвореници, а из логора је побјегао у сремске партизане сада пок. Душан Томовић, потпуковник из Поља (Мојковац).

Док се све ово дешавало 14. и 15. маја код пилане Ђуровића, Њемци су, у Колашину, у два камиона укрцали жене затворенике, њих око 50, међу којима је било и старијих и малољетне дјеце, и одвели их у Пећ, а одатле у Манастир Студеницу.

Окови и оновани

Међу интернирцима – затвореницима тога дана се нашло и 5 окованих. Четворица од њих су међу 10 стријељаних (Дринчић, Меденица, Ракочевић и Вуковић), пети је (Дацић) побјегао са оковима.

Окови Радула Меденице (заједно са његовим костима) такође су пронађени и налазе се код његове породице (тренутно у Завичајном музеју у Колашину).

Окови Миодрага Вуковића, по жељи његове мајке, похрањени су у његовом гробу, а окови Јагоша Ракочевића, по изричитој жељи његове сестре, закопани су у неком потоку, недалеко од куће у Штитарици, и нема изгледа да се могу пронаћи.

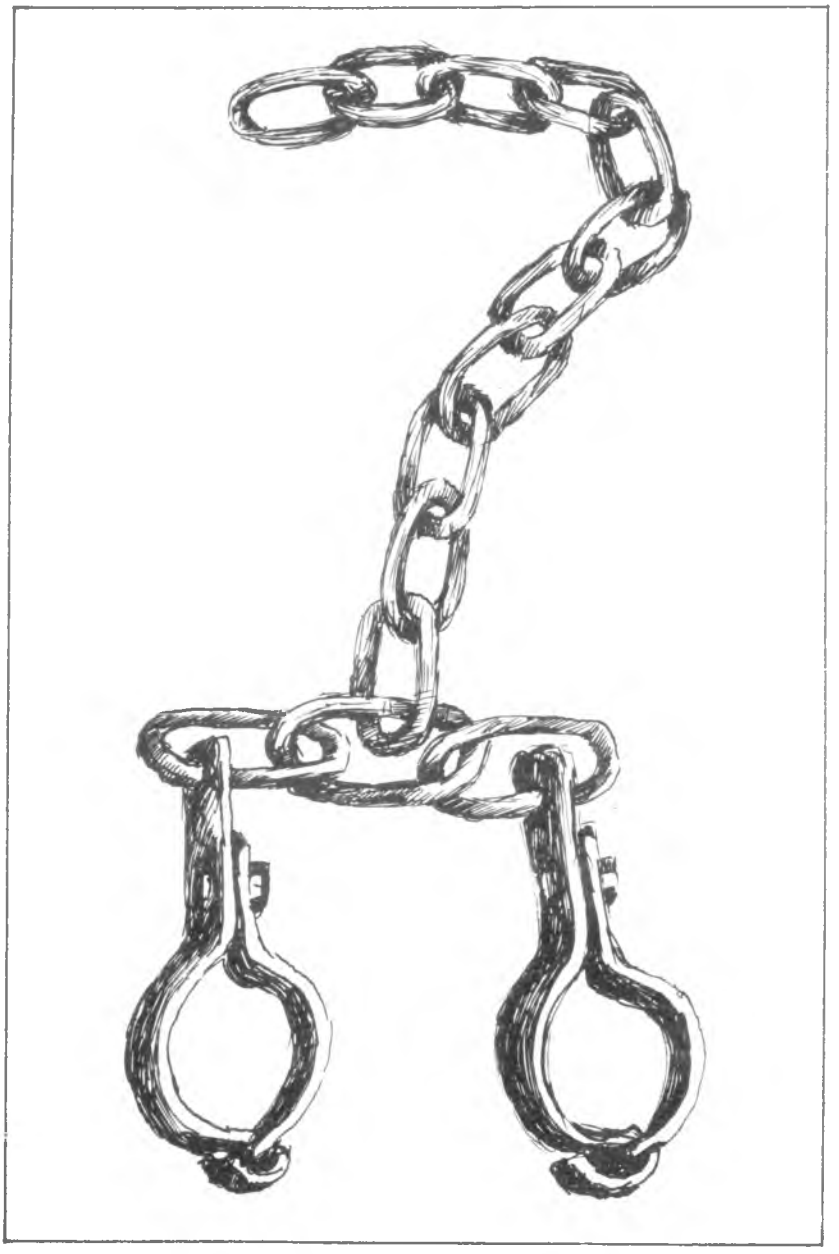

Окови затвореника: за обје ноге 17/8

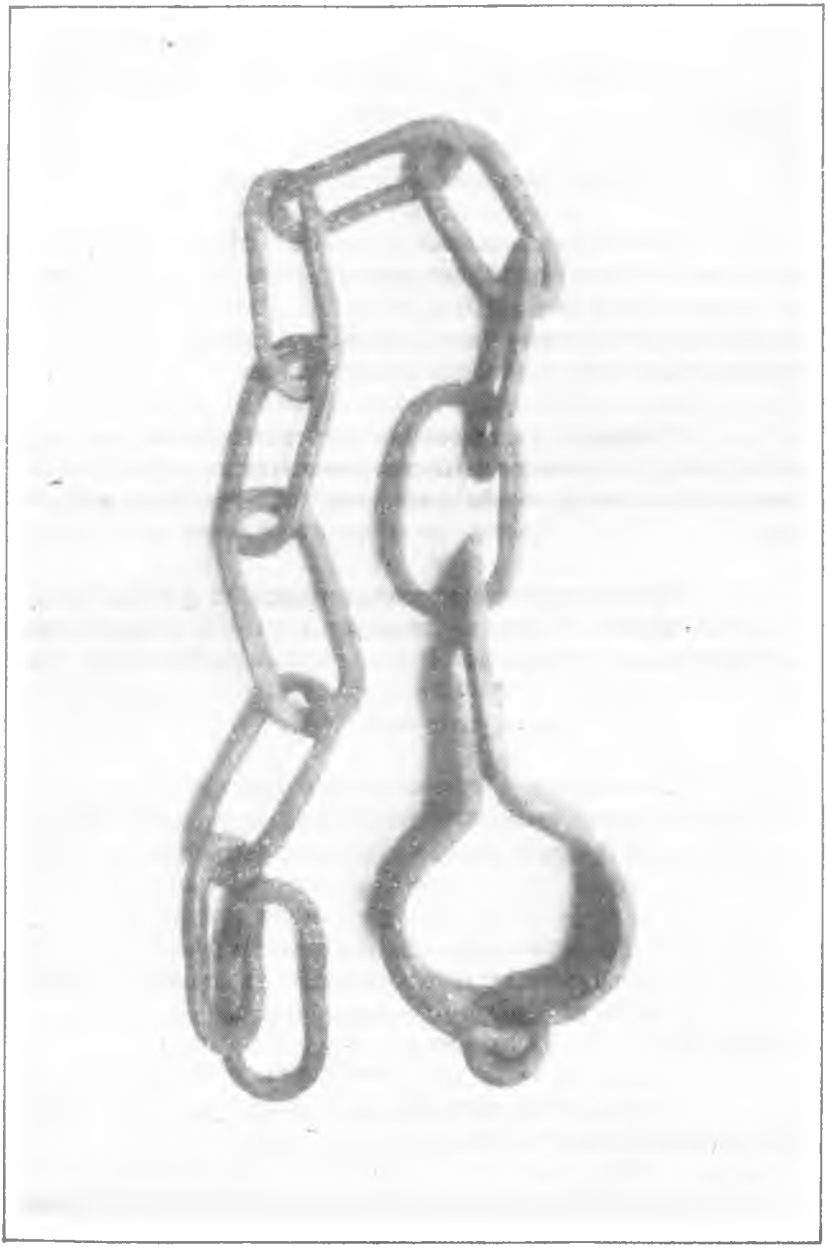

Окови заштвореника: за једну ногу 17/8

Окови Меденице су једноструки, тј. за једну ногу.

Постојале су двије врсте окова: окови за једну и окови за обадвије ноге.

Окове су сачињавали ланац и букагије.

Дио окова звани букагија чинила је обујмица скована од два парчета металне платне, дебљине око један сантиметар, неједнаке дужине а ширине 8 – 10 цм, на једној страни међусобно спојена у једнозглобну багламу, тако да се могу расклапати, обликована према дебљини ноге у предјелу изнад чланка.

Приликом стављања на ногу затвореника на другој страни букагије се врши спајање закивањем металном нитном, што обавља ковач помоћу чекића и наковња, као и приликом скидања окова.

Дужина склопљене букагије износи 25 – 30 цм. На њеном дужем краку наставља се ланац дужине око 1 м са карикама издуженог облика, дужине до 10 цм, од метала дебљине око 1 цм.

То су окови за једну ногу.

Окове за двије ноге чине двије букагије, које су својим дужим краковима међусобно спојене, за двије или три карике. Са средине, између букагија, наставља се ланац, као код окова за једну ногу.

Затвореници су, при ходању, ланце од букагије везивали за каиш панталона, зависно од врсте окова: са стране, у предјелу кука, ако су окови за једну, и на предњој страни, ако су окови за обадвије ноге.

Оковани у обје ноге морали су се кретати у раскораку, а могли су чинити корак дужине до једне стопе.

Тежина окова, како за једну тако за обје ноге, била је не-

једнака и зависила је од дужине и дебљине ланца и ширине металних платни у букагијама.

Како о тежини окова тако и о броју окованих, тј. окиваних затвореника у Колашинском четничком затвору, постоје различита мишљења. У књизи „Отпор у жицама". на страни 444, стоји: „Од марта 1942. до маја 1943. било је оковано око 1.000 затвореника. Окови су били тешки од 2 – 4, а највише 5 кг". Исти податак о броју окованих објављен је на страни 115 у књизи „Отпор голоруких кроз логоре" (аутори Ђ. Лабовић и П. Ражњатовић), а такође у „Лексикону НОР и револуција у Југославији 1941 – 1945", страна 488. У монографији „Колашин", страна 460, пише: „Процјењује се да је око 200 затвореника било у разним периодима у оковима. Ти дебели синџири били су тешки од 8 – 12 кг". У хроници „Град на Тари", на страни 341, у односу на тежину окова написано је: „У затвору је био већи број другова који су мјесецима живјели, спавали и кретали се са по десетак килограма гвожђа на ногама".

Са кустосом Завичајног музеја у Колашину извршено је мјерење окова за једну ногу, са ланцем од 10 карика, који су се затекли на пок. Радулу Меденици, приликом његовог стријељања, а који се тренутно налазе у Завичајном музеју. Утврђено је да су ти окови тешки 4 кгр и 600 грама.

Да би се добила приближна тежина окова за обадвије ноге, јер није до сада пронађен ни један такав примјерак, истовремено је извршено мјерење само букагије измјерених окова и утврђено да је она тешка приближно 2 кгр и 600 гр. Дакле, дупли окови у овом случају били би тешки 7 кгр и 250 гр, са могућим одступањем од неколико грама, због тога што букагија није могла бити измјерена посебно – одвојено од ланца.

Подаци о тежини окова изнесени у монографији „Колашин" и „Граду на Тари", најближи су стварном стању.

Према сјећањима већег броја затвореника, окованих и других, окови и оковани појавили су се у Колашинском четничком затвору тек послије 2 или 3 мјесеца од његовог формирања, тј. негдје у мају или јуну 1942. године.

Није утврђен број оних који су носили окове и које врсте. Претпоставке на основу сјећања неуједначене су, па се по једнима укупан број креће до 100, а по другима до 200 окиваних, што је и прихваћено у монографији „Колашин".

Према казивању Милорада Зарубице, у фељтону „Сад или никад" („Побједа" 4 – 7. 12. 1981), приликом припрема за интернацију затвореника, 30. 04. 1943. године, било је наређено раскивање окованих затвореника. Том приликом су раскована само тројица: Обрен Благојевић, Милорад Зарубица и Љубиша Милачић, за којега Миливоје Грандић, у допуни поменутог фељтона, од 2. марта 1982. године, тврди да је Љубиша сам расковао окове помоћу сјекире 14. маја. Даље раскивање затвореника, по Зарубици, прекинуто је по наређењу четничког команданта Љуба Минића, тако да су сви остали, који су се том приликом затекли у оковима, оковани предати Њемцима, изузев Мома Лончаревића, из Андријевице, који је успио да побјегне из затвора, са оковима на једној нози, приликом упада Њемаца у затвор 14. маја.

Према томе, узимајући у обзир ових четворицу, и оних 6 који су оковани стигли до пилане Ђуровића и сви изгинули или стријељани, изузев Дацића, који је побјегао са оковима, произлази да се 30. 04. 1943. године у оковима у затвору затекло 10 затвореника. Овом броју треба додати и неутврђени број окова скинутих са једног броја из групе од 13 посљедњих стријељаних на Брези, од којих су тада расковани Војо Селић, Бранко Меденица, Љубо Булатовић, Зарија Грдинић, Зелен Ковачевић и Милован Даниловић.

Познати су случајеви стријељања и оних који нијесу окивани, док су неки окивани преживјели. Дакле, нити је ношење окова увијек значило сигурну смрт стријељањем, нити је пак неношење окова значило сигурност за живот.

На пола пута до смрти

У љето 1942. године четнички суд у Колашину осудио је на смрт стријељањем шесторицу затвореника – Воја Селића, Љуба Булатовића, Бранка Меденицу, Јагоша Ракочевића, Михаила –

Биџа Ћетковића и Радомира Ђурђића, сви из бившег колашинског среза.

Према Радомировом казивању, 6. септембар 1942. године био је одређен за дан извршења смртне пресуде. Како је у припреме за стријељање спадало и скидање окова, то је почело у ноћним часовима на освит 6. септембра. Раскивање је вршено врло споро, што је било уочљиво, али они нијесу могли наслутити шта је томе разлог. Дан је био увелико одмакао када је завршено са раскивањем. Повезали су их све у један коноп, који је био крвав од ранијих везивања и стријељања. Командир стрељачког вода који је требало да изврши стријељање био је Василије Поповић, капетан бивше југословенске војске из Липова, који је у данима устанка био члан Војног комитета. Довели су их на мост на Свињачи, на путу према Брези, а ту их је сустигао један од четника и нешто шапнуо Поповићу, након чега је овај наредио да их врате поново у затвор.

Послије тога четници су протурили верзију да је њих шесторицу помиловао краљ Петар, поводом 6. септембра, дана његовог рођења. Међутим, и поред тога, послије неколико мјесеци, прву тројицу (Воја, Љуба и Бранка) четници су стријељали на Брези. Четврти од њих (Јагош) стријељан је 15, пети (Михаило – Биџо) погинуо је у покушају бјекства 14. маја 1943. године, док је шести (Радомир) интерниран у логор Бар. Послије рата је вијеће Окружног суда у Колашину, чији је предсједник био Радомир Ђурђић, осудило је на смрт Илију Ракочевића, бившег управника четничког затвора. На том суђењу је Илија, према казивању Радомировом, изнио у својој одбрани да се лично био заложио, код четничког суда, да Јагош Ракочевић не буде стријељан, те да је у том циљу мобилисао братственике који су извршили притисак, па чак и запријетили да Јагош не смије бити стријељан. Због тога је, наводно, и вршио одуговлачење са раскивањем, како би тај његов подухват допринио да се стријељање ове групе одложи и да не буду, бар сви, стријељани од четника. Међутим, о томе постоје друге верзије и сазнања. Карактеристично је напоменути да је послије рата, исто судско вијеће на смрт осудило и Станишу Јауковића, бившег члана четничког суда, који је изрекао смртну казну Радомиру Ђурђићу и осталима.

Из смрти – у смрт

Једнога дана, у љето 1942. године, осуђени су на смрт и поведени на стријељање, на Брезу, Урош Бошковић из Штитарице, Петар Јанкетић из Подбишћа и Радосав Раковић из Бистрице (Пољске). Када су пролазили између војних касарни с једне и кућа Булатовића с друге стране, Бошковић се, свезаних руку, одлучио на бјекство. Брзином и снагом, немјерљивом у таквим тренутцима, прескочивши ограду, у неколико скокова нашао се у воћњаку, а затим у њиви под кукурузом, бјежећи у правцу Таре. Иако рањен од првих пушчаних плотуна гонилаца, остављајући крвав траг за собом, наставио је безнадно бјекство, свакако у жељи да поново жив не падне мучитељима у руке. Пао је, поново рањен, на тепих цвјетних ливада Брезе. Мало је недостајало да се домогне тарских лугова, са изгледима за успјешно бјекство. Прибијен је пушчаним и револверским мецима, на мјесту гдје је пао по други пут рањен.

Гониоци су га мртвог шчепали за ноге, одвукли и бацили у раку која је већ била припремљена. На мјесту његове погибије остао је мозак, просут из његове куршумима и кундацима разбијене главе. Његов пријатељ Илија Булатовић покупио је мозак у неку посуду, понио га и ставио поред леша. По тој посуди, касније, извршена је идентификација Урошевих костију, приликом преноса у породичну гробницу.

Бјекство Урошево посматрали су његови свезани другови Петар и Радосав, соколећи га, у нади да бар он умакне убицама.

Након тога су и они стријељани, и придружили се мртвом Урошу у заједничкој раки.

Предсмртна писма и поруке

Многи на смрт осуђени затвореници Колашинског четничког затвора прије одвођења на стријељање остављали су пору-

ке, са посљедњим жељама, мислима, савјетима и саопштењима својим породицама, сродницима или друговима. Остављали су поруке кратке, али са доста казаног онима којима су упућене, интересантне за проучаваоце догађаја и околности под којима су настале.

Неке од таквих порука су сачуване, као документи или сјећања.

Јанко Влаховић, матурант из колашинског села Бабљака, члан КПЈ од 1941, стријељан на Брези од четника, послао је из затвора, по једном од колашинских четника, свом брату Ђуру два писма. Њихов садржај, према овјереном препису Комисије за утврђивање ратних злочина, гласи:

I писмо

„Буразере,

Велико изненађење јуче било ми је кад су ми у суду прочитали кривичну тужбу коју бијаху потписали Петар, Вуле, Саво и Шпиро, а гласи да сам због комунизма истјеран из школе 1936. године, да сам од тада па све до данас радио као комуниста и да сам у селу радио непрестано, како са старим тако са дјецом и женама, да сам био читаво вријеме стални курир у Манастиру Морачи и Поља. Да сам осудио на смрт Јована и Крста и да нијесам био заробљен били би и они четворица убијени – и моле да се никако не пустим, јер поправне мјере на мене не утичу и да, ако се пустим, бићу исто штетан по село. Не жалим што ћу бити можда стријељан, али жалим што су ме лажно оптужили, баш они којима никада ништа непоштено нијесам учинио, не само њима него никоме.

Поз. твој
Буразер (Јанко)“

II писмо

„Драги и једини буразере,

И ових неколико ријечи на послетку ћу да ти речем да строго водиш рачуна о себи, а нарочито о дјеци. Немој да дозво-

лиш, да твоји синови, а моји наследници, буду просјаци и да се по прсту казују. Срећан сам када знам да сам мојим синовцима оставио могућност за добар живот, ако буду умјели, односно ако им ти будеш показао пут којим треба да иду... Пази мајку – нашу жртву, нашег највећег пријатеља, која нас је учила на све што је часно и поштено – па иако ја данас као „зликовац", по доказу вјечитих лажова, идем у гроб.

Никога немој да кривиш за моју смрт, свако ће своју чашу попити и свакога ће стићи своја судбина.

И још једном, односно последњи пут ти кажем води рачуна о дјеци, а мене заборави, па иако су ти данас очи извађене нијесам те оставио посрамљена.

ЗБОГОМ --- ЗДРАВО!

Јанко П. Влаховић

осуђен на смрт 27. 03 1942. год."

Предсмртна писмена порука Блажа Бошковића, учитеља из Бистрице код Колашина (стријељан од Италијана 3. IX 1943. са још 11 затвореника, у Смаилагића – Пољу), упућена за његово 12-торо дјеце и супругу Бојану, гласи:

„Моја дјецо,

Гледао сам вазда да будем прави родитељ, па и овога пута показао сам и положио родитељски испит пред својом породицом. Немојте да ме жалите кад будем стријељан достојно жалите моје друштво. Слушајте мајку коју ја на последњем часу поздрављам и желим да борбу издржи и вас тиће истинска мајка подигне.

Поз. вас моја дјецо
ваш Блажо".

Порука је остала непослата и неуручена. Пронађена је у џепу Блажовог одијела, приликом преношења његових посмртних остатака из заједничке раке у породичну гробницу.

Радојица Булатовић, земљорадник из Требаљева (стријељан са Блажом и другим), супрузи Јовани и дјеци (њих је било четворо – син му Љубо стријељан је раније на Брези), у својој поруци пише:

„Остајте збогом моји [најдражи]
Ја невин идем у црну земљу. Крив сам што сам родитељ. Да није Љубо стријељан не бих ни ја [био]. Пази ми дјецу и кућу. Немој их васпитавати никаквој освети јер сам се сâм осветио мирноћом, невиношћу и правдом. Мене ће осветити вријеме. Да ме обучеш и пренесеш у Требаљево и нека ме укопа поред оца, постепено и Љуба.

Радојица Р. Булатовић Колашин
сви збогом"

Писмо је породици предао исљедник четничког суда у Колашину Шћепановић.

Драгутин Р. Кљајић, из Шаховића (Томашево), пред стријељање (са Блажом и Радојицом), пише у својој поруци:

„Милици Михаиловој Булатовић Блатина
Тетка Милица и Зорка. Изненада невин полазим у смрт, обавести моје нека буду храбри. Ђецу Ћеткову нека пазе. За сахрану моју и теткову постарајте се, ако можете

Поздрав за навек Ваш
Драгутин Р. Кљајић"

Вељо Радовић, учитељ, из Дријенка, стријељан је такође у Смаилагића Пољу 3. 09. 1943. године, од Италијана. Дан уочи

стријељања написао је писмо сину Гојку (син му Милета погинуо је од Њемаца, у покушају бјекства 14. маја 1943. године), сљедеће садржине:

„Гојко

Мене ујутро одводе невина на стријељање и ако се жабарима ускоро назире крај. Ти поступи као што сам ти рекао на растанку. У аманет ти остављам да се дјеца школују докле год има било шта од имовине за продају. Последњи поздрав од вашег тате Вељa“

На „растанку“, о којему говори у овом писму, он је рекао да Гојко „иде у шуму, у партизане, јер више нема ни за њега сигурности код куће“.

Писмо Бошка Томовића, из Матешева, којега су четници стријељали на Брези, гласи:

„Драги родитељи, брате и остали моји укућани,

Данас, 27. III 1942. год. осуђен сам на смрт. Зато ћу вам послати ово последње писмо у којем вас молим да будете куражни. Ништа до вас није. Ви сте се мучили да ме научите и дали сте све што је до вас било, а ја сам пошао путем целе омладине. Трудио сам се да будем човек и поштено да живим, онолико колико ми је суђено. Судбина је хтјела овако. Ви треба да знате „да свако ко се роди мора и умријети“. За данас идем са песмом у смрт. То је моја идеја од почетка од кад сам могао сâм да размишљам. Једина жеља моја то је што вас родитељи молим да будете храбри, а ти драги буразере, такође буди храбар и остављам ти у дужност родитеље а за коју и сам знаш.

Драги моји, последње вам збогом
Бошко Томовић“

Ово је порука Миљана Вуковића, члана Комунистичке партије Југославије и организационог секретара СКОЈ-а за срез беански. Написао ју је једнога суморног поподнева у марту 1942. године, прије но што ће храбро стати пред пушчане цијеви неприја-

тења, а са крвљу попрсканих зидова кауше бр. 1 Колашинског затвора преписао ју је и објавио у „Слободи" Радивоје Боричић.

Текст поруке (са Миљановом фотографијом и објашњењем уз њу) налази се у Завичајном музеју у Колашину.

„Осуђен сам на смрт. Одлазим на стрелиште зато што сам љубио слободу, народ и домовину. Није ми жао свој живот, јер га дајем за слободу. Убиће мене, убиће многе друге, али не могу убити идеју комунизма. Не плашим се смрти. У овим последњим часовима у срцу ми лепрша црвена застава комунизма. Последње поздраве упућујем друговима, сестри, браћи и родитељима, и нека наставе борбу.

Живјела Комунистичка партија Југославије! Живјела Црвена армија!".

Војин – Војо Селић, из Колашина, према казивању Рајка Раосављевића, који је такође тамновао у Колашинском затвору, рекао му је: „Ако преживиш, кажи друговима да се ја нијесам овдје обрео из кукавичлука".

Своју предсмртну жељу и поруку, за разлику од многих других, сачуваних или изгубљених и заборављених, није упутио ни мајци (отац му је већ био стријељан), ни браћи, ни породици, нити сродницима, ни појединцу. Упутио ју је Партији, пред којом се, као члан МК КПЈ за срез колашински, осјећао и једино одговорним и сматрао да једино њој треба да подноси рачуна о свом раду – у овом случају о околностима падања у четничко ропство, о којему (и не само у његовом случају) све до данашњег дана постоје различита нагађања и хипотезе.

Миладин Кривачевић је, 15. маја 1943. године, на позив њемачког подофицира, при изласку из бараке, окренувши се онима који остају, рекао: „Другови, држите се храбро као и до сада. Немој ко да се понизи и моли. Побједа ће ионако бити наша. Пролетери ће нас осветити". – То је била његова посљедња жеља и порука.

Док су једни имали прилику и могућност да своје жеље и поруке упуте писмено или усмено, други су то чинили на други на-

чин – одлазећи с пјесмом на губилиште и кличући Партији, Совјеској Русији и слободи и „шибајући паролама по издаји и издајницима", као што је то чинила такозвана Горњоморачка група, у којој су били: Бранко Мијатовић, Велимир Бојић, Здравко Вуксановић, Момир Крковић, Перо Јекнић и други; или групе у којој су били: Војо Селић, Љубо Булатовић, Бранко Меденица,Зелен Ковачевић, Новак Вујошевић и други.

Остали су у сјећањима, као својеврсна порука, стихови пјесме коју је Бранко Меденица волио чешће да запјева у затвору: „Цвјет прољетњи тек за зимом иде, из зулума слобода се рађа", са којом су, како је забиљежио хроничар, пошли на губилиште. Или стихови: „Ми смо бројеви од један до двјеста, и сваки мора нестат да би другим направили мјеста", што је чешће волио да каже Милисав Грујић.

Својеврсна порука била је и псовка или клетва коју је, како причају очевици, у тренуцима пред стријељање на Брези упутила џелатима Даринка – Дара Анђелић, уз одбијање да се окрене како би била стријељана с леђа.

Опроштај Воја Анђелића са супругом Десом, која се тада такође налазила у затвору у Колашину, можда је једини случај у којему је осуђеном на смрт дозвољено да се опрости од својих из породице. Ова потресна сцена остала је у неизбрисивом сјећању оних малобројних који су били у прилици да је, случајно, са удаљености виде и да, истовремено, у кругу затвора виде повезане заједно са Војом: „једнооког џина" Зарију Грдинића (око је био изгубио у борби на Пљевљима), Зелена Ковачевића, Радмилу Ћоровић и др. Посљедње Војове ријечи упућене том приликом Деси, по свој прилици, до сада нијесу забиљежене.

Такође се вјерује да нијесу забиљежена ни посљедње ријечи опроштаја које су Благота Селић, Радоман Смоловић и Радивоје Васовић упутили својим синовима Брану, Милораду и Вукоти, који су остајали у затвору, да би касније први од њих побјегао из затвора, а друга двојица била стријељана на Цетињу од Италијана 25. јуна 1943. године.

Гдје је истина о Брези?

Још у 1967. години, у току припрема за постављање спомен-плоче на згради у којој се налазио дио четничког затвора, на иницијативу Општинског одбора СУБНОР-а Колашин, постигнут је договор, на нивоу друштвено-политичких организација и СО Колашин, да се тим поводом прикупе подаци о броју стријељаних из Колашинског четничког затвора, који би касније били коришћени и за уписивање у Споменик на Брези, за чије су подизање, још од раније, биле почеле припреме.

Испоставило се да је рад на прикупљању ових података, и утврђивању чињеница, изузетно тежак и врло одговоран посао, за који треба дуже времена.

Пошло се од податка који је објављен и уклесан у мермерно обиљежје, на Партизанском гробљу Бреза:

„На овом мјесту хиљаду деветсто четрдесет друге и четрдесет треће године талијански фашистички окупатори и њихове слуге четници мучили су и стријељали преко седам стотина црногорских партизана и родољуба".

Трагајући за подацима о стријељаним, наишло се и на друге податке о броју стријељаних на Брези, објављене у разним публикацијама.

– У Лалићевој „Свадби" – издање 1963, на страни 251, у опису догађаја у Колашину, 14. маја 1943, поред осталог пише: „На бријегу преко ријеке налази се Бреза са 800 партизанских гробова, без знака или са слабим знацима растурених у клечју, чкаљу и црвеним вододеринама на подножју брда".

– У раду „Отпор голоруких кроз логоре", на страни 11, 115. и 116, стоји: „Кроз овај затвор прошло је више од 2.000 затвореника. Од тог броја стријељана су 742 бивша затвореника... око 1.000 затвореника било је у оковима..."

– У дјелу „Отпор у жицама“ (прилог Зорана Лакића и Петра Шуковића) стоји исти податак о броју стријељаних.

– У књизи „Ватре са Комова“, страна XXIII/2, стоји: „Стријељано преко 500 затвореника“ (прилог С. Ђаковића).

– У чланку „Сведок са Брезе“ (сјећања Алексе Тошића, „Побједа“ од 08. 04. 1979. године) записано је: „Захваљујући њему зна се ко су 72 стријељана хероја који су, из колашинског затвора одвођени на ово стрелиште“.

– У „Хроници Бистрице“ (општина Мојковац), издање 1964, на страни 113, пише: „У ово вријеме четнички војни судови у Колашину осудили су на смрт преко 900 припадника НОП-а и других родољуба“.

– У „Лексикону НОР-а и револуције у Југославији 1941–1945“, стр. 488/1–2, објављен је податак: „На Брези код Колашина (1942/43) стријељано је више од 2.000 истакнутих бораца и родољуба“, и да је преко 1.000 било оковано.

– Љубо Анђелић, који је, поред осталог, на истраживању догађаја везаних за колашинску голготу – четнички затвор и стратиште Брезу – уложио много труда и времена и у хроници „Град на Тари“, у поглављима: „Вјешала на ливади Вујачића“, „Чудовишни злочини“ и „Бреза“, дао је доста простора и саопштио много драгоцјених података, није се упуштао у истраживање и утврђивање броја стријељаних, нити давање ма каквих процјена; чак ни о броју стријељаних из бившег колашинског среза.

У „Граду на Тари“, (страна 303 и 304) Анђелић о томе каже: „...Бреза није била једино мјесто на којему се умирало. Много теже су падала људима ноћна одвођења. Њихове судбине биле су најтрагичније. На њих се није пуцало из пушака, што је било лакше од мучења која су трајала ноћима и данима...“, и закључује да: „број стријељаних на Брези тешко је утврдити“.

– У монографији „Колашин“, на страни 463, стоји податак: „На Брези и на другим мјестима око Колашина, четници су

стријељали одлуком Суда или без суђења око 80 припадника НОП-а из среза колашинског". Као што се види, овај податак је ограничен само на стријељања из бившег среза колашинског. Но, и овај податак мора бити исправљен, у том смислу што у овај број (око 80) улазе и они бивши затвореници из Колашинског четничког затвора, са територије бившег среза колашинског, које су Италијани извели из барског логора и стријељали 25. јуна 1943. године у Андријевици и Цетињу, затим они који су стријељани 3. септембра 1943. године у Колашину, а и они који су побијени и стријељани 14. и 15. маја 1943. године од стране Њемаца у Барама, о чему је већ било говора. Значи, ових 80 стријељаних нијесу сви стријељани „од четника, на Брези и другим мјестима око Колашина", како стоји у Монографији, гдје се, вјероватно, ради о превиду.

Кад смо већ код овога, може се поуздано рећи да су до сада прикупљени подаци о броју стријељаних затвореника са територије бившег среза колашинског подударни са подацима у монографији „Колашин", у којој је објављен списак свих палих бораца и жртава рата и фашистичког терора са територије среза. Једино што се, на примјер, у два-три случаја испоставља као спорно мјесто стријељања или његов извршилац (четници или окупатор).

Као што се види, објављени подаци у више публикација се крећу од 72 до преко 2.000 стријељаних на Брези.

Трагање за извором тих података није довело до поузданих показатеља који би указивали на чему се ти подаци заснивају. Изузетак чини казивање сада пок. Алексе Тошића, који је све до своје смрти тврдио и понављао и другима оно што је рекао новинару Лабовићу 1979. године и што је објављено у чланку „Свједок с Брезе". Тошић је ове податке поткрепљивао тиме што је, с обзиорм да је имао колибу на Брези, удаљену неких 250 м од стрелишта, имао могућност да посматра свакодневна злодјела четника, приликом сваког стријељања затвореника, која су вршена скоро увијек у сутон дана, па је памтио какву је одјећу имао сваки од стријељаних, а пошто би четници пошли, прије но што би довели затворенике да закопају стријељане, свако тијело је некако биљежио доносећи „боце, конзерве и ко зна шта све још да би у њих стрпао податке и документа о оним што су стријељани", распитивао се, наводно, ко

је ко и о томе обавјештавао родбине стријељаних. Увијек је, све до своје смрти, понављао број од 72 стријељана на Брези.

Што се тиче извора првог објављеног и на Брези уграђеног податка, који говори о „преко 700" стријељаних, о њему постоји тумачење да текст не говори само о Брези и само о стријељању, него да је погрешно протумачен. Наиме, под ријечима „На овом мјесту" мисли се на Колашин, а ријечима „мучили и стријељали преко 700" мисли се на укупан број мучених (затвараних и интернираних, а преживјелих) и стријељаних.

По неким мишљењима – сјећањима, податак о „око 700" је први пут саопштен од стране неког од говорника, на комеморацији одржаној на Брези још у току рата, у данима послије ослобођења Колашина септембра 1943. године, али не да је тај број стријељан на Брези, већ да је толико до тада било укупно људских жртава у рату са територије среза колашинског, па је наводно то погрешно протумачено и схваћено да се односи на стријељање на Брези.

Што се тиче осталих објављених података, њихов извор је до сада остао непознат. Међутим, поуздано се зна, да на Брези никада није постојала спомен-плоча на којој је био „забиљежен број жртава – 742", на чему се заснива објављени податак у „Отпору у жицама".

Посмртна прозивка

ОПШТИНА БИЈЕЛО ПОЉЕ
(Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Бијело Поље, од 06. 04. 1981. и другим изворима)

I – Стријељани од четника:

1. **БОШКОВИЋ Грубана БРАНКО,** рођен 1922. године, Барице, Жаљево – Томашево, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

2. **БОЈОВИЋ Јована МИЛОРАД,** рођен 1913. године у Пиви, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

3. **ЖИЖИЋ Шпира НОВАК,** рођен 1912. године у Шавнику, земљорадник, члан КПЈ од 1940, спроведен из колашинског затвора и стријељан у Блишкову – Павино Поље 1942. године од четника.

4. **ЖИЖИЋ Шпира МИРАШ,** рођен 1912. године у Шавнику, ђак, члан КПЈ од 1940. године, спроведен из колашинског затвора и стријељан у Мојковцу – Тутићи – Кршла 1942. године од четника.

5. **ЖУЈОВИЋ Николе МИЛОШ,** рођен 1905. године у Миочу, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

6. **ЈОКСИМОВИЋ Аврама ТОМО,** рођен 1915. године, Стожер, земљорадник, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

7. **КЉАЈЕВИЋ Огњена ВОЈИН,** рођен 1915. године, Коврен, земљорадник, стријељан 1943. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

8. **КОРАЋ Ђукана ДУШАН,** рођен 1910. године, Ивање, учитељ, члан КПЈ од 1938. године, стријељан 1942. на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

9. **КАСАЛИЦА Нећељка МАКСИМ,** рођен 1888. године у Комарници – Шавник, земљорадник, члан КПЈ, стријељан 1942. године на Брези или негдје око Колашина. Нема обиљежја на Брези.

10. **МАНДИЋ Милентија РАДОВАН,** рођен 1896. године у Стројтеници, стријељан 1942. године, у Колашину – негдје у околини – од четника. Нема обиљежја на Брези.

11. **МАНДИЋ Тодора ВУК,** рођен 1918. у Крњој Јели, члан КПЈ од 1942. године, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

12. **ПЕРОВИЋ Ђузе НОВИЦА,** рођен 1916. године у Пиперима, члан КПЈ од 1937, апсолвент медицине, секретар Среског комитета КПЈ Бијело Поље (1942. год.), стријељан 1942. године на Брези, од четника. Нема обиљежја на Брези.

13. **ПЕНДИЋ ДРАГОЉУБ,** рођен у Србији, стријељан на Брези 1942. године (1941. и 1942. године налазио се у I батаљону Бјелопољског партизанског одреда. Ухваћен од стране четника и спроведен у Колашински четнички затвор).

14. **РАДИВОЈЕВИЋ Милентија ЛЕКА,** рођен 1917. године у Стројтеници, стријељан 1942. године негдје у околини Колашина од четника.

15. **РАКОВИЋ Ивана ВЕЛИМИР – ВЕЉКО,** рођен 1918. године у Морачи, радник, одведен из колашинског затвора и стријељан 1942. године у Шаховићима од четника.

16. **РАДОЈЕВИЋ Милоша ВОЈИН,** рођен 1913. године у Липову – Колашин, земљорадник, члан КПЈ од 1941. године, стријељан 1942. год. у Муслићима – Шаховићи од четника.

17. **РАДОЈЕВИЋ Божине РАТКО,** рођен 1903. године у Морачи – Колашин, земљорадник, члан КПЈ од 1941. године, стријељан на Брези 1942. године од четника. Пренесен у породичну гробницу, нема обиљежја на Брези.

18. **ШЋЕПАНОВИЋ Милосава МАНОЈЛЕ,** рођен 1912. године у Колашину, из Бањег Села, земљорадник, члан КПЈ од 1942. године, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (15. у II реду).

19. **ШУКОВИЋ Марка РАДОМИР,** рођен 1915. године у Морачи, члан КПЈ од 1940. године, стријељан као рањеник у Липову 1942.

II – Стријељани од окупатора:

20. **КЉАЈИЋ Радојице ДРАГУТИН,** рођен 1920. у Морачи, рударски радник, члан КПЈ од 1941. године, стријељан 3. IX 1943. године у См. Пољу – Колашин, од Италијана.

21. **ПАНДУРИЦА Агице ЈАГОШ,** рођен 1894. године у Подбишћу, земљорадник, стријељан 3. IX 1943. године у См. Пољу – Колашин, од Италијана.

22. **НИШАВИЋ Сенуле МИРАШ,** рођен 1920. године у Мајсторовини, Равна Ријека, ђак, члан КПЈ, стријељан 25. 06. 1943. године, на Цетињу, од Италијана.

23. **РАДОЈЕВИЋ Ратка ЈОВО,** рођен 1900. године у Морачи – Колашин, земљорадник, члан КПЈ од 1941. год., стријељан 1943. године (3. IX) у См. Пољу – Колашин, од Италијана.

24. **РАДОЈЕВИЋ Божине МИЛУТИН,** рођен 1900. године у Морачи, земљорадник, стријељан 3. IX 1943. године у См. Пољу – Колашин, од Италијана.

25. **РАБРЕНОВИЋ Милисава ДИМИТРИЈЕ,** рођен 1920. године, Бистрица – Мојковац, ђак, члан КПЈ од 1942. године стријељан 25. 06. 1943. године у Андријевици од Италијана (изведен из Барског логора).

26. **СТОЈАНОВИЋ Ђорђија РАДОМИР,** рођен 1919. године у Буковици – Шавник, члан КПЈ од 1941. године, стријељан у Андријевици 25. 06. 1943. године од Италијана (изведен из Барског логора).

ОПШТИНА ЖАБЉАК
(Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Жабљак 07. 04. 1980. год.)

I – Стријељани од четника:

1. **ДАНИЛОВИЋ Јанова МИЛОВАН,** рођен 1906. године, бивша општина језерска, земљорадник, члан КПЈ, члан Среског комитета КПЈ за срез шавнички, комесар одреда, стријељан 1943. године на Брези од четника. Посмртни остаци налазе се на Брези, нема обиљежја.

2. **ЖУГИЋ Милутина МИЛОШ,** рођен 1912. године у Новаковићима, бивша општина језерска, правник, члан КПЈ од 1936. године, стријељан на Брези 1942. године од четника. Пренесен у породичну гробницу у Новаковиће, нема обиљежја на Брези.

3. **КОВАЧЕВИЋ Драгоја СВЕТОЗАР (ЗЕЛЕН),** рођен 1904. године у Ковачкој Долини, бивша општина језерска, земљорадник, стријељан на Брези 1943. године од четника. Има обиљежје на Брези (11 у III реду).

II – Стријељани од окупатора:

4. **КНЕЖЕВИЋ Милована ТОМА,** рођен 1892. године у Руданцима, бивша општина шаранска, земљорадник, постоји могућност да је примљен у Партију на Сињавини 1942. године (јер је био командир чете и замјеник команданта Другог ударног батаљона), убијен у покушају бјекства 14. 05. 1943. године у Барама Краљским од Њемаца. Пренесен у породичну гробницу у Жабљак.

5. **КРИВАЧЕВИЋ Илије МИЛАДИН,** рођен 1912. године у Кршу, бивша општина шаранска, правник, члан КПЈ од јуна 1941. године, стријељан 15. маја 1943. године у Барама Краљским од Њемаца. Пренесен у породичну гробницу у Крш.

ОПШТИНА ИВАНГРАД
(Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Иванград, број 430/76 и 604/81, и подацима из књиге „Ватре са Комова" и другим изворима)

I – Стријељани од четника:

1. **БУБАЊА Миљана МИЛОЊА,** рођен 1914. године у Бубањама, члан КПЈ, ухваћен 1942. године а стријељан марта 1943. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

2. **ВУКОВИЋ Шћепана МИЉАН,** рођен 1916. године у Лушцу, земљорадник, члан КПЈ, стријељан 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

3. **ВОЈВОДИЋ Тура БРАЦАН,** рођен 1900. године у Коњусима, земљорадник, члан КПЈ, ухваћен и тајно стријељан 1942. године. Претпоставља се да је убијен на путу за Колашин или у Колашину, од стране четника. По другим подацима, изведен је из Колашина и стријељан на путу за Матешево, а по казивању Милоша Вуксановића из Биоча стријељан је заједно са Милошевим братом Радоњом негдје у Националном парку Биоградска гора, одакле су Радоњине кости пренесене у породичну гробницу у току рата, а Брацанове, наводно, остале. Међутим, према казивању неких мјештана, који су пронашли Радоњине кости, кости су пронађене у гранама једне оборене јеле, на раскрсници планинских путева, на мјесту званом Крстац – у Националном парку. Ови грађани не потврђују верзију да су на томе мјесту стријељана двојица затвореника. Ипак, најпоузданији податак је да је Брацан изведен из колашинског затвора ноћу, и да је том приликом стријељан од четника.

4. **ЂОКИЋ Петра ВУЛЕТА,** рођен 1918. године у Долцу, стријељан маја 1942. године на Брези од стране четника. Нема обиљежја на Брези.

5. **ЗЕЧЕВИЋ Милисава БАТРИЋ,** рођен 1887. године, Лијева Ријека, мајор БЈВ, делегат Острошке скупштине, стријељан априла 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези. Пренесен у породичну гробницу.

6. **ЈОЈИЋ Радула ТОМИЦА,** рођен 1884. године у Краљима, капетан БЈВ, стријељан априла 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези. Пренесен у породичну гробницу.

7. **КАСТРАТОВИЋ Милутина ГОЈКО,** рођен 1916. године, Грачаница, стријељан 12. 03. 1942. године у Скрбуши – Колашин, од четника.

8. **ЛАКИЋЕВИЋ Л. МИЛЕТА,** рођен 1882. године у Присоји, капетан БЈВ, стријељан априла 1942. године, на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези. Пренесен у породичну гробницу.

9. **МАРКОВИЋ Милутина МИЛИВОЈЕ,** рођен 1911. године у Пешцима, радник, члан КПЈ, стријељан маја или августа 1942. године на Брези од четника. Нема обиљежја на Брези.

10. **НЕДИЋ Зарије НИКОЛА,** рођен 1913. године, Пешца, адвокат, члан КПЈ, заробљен (у Партизанској болници) у Липову, затим стријељан на Брези марта 1942. године од стране четника. По неким мишљењима (М. Лалић), отрован у четничкој болници у Колашину, или умро од гангрене, због премрзавања у борби на Лубницама јануара 1942. године. Нема обиљежја на Брези.

11. **СТОЈАНОВИЋ Мансим МИХАИЛО – ПУЉО,** рођен 1918. године, Лужац, земљорадник, члан КПЈ од 1938. године, стријељан 1942. године у Колашину од четника, народни херој (према подацима у Зборнику народних хероја Југославије, страна 205. том II). Међутим, према подацима Општинског одбора Иванград стријељан је на Трешњевику, на путу за Колашин, од стране четника.

II – Стријељани од окупатора:

12. **БУБАЊА Дмитра БАТРИЋ – БАЋКО,** рођен 1927. године, Бубање, убијен у покушају бјекства у Барама Краљским 14. маја 1943. године од Њемаца.

13. **БУБАЊА Саве БОГДАН,** рођен 1889. године, Бубање, земљорадник, убијен у покушају бјекства у Барама Краљским 14. маја 1943. године од Њемаца.

14. **ВУЧЕЉИЋ ЈОВАН,** стријељан у Андријевици, 25. 06. 1943. године, од Италијана (изведен из Барског логора).

15. **ВУКОВИЋ Богдана МИХАИЛО – МИШО,** рођен 1914. или 1919. године, Андријевица, студент, стријељан у оковима у Барама Краљским, 15. маја 1943. године, од Њемаца.

16. **ДРАГОВИЋ Дмитра ДРАГОМИР,** рођен 1920. године, Ђулићи, стријељан у Андријевици, 25. 06. 1943. године од Италијана (изведен из Барског логора).

17. **ДРОБЊАК БОГИЋ,** рођен 1921. године, Пријелози, земљорадник, стријељан у Барама Краљским 15. V 1943. године од Њемаца (био приказан у подацима Општинског одбора СУБНОР-а Бијело Поље као стријељан на Брези).

18. **ЂУКИЋ Милоње НИКОЛА – КОЈО,** из Ђулића, стријељан у Андријевици 15. 06. 1943. године од Италијана (изведен из Барског логора).

19. **ЈЕЛИЋ Станише ЈЕЗДИМИР,** рођен 1919. године, Грачаница, ђак, стријељан у Андријевици 25. 06. 1943. године од Италијана (изведен из барског логора).

20. **МИЈОВИЋ Р. БРАНКО,** рођен 1920. године, Грачаница, стријељан у Андријевици 25. 06. 1943. године од Италијана (изведен из Барског логора).

21. **НОВОВИЋ Зека ВУКО,** рођен 1910. године, Трепча, финанс, стријељан у Цетињу 25. 06. 1943. године од Италијана. Његово се име не налази у подацима „Пали за слободу" од Г. Вукмановића, међу 180 логораша изведених из Барског логора и стријељаних 25. 06. 1943. године. По казивању Михаила Лалића, Нововић је изведен, као бивши затвореник из Колашина, из Барског логора прије групе од 180 стријељаних.

22. **ОЈДАНИЋ Сава НИКОЛА,** рођен 1918. године, Лубнице, земљорадник, убијен у покушају бјекства 14. 05. 1943. године у Барама Краљским од Њемаца.

23. **ОСТОЈИЋ Б. МИЛИВОЈЕ,** рођен 1920. године у Кутима, богослов, стријељан у Андријевици 25. 06. 1943. године од Италијана (изведен из Барског логора).

24. **ПАЈКОВИЋ Радула ВУЈО,** рођен 1918. године, Лужац, ученик, убијен у покушају бјекства 14. маја године, у Барама Краљским, од Њемаца.

25. **ШЋЕКИЋ М. МИЛИЈА,** рођен 1907. године, Бабине, Полица, земљорадник, убијен у покушају бјекства 14. 05. 1943. године, у Барама Краљским, од Њемаца.

26. **МЕРДОВИЋ Милоша ЈОСИФ,** из Курикуће, правник, стријељан 25. 06. 1943. године у Андријевици од Италијана (изведен из Барског логора).

III – Стријељани од четника на путу за Колашин:

1. **БРАДИЋ МИЉАН,** земљорадник из Краља. Према подацима ОО СУБНОР-а Ивангград од 14. 09. 1976. године, Брадић је стријељан код Матешева, марта 1942. године, на путу за четнички затвор у Колашину, а према подацима из 1979. године стријељан је почетком априла 1942. године на Матешеву, и то изведен из Колашинског затвора. Међутим, према казивању Новице Вукићевића, Брадић није одвођен у Колашински затвор, већ је стријељан у Пецкој, код куће Оташа Зечевића.

2. **ШЕКУЛАРАЦ ИЛИЈА,** рођен 1911. године, Главаца, берански срез, члан КПЈ, стријељан на Трешњевику јуна 1942. године од четника.

3. **МЕРДОВИЋ МИЛИЦА,** рођена 1920. године, Курикуће, берански срез, домаћица, стријељана на Трешњевику маја 1942. године.

4. **ШЕКУЛАРАЦ АЛЕКСА,** рођен 1882. године, Главаца, берански срез, земљорадник, стријељан на Трешњевику јуна 1942. године.

IV – Спорне околности и мјеста погибије:

1. **ГУБЕРИНИЋ ВУКМАН,** из Андријевице. Према једним подацима, убијен у Барама Краљским, 14. маја 1943, у покушају бјекства од Њемаца, а према другим, из истих извора, погинуо тога дана случајно, као пилански радник, а не као затвореник из Колашинског четничког затвора.

2. **ДРАГОЈЕВИЋ МИРКО,** из Краља. Према подацима у књизи „Ватре са Комова" (страна 252/2), „стријељан са Миљаном Брадићем и Томицом Јојићем, у Колашину". С обзиром да је Брадић, као што је већ истакнуто, по свој прилици стријељан у Матешеву, на путу за колашински затвор, а Јојић на Брези, спорно је да ли је Драгојевић стријељан као затвореник, или пак са Брадићем на путу за колашински затвор.
С обзиром да у књизи „Ватре са Комова" (страна 850–851/1–2), између осталог, стоји податак да је „кроз колашински затвор у току 1942. и 1943. само из бившег андријевичког среза прошло око 200 лица, од којих је око 20 стријељано...", намеће се потреба даљег истраживања и провјеравања досад прикупљених података, имајући у виду да је територија тог среза припала садашњим територијама општина Иванград, Колашин и Титоград.

ОПШТИНА КОЛАШИН
(Подаци су, углавном, подударни са подацима у монографији „Колашин").

I – Стријељани од четника:

1. **АНЂЕЛИЋ Михаила ДАРИНКА,** рођена 1915. године, Мушовића Ријека, члан КПЈ од 1941. године, стријељана од четника 1942. на Брези. Има обиљежје на Брези (8. у V реду).

2. **БУЛАТОВИЋ Радојице ЉУБОМИР,** рођен 1916. године, Ровачко Требаљево, матурант, члан КПЈ од 1940. године, био политички комесар чете, стријељан 1943. на Брези од четника. Пренесен у породичну гробницу – нема обиљежја на Брези.

3. **БОЈИЋ Нађељка ВЕЛИМИР,** рођен 1921. године, Бојићи, ђак, члан КПЈ, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (11. у II реду).

4. **БРАУНОВИЋ Јанова НОВО,** рођен 1916. године, Прекобрђе, ђак, члан КПЈ од 1941, стријељан 1942. године у Лучкој гори – Синјајевина, од четника.

5. **ВЛАХОВИЋ Пунише ЈАНКО,** рођен 1917. године, Бабљак, матурант, члан КПЈ од 1941. године, стријељан 1942. на Брези, од четника. Пренесен у породичну гробницу – нема обиљежја на Брези.

6. **ВЛАХОВИЋ Мијајла ЈОВАН,** рођен 1905. године, Речине, службеник, стријељан 1942. године у Колашину од четника.

7. **ВЛАХОВИЋ Мијајла БОГДАН,** рођен 1917. године, Речине, студент, члан КПЈ од 1940. године, политички комесар Липовско-колашинско-речинског батаљона, стријељан 1942. године код Стрељичког крша – Колашин, од четника.

8. **ВЛАХОВИЋ Јова ЂУРЂА,** рођена 1910. године, Бабљак, домаћица, кандидат за члана КПЈ, објешена 1942. у Колашину, на ливади Вујачића, од четника.

9. **ГРУЈИЋ Божа МИЛИСАВ,** рођен 1920. године, Липовска Бистрица, учитељ, члан КПЈ од 1940. године, члан Среског комитета СКОЈ-а, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (4. у I реду).

10. **ДРЕКАЛОВИЋ Мирка ИВО,** рођен 1916. године, Колашин, студент права, члан КПЈ од 1940. године, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (2. у IV реду).

11. **ДРАШКОВИЋ Радула ЖАРКО,** рођен 1923. године, Селишта, земљорадник, члан СКОЈ-а, стријељан 1942. године на Брези од четника. Пренесен у породичну гробницу. Има обиљежје на Брези (16. у VIII реду).

12. **ДРЉЕВИЋ Милинка ЂОКО,** рођен 1891. године, Равни – Доња Морача, земљорадник, стријељан 1942. године у Мрчави, код Колашина, од четника.

13. **ДРЉЕВИЋ Грујице МИТАР,** рођен 1888. године, Равни – Доња Морача, земљорадник, стријељан 1942. године у Мрчави, код Колашина, од четника.

14. **ДРЉЕВИЋ Грујице САВО,** рођен 1893, године, Равни – Доња Морача, земљорадник, стријељан 1942. године у Мрчави, код Колашина, од четника.

15. **ЈАНКОВИЋ Ћетка ЉУБО,** рођен 1905. године, Жирци, Доња Морача, стријељан 1942. године, на Сињајевини – Лучка гора, од четника.

16. **ЈАНКОВИЋ Петра РАДЕ,** рођен 1923. године, Равни – Доња Морача, земљорадник, стријељан 1942. године, на Сињајевини – Лучка гора, од четника.

17. **КРКОВИЋ Мидура МОМИР,** рођен 1918. године, Телеч До – Горња Морача, граничар, био замјеник политичког комесара Другог комског ударног батаљона, члан КПЈ од 1941, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (13. у II реду).

18. **МЕДЕНИЦА Мијајла БРАНКО,** рођен 1914. године, Црквина – Доња Морача, земљорадник, стријељан 1943. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (14. у III реду).

19. **МАШКОВИЋ Вука НОВИЦА,** рођен 1907. године, Плана, Липово, земљорадник, члан КПЈ од 1936. године, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (7. у I реду).

20. **МИЈАТОВИЋ Перуте БРАНИСЛАВ – БРАНКО,** рођен 1922. године, Бојићи – Горња Морача, ђак, члан КПЈ од 1941. године, политички делегат вода, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (9. у II реду).

21. **МУЛЕВИЋ Милинка НИКОЛА,** рођен 1904. године, Колашин, месарски радник, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (5. у III реду).

22. **ПИЖУРИЦА Радосава СПАСОЈЕ,** рођен 1914. године, Липово, земљорадник, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (5. у I реду).

23. **РАКОЧЕВИЋ Дмитра МИЛОВАН,** рођен 1909. године, Улица – Пренобрђе, земљорадник, члан КПЈ од 1940. године, стријељан 1942. године код Жутог крша – Колашин, од четника.

24. **РАДОВИЋ Милоша МИЛИВОЈЕ,** рођен 1911. године, Баре – Доња Морача, земљорадник, члан КПЈ од 1941. године, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (13. у I реду).

25. **РИП Дезидера РУЖА,** рођена 1915. године, Сомбор, љекар, члан КПЈ од 1940. године, шеф санитета Комског одреда, објешена 1942. године у Колашину, на ливади Вујачића, од четника. Има обиљежје на Брези (12. у I реду).

26. **РАОСАВЉЕВИЋ Луке ЂУРО,** рођен 1886. године, Липово, капетан I класе БЈВ у пензији, био командант Липовског батаљона и делегат Острошке скупштине, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (2. у I реду).

27. **СИМОНОВИЋ Марка ВЛАДИМИР,** рођен 1914. године, Осредци – Доња Морача, официр БЈВ, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (16. у IV реду).

28. **СЕЛИЋ Радована БЛАГОТА,** рођен 1888. године, Врањак – Колашин, пензионер, делегат Острошке скупштине, стријељан 1942. на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (4. у IV реду).

29. **СЕЛИЋ Благоте ВОЈИН,** рођен 1916, Колашин, студент технике, члан КПЈ од 1936, члан Мјесног комитета КПЈ за Колашин, делегат Острошке скупштине, стријељан 1943. на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (3. у IV реду).

30. **ТАЦОВИЋ Јова СВЕТОЗАР – МУРО,** рођен 1917, Колашин, радник, стријељан 1942. на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (3. у III реду).

31. **ТОМОВИЋ Тошка БОШКО,** рођен 1918. године, Матешево, студент права, стријељан на Брези 1942. од четника. Има обиљежје на Брези (14. у I реду).

32. **ТОМИЋ Завише РАДУЛЕ,** рођен 1908, Старче – Горња Морача, земљорадник, борац Посадног вода НОО Г. Морача. Према подацима у монографији „Колашин", погинуо 1942. код Жутог крша – Колашин. Међутим, по казивању Велимира Бећировића и Мијата Мијатовића, Радуле је изведен из Колашинског четничког затвора и стријељан на томе мјесту.

33. **ЧОГУРИЋ Грујице (Малина) МИЛИСАВ,** рођен 1901, Војковићи – Липово, земљорадник, стријељан 1942. године на Брези од четника. Има обиљежје на Брези (6. у I реду).

II – Предати од стране четника окупатору, а затим стријељани:

34. **БУЛАТОВИЋ Радоша РАДОЈИЦА,** рођен 1895. године, Ровачко Требаљево, земљорадник, борац Колашинско-речинског батаљона, изведен из Барског логора и стријељан од Италијана 03. 09. 1943. у Смаилагића-Пољу – Колашин.

35. **ВУЈИСИЋ Секуле МОЈСИЈЕ,** из Липова, рођен 1912, Прекобрђе, службеник, члан КПЈ од 1941, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, у Барама Краљским 14. маја 1943. године, био политички комесар Липовског батаљона. (По неким казивањима, покушао бјекство прије доласка у Краљске Баре и том приликом убијен.)

36. **ДРАГОВИЋ Богдана БОЖО,** рођен 1898, Драговића Поље, земљорадник, борац Посадног вода, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, у Барама Краљским 14. 05. 1943. године.

37. **ЈАНКОВИЋ Милинка ЈАНКО,** рођен 1917, Лијешње – Ровца, студент права, био комесар чете у Ровачком партизанском батаљону, члан КПЈ од 1941. стријељан од Италијана 25. јуна 1943. на Цетињу (изведен из Барског логора).

38. **ЛАКИЋЕВИЋ Вукосава МИЛОРАД,** рођен 1920, Баре – Доња Морача, земљорадник, члан КПЈ од 1941, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, 14. 05. 1943. у Барама Краљским.

39. **МЕДЕНИЦА Радоја РАДУЛЕ,** рођен 1906, Равни – Доња Морача, земљорадник, стријељан од Њемаца 15. 05. 1943. (са оковима на једној нози) у Барама Краљским.

40. **МЕДЕНИЦА Вукашина ЂУКАН – ЂУЗА,** рођен 1918, Сјерогоште, земљорадник, члан КПЈ од 1940, стријељан од Италијана 25. 06. 1943. године у Андријевици (изведен из Барског логора).

41. **РАДОВИЋ Вељка МИЛЕТА,** рођен 1919. године, Дријенак, студент, члан КПЈ од 1941, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, 14. маја 1943. у Барама Краљским.

42. **РАКОЧЕВИЋ Павла ДРАГИША – ДАГО,** рођен 1900, Морачко Требаљево, земљорадник, изведен из Барског логора и стријељан од Италијана 03. 09. 1943. у См. – Пољу – Колашин.

43. **ЋЕТКОВИЋ Милоша МИХАИЛО – БИЦО,** рођен 1909, Баковићи, судија, био политички комесар чете у Липовском батаљону, члан КПЈ од 1934, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, 14. маја 1943. у Барама Краљским.

44. **ШУКОВИЋ Радивоја ВИДОЈЕ,** рођен 1926, Миоска, – Доња Морача, ђак, убијен у покушају бјекства, од Њемаца, 14. маја 1943. у Барама Краљским. (У монографији „Колашин" приказан као жртва фашистичког терора.)

45. **ШУКОВИЋ Ћира РАДИВОЈЕ,** рођен 1900, Миоска – Доња Морача, земљорадник, убијен 1943. од Њемаца у Вочју – Ман. Морача, приказан као жртва фашистичког терора у монографији „Колашин". (По казивању Јова Шуковића, који је побјегао из Бара 14. 05. 1943, тога дана је побјегао и Радивоје, а два дана касније издали су га четници Њемцима, а ови га стријељали.)

46. **ШЋЕПАНОВИЋ Риста ЛАКИЋ – ЛАЊО,** рођен 1926, Колашин, ђак. Према подацима у монографији „Колашин", стријељан од Италијана 1943. године на Цетињу. Међутим, његова имена нема у списку 180 стријељаних из Барског логора, 25. 06. 1943. године, у књизи „Пали за слободу" Г. Вукмановића.
Према допису Удружења савеза бораца из Колашина бр. 7/83 а на основу казивања неких грађана Колашина, као и Лакићеве сестре Гаје, Лакић је изведен из Колашинског четничког затвора и стријељан од четника 1942. године код Жутог крша – Колашин. Лакић је заробљен у борби на Црквини, марта 1942. године. Према томе, овај се податак може узети као тачан.

III – Ухапшени и стријељани од Италијана:

47. **БОШКОВИЋ Мијајла БЛАЖО,** рођен 1898. године, Бистрица – Липово, учитељ, био интендант Липовског партизанског батаљона, стријељан од Италијана 03. 09. 1943. године, у Смаилагића-Пољу – Колашин.

48. **БУЛАТОВИЋ Јована МИХАИЛО,** рођен 1893, Блатина, земљорадник, борац Липовског батаљона, стријељан од Италијана 03. 09. 1943, у Смаилагића-Пољу – Колашин.

49. **ВУЈИСИЋ Милисава ГОЈКО,** рођен 1925, Бистрица – Липово, ђак, члан СКОЈ-а од 1942, стријељан од Италијана 03. 09. 1943. у Смаилагића-Пољу – Колашин.

50. **РАДОВИЋ Радоша ВЕЉО,** из Дријенка – Липово, рођен 1897, Баре – Доња Морача, учитељ, борац Липовског партизанског батаљона, стријељан од Италијана 1943. године у Смаилагића-Пољу.

IV – Умрли у Колашинском четничком затвору:

51. **ПЕРОВИЋ Лазара МИЛИЈА,** рођен 1904, Баре – Доња Морача, земљорадник, члан КПЈ од 1940, умро 1942. у четничком затвору у Колашину.

52. **РАДОВИЋ Милоша ДУШАН,** рођен 1920, Баре – Доња Морача, земљорадник, члан СКОЈ-а од 1941, умро у четничком затвору у Колашину 1942. године.

ОПШТИНА МОЈКОВАЦ
(Територија бившег среза Колашин – општина пољска)

I – Стријељани од четника:

1. **АНЂЕЛИЋ Николе ВОЈИСЛАВ,** рођен 1913, Поља, геодет, члан КПЈ од 1940, секретар Општинског НОО Поља, стријељан 1943. од четника на Брези, пренесен у породичну гробницу. Нема обиљежја на Брези.

2. **БОШКОВИЋ Вукашина УРОШ,** рођен 1908, Штитарица, земљорадник, стријељан од четника 1942. године на Брези. Кандидат КПЈ. Има обиљежје на Брези (13. у IV реду).

3. **ВИКТОРОВИЋ НЕЂЕЉКО,** из Поља, рођен 1895. године у Гласинцу – Босна, радник, стријељан од четника 1942. године на Брези. Има обиљежја на Брези (5. у II реду).

4. **ВАСОВИЋ Лазара РАДИВОЈЕ,** рођен 1895, Поља, земљорадник, илегалац – борац, члан КПЈ од 1942. године, стријељан од четника 1943. године на Брези. Има обиљежје на Брези (11. у IV реду).

5. **ГРДИНИЋ Мила ЗАРИЈА,** рођен 1912, Поља, финанс, илегалац, борац, члан КПЈ од 1941, стријељан од четника на Брези 1943. Има обиљежје на Брези (8. у IV реду).

6. **ДРОБЊАК Јована ВЕЉКО,** рођен 1911, Поља, земљорадник, члан КПЈ од 1940, био замјеник командира чете, стријељан од четника 1943. на Брези. Има обиљежје на Брези (10. у IV реду).

7. **ЈАНКЕТИЋ Радула ПЕТАР,** рођен 1908, Подбишће, земљорадник, борац, стријељан од четника 1942. на Брези. Има обиљежје на Брези (15. у IV реду).

8. **ЈОКОВИЋ Милисава АЊА,** рођена 1902, Штитарица, домаћица, борац, стријељана од четника 1942. године на Брези. Има обиљежје на Брези (14. у IV реду).

9. **КРУШЧИЋ Вукадина НИКОЛА,** рођен 1910, Бјелојевићи, земљорадник, борац, предратни члан КПЈ, стријељан од четника 1942. године на Брезн. Има обиљежје на Брези (1. у VII реду).

10. **СМОЛОВИЋ Марка РАДОМАН,** рођен 1899, Поља, земљорадник, илегалац, борац, стријељан од четника 1943. године на Брези. Пренесен у породичну гробницу – нема обиљежја на Брези.

11. **РАКОВИЋ Драга РАДОСАВ,** рођен 1881. године, Бистрица – Поља, земљорадник, одборник Сеоског НОО, стријељан од четника 1942. године на Брези. Пренесен у породичну гробницу – нема обиљежја на Брези.

II – Предати окупатору, а затим стријељани:

12. **БАЛТИЋ Радосава МИЛОВАН,** рођен 1915, Штитарица, земљорадник, члан КПЈ од 1939, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

13. **ВУКАДИНОВИЋ Милована ВЕЉКО,** рођен 1924. године, Гојаковићи, ђак, борац, члан СКОЈ-а од 1941, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

14. **ВАСОВИЋ Радивоја ВУКОТА,** рођен 1920. године, Поља, земљорадник, члан КПЈ од 1942, илегалац – борац, стријељан 25. 06. 1943. године у Цетињу од Италијана – изведен из Барског логора.

15. **ВУКИЋ Милоша МИЛОВАН – МИЋКО,** рођен 1904, Поља, земљорадник, члан КПЈ од 1941, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

16. **ВЛАОВИЋ Павла (Маша) ШЋЕПАН,** рођен 1915, Штитарица, члан КПЈ од 1942. године, командир вода, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

17. **ГРДИНИЋ Мила ВОЈИН,** рођен 1905, Поља, земљорадник, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. године, на Цетињу од Италијана.

18. **ЂУКИЋ Мијајла РАДОЈЕ,** рођен 1908. године у Бјелојевићима, земљорадник, члан КПЈ од 1935. године, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. године у Андријевици од Италијана.

19. **МРВИЋ Јована НИКОЛА,** рођен 1917, Поља, земљорадник, члан КПЈ од 1940, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

20. **НОВАКОВИЋ Беће БОГДАН,** из Штитарице, рођен 1900. у М. Требаљеву, земљорадник, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. године у Цетињу од Италијана.

21. **РАБРЕНОВИЋ Ивана ЖИВКО,** рођен 1922. у Бистрици, ђак, члан КПЈ од 1941, члан Општинског комитета СКОЈ-а Поља, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

22. **РАКОЧЕВИЋ Душана (Дуке) БЛАЖО,** рођен 1914, Штитарица, земљорадник, борац, члан КПЈ од 1939, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. у Цетињу од Италијана.

23. **РАКОЧЕВИЋ Риста ЈАГОШ,** рођен 1913. године, Штитарица, правник, члан КПЈ од 1938, замјеник команданта Пољског батаљона, стријељан 15. 05. 1943. године од Њемаца у Барама Краљским (стријељан у оковима).

24. **РАКОЧЕВИЋ Вида РАДОШ,** рођен 1910, Штитарица, земљорадник, борац, изведен из Барског логора и стријељан 03. 09. 1943. године у Смаилагића-Пољу – Колашин, од Италијана, кандидат КПЈ од 1942. године.

25. **СМОЛОВИЋ Радомана МИЛОРАД,** рођен 1924, Поља, ђак, члан КПЈ од 1941, борац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. године у Цетињу од Италијана.

ТЕРИТОРИЈА БИВШЕГ СРЕЗА БИЈЕЛО ПОЉЕ

I – Стријељани од четника:

26. **ВЛАХОВИЋ Митра ВЕЉКО,** из Мојновца, рођен 1909. у Тимару, стријељан од четника 1942. на Брези. Има обиљежје на Брези (15. у III реду).

27. **ДРОБЊАК Милоша ВОЈИСЛАВ,** рођен 1920, Стевановац, стријељан од четника 1943. године на Брези. Има обиљежје на Брези (9. у IV реду).

28. **ЛАШИЋ Веке МИЛАН,** рођен 1918. год., Мојковац, стријељан од четника 1942. године на Брези. Има обиљежје на Брези (10. у I реду).

29. **РАКОЧЕВИЋ Марка ЈОВИЦА,** рођен 1892, у Липову, стријељан од четника, 15. 09. 1942. године на Брези. Има обиљежје на Брези (6. у IV реду). Пренесен у породичну гробницу.

30. **ТОПОВИЋ Илије РАДОВАН,** рођен 1909, Поља, стријељан од четника на Брези 15. 09. 1942. године. Нема обиљежја на Брези, пренесен у породичну гробницу.

II – Стријељани од окупатора:

31. **ЛАШИЋ Веке МИЛЕТА,** рођен 1926, Мојковац, изведен из Барског логора и стријељан 25. 06. 1943. године у Андријевици од Италијана.

32. **ВИДАКОВИЋ Петра НЕЂЕЉКО,** рођен 1878. године, Мојковац, земљорадник, ухапшен и стријељан од Италијана 03. 09. 1943. године у См. – Пољу – Колашин.

III – Умрли у четничком затвору у Колашину:

33. **ГРДИНИЋ Мила СВЕТОЗАР,** рођен 1916, Поља, студент права, члан КПЈ од 1938, политички комесар чете. Као рањеник у бор-

бама код Слијепач Моста од 01. 12. 1941. године лијечен у партизанској болници у Колашину. Приликом евакуације болнице из Колашина, пред нападом четника, фебруара 1942. године склоњен у село Баковиће, гдје је заробљен од четника и пребачен у Колашин. Умро је у четничкој болници у Колашину, сахрањен у гробљу у Смаилагића-Пољу, а затим пренесен на Брезу. Претпоставља се да је отрован у болници. (Податке дао његов синовац Симо Грдинић.)

Ови подаци су прихваћени као једини тачни, па, према томе, отпадају подаци да је стријељан на Брези, који су се на Брези налазили, као и подаци да је „убијен од четника 1942. у Липову", како стоји у монографији „Колашин". Има обиљежје на Брези (9. у VII реду).

34. **ЈОКОВИЋ Милоша ОТАШ,** рођен 1909, Штитарица – Поља, земљорадник, умро од четничког злостављања у колашинском затвору. У монографији „Колашин" унесен у списак жртава фашистичког терора.

ОПШТИНА НИКШИЋ
(Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Никшић бр 296/79 и сјећању затвореника)

I – Стријељани од четника:

1. **АНДРИЈАШЕВИЋ Рада ВУКАШИН,** рођен 28. 06. 1912. године у Штедину – Никшић, земљорадник, члан СКОЈ-а од 1941, стријељан 5. или 6. маја 1942. године у Лучкој гори – Сињавина – Колашин, са још четири–пет другова. Пренесен у породичну гробницу. (Рањен у Краљским Барама почетком фебруара 1942. године, лијечен у Партизанској болници у Колашину, евакуисан као рањеник, а затим заробљен у Партизанској болници у Липову са осталим рањеницима, враћен у Колашин, лијечен и излијечен, а затим затворен у Колашински затвор, изведен и стријељан.)

2. **ЧОКОРИЛО ЛАЗАР**, рођен у Никшићу 1907, обућарски радник, стријељан од четника на Брези 02. 09. 1942. године. Подаци утврђени на основу сјећања затвореника и потврђени од стране његове кћерке која живи у Титограду. Нема обиљежја на Брези.

3. **КУРБАШИЋ МУМИН**, стријељан 1942. на Брези. Има обиљежје на Брези (4. у II реду, гледано од улаза лијево). Такви подаци су се налазили на раније постављеној дрвеној пирамиди над његовом хумком на Брези.

ОПШТИНА ПЛУЖИНЕ
(Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Плужине број 11. од 16. 02. и број 11/2 од 15. 03. 1981. и сјећањима затвореника)

I — Стријељани од четника:

1. **БАЈАГИЋ Антонија МИЊА**, рођен 1910, Зукве, подофицир, стријељан од четника 1942. године у Крњој Јели.
Пуштен из Колашинског затвора, затим пошла потјера за њиме, стигла га и стријељала, зато што је приликом поласка из затвора поздравио остале затворенике са „Смрт фашизму".
Према подацима ОО СУБНОР-а Шавник, Бајагић је „подофицир БЈВ и члан КПЈ од 1941. године, стријељан на Боану 02. 07. 1942".
Према подацима у споменику палим борцима Дурмиторског одреда као мјесто његове погибије означен је Боан.
По свој прилици Бајагић је стријељан са групом од 12 затвореника изведених из Колашинског четничког затвора и стријељаних на Боану, заједно са Пером Јелићем.

II – Стријељани од онупатора – Њемаца:

1. **ЉЕШЕВИЋ Тома РАТКО,** рођен 1913 у Мостару, матурант, стријељан од Њемаца у Барама Краљским 15. 05. 1943. године. Остали подаци непознати.

2. **ТАДИЋ Ђура ОБРЕН,** рођен 1919. године у Смријечну – Пива, студент агрономије, члан КПЈ од 1942. године, стријељан од Њемаца 15. 05. 1943. године у Барама Краљским.

ОПШТИНА ТИТОГРАД
(Према подацима из монографије Титограда и подацима на обиљежјима на Брези)

I – Стријељани од четника:

1. **БАКОЧЕВИЋ Марка РАДОМИР – МУЈО,** рођен 1922, у Подгорици, радник, у борбама око Колашина 1943, као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде са четворицом другова изненадно је опкољен и заробљен, нешто касније стријељан на Црквинама, код Колашина, од четника 1943. године (страна 215).
(Претпоставља се да је био заробљен у току четврте непријатељске офанзиве и доведен у Колашински затвор, што није поузано потврђено.)

2. **ВУЈОТИЋ Луке ВЕЛИМИР,** рођен 1916, у Ријеци Пиперској, ђак, по једним подацима члан КПЈ од 1943, а по другима од 1938. год., стријељан од четника 1942. године у Колашину, заједно са Војом Марковићем (страна 268).

3. **ВУЈОШЕВИЋ Милете НОВАК,** рођен 1902. године, каменорезац, члан КПЈ од 1929. године, заробљен на превару од стране чет-

ника, затворен и спроведен у Колашински затвор и стријељан без пресуде 1943. године на Брези од четника (страна 276). Има обиљежје на Брези (16. у II реду).

4. **ВУКСАНОВИЋ Јованов БОЖИДАР,** рођен августа 1920. у Подгорици, матурант, члан СКОЈ-а од 1939, заробљен, а потом одведен у Колашински четнички затвор и стријељан од четника 1942. године у селу Скрбуши код Колашина (страна 287).

5. **ВУКСАНОВИЋ Миљанов РАДОЊА,** рођен 11. 02. 1920. у Биочу. У априлу 1942. године четници га ухватили на задатку и спровели у Колашински затвор. Члан КПЈ од 1941, студент ЕКВШ, стријељан од четника у мају 1942. у шумама Бјеласице (страна 289).

Према казивању брата му Милоша од 04. 08. 1980. године, Радоња је убијен код Биоградског језера (Национални парк), заједно са Брацаном Војводићем. Утврђено је да је стријељање извршено на мјесту званом Крстац.

6. **МАРКОВИЋ Богдана ВОЈИН,** рођен 1916. године у Братоножићима, стријељан од четника 1942. године у Колашину, заједно са Велимиром Вујотићем (страна 453).

7. **МАРОВИЋ Петка МИРКО,** рођен 1920. године у Брскуту, граничар, стријељан у љето 1942. године од стране четника у Колашину – Лучка гора (страна 452).

(Мјесто стријељања утврђено на основу казивања Војислава Ђ. Милошевића из Липова.)

8. **ПОПОВИЋ Петра ЉУБОМИР,** рођен 1920. у Лопатама, ђак, члан КПЈ од 1941. године, изведен из затвора и стријељан 1942. године на путу Колашин – Матешево (страна 576).

9. **РАДЕВИЋ Риста РАДИСАВ,** рођен 1877. године, Лијева Ријека, потпуковник БЈВ, стријељан од четника 24. 03. 1942. године на Брези. Има обиљежје на Брези (16. у I реду) (страна 600).

II – Стријељани од окупатора:

10. **МИЛИЋ Миљана МИРАШ,** рођен 1894, Кржање – Кучи, изведен из Барског логора и стријељан од Италијана 1943. године на Цетињу.

III – Умрли у затвору:

11. **ЉУМОВИЋ Риста МИРКО,** рођен 1898, Копиље – Пипери, земљорадник, умро јуна 1942. године у Колашинском четничком затвору (страна 441).

IV – Убијени на путу за Колашински четнички затвор:

1. **БИЉУРИЋ НЕДА,** из Брскута, стријељана од четника код села Скрбуше и бачена у Тару.
Четнички командант упутио ју је за Колашин, нагласивши спроводницима да „тамо не мора стићи". „Убијена је код Пајкова вира и бачена у Тару 1942" (страна 314 и 222).

ОПШТИНА ШАВНИК

(Према обиљежјима на Брези, монографији „Колашин", подацима ОО СУБНОР-а Шавник, „Споменику" палим Дурмиторцима и другим изворима)

I – Стријељани од четника:

1. **АШАНИН Миливоја МИЛОРАД,** рођен 1919 (21) у Барама – Боан, ђак, члан КПЈ од 1941. године, партизански позадинац, стријељан на Боану почетком септембра 1942. године од четника. Изведен из Колашинског затвора.

2. **ВУКСАНОВИЋ Мирка ЗДРАВКО,** рођен 1914, Крња Јела, жандарм, командир вода, члан КПЈ од 1941. године, стријељан од четника 1942. године на Брези. Има обиљежје на Брези (8. у II реду).

3. **ГАШЕВИЋ Гаврила ЛАЗАР,** рођен 1906 (10), Сировац – Боан, земљорадник, функција није имао, изведен из Колашинског затвора и стријељан од четника почетком септембра 1942. године на Боану.

4. **ЂУРЂИЋ М. ИВАН,** из Комарнице, 1920–1942.
Такви подаци сада постоје на обиљежју на Брези (4. у IX реду).
Према подацима ОО СУБНОР-а Шавник, изведен је и стријељан из Колашинског затвора.
Према подацима на старој – дрвеној пирамиди „погинуо 1944".
Према подацима у „Споменику" палим Дурмиторцима као мјесто и година погибије стоји „Поља Колашинска 1942. године".

5. **ЖИЖИЋ Марка БОЖО,** рођен 1916 (21), Струг – Боан, члан КПЈ од октобра 1940. године, замјеник команданта батаљона „Војвода Момчило", партизански позадинац – руководилац партизанске гериле 1942. Изведен из Колашинског затвора и стријељан почетком септембра 1942. године од четника на Боану.

6. **ЖИЖИЋ Марка МИЛОШ,** рођен 1922 (23), Струг – Боан, ђак, био члан Општинског комитета СКОЈ-а, партизански позадинац 1942, изведен из Колашинског затвора и стријељан 02. 07. 1942. године, од стране четника, на Боану.

7. **ЈЕКНИЋ Јанка ПЕРО,** рођен 1911, Крња Јела, земљорадник, члан КПЈ од 1941, био замјеник командира чете, стријељан 1942. године, од стране четника, на Брези. Има обиљежје на Брези (10. у II реду).

8. **ЈЕЛИЋ Нећељка ПЕРО,** рођен 1890. године (6), Баре – Боан, земљорадник, члан КПЈ од 1941. године, командант батаљона,

изведен из Колашинског четничког затвора и стријељан почетком септембра 1942. године од стране четника у Боану.

9. **ЈОЦОВИЋ Савића ПЕТАР,** рођен 1890 (78), у Тушини, земљорадник, члан Општинског НОО-а, изведен из Колашинског затвора и стријељан почетком септембра – 1942. године, од стране четника, у Боану.

10. **КОВИЈАНИЋ Миливоја ТОМАШ,** из Шавника, 1906 – 1942. Такви подаци сада стоје на обиљежју на Брези (9. у I реду). Према подацима ОО СУБНОР-а Шавник, изведен и стријељан из Колашинског затвора.
У „Споменику" палим Дурмиторцима стоји: „Колашин 1942".

11. **МЕШТЕР Милоша НЕЂЕЉКО**, рођен 1902, Малинско – Боан, земљорадник, изведен из Колашинског затвора и стријељан почетком септембра 1942. године, од стране четника у Боану.

12. **ПОПОВИЋ Луке ВОЈИН,** из Струга, рођен 1909, студент, учесник у шпанском грађанском рату, изведен из Колашинског затвора и стријељан на Брези од стране четника 1942. године. Има обиљежје на Брези (15. у I реду).

13. **ПЕЈАНОВИЋ Сима РАДОВАН,** рођен 1896. године, Годијељи – Шавник, земљорадник, изведен из Колашинског затвора и стријељан у својем селу (код цркве) 1942. године од стране четника. У његовој кући ухапшен Војин Поповић, шпански борац, и обадвојица одведени у затвор у Колашин. (Податке дао Бранко Булатовић.)

14. **ПЕРОВИЋ Нећељка МИЈАТ,** рођен 1905 (18), Тушина – Боан, земљорадник, функција није имао, изведен из Колашинског затвора и стријељан 02. 07. 1942. године, од стране четника, у Боану.

15. **ТОМИЋ С. ЈАГОШ,** из Превиша, 1888 – 1942. Других података нема.
Према подацима Општинског одбора СУБНОР-а Шавник, изведен из Колашинског затвора и стријељан.

У „Споменику" палим Дурмиторцима стоји податак: „Превиш 1888. – Колашин 1942". Нема обиљежја на Брези.
У току прикупљања података, омашком узето име Томић Јагоша, из Горње Мораче, који је стријељан 1942. године у Лубницама од четника.

16. **ТОДОРОВИЋ Николе ВОЈИН,** рођен 1912 (18), Малинско – Боан, земљорадник, члан КПЈ од 1941, партизански позадинац, изведен из затвора и стријељан 02. 07. 1942. године, од четника, у Боану.

17. **ЋОРОВИЋ Јована РАДМИЛА,** рођена 1914. у Лесковцу, студенткиња, (супруга Јована Ћоровића), стријељана од четника 1943. године на Брези. Има обиљежје на Брези (14. у II реду).

18. **ЦЕРОВИЋ Рада ДРАГИША,** рођен 1920 (3), Тушина – Боан, студент богословије, члан Општинског комитета СКОЈ-а у Боану, партизански позадинац 1942, изведен из затвора и стријељан 02. 07. 1942. године, од четника, у Боану.

19. **ШЕЋКОВИЋ Димитрија БЛАЖО,** рођен 1910 (20), Струг – Боан, ђак, члан КПЈ од 1941, партизански позадинац 1942, изведен из затвора и стријељан 02. 07. 1942. године, од четника, у Боану.

Напомена: Бројеви у загради поред година рођења, означавају годину рођења по подацима у „Споменику палим Дурмиторцима".

II – Стријељани од окупатора:

20. **ВУКСАНОВИЋ Мирка ЉУБО,** рођен 1907, Крња Јела, земљорадник, члан КПЈ од 1940, политички комесар чете, убијен у покушају бјекства, у Барама Краљским, од стране Њемаца, 14. маја 1943. године. Сахрањен на Брези (7. у II реду).

21. **ГИЉЕН Милуна (Милована) ПЕТАР – МУЈО,** рођен 1910, Струг, убијен у покушају бјекства, од стране Њемаца, у Барама Краљским 14. маја 1943. године. Није пронађен.

22. **ДРИНЧИЋ МИЛИВОЈЕ,** Дужи, Рудо Поље, Дробњаци, стријељан у оковима, од Њемаца, 15. маја 1943. у Барама Краљским.

23. **МАШИЋ Вукашина МИЉАН,** Дужи, Дробњаци, стријељан од Њемаца 15. 05. 1943. у Барама Краљским.

24. **МИЈАТОВИЋ Стојана ДУШАН,** рођен 1910, Крња Јела, земљорадник, борац Другог комског батаљона, изведен из Барског логора и стријељан од Италијана 15. 05. 1943. у Андријевици. (У монографији „Колашин" погрешно стоји да је стријељан од Њемаца).

25. **ПЕКОВИЋ М. ЧЕДОМИР,** рођен 1915, Дубровско, стријељан од Њемаца 15. маја 1943. у Барама Краљским. Пренесен и сахрањен на Брези (1. у IX реду).

ОПШТИНА ГАЦКО

(Према сјећању бивших затвореника)

1. **ОКИЉЕВИЋ Јевта ГОЈКО,** из Гацка, СР БиХ. Земљорадник, рођен 1909, у Платицама. Погинуо у покушају бјекства 14. маја 1943. године од Њемаца у Краљским Барама.
Кости су му пронађене 1978. године, на мјесту погибије, пренесене и сахрањене у Гацко.

То би били до сада прикупљени подаци о стријељаним, убијеним, објешеним и умрлим, или отрованим затвореницима из

Колашинског четничког затвора, међу којима и петорица које су похапсили и стријељали Италијани.

Подаци се односе на 197 лица (од којих 5 жена) са територије девет црногорских општина и двије општине СР БиХ, и то: Бијело Поље 29, Жабљак 5, Иванград 32, Колашин 52, Мојковац 34, Никшић 3, Пљевља 1, Титоград 11, Плужине 3, Шавник 25, Гацко 1 и Гласинац 1.

По извршиоцима злочина и мјестима извршења смртних казни и умирања, подаци говоре сљедеће:

Четници су стријељали на Брези око 70 затвореника (међу којима 3 жене), на разним другим мјестима 42, објесили су 2 (обадвије жене), а у четничком затвору је умрло 5 затвореника, од којих се за неке претпоставља да су отровани.

Њемци су убили и стријељали 14. и 15. маја 1943. године у Барама Краљским 25 затвореника, а двадесет шестога који је побјегао 14. маја ухватили су неколико дана касније и стријељали у Доњој Морачи.

Италијани су извели из Барског логора и стријељали 25. јуна 1943. године у Цетињу 14 и у Андријевици 13 логораша, бивших затвореника Колашинског четничког затвора, двојицу су стријељали такође у Цетињу 1943 (за једног од њих – Л. Шћепановића спорни су и мјесто и извршилац стријељања).

Италијани су, из Барског логора извели седам логораша – бивших затвореника и стријељали 03. 09. 1943. године у Колашину – Смаилагића-Пољу. Том приликом, заједно са њима стријељали су још петорицу, које су тих дана похапсили, свакако у дослуху са четницима. То је било и посљедње стријељање затвореника из Колашинског затвора.

Према томе, биланс четничких злочина је укупно 119 стријељаних, објешених и умрлих или отрованих (међу којима 5 жена), а биланс злочина окупатора је 67 убијених и стријељаних затвореника.

У неколико случајева су спорни мејсто погибије – стријељања и извршилац злочина.

Обнављањем Партизанског гробља Бреза, које је у току биће обезбијеђено да имена свих оних за које се утврди да су стријељани на Брези буду на Брези и уписана, без обзира на то да ли су или не пренесени у породичне гробнице.

Подаци и сјећања изнесени у овом тексту чине корак у покушају да се допринесе остварењу тога циља. Свјестан сам чињенице да су они непотпуни, и далеко од тога да се могу сматрати коначним у односу на број стријељаних на Брези.

ЖЕНЕ У КОЛАШИНСКОМ ЗАТВОРУ

Сада, пошто је прошло више од 40 година, није лако писати о колашинском затвору, о данима проведеним у њему. И то, прије свега, зато што је јасно да је скоро сваки покушај вјерног и објективног описа појединих догађаја тада доживљених узалудан, што због ограничених могућности оног који пише што због слабог сјећања, јер све што се тамо дешавало – трудили смо се што прије да заборавимо. Стога ћу се, у наредних неколико редова, потрудити да, без претензија да направим историјску студију или књижевни текст, тек у обрисима испричам неколико фрагмената из живота жена у том затвору, извињавајући де при том, унапријед, што неким догађајима и личностима, за које нијесам посједовала одговарајућу грађу, нијесам посветила више пажње и простора.

У колашинском затвору сам провела скоро годину дана – април 1942 – април 1943. године – са прекидом од три мјесеца, с краја 1942. и почетка 1943. године.

Ту тешку зиму 1942. године сам провела у илегали код многих породица пријатељски расположених према партизанима, у селима код Берана. Средином априла 1942. године, када су ме четници пронашли, спроведена сам у четнички штаб у Берансело, гдје су ме тукли и малтретирали. Одатле сам отпремљена са једном четничком четом која је ишла за Колашин ради смјене у четничким акцијама. Ишли смо пјешке преко Трешњевика и Матешева, и у Колашин стигли у сумрак. Командир чете која ме је спроводила предао ме шефу затвора Илији Ракочевићу, који ме је смјестио у једну од соба гдје су биле затворене жене.

Поред велике зграде затвора, у дворишту су биле још двије мале. У једној, мањој од њих, била је канцеларија шефа и његовог помоћника, која је коришћена за саслушавања, мучења и батинања затвореника. У другој, нешто већој згради, биле су смјештене жене. Ова је зграда имала двије собе од по око 20–25 м^2, у којима је тада боравило по 20–25, па чак и по 30 жена.

Било је ту старијих жена – мајки партизана, дјевојака, младих жена са малом дјецом у наручју. Било је чобаница, домаћица, ученица, интелектуалки. Било је скојевки, чланова Партије, симпатизера – све од реда припадници НОП-а, везани за њега било непосредно као борци било преко својих најближих – синова, мужева, браће...

У тим собама смо проводиле дане и ноћи. Имале смо дневно излазак од пола до један сат, по дворишту, ради шетње. У клозет, који се налазио у углу дворишта поред великог затворског зида, недалеко од зграде у којој су боравили мушкарци, ишле смо по одобрењу стражара.

Спавале смо на патосу, набијене једна уз другу дуж зидова, глава окренутих ка зиду а ногу према средини собе. Често није било мјеста за све, па су неке спавале у средини, поред ногу свих нас које смо имале ту „привилегију" да имамо мјесто до зида. Под главу смо стављале по које дрво за ложење и нешто своје – џемпер, блузу и слично, и то нам је служило као јастук. Покривале смо се капутима, ћебадима... Покривале смо се заједно, колико год нас је могло стати под један покривач. Услови за живот су били веома тешки, а изнад свега су се тешко подносили глад и нечистоћа.

Хљеба се добијало врло мало – 100–120 грама дневно. За ручак смо добијали по комад кукурузног хљеба, који је био горак и мирисао на плијесан, јер је био од покваренoг жита. Уз то се добијала по једна кутлача супе. За вечеру – само парче кукурузног хљеба. Кувало се у дворишту, поред затворског зида, у западном дијелу, између шефове канцеларије и велике зграде затвора, у великим казанима. Послове око припремања и расподјеле хране обав-

љали су затвореници. У казану би се кувала по једна говеђа глава, понекад и са мало бијеле џигерице, гдје се касније додавало нешто пиринча или макарона. Кости од раскуваног меса бацане су у један угао поред зида, па су затвореници понекад за вријеме паузе ишли тамо, туцали те кости и јели, због чега је било и смртних случајева.

Ми смо, жене, имале посебан, мањи казан у којем смо кувале за нас. Пошто се месо раскува, дијељено је на онолико порција колико је било жена и дјеце на храни. Подијелити један килограм меса на 50–60 дјелова било је врло тешко.

Затвореницима који су били из Колашина и околине родбина је доносила понешто хране – сир, кукурузни хљеб или хљеб од овса, јечма, па и од храстове коре. Нама из даљих мјеста мало је ко долазио у посјету, јер се углавном радило о партизанским породицама чији чланови нијесу имали слободу кретања. Понекад, у току два до три мјесеца, појавио би се неки мобилисани четник, по коме би нам породица послала хљеба, сланине и одјеће. То су иначе биле гладне године, па затвореници нијесу ни могли очекивати већу помоћ споља.

У најтежем положају су биле жене са малом дјецом, јер нијесу имале млијека да нахране своју дјецу, па су их храниле оним што се могло добити из кухиње. Тако су сва дјеца била неухрањена и малокрвна.

Од глади је била још тежа нечистоћа. Вашке и друга гамад су били стални становници овог мучилишта. А од свега је била најтежа шуга. Од шуге смо се просто распадали. Због тако неиздржљивог стања, на нашу иницијативу, четничке власти су нам ипак одобриле чишћење затвора. Акцију чишћења смо извеле ми жене у јулу 1942. године. Нас седам–осам млађих жена и дјевојака опрало је сву робу са затвореника и орибало собе за десетак дана. Најприје смо направиле маст, мијешајући свињску маст, сумпор и барут, којом смо се мазали, а затим купали цијеђом и водом, редом соба по соба. У казанима смо кували цијеђ и у врелом цијеђу парили, те на тај начин и дезинфековале робу, да бисмо је послије тога

носиле на рјечицу Свињачу на испирање. Робу смо тамо и сушиле, на топлом јулском сунцу. Наравно, стражари су све то вријеме мотрили на нас. Тако смо, собу по собу, опрале и очистиле, ослободивши од шуге и вашки читав затвор. То је трајало тек неколико мјесеци, док свраб и нечистоћа нијесу поново унесени споља. Пошто затвореницима у колашинском затвору иначе није било допуштено ни купање ни прање веша, поменута акција чишћења била је од значаја.

Положај жена у колашинском затвору био је у неку руку тежи од положаја мушкараца. Иако их нијесу окивали, жене су понижаване, мучене и уцјењиване. Познато је какве је муке поднијела Јевросима Капетановић, којој су клијештима чупали живо месо. Батинања су издржале тада и многе друге затворенице. Гладне и изнемогле су одвођене да рибају четничке канцеларије, спаваоне, кафане. Ноћу су их одводили на саслушања, гдје су их уцјењивали и тукли. Мало је њих под тим притиском пристало на сарадњу са четницима. Све су, углавном, имале одлично држање пред непријатељем. Горде и непомирљиве са четничком издајничком политином, оне су доказале да су истински борци за нове међуљудске односе и социјализам.

Неколико пута су четнички официри у пијаном стању послије поноћи долазили и лупали на затворску капију, тражећи да им се отворе врата да „опробају мошовке", „партизанске курве". Пошто им стражари нијесу отварали, они би дуго са капије псовали и извикивали познате четничке пароле на рачун партизанки.

Мислим да је тада мали број жена, које су прошле кроз колашински затвор, био организован. Вјероватно је било више скојевки, док је чланова КПЈ било мало. И под тако тешким условима било је организованог рада. Стварани су мали колективи за диобу хране која се добијала споља. Нарочито је било важно помоћи мајкама с малом дјецом, подизати морал и вјеру у побједу наше борбе, храбрити сестре, супруге и мајке стријељаних и погинулих бораца.

Скоро све жене, које су биле у овом затвору, биле су спремне да прихвате борбу: достојанствено држање пред неприја-

тељем, међусобно помагање и разумијевање, па се може рећи да су све оне пролазиле кроз организовану школу у којој се стицала свијест о идејама за које су се борили КПЈ и напредни дио народа. То су оне касније и доказале својим држањем и радом, јер су послије затвора пошле у партизанске јединице као борци, многе од њих дале живот или издржале тешке дане не поклекнувши до краја рата.

Кроз колашински затвор је прошло око 200 жена од фебруара 1942. до маја 1943. године. Број затвореница се стално мијењао. Једне су пуштане, друге затваране. Понекад су и читаве породице из Колашина затваране на по неколико дана. Тако су мислили да терором и страхом још у повоју убију сваку напредну мисао и жељу за слободом. Највише је било жена из Колашина и околних села, затим из Матешева, Мојковца, Бијелог Поља, Берана, Андријевице, Лијеве Ријеке, Шаховића, Жабљака и Шавника.

Пошто је партија била у строгој илегалности, могло се само наслућивати које су од затвореница биле и чланови КПЈ.

На овом мјесту бих се још осврнула на неколико појединачних судбина, на жене затворенице које у сваком случају то заслужују.

Ружа Рип је дошла у Црну Гору у јесен 1941. године. Била је партизански љекар у илегали, као и у ослобођеном Колашину фебруара 1942. Иначе је родом из Сомбора. Ухваћена је приликом погибије Баја Секулића и другова на Црквинама код Колашина. Када је осуђена на смрт вјешањем, држала се храбро. При извршењу казне одгурнула је младића који је требало да јој намакне омчу око врата, па сама себи намакла омчу, одгурнула столицу и објесила се. Тако је завршила, без суза и страха, свој млади живот, партијски илегалац и љекар.

Радмила Ћоровић (Рена Абраванер) била је супруга Јована Ћоровића, приликом чије је погибије ухваћена и рањена. Послије тога је лијечена у болници, да би затим била стријељана на Брези. Храбро се држала. Док је спроводена на стрелиште, извикивала је пароле Партији, борби, Русији. Била је члан КПЈ.

Дара Анђелић је била дјевојка из околине Колашина, из познате напредне породице Михаила Анђелића, старог црногорског официра и патриоте, чија су три сина погинула у току НОБ. Стријељана је као члан КПЈ на Брези, држећи се при том јуначки. За вријеме суђења је имала храбро држање.

Станка Радовић, члан КПЈ, родом из Доње Мораче, млада, храбра и непоколебљива. Једном приликом, када је један њен рођак, четнички официр, покушао да је омаловажи назвавши је курвом, она му је одговорила да је он издајник и кукавица, пред групом четника. Пуштена је из затвора у јесен 1942. године, да би се одмах послије тога прикључила партизанима. Касније је, са своје три сестре, погинула као припадник НОП-а у партизанским јединицама.

Радмила Недић, члан КПЈ, студент из Берана, била је кратко вријеме у Колашину, одакле је преко Цетиња и Бара спроведена у Италију. Погинула је по повратку из Италије, од четничке засједе, негдје у околини Фоче, у јесен 1943. године.

Јулка Булатовић, члан КПЈ, из околине Колашина, погинула је у петој пролетерској бригади.

Посебну пажњу заслужује Ђурђа Влаховић, родом из околине Колашина, скојевка. Доведена је једног дана, у љето 1942. године, и са капије гурнута у затворско двориште. Под сумњом да служи као веза илегалне групе са терена са градом, спроведена је у канцеларију шефа затвора Илије Ракочевића на саслушање. Тада је Илија послао једног од стражара да доведе неку од жена да је претресе. Позвали су мене. Претресајући је, иако сам наишла на комад превијене хартије у њеним њедрима рекла сам да нема ништа, на шта ме је Илија потјерао са „Марш одатле!" и затражио од стражара да доведу једну другу затвореницу, Ђурђину рођаку, да понови претрес. Она је нашла папир и дала га шефу, а он је послије тога тукао Ђурђу гвозденом шипком којом се служио као шталом, тако да је Ђурђа била сва модра од тих батина. Онда је доведена код нас у собу. Пошто ту никога није познавала, осим мене, послије оног нашег кратког сусрета, пришла ми је и сво вријеме њеног боравка у затвору провеле смо заједно. Сјутрадан су је извели на су-

ђење, а истог дана поподне извршили смртну казну вјешањем, у исто вријеме када је стријељана и једна група мушкараца на Брези. Док је била са нама у соби, била је мирна, присебна, као да се ништа није догодило. Није се жалила на тешке батине од којих није могла ни да лежи. Као да је била свјесна да је и њен живот, као и многих њених вршњака, морао да буде принесен на жртвеник слободе. Са мном је за то вријеме мирно разговарала о својим укућанима – брату у партизанској герили, мајци, снахи и њиховој дјеци. Оставила је поруке за њих. „Кад ми дође снаха, реци јој да чува мајку и дјецу, и да је све то морало тако да буде". Када се вратила са суђења и саопштила нам пресуду – смрт вјешањем – рекла је то мирно и прибрано као да је то дио свакодневице. Одлазећи на Вујачића ливаду, на вјешање, поздравила се са нама без сузе у оку. Извикивала је пароле, поручујући четницима да није далеко дан када ће и они висити на вјешалима. Гледајући је посљедњи пут, плакале смо. Сазнале смо да је и она сама себи намакла омчу на врат. – Ово кратко познанство са дјевојком чобаницом, херојем, остаће нам у живом сјећању заувијек.

Јевросима Капетановић је из колашинског затвора интернирана у Студеницу маја 1943. године, одакле је побјегла и прикључила се покрету. Погинула је као борац Шесте црногорске бригаде.

Међу затвореницама које су својим примјерним држањем позитивно утицале и на остале, као комунисти и скојевке, истицале су се: Роса Зечевић из Берана, једна од првих затвореница, провела је тамо скоро цијелу 1942. годину, храбро је поднијела очево извођење на стријељање на Брези у прољеће 1942. године, а од 1943. године се прикључује партизанима; Евгенија–Гена Кораћ, члан КПЈ, учитељица, родом из Ђаковице, супруга Душана Кораћа, старог комунисте, који је стријељан на Брези у јесен 1942. године; Новка Тмушић, домаћица из околине Берана, члан КПЈ; Рабија Делевић, радница из Берана, члан КПЈ; Златија Драшковић, из окслине Колашина, члан КПЈ; Јелица Ћетковић, из околине Берана, члан КПЈ; Драга Дедовић–Ђилас, из околине Берана, члан КПЈ; Солумија Благојевић, из околине Никшића, члан КПЈ; сестре Златана и Стојанка–Цока Поповић, из околине Берана; Јелисава Ђукић, из

околине Берана; сестре Деса и Мара Анђелић, из околине Колашина; Милка Томовић, из Матешева; сестре Даница и Милка Раосављевић, из околине Колашина; Зорка Ћетковић, из околине Колашина; Аница Ђурашиновић, из околине Колашина; Лепосава Лакићевић, из околине Колашина; Милица Кривићевић, из околине Колашина; Деса Анђелић, професор, родом из Пирота, чији је супруг Војо стријељан на Брези; Јулка и Бојана Шуковић, из околине Колашина; Дара Јанкетић, из околине Колашина; Боса Зекић, са Мурина; Дара Мићовић, из околине Берана; Бранка и Крстиња Голубовић, из Берана; сестре Роса и Мара Боричић, из околине Берана; Марија Боричић, из околине Берана; Дара Стијовић, из околине Берана; Миљојка Боричић, из околине Берана; Дара Куч, из околине Берана; Дара Крстајић, са Дурмитора; Дара Радојевић, из Колашина; Милка Лашић, из Мојковца; Стана Милошевић, из околине Берана; Санда Ракочевић, из Требаљева, и многе друге чијих се имена више не сјећам.

У веома тешком положају су биле, како рекосмо, жене са малом дјецом. Уз врло оскудну затворску храну, њима су помагале затворенице које су добијале понекад храну споља. Наравно, то није било довољно. Хигијенски услови су били тако рећи никакви, тако да мајке нијесу биле у могућности ни да оперу то мало робе што се затекло на њиховој дјеци. Неухрањена дјеца су се често разболијевала. Са малом дјецом су биле: Евгенија Кораћ, Новка Тмушић, Рабија Делевић, Јека Драговић, Дара Стијовић, Стојана Луковић, Зана Секулић, Милена Дрљевић–Тривунац и цијела породица Дага Ракочевића.

Напредовањем партизанског покрета у прољеће 1943. године, јаке партизанске снаге су се нашле надомак Колашина – на Сињајевини, Вратлу и Бјеласици, тако да су у то вријеме четници већ били принуђени да расформирају затвор. Италијанима је 27. априла предато око 300 затвореника, међу којима је било око 50 жена и дјеце, који су интернирани за Бар. У мају Њемци преузимају власт у Колашину. Остатак затвореника је средином маја спроведен према Андријевици, гдје је у Краљским Барама стријељан један дио, а многи интернирани у Грчку или у Албанију. Тада је једна већа група жена упућена у затвор у Манастир Студеницу.

Тако је 14. маја 1943. године колашински четнички затвор престао да постоји.

ОД БАРА ДО СЛОВЕНИЈЕ

Послије капитулације Италије, Њемци су од црнокошуљаша преузели Барски логор и одмах предузели мјере за његово расформирање. Из неких мјеста Црне Горе дошле су делегације, па су уз њихову гаранцију пуштани затвореници. Из Никшића, Даниловграда, Берана и Андријевице нијесу дошле делегације, па су из ових мјеста пуштани само стари, жене са дјецом и болесни. Задржани су млади, способни за рад – око 240 мушкараца и жена. Крајем октобра одведена је и ова група, и Барски логор је престао да постоји.

Повезали су нас једно за друго и у покривеним камионима уз наоружане стражаре спровели преко Цетиња, Подгорице, Скадра, долином Дрима и преко Кукса за Призрен, гдје смо остали два–три дана у баракама, а затим наставили пут за Урошевац. Ту су нас смјестили у фургоне, закључали и транспортовали преко Београда и Будимпеште за Беч. Путовање је трајало осам дана. За све то вријеме од Бара до Беча добили смо по један хљеб у Скадру и Суботици – за десет дана два килограма хљеба. О другој храни није било ни говора. У фургонима је било прострто по мало сламе. На њој смо сједјели или лежали, изнемогли од глади и умора, а понеко и болестан.

Послије осам дана путовања стигли смо у неки логор у близини Беча. Ту су нас задржали недјељу дана, дезинфековали и очистили. Подијелили су нас у три групе по осамдесет и послали у три фабрике у околини Винерној штата (Бечко ново мјесто) на присилни рад. Била сам у групи која је дошла у „Тритол". То је била фа-

брика у којој су се кувале хемикалије – сумпор и друге, па се та полужитка маса сипала у разне калупе бомби и граната. Радило се по дванаест сати у смјенама, од седам до седам. Рад је био веома напоран, ваздух загађен и отрован, тако да смо послије неколико мјесеци сви добили жуту боју косе, очију и лица, по чему су становници из околине препознавали да смо из „Тритола". Поред нас Црногорки, ту је било радника из скоро свих поробљених земаља Европе. Око три стотине жена из разних крајева Југославије, Пољске, Чешке, Грчке... било је смјештено у огромном подруму у којем смо спавале на троспратним креветима. Ту смо имале и купатила те смо се послије сваке смјене купале, јер смо биле затроване ваздухом и хемикалијама са којима смо радиле. За набавку хране добијали смо карте–бонове са којима смо могле да узмемо два и по килограма хљеба, нешто маргарина, шећера и три килограма кромпира недјељно. То смо могли да купимо у радњи која се налазила у непосредној близини. Фабрика са огромним двориштем и зградама била је ограђена жицом. На капији су били стражари.

Послије извјесног времена добиле смо тзв. Аусвајс, легитимацију која је важила само за оближња села око Теразијенфелда, гдје се такође могло понешто купити, јер смо добијале по пет–шест марака недјељно, како бисмо могле купити намирнице са боновима. За даља путовања морали смо имати објаве које су издавали службеници из управе. Недјеља је била слободан дан. Нешто касније, почеле смо да мислимо на бјекство. Требало је све добро проучити и припремити. Дошла је зима, дуга и хладна. Ми смо с времена на вријеме узимале објаве и ишле до Винерној штата, па и Беча, који је био удаљен око 40 километара. Обилазиле смо Беч, споменике, музеје, тргове, метро... Ишле смо недјељом у групама од четири–пет. Објаве смо добијале само у правцу Беча, а никако у правцу Граца и Југославије. Те зиме 1943–44. више пута смо ишле у Беч, између осталог и да нађемо везу за пребацивање у Југославију. У Бечу је тада било много страних радника, међу којима се чуо и наш језик, али се нијесмо усуђивале да са њима разговарамо јер смо се бојале какве шпијунаже. На логорски живот смо навикле некако. Дружељубље и слога, држање пред Њемцима било је на висини. Њемачки официри су нас истицали као примјер својим сународницама које су са странцима одржавале љубавне везе и говорили им – што не виде како се ми гордо држимо и колико полаже-

мо на своје достојанство и морал. Гледале смо да не радимо или да, по упутству старих радника, Чеха и Пољака, који су ту одраније радили, погрешно пунимо те калупе. Зато су нас кажњавали и пребацивали на теже послове – утовар сандука у вагоне или разне послове у дворишту, на цичи од –30 °С. Тако смо нас пет у групи радиле напољу, одакле нас је један стари Аустријанац, пословођа, узео у магацин да му помажемо при чишћењу репе, купуса и друге хране и њеном припремању за кухињу. Ја сам нешто из школе знала, а и тамо сам интензивно учила њемачки, па сам са старим Петер Пуцом успоставила пријатељство. Он ми је причао о догађајима из 1919. године, а затим и о 1938, када је извршено присаједињење Аустрије њемачком Рајху. Народ је био у већини против „аншлуса" и мрзио је фашисте – причао нам је он. Он је слушао вијести преко радија и преносио нам све што је чуо. На нашу молбу, биљежио је мјеста у којима се воде борбе у Југославији. Говорио нам је о борби партизана у разним крајевима наше земље и искрено се дивио херојству нашег народа, па је тако и нас цијенио и желио да нам помогне. Тако јединствене и одважне, иако под директном контролом њемачке полиције, која је у фабрици вршила надзор, ми црногорске жене–партизанке служиле смо за примјер и радницима из других земаља, па су нас углавном сви веома цијенили.

Кад је прошла зима и дошло прољеће, нестрпљиво смо очекивале и планирале како да се извучемо одавде. Када сам рекла нашем пријатељу Аустријанцу да хоћемо да бјежимо према словеначким планинама и шумама, он се прво запрепастио нашом одлуком и рекао да је то немогуће, али је обећао да ће видјети шта може учинити за нас. Послије извјесног времена донио нам је бланко објаве овјерене печатом, а ми смо испуњавале име и назив мјеста – тј. Грац–Лајбниц (Липнице – мјесто поред саме словеначке границе). Тада смо почеле да се припремамо. У строгој тајности подијелиле смо се на групе од четири–пет дјевојака које су биле здраве и могле да издрже напоре који их очекују.

Почев од краја маја, током јуна и јула 1944. године из ових логора изишла је сигурно половина жена и мушкараца, управо захваљујући овим објавама и вези са старим Петером. Свака група је имала свој начин и своје доживљаје на путу до словеначких партизана.

Ја ћу описати како сам са једном групом изишла и повезала се са партизанима у Словенији.

Негдје почетком јуна нас четири из „Тритола“ пошле смо у Винерној штат, на жељезничку станицу, узеле карте до Граца и пошле. Све је текло нормално, јер нам уз објаве нијесу правили проблеме. У Грацу смо изишле и сљедећим возом смо без карата, јер нијесмо имале објаве за даље, пошле у правцу Марибора. Крију ћи се по клозетима у возу, стигле смо у Марибор једне недјеље поподне. Марибор је био пун њемачке, и за нас још опасније, усташке војске. Куда сад? Нијесмо познавале ни град, ни људе, нити смо знале како да ступимо у везу са неким ко би нам помогао.

У једном парку наишле смо на неке наше раднике, који су радили у сусједном Лајбницу, варошици недалеко од Марибора у Аустрији. Са њима смо се вратиле у Лајбниц и пријавиле Гестапоу под другим именом, као српске избјеглице, које су побјегле испред партизана и дошле добровољно на рад. Они су нам дали легитимације, посао у фабрици и карте за куповину намирница. Ја сам написала писмо да се спреми још једна група и дође на жељезничку станицу у Винерној штат. Са новом легитимацијом, под новим именом и презименом, пошла сам сљедеће недјеље и довела још једну групу, а трећа је дошла одмах за нама у Лајбниц. Из Лајбница смо ишле недјељом у Марибор и тамо пронашле везу, која нас је даље прослиједила на Похорје.

Тешко је било доћи до везе у Марибору, граду у коме се осјећао страховити притисак њемачке солдатеске. Ишле смо у паровима преко Драве и на десној обали угледале шибље, њиве и ниске сиротињске куће. Пошле смо тамо „да тражимо посао“. Рачунали смо да ће нам неко од тих сиромашних сељака помоћи да добијемо везу с Партијом. Тако је и било. Једне недјеље, док смо радили на њиви, у разговору са домаћицом сазнали смо за неког њеног познаника, комунисту, са којим смо касније ступили у везу и договорили се како да се пребацимо.

Један покушај нам је пропао. Једне суботње вечери стигле смо, по договору, јужно од Марибора на цесту према Словенској Бистрици. Тамо смо поред цесте, у некој шумици чекали. Скло-

њени за дрвеће, чучећи, провели смо читаву ноћ чекајући „везу“ која је требало да нам се јави одређеним звиждуком. Међутим, „веза“ се није појавила. Читаву ноћ су пролазили камиони, тенкови, мотоцикли, на два–три метра од нас. Ми смо ћутали без даха, непомично прибијени уз дрвеће, и тако дочекали зору. Кад је почело да свиће, пошле смо, по договору, по двије ка граду, односно, према нашем шипражју поред Драве. Тамо смо се повезали и договорили поновни покушај, сљедеће недеље. Онда смо пошле у град, на жељезничку станицу, и одатле поново у Лајбниц. Када су нас позвали у канцеларију да питају куда ми то идемо сваке недјеље, одговориле смо да имамо момке, љубавнике, и да идемо њима.

На крају, негдје у јулу, успјели смо. Дошла је „веза“ на једну станицу јужно од Марибора. Мени је било речено како ће изгледати. Попели смо се у воз и ишли неколико станица у правцу Сл. Бистрице. Кад је „веза“ изишла, изишла сам и ја са једним мушкарцем. Онда су остали у паровима пошли за њим и за мном према селу. Затим смо скренули, па кроз шумице, ливаде, њиве, скоро трчећи (ишли смо 4–5 километара) стигли на једну ливаду близу шуме и ушли у једну шталу. „Веза“ нас је напустила, а са тавана, из сијена, изишла су пред нас два наоружана партизана. Прво смо се уплашили, па кад смо угледали петокраке били смо срећни, плакали смо од среће. Они су нам дали нешто хране, која је била припремљена за нас. Одатле смо ишли малтене слободно кроз многа словеначка села и попели се на Похорје. Стигли смо до партизанских јединица, којих је било доста на Похорју. Тамо су нас распоредили по четама. Најзад смо постигли оно о чему смо сањали тако дуго. Коначно: слобода, партизани, свој народ, своја Партија – због чега смо толико муке и поднијеле.

У Словенији, у партизанским јединицама, неухрањене и слабо обучене али ипак срећне, остајемо до краја рата – маја 1945. године.

ВЕЛИМИР – ВЕШО ДРАКУЛОВИЋ

ЧЕТНИЧКА ПРОПАГАНДА У КОЛАШИНСКОМ ЗАТВОРУ

Увод

Кроз Колашински затвор, који су одмах по нескривеној издаји и отвореној сарадњи са италијанским окупаторима организовали четници, за нешто више од годину дана четничке страховладе прошло је неколико хиљада партизана, родољуба и симпатизера НОП, од којих су стријељане стотине затвореника. Тачан број убијених још није утврђен.

О четничкој пропаганди, што је тема овог реферата, није једноставно говорити, зато што је та пропаганда настала и вршена у специфичним условима (окупација земље, народноослободилачка борба, четничка и национална издаја, компликовани међународни услови – особито у погледу третмана и улоге југословенске владе у избјеглиштву, коју су неки савезници обилато помагали, особито њен истурени дио у виду четничке оружане силе и др.), као и зато што о томе нема довољно историјских докумената и других материјала на које би се озбиљније могло ослонити, изузев оних из четничких извора, који су и написани у пропагандне сврхе и усмјерени на изазивање страха од „комунистичког баука", као највеће опасности за бивши поредак и власт окупатора. Основни циљ те пропаганде, усмјераване од стране окупатора непосредно заинтересованог за гушење општенародног устанка и од стране југословенске владе у Лондону, био је идентичан стремљењу окупатора, да потпуно и по

сваку цијену угуши НОП и уништи Комунистичку партију која му је стајала на челу, заједно са најпрогресивнијим и патриотски оријентисаним снагама друштва. Од тог „баука", од страха да ће буржоазија изгубити позиције и изгледе за поновно узимање власти, четници и њихови наредбодавци из Лондона, ради постизања свог циља, нијесу презали ни од чега, па ни од пактирања са Хитлером и Мусолинијем. Да би постигли своје класне циљеве, представници буржоазије у лицу четничког покрета Драже Михаиловића, покрећу своју већ поражену и разврлашћену машину, сав преостали подофицирски и официрски кадар који им је остао вјеран, све структуре бивше власти: жандармерију, полицију, финансе, граничаре, ниже и више чиновнике, као и сав олош доушника и шпијуна бившег режима. Уз богату помоћ окупатора, помоћ владе у Лондону и Англо–Американаца, та братија покреће својеврсну пропаганду, равну Гебелсовој, која се уз то проводи под нечувеним терором у читавој земљи, а посебно у затворима. Пошто је овдје ријеч о Колашинском затвору, то ћу се трудити да изнесем утиске само о ономе што се дешавало у том затвору и око њега.

Моје излагање базирано је на личном сјећању и искуству стеченом у петомјесечном заточеништву у том затвору, која сам послије рата забиљежио за своје потребе и у неколико прилика објавио у дневној штампи, што сматрам и највећом вриједношћу овог написа, а затим и на документима до којих сам могао доћи у Историјском институту СР Црне Горе, који су, такође по мом сјећању, у облику националистичке штампе и разних прогласа и објава, смишљено протурани у затвор и били коментарисани од стране затвореника.

Излагање сам ограничио само на догађаје везане за Колашински затвор, смјештен у згради старог затвора, не дотичући се стања у тзв. сресном затвору, у коме је затворски режим био нешто блажи, јер ми то стање није познато.

Средства четничке пропаганде

Једно од најубитачнијих средстава четничке пропаганде био је психолошки притисак, срачунат на потпуно сламање идејног

и борбеног морала, убијање перспективе и вјере у побједу борбе против окупатора код затвореника. Тај притисак се састојао у протурању лажних и алармантних вијести о тобожњем расулу партизана и њиховом краху, чему су ишле у прилог погибије истакнутих руководилаца НОП-а, као што су: Бајо Секулић, Будо Томовић, Бранко Делетић, Милан Куч и др., као и други неуспјеси партизанских јединица и њихово повлачење, те неуспјеси Црвене армије на Источном фронту. Циљ тог притиска састојао се у изазивању малодушности међу затвореницима, чему је снажан допринос давало и њихово малтретирање, злостављање, понижавање и изнуривање несаницом, глађу, батинањем, даноноћним саслушавањем, суђењем и свакодневним стријељањима и вјешањима, а надасве ноћним одвођењима појединаца и група под циничним изговором да се иде на утоварање и ношење муниције, да се одлази за Србију, за команданта јаруге, да се ђубри терен за сађење на Брези, која је била њихово главно стратиште, итд. Посебан облик притиска било је сабијање више десетина затвореника по тијесним каушама које у нормалним условима нијесу могле да приме више од 3 – 4 затвореника, а у тзв. великој кауши и преко стотину њих, тако да затвореници нијесу могли ни да сједну, а камоли да легну, поготово када је међу затвореницима било доста њих са оковима а потом и неизвођење затвореника ван, чак ни ради физиолошких потреба, што је доводило до несношљивих ситуација због смрада у каушама. Четници малтретирају и вријеђају не само заточенике него и њихове породице. То чине разним вулгарним псовкама. Мајке, сестре и жене, које долазе у посјету, називају разним најпогрднијим именима (партизанске курве, Мошина копилад и сл.).

Од свих средстава, у овом реферату посебно сам мјесто дао сљедећим елементима, који су, према њиховом вјеровању, имали најснажнији ефекат међу затвореницима:

– обиласцима затвора од стране бројних четничких главешина, при којима су они, поред малтретирања и понижавања затвореника, настојали да код њих сломе борбени и револуционарни дух и да појединце међу њима вежу уз сопствену издају или их учине својим доушницима;

– откопавању тзв. „пасјег гробља“ на десној обали ријеке Таре, на излазу из Колашина према Матешеву, што су припреми-

ли са посебном пажњом, а са циљем да НОП прикажу „мрачном епохом равном лудилу", а организатора покрета КПЈ и његове носиоце изродима, убицама, садистима и крволоцима, чији је једини циљ приграбљивање власти путем ликвидирања „народних првака и чувара светиња";

– штампи која није имала искључиво четнички карактер, јер су је организовали тзв. „националистички елементи", али која се у остваривању пропагандних циљева служила истим средствима и методама;

– прогласима и објавама четничких штабова у којима су истакнути основни пропагандистички ставови и окупаторским лецима, које су смишљено ширили и протурали међу затвореницима, са циљем да сломе њихов морал.

Ђуришићево пропагандно одјељење

Штаб Лимско–санџачких четничких одреда имао је своје пропагандно одјељење. На челу тог одјељења налазио се професор Ристо Ковијанић. Ово одјељење је формирано негдје почетком љета, 1942. године, у Колашину. Оно је било веома активно у развијању и ширењу четничке пропаганде, како у народу тако и међу четницима, па и међу затвореницима. Тако је, на примјер, то одјељење штампало прогласе, прописе, наредбе, летке и друге четничке пропагандне материјале. Нешто од тога (прогласе и летке) четници су преко управе затвора и других четника протурали у колашински затвор међу затворенике, како би и тим путем дјеловали на њих.

Поред раније поменутих националистичко–четничких памфлета, као што су били „Пакао или комунизам у Црној Гори", „Глас Црногорца" и остало, па и „Равна Гора" која је добављана из главног штаба Драже Михаиловића, ово је била додатна пропагандна активност Ђуришићевих четника и његовог штаба, чије је пропагандно одјељење, поред издавачке дјелатности, организовало и

друге пропагандне манифестације – откопавање „пасјег гробља" и друго.

Међутим, они су у том имали мало успјеха, и у народу, а још мање међу затвореницима.

Штампарију за штампање пропагандног материјала четници су довукли чак из Прекобрђа у Колашин. Ту штампарију (машину) донио је, 1932. или 1933. године, Томаш Ранчевић, из Америке. То су некако дознали четници, заплијенили је, а онда је оспособили за рад.

Поменути професор Ковијанић је и сам повремено долазио у затвор и разговарао са појединим њему познатим затвореницима. Он је, правдајући примање оружја од окупатора, говорио: „Нама четницима пребацују да смо примили италијанско оружје, што није тачно. Ми смо узели – повратили оно што су нам они узели приликом наше капитулације, па сада ми то од њих плијенимо".

Дакле, четници су и на тај начин покушавали да пред народом оправдају отворену сарадњу са окупатором.

Обиласци затвора

Обиласци затвора од стране четничких главара имали су посебан значај, јер су, поред пропагандних циљева, имали и карактер садистичког наслађивања над затвореницима, међу којима су четнички функционери многе познавали као људе који су прије и у току рата имаи велики углед у народу, па су тим путем хтјели да их понизе.

Обиласке су вршили сви истакнутији функционери у Ђуришићевом штабу, почев од самог Ђуришића, који се у обиласцима није дуго задржавао, преко његових најближих сарадника Љуба Минића, Андрије Весковића и Светозара Добрашиновића, па до чланова тзв. пријеког војног суда на челу са његовим предсједником Марком Миловићем.

Кад је у затвор долазио Љубо Минић, а те посјете су биле прилично честе, у каушама је владала психоза нервозе и страха од понижавајућих и дубоко увредљивих ријечи тог бруталног циника. На кога би се он окомио, а обично је то чинио са њему познатим затвореницима, тај несретник је морао да трпи поред грозних увреда још и тешке батине. Многи преживјели другови вјероватно се сјећају врло честих, непријатних и за све затворенике увредљивих ријечи овог крволока. У дијалогу са Радулем Вујисићем, поштанским службеником из Колашина, кога је Минић знао брутално да вријеђа и физички малтретира, приликом посјете великој кауши у којој се најдуже задржавао, ваљда зато што је у њој било највише затвореника, стао би одмах на улазу, раскречио ноге, држећи у руци дренов штап са главом која је личила на топузину и обраћајући се Радулу иронично узвикнуо: „Смрт фашизму, Рашо". Кад би Радуле оћутао Минић би свој поздрав још гласније поновио, захтијевајући од њега одговор. Пошто би му, испровоциран таквим наступом, Радуле одговорио да тај поздрав није за свакога, овај би на то, исколачивши очи, направио корак–два према њему, завитлао штапом и рекао: „Шта велиш, није за свакога, а је ли за твоју Мару што спава са партизанима и курва се са њима док ти овдје лежиш". Након што би му Радуле одговорио да то није његова брига, захтијевајући да Минић остави његову жену на миру, овај би окренуо штап наопако и оном „топузином" почео бјесомучно да удара по глави Вујисића, псујући му при томе партизанску мајку. Од силних удараца Радуле се покушавао бранити рукама све док не би крвљу обливен и изнемогао пао на патос.

Кад би Минић други пут долазио, жртва је био Мишо Тошић, тај побожни и мирни старац, чија је читава породица била у партизанима. Са њим би Минић разговарао на други начин, без батина, али ништа мање брутално, оптужујући га за издају Христове вјере и говорећи му: какав је он Србин када се са свом кућом удружио са комунистима, како га није срам што потура жену и кћерке аморалним типовима, који не знају ни за вјеру ни за морал. Пошто би му Мишо на то љутито одговарао, да је са сваким ко се против окупатора бори за слободу и да је његова породица поштена, а његова жена и кћерке добро знају шта раде, с ким се друже и за шта се боре, Минић би му узвратио да комунисти не само што не поштују религију него тобоже и скрнаве односе са најближом родбином,

отац живи са кћерком, брат са сестром, мајка са сином, а о широј родбини и да се не говори. На овакве и сличне измишљотине, огавне лажи и клевете, које су биле битан и саставни дио четничке пропаганде, одговарали су у хору многи затвореници да то није истина, већ гебелсовско–четничка пропаганда. Минић би тада, витлајући штапом, пријетећим тоном викао: „Бандо једна, показаћемо ми вама шта је истина, видјећете ви свога бога Сталјина", а затим би се окренуо и отишао.

При сљедећем доласку Минић би се окомио на Васа Булатовића – Ћаћића, којег је нападао због наводне „издаје своје капиталистичке класе". Минић би му обично знао рећи да је Ћаћић у Колашину важио као један од највећих антикомуниста, па откуда одједном да оде са њима? Кад би Булатовић одговорио: да сте и ви, господине Минићу (мислећи при томе на четнике), дигли устанак против окупатора, био бих са вама, а овако, пошао сам на ону страну која се бори за слободу", Минић би му знао рећи да су то његове трговачке махинације и да сигурно има неки други интерес.

Једном приликом Минић се поново устремио на Вујисића. „Смрт фашизму, Рашо". Кад би му Радуле као из топа одговорио: „Слобода народу, Љубо", Минић би се накостријешио и почео га ударати штапом, вичући: „Слобода трапу и кромпирима, а не јадноме народу", и додајући, уз додјељивање појединачних удараца штапом по Радулу: „Ево ти за твоју слободу, ето ти за ону твоју курветину Мару, што си је оставио комунистима да ти је ј....", све док Радуле поново не би пао, што је Минић знао да пропрати коментаром да је јадна она земља коју жене треба да ослобађају. Иако изударан и у веома тешком положају, Радуле је налазио снаге да каже да су наше жене боље од неких људи који служе туђинима и боре се против свога народа. Наравно, послије сваког овако храброг, али заједљивог Вујисићевог одговора, Минићев штап би се бјесомучно обрушио на његову главу и плећа. Због свега овога, сваку Минићеву посјету затвореници у великој кауши су а стрепњом пратили, јер су малтретирање и понижавање Вујисића и осталих другова осјећали као своје, а његову одважност и храброст солидарно примали као заједничку.

Скоро свакодневно, нарочито за вријеме получасовне „шетње" у кругу затвора, затвореницима је прилазио шеф затвора

Илија Тутов Ракочевић. Тај стари и превијани полицијски лисац као да је био задужен да води провокативне и чисто политичке разговоре. Истини за вољу, за разлику од Минића, он није био тако груб према затвореницима. Наиме, није их лично вријеђао и малтретирао, али је то чинио разним другим мјерама и путем својих потчињених. Имао је и пар доушника међу затвореницима, као на примјер Петра Џогаза, који су га редовно обавјештавали о свему што би примијетили у затвору. Но пошто се то знало, људи су се чували од таквих, избјегавајући отворене политичке разговоре. Чим би дошла нека нова група затвореника или истакнутији појединац, њега је Илија убацивао међу њих, па су неки у почетку томе насиједали. Илија је преко Џогаза протурао и неке пропагандне и алармантне вијести, као, на примјер, да се руководство НОП-а разбјежало и да је разбијен партизански покрет. Када им више Џогаз није могао користити, задужили су га за окивање „најопаснијих" комуниста, а служио је и као кључар.

Иначе, шеф затвора је највише волио да разговара са истакнутим борцима – комунистима, као и са старим ратницима—родољубима, као што су били Радомир Јованчевић, Велимир Вујотић, Мишо Вуковић, Новак Вујошевић, Маркиша Вујовић, учитељ Блажо Бошковић, Батрић Зечевић, Ђуро Раосављевић, Благота Селић, Томица Јојић, Радисав Радевић и други. Рјеђе је разговарао са другарицама, али се сјећам да је у неколико наврата водио дијалог са др Ружом Рип, Ђурђом Влаховић, Росом Зечевић и још некима. Када је Ружу Рип пред њено вјешање упитао има ли неку жељу, тј. хоће ли тражити помиловање, она му је одговорила да неће од четника тражити никакву милост и да једино моли да је стријељају, а не објесе, јер као жена не би жељела да умре на вјешалима. Поента свих његових разговора са затвореницима била је да се не чуди што се за комунизам опредјељују радници, сиромашни сељаци и занатлије, ђаци и студенти, већ шта траже у комунизму синови богатих трговаца, као рецимо Момо Лончаревић (на кога би при томе и прстом показао), чији је отац богати трговац, или богати сељаци, када ће им комунисти све то одузети. На ово су му обично одговарали Радомир Јованчевић и Маркиша Вујовић, говорећи да ово сада није социјалистичка револуција, него НОБ, чији је циљ ослобођење земље од окупатора, и да у тој борби треба да се нађу сви који воле слободу. Ракочевић би на то примијетио да је то тако само на ријечима,

а ако комунистима пође за руком, „као што неће", да узму власт, онда ће бити као у Русији, јер он добро зна комунисте шта мисле и како раде, пошто је имао прилике да се с њима сусреће и прије рата као полицијски писар. Ракочевић је често имао обичај да каже како су комунисти пропали ђаци и студенти, да су то подстрекачи нереда, да трују народ незнабоштвом, неморалом и другим заразама.

Кад је год доведена нова група партизана, обично би се сјатило више четничких главешина. Тако, на примјер, када су из Куча доведени Маркиша Вујовић, Божо Ј. Вуксановић и Велимир Дракуловић, већ сјутрадан, 17. марта 1942. године, у затвор су дошли мајор Андрија Весковић, капетан Радевић и у пратњи са њима шеф затвора Илија Ракочевић. Том приликом су, по правилу, сви затвореници у великој кауши устајали, осим једног који се звао ..... а чијег се имена не сјећам. Он, због тешких батина које је раније добио, није могао да устане, па је склупчан лежао на средини кауше. Пошто су по њему шетале бијеле вашке на црном сукненом капуту, то је и поред тјескобе, око њега било мало више простора. Напријед наведени четници упали би надмено и бахато, без иједне ријечи. Примјетивши склупчаног једног, Весковић, гурајући га ногом, упита: „Зашто овај не устаје". Ракочевић брзо одговори: „Сигурно је болестан", па и сам поче да га гура и да виче: „Дижи се". Но како Богавац на то није реаговао, Илија нареди командиру страже Ницовићу да донесе канту воде, а капетан Радевић додаде: „Сигурно симулира". Када је један од млађих стражара донио воду и сасуо је на премлаћеног Богавца, овај само болно јекну и мало се промешкољи. Видјевши да Богавац и даље не устаје, четници нагло своју пажњу скренуше на остале затворенике. Наједном Весковић упита: „Гдје су она тројица из Куча, што смо их јуче довели". То му је било познато отуда што је он са својом пратњом ту тројицу довео из Куча у Колашин. На позив Ракочевића ми иступисмо напријед, а Весковић иронично упита: „Како вам је пријао нови квартир. Сигурно вам је било необично без другарица – партизанки". Пошто нико на ову провокацију не одговори, капетан Радевић додаде: „Ћуте као курве, а курве и јесу, чим су од војске направили куплерај".

„Господине капетане, наша војска није то што ви кажете и мислите. То је најпоштенија војска која данас постоји у нашој по-

робљеној земљи. Она се бори против окупатора, за слободу земље", храбро одговори Маркиша Вујовић. На питање Весковића: „Шта сте ви радили прије рата", Вујовић му рече да је студирао у Београду. „А тако", примијети Весковић и настави да су студенти и завели овај народ на странпутицу, да је боље било да су више студирали а мање политизирали, да су затровали људе некаквом чивутском идеологијом, да не знају ни за бога ни за краља, нити за своје ближње, да код комуниста нема ни мајке, ни сестре, већ као Јевреји спавају са сестрама, скрнаве родослов и погане вјеру Исусову, и да служе свакоме ђаволу и некрсту, само не своме народу и својој отаџбини.

Пошто му је Божо Вуксановић опонирао, храбро говорећи да то није истина, већ гола лаж и пропаганда, да су комунисти прави борци за слободу, који предводе народ за најљепше идеале у борби за ослобођење од туђинског ропства, Весковић га је упитао да ли је он комуниста чим тако говори, па кад ми је Божо одговорио да није, али би му била част да јесте, у разговор се умијешао капетан Радевић питајући Божа шта је по професији. А кад је сазнао да је ђак, и да је похађао Пећку гимназију, Радевић је оштро додао да је Пећка гимназија била једна од најзараженијих школа комунизмом у земљи, па да се не чуди што овај тако реагује.

Окренувши се Дракуловићу, Весковић упита да ли он бјеше оно момче, пријатељ Сава Петрова Вујошевића, што му је о глави радио, онај Блажов и Драгишин курирчић (мисли на Блажа Јовановића и Драгишу Ивановића). Када му је Дракуловић одговорио да никоме сем окупатору није радио о глави, Весковић је са љутњом у гласу упитао – а ко је онда побио оволико невиних и поштених људи у Колашину, кад нијесте никоме осим окупатору радили о глави, ко их мртве понизи и гробљу у које су сахрањени даде име – пасје гробље, нико други него комунисти, пријетећи при томе да ће све то бити наплаћено партизанским главама, и додајући да је то комунистичка завјера против свега што се крстом крсти и богу моли, међународна завјера коју предводе Јевреји, а доказ за то је Моша Пијаде, агент Коминтерне, који вршља по Црној Гори и убија Србе и Црногорце за некакве туђе интересе.

Охрабрен ставом Весковића, увијек присутни таквим обиласцима, Ракочевић настави да комунисти хоће да се домогну власти и богатства, да олако дођу до туђе имовине, па да је онда дијеле нерадницима, пропалицама и „гуланферима", као у Русији, желећи да колективизирају с муком стечена богатства и имовину, да народ натјерају у колхозе, да ропски раде и иду у ред на казан за порцију скроба, а да се „комуњаре" шепуре као какве аге и бегови.

Док се водио овај неравноправни, али са наше стране смјели дијалог са четничким главарима, у кауши је владала тишина.

Слична слика се појавила и крајем марта те године, када су довели Груја Спахића, Мираша Милића, Мила Црног и Новака Вујошевића. Тада је у велику каушу дошла читава група брадоња, на челу са Марком Миловићем, Љубом Минићем, Божом Јоксимовићем и другима, који су у пратњи Илије Тутова обилазили затвор. Миловић је са сарказмом узвикнуо: „Смрт фашизму", на шта је Минић, церећи се, додао „Слобода трапу", уз то рекавши да се партизани за то боре да народу испразне трапове и амбаре, да га посве осиромаше, а онда униште. Што ће народу таква слобода, кад остане без домова, крова над главом и без основних средстава за живот. Придружујући им се, Јоксимовић је рекао да су партизани пошли с грлом у јагоде, без икаквог ратног искуства, без оружја, голоруки, на велику италијанску империју, да су подигли некакав устанак који је након неколико дана пропао, а онда народ препустили казненим експедицијама, које пале, пљачкају и убијају, питајући се – зар је то борба за слободу, и кога ће да ослободе кад окупатор све уништи.

Кад је неко од затвореника рекао да нема борбе и слободе без жртава и да би било мање страдања да смо сложни и јединствени, Минић је затражио да се слободно јави тај ко то каже, а кад се нико није јавио из страха, јер су четници са којима је вођен дијалог били углавном чланови четничког пријеког војног суда, чији је предсједник био присутни Миловић, неко од главешина је цинично рекао: „Ето ваше храбрости". Четничке главешине су и водиле овакав разговор са намјером да испровоцирају затворенике, да би

га окончале пријетњама да ће убити, заклати, објесити, што су стално и чинили.

Приликом сљедеће посјете затвору, која ми је такође остала у сјећању, а коју је предводио замјеник Павла Ђуришића – Добрашиновић, са судијом Вулом Влаховићем, студентом медицине Бранком Дрљевићем и другима, обиђене су све кауше, почев од јединице (самице), затим тзв. кауше смрти, преко судске (чувене седмице), па све до велике кауше. Добрашиновић и његова пратња свуда су се задржавали по десетак минута, а највише у великој кауши. Чим је стао на врата велике кауше, Добрашиновић упита: „Јесу ли ту браћа Дрљевићи", а њихов рођак Бранко их показа и нареди им да приступе. Кад су приступили, Добрашиновић им оштро рече да су они ти који убијају своје рођаке, додајући да је то по њиховој комунистичкој логици исправно, да свој свога ликвидира. Придружујући се оваквој дискусији медицинар Дрљевић злурадо додаде да ће за то њих тројица (у затвору су била три брата Дрљевића) то главом платити. Сва три Дрљевића су у један глас реаговала, да то није истина и да с тим немају никакве везе, на шта им је Бранко Дрљевић рекао да су им узалуд правдања и да им ништа неће помоћи.

Вуле Влаховић је додао овим Бранковим ријечима да се добро зна шта је ко чинио, а да је на њима да докажу своју невиност, а ако то не успију да им одоше главе, па да су као Комови, јер мора неко одговарати за оне силне жртве.

Добрашиновић потом наставља да су комунисти хтјели као у Русији, да изведу социјалистичку револуцију, униште највеће интелектуалне умове, официре, попове, жандарме, среске начелнике, трговце, све што им смета у том њиховом плану. Када му је један од браће Дрљевић одговорио да није у праву и да ми не изводимо социјалистичку револуцију, већ да водимо НОБ-у против окупатора, за национално ослобођење, Добрашиновић га повишеним гласом прекиде, говорећи да они знају добро шта се иза тога крије и да су се зато и дигли да бране националну част, за краља и отаџбину, против комунизма, тог највећег домаћег зла које морају потпуно истријебити.

На упадицу једног од затворених Дрљевића, да се лако борити против партизана са италијанским оружјем и под њиховим окриљем, Добрашиновић му је пријетећи рекао да ће они користити и црног ђавола, само да комунистима стану на крај, и након тога је са групом љутито напустио велику каушу.

Пошто су четничке наказе у људском облику напустиле каушу, један од Вујошевића је рекао: „Видите, другови, како нас лажно оптужују да изводимо социјалистичку револуцију и да хоћемо да уништимо све поштене људе. То је чиста лаж и пропаганда, како би наш покрет приказали народу у најцрњем свјетлу. Они наш НОП тиме желе да дискредитују, али им то неће успјети, јер наш народ добро види и зна ко се бори против окупатора, а ко иде руку под руку са њима".

Убрзо послије тога, сва три брата Дрљевића изведени су једне ноћи у мају 1942. године из кауше у којој сам се налазио заједно са њима, коју смо звали „кауша смрти", да се у њу никад више не врате. Познато ми је да их је из кауше извео њихов рођак, поменути Бранко Дрљевић, који је, према мом каснијем сазнању, учествовао и у њиховом стријељању.

Поред свега овога четници су покушавали и другим разним средствима пропаганде и притиска да утичу на поједине затворенике, како би их присилили да приступе четничком покрету или пак да их врбују као доушнике. Та средства најчешће су била окивање „најопаснијих" у гвожђа, везивање појединцима чактара о врат (случај Благоте Селића) и др. Може се поуздано и са поносом рећи да су у томе имали врло мало успјеха. Боље речено – никаквог. Од преко 2.000 затвореника, колико је прошло кроз овај затвор, врло су ријетки они који су попут Петра Јогаза попустили пред четницима и издали своје другове. Што су четници више стезали, како физички тако и психички, што су више убијали, малтретирали и шиканирали, то је чвршћи и бољи био идејно–политички и борбени морал затвореника. О томе рјечито говоре чињенице. У тим тешким моментима, када је сваком затворенику живот висио о концу, никада нико није поклекнуо, затражио милост, показао кукавичлук или неки други знак слабости, колебљивости и сл. Напротив, што је више било лажне пропаганде, пријетње, убијања и злостављања, то је у фи-

зички ослабљеним тијелима (због врло слабе исхране, услова смјештаја, болести – дизентерије, скорбута, кожних болести, промрзавања, појединци су чак бацали и крв) било више духа и борбености. Слично је било и код колашинског становништва које се са мањим изузецима сво окренуло против четника.

Откопавање „пасјег гробља"

Из пажње коју су посветили догађају о коме је ријеч, може се јасно закључити какве су пропагандне ефекте четници жељели да извуку из откопавања тзв. „пасјег гробља", које су помпезно и смишљено организовали, са циљем да тај догађај учине крунским свједоком „комунистичких злодјела над сопственим народом".

Тзв. „пасје гробље" налазило се одмах по изласку из Колашина за Матешево, са десне стране пута. У њему су, у неколико заједничких гробница, били сахрањени стријељани петоколонаши, разни сарадници окупатора из Колашина и околине, доушници, шпијуни и сви они који су се активно супротстављали устанку. Оно је настало у другој половини 1941. године, а народ га је назвао „пасје гробље".

Комеморација је била помпезно изведена (на Велики петак) априла 1942. године, у присуству команде четничких одреда на челу са Павлом Ђуришићем и Ђорђем Лашићем, читаве четничко–националистичке клике, која се окупила у Колашину и једног дијела грађана из околине, породица стријељаних, почасне јединице „јуришника", музике и, наравно, представника италијанског окупатора. Дакле, један посебни пропагандни церемонијал, иначе четницима добро дошао као конкретан и очигледан доказ о партизанским „недјелима и звјерствима", како су они тада говорили.

За ту прилику четници су извели један број (око 50) затвореника и одвели на обалу Таре, гдје су стријељани петоколона-

ши били покопани. Затворенике су тамо одвојили по групама и свакој групи одредили шта да ради. Давши им лопате и ашове, наредили су да откопавају хумке и да при томе строго воде рачуна да се не „повриједе“ лешеви. Како су под јаком стражом доведени, нешто раније, појава затвореника је изазвала комешање међу четницима и свим присутним, настао је жагор међу њима, тако да се осјећало као да реже на затворенике и да би их најрадије напали и побили. Чули су се повици: „Треба побити ту Мошину копилад као псе, за њих је, „пасје гробље“, а не за поштене људе, које су они побили и ту затрпали“. Тако вичући и пријетећи витлали су пушкама и револверима говорећи: „Када раскопају жртве треба све њих побити и у исте рупе побацати, па тако осветити невине жртве“. Појединци и мање групе су насртали на затворенике, али су у томе били спријечени од појачане страже. У тој и таквој атмосфери отпочело је раскопавање групних гробница. Међутим, како је био топао сунчани прољећни дан, а откопавање извођено на подводном и влажном земљишту, није се могло избјећи, а да се ашовом или лопатом не закачи понеки леш. Мада су оштро запријетили да ће онога ко „повриједи“ леш одмах убити и бацити у исту гробницу, ипак се десило да је у два-три случаја било „повреда“ лешева. То се догодило и аутору овог текста. Пошто су четници будно мотрили на сваког појединца, њиховом оку то није промакло. Довољан је био један ударац кундаком и затвореник се нашао у гробу, жив, поврх гомиле лешева који су се већ јасно назирали. У том страховитом задаху, очекујући метак у главу, као једино спасење од грозног смрада, један четник га је повукао за сако, назвао га именом и рекао да устане, а затим га одвео према ријеци Тари. Очекивао је најгоре – пуцањ у леђа, али умјесто тога, четник му је рекао да се опере. То је био Милан Лончаревић, са којим је тако рећи заједно одрастао у Гусињу, а који је 1943. године ступио у партизане и часно погинуо код Берана.

Пошто се у међувремену покупила сва четничко-окупаторска свита, а лешеви извађени и у сандуцима поређани један до другог, отпочела је музика да интонира посмртне маршеве. А када су попови завршили са опијелом, почели су говори њихових најистакнутијих главешина, што је и био главни циљ комеморације. Неколицина их се изређало, да би најзад говорио и тзв. војвода Ђуришић. Он је свој говор, са доста патетике, почео величањем тих „националних мученика“ који су пали за част и достојанство црногор-

ског народа, супротстављајући се „избезумљеним разбојницима, братоубицама – комунистичким хуљама". Ђуришић је потом говорио о херојској борби црногорских четника против „највећег националног зла – комунизма". Наравно, он у свом више пропагандном него комеморативном говору није спомињао борбу против окупатора, а и како би, када му је он стајао ту поред њега.

Штампа

Треће по значају средство четничке пропаганде у Колашинском затвору била је штампа. Четници су у затвор рјеђе доносили „Глас Црногорца", а често илустровани часопис „Пакао или комунизам у Црној Гори" који је штампан на Цетињу, у издању „Гласа Црногорца", и у суштини био националистички лист. Треба рећи да су многи партизански документи до којих су дошли црногорски националисти и четници грубо искривљавани фалсификовани и лажно приказивани, онако како то њима најбоље одговара, само да би што више у својим листовима оцрнили НОП. Нарочито је ово било присутно у илустрованом часопису „Пакао или комунизам у Црној Гори", у којем су малтене све оно што су чинили фашисти приписивали партизанима – комунистима (разна паљења села, појединих кућа, стријељања, бацања у јаме, убијање жена, дјеце и стараца, пљачке и томе слично).

Да би своје прилоге учинио вјероватнијим и тако подстакао нечувену хајку окупатора и четника против најбољих синова црногорског народа, „Пакао..." је у својих 8 бројева, колико их је укупно изишло у том периоду, дао исцрпне податке о „политичким комесарима и њиховим помоћницима", „командантима партизанских батаљона и њиховим помоћницима", „заробљеним партизанима и партизанкама", истакнутим револуционарима као што су Моша Пијаде и други, „партизанским првоборцима и учитељима", „партизанским судијама и њиховим помоћницима" и „џелатима и њиховим помоћницима", итд. Ово све – уз пуно име и презиме набројаних партизана и њиховог руководства. Упоредо са тим подацима, који су често били илустровани фотографијама партизана, да

би до краја развио мржњу према припадницима НОП-а, „Пакао ...“ је доносио спискове „особа убијених од стране партизана“, опширне портрете са сликама наводно „истакнутијих личности побијених од стране партизана“, у којима се те личности неумјерено величају као „националне величине“, те податке о „паљевинама, пљачкама и отимачинама“ које су наводно починили борци НОП-а, желећи да им тиме, поред идеолошких, пришију и нечасне мотиве за дизање устанка, који су управо били карактеристични за четничко-националистичку камарилу. Поред поменутих чланака илустрованих фотографијама лешева и „јама“ у којима су наводно лешеви пронађени, „Пакао ...“ је врвио од низа чланака разних анонимних аутора, као и кратких али јасно истакнутих пропагандних порука, у којима је поента била усмјерена у неколико основних праваца, који су били садржани и у усменој пропаганди у Колашинском затвору, о чему је напријед било ријечи, а углавном:

– да је народни устанак у Црној Гори био „мрачна епоха, равна лудилу“, а његови организатори и носиоци „изроди и типови из свих крајева Југославије“;

– да је устанак инспирисан споља, и вођен од стране Јевреја, који су кроз двадесетљетни период васпитавали, подржавали и припремали „бјелосвјетски олош нерадника, садиста, крволока и бестидника“ за издају вјере и отаџбине;

– да су партизани имали за циљ да руше націју, вјеру и породичну част, дакле оне трајне и људске вриједности које је црногорски народ највише цијенио и традиционално поштовао;

– да су устаници „убијали и масакрирали у масама народне прваке и чуваре светиња, пролијевали невину крв, бацали своју браћу по јамама, јаругама и рупчагама“, оставивши за собом за кратко вријеме „хиљаде невиних жртава“, „хиљаде попаљених кућа“, и „више стотина милиона штете“;

– да су комунисти све оне који се нијесу слагали са „њиховом лудом акцијом“ огласили за шпијуне, издајнике и петоколонаше, са циљем да униште све „поштене, угледне, исправне, паметне људе и праву народну интелигенцију, чуваре народних светиња и

части и поноса и све оне који се нијесу слагали са њиховом суманутом, противнародном и безбожном работом";

– да је устанак сломљен и да је само питање дана када ће наступити коначан крах, што представља могућност за враћање дугова, плаћање почињених злочина и дефинитивни обрачун са комунистима; и

– да је такав његов крај био неминован, с обзиром на то да су његови циљеви били истовјетни са онима из совјетске револуције, а методи којим су се служили за остварење социјалне револуције злочиначки и стравични.

Без неке дубље анализе може се закључити да су пропагандне поруке „Пакла..." у основи истовјетне са онима које су четничке главешине упућивале затвореницима у Колашину при својим обиласцима затвора, мада се ради о непријатељима који су заговарали различита рјешења.

Према очекивању издавача „Пакла...", највећи пропагандни ефекат требало је да оствари објављивање заплијењених докумената партизанских јединица, које су они кривотворили у складу са својим злочиначким потребама и пропраћали коментарима који су врвили огавним неистинама.

У том смислу најкарактеристичнији су документи:

– Упутства Штаба Зетског НО партизанског одреда,*) Штабу Љешанског партизанског батаљона о ставу према петоколонашима, потреби да се они сви похапсе, а њихови помагачи разоружају, да се одмах убију они који се противе и да се стубови пете колоне ликвидирају, што су аутори „Пакла..." искористили за потврду своје тезе о масовним злочинима и убиствима „поштених и часних људи";

– Саопштење број 2 Главног штаба НО партизанских

*) Историјски институт СР ЦГ, „Пакао" бр. 1, стр. 30.

одреда за Црну Гору и Боку *), и слична саопштења која су објављивана касније, у коме су наведена имена „осуђених на смрт и убијених од народних партизана", са кратким разлозима за њихову ликвидацију, што је ауторима „Пакла..." послужило у истом циљу, без обзира на то што се из саопштења јасно види да су разлози ликвидације: шпијунажа у корист окупатора, издаја сарадника НОП-а који су потом стријељани, помоћ окупатору у одабирању и стријељању интернираних Црногораца, предвођење окупаторских трупа у борби против партизана и др.;

– Писмо Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку **), упућено Штабу Зетског НОП одреда, у коме се инсистира на достављању списка ликвидираних шпијуна са територије одреда, као и писмо Сава Брковића ***), упућено Блажу Јовановићу, у коме Брковић одговара на горњи допис и истиче неке дилеме у које их је довело наређење Штаба Зетског НОП одреда о хапшењу извјесних људи, и неспоразуме до којих је дошло у извршењу тог наређења, посебно наглашавајући да: „нико од нас за поједине ухапшене није имао никаквих доказа да су петоколонаши које треба ликвидирати" и набрајајући имена људи према којима се погријешило. Наводи из писма Брковића послужили су ауторима „Пакла..." као снажна потврда њихове већ истакнуте пропагандне тезе да комунисти оглашавају за шпијуне, издајнике и петоколонаше све оне који се нијесу слагали са њима, са циљем да тако униште „све поштене, угледне" итд. људе;

– допис Штаба НОП батаљона „Јован Томашевић" ****) упућен Штабу Ловћенског НОП одреда, у коме се извјештава о судбини „покрадених ствари" ђенерала Иличковића и његове жене, што је искоришћено за документовање тврдње у „Паклу..." да су партизани на злочине мотивисани и пљачком туђе имовине.

Основна поента свих пропагандних порука „Пакла..." била је усмјерена на мобилизацију свакога „ко љуби своје име, свој народ, своју прошлост и своју будућност", „ко се крсти часним кр-

*) Исто, „Пакао" бр. 2, стр. 4.
**) Историјски институт СР ЦГ, „Пакао" бр. 3, стр. 4.
***) Исто, „Пакао" бр. 3, стр. 5.
****) Исто, „Пакао" број 1.

стом својих предака", дакле на ширење круга издаје, а ради постизања основног циља – ликвидирања устанка и отпора окупатору, те успутног ликвидирања комуниста као најпрогресивније снаге друштва.

Чим је изашао први број (прва свеска) овог бестијалног, огавног и контрареволуционарног листа са којим су аутори изишли пред црногорску јавност, допријао је Љубо Минић са још двојицом брадоња и онако бахато упао у затвор, а онда у пратњи Илије Ракочевића пошао у обилазак кауша. Минић је носио у рукама прву свеску њиховог „Пакла...". У седмици, гдје се налазио и аутор овога написа, заједљиво, грубо и са пуно злобе машући свеском узвикнуо је: „Ево ваших срамних недјела, злочина и прљавих дјела које сте починили над часним и честитим црногорским народом. То је ваша ослободилачка борба, зар је то борба против окупатора да убијате поштене људе, жене, старце и да их бацате у јаме, да има палите куће, пљачкате и отимате имовину! Ето ту све пише о страхотама које сте починили свуда широм Црне Горе, гдје год је стигла ваша ослободилачка нога. То су ваши идејни руководиоци Моша Пијаде и други злочинци. Овдје ћете наћи имена ваших команданата и комесара, џелата и пљачкаша. Можда су овдје и имена неких од вас. Видјећете ваше жртве које су извађене из јама и којекаквих пећина гдје сте их унакажене бацили. Ту има и жена над којима сте показали ваше јунаштво. Платићете, богме, крваво све ово вашим главама".

Док је Милић онако разгоропађен млатарао свеском, пријетио и бјесомучно нападао комунисте и партизане, затвореници су стајали као укопани без ријечи и коментара, само би се понеко, као на примјер један Ђурашевић, усудио да каже: „Можда и није све то тачно што ту пише. Можда су ту приказане жртве фашиста које се сада приписују партизанима".

Чувши ово, Минић се просто разбјеснио и зграбио за гушу Ђурашевића који није имао ни 40 кг, јер је био исцрпљен од силне глади, и треснуо га о зид. Овај се јадник одмах срушио на патос, а силеџији Минићу било је то мало, него га је још изударао штапом и ногама.

Ето такав је био први сусрет колашинских затвореника са овим националистичко-четничким памфлетом и са његовим интерпретатором злогласним Минићем. Већ сљедећих дана ова националистичка кривотворина кружила је затвором као какав криминални роман.

Након извјесног шока који су појавом овога памфлета затвореници у први мах доживјели, мада је све то у затвору примљено са резервом, по каушама, на паузама за „шетњу", при сусретима у WC-има има и на другим мјестима, међу затвореницима је организовано протурен став да не треба вјеровати ничему од онога што националисти и четници пишу у својим листовима, које финансира и режира фашистички окупатор и његова пропаганда, како би што више дискредитовали и компромитовали партизански покрет, како у очима народа тако и међу затвореницима. Учвршћена је вјера у исправност основне линије КПЈ и НОП-а, а одбачена четничка лажна пропаганда о злочинима и другим злодјелима партизана. Сваком борцу – родољубу – затворенику јасно је стављено на знање да и уколико је било грешака приликом ликвидације петоколонаша, сарадника окупатора и других непријатеља НОП-а, који су се као такви огласили још приликом устанка, онда је то нешто друго, то су грешке које прате сваку револуцију, па се од тога није могла сачувати ни наша, поготово у ситуацији и условима фашистичке окупације, издаје четника, те прилика какве су владале послије окупације земље, када се већи број буржоазије, официрског и чиновничког кадра ставио у службу окупатора, капитулантства и отворене сарадње са фашистима. Сада та иста братија, у жељи да заустави народни гњев и бунт против окупације, хоће под фирмом некаквог лажног патриотизма да уништи сваки отпор и слободарски дух народа, да компромитује и дисквалификује код тог истог народа КПЈ и ослободилачки покрет народа који се, тако рећи, на позив КПЈ листом дигао на ноге у борбу против фашизма. – Према сјећањима, овако су у затвору, међу затвореницима, говорили и дјеловали комунисти, партизански борци и скојевци.

Управо због такве наше идејно-политичке компактности, чврстине и храбрости, четничка лажна и тенденциозна пропаганда није уродила плодом.

Међутим, четници и црногорски националисти нијесу у пропаганди (као ни у репресалијама и терору) ни мало попуштали. Напротив, све до тзв. IV непријатељске офанзиве, односно до свог великог пораза и краха у бици на Неретви, у којој су од јединица НОВ потучени до ногу, они ће наставити све жешћи обрачун са свим родољубима и слободољубивим снагама – не само са комунистима, како су то обично говорили, већ и са свим поштеним патриотима који нијесу поклекли под притиском нити подржали четничку акцију, њихову издају коју су покривали лажним ореолом „за краља и отаџбину", против комунизма и незнабоштва, против „страних плаћеника и агената бољшевизма".

Иако су четници затвореницима наметали да овакве и сличне огавности читају, то им послије организоване акције комуниста више није успијевало. Затвореници су то демонстративно одбијали. Отворено се говорило да су то исфабриковане лажи националистичко-четничке пропагандне кухиње под окриљем окупатора. Затвореници су њихов „Пакао..." читали, како би између редова долазили до неких сазнања у вези са партизанским документима, које су националисти и четници заплијенили и о томе у „Паклу..." обавјештавали. Из истих разлога си читали и њихове информације ради какве-такве обавијештености о догађајима на фронту, у позадини и на Западном и Источном фронту. Неке су информације долазиле и преко заробљених партизана или ухапшених родољуба, које су четници свакодневно доводили у затвор. То су, у ствари, биле најпоузаније вијести, јер су их доносили људи који су долазили из наших редова. Отпор четничкој пропаганди јачао је и захваљујући сазнањима добијеним преко рођачких посјета које су, истина, биле ријетке и врло кратке и у присуству стражара. Каткада је било и убацивања цедуљица у пакете хране, веша, цигарета, и томе слично.

Када је у „Паклу..."*) прочитан проглас Црногорске народне омладине из марта 1942. године, из његове садржине видио се борбени зов на оружје омладини Црне Горе, Боке и Санџака. Поруке омладинског прогласа најбоље су код затвореника оповргавале све ноторне лажи из тог памфлета.

Монструозна четничка пропаганда имала је веома често и обрнути ефекат. Није био риједак случај отказивања послушности, дезертерства, неизвршавања наређења и томе слично.

---

*) Историјски институт СР ЦГ, „Пакао" број 2, стр. 21.

Једне ноћи довели су у затвор једног четника који се звао Мило Зечевић (шофер из Берана). Затворили су га, јер је одбио да пуца у двојицу затворених партизана,*) које су четници Павла Ђуришића једне прољећне ноћи, у глуво доба, када и звијери мирују, одвели у Скрбушу на стријељање. Овај поштени човјек није могао нити хтио да буде братоубица, већ је предлагао да пусте затворенике и да пуцају преко њихових глава, а затим да у команди кажу да су извршили наређење. Међутим, остали четници на то нијесу пристали, већ су извршили стријељање, а затим Зечевића пријавили свом команданту Ђуришићу који је наредио његово хапшење.

Све је мање људи вјеровало у четничке лажи, а све више њих је осјећало на чијој страни је истина, ко су прави и истински борци за слободу, а ко слуге окупатора и издајници. Осјећало се то и на стражарима, чуварима затвора, који су у почетку, нарочито послије изласка националистичког памфлета („Пакла...") били врло груби и дрски. Међутим, што је вријеме више одмицало то су се појединци, као на примјер командир страже Ницовић или рецимо чувар Грандић, почели смиривати, тј. мирније се односити према затвореницима.

Прогласи, објаве и др.

Четници су у пропагандне сврхе користили и разне прогласе, објаве, летке, своје и оне које је лансирао окупатор, као и радио-вијести, особито оне које су допирале од савезничких западних радио-станица, јер су оне, у заблуди о стварним носиоцима борбе и отпора окупатору у Југославији, често доносиле податке о четничким акцијама против окупатора, што је могло користити четничкој издајничкој сујети.

Наводимо, изводно, само неколико летака, прогласа и „објава" које су у прољеће 1942. године националисти и четници под окриљем фашиста лансирали у Црној Гори, а који су допирали и до Колашинског затвора, чији је циљ био да деморалишу људе, нагризу вјеру у побједу Црвене армије, па тиме и НОБ, и таю поколебају народ.

---

*) Божо Ј. Вуксановић и Љубо Поповић, заробљени партизани, стријељани у Скрбуши код Колашина, маја 1942. године.

„Црногорци *)

Покрет, који сте сматрали популарним, а који је дјело ваших комуниста бједно је пропао. Москва вас је још једном преварила; узалуд сте ишчекивали руске падобранце (ваљда мисле на оне које је Моша Пијаде узалудно чекао код Жабљака – примј. В. Д.). Руске трупе, које су тучене посвуда од Финске па до обала Црног мора повлаче се и даље у потпуном распаду".

У летку се даље говори о хиљадама руских заробљеника, уништеној техници, освојеној великој територији од стране Хитлерових трупа, да се оне налазе пред Лењинградом, Москвом и Кијевом. Даље позивају народ да спасава своје породице од неминовне пропасти и да положи оружје, а затим завршавају одом Риму:

„Правда Рима неизбјежно ће погодити све вође, који су довели до овог лудачког побуњеничког покрета; покрета, који је још жалоснији, јер су италијанске трупе братски пружиле руку црногорском народу, да би им помогле".

Каква срамна ода, каква лажна и унапријед неуспјела обмана народа (црногорског), каква прљава радост што су њемачке трупе пред вратима Лењинграда и Москве, какво ниско слуганство! Овоме није потребан коментар.

До затвореника су понекад допирали и италијански леци, које су четници вјешто, као да неће, убацивали међу затворенике.

Ево једног:

„Црногорци, савезничке армије задале су посљедњих дана ударац Црвеној војсци, уништивши потпуно сваку даљу могућност озбиљнијег отпора: заробљено 895.000 руских војника, 13.115 борбених оклопних кола, 10.300 топова, 9.082 авиона... Ове бројке саме пружају најјаснији коментар. До неколико дана пак нове побједе и побједоносни улаз војске у Петроград, Москву,

*) Историјски институт СР Црне Горе, 4295/IX 2 б–6 (42).

Кијев и Одесу одстраниће сваку сумњу. Већ сада можете јасно увидјети да се разорним комунистичким теоријама, чак и у Русији неизбјежно приближава дефинитивни и неумољиви слом..."

На крају се истиче да је „коначна побједа осигурана" силама Осовине и да је то за „добро црногорског народа и читаве Европе".

Знајући да је читаво напредно човјечанство упрло поглед у успјех Црвене армије, њену коначну побједу над фашизмом, те да је сваки њен неуспјех и пораз уједно и пораз југословенских партизана – фашистичка пропаганда то покушава да искористи на њој својствен начин.

Дуг би био списак и приказ многих непријатељских пропагандних летака и прогласа: Наш задатак је да се дотакнемо оне пропаганде која је допирала у Колашински затвор. Стога неће бити на одмет да завиримо и у једну од четничких „објава" које су растурали народу, а које су стизале и у затвор. У тим објавама четници су позивали партизане на предају, те да ће оном ко је донесе узети то као „олакшавајућу околност", уколико није „окрвавио" руке. Она кратко гласи: „Пошто се ни на више пута понављане позиве нису јавили четничким властима, или потчињеним ми командама, то овим последњи пут позивам на предају све партизане, који се још налазе у шумама, одређујући им крајњи рок 10. децембра 1942. године до 12 часова... У том случају судиће им нарочито за њих устројени четнички суд, а предаја биће узета као олакшавајућа околност".*)

Ако пажљиво анализирамо ову ултимативну четничку „објаву", видјећемо да у њој нема ни једне хумане поруке. Она само врви суровим пријетњама смрћу, паљевином и пљачком. Чак и оне партизане који се евентуално предају до назначеног рока чека „нарочити за њих устројени четнички суд". Значи, предали се или не, партизанима је пријетила смртна казна, чекала их је смрт, па изволите добровољци, навалите у четничке чељусти – тамо вас чекају пријеки војни судови, уперене цијеви, вјешала.

Једина позитивна тачка у овој огавној „Објави" јесте констатација и признање четника да се партизани „ни на више пута поновљене позиве нису јавили четничким властима..."

---

*) Историјски институт СР Црне Горе бр 4321/IX 1Ц – 11 (42).

Била би срећа за НОП, како Црне Горе тако и шире, да се нико није одазвао оваквим и сличним позивима непријатеља; тиме би биле сачуване многе главе бораца за слободу. На жалост, неки су насиједали разним притисцима, пропаганди, обећањима, робачким и пријатељским наговарањима, па су тако пожурили у смрт или, у најбољем случају, у заточеничку биједу, понижавање, глад и терор.

Четнички „војвода" и командант Павле Ђуришић, под чијом је јурисдикцијом био и Колашински затвор, у једном пријетећем наређењу које шаље свом потчињеном мајору Андрији Весковићу каже: „Једно је јасно, да се морамо рашчистити у датом моменту. За тај моменат морамо бити потпуно припремљени у сваком погледу. Претпостављам, да сви моји команданти заступају истоветно гледиште, те да ће у овоме бити неумољиви и енергични".*) Ђуришић затим даје конкретна упутства како се за то чишћење припремити.

Ефекти пропаганде у затвору

Догађало се, истина ређе, да у затвор допре и понеки летак или проглас НОП-а. У таквим случајевима ти папири су ишли из руке у руку врло опрезно. Морало се строго водити рачуна коме се материјал повјерава, односно преко кога у затвору кружи.

Сјећам се једног прогласа Васојевићима за који не знам ко га је унио. Чини ми се да је то био Радомир Јованчевић, који је проглас са собом донио риликом доласка у затвор. Мислим да је то био један од прогласа Главног штаба НОП-а за Црну Гору и Боку.**) Добро се сјећам да се у њему говорило о издаји четника Ђ. Лашића, о великој погибији партизана на пилани Ђуровића у Краљским Барама у Васојевићима. По свему судећи, био је можда то баш овај проглас из којег ћемо нешто цитирати:

---

*) Исто, бр. 13057/IX 1 а – 375 (42).

**) Исто, бр. 1970/IV 2 б – 10/42.

„Браћо Црногорци и Бокељи,

Догодило се оно што нико поштен у Црној Гори и Боки очекивао није, догодило се оно што се у историји борби црногорског народа за слободу никада није догађало, догодило се оно против чега су се партизани од почетка НОБ-а борили стално, догодило се да је једна шака издајника и туђинских плаћеника покушавала да организује братоубилачки рат у Црној Гори, успјела да изазове братоубилачки рат у Васојевићима. Догодило се нечувено издајство. Једна група бандита, наоружана фашистичким пушкама и митраљезима, под вођством Ђорђа Лашића, Ђока Рачића, напала је мучки и вјероломно једну чету партизана на пилани Ђуровића у Краљским Барама. Погинула су 33 партизанска борца, 30 је рањено, а 90 заробљено. Злочин рађа злочине. Ови крвави пси убили су одмах већину заробљеника.

Догодило се најкрвавије организовано убијање народних бораца за рачун окупатора. Истовремено са нападом на Краљске Баре, четници среза беранског под вођством Павла Ђуришића и Љуба Минића приредили су, наравно опет са фашистичким пушкама и митраљезима и уз активну помоћ италијанске авијације, хајку на беранске партизане, напали су мучки и вјероломно на села Лужац и Лубнице у којима су се налазили партизани, убили политичког комесара Беранског НОП батаљона Радомира Митровића, повели и предали окупатору мајке и жене партизанских бораца, убијали премрзле и рањене партизане".

У даљем тексту се каже да су то учинили четници издајника и лажног народног борца Драже Михаиловића, плаћеника Недића и других агената окупатора, да под њиховом заштитом организују некакву своју власт и банде у Васојевићима и да их доведу у братоубилачки рат.

На крају прогласа се каже:

„Браћо Црногорци и Бокељи!

Главни штаб народно-ослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку позива све поштене Црногорце и Бокеље у заједничку борбу коју ће партизани наставити да воде до коначне побједе".

Затим слиједе пароле:

„Живјела народно-ослободилачка борба!"

„Живјели партизани, једина оружана снага народа!"

„Живјела борба јединственог народа Црне Горе и Боке!"

„Живјела Совјетска Русија и њени савезници Енглеска и Америка!"

Овакви и слични прогласи, саопштења, леци и други пропагандни материјал НОП-а давали су затвореницима снагу, вољу и вјеру у побједу, уливали перспективу у боље сјутра, да треба храбро и мушки издржати све муке, сва понижења и страдања, јер ће побједа бити наша. То је подизало морал затвореника, који су знали тихо запјевати понеку напредну или партизанску борбену пјесму, као на примјер: „Сред пушака бајонета", „Ој, свијетла мајска зоро", „Партизан сам тим се дичим", „Другарска се пјесма ори" и многе друге, што би развијало тугу због многих дананоћних стријељања и погибија наших другова.

Снажно дејство у паралисању четничке пропаганде међу затвореницима имало је бјекство из затвора другова Радомира Јованчевића и Меда Ћулафића. Наиме, пошто су четници једне ноћи извели истакнутог комунисту Велимира Вујотића и одвели на стријељање крајем априла 1942. године, Радомир Јованчевић и Радивоје Боричић су организовали бјекство. Са Радомиром су у кауши били Радивоје Боричић, Медо Ћулафић и Бранко Селић. Провалили су плафон у ћелији, изашли на таван и затим кроз кров отворили пролаз и тако се нашли ван затвора. Чим су дознали за ово бјекство, четници су се окомили на затворенике, а нарочито на оне који су претходних дана контактирали са Јованчевићем и осталом тројицом бјегунаца. Вршили су претрес по свим ћелијама, изводили затворенике у двориште да по киши стоје напољу, а тога дана није за њих било ни ручка ни вечере. За одмазду су издвојили неколико затвореника из тих ћелија, које су намјеравали тог дана стријељати.

На срећу, али не потпуну, услиједио је крајем априла и почетком маја партизански напад на Колашин, па је стријељање обустављено и одложено за касније. Четнике је ухватила толика паника да нијесу знали шта да предузму. Много тога евакуисали су из

Колашина. Колебали су се да ли да напусте град и да затворенике прије тога поубијају, или да бране Колашин. Партизани су дошли надомак града. Чули су се митраљески рафали и експлозије ручних и минобачачких граната. Чак су се чули узвици: „Јуриш пролетери!", „Јуриш партизани!" и томе слично. Требало им је само још мало снаге и упорности па да заузму ову тадашњу четничку пријестоницу Црне Горе, како су тада четници називали Колашин. Међутим, то је био само препад и тако Колашин није заузет и ослобођен.

Послије неуспјеха партизана да заузму Колашин, четници су се поново осилили и постали још окрутнији. Међутим, међу затвореницима је вјера у побједу јачала, па су и Први мај 1942. године на неки начин „прославили". Сваки се мало дотјерао, обријао, очистио од вашију, зачешљао и томе слично, а на сам 1. мај затвореници су солидарно подијелили све што су имали од скромне хране, цигарета, па чак и нешто мало пића које је некако кријући протурено у затвор.

Уочи 1. маја, као и на сам дан празника, затвореници су тихо пјевушили напредне пролетерске пјесме, „Интернационалу" и друге. Када је пјевана „Интернационала", све кауше су је прихватиле и на ногама је отпјевана. Исто тако је цио затвор од силног узбуђења био на ногама када су извођени на стријељање Божо Вуксановић и Љубо Поповић. *)

Умјесто закључка

Простор не дозвољава да детаљније пишем о свим аспектима националистичко-четничке пропаганде у Колашинском затвору. Међутим, потребно је на овоме мјесту и са ове временске дистанце истаћи:

прво, да је непријатељска пропаганда била толико сурова и прљава да је више личила на један општи и дефинитивни обра-

*) Смрт у колашинском затвору, „Побједа" од 27. 3. 1983. г., страна 7 (аутор Велимир Дракуловић).

чун са снагама устанка и НОП-а као цјелине, него на уобичајену пропаганду противничких страна;

друго, та монструозна, фалсификаторска и лажна пропаганда била је унапријед режирана и срачуната, да комунисте, односно партизански НОП до максимума прикаже као антинародни, а његове борце као националне отпаднике, који управо хоће да униште сопствени народ, а не да га ослободе од окупатора;

треће, својим клеветничким, грубим измишљотинама и гебелсовским методама, четници су настојали – свом силом, не бирајући средства – да лансирају што више лажи на рачун морала и етике комуниста, њиховог поштења, те стварних циљева НОБ, да тиме што више оцрне НОП и одвоје га од народа;

четврто, користећи извјесне грешке, које су комунисти Црне Горе починили послије устанка 1941. године, четнично-националистичка пропаганда са својим настојањима иде толико далеко, приказујући комунисте као туђинске плаћенике, а НОБ као социјалистичку револуцију, а не борбу за национално ослобођење од окупатора;

пето, њихова дрска, по садржини фашистичка пропаганда, без икаквог стида и срама, протурала је и такве огавности да их ни „пас с маслом" не би могао окусити, а камоли човјечији здрав разум прихватити;

шесто, таква слугетанска, безочна, антикомунистичка пропаганда имала је циљ да сломи морални и револуционарни дух партизана – затвореника, да их што више понизи и дисквалификује, психички и физички дотуче, да од њих створи капитуланте, покајнике и издајнике НОБ.

Наравно, таква пропаганда није имала никакве везе за традиционалним моралом црногорског народа, у кога су се националисти и четници упорно заклињали, она је управо била његов антипод, и као таква унапријед осуђена на тотални неуспјех.

Према оној народној „У лажи су кратке ноге", у суштини је и ова антинародна пропаганда била кратког вијека, доживјевши сраман и неславан крај.

СТОЈАН ВЛАХОВИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА ДАНЕ ПРОВЕДЕНЕ У ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ 1942. ГОДИНЕ У КОЛАШИНУ

Било ми је непуних 14 година када сам осјетио суровост рата. Двије године прије тога стално сам слушао: „Биће рата, неће бити". Те ријечи стално су ми одзвањале у ушима, а страх на неки начин увлачио се у мене. Негдје у првим данима устанка, иако сам још био дјечак, старији другови повјеравали су ми извјесне задатке.

Јануарски су дани 1942. г. у ослобођеном Колашину. Одржава се велики митинг у једном складишту. Говорник прекида излагање и саопштава трагичну вијест о погибији партизана у Барама. Нијема тишина језиво завлада. Напољу је хладно, цича стеже, жива се спустила до –25° С, народ се ужурбано разилази, војска трчи према Матешеву. У мојем селу Речинама лелек и плач на све стране. Цијело село јури према Матешеву. Чују се гласови: „Изгибоше сви Речинци", а било их је много у одреду. Замрзлој Тари прићи се не може. Лешеви погинулих партизана на све стране. Највише их је у Тари, претворени су у ледењаке. Студен. Сјутрадан дугачка колона са лешевима смрзнутих бораца допремљена је у Колашин; међу њима и мојих 10 Речинаца. Били су то моји први сусрети са мртвима. Мало их је остало живих, неки су заробљени.

Послије погибије на Барама свакодневне борбе воде се на превојима Речина, Лисе и Матешева. Преносимо рањенике за Колашин, све више је мртвих другова. Надирање четника све је жешће. Крај јануара, студ не јењава, глад на помолу, морал опада,

поготово код старијих. Положај Речине – Матешево постаје неодбрањив. Партизани се повлаче према Колашину. Ја и старији ми брат Раде једва измичемо кроз дубоки снијег. Четнички рафали пљуште око нас, гађају све што се миче. На положају према Кључу остадоше ми два брата. Чују се гласови: „Неће се извући – одсјечени су". Страх ми се увлачи под кожу. Одбрану Колашина нико ни не припрема. Град је напуштен још исте ноћи. Раде и ја не знамо куда ћемо. Крећемо према Липову. Негдје у зору четници су на другој обали Таре. Упадамо међу њих. У дубоком снијегу хватају нас попут зечева, јер смо без оружја. Сви су се бацили на нас као гладни вукови, немилосрдно нас туку, газе по нама, довикују се: „Дођите да видите Мошину копилад". Сваки долазак новог – поново батине. Након њиховог оргијања над нама, везане поведоше нас за Колашин.

Прије него нас уведоше у бивши хотел „Љешњак", неколико јаких четника темељито нас претресе. Код брата Рада нађоше школску свједоџбу V разреда гимназије. Окомише се на њега, туку га и вичу: „Копиљан Мошин, хтио к њему, а не поштеној омладини под окриље његовог Величанства". И тако нас убацише пред једног брадоњу који лежаше на каучу. Закрвављених очију личио је на звијер. Скочио је према нама, вичући на сав глас: „А то ли сте ви, Мошини копиљани!". Воловска жила обави нам се око главе по не знам који пут. Испитује нас гдје смо били, куд смо хтјели, колико смо их убили у Пасјем лугу, од када смо скојевци, ко су скојевци. Цијепа Радову свједоџбу, немилосрдно га шиба по глави. Ништа нијесу могли дознати. Након дугог испитивања, разјарени брадоња рече: „Водите их". „Куда, војводо?", ослови га један од четника. „У Луг, у Луг, под нож с њима, одерите их", урла брадоња и ми тек тада схватисмо да су нас довели пред Павла Ђуришића. Након тога махнито нас избацише ван, воде нас некуда, а оба мислимо да нам је дошао крај.

У неко доба ноћи убацише нас у једну мрачну ћелију Колашинског затвора. Ћелија без прозора, цича стеже, осјећаш да се срце леди, смрзава се. Нека агонија поспаности, чујем само Радово дозивање док ме трља по рукама, јер мисли да сам мртав. Негдје из те мрачне ћелије чу се одлучан глас старца: „Не бојте се, ђети-

ћи, кијесте сами". „Чији сте ви", пита старац. Рекосмо Тодорови, а он додаде: „Је л' Тодора Савељина, соколићи моји". Његов одлучни а уједно топао глас вратио ми је снагу, ћелија више није тако хладна, јер глас старца као да ју је загријао. Бијаше то Милован Вујисић из Таре, чије су троје дјеце за вјечно остали на стражи негдје у босанским брдима. Говорио нам је много тога и увијек понављао: „Не бојте се, ђетићи, побједа је наша, синови моји".

Рано у зору у ћелију убацише још двојицу стараца, старог чика Миша Тошића и Милинка Мулевића. Тако је за нас петорицу отпочео крвави четнички затвор у Колашину. Вјерујем да ово још нигдје није записано како је отпочео колашински затвор.

Истога дана брзо су се пуниле затворске ћелије. Још сада се сјећам како у затвор убацише жену и три младе кћери Милије Милишевића. Грубо су их гурали, биле су рашчупане, псовке су се ређале, називали су их „Мошине курве", иако су још биле дјеца или мало одраслије дјевојчице. Моша је за четнике био посебна мета.

Негдје испред ноћи у нашу ћелију гурнуше још двојицу окрвављених мушкараца, напола затворених очију, јер су их шибали по глави. Један од њих бијаше испечен по лицу и рукама. Нијесу се више могли држати на ногама. Били смо запрепашћени кад смо у њима препознали наша два старија брата: Драга и Драгишу. Четници су их заробили, Драгишу са оном одсјеченом групом партизана испод Кључа, јер није хтио оставити тешко рањеног друга Милију Живковића. Други је заробљен на сличан начин: носио је смрзнутог друга и рођака Војислава Влаховића (Војислав је од задобијених посљедица умро 1943). Пошто је успио донијети Војислава кући, Драго се склонио у сијено једног сељака. Ту је опажен од једне жене из села Излазака. Убрзо је опкољен и заробљен. Четници су га мокрог бацали на снијег (хладноћа је била 15 до 20° испод нуле), да би га одмах иза тога приносили до ужарених пећи и тако наизмјенично до бесвијести, па поново поливали водом и одмрзавали. Касније су оба осуђена – један на 10 а други на 15 година затвора.

Сјутрадан су у затвор довели још много старијих жена и људи, родитеља познатих устаника. Међу њима се нашла и мајка

Богдана и Јована Влаховића, који ће бити први ликвидирани од четника. Доведоше и нашу мајку. Тако се у затвору нађосмо: мајка са четири сина и мајка Милошевића са три кћери. Породице су се окупљале по затворским ћелијама.

Једног јутра док смо били сви у кругу затвора дозволише да се видимо са мајком. Ту је и мајка Богданова, старица, донијела оно мало хране да нам даду. Високи бедеми снијега до врха ограде затвора. Мајка Богданова скреће пажњу Богдану на могућност бјекства, али Богдан сматра да је немогуће побјећи.

Док се пунио затвор, у нашу ћелију убацише премрзлог дјечака од 15 година. Натеклог лица, крвав и испребијан, тетура се на ногама. Неколико дана држали су га у посебној ћелији. Тај дјечак био је Благота Влаховић. Четници су га тукли и малтретирали. Оптуживали су га да је учествовао у ликвидацијама оних које су бацали у тзв. „Пасје гробље". Благота није имао везе са тим, али су га под том оптужбом држали и мучили у затвору.

Тако је прошло првих неколико дана. Ћелије су се напуниле. Глад, батине и хладноћа све су нас више мучиле. Приликом обиласка затвора, а то је чинио сваки дан, Љубо Миниће је уживао у малтретирању људи. Тако би дошао и до Драга на кога је имао посебан пик. Љубо би у такту ударао Драга дрвеном тољагом по глави, говорећи му „Драго, како оно иде – чизма нога нема бога", и тако је сваки дан понављао тај стих ударцима по Драговој глави.

Једнога дана истјераше нас све из једне од највећих ћелија, односно из групне собе, како су је називали. Стрпаше нас у мале ћелије – 14 до 20 људи, а једва има мјеста за 4 до 6. Дивљачка галама и трка стражара послије тога. Осјетисмо да се нешто крупно збива. У колашински затвор дотјерали су све заробљене партизане из Бара. Било их је око 100. Уз псовке и дерњаву, тјерали су промрзле људе у дроњцима, са којих су поскидали све што су имали. Нијесу личили на људе већ на авети.

Вика, попут оне гонича стоке са Дивљег запада, у неко доба нешто се стиша. Заробљенима су давали вечеру. Изгладњели

људи халапљиво су јели, не слутећи шта ће их снаћи. Убрзо су добили грчеве у стомаку. Храна је била затрована, највјероватније уљем од рицинуса. Врата на ћелији била су чврсто затворена. Мјеста није било ни за сјести. Сва запомагања да се врата отворе ради нужде остала су узалудна. Људи су се грчили од болова. Падали су један преко другога. Четници су се заједљиво церекали. Пролив није било могуће задржати. Несрећни људи умазани од фекалија, ни лице нијесу могли одбранити. Тако је то трајало све до зоре.

Кад су ујутро отворили ћелије, многи су били у несвјести. Смрад се ширио по цијелом затвору. Тако ојађене људе истјераше на цичу зиму. Оне који нијесу могли ићи, а било их је много, наредише да извучемо ван. Наредише свима да се перу хладном водом. Наредише и нама да перемо оне које смо извлачили из ћелије. Фекалије се јадницима свуда залијепиле. Хладном водом нијесу се могле ни прати. Тако се завршило од четника названо „чишћење душе и тијела".

У ћелији смо нас четири брата са високим горостасом Богданом Влаховићем, о чијој личности се мало зна. Да ли је неко намјерно избјегао да говори о њему тешко је рећи, али је тачно да је био изузетна личност. Студент Правног факултета у Београду, са богатим револуционарним искуством. Зрачио је снагом ауторитета. Интелигенцију, љепоту и шарм знао је повезати. Његова ненаметљивост и непосредност збуњивале су противнике. Није се могло очекивати да ће изаћи жив из канџи четника. Брата му Јована, тешко рањеног на Барама, четници заробише у Липову при евакуацији рањеника.

Једнога јутра позвали су Богдана и нас четири брата да се опростимо са мајкама, јер су их пустили кућама. Мајке су дуго гледале за нама док су нас одводили у ћелије. Богдана његова мајка неће више никада видјети живог. Богдан је иначе тога дана био оптимистички расположен, ваљда због тога што су му мајку пустили кући. Негдје послије поноћи на вратима ћелије – шкрипа тешке браве. Груб глас стражара зове: „Богдан Влаховић, устани, требају те". Богдан се трже из сна и устаде, навлачећи поцијепану кабаницу на

себе. Стражар га дрско прекиде: „Остави, не треба ти, вратићеш се брзо". Богдан пребаци кабаницу преко мене и рече: „Спавај, Цоле" (тако су ме звали из миља) и додаде "Вратит ћу се ја одмах". Богдан се више никада није вратио; стрељали су га у једном лугу иза Стреличког крша, куда је често пролазио кад се из школе враћао кући. Истога јутра четници у болници отроваше његовог брата Јована. Два брата у једном дану, звјерски, подмукло, кукавички. Њих двојица су уједно и прве жртве колашинског затвора. Од тада ће стрељања из затвора заређати сваки дан.

У затвору је несносна тјескоба. Ћелије нормалне за четири до пет људи, а има нас у свакој по 15, неких дана и више. Нечистоћа је гора од глади. Нередовито се добија по једна кутлача некаквих сплачина. Родбини није дозвољено доносити било што, а и тако влада глад код партизанских породица. У многоме зависи од стражара да ли ће се што протурити од хране. Ако и примиш што, то је оно најлошије, јер бољег нема. Хљеб од букове коре, од ресе, помијешан са нешто трица, одмах се распрсне чим га стражар дохвати, јер се све строго контролише. Вашке дозлогрдише, завлаче се свуда. Наслаге гњида доспјеле су и на обрве. Редовито их тријебимо, сви у исто вријеме, по неколико сати на дан. Њих је све више, као да однекуда из земље долазе. Тријебљење вашки називамо „политички час". Он је у ствари и био нека врста политичког часа, јер смо при том имали слабију контролу стражара који су мотрили кроз решетке на вратима. Вашке су се гојиле као и затворски стражари. Изгледа да је њима јединим пријао затворски живот.

Рада и мене гоне сваки дан на рад. Мислим да смо се четничких гована начистили за сва времена, јер је био пун Колашин добро ухрањених делија. Тако једнога дана преносимо заклане овце из неких подрума, кад ти мој Раде рукама трга овчју џигерицу, крв му се циједи низ руке, истргнуте комаде трпа себи у уста, нагони и мене да једем живо месо, јер се од глади не могу ни помаћи. Браним се, али узалуд. Грозан је то осјећај, живо месо јести, гутати звјерски, али Раде познаје и закон: остати жив међу звијерима. У неким дрињцима прокријумчарисмо неколико комада у ћелију. Сви су по мало пробали те Радове специјалитете.

У ћелијама се често чује пјесма. Пркоси се, јер пјесма није дозвољена. Најчешће пјевају другови осуђени на смрт. Промaтрао сам их увијек док су пјевали, али нијесам могао задржати сузе. Нико ми није замјерао, јер сам био најмлађи. Њихова лица увијек би попримила блиједу мртвачку боју. Глас се мијењао, постајао би храпав, пјесма је долазила као из неке даљине, а не из њихових грла. Кад су их одводили, поздрав би био кратак: „Здраво другови, држите се храбро, побједа ће бити наша". Ми смо их пркосно испраћали, што је стражаре доводило до бијеса. Било је много и болесних другова. Никоме није указивана помоћ, чак ни када би бунцали у високој температури.

Побјећи тада из затвора било је немогуће, јер су старије затворенике добро чували, многи су били извођени и оковани у тешка гвожђа. Више се не сјећам имена једног друга из Куча. Неколико дана користили су га на неким пословима у централи, јер је он то знао радити. Сам се пријавио за тај рад, јер је рачунао на могућност бјекства. Када је једне ноћи покушао бјекство преко набујале Таре, није успио. У ћелију су га убацили унакаженог, није више ништа видио, јер су га тукли по глави и очима. Другу ноћ су га, онако унакаженог, одвукли на стријељање на Брезу.

Бреза је редовито добијала своје жртве. Ја сам негдје једном приликом, потписујући се дјеци на свескама у Колашину, записао неколико стихова:

„Бреза је народни симбол љепоте
овдје на овој брези, лишће је
крвљу натопљено.
Бреза ће постати симбол слободе".

У рано прољеће 1942. г. борбе око Колашина, поготово на Вучју и Вратлу, нијесу јењавале. У нама је тињала нада да ће нас партизани ослободити, јер се положај од зиме није мијењао. Но, то су биле само жеље.

Једнога дана из затвора су одвели много старијих другова, са њима и моју браћу. Цијели дан сам плакао, мислио сам да ће их све стријељати. Касно навечер вратили су их у затвор. Били су

измучени, разбијених глава. Од блата се нијесу могли распознати. Тога дана су ископавали из Луга покрај Таре тијела стријељаних од стране партизана. Тијела су се већ била распала, а бијес четника и породица убијених, тиме је достигао врхунац. Говорили су да их је спасила једна жена из Липова чији је отац био убијен у Лугу. Жена је рекла четницима кад су затворенике поређали изнад тијела извађених: „Само преко мене мртве можете их убити, јер овдје нема ни један који је убијао оне који су ту. Горе, горе, ако сте толики јунаци, похватајте оне на Вучју", јер су се баш тада водиле оштре борбе до изнад Колашина. Усуђујем се рећи да је стријељање у Лугу од стране партизана, без обзира на то ко су били убијени, био један од највећих промашаја руководства у Колашину, јер су то четници и Италијани огромно користили за своју пропаганду.

Почетак маја 1942. г. Раде и ја сваке ноћи ложимо ватру у електричној централи. Ватра не смије престати ни секунде, иако смо немоћни разбијати тешке букове кладе. Негдје испред зоре, почиње дан наизглед као и сваки други, али неће бити. Партизани ће покушати да ослободе Колашин. Напад је извршен са свих страна. Ураганска ватра, стиче се утисак да су се запалила сва околна брда, нарочито од правца Мушовића ријеке и Кључа. Око електричне централе створише се јаке четничке снаге. Сад нас читава десетина гађа, јер ватра не смије стати. Падамо од изнемоглости. Туку нас и газе као да нијесмо људска бића. Дивљачки нас гурају према отвору. Зашто нас нијесу бацили у ужарену пећ – никада нам није било јасно. Ваљда због тога што је напад партизана био одбијен. Сјећам се само толико, као кроз маглу, да смо обадвојица лежали испред отвора пећи. Били смо онесвијешћени када су по нама пролили хладну воду. Одмах потом дотјерали су нас у затвор. Призор је био језив. Испред сваке ћелије било је по неколико четника са одвијеним ручним гранатама. Затвореници нијесу имали никакве шансе да буду ослобођени, чак и да су партизани успјели доћи до затвора – разнијели би их ручним гранатама, нико не би остао жив.

Пред крај 1942. г. неко вријеме пустили су нас кући, јер је затвор био премален за толико мноштво затвореника. Затвореници су већ били подијељени по ћелијама, многи су били оковани у гвожђу, тако оковане водили су на стријељање. Један велики број

затвореника четници су предали Италијанима као таоце. Већина њих је стријељана у знак одмазде од Италијана.

У прољеће 1943. г. поново су нас затворили. Док су копали ровове око Колашина, партизани су се муњевито примицали граду. На жалост, услиједио је почетак пете непријатељске офанзиве. Али, дошао је и крај колашинског затвора. Њемци су, наиме, разоружали четничку стражу.

АЛЕКСАНДАР ДРАШКОВИЋ

ПОСЉЕДЊЕ ПОРУКЕ

Хоће ли слобода умети да пева
Као што су сужњи певали о њој

Бранко Миљковић

Колашински затвор, у искључивој власти четника, уз знање и одобравање Италијана, није био ни општа појава нити епизода. Колико је знано, нигдје на територији читаве земље није трајала непрекидно, више од године дана, искључиво четничка управа, па ни затвор, „суд" и остале пратеће установе, као што је то било у Колашину. Због те чињенице, не узимајући привремено многе друге аспекте Колашина и Колашинског затвора у току НОР-а у обзир, ова велика и трагично болна страница наше новије историје и револуције, завређује историјско и друго научно истраживање и квалификовану валоризацију.

Колашин из периода од марта 1942. па до маја 1943. године није био само центар четничке владавине, већ је био и синоним једног ужасног губилишта. Колашинска Бреза је, понијела незахвалну атрибуцију једног од веома болних стратишта комуниста и родољуба. Била би, међутим, учињена неопростива неправда сјенима уморених мученика, ако би се Бреза сачувала у успомени потомства само по томе што се тамо насилно и масовно умирало у име достојанства и слободе, под плотунима плаћених, кукавичких убојица, а да се не нагласи и она друга, узвишенија и моралним порукама и надахнућима богатија страна те масовне смрти. Нијесу оковани затвореници Затвора колашинскога умирали на Брези као

Партизанско гробље на Брези из 1954. године

људски деградирани очајници, са сузама, јауцима и понижавајућим молбама за милост бездушним џелатима. Комунисти и други, знани и незнани бесмртници Брезе, умирали су смрћу достојанствених и гордих ратника, који сопствени живот подређују високим идеалима слободе и правде. Свако, или готово свако, погубљење на Брези био је истовремено и нови морални пораз четничких џелата, јер су из очију жртава видјели нескривену мржњу и презир, а њихове посљедње ријечи прије убиствених плотуна биле су ријечи осуде гнусне издаје и покличи подршке онима који се боре под часним барјаком Партије.

Колашински мученици, свјесни да им је судбина већ предодређена, жељели су да, на самртном часу и пред свједоцима, искажу свој бијес и гњев онима који их лишавају живота завјештаног народној борби и слободи, у име сопственог живота проданог слуге без људског образа. Они су покушавали да оставе укућанима, ратним друговима, рођацима, колегама... поруку, завјет, поуку и сл., али уз то и обавезну изјаву, исказ о себи – да су умрли мушки и храбро, и да не жале за животом, јер су га дали за срећнију сјутрашњицу оних на које се порука односи. Ово вриједи за онај незнатни дио писмених порука које су се чудним сплетом разних околности успјеле протурити преко затворске капије и стићи на одредиште, а тиме и до нас, који их овом приликом са дужним пијететом и великом обавезом спомињемо.

У почетку су четнички злотвори од стријељања приређивали јавне феште, присиљавајући престрашено становништво колашинске вароши и оближњих насеља да том стравичном чину морају присуствовати, вјерујући да тиме постижу, поред осталих, и ова два основна циља: застрашивање и пропагандни ефекат у циљу сузбијања народноослободилачког покрета. Презирући смрт, жртве су поред свјежих рака, непосредно пред погубљење, у ствари, морално убијале своје убице пркосним ријечима осуде и презирања, као и громким покличима идеалима за које умиру. А то се све одвијало пред доста свједока, тако да су четнички идеолози и „судије" схватили да тиме раде директно против себе, па су ту праксу јавних погубљења касније напустили. То значи да су задње поруке многих каснијих жртава остале, на жалост, непознате, па се о њима само могу правити претпоставке на основу фрагмената разговора са преживјелим друговима из затвора.

Четници су спроводили и практично своју „правду“ на Брези већ почетком марта 1942. године, по заузимању Колашина. Иако је одмах установљен криминални „суд“ Марка Миловића и Љуба Минића, како би се задовољила формална процедура, свака се пресуда унапријед знала – стријељање. Изузетак су била два вјешања, и то вјешања двију жена! У једном случају четничким злочинцима није било довољно само пуко стријељање угледног колашинског адвоката, врлог патриоте и поштованог човјека Благоте Селића, већ су хтјели постићи и више од тога. Отровани мржњом против свега што је најбоље у своме народу, ови морално деформисани изроди су жељели приредити јавну литију колашинским улицама, водећи несрећног Селића везаног и са чактаром окаченим о врат, вјерујући да ће тиме дискредитовати и у очима сопственог народа предсмртно обрукати тог знаменитог Колашинца, а тиме би истовремено и насладили своје осветничке инстинкте најниже врсте.

Није никада, од јаничарских времена, у хроници Колашина забиљежен случај таквог колективног и јавног дивљања и морбидног иживљавања руље која је себе називала „краљевом војском у отаџбини“ и шефова и идеолога те криминалне скупине, који су припадали реду правника, професора, професионалних војника, дакле и интелектуалаца поред жандарма, бивших шпијуна, неразумних појединаца и до тада незапажених лица у свакодневном животу.

Поносити брђанин, Благота Селић, кога су, иначе, четници ухватили крајем фебруара, са сином, у Ровцима, свјестан своје трагедије, није пружио очекивано задовољење својим џелатима. Са чактаром о врату, он је ишао уздигнута чела колашинским улицама, чиме је показао подивљалом четничком олошу и њиховим вођама да су они, у ствари, овце које иду незнано куда. Измрцвареног Селића је, након ове варварске процесије, у затвору посјетио војвода Павле Ђуришић. Можемо претпоставити, премда немамо доказа за то, да је циљ ове посјете био да се изнуди кајање и јавно пљување на себе угледног народног првака, послије моралног и духовног слома изазваног онако спектакуларном и понижавајућом сценографијом. Наравно, није било ни говора о било каквој клонулости Благоте Селића, а најмање се могло говорити о његовој спремности да моли своје џелате за неку милост. Изнервиран очи-

Мајке над пирамидама стријељаних на Брези послије ослобођења 1954. године

гледним моралним поразом, војвода Павле почиње да вријеђа Селића, говорећи му да је издајник и сл., на шта му овај спремно и без трунке устезања одговара: „Ти си издајник, а не ја, Павле Ђуришићу. Ја сам међу првима ставио свој потпис на документ о уједињењу у Југославији, а данас се борим да она буде слободна и да влада правда, а ви сте издајници Југославије. Чактар који сте мени везали о врат, то је ваша брука и црн образ а не мој, Ђуришићу!"

Благота Селић није био члан Комунистичке партије. Једини његов „гријех" био је што је био учесник Острошке скупштине родољуба Црне Горе у фебруару 1942. године, а тамо су делегирани, и на демократски начин бирани најбољи и најугледнији народни представници и прваци. Тиме је четничко вођство јасно легитимисало себе у очима поштеног свијета као пуке креатуре, које се аутоматски помјерају на додир оних који их хране и плаћају, и да се не боре против комунизма као идеологије и покрета, већ против сопственог народа и свега оног што тај народ репрезентује пред осталим свијетом.

И Селић је, како се види, одржао лекцију и душманима и својима, како се умире за идеале скупље од живота. Тако је погинуо Благота Селић на Брези, узвишено и часно, како је и живио, надмоћно игноришући смрт.

Син Благотин, Војо Селић, студент, партијски руководилац, доживљава исту, трагичну судбину свога оца, истина, нешто касније и без циркузантских представа кроз које је његов отац прошао. Био је стално под оковима, а то је био поуздан знак да је предодређен за Брезу. И он је био дубоко свјестан те поразне чињенице. Примио је ту стравичну чињеницу Војислав Селић мирно, стојички, како су то знали да чине комунисти.

Прозвали су га једнога дана и повели да му скидају окове. Сви смо знали шта то значи – кажу преживјели затвореници. Знао је и Војо. Завладао је општи мук, премда нам те слике и призори нијесу били ни нови, нити превише узбуђујући, јер је сваки од нас у тој кауши свакога часа то исто и за себе очекивао – сјећа се Рајко Раосављевић тог догађаја, јер је био и сам затвореник и свједок.

Војислав се у ћелији опрашта с друговима. Нема на његовом лицу, у његовом гласу или понашању – присјећа се Раосављевић – ни трага од нервозе, упаничености, страха или изгубљености. Сократовски мирно, прибрано, готово хладнокрвно, могло би се рећи, Војо Селић саопштава друговима у затвору да је дошао час растанка. То је рекао с таквим надмоћним миром, као да је саопштио најбаналнију информацију рутинске природе. Када је морао да крене на пут без повратка, цитираном свједоку се обратио сљедећим ријечима: „Рајко, ако случајно преживиш овај пакао, кажи друговима, молим те, да се овдје нијесам нашао из кукавичлука, већ стицајем несрећних околности. Умирем за Партију и њене велике идеале. Збогом!"

Тако је, десетину минута пред смакнуће, комуниста Војислав Селић нашао довољно снаге духа да поручи својој Партији да је до краја остао њен вјерни војник и да га ова не би посмртно осјенчила сумњом да није био достојан њеног повјерења, због тога што је дозволио да падне непријатељу у руке. А ваља се присјетити да су у то вријеме владале ригорозне норме у партијској дисциплини, па се, поред осталог, и предаја, без обзира на објективну ситуацију, сматрала, углавном, као издаја и изневјеравање партијских начела.

Стотине генерација су се с поштовањем сјећале одважног жртвовања Леонидиних ратника у Термопилима у име спаса и славе своје домовине лакедемонске. Вјерујемо историји и легенди да се заиста тако умирало давно, пет вјекова прије Христа, али овакво умирање у колашинском губилишту, прије само четири деценије, то је освједочена истина која је већ одавно одсјела у историји.

Морамо бити свјесни тога да је данашњој младости ове земље тешко схватити некадашњу, оновремену младост исте ове земље, младост која је чамила окована у ланце и букагије, које јој је натурио апсанџија у Колашинској тамници само зато што је хтјела да слободно дише са својим народом, у властитој кући и земљи.

Симпатични, сувоњави студент Радоња Вуксановић био је родом из Куча. Доведен је у затвор колашински да ту подијели незахвалну судбину са стотинама својих вршњака. Није пуно го-

ворио, али није никада и ничим показао да је уплашен или потиштен. Једне ноћи, негдје око двадесет и три часа по прилици, упала су у затворску просторију двојица четника и позвали Радоњу да се спреми. Требало је, наводно, да помогне око истовара некаквога камиона. Четници су дјеловали смирено и рутински пословно, како би њихове ријечи дјеловале што убједљивије и на њега и на остале затворенике.

Нас је, међутим, сурова пракса толико изоштрила у рефлексима за осјећај опасности – казује данас више преживјелих свједока овог болног догађаја – да смо непогрешиво знали трагичан исход овог касног позива нашег друга и саборца. Знао је, без сумње, и Радоња чему то слути. Остао је зачуђујуће миран и концентрисан. Пошто се обукао и спремио, извадио је из џепа деведесет италијанских лира, прилично изгужваних, и дуванску кутију, и то све предао свом блиском другу Грујо Спахићу, с гласном молбом да то преда његовим родитељима, ако преживи, наравно.

Двојица четника су се почела понашати доста збуњено на овакве Радоњине ријечи и понашање, па су га почели слободити као да нема основа све то што он ради; да му се ништа неће десити и слично, али се он није варао у томе шта га чека. Дошавши до врата кауше, Вуксановић се још једном окренуо према својим друговима, који су с нијемим болом и погледима препуним туге испраћали свога друга на посљедњи пут, и гласно рекао: „Другови, здраво! Ја одлазим. Држите се храбро! Побједа је наша". Уморен је Радоња Вуксановић смрћу мученика, али не на Брези. Пронађен је знатно касније у дубини бјеласичких омара, односно, пронађени су дјелови његовога тијела, прецизније речено.

Који су разлози и мотиви да се према овом колашинском мученику овако поступи и оваква егзекуција примијени, а не на Брези – то нико, бар за сада, није у стању да поуздано одговори. Да ли је у питању била и нечија лична освета, или су по сриједи неке нама непознате четничке комбинације биле, то све, за сада. спада у област претпоставки.

Четничко вођство је из дана у дан постајало свјесно чињенице да њиховом компромитованом и издајничком покрету на-

род све више окреће леђа и да их из дна душе мрзи и презире. Послије краткотрајне побједничке еуфорије у марту и априлу 1942. године, када је и ослободилачки покрет био у осеци и кризи, након одступања партизана према Босни, четници су се могли на стотине начина и конкретних активности увјерити да покрет у овим крајевима поново хвата маха, и све више осваја симпатије широких слојева народа, чему су, истини за вољу, и они сами дали не мали допринос примјеном масовног терора над становништвом, а поготово озлоглашеним Колашинским затвором и стратиштем на колашинској Брези.

Четнички главари су у Колашину настојали свим силама да приволе неке од угледних људи овога краја, који су уживали опште уважавање и повјерење грађана. на сарадњу са њима и јавну популаризацију њиховог покрета. Наравно, нико од људи значајнијег и општег угледа, који је имао осјећај патриотске и моралне свијести, није хтио и желио да се јавно компромитује потпором и подршком једном слуганском и издајничком опредјељењу, какво је било четништво. Ово тим прије и тим више што је добро знана и активно жива дуга слободарска и патриотска традиција црногорског човјека, која је вјековне неравне и сурове борбе за голи опстанак на голоме кршу, противу дивљих зулумћара и душмана османлијских, и иних, сублимирала у врло прецизне и изнијансиране критеријуме морала, витештва, мудрости и чојства. Према тим неписаним, али свима добро знаним, вредносним правилима и узусима, издаја се одувијек квалификовала у искуству овога народа као најтежи и најнеприхватљивији од свих могућих порока човјекових.

Одбијање понуде на такву сарадњу плаћало се врло скупо – главом. Видјели смо да је храбри Благота Селић могао спасити главу по ту цијену, али је није хтио спасавати. Он је спасао образ.

Због тога што су као виђени народни прваци учествовали на поменутој Острошкој скупштини у фебруару 1942. године, као и Селић, четници хапсе и оптужују двојицу познатих официра бивше црногорске и бивше југословенске војске, двојицу ратних ветерана и врло угледних људи из ближе и нешто даље околине Колашина: капетана Ђура Раосављевића и потпуковника Радисава Радевића.

Пошто ове часне људе нијесу могли оптужити као комунисте, јер они de facto, то нијесу ни били, четници су им као крунску „кривицу" стављали на терет острошки гријех. То је била подла и цинична уцјена, да се изнуди понижавајућа солидарност и подршка четничком покрету ове двојице доказаних родољуба.

Раосављевићу и и Радевићу су четници „великодушно" нудили „слободу", зна се, наравно, по коју цијену. Досљедни кодексу своје официрске части и моралним назорима својих породица и ширих средина, ови ратници нијесу ни за један тренутак доводили у питање избор праве алтернативе. Изабрали су пут части и достојне успомене потомству. Тај њихов пут није могао водити у то опако невријеме никуда даље од Брезе, али он, тај пут двојице одважних, био је цијена њиховог моралног и духовног достојанства и мјера њиховога чојства.

Комедија „суђења" је и овога пута досљедно спроведена. Пресуда – смрт. Бесуће и безакоње Љуба Минића не задовољава се безгласним смакнућем двојице људи високог угледа, којима је и сам скидао капу у знак поздрава до прије само неколико мјесеци, већ од тога гнуснога чина жели организовати и режирати јавни, нероновски спектакл, какав може смислити само једна помјерена машта и мржњом и злочином изопачена свијест и памет. Присилно се на Брезу упућују масе грађанства из Колашина и околних села. Било је, кажу, преко хиљаду људи присутно на Брези, да би посматрали погубљење Ђура Раосављевића и Радисава Радевића.

Љубо Минић, као судија и интелектуалац прије другог свјетског рата, није ничим битно одударао својим понашањем, у негативном правцу, од просјека личности његова ранга и категорије, како се сјећају људи који су га из тога времена знали. Међутим, почетком 1942. године, у селу Лубницама, Минић се изврга у крволочну звијер из које су просто кључали најнижи садистички нагони. И он је те своје мрачне нагоне обилато потхрањивао мукама његових жртава у Затвору колашинскоме.

На путу за губилиште, од Затвора према Брези, Ђуро Раосављевић застаје крај куће капетана Василија Ћетковића, свога колеге, а и пашенога, и гласно га дозива:

„О Василије! Пођи на Брезу да гледаш како ћу се држати на стријељању!"

„Немам ја снаге за то гледање, Ђуро" – одговори Василије, више као да говори себи него Ђуру, и брзо нестаде у кући.

Овај предсмртни глас Ђуров, одсјечит и горд до охолости, изазвао је врло дубок и снажан утисак на све оне који су имали прилике чути га. А на присутне четнике је тај глас оставио обеспокојавајући дојам.

На Брези, пред масом окупљеног свијета; пред приправним стрељачким водом убојица и пред жртвама везаним поред свјеже ископаних рака – Љубо Минић, омамљен толиком влашћу и препун себе, почиње театралним гестовима свој говор, срачунат на застрашујући ефекат код становништва, као и на „правно" образложење „кривице" осуђених и „основаност" саме пресуде. Када је употријебио ријеч „издајници" – показујући на осуђене – Раосављевић је врло гласно и енергично узвратио: „Лажеш, Љубо Минићу! Ти си издајник, а не ми!" Као одговор на ову Ђурову „увреду" услиједио је – плотун. Тројица, од четворице, падају. Ђуро Раосављевић као какав на олује огуглали поморски вук, који с леденим поздравом стоји на палуби своје тонуће лађе, још је непомичан! Ни други плотун га на обара с ногу. Трећи плотун, и то је дефинитивни, тихи и достојанствени крај.

Потпуковник Радисав Радевић на стратишту јавно исмијава своје убице и руга им се, што изазива јаке ефекте на присутну масу грађана и на присутне четнике, а нарочито на њихове поглаваре. „Што вам дрхте руке? Удрите, кукавице, у груди јуначке, као што бих ја вас да ме залало".

Млади комуниста Миљан Вуковић, између двојице неустрашивих ратника, прије него је покошен успијева громогласно узвикнути: „Живјела Комунистичка партија Југославије!"

Не може се порећи да је ово прво велико и јавно погубљење родољуба и комуниста на Брези колашинској, априла мјесеца хиљаду деветсто четрдесет и друге године, било доиста спек-

такл, али спектакл сасвим друге и и другачије нарави и ефекта од оног који су очекивали и како су га у својему сценарију замислили Љубо Миниħ и остали представници четничкога „новога поретка". Онако супериорно презирање смрти, и јавно игнорисање својих убица, као издајника недостојних помена, подсјетило је све присутне, а њих је било доста, на најсвјетлије ликове и њихове подвиге, сачуване у нашој епској и гусларској традицији. Пркосно и узвишено, јавно погубљење двојице врлих ветерана и револуционарне младости Миљана Вуковића била је идеално остварена јавна демонстрација синтезе свенародног отпора свим страним и домаћим силама демонским; отпора који је у датим условима једино могла организовати, покренути и рационално усмјерити Комунистичка партија.

Напокон, због потпуног фијаска и промашаја своје морбидне идеје о јавним погубљењима, четници су напустили ову праксу. И овдје се показало, не први пут, да и од смрти живи могу и имају што-шта да науче.

Недуго послије овог јавног погубљења капетана Ђура Раосављевића и другова, априла мјесеца 1942. године, стравична и ужасна Бреза, из тога времена, обогатила је и употпунила свој пејзаж гробовима још двојице старих црногорских и југословенских официра, ратника и патриота: Томице Јојића и Милете Лакићевића. Њихов смртни гријех је лако и једноставно „доказала" четничка порота у Колашину, а он се састојао у томе што су ти храбри људи, ништа мање, него организатори устанка против окупатора у Васојевићима, у љето 1941. године. Они то, уосталом, нијесу ни покушали негирати.

Јојић и Лакићевић су такође пали смрћу храбрих и достојних синова свога народа. Остаће вјечно упамћене и, потомству за понос и бодрење, забиљежене, посљедње ријечи Томице Јојића и Милете Лакићевића изговорене у лице крвницима: „Платићете наше главе, ви исти васојевићки изроди. Имаће ко да нас освети!"

За име и опаку судбину једнога од ове двојице мученика четничког Колашина и Брезе колашинске – Томице Јојића, везана је још једна стравична епизода, једна, до физичког бола потресна и

дирљива прича. Према сјећању живих свједока из Колашинског затвора тога времена, Томица Јојић је само неколико сати прије него што ће бити одведен на Брезу на погубљење, својим друговима у затворској кауши испричао сан који је сањао претходне, задње ноћи у своме вијеку. На сну му се указао призор како се некакав шуљ (балван) уз тутањ и ломљаву опуча и сурвава низ некакве стране у његовом селу, и у том сурвавању удара у његову кућу, одваливши један ћошник од куће. Причајући овај сан својим друговима, Јојић га је истовремено и тумачио, како је то уобичајено у сличним приликама да људи чине у овим нашим крајевима: „Богами ће ми Бајо погинути, бојим се". Сви су ћутали као скамењени, слушајући ово суморно предсказање забринутог оца. Како и не би, кад су у тој затворској просторији, већ пар дана знали да је Бајо Јојић, студент, врли борац и члан Среског комитета КПЈ Андријевица, стварно погинуо. Нико од затвореника није смогао снаге да старом Томици саопшти ту страшну вијест. Нијесу му рекли ни сада, јер му тиме не би ништа помогли, али би га, зато, у задњим часовима живота, лишили једне танушне и слабачке родитељске наде да је, можда, сан само, ипак, лажа. Ова епизода је тога дана толико депримирајуће дјеловала на све присутне у кауши. Потом су дошли двојица Павлових „јуришлија" у каушу и повели Томицу Јојића на стријељање. „Држите се храбро, синови!" – биле су му посљедње ријечи опроштаја са друговима. Сви су остали потиштени и нијеми, премда су на таква свакодневна одвођења били већ огуглали.

Четворица младих револуционарних бораца и гордих синова непокореног Колашина – Велимир Бојић, Здравко Вуксановић, Момир Крковић и Бранислав Мијатовић – заиста су умрли на начин достојан најбољих описа у нашој епској повијести.

Поведени на стратиште на Брезу, ова четворица горштачких синова и јунака партизанске епопеје огласила су се снажном и громком пјесмом: „Ој слободо, сунце јарко, за тебе је мријет слатко" и „Ој свијетла мајска зоро, мајко наша Црна Горо..." До посљедњег трзаја, ови храбри момци нијесу престајали са јасним и гласним изражавањем свога става и осуде издаје. То је на најубједљивији начин изражавало и исказивало истину о несаломљивости народног отпора, истину да је побједа на страни праведних и храбрих. Они који су на овакав начин умирали у тим херојских времени-

ма, и посљедњим својим физичким и духовним моћима су чинили оно што су једино и могли да чине у својој окованој беспомоћности – својим ријечима су исказивали своју силу.

Као што су са мушкарцима поднијеле равноправан дио тегоба и удара свих бура и таласа револуције, тако су и сву драму Колашинског затвора и Брезе жене подијелиле са својим друговима.

Не постоји потпуна евиденција о броју жена које су прошле кроз мучилиште Колашинског затвора, али се реконструкцијом догађаја може казати да их је на стотине прошло кроз његову капију. Поуздано су до сада утврђене чињенице да је пет жена уморено зликовачком руком на колашинским стратиштима. На тај начин су највишом могућом цијеном платиле своје револуционарно и слободарско опредјељење и узвишено родољубље. Радмила Ђоровић, Дара Анђелић и Анђа Јоковић су пале на стрелишту Брезе, покошене плотунима издајица који су себе тако помпезно називали „краљевом војском у отаџбини"!! Знају се, према исказу очевидаца, посљедњи тренуци живота ових трију младих херојина, а запамћени су по томе што су оне пркосно сасипале увреде у лице својим џелатима и поносно клицале својој Партији и идеалима за које падају.

Двије од пет уморених жена имале су „привилегију" да их четнички „судбени сто" осуди на – вјешање! Овакву осуду није добио ни један мушки осуђеник Колашинског затвора, што поуздано указује да су четнички прваци у Колашину тим гнусним и варварским чином имали у плану остварити неки особен и врло значајан циљ.

Објешене су Ђурђа Влаховић из Колашина, борац народноослободилачког покрета и члан Комунистичке партије, и др Ружа Рип, љекар-интернист, родом из Сомбора, заробљена од четника на Црквини као љекар Комског партизанског одреда.

Ђурђа Влаховић је ухваћена у улози курира, када су јој четници пронашли у коси сакривену поруку. Ни под злостављањима побјесњелих четничких „исљедника" – садиста, није ништа рекла

о тој поруци. А свог џелата приправног да јој стави омчу на врат, снажно је ногом ударила уз погрдну псовку, пљунула га и сама ставила омчу на врат.

На истим вјешалима и на истоме мјесту је објешена и др Ружа Рип.

Ако под било каквим претпоставкама смрт уопште може бити лијепа и отмјена, онда се за смрт др Рип може, с много разлога рећи да је отмјена, узвишена и поетична. Докторица Ружа – како су је сви, готово фамилијарно, звали, имала је времена да се повуче за војском, али је она своју судбину подредила судбини рањеника коме је била неопходна њена стручна помоћ и тако је заробљена у Црквини. Високо наглашени лични хуманизам и досљедно поштовање познатог Хипократовог завјета и професионалног кодекса части и љекарске етике, опредијелили су судбину др Руже Рип оног хладног мартовског дана на Црквини, када је великодушно свој живот подредила животу рањеног борца. Тако је тај дивни племенити човјек постао заточеником примитивне и подивљале четничке руље.

Четничка пропаганда је дуго времена, на њој својствен, вулгаран начин, манипулисала именом Руже Рип, приказујући је једном као кћерку а други пут као жену Моше Пијаде и сличне бесмислице.

Она је поуздано знала која јој је судбина предодређена. За све вријеме док је очекивала смакнуће, она је читала Толстојеву „Ану Карењину". Чак и када су је џелати позвали да се спреми за пут без повратка, она је сталожено, педантно превила лист књиге на ком је стала са читањем и наставила да се пакује, као да се ради о краткотрајном прекиду због неке визите, рецимо, па ће читање затим спокојно наставити.

Исти такав мир, прибрану равнодушност и потпуну аутоконтролу сачувала је Ружа Рип и неколико часака касније, чекајући испод стравичних вјешала на ливади Вујачића. Није дозволила џелату, као ни Ђурђа Влаховић, да јој он ставља омчу на врат. И она је то урадила сама.

Колашин би се најадекватније одужио успомени овог дивног и хуманог партизанског љекара у тешкоме времену, ако би некој здравственој установи дао име др Руже Рип, јер је она то свакако заслужила, и својим животом и радом, а и својом смрћу.

Сачувано је мало писама – порука, опорука, савјета и сличних, кратких и шкртих саопштења оних који су одлазили у смрт. Оне су доспијевале до оних којима су намијењене на разне начине: преко самих четника, који су били нечији рођаци или тајни симпатизери покрета; преко службених обавјештења и канала окупатора, што је била италијанска пракса, или на други начин. Дио порука је био написан али неодаслан, па су их касније, приликом прекопавања и сахране, сродници проналазили у џеповима стријељаних.

Јанку Влаховићу полази за руком да чак два писма упути брату прије него ће бити стријељан. У првом од тих писама, Јанко се људски искрено чуди због чега га оптужују, кад је потпуно невин. „Не жалим што ћу умријети" – исповиједа се Јанко своме брату – „али жалим што су ме лажно оптужили, и то баш они којима никада ништа непоштено нијесам учинио". Овај момак, простосрдачан и поштен до наивности, не може да схвати да се нашао у канџама звјерова, гдје се не суди и пресуђује по нормама права и етике него по расположењу и инстинктима руље отпадника, чија је памет дивља а „ћуд отрована".

Друга, и уједно задња, Јанкова порука је много јача и садржајнија од прве. Она је категорична. Поред чисто фамилијарних порука и распитивања, у овом писму има један кратак, згуснут и језгровит исказ који изазива дивљење. „Никога немој да кривиш за моју смрт" – савјетује и поучава Јанко свога брата – „свако ће попити своју чашу и свакога ће стићи своја судбина". Умјесто да кипти мржњом на оне који га отпремају у земљу у цвијету младости и да апелује на брата да изврши „свети дуг" освете, што би у тим ситуацијама било посве логично и природно очекивати, овај младић надраста себе и превазилази смрт, и том предсмртном поруком на најбољи начин афирмише – живот.

Завјет и порука учитеља Блажа Бошковића, упућена жени и дјеци (у ствари, није та порука ни одаслана, нити је стигла до

оних којима је намијењена, већ је нађена касније у џепу његове одјеће приликом прекопавања и поновне сахране) одликује се лаконском концизношћу: „Положио сам родитељски испит пред својом породицом" – поручује Блажо – „... немојте ме жалити кад будем стријељан... Слушајте мајку!" – упозорава строги и брижни родитељ своју дјецу у задњим трзајима живота.

Писмо које је земљорадник Радојица Булатовић успио да дотури својој жени и породици непосредно прије стријељања, по много чему завређује да се нађе у каквој антологији морално-филозофских и дидактичких сентенција. „Крив сам што сам родитељ" – почиње његова порука, а смисао јој је у томе што је родио и одгојио сина Љуба, комунисту и борца, који је стријељан, па је и он као отац, због тога, као јединог разлога „кривице" по четничком „правном" схватању ухапшен и осуђен на погубљење. – „... Гази дјецу и кућу!" – посљедње је строго и недвосмислено упутство брижног домаћина својој супрузи, која тиме насљеђује незахвално и тешко бреме чувара куће и породице. „... немој дјецу васпитавати никаквој освети, јер ја сам се сам осветио мирнoћом, невиношћу и правдом. Мене ће осветити вријеме!!!" (подвукао А. Д.).

Ове афористичке и дубокомисаоне упуте и поруке Радојице Булатовића из безнадежног загрљаја смрти досежу такав морални ниво и такву филозофску дубину и свевременост, да је то заиста најљепши духовни споменик који жив човјек може оставити изнад себе и своје земне прашине. Ове Радојичине мисли су, једноставно речено, химна човјековој моралној величини.

Јанко Милинков Јанковић, правник из Роваца, из села Лијешња, један од главних покретача и организатора свих напредних акција омладине у свом крају, како пред рат тако за вријеме и послије устанка 1941. године, нашао се у Колашинском затвору августа 1942. године. Наиме, Јанкова група од тројице комуниста–илегалаца, послије одступања партизанских снага према Босни, априла 1942. године, остала је на терену Роваца, али без контакта са осталим илегалним групама. Низом кобних неспоразума између илегалног партијског руководства и ове групе илегалаца из ровачког села Лијешња (Јанко Јанковић, Милета Јанковић и Живко Булатовић), група се нашла на отвореном простору и одмах је, на-

равно, ухапшена. Но, околности и детаљи тога хапшења излазе из оквира овога рада, па га помињем само ради основне оријентације.

Искусни комуниста и партизански комесар Вељодубочке чете, Јанко Јанковић је преузео главну одговорност на себе и за оно што су остали радили. Настојао је да што више растерети своје саборце. Од самог доласка у затвор, Јанко је био стално потиштен и осамљен. Није то био страх пред смрћу, јер он је на ту могућност свјесно рачунао као револуционар и комуниста. Њему је болно и тешко падало сазнање да ће га Партија, можда, оквалификовати као слабића и капитуланта, а то је за његову политичку и моралну свијест било далеко горе и теже од смрти.

Када је почетком 1943. године у Колашински затвор доведена велика група напредне и организоване омладине из села Вељег Дубоког у Ровцима, Јанко Јанковић је још био жив у затвору. Често је разговарао са познатим младићима, а нарочито организатором те омладине Милуном Јањушевићем и старим ратником и родољубом из Вељег Дубоког Симом Николиним Пижурицом. Једнога дана, у фебруару 1943. године, Јанко се нашао са Симом и Милуном на окупу у затворској просторији и отпирлике рекао сљедеће мисли и поруке, како их је по сјећању реконструисао свједок Милун Јањушевић, након четрдесет година: „Другови и комшије", рекао је Јанко, „ја осјећам да ми се приближава крај, али сам ипак срећан што извјесно назирем крај и фашизму. Партији кажите да сам до гроба остао њен досљедан члан и да се никада нијесам поколебао из страха или кукавичлука. Нијесам се предао четницима да бих спасавао главу или имање породице, него сам то учинио из необавијештености, чврсто вјерујући да Партија тако налаже. Умирем потпуно свјесно да дајем живот за идеале ради којих сам и живио. Задње мисли и ријечи пред смрт ће ми бити, у то вас увјеравам, Партија, слобода и Совјетски Савез. Мојој мајци Марији, браћи и сестрама поручите да ме никако јавно не жале, да не би насладили наше крвнике. Кажите им још и то да их никада нијесам, нити ћу их обрукати".

Јанко се једнога дана нашао у великој колони затвореника коју су четници повели према Подгорици, да би је предали Ита-

лијанима. Колашински четнички сужњи нашли су се у логору у Бару. Једнога дана је почела прозивка и утовар у камионе. Прозван је и Јанко. Мислили смо да је у питању размјена за наше – сјећа се Милета Јанковић, и сам заточеник, иначе Јанков рођак. – Завидјели смо им што одлазе. Јанко ми је на растанку, при поздраву, тада рекао ове ријечи: „Милета, ја одлазим. Ово је посљедње наше виђење. Пренеси нашима да умирем срећан као комуниста за слободу свога народа. Смрт фашизму!" Стријељан је ускоро потом на Цетињу, као талац, за одмазду.

Угледни домаћин Никола Крушчић из села Бјелојевића у околини Колашина, иначе комуниста, доспио је са многима у Затвор колашински. Кривица пред „судом" му је била „доказана" као и многим његовим друговима: био је комуниста и борио се за слободу свога народа. Пресуда је била, зна се, адекватна „кривици" – смрт на Брези. Пред само стријељање, на Брези, у сутон једног тмурног дана, пред упереним цијевима злочинаца, проломио се његов изузетно продорни глас: „Доље срамотне окупаторске слуге!" Тај снажни глас је заустио још нешто да каже, али су ријечи заувијек остале у грлу, заустављене кишом ужареног олова из срамотног оружја.

Непуну недјељу дана прије него што ће истаћи своје бијеле барјаке у знак предаје и признање војничке немоћи, Мусолинијеви оперетски солдати са гушчијим перјем у капама силно су пожељели да непокорене црногорске бунтовнике увјере како они, Италијани, ширитељи латинске културе по балканским беспутицама, умију свирепо да кажњавају кривце, нарочито ако су ови у ланцима. Своје жртве Италијани су уморили не на Брези, да би, ваљда, тиме показали и јавно своје игнорисање четничких им слугу, него у Смаилагића-Пољу, у непосредној периферији варошкој.

Већи број тих италијанских жртава у Смаилагића-Пољу успио је да своје задње писмене поруке достави својима. Изгледа да Италијани нијесу то ни спречавали тако ревносно.

Учитељ Вељо Радовић је један од стријељаних тога пута. Он је сину Гојку са губилишта упутио врло кратко, писамце: „Ти поступи као што смо се договорили!" – договор се односио на Гојков

одлазак у партизане. – „У аманет ти остављам да се дјеца школују". Слиједи једноставан, конвенционалан поздрав оца дјеци и породици.

Драгутин Кљајић, родом из Шаховића, нашао се сплетом околности тога септембарског дана 1943. године пред италијанским цијевима у Смаилагића-Пољу. И он је стигао да прослиједи предсмртну поруку сестри и тетки у Липову. Кратка је и обична: моли Драгутин да обавијесте његове код куће о његовој погибији, али и врло изричита опомена у виду завјештања – „да пазе Ћеткову дјецу", дјецу његовог старијег брата – кога су четници убили из засједе крајем 1941. године у Шаховићима.

Милета Вељов Радовић, ђак, младић вазда оран за шалу па макар и на сопствени рачун, често је знао унијети ведрину у тешку затворску атмосферу неким успјелим вицем и досјетком. Као и сви његови другови, унапријед се помирио са судбином која га чека. Нашао се у огромној колони затвореника и четника оног мајског дана 1943. године, када су их Њемци потјерали према Матешеву, и погинуо у групи затвореника приликом покушаја да побјегне код пилане у Краљским Барама. Његово тијело је бездушна и хладна Дрцка избацила неблагодарно далеко од мјеста погибије.

Радуле Меденица, из Мораче, био је такође заточеник Колашинског затвора, а и познати шалџија и непоправљиви весељак. Често је засмијавао затворенике успјелим досјеткама и догодовштинама, а нарочито гласом, гримасама и гестовима којима је све то казивао. Говорио је, сјећају се његови другови из затвора: „Бољи су четници него бивши жандарми, и то много. Четници окивају само ноге, а жандарми су окивали и ноге и руке, а о глави и да не причамо". Пао је и он под кишом њемачког олова код пилане Ђуровића 1943. године, средином маја, при покушају бјекства из затвореничке колоне.

Посљедње писмо Бошка Томовића с Матешева својим родитељима, пред само стријељање на Брези 1942. године, спада, рекао бих, у понешто другачију врсту предсмртних порука од оних о којима је до сада било ријечи: „Ја данас одлазим" – стоји у тој Бошковој поруци – „са пјесмом у смрт. То је моја идеја од почетка, од

када сам могао сам да размишљам". Уобичајени поздрав родитељима слиједи даље, као и строги савјет „да буду храбри".

Знатно касније, послије рата, у једној просторији бившег Колашинског затвора, прије него је срушен, пронађен је један готово избрисани и изблиједјели натпис Миљана Вуковића, на једном мемљивом зиду у унутрашњости затвора. Овај невелики текст, по начину и мјесту на коме је писан, као и по драматској одлучности и бескомпромисности његове поруке, задовољио би готово све критеријуме да се уврсти у антологију писане револуционарне класике, и то не само наше. „Осуђен сам на смрт. Одлазим на стрелиште зато што сам љубио слободу, народ и домовину. Није ми жао живот, јер га дајем за слободу. Убиће мене, убиће многе друге, али не могу убити идеју комунизма. Не плашим се смрти".

Која је била побуда овог храброг комунисте и родољуба да запише ову своју искрену исповијест на тамничком камену, каква ли сурова симболика!? Да ли је то био спонтани грч и потреба да се негдје саопшти и запише као трајно свједочанство једно конкретно стање духа, када се свакодневно многа бурна младост растаје са животом? Да ли је то, можда, била притајена жеља да се некада у будућности, када неко буде открио овај запис, јавно спомене име хероја који је оставио неспорно свједочанство о себи и своме нараштају који је са пјесмом одлазио у смрт?

Мржња и презир према непријатељу, а посебно према домаћој издаји, као и ријечи охрабрења са понеким упутством и поуком својим најближим – то је доминантно у свакој написаној, као и ненаписаној и незапамћеној поруци. Ту још треба нагласити да је за добар дио оних који су принудно и прерано умирали на Брези, и не само тамо, задња ријеч и задња мисао, умјесто мајке, сестре, вољене жене, била – Партија! Све поруке, усмене, наравно, које су изирцане пред саму смрт, биле су кратке, језговите и вишезначне. Није се имало времена држати говоре и објашњавати шта се дешава и зашто се дешава. Коришћени су задњи удисаји ваздуха да се у једном даху каже што више и на што јаснији, убједљивији и искренији начин.

Колашински мученици су херојска стварност нашег непокореног народа у једном историјском времену, за које би Ловћенски осамљеник, кад би могао, вјероватно рекао: „Виле ће се грабит кроз вјекове, да вам вјенце достојне исплету“, а Мажуранић, да их је којим чудом могао са стране посматрати како умиру за своје идеале, посветио би њима у славу а свима душманима ове земље за опомену, онај свој гласовити стих: „Бој се оног тко је вико, без голема мријет јада“.

ДАРА КРСТАЈИЋ – БЛАГОЈЕВИЋ

ПОНЕШТО ИЗ СЈЕЋАЊА НА ЧЕТНИЧКИ ЗАТВОР

Некад ми се чинило да за живота нећу заборавити оне страшне дане кад су ме четници заробили, дане када сам живјела на бијелом хљебу и чекала сваког тренутка да ми одлети глава, дане тамновања у четничким затворима. Чинило ми се да неће бити могуће истиснути из сјећања ни један детаљ ондашњих збивања. Сјећања на оне ликове блиске и драге са којима сам дијелила судбину, и оне ликове страшне који су нам судили и о нашој судбини одлучивали.

Могла сам оних година непосредно иза рата често причати, а још чешће се у мислима бавити причом о своме падању у четнички затвор. Али живот је пунио новим садржајима моје дане, који су бивали понекад лијепи, понекад страшни, чак страшнији од оних давних дана прије четрдесет година. У редосљеду збивања четнички затвор је добио своје мјесто и своју мјеру и тежину. Живот га је дефинитивно сврстао у оне моје доживљаје о којима постоји свијест да су се збили и како су се збили, али од којих се човјек и несвјесно брани у сјећањима – да би преживио. Одиста, мислим да треба имати снаге, имати кондиције да се поново преживљава, макар и у мислима, оно што се једном једва преживјело.

Данас, кад сам пред задатком да нека од тих сјећања искажем јавном и одговорном ријечју, осјећам колико су та сјећања непотпуна, чак и она која се директно односе на мене, а поготову она која се односе на друге. Ма колико била мањкава, сјећања која се односе на личне доживљаје најпоузданија су, па ћу покушати

да испричам нека од њих, у првом реду она о свом падању у четничке руке, а затим и неке детаље из колашинског затвора, како их се сјећам.

*
* *

Размишљајући о тренутку нашег повлачења пред четницима, крајем маја 1942. године, не могу тачно да се сјетим ни гдје је које од нас четворо из куће било: отац, мајка, брат и ја.

Мајка ми је, мислим, била у болници на лијечењу, па је са болницом и одступила. Брат Ацо је био у јединици. Најтеже ми је што не могу да се сјетим кад смо се и под којим околностима нас двоје задњи пут видјели. Доласком четника на територију Жабљака и околине, наша се породица подијелила: ја сам остала у позадини, а моји родитељи и једини брат одступили су за Босну. Кад се рат завршио, ја сам се са родитељима састала, али свог брата јединога никада више нијесам видјела. Погинуо је посљедње године рата, кад је напунио 21 годину. Отац Миро, који је иначе док смо били на Жабљаку имао задужење да организује и надзирава рад заробљених Италијана, нашао се с нама у колони која се након напуштања изгорјелог Жабљака пела пут врхова Дурмитора. Одступали смо.

Ноћили смо, знам, у Друмитору сви онако како смо кренули са Жабљака. Из те групе ујутру су неки продужили даље, за Босну, неки су се вратили на Жабљак, а наша позадинска група комуниста пошла је даље Дурмитором. Заноћили смо у катуну Алишница. Мислим да се није очекивао неки непосредан напад од стране четника. Били смо далеко у Дурмитору, међу пријатељима, сељацима–симпатизерима, а четници тек што су били стигли на Жабљак. Колико се сјећам, осјећали смо се мање–више комотно. Или сам се ја тако осјећала гледајући старије другове који су, додуше, били озбиљни, али нијесу испољавали велику забринутост. Ипак, нијесмо били сасвим опуштени. У току ноћи постављена је стража на мјестима која су оцијењена као могући и највјероватнији приступи Алишници. Пред саму зору одредише мене и Дану Обрадовић. Ја сада не знам гдје сам то онда стражу чувала. Никад се више на то мјесто нијесам вратила.

Шаљући нас на стражу рекли су нам гдје да сједимо и ослушкујемо да ли се одоздо чује ишта што би могло да личи на прикрадање четника. То ми је, а вјерујем и Дани, било прво и посљедње стражарење у животу. Ми смо свој посао радиле најсавјесније што смо знале и умјеле. Смјестиле смо се на врх једне литице. Пред нама је била стрмина обрасла ситногорицом, како је то већ у Дурмитору. Иза нас, на стотинак метара, биле су колибе натуна. Углавном празне, сем оне у којој су остали наши. Зора је тек почела да се пробија, ништа се сем магле није видјело. А ни чуло, иако смо напрегнуто ослушкивале. Нико одоздо није долазио.

Лагано, али све више и више почело је да се раздањује. Одједном, прасак пушке, али иза нас. Затим пуцњава и повици. Да сад не описујем и поново преживљавам та осјећања: запрепашћења, збуњености, невјерице, страха, изгубљености... Ја, наравно, не могу знати шта је осјећала Дана. Што се мене тиче, без другова у непознатом Дурмитору, била сам изгубљена.

Било је очигледно да су четници у Алишницу изишли неким другим путем, а не са оне стране са које смо их нас двије очекивале. Било је такође очигледно да су нашли наше другове, а то је била главнина позадинаца из Жабљака и Комарског краја.

Стицајем околности, дакле сасвим случајно, у том тренутку смо се изван директног четничког удара нашле једино нас двије. Са свога истуреног осматрачког мјеста могле смо се брзо склонити у клеке и ту примирити. Можда је требало управо то да учинимо. Али нама тако нешто уопште на памет није падало. Хтјеле смо да се нађемо са својим друговима, хтјеле смо да сазнамо шта је с њима, је ли ко рањен, погинуо, заробљен. Наша позадинска група тада је била велика и многи нијесу живи дочекали слободу, али тада и сама помисао да се могло догодити нешто било коме од другова била нам је неподношљива.

Кријући се кроз клеке, али ризикујући много, нас двије смо кренуле ка колиби, гдје су остали другови. (Најгоре што смо могле учинити.) Ишле смо обазриво и полако. У том се зачу плач и нарицање. Уплакана жена пројури поред нас и мало даље склони се и она у клеке, јекћући и уздишући. Нас двије више нијесмо могле

издржати, него одлучисмо да јој приђемо и дознамо шта је било. Жена која је нарицала и плакала била је из оне колибе у којој смо ноћили. Плакала је, јер су четници колибу запалили. Од ње смо сазнале да су они припуцали на колибу, али да су се наши благовремено разбјежали. Нико није погинуо, она мисли да нико није ни рањен.

Питале смо је, наравно, у ком су правцу наши побјегли и одакле четници наступају, колико их је и гдје су сада. Увјерена сам да нам је она све тачно одговарала, иако се показало да сам ја, ослањајући се на њену информацију, упала право четницима у руке. Јер, четници нијесу стајали у мјесту. Напротив, они су плавили читаво подручје. Стално су надолазили све нови и нови. Иако смо жени вјеровале одакле четници наступају, нас двије одлучисмо да и саме провјеримо. За тренутак се раздвојисмо. Опет моја велика грешка – нијесам смијела остати без Дане, која је рођена и одрасла под Дурмитором. Остадох потпуно сама. А тада налетјех на четнике.

Група четника на коју сам ја налетјела мислим да је била исто тако изненађена као и ја. Само није била тако престрављена. Мислим да никад нећу заборавити онај тренутак кад сам постала свјесна да се ја то пред четницима налазим. Најприје сам са невјерицом гледала њихове кокарде и браде, а оне као да су пред мојим очима нарастале, нарастале све до експлозије свијести гдје се ја то налазим. Можда је то био и њихов глас да дигнем руке увис или нешто слично, јер и њима, тој невеликој групи од 10–так четника, било је потребно неколико секунди да схвате да пред собом имају чудо невиђено – праву правцату партизанку: у панталонама, са оном капом руског кроја којој се могу спустити наушнице, с петокраком и пиштољчићем за појасом (у њему је био метак или два).

Брзо су ми одузели пиштољ, претресли ме, иако више ништа при себи нијесам имала, питали ме за име и нешто галамили око мене. Смијали су се задовољно и били радосни што су заробили партизанку. Неко је чак рекао: „Почели смо да их хватамо по списку. Ова је на том списку прва. Распитао сам се“.

Ја помислих – кад прије. И ко ли их то о нама обавјештава. Ко их је у Алишницу послао.

Нијесам стигла ни да поставим себи та питања, кад угледах онога који их је у Алишницу и довео. Преда мном је стајао Нећељко Караџић. Дотрчао је однекуд задихан и улетио усред групе у којој сам се ја налазила. Свакако се већ било чуло међу четницима да је заробљена Дара Крстајић, па је он појурио да ме пронађе.

Стајао је Нећељко преда мном онакав каквог сам га до јуче гледала, док је био партизан. Али, то више није био исти човјек. У ствари, прави Нећељко тек сада се показивао. С мржњом, за какву ја нијесам знала да може постојати, дрекнуо је: „Вежите је!"

И сами изненађени и помало збуњени, четници који су ме заробили устумараше се. Чиме да ме вежу? Најзад нађоше некакву узицу и наредише ми да пружим руке. „Не тако, вежите јој руке на леђа! Не знате ви какво је она пашче". Загледаше се четници у мене мало изненађено и уозбиљено, али послушаше онога безбрадовића и свезаше ми руке на леђа.

Тога дана, а можда и касније, нијесам престајала да их изненађујем и збуњујем: најприје, како сам то из земље пред њих изникла (и ја се то питам до данашњег дана), па онда како сам то прва на списку а нијесам баш нека дели–партизанка. Ни крупна, ни висока, ни црне косе, ни крупних очију. Напротив, нешто сићушно, мршаво, бистрих очију, насмијешено..., Можда и није нека важна партизанка", говорио је њихов прилично лежеран став. Тада онај прискочи и рече да сам опасна, да не знају какав сам гад и пашче. То их намрачи.

Потјераше ме пред собом онако везану. Ја дотле нијесам знала каква је велика разлика имати руке везане иза леђа, према „нормалном" везивању руку напријед. Тада сам то добро осјетила, поготову по оном неравном, брдовитом терену. У првим тренуцима, међутим, била сам на све заборавила и мислила само на Нећељка. Оно што би ми касније било разумљиво, чак природно, тог прољећа 1942. године у моју у ствари дјетињу главу тешко је улазило.

Тачно је да сам још прије годину дана, чим смо оно избјегли из бомбардованог Београда, сазнала да једна кућа Кара-

ћића, и то управо Неђељкова кућа, крвничи нашу ужу породицу – мога оца са фамилијом.

Првога рата мој отац је био комита. Са својим друштвом борио се против Шваба како је знао и умио. Швабе нијесу комитама праштале, па је моме оцу кућа изгорјела, фамилија пљачкана и злостављана, жена се по шкриповима крила и као дивља звијер бјежала, а Мирова глава била је уцијењена.

Ни комити нијесу праштали Швабама. А ни онима за које би се доказало да Швабама помажу и са њима сарађују. За Неђељковог оца постојали су такви докази. Због тога га је група комита, у којој је и мој отац био, осудила на смрт. Ко је био егзекутор, од свога оца Мира ни на који начин нијесам могла сазнати. Рекао ми је само да су у једној групи комита судили Неђељкову оцу и били једнодушни да га треба убити. Онда су вукли шорак. Онај ко га је извукао, и убио га је. Али, шорак је могао извући било који и сасвим је свеједно ко је стварни извршилац.

Такву сам причу од оца сазнала 1941. године, а и било ми је потребно објашњење. Јер кад сам још прије устанка по Пашиној води и околним селима окупљала омладину ради организованог рада са њима, наишла сам на чудну појаву: два брата Караџића из Ковчице одазивала су се свакоме позиву, али са мном нијесу хтјели разговарати. Старији, Војин, још некако, али млађи, Неђељко, баш никако.

Омладина из тих села је знала да је Неђељков отац погинуо од комита, а да је мој отац комита био, па се објашњење за понашањо двојице Караџића одмах нашло. Сматрала сам да ми је дужност да обавијестим другове. Рекли су ми да морам бити крајње обазрива и толерантна, да их не смијем повриједити и својим понашањем отјерати у супротни табор. Мени је овакво гледиште било врло лако прихватљиво. У ствари, било ми је жао момака који су се без икакве личне кривице нашли у неугодној ситуацији, а ни мени није било пријатно, мада наравно нијесам могла бити одговорна за нешто што се догађало прије мога рођења. Била сам себи поставила задатак да постепено, увиђавношћу, разумијевањем и добротом савладам њихов неразумни отпор.

Преко других омладинаца Неђељко ми је био поручио да ће долазити на све омладинске састанке и да ће извршавати све задатке, само тражи да се не обраћам њему лично, нити се он мени лично може обраћати.

Тако је и бивало. Затегнутости је полако нестајало. Изградили смо некакав однос гдје се до краја није ни морало рећи шта треба урадити. По општој а и по мојој оцјени, браћа Караџићи су били добри омладинци. Неђељко се посебно истицао. Био је то висок, виђен момак. Отресит, бистар, поносит. Мислила сам да је за њега штета што ће га увијек кочити чињеница да су Крстајићи изреда партизани. А можда и неће, надала сам се. У сваком случају исказивао је све више заинтересованости, био један од најактивнијих омладинаца. Не само што је извршавао све задатке, већ је испољавао иницијативу. Појављивао се често у Команди мјеста на Жабљаку, контактирао са многим активистима. руководиоцима НОП-а.

Једном ми се било учинило да је дошао тренутак за коначно брисање остатака отпора два брата Караџића према мени. На крају једног омладинског скупа у школи у Вирку заиграло је коло црногорско. Кад сам ја одиграла и пошла да бирам момка, који ће одиграти сљедећу игру, поглед ми се зауставио на Неђељку и ја сам у тренутку донијела одлуку. Позвала сам њега. Он је окренуо главу. „Каква тврдоглава упорност!", мислила сам. А то, ето, није била тврдоглава, бесловесна упорност, него свјесни отпор и дубока мржња, и према мени и према свему што је партизанско. Он је био тај који је извео четнике у Дурмитор, у Алишницу, да нас све побију. Можда их је пожуривао да нас лове док смо још на окупу. Као да је једва ишчекао дан да покаже своје право лице.

Посрћући онако везана преко Дурмитора размишљала сам откад нас је Неђељко варао, откад сарађује са четницима, како је стекао њихово повјерење, колико му значаја четници придају. И, наравно, пребацивала успут и себи и друговима што смо се тако дуго дали обмањивати. Његова интервенција код четника да ме вежу и да поступају са мном као са зликовцем одмах је имала одјека, пробудила је инстинкт за злостављање код оних злоћуднијих. Тако се посебно сјећам једног четника, за кога би се данас рекло да је

изгледао врло декоративно, са огромном црном шубаром на косматој и брадатој црној глави, са укрштеним реденицима, огромном кокардом на шубари, пушком, пиштољем и чим све не. Бијаше се залетио, разиграо што би наши Језерци рекли, низ једну странчицу према групи која је мене спроводила. Како је трчао, одскакивао му је дурбин објешен око врата. „Као чактар", помислих ја кад га угледах.

А он стаде и испријечи се испред мене у свој својој огромности, чупавости и накићености. Ја везана пред њим, и то с рукама на леђима. Да не причам подробније како ми је на души било. Али онако везаној, било ми је и понижавајуће и физички врло тешко. Истина, мени да одријеше и руке и ноге не би, ни у оне најмлађе дане, могли помоћи да постанем добар планинар. Била сам дијете са градске калдрме, млада новинарка, која је пркосила својој неумјешности колико и осталим непријатељима.

„Шта сад овај хоће", помислила сам.

Он нешто галами, пита, псује, а ја сагла главу и не слушам га. Док он поче са оним најгорим четничким бљутавостима:

„Одговарај, курво партизанска!"

Ја га погледах.

„Коме ти то тако кажеш? Да ти је сестра поштена као ја, ти би срећан био и имао би се чиме поносити".

„Не пореди моју сестру с тобом", дрекну брадоња и распали ми шамарчину, која ме лако са земљом састави.

Наста метеж. Једни оног гурају, а други мене дижу. Неки ме чак тјеше и извињавају ми се, а други се солидаришу са оним брадоњом: „Види ти ње, како умије да лаје".

Мислим да сам тиме издејствовала да ми руке вежу преда се. Тако су ме извели пред команданта експедиције на Дурмитор, мајора Јоксимовића.

Стоји командант окружен свитом, омален дежмекаст, трбав, намрштен. Ни њему сигурно није било лако да изађе у Алишницу. Али, ето, намучио се, изашао и мене заробио. „Е, Даро, Даро! Баш се немаш чиме поносити. Види ко те ухватио", размишљам ја и очекујем какво ће мудро питање командант да ми постави. Кад он поче:

– Гдје је ваша врховна команда?

– Откуд ја то могу знати? Нијесам је никад ни видјела.

– А гдје је Моша Пијаде?

– Не бих знала.

– Како не би знала кад је до јуче био са вама на Жабљаку?

– Док је био, сви смо знали гдје је. А откад је отишао, не знамо. Ја не знам.

Кад он навали:

– Е, рећи ћеш ти мени гдје је Мошо, или те неће бити! Говори!

Буди бог с нама, шта је човјеку, како не може да се уразуми. Покушах још једном да га одвратим од бесмисленог испитивања, али он не одустаје. И мени брзо досади:

– Не оставља ми Мошо адресу кад негдје оде – рекох ја.

Командант ме из све снаге ошамари:

– Кад не знаш за Моша, говори гдје су ти другови са којима си била овдје у Алишници – виче командант и наставља да ме шамара.

– Да знам гдје су, побјегла бих с њима.

– Водите је! – дрекну.

И мене одведоше, тј. поведоше даље преко планине. Ишли смо некуда, ја нијесам знала куда, а испоставило се да смо ишли у правцу села Црна Гора на Планини пивској. Било је то дуго, мукотрпно путовање у неизвјесност. Мене више нико није саслушавао. Имала сам два стражара, који су ме спроводили. И они су се смјењивали. То је била непотребна предострожност, јер свуда око нас била је четничка војска. Кад би четници застали, и ја сам могла мало да се одморим.

Око мене је, поред стражара, увијек била мања или већа група четника. То су углавном били радозналци. Прилазили су да ме виде изблиза и да мало слушају шта причам. И ја сам њих са радозналошћу посматрала, а причала сам ко зна шта. Некад нешто паметно, некад сасвим непаметно или неочекивано. Сјећам се да сам једно врло младо голобрадо момче скоро запрепашћено питала шта он тако млад ради у четницима. Он је нешто збуњено замуцао, али је сачекао и искористио прву згодну прилику да ми објасни и да се оправда: мобилисан је и морао је да пође у четнике, јер су му два старија брата у партизанима. Интересантно, било је тога доста да ми људи прилазе и повјеравају своје животне приче. Много више њих причало ми је своје судбине него што су мене питали шта ме је и кад одвело у партизане. Понеко ми је чак доносио нешто да поједем или цигар да запалим. А други су ми давали некакве савјете или причали шта могу да очекујем и какве навике имају поједине четничке главешине.

Послије неколико сати пјешачења већ сам знала с којим од њих могу слободније разговарати, кога могу чак за неку услугу замолити, пред ким, чим се приближи, треба ућутати. Неђељко се више није појављивао. Ја нијесам знала, ни могла знати, да он још увијек код четника нема неке позиције. У овој експедицији био је водич, извршио је свој задатак и отпуштен је. Да су четници могли и слутити каква се колосална четничина и душманин партизански у Неђељку крије, не би тако са њим поступили. Требало је да пође

доста времена док се Неђељко као четник у потпуности доказао, а што му је у крајњој линији и главу однијело, кад је дошло време полагања рачуна*).

Не бих хтјела да ситним детаљима сувише оптерећујем овај напис, па ћу изабрати само оне за које сматрам да их треба поменути.

У своје вријеме 1941. године Моша Пијаде, добар знанац и друг жабљачких партизана, ишао је у Ужичку партизанску републику, задржао се тамо неко вријеме, па се опет вратио на територију Дурмитора. Док је боравио у Ужицу, написао ми је и послао једну дописницу, која је на себи имала ознаке прве партизанске поште. Била сам одмах свјесна какву драгоцјеност једнога дана та дописница може представљати, па сам је чувала и увијек уза се носила. Догодило се тако да је чича Јанко (тако се и потписивао) жабљачке другове поздравио уопштено, а поименично је молио да поздравим: Раду, Иру, Ану, Наду и још неке другарице. Сјећам се да су се другови на рачун чиче–Јанка шалили још кад смо дописницу добили. Јер, види ти њега, само женама пише! Познато је колико су четници своју негативну пропаганду везивали за Мошу Пијаде и каква су му све својства приписивали. Ако им ова дописница падне шака, мислила сам, чича Јанку ћу учинити лошу услугу. А што се мене тиче, да и не причам. Иако је дописница очигледно писана само ради срдачног другарског поздрављања, четници би је сигурно искористили, садржај изокренули и драматизовали, а мене, и партизанке уопште, изложили порузи и блаћењу. Е, та дописница се, међу мојим малобројним личним стварима, налазила у једном танком, за шумске прилике специјално направљеном и то од неодговарајућег (јер другог није било) материјала – руксаку. А тај мој помало роза руксак налазио се на леђима једног прилично младог четника, дуге плаве косе и ријетке брадице. У току марша преко Дурмитора ни у једном тренутку се нијесам нашла у близини четника који су носили торбе и руксаке опљачкане из запаљене колибе у Алишници. Другови су се очигледно разбјежали, остављајући све своје ствари.

---

*) Годину и више послије ослобођења (мислим 1946) откривен је у своме зазиданом скровишту, осуђен и стријељан.

А четници су најприје покупили све што су у колиби нашли, па тек онда унијели угарак у њу.

Дакле, мало–мало па бих погледом потражила свој уграбљени руксак, провјеравајући да ли га ко детаљније испитује. Сва је прилика да се за то још није налазило довољно времена. А у том руксаку, поред оне дописнице, налазиле су се још неке моје невоље, и то опет у вези са чича–Јанком. Наиме, пред одлазак на сињајевински фронт Велимир Кнежевић ми је предао један запечаћени коверат и рекао да га чувамо као своју главу, како га је и он досад чувао. Повјерио ми је да се ради о писму Моше Пијаде другу Титу, у коме га извјештава о својим утисцима из Црне Горе, а посебно о неким друговима. Не би смјело никако да се шире сазна о Мошином неслагању с неким познатим друговима, у првом реду с Милованом Ђиласом. Сјећам се како сам запањено гледала у Велимира док ми је то причао.

– Немој ништа да се чудиш, рекао ми је Велимир. Ја сам дуго разговарао са чича–Јанком и мислим да је он у праву. Само, није наше да о томе одлучујемо. Нека писмо стигне коме је намијењено, то је важно. И још нешто да ти кажем: право писмо је већ отпослато. То што је досад код мене било на чувању, а што сада теби предајем, у ствари је копија. У овим несигурним временима ни за једну пошиљку не може се са сигурношћу рачунати да ће бити уручена. Увијек се мора имати нека резерва. Ти засад писмо само чувај. Ако затреба, и кад ти се прилика укаже, ти ћеш знати како са тим писмом треба поступити.

Оваквом се случају нијесмо надали. Чували смо писмо у највећој тајности, да ни пријатељи не би сазнали о неким неслагањима наших истакнутих другова, а сад ће, ево, непријатељи сазнати.

Нијесам имала много времена. Посрћући и спотичући се по оном камену дурмиторском, у глави сам непрекидно сновала како да се домогнем руксака или барем карте и писма. И успјела сам. То ми чак и данас изгледа невјероватно. А било је заиста тешко. Требало је придобити некога из моје околине. Најпогоднији ми се учинио онај омладинац коме су старија браћа била у партизани-

ма. Иако је заиста био диван момак, што се касније потврдило, ни њега није било лако убиједити да се прихвати такве једне акције и тешког ризика. А затим, он сам ништа не би могао учинити. Покушавао је, али без успјеха. За оног плавог четника, који је био у посједу мога руксака, рекао ми је да је иначе једна злица и да је врло неповјерљив. Морала сам препустити моме новом младом пријатељу да сам тражи међу четницима ко ће му помоћи. Неке познанике и пријатеље он је већ имао у тој средини, која је мени била потпуно непозната. Била је то врло сложена акција, у којој је било и замјене руксака. Било је важно да се моја торба нађе у рукама неког бољег човјека. Ја сам повремено дискретно обавјештавана докле се дошло.

Колико је времена прошло док се све то догађало, ја сад више не знам. Од тренутка кад сам заробљена, вријеме је за мене стало, престало је да има било какав значај. Више нијесам сигурна, али ми се чини да смо на путу за село Црна Гора заноћили у Дурмитору. Као да се сјећам ватри, измаглице, пушака сложених у купу... Гдје сам ја тада била? Сигурно поред неке ватре, отупјела и од очајања и од умора. Не знам сад да ли је било вече или јутро другога дана, али остало је сјећање да није било сасвим раздањено кад сам у џепу осјетила драгоцјени смотуљак.

Имала сам право да од стражара тражим да ме изведу из групе четника и одријеше руке, а затим да ме пусте да се измакнем сама, али тако да ме могу видјети. Брзо сам прегледала добијени смотуљак. Били су ту писмо, допионица и још неке ситнице. Између осталих и једна копјејка, метални новчић, на коме сам неколико пута с љубављу разгледала амблеме прве земље социјализма и пароле које су се односиле на пролетаријат цијелог свијета. С љубављу и поштовањем растала сам се од мени драгих стварчица. Разгрнула сам мало земље и камења, којима сам покрила свој смотуљак. На крају обиљежила сам то мјесто камењем постављеним на необичан начин. Као да има наде да се то једном пронађе!

Тако. И то је готово. У међувремену била сам „ослобођена" још неких ствари, које су ми биле драгоцјене. Један четник стргао ми је с капе металну црвену петокраку. Да ли ју је толико мрзио, да није могао да је гледа, или је желио да за себе приграби тро-

феј, ко би знао. Други један четник, док ме је везивао, правио је „духовиту" примједбу да му смета мој ручни сат и да би га требало скинути. Да ми неко сличан њему, или он сам, не би заиста сат с руке скинули, ја сам га сама поклонила некоме од оних који су били љубазни према мени.

Размишљала сам каква је то та четничка војска и шта се од четника може очекивати и доживјети. По ономе што сам дотле о њима чула и знала, у живот се нијесам могла надати. Међутим, није било свеједно како ћу и зашто погинути. Неко је могао пуцати у мене зато што носим панталоне, јер су им жене у панталонама ишле на живце. Или зато што посједујем новчић са српом и чекићем, или што не може мирно да гледа петокраку, чак ни на заробљеној партизанки. То ни у ком случају није била монолитна војска, ни идеолошки, ни морално, ни по годинама, ни по мотивима због којих су се у четницима нашли. Огромна већина није знала ни шта неће, а камоли шта хоће.

Иза кокарде налазили су се врло, врло различити људи. Ми иза петокраке били смо много монолитнији. Имали смо своју идеологију, велике човјекољубиве идеале за које је вриједјело погинути. Имали смо и своје мржње: према окупатору, према социјалним и сваким другим неправдама. Наше су пароле биле мобилизаторске, а пјесме су опјевале нашу снагу и нашу патњу. Иако смо се бавили једним тешкими крвавим послом, јер се окупатор без крви није могао протјерати, трудили смо се да никога не застрашујемо, да се што мање разликујемо од средине из које смо поникли. Још је нешто онда било важно: бити масовик. Ко није посједовао ту особину – трудио се да је стекне.

А шта су четници радили? Најприје, те њихове браде и косе, шубаре, реденици, пиштољи, ножеви. Рекло би се да је сваки уживао да што страшније изгледа. Мржњу према окупатору нијесу имали, бар не сви, и то није била њихова идеологија. А и како би, кад су с окупатором сарађивали. Више од окупатора мрзјели су комунизам и комунисте, а зашто – тешко да би, сем можда главара, могли одговорити. Мрзјели су партизане. Уопште, или можда своје комшије. Социјалне неправде их нијесу бринуле. Имало је да се зна ко је господин, а ко није. Вољели су „краља и отаџбину" и само оне

који су били као и они сами – четници. Њихове пјесме и пароле биле су псовачке. Као оно: „Партизанко, кажи право, је ли Мошо с тобом спаво..." Не би се заиста могло замислити да партизани нешто тако огавно о четницима пјевају.

Боравећи цијели дан (а можда су то и два дана била) међу четницима, имала сам прилику да их посматрам, слушам и упоређујем с нашом војском. У сваком случају, дошла сам до закључка да не треба баш много вршити уопштавања. Хоћу да кажем: ја сам много више била партизанка, него што је огромна већина коју сам упознала била четник. Чак су и сами на неки начин били тога свјесни. У њих није било љубави за друга зато што је четник, а у нас јесте било љубави за друга зато што је партизан. Било би нетачно ако бих тврдила да код њих уопште није било љубави за друга. Како да не, било је. Али је то зависило од људи, њихових личности и мотива. Мотиви су углавном били патријархални. Као и политичко опредјељење. Држали су се онога како је било у првом свјетском рату, сем у најбитнијем: нијесу се борили против окупатора, него против своје браће. Та извитопереност, на коју су четничке масе пристајале самим ступањем у четнике и уз руководства својих главешина, рађала је нове извитоперености, нелогичности и недосљедности.

Тај свој први утисак о четничкој недосљедности, о нелогичности њихових закључака и критеријума, о нерационалности њихових поступака – задржала сам цијело вријеме. Можда ћу до краја излагања имати прилику да поменем још неке конкретне примјере. Сад је ријеч о неуједначеном и недосљедном односу према мени, заробљеној партизанки Дари. Била сам шамарана, вријеђана, везивана, али и храњена и појена, заштићивана, савјетована, а изнад свега послушана у својим молбама уз неочекивано пожртвовање.

Не бих сад могла да одредим које је доба дана било кад смо стигли на Црну Гору. Кад смо ми стизали, тамо је вић било пуно четника, а била је и једна група сељака и сељанки, као неких полузаробљеника, окружених четницима. Мени су рекли да су то партизанске породице и симпатизери. Били су то људи мени углавном непознати. Иако сами окупирани својом невољом, на мене су гледали с тугом и симпатијом.

Те групе се сјећам и због тога што је од ње потекла вијест да сам на Црној Гори објешена, да су то својим очима видјели. А видјели су да ме четници сваки час некуд спроводе, везују и носе за мном некакве конопе. Вијест о томе да сам објешена стигла је наше јединице које су за Босну одступале, па су тако за њу чули мој брат и родитељи. Могу мислити каквог су рањеног срца ишли и одступали. Касније су их стизале и друге вијести, све исто толико тачне и провјерене као и ова о вјешању, али за моје најближе увијек подједнако болне.

Некад сам била огорчена због тих нетачних и непровјерених гласина, али временом ми је постајало јасно да их нико из зле намјере није измишљао. Такво је било вријеме и околности. А ја сам на неки начин ипак била помало странац. Градско дијете из Београда и још школована. Досад никад нијесам рекла (а јесам помишљала) да сам ја много више својатала и Црногорце и Дурмиторце, па и саме Крстајиће, него што су својатали они мене. За мене је било врло важно да сам међу њима – међу својима. А они су својих имали доста и без мене.

Него, да се вратимо на Црну Гору! Тамо сам се срела, мислим, са комплетном четничком командом. Најприје да кажем да су ме моји стражари предали на даље чување једноме изразито црномањастом брадоњи. Овај ме је спровео до једне лијепо сазидане стаје, донио ми нешто да једем и отишао, а мене закључао. Послије је дошао с једним великим конопом, од кога је одсјекао дио да би замијенио ону неугледну узицу којом сам дотле била везана.

Морам рећи и то да сам, кад су ми се очи привикле на полутаму, и кад сам боље погледала брадоњу, у њему препознала једног студента технике, који је као и ја припадао студентском покрету у Београду. Моје запрепашћење било је огромно. Не вјерујем ни да сам му и у Београду знала име. Ми смо се намјерно трудили да што мање имена знамо или смо се звали по надимку (мене су звали „Бруја"). А знали смо се за разних састанака, акција, из студентске мензе и са демонстрација. И сад сам, ево, једног таквог из те дружине гледала обраслог у густу црну браду. Он ухвати мој поглед·

– Препознала си ме?

– Како си могао?

– Могао сам. Разумјела би кад бих ти испричао. Али за то нема услова, а нијесам ни расположен.

– Јеси ли заиста њихов? Сасвим?

Он се насмија и рече:

– Не показуј да смо се познавали раније. То је за твоје добро. А сад мораш да идеш у штаб на саслушање.

– Зар је штаб овдје?

– Гдје су штаблије, ту је и штаб. Хајде!

– Поведе ме до једне полијепе куће и ми пођосмо да уђемо, кад нас један други брадоња заустави и рече да сачекамо испред куће. Стајала сам и чекала замишљена. Са четничком масом сам се већ била срела, чак је донекле упознала. Како ли ће протећи овај сусрет с четничким главарима? Треба бити спреман на најгоре. Мобилисати сву своју психичку и физичку снагу. Треба да виде да сам јака, иако сам малена.

У том изађе онај брадоња што нас је био задржао. Носио је у рукама метлицу и ђубровник с нешто мало сакупљене прашине.

„Па они су то чистили просторију прије него ме уведу на саслушање! Да оставе утисак. То је. Стало им је шта ће о њима мислити једна партизанка. Бар данас им је стало, или барем при садашњем расположењу. Па и то је донекле охрабрујуће“.

Мој познаник ми одријеши руке и поведе ме у кућу. Ушли смо у једну дугачку собу, у којој је био сто од краја до краја, а за столом све четник до четника. Касније сам их кришом пребројала. Било их је укупно дванаест. Врло брзо је могло да се уочи ко је

за столом најглавнији. Био је то један риђкасти чово средњега раста, доста уредног изгледа. Схватила сам да се ради о четничком „војводи" Павлу Ђуришићу. Мислим да ми је он највише питања и постављао. Годинама послије овог саслушања могла сам од ријечи до ријечи да репродукујем све што су они мени рекли и шта сам ја одговарала. Сад више то не бих могла. Али остао је онај главни, општи утисак. Нијесам порицала да сам била политички радник и омладински руководилац. Моја је дјелатност углавном била јавна и ту није имало шта да се крије или пориче. На моје велико чуђење постављали су ми и нека чисто војничка питања, али им није требало много времена да схвате да је не могу знати одговоре на та питања. Рекли су ми затим да они нијесу зликовци као ми и да немају намјеру никога без суђења да убијају. И мени ће бити суђено. Док будем лежала у затвору, прикупиће податке о мојим злодјелима за вријеме партизанске власти.

Мислим да су тај разговор и саслушање трајали око један сат. Кад сам излазила из оне куће, видјела сам да је војска већ у покрету. Док су ми поново везивали руке, уочила сам да некуд одводе ону групу сељака – затвореника, да их тако условно назовем. Враћамо се на Жабљак, сазнала сам. „Који Жабљак, кад Жабљака нема", хтјела сам да питам, али било је паметније да ћутим. Мој нови стражар и спроводник био је сада један доста сићушан старчић. Убрзо сам се увјерила да му је нарав свађалачка и џангризава, а касније сам сазнала да су ми намјерно баш таквог спроводника одредили.

Најприје ми је везао руке, а једним крајем ужета везао ме је за себе. Кренули смо. То је сад био прилично усиљен марш. Мој пратилац је очигледно био много бољи пјешак од мене, па ме стално морао теглити. Зато ме је најприје одријешио од себе, а касније ми је и руке одријешио, само да бих боље ишла. Да је смио, часком би он мене ликвидирао у Дурмитору. Али, није смио. Ја сам (на своју велику жалост и несрећу) била једини четнички трофеј. Били су у акцији и нијесу се враћали празних шака. Да су ухватили неког важног комесара било би им свакако милије, али то што су ухватили партизанку – помало их је увесељавало. Били су добро расположени због оваквог заробљеника.

Намучила сам и ја своје пратиоце и они мене, док смо стигли у Јунча До, прво село до спаљеног Жабљака. Успут је падала и нека кишица. Знам по томе што ми је капут био влажан. Кад смо стигли, мрак се већ био спустио. За кућу пред којом смо се били зауставили сазнала сам касније да је била одређена за смјештај пратеће штапске чете. Четници из те чете стигли су много прије нас и већ успјели да закољу и о довратник објесе једно теле. Док су једни око телета радили, други су лампама освјетљавали.

Мислим да тај призор никад нећу заборавити. Видећи ме како гледам у оно располућено теле, један четник ми је пришао и рекао да они стручњака за касапљење имају доста и да ће ускоро и мене овако черечити.

– Биће ми свеједно, као и том телету – одговорила сам му, али у себи нијесам престајала да се грозим и јежим.

Док се готовила вечера, ја сам са својим пратиоцем била у колиби преко пута куће. Гријала сам се и сушила покрај шпорета. То није била затворска атмосфера, али није била ни домаћа. Око огњишта су се мотали све сами четници, а ту је сједио и један гост – курир из Дражиног штаба. Сви су они, а нарочито тај гост курир, правили алузије и шале на рачун својих ножева и кама:

– Зашто ће ти нож? Ја ево имам оштру каму, али није да се њоме храна сијече – рекли би, погледали у мене, па се насмијали.

Бивала сам све уморнија, и физички и психички. Престајало је да ми буде и страшно и хладно. Само да ми је да легнем, да се мало одморим. Опет бих имала снаге да подносим шта ме је снашло. Кад дође вријеме спавању, поведоше ме у ону кућу на чијем је довратку до малоприје висило располућено теле. Сад телета није било, али је свуд около било крви и воде. Уведоше ме у једну, учини ми се, огромну и празну собу. У једном углу било је на поду мало сламе. Иначе, никакве простирке ни покривке. У соби је горјела лампа петролејка, објешена о један клин на зиду. Висио је и један шињел. Неки су четници већ лежали на голом поду. Мени рекоше да прођем у онај угао (најудаљенији од врата и прозора), гдје је слама

и да ту легнем. Више моје главе остаде да сједи један четник с пушком међу кољенима:

– Да се нијеси макла одатле, јеси ли разумјела!

Ја га погледах да видим шали ли се. Легох, покрих се својим влажним капутом и истог трена заспах. Учинило ми се да сам тек очи свела, кад осјетих да ме неко дрма за рамена:

– Дижи се, партизанко, мајку ти твоју!

Престрављено погледах у брадату главу што се нада ме наднијела. Нијесам ни уочавала да ли је то онај исти што ми је малоприје рекао да се никуд не мичем, или је то други.

– Дижи се, чујеш ли!

Устадох. Видим: у рукама држи уже. Значи, то је. Дошло моје вријеме. Без суђења и церемонија, усред ноћи и усред сна. Нека не мисли да ћу тихо и скрушено изићи из ове собе. Пресјешће и њима сан. Само треба бити сасвим сигуран. Глупо би било да пренаглим.

– Обуци тај твој капут, а сад се окрени и пружи руке!

Свеза ми руке на леђа. Дуго је нешто петљао. Или је пијан, или је и он дремован. Била сам све увјеренија да ће ме извести у ноћ и стријељати. Чим ме везује, значи некуд ће ме водити. А куд би ме водили ноћас? Никакво саслушавање не може бити у питању. Па данас су ме саслушавали. И шта би за њих могло бити толико хитно. Онако везана чекала сам да мој мучитељ дрекне да полазим, али он рече:

– Сад лези!

– Да легнем? Овако обучена и везана?

– Дабоме, везана. Нећу ја због тебе овако уморан два сата да бдијем. Успавао би ја тебе за увијек, а не да поред тебе стражарим, мајку ти партизанску!

Некако се спустих на ону сламу. Влажан капут, који није био лош као покривач, сад кад сам га обукла, својом влагом ми се упијао до коштане сржи. Нешто од влаге и хладноће, а нешто од претрпљене страве, почела сам да подрхтавам. Гледам, јер петролејка стално гори, на зиду још увијек виси онај шињел.

– Покри ме оним шињелом, хладно ми је, – обратих се свом анђелу-чувару.

– Чијим шињелом, јеси ли ти луда? Ја да те покривам? Могу да те удавим, али не могу да те покривам. Лези ту и ћути.

– Онај шињел ноћас никоме не треба, чим ондје виси – велим ја.

– Ћут!

И ја ућутах. Иако ми је и хладно и болно од урезаних конопаца, ипак почех да дријемам. У то осјетих да ме неко прикрива шињелом. Погледам: сад опет неки други четник дошао да ме покрије.

– Само ти спавај. Шињел је мој. До јутра ти га нико не смије узети.

Мој стражар, који је шубару био на очи намакао, на зид се наслонио и сам задријемао, прену се и опет поче да псује. Кад власник шињела поново леже и стражар се умири, ја утонух у топлину па поново брзо заспах.

И опет ми се учини да само што сам очи склопила, кад ме неко стаде дрмати и звати да се дигнем. То је сад био трећи стражар. Онако буновна, једва сам схватила да се стражари поред мене свака два сата смјењују.

– Дижи се, партизанко, да ти одријешим руке што те она животиња прије два сата везала!

Мислим се ја: боље да си ме оставио на миру. Али ћутим и дижем се. Поче овај најновији стражар да распетљава онај конопац,

али никако му не полази за руком. На крају извади каму и пресијече уже, а мене мало пореза по руци.

– Ништа то није, – велим ја. – И хвала ти!

Западајући поново у сан, мислила сам: „Нијесу баш сви злиновци, а ово је пратећа чета, овдје су сви одабрани“.

Заспах и више ме нијесу будили до зоре. Ујутру сам опет сједјела иза шпорета у оној колиби. Мислим да су ми и каву дали, као и оним четницима што су ме чували. Поред тога, била сам обилато „послуживана“ њиховом причом. Нарочито је стравична била прича оног госта–курира.

Вели он:

– Ја бих се овдје разболео. Већ су два–три дана прошла откад сте ову Дару партизанку ухватили и још је не кољете.

– Кад ти ухватиш неку партизанку онда је и кољи. Ову смо ми ухватили и ми ћемо је клати кад нам буде воља.

– Да знаш да сам их и хватао и клао. Испричаћу вам сад за једну што сам је стигао у потоку...

И поче његова стравична прича. Ја ни данас немам снаге ни да се тих прича присјећам, ни да их понављам. Како ли ми је било онда, кад ми је пријетила непосредна опасност! А имала сам само 21 годину.

Било је очигледно да ова прича није пуко хвалисање, јер се радило о правом стручњаку за клање. Знао је он тачно, и то нам је потанко објашњавао, гдје и како жртву треба камом ударити, па да она пада на овај или онај начин.

Да не би остали дужни, и домаћи су причали своја искуства. Понеки душевнији четник упућивао ми је ријечи утјехе да са мном сигурно неће тако поступати, пошто ме одмах и на лицу мјеста нијесу убили. Или би ме „тјешили“ тиме да се не плашим ножа. Мене

ће сигурно објесити, а можда ће ме, као и друге (тј. мушкарце) стријељати.

Душом сам одахнула кад се за мене нашао „затвор" да не будем више међу четницима у оној колиби. Мој први, прави затвор била је изба под једном малом, старом и нахереном кућицом, такође у Јунча Долу. На изби није било никаквог прозора. Помало свјетлости пробијало се кроз пукотине на зиду и око врата. Иначе, владала је тотална помрачина и смрад од сточног измета. Ја сам на нечему сједјела онако сама у мраку и размишљала, размишљала... У тим мојим мислима невеселим, чини ми се да ми је најважније било како ћу скончати. Ако је и било неке наде да могу претећи, у овом тренутку је та нада била тако слабашна, да јој нијесам дозвољавала ни да продре до моје свијести, а камоли да се ту задржава. Жељела сам да погинем храбро, како би ми и доликовало. Без псовања и прикоса (то нека четници раде), али насмијешена и ведра чела, онако како сам одлазила у извршење задатака. Осјећала сам да најчешће имам снаге за такву смрт, али не увијек. Понекад би наступали тренуци слабости, или страха пред очекиваним звјерствима, или бескрајне туге, кад бих се сјетила брата, родитеља, других другова. Било ми је жао и њих, али и себе, своје младости. Зато нијесам смјела мислити на њихову љубав и доброту, јер су ме такве мисли смекшавале, чиниле рањивијом.

Што се четника тиче, обрадовао би ме сваки пут неки људски поступак према мени, али не зато што је мени упућен, него што је упућен партизанки. Понекад је било и комичних сцена, кад су се међусобно због мене сукобљавали. Тако је било и овога пута док сам била у изби. Пошто је зграда била трошна, могла сам кроз пукотине на поду да чујем шта они горе у кући разговарају. А горе су била два моје познаника: онај чича намћор, што ме је спроводио преко Дурмитора за Јунча До био је задужен да ме и овдје чува, а ономе студенту технике било је повјерено да ми доноси храну. Увијек сам унапријед знала кад ће ми донијети нешто да поједем, јер се чича стално бунио и свађао. Он би мени отрова дао, а не би ме добром храном и тако често хранио. Заиста сам добро јела тих неколико дана што сам у изби била, али то није могло да надокнади оно касније систематско изгладњавање, коме сам током читаве једне

године била изложена, па као посљедице и туберкулозу добила. Но, о исхрани под четницима можда ћу успјети да напишем посебну биљешку.

Остаје ми у оквиру ове приче да испричам и како су ми судили. Морам опет да истакнем да за мене данас представља велики напор да се свега овога присјећам и да о томе пишем. Некад, кад је за мене било важно да о овоме говорим, нијесам имала шансу, највише због своје болести. Јер ја сам ослобођење дочекала као тежак ТБЦ болесник, па сам морала да лежим по болницама и санаторијумима више од годину дана. Кад сам мало прездравила, преда мном се одшкринуо и указао нови живот, друкчији и много љепши од онога који је био иза мене. И ја сам престала да се осврћем. А живот као живот. Да не причам о њему даље. Имао је своје лијепе стране, али ни мало није био лак. Оно што сам преживљавала касније, болести, жалости и друге невоље, потискивало је и прекривало сјећања на тамновање под четницима. Одавно већ не осјећам ни жељу ни потребу да о тим данима причам. Овог пута осјетила сам обавезу. При томе је много мање важно да се чује шта сам ја лично доживљавала и кроз шта сам прошла, него да се сазна уопште о још једном случају. Јер сви случајеви падања у четничке руке и тамновања под четницима нијесу били исти.

Своју причу не причам на пригодан начин, иако је предстојећи симпозијум конкретан повод за ово писање. Ја пишем онако како бих своја сјећања испричала неком врло блиском другу и пријатељу, некоме према мени добромисленом и доброжелећем. Ништа не одабирам и не истичем. Причам редом онако како је било, како је мени у сјећању остало. Уопштавања и закључке сад већ могу да доносе они којима је то струка и посао.

Али, гдје смо оно стали?

Док сам ја тамновала у својој изби, четници су опремали Жабљак као своје упориште. Иако је био спаљен, понека се кућа ипак одржала, нарочито оне које су зидане. У те куће, које су се релативно брзо могле оспособити, четници су уселили: у једну штаб, у другу команду мјеста и суд итд. Уздигли су мало огорјелина, којих је било на све стране, и тако раскрчили главну улицу. Оспособили су

оно што је најбитније: кухињу, пекару, амбуланту... и међу тим хитним и битним грађевинама нашли за потребно да још одмах сагради и вјешала.

Затвором су прогласили шталу и магазу жабљачког трговца (а мога крштеног кума) Рада Шаровића. Та зграда, која се налазила иза кућа за становање, ето, случајем неким није изгорјела. Четници су је првобитно прогласили за „мушки" затвор, а жене су затворили у кућу Бадњарску. Тамо су и мене из моје избе одвели, али на кратко. Између 30-так жена, колико се врло брзо накупило, четници су ипак одлучили да од жена–талаца одвоје жене–затворенице, па су у шталу претјерали Софију Јегдић, Милицу Кривајевић и мене. Све ми се чини да је тамо већ била, а ако није – убрзо је доведена, Лидија Ђерковић, другарица Милоша Ђерковића, а мајка троје (или четворо) дјеце. Нас двије смо одабрале шталске јасле као свој, женски кутак да у њему спавамо, а преко дана сједимо. Већина затвореника били су мушкарци, па нам је у овом „сепареу" било мало комотније.

Нећу описивати овај затвор на Жабљаку. То ће свакако учинити или је већ учинио неко други. Јер кроз жабљачки је затвор много људи прошло и многима се у сјећање урезао. А неки, и то они најбољи и најдивнији људи из тога затвора, одведени су на стратиште. Нене од њих много сам вољела и никад их нећу заборавити.

И ја сам у том затвору чекала да ми се суди. Четници су били увјерени да ће за мене са свих страна полетјети из народа тужбе и жалбе, које ће освијетлити „партизански терор" и послужити за састављање оптужнице против мене. Треба само том народу оставити аремена. Међутим, вријеме је пролазило, а оптужбе нијесу стизале. Ову чињеницу почели су и сами четници са чуђењем да коментаришу:

„Мјесец дана је прошло откад смо ову Дару ухватили, а још нико против ње није поднио никакву тужбу".

Први пут тада, чувши ове коментаре, почела је у мени да се рађа нада да ме можда неће убити. Е, кад бих имала некога да се за мене заузме! Али, ето, баш никога у четницима немам. Ни позна-

ника, а камоли рођака или пријатеља. Ипак се једнога дана показа да није баш онако како сам мислила. До затворске ограде дође и затражи да мене види један човјек. С кокардом, брадицом, опасачем. Прави правцати.

„Ко ли је овај?" питала сам се док сам прилазила.

– Ја сам Милосав Никитовић, Ђукин муж. Дошао сам из Берана.

„Ђукин муж? Моје Ђукице" (Нас смо двије од двије сестре.)

– А што си дошао на Жабљак? Службено?

– Не, него тебе да видим. Ђука ме преклињала да дођем и видим могу ли ти шта помоћи.

Гледам га. Сад ми више и не личи на правог четника. Онизак је, мало дежмекаст, насмијешен, доброћудан. Болничар је иначе. Неколико дана остао је на Жабљаку, разговарао и провјеравао мишљење код свакога кога је знао или упознао. Долазио је да ми прича о тим разговорима. Био је пун оптимизма. „Има главосјека, нећу да кажем, који се не дају ни опепелити, траже главу са рамена и ништа друго. Али, велики је број и оних којима те жао и који о теби лијепо зборе. Добро је што те нико не тужи. Биће све добро, ја се у Бога надам".

Али, с друге стране, непријатељи партизански, слушајући овакве позитивне коментаре, почели су да се мобилишу, како моје суђење не би прошло без тужби.

Суђење је било организовано тачно „по пропису". Предсједник судског вијећа био је Марко Миловић. Колико је чланова бројало не знам, јер је за столом према мени сједио велики број четника, од којих сви, ваљда, нијесу могли бити чланови вијећа. Касније сам сазнала да је моме суђењу присуствовао и Дража Михаиловић, лично. Тужилац је био Лабовић, а имала сам и браниоца по

службеној дужности, неког високог ција, Јоксимовића. Шта је он иначе био по професији не знам, али да није правник то се одмах могло уочити.

Тужбе противу мене у међувремену су биле пристигле. Три.

Једну тужбу опште природе против свих жабљачких партизана, па и против мене, послала је у писменој форми из Пљеваља, гдје се од партизана склонила, нека Милица поштарка. Ја ту Милицу нијесам ни познавала, па мислим ни она мене. Њу су познавали мјештани, прави Жабљачани. У својој тужби она није имала о мени ништа конкретно да каже, али је истицала да Дара Крстајић није нека било каква партизанка, већ једна од оних најжешћих, и да то суд треба да има у виду. „Види ти гада и крволока", мислим се ја. „Не познаје ме, није ни била на овом терену док сам ја партизановала, да тако кажем, али колико до ње стоји – она ће досолити да ми главу скину".

Друга оптужба била је још непријатнија. Пред судом се као овједок оптужбе појавила попадија, с наше стране стријељаног, попа Богдана Церовића. Она је тврдила да сам јој ја убила попа и сина. Ја сам, наравно, рекла да нијесам (као што и нијесам), а она да јесам, и то баш ја, убила обојицу.

Из свог једногодишњег новинарског искуства уочи рата, када сам углавном радила на судској хроници, знала сам отприлике ово: оптужени не мора доказивати своју невиност све док тужилац не докаже његову кривицу. Требало је сада да попадија докаже да сам ја убила њене најближе, а не ја да доказујем да нијесам. Али, ко четницима зна! Окренуће онако како им буде одговарало. Попадији рекоше да ме погледа у очи и да понови своју оптужбу. Чак су је окретали према мени, али ме она не погледа и не срете се с мојим погледом. Не може, вели, очима да ме види, крв сам јој пред очима и све тако слично. А добро зна да ме криво оптужује.

– Па онда нека попадија изађе, а суд ће без њеног присуства наставити даља испитивања.

Тужилац поче да тумачи попадијино збуњено и изгубљено држање, а мој „вјешти“ бранилац Јоксимовић прихвати ту констатацију и још додаде да попадија не оставља утисак жене која је сасвим при себи, па да њеном исказу не треба поклањати вјеру. На то тужилац дрекну да није никакво чудо што није при себи, и да чудо не би било ни да је полудјела начисто, шта су јој све партизански зликовци урадили.

– Али, ми нећемо као они. Ми ћемо да судимо само на основу доказане кривице – дочека се бранилац.

Бура се некако стиша. Ја мало одахнух. Све чекам да ме питају о ономе што сам заиста радила и због чега сам крива пред четницима, а овдје се прича о свему и свачему, само о моме раду не. Јер ја нијесам ни конфисковала, ни стријељала. Нијесам таква задужења добијала. Али јесам мобилисала жене, а нарочито омладину, радила са њима политички, и то добро радила, а то значи да сам постизала ефекте, који су се од таквог рада очекивали.

Предсједавајући Миловић рече да уведу сљедећег свједока. Ја радознало и узнемирено погледах пут врата. а на њима се појави – Нећељко Карацић.

„Е, Даро, сад си угасила“, помислих. „Овај ти није попадија. Тај зна шта прича и шта треба рећи“.

– Нека свједок приступи. Познајете ли оптужену Дару Крстајић? – упита судија.

– Познајем, и то добро – одговори Нећељко.

– Јесте ли у сродству?

– Нијесмо – рече Нећељко, а рекох и ја.

– А јесте ли у завађи?

Нећељко ћути.

– Јесмо у завађи – кажем ја.

– Јесте? – изненади се судија. – У каквој сте то завађи?

– У крвној.

– Је ли то тачно, Неђељко?

– Тачно је.

– Па које ће од вас двоје испричати како је дошло до крвне заваде међу вама?

Неђељко ћути и ја почех да говорим:

– Отац овога Неђељка погинуо је прошлог рата од комита, а мој је отац био комита. Неђељко свакако мисли да му је мој отац оца убио.

– И јесте – вели Неђељко.

– Ја мислим да није. Али, није важно.

– Како то – заинтересоваше се четници.

Ја онда испричах оно што сам од оца чула: да су нам Карацићи били кумови, да је Неђељков отац свога кума, комиту Мира, у више наврата позивао да сам или са дружином дође код њега на вечеру и конак. Заклаће шиљеже, па ће се добро погостити и изразговарати. Једном су пивски комити, ради неког договора или не знам каквог посла, боравили у Језерима, па се показала потреба да их мој отац, као домаћин, поведе негдје гдје ће добро јести и добро се одморити. Сјетио се тада кумовог позивања, па су се тамо упутили. Гости су, међутим, сматрали да и кума треба провјерити, па нијесу Мира пустили да се јавља, да му глас не би препознали, него је испред куће зазвао један од Пивљана. Подвио је језик, како код нас кажу, не би ли изгледало да домаћина дозивају Швабе. Домаћин је у то повјеровао. Тобожње Швабе неће да уђу у кућу. Чули су,

рекоше, да овуда има комита а да Миро жари и пали, па не би хтјели у његову замку да упадну.

– Не бојте се, господине, ја сам њему замку припремио. Сваки дан чекам да у њу упадне.

– „Какву замку?“ не вјерују „Швабе“.

Домаћин онда поче да прича како се већ на Жабљаку у команди њиховој договорио на који начин Мира треба намамити и савладати.

– Јеси ли видио, Миро, какав ти је дочек кум био припремио, рекао је један од гостију.

Само што је то изговорио, из дрвљаника ту поред њих истрча жена лелечући, па право на кућна врата:

– Знаш ли пред ким зборишь, кукала ти мајка? Ово је пред тобом Миро с дружином.

Отац ми је причао да никада, ни прије ни касније, није чуо такав људски крик, како је домаћин крикнуо кад је схватио пред ким се издао. Оно је била његова жена, коју је исте вечери био истукао, а она истрчала из куће у дрвљаник да се исплаче. У почетку је и она мислила да се то Швабе премишљају хоће ли свратити њиховој кући. Кад је схватила да су пред кућим комити, заборавила је и на тучу и на љутњу. Али, већ је било касно.

Ето тако је према казивању мога оца. било. Ту на лицу мјеста није дошло ни до каквог кажњавања. Комити су само захтијевали писмено признање свега онога што су до малопријe слушали. То признање је пред њима написано на некој старој папирнатој кеси, јер се друге хартије у кући није могло наћи.

Сјутрадан су комите на свом састанку Караџићу судиле и вукле шорак ко ће га убити, а он је, кажу, ишао на Жабљак и покушавао да нађе заштиту код Шваба. али је, очигледно, није нашао.

Прича је на суд оставила утисак. Сва је прилика да им је ближа била идентификација са комитама него са окупаторским сарадником (чудна је људска природа). Неђељко, који у судницу бијаше ушао као да је на коњу, сад је са коња био скинут. Стајао је на земљи. Четницима још непознат и неприхваћен. Без браде и других четничких реквизита. Обучен нормално сељачки, чак је на себи имао црвени плетени џемпер, какав се у тим крајевима највише носио. Ја тога нијесам ни била свјесна, али четници јесу. Црвена боја није код њих могла незапажено проћи.

– Добро – рече предсједавајући Миловић. – Досад смо говорили о прошлости. А сад причај о садашњости. Шта имаш да кажеш за оптужену?

И Неђељко поче управо онако како је и требало мене оптуживати, те гдје сам све била и шта сам радила, те какве сам састанке држала и шта сам говорила.

Неповјерљиви према њему, четници су га сваки час прекидали питањима:

– Откуда ти то знаш?

– Присуствовао сам. Својим сам је очима видио и ушима слушао. Посљедних мјесеци била је стално у школи, гдје је била партизанска команда мјеста. Ту је сарађивала са свим најважнијим жабљачким комунистима.

– А откуда то знаш?

– Па сваки пут кад бих дошао у Команду мјеста, тамо бих је налазио.

– А шта си ти тражио у партизанској Команди мјеста? Ко те је пуштао да тамо уђеш?

– Могао сам да уђем кад год сам хтио.

– А тако?

– Па свак је могао.

– Тако други не говоре.

Онда су почели мене да питају о Неђељку. Откада га и откуда знам.

– Знам га са истих оних мјеста и састанака, са којих он мене зна. Ја сам све до сад вјеровала да је Неђељко добар партизан, да бољи бити не може.

Јоксимовић скочи:

– Јесте ли чули, молим вас, овога дојучерашњег партизана? Он био на сједницама и она била на сједницама. Он њу тужи, а она њега не тужи. Он био у команди и она била у команди. Он њу тужи, а она њега не тужи.

– Чекајте, молим вас, то је била разлика ... – поче Неђељко.

– И још носиш ту црвену вањелу. Тешко ти је од ње да се растанеш.

Неђељко се у чуду загледа у свој џемпер.

– Можеш да идеш.

Тако се заврши треће и посљедње свједочење против мене. А онда наста прегоњење и надмудривање међу самим четницима, члановима суда. Мене више нико ништа није питао. Сматрали су, ваљда, да сам испитана за вријеме саслушања свједока.

Пресуда ми није изречена одмах, него тек послије неколико часова. Осуђена сам на 5 година робије. То је у оно вријеме била најдужа временска казна коју су изрицали.

Остадох жива.

Побиједила је међу четницима она струја, која је сматрала да је штета убити једну од ријетких школованих дјевојака дурмиторског краја. Вјешала, за која су ми неки четници говорили да су за мене подигнута да их прва испробам, остадоше неупотријебљена. Нико није објешен. На Жабљаку су четници само стријељали.

*
* *

Иако је изгледало да је пресудом моја судбина у затвору ријешена, не треба мислити да су моје патње, као ни патње других осуђених, престале. А ни судбина нам није била ријешена. У ратним данима, кад се ратна срећа сваки час мијењала, бити у затвору значило је бити на сталном удару. Али мени није циљ да овдје пишем о својим патњама, мада је то тешко избјећи. Ја бих да пружим што више података, ситних и крупних, не мјерећи њихову важност. Да освијетлим барем неке околности под којима смо живјели.

У затвору на Жабљаку остали смо, мислим, до предјесен. Вријеме четничког конституисања, да га тако назовем, било је прошло. Жарили су и палили на све стране. Чињаше им се да је њихово остало заувијек. Чак су и ону скромнију варијанту својих пресуда на 5 година замијенили пресудама на 20 година робије. Затвори су били дупке пуни. Смјелије и дрскије скидали су главе, најчешће оним најбољим људима, правим борцима и родољубима. Врло често, међутим, у њиховим поступцима (ни негативним, ни позитивним) није се могла наћи никаква логика. То су били поступци по неким искривљеним или каприциозним критеријумима, неочекивани, често неумјесни чак и с њиховог становишта. А тога није било баш мало.

*
* *

У сваком случају, један затворски провизоријум, каква је била штала Рада Шаровића, требало је замијенити правим затвором, ако се може. Четници су могли. Колашин је, захваљујући Италијанима, постао главно четничко упориште, а у Колашину је постојао прави затвор, намјенски грађен, високим зидинама опасан. Није, истина, био довољан да прими све које су четници позатварали.

Ништа зато. Одмах до затвора била је зграда среске администрације, па је и она претворена у затвор.

Од транспорта жабљачких затвореника у Колашин четници су опет правили својеврсни спектакл. Неке су везивали, некима посебне пратиоце одређивали. Просто је срамно изгледало кад су везане спроводили тако старе и угледне људе какви су били Тодор Благојевић или Милован Лаушевић. Те везе су им чак трајне посљедице на здравље оставиле.

Кад смо се примицали Колашину, четници су почели да нас престројавају. „Постоји опасност", говорили су, „да ће вас народ, а поготову жене, линчовати, да ће вас изгрепсти, косе почупати". Сем неких појединачних псовачких испада, ништа од тога није било. Чак ни кад су нас, кад смо стигли у Колашин, постројене на тргу у центру града, држали неко вријеме, да би нас ко год жели могао добро видјети. Коначно се затворске зидине склопише око нас.

Из тог транспортовања од Жабљака до Колашина остало ми је ипак једно пријатно сјећање. Можда не би требало да пишем пошто не знам имена, али ја уопште толико мало имена знам. По тој логици не би требало ни да пишем. Дакле, нас су са Жабљака спроводили преко Сињајевине, а на путу до Сињајевине, уморни, изгладњели и ожедњели, зауставили смо се пред једном кућом. Не знам чија је то кућа била, али ми се чини да је неког добростојећег домаћина. Пред кућом је стајало неколико жена различитих година. Гледају нас.

– Хоћете ли донијети мало воде да пију ови затвореници?

– Можемо ли донијети варенике?

– Можете и варенике, ако хоћете.

За тили час створи се неколико каблова варенике. Било је ту и снијега. Колало је неколико бронзина и лончића, да се нас што више напије. Четницима постаде непријатно због оволике предусретљивости. Почеше нас пожуривати да што прије идемо даље,

а домаћине пропитивати имају ли кога свога међу нама или можда у шуми.

– Немамо никога, не брините. Али је заточеног севап напојити. Ваља се.

Ту смо се заиста освјежили и окријепили. Ја сам се из једнога бронзина напила јомуже колико сам могла. Чињаше ми се да никакво рајско пиће не може бити слађе. Још да сам знала да ће проћи година, а ја варенику окусити нећу! Одлазећи одатле, размишљала сам о томе да онолико варенике у једној кући нијесам видјела, а била сам у кућама добријех домаћина.

*

* *

Најстрашнији тренуци које сам у своме досадашњем животу преживјела били су они кад су људи одвођени на стријељање, и на Жабљаку и у Колашину. Стравично је уопште гледати права–здрава човјека како га у смрт одводе. А испред наших очију нијесу проводили било које људе, него лица блиска и драга, лица наших најмилијих и највољенијих другова, лица оних најбољих. У тим тренуцима сви они што су остајали у затвору тонули би у неизрециву патњу. А како је тек било женама кад су им мужеве одводили! И таквих је неколико случајева било.

Женски затвор био је с лијеве стране затворске капије. Имао је два одјељења. По један узани дугуљасти прозорчић гледао је у двориште. Кроз тај прозорчић могле смо гледати ко у затвор долази и одлази, могле смо гледати наше другове кад их пуштају у свакодневну једночасовну шетњу. А најстрашнији призори које су наше очи гледале били су они кад су неког новог доводили и још гори они кад су некога заувијек одводили.

Најприје бисмо чули звоњаву на вратима. Већ смо препознавале како ко звони и од једне одређене звоњаве крв би нам се следила у жилама. Стражар би отварао капију и у затворско двориште би улазила група џелата егзекутора. Сваки од њих појединачно изгледао је страшно. Заједно у групи они су представљали ужас. Ја мислим и за оне ван затворских зидина, а камоли за нас.

Остајали би углавном крај капије и чекали да осуђенике доведу. Слушале смо, а понекад и гледале, како осуђеницима раскивају окове с ногу, како им руке везују. Гледале како се посљедњи пут окрећу да узвикну неку паролу, да запјевају пјесму: „Пођосмо ли, пођосмо...", да добаце посљедњи опроштајни поглед у правцу наших скамењених лица, обливених сузама.

Понекад, кад су били изузетно косни, џелати нам нијесу дали ока да промолимо. Разгонили су нас са прозора и врата, пријетили, псовали. Ми смо се склањале, али нашу цику и јецање нијесу могли спријечити. Други пут би нас, опет, „великодушно" пуштали да гледамо. Тако је било и онога дана кад су повели Воја Анђелића. А његова Деса била је међу нама. Иако их већина нас није познавала раније, тај пар нам је био близак кроз Десину причу. Тјерале смо је тако неких вечери да нам прича гдје је и како је Воја упознала, како су се забављали и како ју је испросио. Знали смо колико су једно другом блиски и драги, а сад смо гледали како пред Десиним очима Воја заувијек одводе. Отворили су јој врата и пустили је да се од Воја опрости. Истрчала је онако малена раста, али живахног покрета. Подигла је главу ка њему. Гледали су се нијемо неколико тренутака, а онда је он рекао да жели њену косу да пољуби. Она је покретом главе косу растресла и тада је први пут пред нашим очима, али посљедњи пут пред Војовим, та коса заблистала у свом пуном богатству и љепоти. Отишао је молећи је да буде јака. Тјешио је он њу, а не она њега.

Једној другој жени (на жалост, не сјећам се више имена) одвели су мужа док му је она спремала вечеру. Чак се и дотјеривала, косу прала и намјештала, да буде лијепа за њега кад му вечеру накратко буде додавала, а њега већ међу живима није било.

Скоро исто тако стравично бивало је и кад су у затвор неког новог доводили, нарочито кад су падали у руке они за које је било мало наде да могу претећи. Стравично је било довођење у затвор Обрена и његове сестре Сулумије, Вељка Крстајића, Велимира Кнежевића и других. Мене је лично претешко погодило и највише ме се дојмило кад су довели Раду Ђоровић. Већ смо били чули за погибију Јована Ђоровића са друговима и још се нијесмо од те вијести опоравили, кад су довели Раду. У једно предвечерје одшкрину-

ли су врата. Она је била сићушна, могла је да прође. Укрочила је или, тачније, ускочила у нашу собу. Онако малена, машућих руку. Није носила никакав завежљај или торбицу, никакву затворску опрему, какву су други најчеше имали са собом. То би родбина обично спремала својима мало брашњеника и најнужнијих потреба. Рада ништа није носила.

Зажмирила је, упола се насмијешила и почела погледом да кружи по нама. Знала сам да мене тражи, а већ сам јој била пошла у сусрет.

– Ту си?

– А гдје би била?

– Наравно.

Загрлиле смо се. Ја сам плакала, а она није. У ствари се непрекидно помало смијешила. Чак би понекад тихано пјевушила неку своју пјесмицу.

Рада је била другарица Јована Ђоровића. У ствари се звала Рена. Била је рођена Београђанка из имућне трговачке породице. Дјевојачко презиме било јој је Абраванел. Радом смо је звали да не би скретали пажњу на њено јеврејско порријекло.

То је била женица живих, живих очију, са дугим подвијеним трепавицама, танким уснама, мало бабурастим носом и врло густом и кудравом косом. Носила се, откад сам је ја познавала, врло једноставно и скромно. На њој није било елемената изразито градске одјеће или трагова каквог кићења. Штавише, да би се ослободила напасти и вашију, знала је намазати косу гасом и убрадити се марамом, коју је сваки час навлачила својим вретенастим прстићима. Па ипак, Рада се никако није могла маскирати у сељанку. Свак је на први поглед могао видјети да је она градско дијете, рођено и одгојено на градској калдрми. Затицала сам је на Жабљаку како пере судове у дрвеној калици и пјевуши Солвегијину пјесму.

Таква мала Радица завољела је високог и кошчатог, али на жалост и тешко болесног Дурмиторца, удала се за њега и постала му крајње одана и привржена другарица.

На самом почетку рата Рада ме је кандидовала у Партију и водила као кандидата. Од тада је почело наше дружење и дуги разговори. Преносила ми је своја београдска искуства, причала о револуцији и Партији уопште. Имала је од кога да научи: Јован је још у Београду био врло угледан комуниста, на неки начин скоро политички професионалац. Пошто је био тешко болестан, мислим да је Радин партијски задатак био да га пази и лијечи, да се стара о његовом здрављу. И она је тај посао обављала најсавјесније што се може. Сва се била Јовану посветила. Она није, као ми остали, имала какво редовно задужење. Само врло ријетко, и то по неком изузетном задатку, о коме скоро нико ништа није знао, она би нестајала по неколико дана, а затим се враћала и смирено настављала свој посао око Јована, као да ништа није било. Одушевљавало ју је што је никад не питам гдје је била и шта је радила. То је био наук још из студентског покрета. Онда би она сама почела да прича, без мога питања.

Знам да би је било каква Јованова невоља, здравствена или која друга, бацила у тешку бригу. Сад Јована више није било. Очекивала сам сузе, неутјешну Раду. Али она није плакала. Неколико дана пошто су је довели, причала ми је детаље о Јвановој погибији. Јован је стално са собом о појасу носио једну бомбу крагујевку и говорио да му је то највећи пријатељ, јер ће му помоћи да непријатељу не падне у руке. Тако је било. Та бомба му је живот укинула. Кад је видио да је ситуација безизлазна, развидао је бомбу, куцнуо и држао испред себе. Рада је притрчала, привила се уз Јована, загрлила га и чекала. Бомба је експлодирала, али су њени комади полетјели навише и распрснули су у луку. Јован је одмах погинуо, а његова Рада, која му је тек до пазуха досезала, није ни окрзнута. Комади бомбе побили су неке другове који су стајали прилично удаљено од Јована, а њу ето нијесу.

– Можда се чудиш што пјевушим, што не кукам за Јованом. Па ми смо се само накратко растали. Брзо ћу ја за мојим Јованом. Неће ме четници дуго држати.

– Четници ништа о твоме раду не знају.

– А свеједно и да знају. Оставити ме неће сигурно, то и сама знаш. Не бих само вољела да одем сама. Овако сићушна сама жена и још туђинка, јадно би изгледало и ја се бојим да бих се јадно осјећала. Иначе, вјеруј ми, не бојим се смрти.

– Знам, Радо, како је то.

– Па да, знам да знаш. Хајде да причамо о нечем другом!

Искуство из илегале под четницима било је нешто сасвим друго од оног под Италијанима. Рада ми је причала разне догодовштине, које су сликале и нарави сељака Дурмитораца, али и наших позадинаца. Радије је причала случајеве са неком ведром и шаљивом поентом, него оне стравичне и тешке. Тако се сјећам једне њене приче о пити, чију су половину појели четници, док је другу половину домаћин измакао испред њих, говорећи да му треба за партизане. Четници су се смијали и прихватили шалу, мислећи при томе да то домаћин хоће за своју чељад мало пите да сачува. Али тек што су мало од куће одмакли, домаћин позва са тавана своје праве госте.

Силазите, док још има пите. Изједоше је четници, ђаво им га изио. Не можеш од њих ока отворити.

И нас би се двије од срца смијале. Као да наше приче до малоприје нијесу биле оне најстравичније, као да смрт не стоји већ на прагу наше затвореничке собе. Да однесе малу Раду Јованову.

Рада је била сићушна, малена жена, али је била човјек великог, храброг срца. Њено је јунаштво било необично баш због тога што се она понашала као да је то нешто најнормалније и најприродније на свијету. Своју храброст није драматизовала, није изговарала крупне ријечи, ни клетве, ни пријетње. Да је могао Јован да је види, поносио би се њоме.

Четници су покушали да исконструишу и да јој пришију некакве „стварне" кривице. Није им успјело. То их није задржало.

Једног јутра су је позвали. У дворишту је већ чекала група везаних осуђеника. Све делија до делије. Рада је живо устала са свог мјеста, погледала напоље, окренула се и стигла да каже: „Погледај у каквом друштву идем!" И њу су везали. Другови су је узели међу се. Капија се отвори да их пропусти. Кренуше јуначки, без страха и сложно, пут своје мученичке смрти. Рада још увијек са својим осмијехом.

*

* *

Ја заиста не бих имала снаге да наставим са оваквим сјећањем и писањем. Треба да пређем на нешто лакше, на неку тему која толико не боли. Да кажем нешто о томе, рецимо, како смо се под четницима хранили. Моје је искуство у том погледу било једно међу најтежим. Јер ја сам се у потпуности морала ослањати на четничку затвореничку храну, пошто је с друге стране нијесам имала откуда добити. Моји су родитељи и брат били у Босни, у партизанима. А и да нијесу, не би ми могли помоћи. Ми смо били избјеглице из Београда, тако рећи на голој ледини, без икаква мала и имања. Имали смо на Жабљаку кућицу, коју би данас звали викендицом, а и њу су наши спалили, кад смо се пред четницима повлачили. Међу браћом Крстајића мој отац није био једини избјеглица. Млађи стриц, Станко, избјегао је са бројном породицом пред балијама са Косова. Ни они нијесу имали шта да једу. Остали стричеви су били такође сиротиња, а није било ни једне стричевске куће из које по једно или више нијесу били у партизанима. Ко да ми доноси нешто за јело у четнички затвор! Из ујачке куће тројица су била у партизанима.

Наше породично станиште и свратиште прије одступања било је код тетке Милице, мајчине сестре, а жене честитога и сиромашног Миливоја Стијеповића. Али она је била окружена са седморо дјеце, све једно другом до увета. Ипак, она је нешто покушала. Умијесила је хљепчић, у коме је сигурно било више овса него јечма, јер је био сав рињав споља, ставила тај хљепчић у једну плетиваču, па послала своју кћер, дјевојчицу Љубицу и најмлађег сина, мога љубимца малога Пера, да ме у затвору виде и понуду донесу.

Сјећам се да су њих двоје дошли до затворске ограде и тражили да ме виде. Љуша ми је преко ограде пребацила и Пера и плетиваču. Гледала сам с љубављу овог маленог прелијепог црнпурастог дјечачића, а он је свој дар истресао из плетиваче. Испало је

тада и неколико листова зеља. „Е, моја тетка Милице", мислила сам ја, „за своју дјецу зеље метеш, а за мене хљеб мијесиш". А гласно сам питала:

– Шта ти је то, Перо? Врати то назад у плетивачу. Имам ја овдје хљеба колико хоћеш, и то финог бијелог.

– Мораш узети, мораш узети... – викао је мали са сузама у очима. И Љуша му се придружила.

– Чекај, сад ћу ти показати.

Отрчала сам до штале – затвора, нашла комад бијелог талијанског хљеба и вратила се да им покажем. Тек по радости у дјетињим очима што свој хљепчић добијају назад, могла сам у пуној мјери да схватим какво је одрицање за њих овај поклон представљао.

Тетка Милица није повјеровала да се храним италијанском ситом, али је схватила да од ње храну не очекујем и да је нећу примати. Више није покушавала. Имала је коме да да оно што дјеци од уста одвоји – слала је у шуму. Тамо јој је било од брата дијете, као што сам ја била од сестре.

А у затвору на Жабљаку заиста смо једно вријеме добијали мале италијанске сомунчиће (око 1/2 килограма). То је за наше појмове било луксузно бијело пециво. Пошто нијесу били организовали нашу затвореничку исхрану, давали су нам по тај хљеб. Само сува хљеба и ништа више. А кад су организовали нашу исхрану и „саставили јеловник" за нас, нијесу га мијењали све док је затвор постојао: један дан – пиринач на води, а други дан – макарони на води, па опет пиринач, а послије њега макарони. Такву смо храну без промјене јели. Ја – годину дана. Једини смок, кад га је било, била је џигерица, сакупљена од неколико дана. Бивала је такве боје да је боље било не гледати. У Колашину смо имали и кухињу и кувара, огромног Ивана Цицмила. Сјећам се да Иван понекад не би џигерицу сјекао, јер није била достојна тога поступка, него је рукама кидао и у казан бацао. Да ли је прао? Ко зна? У затвору није било воде. Морала се споља доносити у кантама, па се штедјела.

Кад би се пиринач кувао, супа би се мало замутила, па је изгледало да има бар нешто да се поједе и посрче. Иза макарона је остајала бистра вода. Исциједиш воду, а у порцији остане кашика куваних макарона. Добије се и једна кришка хљеба и то је све за цијели дан. Ко је у торби имао помало хране од куће, правио је неку комбинацију. Али, ријетки су били они који су од куће довољно добијали. То што се добије брзо се поједе, а онда треба растегнути на цијели дан ону једнодневну порцију хљеба, и тако данима. За мене је то било довољно да добијем туберкулозу. Нико ми никад није боловао, а ја сам ослобођење дочекала са 45 килограма тежине и процесом на оба плућна крила.

Једном сам, не сјећам се од кога, добила један мали клип зрелог кукуруза. Као сад да га гледам. Нијесам била сигурна може ли се скувати. Цицо (Иван Цицмил) га је погледао и рекао да може. Сјутра, кад биде кувао ручак, ставиће и тај кукуруз да се скува. Дотле нека га ја чувам.

Гдје да га оставим? Бојала сам се да ми га миши не поједу, јер су по сву ноћ глодали по нашој соби. Увече, пред спавање, завила сам онај клип кукуруза у свој капутић и ставила га под главу. Кад сам ујутру капут развила, клип је био оглодан до краја. Миши су ми га ипак појели. Глодали су сву ноћ под мојим узглављем, а ја их нијесам чула. Навикла се била, ваљда, на њихово стално глоцкање. На шта се све човјек не навикне!

Једном сам ипак, за вријеме мога тамновања, добила истински велики пакет, пун дивне хране, пакет баш за мене припремљен и пакован. Послала га је из Берана моја сестра од тетке Ђуница, а пакет ми је донио њен муж, онај четник, Милосав Никитовић који је и на Жабљак долазио да ме види. С кокардом на челу и пакетом под мишком зазвонио је, у непрописано вријеме, на нашој затворској капији.

Пакет за Дару! Па то је било право славље. Унијела сам га на сред собе да би сви присуствовали његовом распакивању. Биле су у пакету неке чараге, опанци, џемпер – не сјећам се тачно. То сам задржала за себе. А што се хране тиче, за себе нијесам узе-

ла ни један залогај више него што је осталима припало. Братски смо подијелиле све, до краја. Било је другарица, нарочито оних старијих, које су ме наговарале да оставим понешто за касније, ваљаће ми. Али није било ни говора да тако нешто урадим. Зар сам мало ја од њих добијала!

Не знам сјећају ли се другарице тога мога пакета. Вјероватно не. За њих је то био један од пакета, а за мене једини пакет у току затвора. Зато се ја сјећам. Била сам захвална мојој сестри Ђуки и овоме драгоме човјеку што ми је пакет донио. А захвална бих му била и без тога, јер он је на Жабљак долазио да ми главу спасава, колико је у његовој скромној моћи било.

„Никакав он четник није", мислила сам ја, „Кад се моме животу радује и кад ми овако, ризикујући, пакет у затвор доноси".

А, ипак, тај је Милосав главу као истински четник изгубио. Негдје пред ослобођење, у четничком одступању, сваки му се траг изгубио. Он је мени помагао. Ја њему нијесам могла.

*
* *

Какви су били хигијенски услови под којима смо ми затвореници у четничким затворима живјели – може се претпоставити. Ја ћу изнијети неке цртице из свог сјећања на ту тему.

У Жабљаку је, то знамо, за затвор била проглашена једна права штала, са јаслама и другим шталским ознакама. Нијесам досад спомињала да су на тавану те штале, и до ње магазе, биле смјештене јагњеће коже. Зато се у штали и осјећао некакав специфичан задах. Ваљда зато што нијесу његоване и провјетраване, коже су почеле да се црвљају. Тек једнога дана примијетисмо да нам црви капљу за врат. Томе лијека није било. Црви су падали, ми смо их отресали и тако се то настављало. Пошто смо имали тежих невоља и проблема, то нам је падало као једно од мањих загорчавања живота.

Јесмо ли се купали и како, док смо били у затвору на Жабљаку, сада не могу да се сјетим. Али у Колашину ми жене смо се купале. Постојало је једно текне, како смо говориле, нешто као овални шафољ са ушима. Дно тога нашег коританцета имало је, мислим, стотину рупа. Зато смо на дно сипале доста пепела и вода је онда слабије отицала. Купале бисмо се у тој нашој јединој соби, гдје смо иначе живјеле и спавале. То што смо квасиле под на коме смо лежале – није се могло избјећи.

Вода се морала штедјети, јер је у затворском кругу није било, па смо је ми затвореници доносили споља, изван зидина. Цицо би нам воду угријао, а онда је настајао ритуал купања. Обично се неколико нас једна за другом купале. Двије су држале неки пешкир или ћебе раширено као параван према осталим другарицама, а једна је посипала. Ако се купала нека старија другарица, све је протицало углавном у реду, али ако је била нека млађа, „завјеса" се спуштала и по неколико пута, на увесељавање присутне публике, а цику вриску оне која се купа.

Своје смо рубље у неком углу дворишта могле саме прати, уколико нијесмо имале коме да га шаљемо на прање изван затвора. Једном смо чак организовале прање веша свим затвореницима, али то се показало као врло тешко, скоро неизводљиво. Покупиле смо веш од мушкараца из дворишне зграде. Тог је веша било много, а био је претјерано прљав. Ми нијесмо имале ни довољно воде, ни сапуна, а ни судова.

Главни веш прале су другарице које су у том послу биле ветерани. Сјећам се само да је међу њима била Јевросима Капетановић, наш Дроњо, како смо је звале, а мислим и Милица Криваћевић. Мене су, као приличног неспособњаковића, који је имао жељу да учествује, али не и потребно знање и вјештину, запале марамице. За њих, оцијениле смо, не треба снага. Ја сам сирота прала, прала, док сам могла, и више од тога.

Уопште, вољеле смо све што је представљало неки колективни рад, или рад за колектив (дежурна да пере судове за цијелу собу), неку диобу на равне части (хране, на примјер) или колективну употребу неке приватне ствари (дијела одјеће или обуће). Кад би то уочили, четници су нам забрањивали.

Што се чистоће тиче, нијесмо смјеле претјеривати. А шта је претјеривање – одлучивао је управник затвора Марковић. Једно јутро ме је затекао како у једном углу дворишта четкицом перем зубе. То је за њега била саблазан. Као да ме ухватио у бог–зна каквом преступу, почео је да да виче и галами. Изгрдио ме је на пасја прескакала, штоно кажу, и за казну ме одредио да недјељу дана будем дежурна на одржавању затворских клозета. То су била три клозета чучавца с лијеве стране дворишта до самог краја. Били су то заједнички клозети за све затворенике и особље. Под је био од бетона са прозором, а и стране су биле у доста добром стању. Колико се сјећам, ти клозети су увијек били прљави. А нијесу били бољи ни кад сам их ја одржавала, мада сам се трудила. Свако јутро бих с метлом и кофом одлазила и чистила. Управник је долазио нешто касније и вршио смотру чистоће. Ја сам се сваки пут надала да на чистоћу клозета неће бити примједаба, али он би стао на сред дворишта, подбочио се љутито, па иако је добро знао кога је казнио, питао је деруући се:

– Ко је данас за клозет дежуран?

Стражар је знао, па је отварао наша врата. Ја сам излазила.

– Очистила сам клозете најбоље што се може.

– Е, очистићеш их поново. Хајде да видиш. Зар је оно чистоћа?

И заиста, клозети су увијек били накнадно упрљани. Кад прије – никад ми није било јасно.

Управник Марковић је према мени специјално био груб и непријатан. Кад је био посебно зле воље, говорио је да би само мене објесио, а остале жене растјерао кући.

– Школци су нам сву невољу донијели, а од њих су најгоре школоване жене.

Није подносио Бранку Голубовић. Она је имала неки усправан, господствен ход. Кад би се нас двије, за вријеме наше

једночасовне паузе, подруку шетале двориштем, а он наишао – морао је обавезно да стави неку примједбу, обично псовачку, вулгарну.

Морам рећи, можда баш у овом одјељку о хигијени, да смо и ми жене говориле ружне ријечи и псовале. Кад вам је одузета свака могућност да се браните, шта можете друго него да псујете! Прво сачекамо да стражари врата затворе, па их онда добро почастимо. То је била једна потреба, која би са тим мукама и прошла.

Међутим, ма колико управник Марковић галамио, ја никад нијесам мислила да је он тако злоћудан како се прави. Сматрала сам да он вјерује да управник затвора треба такав да буде. Не бих се зачудила кад бих сазнала да потиче из неке велике сиротиње, па да је мислио да је нашао ухљебије које је требало чувати. У својој ограничености он није сумњао у коначну четничку побједу и заиста им је одан био. Али не тако страшан, како се правио. Нијесмо га се плашиле. Ја заиста нијесам, иако ме је непрекидно малтретирао. С друге стране, кад би се нашле у близини и под погледом неког истинског крволока, језа и ужас би нас подилазили, па макар овај ни једну пријетњу не изговорио. Ето и то моје дежурање око клозета и управникова галама, све то нас је помало увесељавало, више него љутило. Задиркујући ме због посла који морам да обављам, моје најближе другарице чак су ми и пјесмицу спјевале (има у њој непристојних ријечи, па је не могу навести).

Кад је моје дежурство прошло, шеф се ипак мало смилостивио: могу прати зубе, али у клозету, да ме нико не гледа. То није била баш мала повластица. Ми смо тако пропутиле до заједничких просторија, које смо по лијепим данима чак и за купање почеле да користимо. И још нешто: идући у том правцу пролазиле смо испод прозора неколико мушких ћелија, или кауша, како смо их звали. Могле смо да провиримо, да видимо шта раде, да ослушнемо шта причају. Тако сам једног дана чула пјесму из једне кауше:

„Нема Рада, нема Милорада,
Милорада оженила мајка
Црном земљом и травом зеленом“.

Погледам, у тој је кауши Милорад Зарубица, јединац син Миливојев. Пјевају сви, пјева и Милорад. Осјетили су, или сазнали некако, да наилази нова сезона стријељања. Срећом. Милорад није стигао на ред. Догађаји су узели други правац.

Али, да не клизнем опет ка тужнијој страни ове приче. Све хоћу да се задржим на ведријим сјећањима. За мене је ведра прича кад кажем да је затвор врио од мишева. Јагошу Ракочевићу се учинило да ми жене у томе оскудјевамо. Нијесу му сметали окови да у току ноћи три миша улови. Како их је чувао не знам, тек у шаци их је изнио у двориште, кад су мушкарце пустили у шетњу. Уз гласан смијех и подстицање неколицине другова, бацио их је у правцу наше кућице, тј. женских ћелија. Ми смо се буниле и на њега љутиле, али не вјерујем да нам је било ишта горе него до тада. Мишеви су затворски реквизит вазда били. Ми смо ове звали – четнички мишеви.

Не могу сада да се сјетим кад смо и како дошле до једне мачке. То је била најбоља ловилица мишева за коју сам икад чула. Мишеве није јела, само их је давила. На наше велико чуђење, мачка је била нијема. То смо накнадно откриле. Своју активност она је развијала преко ноћи. Ујутру је испред наших ногу освитало читаво разбојиште. Могле смо да бројимо колико их је у току ноћи половила.

Имале смо и друге напаснике, осим мишева. То су биле ваши. Али оне нијесу биле четничке, него наше, партизанске. Доносиле смо их откуда смо и долазиле, и никако их се нијесмо могле ослободити. Свако вече по један сат био је „читалачки час". Свлачиле смо рубље и тријебиле га. Мислим да се до краја у Колашинском затвору нијесмо од вашију ослободиле. Имале смо и шугу, али њу смо некако савладавале.

О томе да смо читаво вријеме лежале на поду не треба ни причати. То се подразумијева. Простирке и покривке нијесу биле у свакога исте, али углавном биле су биједне и врло слабе. Као и наша одјећа, уосталом. Од сједјења на поду, а и од дуга ношења, мени се била издрла позади једна лијепа плава хаљина на пруге од кашмирског штофа.

Као што сам већ напријед рекла, кад су ме четници ухватили имала сам на себи панталоне. Панталоне на жени – то је за четнике била велика провокација. Кад сам од моје тетке Милице тражила да ми пошаље нешто да се преобучем, она ми није слала панталоне, него хаљину, и то најљепшу коју је нашла међу мојим стварима. А послала ми је и опанке учињене шпагом, какве до тад нијесам носила. То се сирота тетка Милица у мој живот није надала, па ми је послала укопну робу, да ме четници у дрињцима не убијају и не копају.

Е, ето та несуђена укопна хаљина дуго ме је у затвору служила, па се и поцијепала на незгодном мјесту. А поцијепала се и на лактовима, те сам ја одсјекла рукаве, оно што је здраво било, и окрпила хаљину. Невоља је била у томе што су пруге на рукавима ишле уздуж, а ја сам их морала окренути попријеко. Те кад год сам у тој хаљини била, лебдима сам се о зид прислањала, да се закрпе не виде. Све ми се чини да сам у тој истој хаљини са закрпама и у Београд стигла.

Пушиле смо у својим ћелијама, без икаквог ограничења, сем кад дувана нијесмо имале. Тако смо и ми саме доприносиле тежини услова под којима смо живјеле. Али ко је од нас онда на неки будући живот мислио. Цигарета је у толикој мјери била саставни дио мене и мога понашање, да су ме по томе памтили. Неколико година послије рата, једнога љета на обали Саве приђе ми једна другарица.

– Да нијесте ви....

– Јесам

– Ех, ђаво те однио, вели Ђуша. Тебе нијесам ни гледала, него угледах твоју руку како отресаш пепео са цигарете. Тек онда те погледах. За твој лик не бих била сигурна, али за руку и цигарету јесам.

Ђаво нам га попушио!

*

* *

Приводећи крају ово своје писање, падају ми на памет још понеки необични доживљаји, у неку руку карактеристични за четничко понашање. Морам испричати овај случај, уз велико извињење што се не сјећам имена свих учесника.

Једнога дана, изненада, бану пред жабљачки затвор група наоружаних брадоња, њих тројица–четворица. Не знам тачно које је доба дана било, али се ипак сјећам да није било ни јутро, а ни вече. Можда негдје раније поподне. Четници пушке не носе о рамену, него у руци. Почеше да прозивају: Милована Лаушевића, мене и још троје, за које нијесам сигурна, па је боље да не погађам. Почеше да нас пожурују да се групишемо што прије и кренемо. Питамо куда ће с нама, али не добијамо одговор.

Такво понашање било је неуобичајено, па зато и необјашњиво. Ја сам, напримјер, била већ пресуђена. Да једно пресуде, а друго ураде, досад се није догађало на Жабљаку. Можда ће сад почети. Згледамо се ми што нас воде – све тешки затвореници. По четничком – они најгори. По нечему и због нечега нас јесу одабрали, али због чега. У почетку изгледаше као да нас воде пут Јунча Дола. То баш и не мора бити тако страшно. Али кад напустише путић и кренуше, без икакве стазе, пут једне шумице, ми се уозбиљисмо. Да није тог елемента неуобичајености, а још и тога што се доста журе, док нас спроводе, били бисмо сигурни да нас воде на стријељање. Овако, нека резерва ипак постоји, иако је сумња јака. Та се сумња појача кад зађосмо у шуму. Најприје, успорише ход. Значи, не идемо ка неком одређеном циљу, него просто у шуму. А зна се кад су четници некога из затвора у шуму водили – зашто су га водили. Друго, до малоприје ћутљиви наши спроводници почеше да нас загледају, да нас понешто питају. А њихова питања, све само грубо, примитивско иживљавање: те кога ко од нас има, кога би нам било најжалије и томе слично.

Зар се овако са људима поступа? На наша директна питања, само се смјешкају. Дозволише нам да посједамо на неке ба-

лване и запалимо по цигар. „Ово нам је ко бијели хљеб, посљедња жеља осуђеникова“. Попушисмо по тај цигар, па послије још по један. Никуд нас даље не воде. О, људи, шта ће ово бити! Почесмо помало да се кравимо. У то дође један четнички официр. Он најприје само рече да се не требамо бојати, јер смо овдје из специјалних разлога, па послије, ријеч по ријеч, сазнадосмо да четнички штаб на Жабљаку очекује посјету неке италијанске делегације. Ваљда су већ и стигли. Италијани могу изразити жељу да обиђу затвор, а четници би морали да им уступе свакога затвореника кога затраже. Изгледа да је постојао неки споразум међу њима по коме су четници дужни да важније затворенике прослијеђују Италијанима. Е, неће вала! Сад се у причу укључише и наши спроводници: „Шта мисле макаронџије да је лако партизане по шуми хватати. Кад је лако, нек изволе. Нек своје задњице изнесу на решето, па што ухвате – њихово је. Нек жаре, пале, вјешају, шта год хоће. Ми наше не дамо. Сами ћемо нашима да будемо судије“.

Остали смо у шуми све док није јављено да су Италијани напустили Жабљак, а онда су нас у затвор вратили они спроводници, али сад без трке и журбе.

То четничко неко неслагање, извјесно пркошење или, још тачније, подваљивање Италијанима долазило би до изражаја с времена на вријеме (ако јесу слуге, нијесу баш савршене слуге).

Једнога дана нађоше се у затворском дворишту три дјевојке, младе, лијепе, али на први поглед различите од нас. Колико смо из нашег полумрака могле непримијећено да их одгледамо, биле су градски обучене, у сандалама са ортопедском петом, окићене минђушама, ђерданима, неуредне али дотјериване косе.

Један од стражара уђе као неким послом у нашу собу и намигну нам: „Довели смо три талијанске...“ Те су дјевојне ондје у дворишту нешто испитивали, више их завитлавали, а онда су их „спратили“, да тако кажем, у нашу собу. Ноћиле су ноћ–двије, добро се одморише, слабо јеле, али се нијесу много узнемиравале: знале су да ће за њих интервенисати и да ће из затвора бити извађене. Ствар и јесте била у томе да неко од Италијана моли четнике, а они

би мало да се завитлавају на њихов рачун, али ако може некажњено.

Са тим дјевојкама ми се нијесмо ни расправљале, ни друговале. Покушале смо да сазнамо понешто како је напољу. Оно што је нас интересовало оне нијесу знале. Видјеле смо само да је све оно њихово кинђурење било безвриједно: „ортопедке" су биле у ствари дрвене кломпе са танким слојем плуте, накит лажан, хаљине од простих крпица... Дођоше и прођоше, а старосједиоци остадоше гдје су и били.

*

* *

Чим би се ситуација набоље измијенила, четнички затвор би се пунио. На један посебан и интересантан начин пунио се управо женски затвор.

Среле би се, на примјер, двије пријатељице на улици. Не прелазе улицу, него се онако напремасе поздрављају, и то врло гласно. Кад измијене она уобичајена питања и распитивања о здрављу, питаће тек једна:

– Има ли шта ново код тебе?

– Снијевала сам Новицу (тога и тога), мора да ће бити нешто ново.

Да се не чују салве партизанског оружја како потмуло из даљине брундају, четници и не би били тако осјетљиви на овакве женске разговоре. Али, кад су околности такве, у затвор мора барем она што је сањала Новицу. Да је питају шта то ново она очекује и чему се нада.

Постојао је један број партизанских жена мјештанки, ту из Колашина или околине, које су четници због дјеце или можда и других разлога, остављали код кућа. Али чим нешто шушне, ма и најмање, доводили су их и затварали. Најтипичнији је био случај Даре Дожић – Радојевић. Колико су је пута затварали и пуштали, ја заиста

не бих могла рећи. Знам да је тога било много, много пута. Питање је да ли је и Дара сва та хапшења пребројала.

Чули бисмо је још испред капије како галами и свађа се са четницима. Час кроз сузе, час без суза, објашњавала би да ништа није скривала, а нарочито би их питала шта ће с дјецом. Врло набусито и љутито гурали су је пред собом и затварали у нашу собу. Јевросима Капетановић и ја посебно смо вољеле Дару. Грехота је а и срамота рећи, нас двије смо се увијек радовале кад Дару доведу. Надале смо се, наравно, да ће је убрзо пустити. Али, она је нама ведрину у затвор доносила. И све новости споља, а оне су, лагано али сигурно, постајале све радосније.

Још би Дара галамила неко вријеме, или гласно плакала, све је од случаја зависило, па би се спуштала на под у нашем углу. Хуктала би уморно, размазала сузе и почела сочно да псује четнике. Како је та псовала, била ју је милина слушати. Утом би пред затворску капију стизала Дарина дјеца. Иако малени, па зато истински преплашени, мора да су били добро обучени за прављење сцена, јер тај призор никад није изостајао: дјеца би пред капијом вриштала, плакала и мајку дозивала, а она је опет плакала и клела с друге стране капије. Онда бисмо се и ми друге затворенице расплакале. Створио би се читав хаос, који се врло споро смиривао.

У ствари, Дара се у затвору одмарала. Напољу, она је живјела једним напрегнутим и тешким животом, у вјечитом страху за живот мужа и браће, у напорима за одржање куће и дјеце, у штрецању од поновног хапшења. А кад је већ затворе, она би се врло брзо опуштала, њена ведра, оптимистичка природа долазила би до изражаја, па би нас неколико са њом до неко доба ноћи ћирикале, смијале се, причале или плакале, све у зависности од тога како је било напољу.

По ведрини коју је са собом доносила, сјећам се и Милице Болевице, још једне жене коју су често хапсили. Понекад је изгледало да је намјерно испровоцирала четнике не би ли је затворили и тако у непосредну близину њеног Бола довели. Иако је богме некад и суза било, најчешће је цијелу процедуру и хапшења и пушта-

ња пропраћала неким ведрим народним хумором, са посебним колашинским одликама.

По томе како су жене знале да се кроз шалу избаве из неке тешке ситуације, сјећам се и Стануше Ракочевић. На њу су у једној прилици четници навалили да се одрекне мужа, који је у партизанима, па ће је кући пустити и све ће њене невоље престати.

– Да га се одрекнем?! – разгранала је рукама Стануша, онако танка и висока. – Па знате ли ви колико ме је јада убило док сам га нашла и док сам се удала, а сад хоћете да га се одрекнем. Нема ништа од тога! То ми немојте говорити!

*
* *

Шта се напољу догађало, – ми смо у затвору увијек знали. Најчешће је то било обавјештење од нових затвореника, али било је и организованог обавјештавања. Сјећам се да је један младић, Бојић, донио вијести од колашинских позадинаца, али ту се сјећање расплињава. Детаљи су се изгубили.

Не да смо осјећали, него смо знали, да партизански покрет буја, да поприма нове облике и садржаје и да су крупне промјене на помолу. Неко ми је био рекао да ми је отац у Босни погинуо, па сам за њим црну мараму носила. Кад кроз неки дан дођоше два четника у нашу собу неканвим послом (можда да одаберу жене за рад ван затвора) и онај један пита за ким сам у короти. Ја кажем.

– Слободно скини мараму. Жив ти је отац, а боље би било да није, и то стотину пута.

– А откуд знаш?

– Прочитао сам у једним усташким новинама да су партизани у Бихаћу имали засједање неког свог вијећа, па је међу именима вијећника било и име твога оца. Ето зашто кажем да би боље било да није жив.

Ја мараму скидох, згужвах је и бацих у крај собе. „Види ти мога маторка! Жив и здрав старчић, и још вијећа".

– Ко би оцу рођеноме могао пожељети да није жив! Немој ми тако говорити.

Дакле, нешто се крупно иза брда ваља. Четници су забринути, а и како не би! Сад се од њих свашта може очекивати. Ипак, оно што је дошло било је изненађење: главну масу својих затвореника предали су Италијанима. Они који су говорили да не дају ни једнога!

Кад су се прозивка, паковање и транспорт затвореника завршили, на вратима главног затвора стајали су мушкарци који су задржани, а на вратима наше зграде – жене. Погледали смо се, пребројали, оцјењивали који су то што су остали, па је врло брзо почела да нам бива јасна логика четника, по којој су бирали затворенике које ће задржати. Требало је да им послужимо за уцјењивање, као залога за њихове главе у некој ситуацији, као таоци за ко зна какве одмазде... Није нам се добро писало. Ипак, слали смо једни другима осмијехе охрабрења. И као да нам бијеше милије што нијесмо Италијанима предати.

Био је то почетак четничког краја. То смо знали и осјећали и једни и други. Оно што нијесмо знали било је питање како ће се разријешити наш растанак од четника. Ипак, мало, мало, па се из наше женске ћелије могла чути пјесма:

„Није мени што ја морам
Сад одавде одлазит,
Но је мени....."

– А куда сте то кренуле? – загаламили би стражари уз псовку. – Да се нијесте живе чуле!

Покрета је ускоро било. И још каквог. Али до слободе требало је проћи још једну голготу. Догађаји су се згуснули и брзо смјењивали, од капитулације Италије до падања у њемачке руке, и даље... Опет, и патње, и погибије, интернације, нова робовања... Слобода се већ јасно назирала, али је била још далеко.

У НЕПРИЈАТЕЉСКИМ РУКАМА

Маја мјесеца 1942. године, чим су партизанске јединице у повлачењу за Босну напустиле терен Дурмитора, одмах су га заузеле италијанске окупаторске снаге и њихове слуге четници.

Одлуком Комитета КПЈ за срез дурмиторски, остављена сам, као секретар партијске ћелије КПЈ, на илегалном раду на територији бивше општине шаранске. Чим су четници заузели наведене територије, одмах су почели да врше страховите репресалије над ухваћеним илегалцима. И ја сам, као и остали илегалци, била компромитована у очима непријатељским, па смо се морали повући у дубоку илегалност.

Ради лакшег кретања по терену и избјегавања четничких замки и потјера, наша позадинска група разишла се у групице, већином у двојке и тројке. За нама су ишле непрекидне четничке потјере. Било нам је врло тешко. Потјере су нас изнуривале, а уз то смо још гладовали.

Ноћу између 2. и 3. јула 1942. године дошла сам са братом Миладином у наше катуне, у Ђедово поље, да од наше породице узмемо храну и да се пресвучемо.

Сјећам се, ноћ је била необично мрачна. Већ неколико дана непрестано је падала киша, а четници су то користили да прет-

ресају терен и траже нас илегалце. До тада смо увијек успијевали да се извучемо из обруча потјере.

Оне мрачне и кишовите ноћи четници су се повукли из планине и заноћили у Његовуђи, гдје је била њихова команда. Ми, дубоко увјерени да нам не пријети никаква опасност, дошли смо нашим колибама у Ђедово поље. Међутим, четници су на овом терену оставили патроле, а око наших колиба поставили своје засједе.

Били смо исцрпљени глађу, обосили и огољели од сталних четничких потјера и сталног живота под ведрим небом. При томе смо били увјерени да нас од кише, вјетра и велике помрчине, која је владала планином, нико неће чути ни осјетити. Међутим, нас су опазиле и примијетиле четничке засједе, које су биле постављене око наших колиба. Један од тих четника који је био у засједи, имао је спремнога коња, па чим је видио да смо ушли у колибу, трком је на коњу отишао у Његовуђу и обавијестио да смо дошли колибама. Исте ноћи су, највећом брзином, четници изашли у планину, опколили наше колибе и тако смо ухваћени мој брат Миладин и ја. Отпор четницима нијесмо смјели пружити, јер су се у колиби налазили наши стари родитељи, двије снахе и дјеца наше браће. Сва три наша брата тада су се налазила у четничком затвору на Жабљаку.

Спроводе нас низ планину, која одлијеже од њихове пјесме и пуцњаве. Доведоше нас најприје у четничку команду на Његовуђи. Ту нас саслушавају, питају гдје су остали илегалци. Траже имена људи који су нас скривали и хранили. На Његовуђи нас задржавају неколико дана, па нас спроводе у четнички затвор на Жабљаку.

Сјећам се, кад нас доведоше, Жабљак бјеше само згариште. Већ то је на мене дјеловало мучно, а поготову што свуда видим четнике.

Затвор у који нас уведоше у ствари је једна пространа штала саграђена од брвана и преграђена у два дијела. Ту је сабијено око стотину затвореника оба пола. Смјештени смо у доњи дио штале, који је загађен сточним ђубретом, али то није једина невоља. Четници кољу стоку за своју исхрану, па су на тавану ове штале

оставили свјеже коже. Од врућине коже се усмрдјеле и уцрвале, па на нас падају црви кроз размакнуте таванске даске. Гуши нас несносан задах!

У Жабљаку засједа четнички суд. Ту нам суде и изричу пресуде. Пресуде на смрт извршавају се по кратком поступку. На стријељање одводе у освит зоре или предвече.

Затвор у Жабљаку је, како рекох, био мјешовит, и у њему је било тридесетак жена и дјевојака. Сјећам се како нас једно јутро четници изведоше, и то нашу мању групу из штале и већу групу другарица која је била затворена у кући неког Бадњара. Обадвије групе саставише на цести која пролази кроз Жабљак. Постројише нас двије по двије и поведоше, а ми не знамо куда. У колони сам била посљедња са Даром Крстајић. Онако у ходу прилази нам један четник. Сав зарастао у црну коврџаву косу и браду. Гледа час Дару час мене, и онда показујући на мене рече: „Ову бих могао тући три пута дневно крвавијем конопцем, а не бих јој дао плакати". Ја на то ћутим, а Дара се умијеша па га упита зашто. Он јој одговори: „Учиниела је много зла у овом крају, а неке је и убила", поче набрајати имена. А Дара узе моје руке, па показујући их брадоњи рече: „Погледај ове мале руке, зар су оне могле некога убити. То су руке чобанчета, које су носиле прут и чувале овце, а нијесу убијале људе".

Тако стигосмо пред амбуланту и ту нам рекоше да сачекамо. Посједасмо на нека дрва, а неке осташе стојећи. У амбуланту почеше да уводе двије по двије. Како која дјевојка или жена изађе из амбуланте, ни једна на питање неће да каже о чему се ради. Опазисмо да дјевојке излазе из љекарске ординације, као да су изгубиле моћ говора. Лица су им избезумљена, неке су блиједе, неке зајапурене, а све озлојеђене, али ни једна не рече ни ријеч. Претпоследње улазе Ковиљка Обрадовић, члан КПЈ, и још једна старија другарица. Замолисмо их да нам кажу о чему се ради, чим изађу из амбуланте. Излази прво Ковиљка. Њене очи сијевају као жеравице, видимо да је љута, сва се презнојила од неке муке. Одмахну главом и шапатом рече: „Гадови!". Приђе јој један четник и упита оштрим и строгим гласом: „Шта си рекла?" Ковиљка се брзо снађе и одговори, „Гадно је". Управник затвора пружа јој руку да се са њом рукује, а она одмахну руком и прође поред њега као пушчано

зрно. Не знамо зашто четници покушавају да се рукују са другарицама, то нас све збуњује.

Утолико позваше Дару Крстајић и мене. Уђосмо у лекарску ординацију. Ужаснух се од призора: први пут у своме животу угледах гинеколошки преглед дјевојака, на обичном амбулантном столу. Од стида осјетих вртоглавицу. Увреда и пониженье готово ми натјераше сузе на очи. Не знам гдје се налазим, изгубих се од стида и понижења. Нашем прегледу присуствује однекуд и другарица Ана Ковачић. Касније смо дознале да је она доведена да присуствује прегледима као Жабљачанка, наводно да се не каже како нам четници нешто подваљују.

Не знам како могох изговорити, док сам била на столу, али промуцах тихо, јер сам се бојала подвале:

„Напишите како је, а не друго".

Неко одговори:

„Писаћемо како је".

Сиђох са стола са осјећањем да тонем негдје дубоко у земљу. Од муке тијело и лице су ми у зноју. Сјећам се, Ана ми приђе, обриса зној са мога чела и дискретно ме пољуби. Очима ми даде знак да се умирим. Била ми је заиста потребна подршка. Треба схватити да сам ја била дјевојче чобанче, ненавикло на било чије сумње и провјере. Заврши се и преглед другарице Даре. Бијаше се сва зарумењела, али на њеном лицу титрао је благ осмијех, – као да ми даје знак да смо их и овдје побиједиле. Ипак, Дара затражи од љекара да погледа шта су написали у свом дневнику – није им било вјеровати.

Нас двије излазимо из амбуланте заједно, а на самим вратима стоји управник затвора – прекрстио лијеву преко десне и пружио нам руку да се рукујемо, говорећи: „Честитам ђевојке". Ми смо још у шоку, руке не пружамо. Међутим, неко од присутних Жабљачана и четника повика: „Пружите руке, има вам се на чему честитати". Касније смо сазнале да је то био договор четника: пружити

руку и честитати, да би и остали четници знали да је резултат прегледа за честитање.

Послије прегледа враћају нас у затвор. На путу до затвора поново нам прилази онај исти брадоња што нас је водио у амбуланту и каже: „Кад бих се ја питао, одмах бих вас пустио из затвора, као и ваше поштене другарице".

Већ је цио Жабљак знао о прегледу партизанки као и резултату прегледа. Четнички организатори се нијесу оваквом исходу надали. Причајући о неморалу партизанки, и сами су били повјеровали у своју пропаганду. Очекивали су да ће њихов преглед показати каквом су странпутицом партизани повели дурмиторске дјевојке. Показало се да странпутице, коју су они очекивали, није било.

ЗАТВОР У ШАХОВИЋИМА

Изнемоглост партизанских јединица, општа глад становништва, слабо наоружање, а затим наступање добро наоружане и опремљене четничке војске и увјерење да четници неће хапсити и стријељати партизане које нијесу убијали и учествовали у хапшењу – утицали су те су се и они који су се скривали масовно предавали! Похватани су велики збјегови оних који су били пошли са партизанима. Сви они, у временском размаку од 10–15 дана, нашли су се у Шаховићском четничком логору. Рачуна се да је тих дана ту било 400–500 затвореника, партизана и чланова њихових породица.

Затвореницима су напунили куће Крсте Радојевића, Јова Милошевића, Симеуна Тапушковића и Грујице Ашанина.

Први суд *) био је у саставу: Јован Радовић, Мирко Томовић, Вуксан Мрдак, Вукашин Вучељић, капетан Манић и Вукосав Радовић, исљедник. Тешкоћу за затворенике чинило је то што су чланови суда Мирко Томовић, Вуксан Мрдак и Вукосав Радовић познавали скоро све затворенике и њихово учешће у партизанским редовима, а оно што они нијесу знали знали су чланови четничких породица!

Још су накнадно, наредбом Павла Ђуришића, у два наврата именовани четнички судови у Шаховићима, у саставима: Миливоје Обрадовић, Малиша Шутовић, Миле Бакић, Јован Радовић, Миленко Рутовић, Лазо Бабић и Новак Раденовић.

На стотине бораца НОВ, чланова породица бораца НОВ и родољуба у четничким затворима је убијено, мучено, жене силоване и затвореници довођени до лудила! Међу њима је било и

*) *Према мишљењу: Милана Новаковића, Павића Радовића и Драга Дрљевића у затвору у Шаховићима није било четничког суда, већ исредна служба која је одабирала затворенике које треба спровести у затвор у Колашину.*

Редакција

чланова КПЈ, али у ћелијама, или на стрелишту, скоро није било разлике у држању пред непријатељем. На споменицима које смо до сада подигли убиљежена су само имена погинулих. О мученицима оних који су остали живи – нигдје нема ни помена, једино што по некоме је то вријеме признато у „пензијски стаж", или је добио минималну борачку пензију, или социјалну помоћ! Тако је у Црној Гори, али није и код других! Па има живих чланова КПЈ који су затварани и мучени, али због јуначког држања пред непријатељем проглашени су херојима Партије!

Од свих четничких затвора у Црној Гори, по својим злочинима, најтежи су били затвори у Колашину и Шаховићима. У Колашину је ипак постојао неки „ред", знало се ко се „пита", ко је „овлашћен" да одређује „колико и како", ко да се мучи и колико, ко да буде осуђен временском казном или стрељањем. У већини случајева постојао је неки „договор", који је имао и неке „политичке" и „правне" процјене. За мучење, као дио „истраге", главни је био предсједник суда са исљедницима, а за казне, временске и стријељањем, посљедња ријеч је била „војводина или његовог замјеника".

Трагедија Шаховића, затвореника у шаховићском затвору, била је у томе што је сва власт била у рукама сифилистичара, неморалног и ненормалног, пијандуре и у злочинима незајажљивог Мила Бакића.

Да зло буде веће, по неком договору, скоро сви четнички затвореници из бившег среза бијелопољског и дијела пљеваљског и дурмиторског, на путу за суђење у Колашину, пролазили су кроз Шаховиће и шаховићски затвор.

Командант Миле је одређивао кога, како и колико треба мучити. У својој „шталској чети" и „пратњи" имао је „школоване и извјежбане" извршиоце, са познатим бичевима – преплетеним жилама од волова, телефонске жице, или конпца, од њих прозваним „свети Василије, Петар и Ђорђе". Од Мила одређена казна и начин мучења није се смјела умањити, а било је остављено на вољу извршиоцима да је могу увећавати и допуњавати оним што сами одлуче. Ни врховни политичар Лимско–санџачких четника Милан Бандовић није могао Милову одлуку мијењати!

Каквих је све мучења било? Од силовања жена (од већег броја четника), забадања клинаца под нокте и чупања ноктију до печења ногу и свега другог што један луди злочиначки мозак може да смисли!

Углавном сваки који је ухапшен по наређењу Бакића прво је морао бити пребијен од Бакићевих тјелохранитеља. Њихово оруђе су били „свети Ђорђе", тј. уплетена камџија од волујских жила, „свети Петар", уплетена камџија од телефонских каблова, и „свети Василије", уплетена камџија од конопаца! Батинање је извођено у једној малој соби без прозора, десно на дну ходника, на спрату, у згради бивше жандармерије. Скоро редовно церемонијал се овако одвијао: један од батинаша са „светим Петром", чим би затвореник био уведен у собу, ударао га је неколико пута по леђима и наређивао му да скине горњи дио одјеће. Пошто би затвореник то учинио, други батинаш га је хватао за косу и обаљивао на патос, ударајући га „светим Ђорђем" по цијелом тијелу. Ово је била обавезна порција батина! Ако се радило о неноме од затвореника који су ухапшени због неког „тежег" дјела, пошто би му стрпали неку стару крпетину у уста и скинули га до голе коже, батине је добијао и од „светог Василија", а поновиле би се и батине „светим Петром" и „светим Ђорђем".

Кад би обавили свој посао, један од батинаша је полазио до Бакића и упознавао га са оним шта је до тада урађено и како се затвореник понашао – је ли признао или не оно због чега је затворен. Тада би Бакић, који је скоро редовно био пијан, долазио у собу и ногама ударао и газио затвореника, уз дерњаву и претњу ликвидирањем, како њега тако и његове породице! Ако је затвореник био пребијен да не може да устане и хода, или је био са видљивим озљедама на лицу и глави, у тој ћелији је свезаних ногу и руку проводио дан–два, без воде и хране. Војин Кљајевић, приликом ових мучења, у једном моменту је успио да једног од мучитеља ухвати зубима за ногу и напросто угризе. Када је везан остао сам у соби у којој се случајно нашао камен величине песнице, покушао се њиме удавити! Једноме који је био затворен због одржавања везе са павинопољском герилом, поред батина са сва три „свеца", иглом опанчаром прешивали су мошње уз бутину! Није био риједак случај да послије батина забадају и клинце под нокте од ногу. Новаку Жи-

жићу су на жару пекли табане! Није био мали број ноћу извођених и силованих затвореница, како у команди у Шаховићима тако и у соби управника затвора Зулевића.

Колико се тада знало, свега у два случаја су затвореници открили дјела: ко је ранио Мирка Томовића и гдје се крије Новица Перовић. Већина је признавала своје учешће у партизанима, али не и учешће других; а кад се радило о другима, помињани су они који су погинули у редовима партизана или већ стрељани од четника.

Судови у Шаховићима су вршили исљеђивање и по својој оцени или осуђивали на смрт, или пак без пресуде, са записницима и другом документацијом, спроводили ухапшене у Колашин, гдје су изрицане временске казне.

Највећа мучења су поднијели: Новак и Мираш Жижић, Вукојица и Милинко Секулић, Цана и Миља Дрљевић, Асима Муслић, браћа Кљајић, Вук Мандић, Манојле Шћепановић, Душан Зорић, Војин Радојевић, Војин Кљајевић, Војо Мараш, Вујо Шћекић и други другови и другарице. Неки од ових нијесу ни видјели Колашин нити имали суђење, већ су стријељани у Шаховићима.

Преломни период (јун 1942–април 1943)

Дакле, од 23. маја престале су војне акције партизанских бригада у бјелопољском срезу, а од 7. јуна и у дурмиторском срезу, а остале су само герилске групе.

Због неприпремљености терена, изнемоглости враћених, сталних потјера и страшног четничког терора, пропаганде, погрешне процјене о „привременом напуштању“ срезова – највећи број остављених и враћених, у кратком времену, пао је у руке четника, а остатак се „борио да се сачува голи живот“, укривајући се по пећинама и на брзину направљеним склоништима, „кемпама“, водећи оружану борбу једино са потјерним одјељењима да би се извукли из опсаде. Дакле, од акција сличних онима „из времена аустроугарске окупације“ није било скоро ништа!

Када су четници учврстили своју организацију, почело је масовно затварање, мучење у затворима, силовање жена и дјевојака, суђење на временске казне и на вјешање, стријељање и клање!

Својом страховладом, међутим, четници су направили и услугу развоју НОБ у овим срезовима, тако да је и један број „старих четника" доласком партизанских јединица у априлу 1943. године њима приступио, док је већина мобилисаних већ у првим борбама прелазила у партизанске редове!

Ко су били они који су највише утицали на промјену мишљења о четницима и њиховој тадашњој и будућој власти и држави! Највећа је заслуга герилских група, а нарочито оних који су се налазили у четничким затворима у Колашину, Жабљаку и Шаховићима. Међу њима највеће заслуге и утицај на народ су имали осуђени на смрт – својом одбраном на суђењу и херојским држањем под вјешалима и на стрелишту!

Свака ријеч на суђењу и погубљењу брзином муње преносила се од уста до уста. Пред смрт изговорена, посљедња ријеч се памтила и преносила. Храброст, смјелост да се отворено одговори четничким представницима власти и присебно и хладнокрвно ступање пред пушчане цијеви – разбуктавали су мржњу према четницима и њиховом тероризму, а истовремено будили наде и учвршћивали у увјерењу да се ти дивни људи морају памтити као свијетли ликови и као осветници.

Прва суђења, а нарочито осуђени на смрт, открили су истину и потпуно преобразили већину затвореника у четничким затворима. Међу затвореницима главно идејно васпитање било је имати добро држање – и у затвору, и на суђењу и на губилишту.

Преживјели четнички затвореници, поред онога што су урадили у току револуције 1941 – 45. године, обавезни су да опишу јунаке тих затвора, да би њихово јунаштво служило будућим нараштајима као узор како се треба борити и у најтежим условима.

Нешто о Миљи Дрљевић

Послије мога хапшења (23. 1. 1943. године) дотјерана је и Миља у затвор, носећи у наручју малу Ранку. Затворили су је у женску собу у приземљу. Како собе нијесу преко дана закључаване, одмах сам прешао у њихову собу. Рекла ми је да су је од мога хапшења два пута водили у четничку команду на саслушање код Мила Бакића, који јој је рекао да је познато све што је она радила по задатку који јој је Миљан давао, па нека добро промисли. Она му је одговорила да нема шта да промисли, а да од Миљана није никада добијала, па ни извршавала неке задатке. Тада је пуштена. Послије пар дана приведена је код исљедника Бабића и он ју је записнички саслушавао о везама са мном, задацима итд. итд. По овоме је и њему исто одговорила и записник потписала, па је пуштена. Тога дана ју је поново исљедник Бабић саслушавао, по истом питању, а добио је исти одговор, па јој је саопштио: они знају све, па пошто она неће лијепо да то призна, мораће признати као затвореник. Под стражом је потјерана до куће да узме малу Ранку и тако су их и овдје дотјерали. Није била ни узбуђена ни уплашена, а једино је бринула о томе како ће затвор да поднесе мала Ранка.

Послије 3–4 дана повели су је на саслушање. Поред ранијих питања, исљедник ју је испитивао и о нашим сусретима и разговорима у затвору. Ништа што би исљедника задовољавало Миља није говорила, па су је вратили у затвор. Након 4–5 дана поново су је повели из затвора. Послије 2–3 сата, два четника су је дотјерала. Била је врло блиједа и имала је крваве модрице по челу и лицу. Између четника ишла је уздигнуте главе, али јој је корак изгледао несигуран. Када је ушла у своју ћелију, сручила се и онесвијестила. Жена Милојице Кљајића Јела, која је са њоме била у кауши, плачући је отворила врата кауше у којој смо били ја, Милојица и још неких 5–6 затвореника, и кроз сузе позвала ме. Када сам ушао, Миља је још била у несвијести. Затражио сам да ми додају воде. Пред страшним призором поцрњелог и помодрелог тијела – врат, прси и дојке, са јасним траговима удараца – руке су ми задрхтале, а кроз главу ми је прострујало питање „Да ли је жива“ и подигао сам јој капке. Била је жива. Полили смо је водом и сипали јој у уста. Миља се

потом освијестила и пружила руке на малој Ранки. Дали су јој Ранку, а она ју је прислонила сједећи уз мене и рекла ми „Друже Миљане, изгледа да ће ме убити, па желим да се побратимимо и остављам ти Ранку у аманет". Послије ових ријечи поново се онесвијестила!

Нешто о Цани Дрљевић

Једнога дана, излазећи од исљедника Бабића, на степеништу сретох Цану. Стадох, запрепашћен, и загледах се у то сада јадно биће. Блиједо, више плаво бјеше оно румено лице. У раменима погурена, а руке као откинуте гране висаху низ њено мршаво тијело. Изгледаше као да се леш креће уз степенице. На степеници испред мене застаде, задрхта и погледа ме очима у којима се оцртаваше смрт. За њом, са „волујском жилом" у руци, иђаше један млађи четник (Бјелопољац из пратеће чете Бакића). Како је застала, он „волујском жилом" удари преко рамена и рече: „Иди!" Ударац је био врло јак, али мени се учини да га она и не осјети, па настави да се пење уза степенице.

Овај сусрет је на мене застрашавајуће дјеловао. Просто нијесам могао да схватим како здрава и лијепа Цана може да тако изгледа, односно како може сад таква да се креће.

На улици сам срео Душана Цемовића и упитао га да ли што зна о Цани Дрљевић. Када је почео да прича, био је јако узбуђен, закључујући да овај злочин Мила Бакића прелази све прохтјеве једног монструма и „да има ико у четничким редовима људског морала, требао би да Мила убије"! Уз ово је додао: „Ово што ради Миле у Шаховићима и Марко Миловић у Колашину највеће је зло за четнике и највећа корист за партизане".

Скоро свакога дана Цану су Милу Бакићу доводили и он је опијао, насилно јој стављајући грлић флаше са ракијом у уста и потом тако пијану силовао, а послије тога је по голом тијелу бичевао!

Цана је одступала са партизанима. У Сокоцу је заробљена, са петокраком на капи. Од тада, четници су је водили са со-

бом до среза пљеваљског и силовали је! Послије је враћена у Шаховиће, психички и физички уништена. Ни од кога није имала помоћи, па ни од својих најближих.

Послије рата у више наврата је лијечена у психијатријским болницама. Сада живи у селу Муслићи и прима неку малу социјалну помоћ. Нико код ње не долази и неће ни са ким да разговара! Ако неко наиђе покрај старе и руиниране куће, она бјежи у кућу!

МИЛОРАД Л. ЈОВОВИЋ

ДОЛАЗАК ЧЕТНИКА У ШАВНИЧКИ СРЕЗ И РАД ЧЕТНИЧКОГ СУДА НА ЖАБЉАКУ [1)]

Великој италијанско–четничкој офанзиви на слободну територију Црне Горе, Санџака, источне Босне и сјеверне Херцеговине, познатој као III непријатељска офанзива, претходила је појава четничких елемената у шавничком крају. Концентричним дејствима непријатељ се постепено приближавао границама „Дурмиторске партизанске републике". Чинило им се да ће њеним рушењем нестати посљедње партизанско упориште у Црној Гори.

На основу настале ситуације, крајем маја 1942. године, Врховни штаб НОП и ДВЈ закључио је да ову територију није могуће даље држати, па је одлучио да се она привремено напусти и да се партизанске снаге повуку за Босну. Да би успорио напредовање непријатеља и омогућио благовремено повлачење великог броја рањеника, Врховни штаб је формирао посебну команду за одбрану слободне територије. Нова, обједињена команда Дурмиторских трупа, послије губитка Сињавине и Крнова, организовала је одбрану на границама Пиве. Главне партизанске снаге прикупљене су на линији ријека Тара – Дурмитор – Војник – Голија – Орловац – Волујак – Маглић – Вучево – Шћепан Поље. У циљу појачања снага, одлучено је да се из Пиве мобилише још један батаљон од око 200

1) Основни мој задатак био је да обрадим рад четничког суда у Жабљаку. Међутим, приликом рада дошао сам до закључка да би ти догађаји били потпуно одсјечени од збивања која су му претходила, па сам одлучио да тему проширим и на стање у моменту доласка четника на тај терен.

бораца. Због тога су одржана два збора у Пиви, један на Трси (Планина пивска) и други код Пивског Манастира (Жупа пивска). Оба збора су била масовно посјећена. На њима се јавило више добровољаца него што је било потребно, па је одлучено да команде одаберу оне који ће ући у састав новоформираног батаљона, водећи рачуна, при одабирању, о броју бораца који су из појединих породица већ ангажовани у другим јединицама. То је било заиста величанствено гледати: у моменту кад јаке непријатељске снаге са свих страна опкољавају Пиву, људи се масовно јављају као добровољци да је бране.

И поред велике надмоћности, Италијани и четници су споро напредовали захваљујући јаком отпору партизанских јединица. Требало им је двадесетак дана да освоје Пиву.

Први наступи на територију дурмиторског краја показали су сва недјела четника и Италијана. Људи су, не тако ријетко, убијани без икаквог разлога. Било је довољно да некоме нађу трагове петокраке звијезде на капи па да буде стријељан. Пљачка је, уз то, примјењивана свуда гдје су се четници појавили, првенствено против партизанских породица. Одузимали су све што им се свидјело служећи се при томе разним триковима. Тако би, на примјер, са црвеном бојом упадали у торове партизанских породица и на овцама уписивали црвене петокраке звијезде, да би их онда као „комунистичку стоку" одгонили са собом. Сваки четник, у првом моменту, могао је да ради шта хоће – да однесе што му се свиђа, да поломи, запали или поклони другоме, а власник је био потпуно немоћан. Они малобројни поштени људи, који су силом потјерани у четнике, саосјећали су са страдалницима, али их нијесу могли узети у заштиту па ни онда када су партизанске куће паљене.

У другој половини маја четници су се пробили до првих дурмиторских села, да би већ 26. маја ушли у Жабљак, у коме ће неколико дана касније успоставити своју команду, а потом у неколко штала основати злогласни жабљачки затвор. У тим првим данима своје владавине, четници су све сумњиво становништво, без испитивања, трпали у такозване општинске затворе. Одатле су одабирали оне за које им се чинило да ће им највише сметати и слали их у

централни затвор на Жабљаку (одатле се многи никад нијесу вратили). С друге стране, Италијани су за прва два дана по уласку у Пиву неколико партизанских кућа опљачкали, неке запалили и том приликом убили 11 недужних људи.

Пљачке, паљевине, хапшења и повремена убиства на територији шавничког среза трајали су око мјесец дана, тј. од средине маја, када су први васојевићки четници Павла Ђуришића и бјелопавлићко–никшићки Јакова Јововића продрли у прва дурмиторска села, па до средине јуна 1942. године, када су партизани напустили посљедње положаје у Пиви – Вучево, Маглић и Волујак. Шта је све опљачкано и колико у том времену – никада није евидентирано.

Политичка ситуација у дурмиторском крају, са становишта позиција НОП, оцјењивана је позитивно до почетка априла 1942. године. Окупаторска и четничка пропаганда тада се незнатно осјећала и није представљала значајнију опасност, нити је имала значајнијег утицаја на народ. Међутим, погоршавањем војне ситуације, од Колашина и Васојевића према Дурмитору, негативно се одразило, а посебно на сектору општине Шавник и Жабљак, гдје су прочетнички елементи почели све снажније да роваре. Први пут се тада јављају дезертери у овом крају. Неки почињу да прелазе и у четнике, као што је случај са Иваном Ружићем и Станишом Јауковићем, који са положаја на Сињавини одлазе у редове четника Павла Ђуришића, да би нешто касније и сами постали четнички руководиоци у срезу шавничком.

Тада се и у позадини почиње развијати тајна непријатељска организација, чији је циљ да изнутра разбије партизанске редове и уништи његово руководство. Она ангажовано ради на спровођењу непријатељске пропаганде, при чему се вјешто користе све наше слабости, наивност и незнање. На грешкама НОП-а заснивају своју лажну пропагандну аргументацију о циљевима, намјерама и тежњама партизана. У свом непријатељству према партизанима отишли су толико далеко да су се спремали да ликвидирају руководство Дурмиторског партизанског одреда и њему потчињених руководстава. На челу те организације налазио се Митар Ка-

рацић, бивши предсједник општине Шавник, али су завјереници благовремено откривени и ликвидирани. Међутим, тада нијесу откривени сви њихови истомишљеници и сарадници, који су наставили свој разорни рад на деморализацији становништва. Ситуација на фронту им је ишла на руку, јер су неуспјеси на појединим правцима доприносили четничкој пропаганди да је „пропаст партизана неизбјежна". Тој пропаганди је припомогао и недовољан политички рад активиста НОП-а, што је дијелом проистекло и због тога што су готово сви уздигнутији чланови КПЈ били ангажовани на фронту, као руководиоци борбених јединица, па је терен остао празан. Као што се види, било је објективних слабости органа и организација НОП-а, што је уочио и Врховни штаб. Тих дана је Тито писао Моши Пијаде, који се тада налазио на Жабљаку, између осталог, и ово: „Добро је што сте тамо захватили оштро пету колону, само при томе морате добро пазити да се разликују петоколонаши од заведених сељака".[2)]

А у другом писму Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору стоји: „Изгледа да тамо код командног кадра има секташтва према сељачким елементима... Ту је потребно више убјеђивања, него разних пријетњи, стријељања итд. Не могу се читаве масе људи називати дезертерима, издајницима итд".[3)]

На жалост, тада нијесу ликвидирани само они који су то својим издајничким радом заслужили, него и неки који се нијесу могли тако квалификовати, што је за народноослободилачки покрет имало тешке посљедице. Критеријуми за кажњавање нијесу били довољно изграђени и у складу са ситуацијом. Истина, суђење је повјерено људима са доста теоријског знања, али без практичног и револуционарног искуства. Тако оштре казне нијесу одговарале ситуацији ни разборитости и менталитету дурмиторског сељака, који је тражио да му се за сваки случај изнесу докази, а не појединачне сумње и непотпуно утврђене чињенице. Сличне, али још неупоредиво теже грешке по питању стријељања касније ће починити четници, па ће то – поред сарадње са окупатором и издаје – бити један

2) Зборник НОР, Том III, књ. 3, стр. 113.

3) Исто, 345.

од главних разлога да се народ окрене против њих. Народу нијесу биле прихватљиве казне за грехове почињене прије устанка, као ни претпоставка да би неко могао постати издајник. Другим ријечима, народ је прихватао смртну казну само за стварно учињено дјело издаје у ратном периоду и никако другачије.

Међутим, те наше грешке нијесу биле карактеристичне само за наш крај. Било их је и у другим крајевима Црне Горе и Херцеговине, негдје мање негдје више. То је онај период лијевог скретања Партије у Црној Гори, који се развијао под паролом „друге фазе револуције", када је понегдје владало схватање да треба уклонити све оне који по нашим тадашњим мјерилима не припадају „чистом" пролетаријату. 4)

Нарочито се код народа негативно одразио неуспјех наших јединица у борбама на сињајевинском фронту. Ни тада, а данас поготово, није могуће оправдати правац протезања линије фронта – врховима планине. То је требало да буде јасно сваком иоле војнички образованом човјеку. А на тим положајима смо имали таквих људи. Зашто је то учињено – данас је тешко рећи. И умјесто да се линија фронта протеже преко потпланинских села, да би борци имали гдје да се склоне од невремена, добију храну, одјећу и обућу, они су истјерани на врхове планине, у снијег висине и преко три метра. Четници су се, напротив, смјестили у села, одакле су одморни, нахрањени и добро наоружани нападали на премрзле, гладне и исцрпљене партизане. Кроз високе сметове њима се мало шта на вријеме могло дотурити, што је било неопходно за борбу и живот. На ове тешкоће штаб Дурмиторског одреда био је упозораван и од Врховног штаба, који је предлагао да се људство смјести у Крњој

---

4) О тој фази револуције говори се у извјештају опуномоћеника Врховног штаба у Црној Гори од 27. марта 1942. године, а о томе је писала и „Наша борба" у бројевима 4–6. (Опуномоћници су били Милован Ђилас, Светислав Стефановић и Митар Бакић.)

Зборник НОР, том II, књ. 3, док. 82.

Јели.[5] Нешто касније Врховни штаб ће захтијевати изричито да се не воде фронталне борбе, како смо их ми водили.[6]

Кад се све ово има у виду, није ни чудо што је било много погинулих и рањених бораца. Њихов број се сваким даном повећавао. Томе се није видио крај. Тамо су људи ратовали под изузетно тешким условима. Снијег висине и по неколико метара, а они смјештени у љетње колибе – без довољно воде, хране, муниције и друге опреме. По цио дан су се налазили у снијегу и на мећави, а увече долазили гладни и премрзли у хладне колибе пуне дима. Људи су просто копњели и за десет–петнаест дана они физички слабији личили су на живе лешеве. Многи би од дима и бјелине снијега, понекад обасјаног јаким планинским сунцем, привремено ослијепили.[7]

Тих дана се на Сињавини налазило око 700 бораца, чија је снага била на измаку. Зато се Штаб одреда одлучио да од два батаљона формира само један, а да исцрпљено и обољело људство врати кућама на опоравак. Као појачање послато им је још 140 свјежих бораца. Од укупно 840 бораца формиран је батаљон од 360 људи, а кућама је отпуштено 480 потпуно исцрпљених и неспособних за борбу.[8]

У почетку, због незнања и неискуства, тако исцрпљене борце нијесмо одмах замјењивали новим, него смо их држали на положајима док су могли да се крећу. Имајући то у виду, није тешко схватити зашто смо понајчешће губили битке зато што нека јединица није на вријеме дошла на положај. Због тога је морал бораца бр-

---

5) Зборник НОР, III 2. док. 117, Упутство Врховног штаба Штабу Дурмиторског одреда од 3. марта 1942.

6) Зборник НОР, III, 3, док. 11, Упутство Врховног штаба Штабу Дурмиторског одреда од 20. априла 1942. године у коме се изричито захтијева да се не воде фронталне борбе.

7) Митар Пилетић, Дурмиторска партизанска република, 558.

8) Зборник НОР, III, 2, док. 201, Извјештај Штаба дурмиторског одреда, Врховном штабу од марта 1942. године о борбама на Сињавини.

зо опадао и ширило се незадовољство, што је било плодно тле за свакојаку непријатељску пропаганду. Кад су се овако исцрпљени борци, јадни и болесни, враћали кућама, било их је веома тужно погледати. Народ је видио страдање своје омладине, а није видио излаз из те ситуације. Излаз су му нудили четници – да ступе у њихове редове. Осим тога, економска моћ становништва била је на измаку. Четници су и ту нудили некакво рјешење – давањем помоћи у соли и намирницама које су добијали од Италијана. Тако се сељак нашао између двије ватре: остати досљедан на линији народноослободилачке борбе и при том трпјети и страдати, или се приклонити четницима и привремено се избавити из биједе и опасности. Неки су поклекли и приклонили се ономе што су и сами сматрали недостојним, али моментално корисним.

Познато је да је шавнички срез прије рата, у погледу убирања жита, био један од најсиромашнијих крајева у Црној Гори. Истина, сељаци су гајили већа стада стоке, од које су углавном и живјели, иако под веома тешким условима, јер је њена цијена била мала. Да би купили 100 кг кукуруза морали су дати овцу с јагњетом. Ријетка су била домаћинства која су имала довољно јечма и ражи до нове жетве. Куповина жита била је неопходна у 90% домаћинстава. А сада га није имао гдје купити. Осим тога, на његова леђа је пала исхрана многобројних избјеглица из свих крајева Југославије. Дошли су студенти, ђаци, државни службеници, официри и други који су до тада живјели широм Југославије, а који су сада оптеретили ионако скромне могућности становништва. Понајвише и понајтеже било је хранити бројну ослободилачку војску, која је овуда пролазила од организације битке за Пљевља до одступања главнине партизанских снага за Босну.

Поред тога, на територији шавничког среза било је неколико већих и мањих партизанских болница.[9] Поменућу само неке: она на Жабљаку формирана је одмах послије битке на Пљевљима и у њу је одмах дошло 230 рањеника; она на Горанску, у којој су лијечени рањеници из борби око Гацка; она на Рудинама, у којој су

9) Др Митар Пилетић, „Дурмиторска партизанска република", Титоград 1979, 551 – 557.

лијечени рањеници и премрзли борци из Прве пролетерске бригаде и других јединица НОВ Југославије. Кроз све болнице на овој територији у то вријеме прошло је око 1.800 рањеника и болесника. У другој половини маја 1942. године веома је било тешко обезбиједити исхрану за толики број људи. Крајем маја и почетком јуна ту су се – поред болница – нашли Врховни штаб са ЦК КПЈ, Главни штаб Црне Горе са ПК КПЈ за Црну Гору, Прва и Друга пролетерска бригада и сви ударни батаљони из Санџака и Црне Горе, од којих су управо тих дана формиране Трећа, Четврта и Пета пролетерска бригада. Поред тога, и многобројне избјеглице су се повлачиле са партизанским јединицама, а извјестан број другова из јединица тих дана је враћен у позадину. Све у свему, тада је требало хранити око 10.000 бораца иизбјеглица, што је преоптеретило овај ионако пасиван и сиромашан крај, јер хљеба понекад није било ни за дјецу. Какве су тешкоће у снабдијевању биле може се видјети из извјештаја Команде дурмиторског подручја од 12. маја 1942. године Главном штабу за Црну Гору, гдје каже да им је дневно потребно 600 кг брашна и 1.600 кг меса, а да су њихове резерве брашна сведене на само 4 дана.[10)]

Колико је ситуација била озбиљна у погледу исхране може се дочарати тек када се узме у обзир да су НОО тога прољећа 1942. године донијели одлуке да се сваком домаћинству мора обезбиједити најмање 10 кг жита за сјетву, а познато је шта значи тако мало сјемена за будућу годишњу прехрану једне породице. Али ситуација је била таква да се више није могло обезбиједити.

Као што се види, овај крај је био економски веома исцрпљен. Но, и поред тога, народ је без већих проблема и даље давао све што је имао и могао, са мањим изузецима оних који су се радовали доласку четника и зато са својим стадима почели да бјеже у шуме и да се склањају испред партизана.

Повлачењем партизанских снага са посљедњих положаја у Пиви настало је такозвано „сређивање" прилика у срезу шавничком. Четници су у кратком року успоставили своју војну и поли-

---

10) Зборник НОР, III, 3, стр. 210.

тичку организацију. Формирали су двије дурмиторске бригаде, на челу са Николом Бојовићем и Иваном Ружићем. Затим су формирали штабове батаљона и територијалне команде чета. Од посебно одабраних људи формирали су штапске чете при штабовима батаљона и жандармеријске станице у више села сваке општине. У селима су поставили кметове, зване четобаше. Поред тога, у сваком селу су поставили по два до три тајна обавјештајца – шпијуна, како их је народ звао – од којих је по правилу обавезно била једна жена.

Посебна врста обавјештајаца биле су тајне патроле које су постављене у свакој општини. За њих је знао само командант. Биле су састављене од 5 до 6 најповјерљивијих људи, који по правилу нијесу били са територије општине, како их сељаци не би препознали. Једна патрола била је наоружана и имала је у резерви петокраке звијезде, које су ноћу стављали умјесто кокарди и одлазили код сумњивих породица, представљајући се као тобожњи партизани који се враћају пошто је њихова војска „пропала". Друга патрола није била наоружана а одлазила је такође код сумњивих партизанских породица и представљала се као партизански обавјештајци. За постојање ових патрола готово нико није знао, па ни илегалци. А оне су биле врло ефикасне у откривању позадинаца и њихових сарадника. О њима пише и Никола Бојовић, командант четничке бригаде. 11)

Тако широко постављена четничка организација и обавјештајна служба омогућила је ефикасно контролисање људи и терена, па је тада могла да почне и масовна хајка на партизанске борце и руководиоце који су остали на терену. А остављање тих људи у позадини извршено је на више начина. Најприје је ПК КПЈ за Црну Гору, на сједници одржаној 29. маја у Плужинама, којој је присуствовао и друг Тито, донио одлуку о враћању једног броја другова

11) Зборник НОР, XIV, 1, док. 113, Извјештај Николе Бојовића Дражи Михаиловићу од 29. јуна 1942. године.

за рад на терену. [12] На основу ове и раније дате директиве, у срезу шавничком одржано је неколико савјетовања на којима се одлучивало о остављању људи на терену. Тако је 25. маја одржано партијско савјетовање у селу Питоминама повише Жабљака, на коме је новоименовани Сремски комитет, у присуству Јагоша Усноковића орг. секретара Покрајинског комитета, донио одлуку да цио Сремски комитет и доста велики број другова са подручја тадашњих општина Његовуђа, Боан, Шавник и Жабљак остане да ради на терену. Отприлике 3. јуна је одржано и савјетовање Општинског комитета на Трси, за општину Планина пивска, коме су присуствовали Милентије Поповић и Митра Митровић, инструктори ЦК КПЈ, а у име Сремског комитета Вељко Мићановић и Богдан Котлица, организациони секретар Комитета. На том састанку изабран је Рејонски комитет за Пиву од 4 друга и одређен један број другова који ће остати на терену да илегално раде. Око 8. јуна одржано је и савјетовање Општинског комитета за Жупу пивску, код Пивског Манастира, коме је присуствовао секретар ПК за Црну Гору Радоје Дакић. На том састанку такође је одређен један број другова који ће остати на терену.

Овим одлукама није био одређен и коначан број бораца и руководилаца који ће остати на терену, као илегални радници. Том одлуком дато је право разним штабовима, па и појединим руководиоцима да могу вратити људе за које сматрају да би били корисни у позадини. Осим њих, тада је остао и један број бораца који су због исцрпљености били послати кући ради опоравка, а усљед брзог повлачења наших јединица они су остали код куће и више се нијесу могли прикључити својој јединици. Тако је на разне начине враћено у срез шавнички више од 120 другова и другарица за рад у позадини. [13]

---

12) Архив ЦК КПЈ, 1942/558, Писмо Тита Александру Ранковићу од 31. маја 1942. г. у коме стоји и ово: „А пре два дана био је овде цео нови ПК, заједно са Милутином и Милованом, те смо решили да се што већи број руководећих партијаца пребаци у позадину и да почне изнова".

13) У једном документу Обрад Цицмил пише да је тада на разне начине враћено око 150 другова на терен, што је вјероватно тачно, јер сам ја дошао до имена 120 другова, а сигуран сам да сви тиме нијесу обухваћени, јер се за многе тек касније сазнало ко их је вратио.

Одлуке о враћању људи на терен доношене су у великој гужви и на брзину. За склањање и исхрану тих људи нијесу извршене никакве припреме. Чак није предвиђен ни начин одржавања везе и међусобних контаката. Свако је остао самосталан да се сналази како зна и умије. Првих дана по доласку четници су похапсили све партизанске активисте, тако да се повратници нијесу имали коме обратити за помоћ. Да ситуација буде још гора, приликом повратка сви су примијећени од стране четничких шпијуна. Тако су четници брзо сазнали за све оне који су се вратили у позадину. У ситуацији кад је завладао велики терор и страх у народу, илегалци су имали, безмало, једино уточиште код својих породица, а оне су, опет, биле под сталном присмотром четника. Осим тога, четници су организовали засједе у које су партизани–илегалци лако упадали, или су их једноставно хватали на спавању. Истина, у таквој пометњи и они су испољили неке слабости. Због необавијештености и одсуства везе са руководством неки су се и поколебали. Не видећи излаз из настале ситуације, појединци су показали малодушност, а заварани четничким обећањима (да им се ништа неће десити ако се предају) појединци су се и предавали. Уз све то, четници су били немилосрдни према похапшеним члановима породица, па су се и зато неки предавали да би спасили своје најближе и због тога не ријетко изгубили главу.

Ако се све наведено има у виду, онда се сва кривица за брзу ликвидацију илегалаца не може сваљивати само на њих. Истина, они су, поред напријед наведених слабости и доста несналажљивости, у понеком случају испољили и кукавичлук, што је и разумљиво у ситуацији каква је била. У доста кратком периоду, за два мјесеца, у четничким затворима из среза шавничког нашло се око 100 повратника у позадину. Истина, један број њих ухапшен је код своје куће, гдје су били упућени да легално живе и раде за НОП, али као познати активисти одмах су похапшени.

Понекад се поставља питање: Зашто су ти другови дозволили да падну у руке непријатеља, а да при томе нијесу пружали отпор, или су то у ријетким приликама чинили? И за то, чини ми се, постоји објашњење. Као што је познато, дата је директива руководства НОП-а да се ватра не отвара када се илегалци нађу пред присилно мобилисаним сељацима. А четници су баш то користили, да

би себе сачували. Убијање својих комшија и познаника, а поготово невиних људи, још више би отежало живот, па и сам опстанак њихових породица. Тада би се – уз четнички подстицај – вјероватно јавиле и личне освете, које су се по сваку цијену морале избјећи. Из напријед изложеног, мислим да се добија јасан одговор на питање зашто је толики број илегалаца релативно лако и брзо пао у руке четника, дакле само дјелимично својом кривицом.

Разматрајући проблеме црногорске гериле, др Ђуро Вујовић се с правом пита: „Сем тога, остала је дилема још у току НОР-а, у периоду који је слиједио герили, а донекле и касније, да ли су Покрајински комитет КПЈ и остала руководства, као и герила уопште, урадили све што су могли и да ли су то што су урадили урадили најбоље и како је требало урадити". [14]

Чињенице говоре да је рад у герили био отежан, али и, по свој прилици, да није било добре и паметне организације. На основу неких историјских материјала [15] да се закључити да је до свега тога дошло због слабе процјене унутрашње и спољне ситуације. У првом реду, Покрајински комитет је рачунао да ће се партизанске бригаде вратити из Босне за неколико мјесеци, да четници неће бити у стању да организују чврсту власт, да ће герилци моћи да се организују и изводе мање акције и да ће отварање другог фронта услиједити за који мјесец па ће се рат завршити у 1942. години. [16] Таквој процјени били су подређени и организација и рад гериле. Пошто се она није остварила, ни герилска организација није могла дјеловати.

Ето, у таквој ситуацији је дошао и почео да ради четнички суд на Жабљаку, гдје је било прикупљено оно 200 затвореника.

---

14) Др Ђуро Вујовић, Дурмиторска партизанска република, 755–762.

15) Архив ЦК КПЈ, 1943/109, Извјештај ПК за Црну Гору ЦК КПЈ, од 20. II 1943. године.

16) Архив ЦК КПЈ, 1943/211, Извјештај Милентија Поповића ЦК КПЈ од 13. маја 1943. године.

Рад четничког суда на Жабљаку

У жабљачки затвор, из општинских затвора, стизали су затвореници који су претходно добро одабрани од стране локалних четничких власти. Остале – за које им се чинило да нијесу много опасни – команданти батаљона су пуштали кућама. Претежан дио жабљачких затвореника сачињавали су похватани илегалци, чланови породица оних који нијесу ухваћени и угледни старији људи из тих крајева који се нијесу хтјели прикључити четницима. Интересантно је да су мање хапсили и малтретирали породице оних другова који су одступили за Босну, вјероватно зато што су били свјесни чињеница да ове на њих више не могу утицати.

Пошто су куће на Жабљаку, углавном, биле попаљене – четници су затворенике смјестили у неколико штала. Штала Рада Шаровића претворена је у „главни" затвор, а неколико других служило је као „помоћни" затвори. У ове друге су затвореници смјештани привремено, док се у Радовој штали не створи мјесто, било стријељањем било пак пуштањем оних који се четницима учине безопасним.

Услови живота у затвору били су крајње тешки, нарочито у „главном" затвору – у штали Рада Шаровића. Сама штала је била направљена од брвана између којих се налазила заптивка од говеђе балеге. Имала је двије просторије – једну већу гдје су затварана говеда и једну мању у којој су смјештани коњи. У мањој су били смјештени, на први поглед одабрани, тежи затвореници, а у већој – остали. Касније се то измијенило и уједначило. Штала није имала никаквог пода, па се лежало на ђубравој земљи, која је на љетњој врућини јако смрдјела. Просторије су биле толико претрпане да није било мјеста да сви легну, па су затвореници настојали да се окретањем на бок некако „сложе" немајући гдје да пруже ноге. Истина, понекад би тај притисак јењавао, послије стријељања или пуштања неких затвореника, али би се убрзо поново напунио довођењем оних из других штала. И тако је то текло из дана у дан.

Штала није имала прозора (истина, на оној већој се налазила једна мала рупа, коју смо ми називали прозор). Зато је у њој

и усред дана владао мрак. То је, изгледа, погодовало сталним „гостима" затвореника – мишевима. За њих није важио затворски ред, јер су слободно улазили и излазили кад год су хтјели. Али, та помрчина није одговарала ни затвореницима ни четницима, који нијесу могли затворенике да држе на оку. Четници су то ријешили на једноставан начин. Направили су још једна врата, тридесетак сантиметара краћа од постојећих. Њих су поставили са спољне стране, а стара су остала са унутрашње. Ноћу би затварали обоја, а по дану би затворили само она спољна – краћа, тако да смо ми добијали преко њих мало свјетла, а они су могли посматрати шта радимо, и тако је на неки начин испуњена и наша и њихова жеља.

Тјескоба нас је страшно гушила, поготово што је вријеме било љетње, па се задах људског зноја ширио на све стране, а ваздух чинио киселастим. На смрад од ђубрета већ смо некако и навикли, али онај који је долазио споља – од сирових кожа, био је просто неиздржљив. Наиме, четници су свакодневно клали стоку за исхрану, па су зидове штале са спољне стране „окитили" сировим кожама да би се сушиле. Исто тако је било и на тавану, изнад нас, одакле су се често стрмоглављивали црви и кроз ријетке таванске даске падали нам на главу. Тај смрад је био толико јак, да смо понекад зажељели да се и тај мали отвор на вратима затвори.

Храна је, може се рећи, била ужасно слаба. Први затвореници добијали су дневно само по један италијански хљепчић налик на лепињицу. Послије неколико дана увели су такозвану „редовну" исхрану – кувану храну. Два пута дневно добијала се по једна заватка – могло би се рећи вруће воде, у којој је пливало тек по које зрно пиринча или по неколико макарона. Меса би само понеко добио, и то као на лутрији – по један залогај. Хљеба је, наводно, сљедовало по 200 грама, али не вјерујем да је ико толико добио. Ако се има у виду да су затвореници, углавном, били све млади људи, физички радници којима је требало много више хране, онда се може лакше схватити како им је било. Но, ипак смо имали и среће. Четници су под притиском народа дозволили да се сваком затворенику може једном до два пута недјељно донијети нешто хране и веш. Некима, првенствено онима који су били из околине Жабљака, храна и веш су стизали редовно, а некима није имао ко, или једноставно није имао шта да донесе. У тим случајевима ступала би на сцену затворенička солидарност. Већи дио хране коју би добили, они су ме-

ђусобно дијелили. Истина, то није била нека организована подјела, каквих је било у логорима, него су људи сами осјећали потребу да тако поступе. Свако би дотурио нешто од добијеног своме „комшији". Једноставно, затвореници нијесу могли да једу добијену храну а да њихов сапатник гладује, па ни ако се до тада нијесу ни познавали. Ту је у потпуности дошло до изражаја домаће васпитање, које је од вајкада владало у овим крајевима, да поред гладног човјека не треба јести ако и њему нећеш дати. Тако су се на неки начин приближно изједначили услови исхране свих затвореника.

Посебан проблем била је вода, јер се мало добијало. Љетне врућине захтијевале су већу потрошњу, а воде није било довољно ни да се угаси жеђ. Умивање му је долазило као неки луксуз, и то смо чинили тек толико да и себе заварамо да смо се опрали. О купању – наравно – није било ни говора.

Слична ситуација у погледу исхране, воде и смјештаја била је и у осталим шталама – затворима. Истина, тамо је тјескоба била нешто мања, а није било ни оних проклетих кожа за сушење. С друге стране, те су штале више личиле на колибе, па је било више ваздуха који је улазио кроз кров. Али ни овдје није било дневног свјетла, сем оно мало што се пробијало између дасака којима су биле покривене. Најтеже је било у погледу физиолошких потреба, јер се то морало обављати у неку канту, која је сатима стајала међу затвореницима. Код неких штала није било ни пољског нужника, па се нужда вршила у близини штале, што је још више загађивало ваздух и околину. Наравно, ово је сметало и стражарима, па су не ријетко надавали вику на затворенике, као да је вршење нужде израз њихове воље, а не неопходна физиолошка потреба.

Истине ради, требало би рећи да се и међу стражарима могло наћи поштених људи, који су се људски односили према затвореницима. То су били првенствено мобилисани сељаци, којима није било стало до четништва, али су били немоћни да нам нешто значајније помогну.

Затворско обезбјеђење су сачињавали четници из Васојевића, који ће касније преостале затворенике спровести у Колашин. У томе су им обилато помагали домаћи издајници из околине

Жабљака. Они су им помагали свесрдно у прикупљању података за оптужене и у проналажењу такозваних „очевидаца" тобожњег злочина. Четнички команданти често су одржавали зборове, на које су силом доводили сељаке и позивали их да туже затворене комунисте као тобожње убице њихове родбине. Тако се четничка братија удружила да прикупи што више оптужби, па макар и лажних, само да би нечим правдала предстојећа стријељања.

Ипак, командир чете Војислав Ивановић, коме је припадало људство за обезбјеђење затвора, и неколико стражара били су нешто интелигентнији људи са којима се могло, у извјесним ситуацијама, и разговарати. Остали су били груби и сурови, и просто су уживали кад им се укаже прилика да муче људе. Сава Жарковића, човјека средњих година, претукли су тако да је сјутрадан умро у затвору. Слично је било и са Војином Тончићем, кога су једнога дана пребијеног убацили у затвор, а он је, обесхрабрен, чим је дошао извадио сакривени перорез, њиме себи пробо срце и умро. Мало је боље прошла Даринка Жугић, коју је на смјену тукла цијела десетина четника, а онда су је – мислећи да ће им умријети у штабу – ставили у ћебе и донијели у затвор.

Једнога дана, као и више пута раније, четници су дотјерали народ на збор у Жабљак, позивајући га да тужи затворене партизане. На збору су изрекли разне погрде на рачун партизана, а посебно су истакли како партизани сексуално живе са партизанкама, не поштујући, при томе, никакве моралне и родбинске норме. Ту се нашла и Јелена Ђерковић, млада партизанка позната још из битке на Пљевљима, коју су на збор силом дотјерали, јер су јој браћа била у партизанима. Не могавши да отрпи такве увреде, искочила је из масе и у лице скресала четничком говорнику да је то највећа лаж. Четници су је одмах зграбили и на лицу мјеста претукли, а онда је тако претучену довели у затвор. Послије само неколико дана, осудили су је на смрт и стријељали на Жабљаку, пуцајући јој у леђа, а она се окренула и рекла: „Кукавице, зар се плашите да ми пуцате у груди".

Батинање није било једини начин мучења. Када им је једнога дана доушник који се налазио међу затвореницима јавио да су они те вечери тихо пјевали партизанске пјесме, четници навале

са батинама на сумњиве затворенике да признају. Пошто су они одбили да признају, стражари су их извели напоље, одвели и спустили у неку рупу из које је вађена пржина (врста пијеска) и почели да их живе затрпавају. Кад су били већ обавили пола посла, неко их обавијести да долази Павле Ђуришић. Самовољни егзекутори се уплаше, па на брзину изваде затрпане и врате у затвор. Иако примитивни, стражари су се такмичили ко ће брже измислити нешто ново за мучење затвореника.

Псовке и друге погрде биле су свакодневна пракса у опхођењу са затвореницима. Чинило се стражарима да је бољи четник онај који више и безобразније псује. Неки су се тиме и поносили.

Незаборавни су дуели старог Нова Ракочевића, родом негдје из околине Мојковца, и четника. Њега су ухватили негдје у Пиви куда се повлачио са партизанима и довели у затвор на Жабљак. Овај храбри човјек у дуелима са стражарима и њиховим главешинама готово се искључиво служио „Горским вијенцем", који је, чини ми се, знао напамет. Одговарао би им у стилу: „Нељудима не требује царство, нако да се пред свијетом руже", или: „Трагови вам смрде нечовјештвом", „Вјерне слуге помјани господи", „Ко издао брађо те јунаке, рђа му се на дом распртила", „Чудне стоке бог их посјекао" итд. С једним загриженим стражаром имао је често препирку. Кад му овај запријети да ће га пребити, он му одговори: „Можеш богами, јер ти памет не смета. Али, за то је Бог крив што је заборавио да ти је да. Са таквом главом можеш да идеш на све стране свијета и да ти буде свеједно гдје ћеш стићи". Овај свађалица му опет запријети да ће га одвести на Брезу код Колашина и тамо стријељати. Старина му опет мирно одговори: „Е, рђо васојевићка! Зар ти не знаш како ће мени бити лијепо на тој Брези међу цвијетом црногорске омладине. Мене само интересује на коме ћете ви пасјем гробљу завршити". Једнога дана овог храброг и одважног човјека одведоше незнано куда. Њега одведоше, а затвореницима остаде понос на њега и драга успомена.

Посебно су се у својим погрдама били окомили на затворене другарице, које су стално називали „партизанским" и „Мошовим курвама". Да би то и доказали заведеним четницима, једно-

га дана прије стријељања из затвора су извели Мару Даниловић и одвели је у једно село близу Жабљака да би је тамо сликали са једним старим човјеком. Ту слику су послали да се објави у четничким новинама, са објашњењем да су то „Моша Пијаде и његова љубавница". А онда је организован и гинеколошки преглед свих затвореница. Четници су били ријешили да ту нађу потврду за своју лажну пропаганду. Преглед је извршио др Вукман Шошкић, уз присуство једне медицинске сестре са Жабљака, иначе партизанске болничарке Ане Ковачевић. Ипак се мора рећи да се овај љекар није огријешио, у овом случају, о докторску етику. Рекао је истину, а она је била поразна за наше чуваре и њихова очекивања. Доктор је рекао да је свака девојка–затвореница – невина.

Долазак Колашинског четничког суда на Жабљак најављиван је са великом помпом. Говорило се да се ради о пријеком војном суду, али и о суду чији се рад заснива само на закону. Истина, у његову правичност и законитост мало је ко вјеровао. И није требало дуго чекати да се свак у то увјери. Он не само да није био објективан, него није било ни трунке законитости у његовом раду, ако се у то не рачунају неке спољне формалности. Наиме, они су се у свом раду позивали на Закон о заштити државе, чија је намјена била да се онемогући свака дјелатност комуниста у Краљевини Југославији.

Наравно, сва ова комедија од суђења настојала се прикрити тобожњим „нормалним" процесом. При томе се покушавало приказати да су оптужени у најмању руку разбојници и криминалци који су једноставно убијали поштене и „краљу и отаџбини одане" људе. Ево како је све то изгледало у пракси. Исљедника као институцију врло су ријетко користили. А кад га је било, онда се он једино трудио да буду тачно узети основни подаци о затворенику. О дјелу због кога је затворен исљедник је добијао све написано од локалних четничких старјешина, које су настојале да затворене припаднике НОВ прикажу у што ружнијем свјетлу. Они су „предлагали", а то значи и доносили одлуке, и каквом га казном казнити. Исљеднику и тужиоцу је то било довољно и није их се тицало да ли су ти подаци тачни или нијесу, као што их се није тицало ни да ли то оптужени признаје или побија. Није га занимало ни то што оптужбе најчешће и нијесу биле засноване на истинитим чињеницама, важно је било да

постоје у актима, а они су се постарали да их поткријепе лажним изјавама и свједочењима. Било је очигледно да се унапријед ишло за тим да се донесе пресуда на погубљење, интернацију, или на дугогодишњу робију. За истражитеља није било ни мало важно што нема конкретних доказа о кривици окривљеног. Много је важније било да је она наведена унутар предмета. Све унапријед монтирано.

Тужилац би оптужницу срочио на основу онога што су му дали поједини четнички руководиоци и тобожњи истражитељ. Ни за њега није било важно да ли је оптужени конкретно дјело починио, него како ће се то и на који начин „доказати". Уз помоћ локалних четничких главара и доушника, прављен је план проналажења лажних свједока. Међу њима је било и таквих који су се сами јављали да лажно свједоче, да би се оптуженом осветили за неку ситну увреду или из чисте зависти због угледа који је овај имао међу народом. А било је и оних који су на овај начин хтјели да „сперу љагу" са себе што су раније били у партизанима. Међутим, за све случајеве није било таквих, па су их тражили међу кукавицама и пљачкашима, који су – за мало макарона или уз мало батина и доста пријетњи – пристајали да лажно свједоче.

Кад би тужилац све то тако лијепо припремио, почињало је такозвано суђење. Оптуженог би увели пред судско вијеће, којем је предсједавао злогласни Марко Миловић. У том првом моменту, кад оптуженог уводе у судницу, понекад се имао утисак да ће то суђење протећи у границама бар основних судских норми. Миловић би почео са утврђивањем идентитета оптуженог и онда би све то издиктирао у записник. И то би протекло мирно. Послије тога би на сцену ступио тужилац, не мање злогласни Милован Лабовић. Заузео би театралну позу, обраћајући се суду ријечима „Славни суде", а онда настављао антипартизанску тираду.

Послије читања оптужнице поново ступа на сцену судско вијеће, чији рад има мало везе са вођењем нормалног процеса, Кад би почело испитивање оптуженог и кад би он негирао дјело за које га терете, настале би – по правилу – псовке. Суд се љутио што оптужени не признаје наводе оптужнице. Тада би се процес претварао у оптужбе и противоптужбе. Сви су нешто викали и псовали, од тужиоца до предсједника суда. Свађа и галама су више личиле на

свађу групе људи на улици, него на судски процес. А онда би се чуо глас предсједника – „Мир!" Из те гужве и граје, оптужени би ипак изронио са доказима да је оптужница исконструисана. Тада би на сцену поново ступио јавни тужилац, који је тражио да суд позове свједоке, који су већ припремљени чекали пред вратима. Улазећи унутра, многи би такав „свједок" пред оптуженим затвореником почињао да дрхти, али му није било друге, морао је да свједочи. Судија би у тренутку његове колебљивости дрекнуо: „Говори!" и – „свједок" би проговорио. Муцајући и погнуте главе, морао је да издекламује оно што су га научили да је тобоже све наводе оптужнице „чуо својим ушима" и „видио својим очима", а онда би кренуо ка излазу да се што прије изгуби, понекад не знајући ни гдје су врата.

Оптужени је, по правилу, убједљиво побијао свједока, доказујући чињеницама да овај није могао ни да чује ни да види оно за шта га терете. Суду то није било важно. У његовим пресудама увијек је стајало да је кривично дјело доказано. Кад би се и овај дио суђења завршио, наступио би такозвани бранилац „по службеној дужности". Његова тобожња одбрана личила је на мало разблажену оптужницу.

Кад би се завршила ова фарса од суђења, човјеку је остајао утисак да је цијело суђење било само игра, а да је окривљени далеко прије тога био осуђен од четничких штабова и појединачних четничких главешина који су имали неограничену власт. Напросто, они су унапријед одредили кога треба ликвидирати, а кога казнити неком другом казном.

Заиста је било тужно посматрати ове младе људе кад су их четници одводили на губилиште. С друге стране, у тим тешким тренуцима туге, већину народа обузимао је неки понос, гледајући припаднике НОП-а како достојанствено пркосе џелатима пјевајући партизанске пјесме и извикујући пароле Комунистичкој партији Југославије. Па ипак, један каснији случај – све ће их запрепастити. Наиме, Трипко Шљиванчанин, до тада пристојног држања пред четничким судом, по доласку у Колашин биће осуђен на смрт. Никола Бојовић, командант једне дурмиторске четничке бригаде, понудиће му спас ако пређе четницима. У првом покушају Трипко је то одбио. Али се онда предомислио и на запрепаштење свих оних који

су то сазнали – прихвата сарадњу и бива пуштен. Уз Николу ће остати и вјерно му служити до краја живота, тј. док није погинуо од партизанског метка, негдје крајем 1944. године.

Но, ипак ми се чини да четничком суду није било лако радити на Жабљаку. Тешка је била свакодневна борба са тако одважним људима, какви су у огромној већини били наши затвореници, који су их свакодневно „прибијали" уз зид истине. Окружени мрским погледима и презрењем поносних становника Жабљака и његове околине, четничке судије се нијесу могле пријатно осјећати. Понекад су били „присиљени" да се склањају са очију познаника, који су их осуђивали за њихово учешће у четничкој завјери против НОП-а. Још тежи су им били презриви погледи жена, тих до јуче скромних и мирних мајки, чији су погледи ударали јаче од маља. Њихова одважност и храброст задивљавале су не само суд него и све народне непријатеље. Многе од њих нијесу презале ни пред највећим опасностима. До јуче су се с пушком у руци, на фронту, или са теретом хране за војску – бориле за слободу, а данас величанствено пркосе слугама окупатора. Због тога су многе хапшене, пребијане и извргаване руглу, али нијесу дозволиле да се окаља њихово достојанство. Многе су доспјеле у логоре, а неке су и овдје – на Жабљаку – стријељане.

На суђењима у Жабљаку суд је имао грдне муке са појединим угледним, а уједно и веома храбрим људима. Они су се на суду, са предсједником суда или са Павлом Ђуришићем лично, упуштали у такве дијалоге послије којих ни за кога није било дилеме шта су четници и за кога се боре. Овдје ћу навести само неке примјере према биљешкама Пера Крстајића, [17] добијеним од очевица Франца Бергинца, тадашњег четничког команданта мјеста, а касније сарадника и борца Народноослободилачке војске Југославије.

Тридесетогодишњи Вељко Кнежевић, активни учесник народноослободилачког покрета од 1941. године и предсједник Општинског НОО у Кршу (Шаранци), пао је у руке четника и дове-

17) Перо Крстајић, „Дурмитор у НОБ и револуцији", Титоград 1966.

ден у затвор на Жабљаку. Пред четнички суд изведен је везан. Предсједник суда Марко Миловић пита га да ли је свјесно из националних побуда пошао у борбу, а он му одговара питањем: „У чије име ви мене и моје другове овдје судите?" Предсједник Миловић му љутито одговара да њему и осталим комунистима суди национални суд у име краља Петра II и отаџбине, а Вељко љутито удара ланцима о сто и каже: „Ускраћујем сваки даљи одговор суду који ме ставио у окове помоћу италијанског оружја. Против сам сваког краља чији се пријесто брани окупаторским оружјем и не признајем ни једну отаџбину за коју се четници боре". То је све што им је Вељко одговорио на суду, а на стрелишту је клицао народу и слободи.

Када су пред суд извели Александра Дедејића, студента из Шаранаца, предсједник Миловић се изненадио и рекао:

– Ја сам мислио да сам ријешио питање Дедејића и Рабрена у Колашину, а ево сад и ти! Откуд баш да Дедејићи доспију у Шаранце и да ту убијају националисте који су се борили за краља и отаџбину?

– Ја као Дедејић нијесам доспио јуче у Шаранце, него сам потомак оних Дедејића који су ту доспјели да учествују у боју на Шаранцима са Турцима 1862. године.

– Разлика је између твоје борбе и њихове. Они су се борили против Турака, а ти си као комуниста убијао наше људе који су повели борбу против комуниста.

– Потурица гори од Турчина! Ја сам се борио против окупатора и против свих потурица, па ма како се они звали – четници, националисти или петоколонаши.

– У оптужници стоји да си ти убијао познате националисте.

– То није тачно. Ја сам са Италијанима и четницима укрштао оружје само на фронту, јуришали смо једни на друге, па шта је ко понио.

– Јест, стоји то да си ти био комесар и водио борбе по Санџаку. Да нијеси био комесар, опростили бисмо ти живот. Млад си, па можда си био заведен.

– Немојте ме вријеђати. Ја сам свјесно, још као гимназијалац, приступио напредним снагама за које је био везан читав наш крај. То је био бедем са кога смо отварали ватру на окупатора и на све потурице.

Наравно, послије оваквог дуела слиједила је смртна казна, а на губилиште је отишао са пјесмом и клицањем КПЈ.

Сличних дијалога на суду било је још, али на овако ограниченом простору нијесам их могао наводити.

Четници нијесу случајно довели суд из Колашина на Жабљак. Његово довођење имало је за циљ да својом окрутношћу, ту, на лицу мјеста, застраши онај народ и да га тако одвоје од његових бораца. Рачунали су, вјероватно, да ће свакодневним стријељањима његове браће и синова у народу изазвати панику и пад морала. Међутим, у томе су се преварили: не само да морал није пао него се свакодневно и подизао. Према њима се свакодневно појачавала мржња, а отпор растао. Они који су били заведени четничком пропагандом, огорчени, почели су да их напуштају и да их се клоне. Тек сад су увиђали да су преварени. Четничко руководство и суд све су више постајали усамљени. Није их могла утјешити ни клика присталица, доушника и шпијуна, који су се још вртјели око њих.

Сазнање да им се план застрашивања није остварио и да њихов углед у народу свакодневно пада – било је вјероватно главни разлог за одлуку да напусте Жабљак прије завршетка посла. Поред тога, постоје индиције да је Павле Ђуришић, у таквој ситуацији, желио да избјегне јавне сусрете са Италијанима, који су тих дана ишли према Жабљаку да успоставе гарнизон. Вратили су се у Колашин. Затворенике, наравно, нијесу оставили. Павле Ђуришић је наредио својој пратњи и његовим истомишљењацима са Дурмитора да их 2. августа 1942. године спроведу у Колашински затвор. [18]

---

18) Овај датум је донекле споран. По некима (Перо Крстајић) посљедња стријељања на Жабљаку по пресуди четничког суда извршена су 5. августа, послије чега су затвореници одведени у Колашин. Међутим, по сјећању мом и још неких другова,

Тамо се наставља иста метода мучења и суђења дурмиторских затвореника.

Милош Жугић, дипломирани правник из села Новаковића, ухапшен је крајем јула 1942. године. Заједно се већом групом затвореника, почетком августа спроведен је у Колашин у четнички затвор. Још у предратном периоду, Милош се афирмисао као комуниста и истински револуционар и као такав био веома цијењен и поштован у дурмиторском крају. Као студент на Београдском универзитету истицао се у свим политичким акцијама којима је руководила КПЈ. Због своје револуционарне активности и снажног политичког полета, примљен је на Београдском универзитету у чланство Комунистичке партије Југославије, негдје око 1934. године. Од тада се његова револуционарна активност још више појачава, не само на универзитету, него и у цијелом дурмиторском крају. Његови блиски сарадници су били Иван Милутиновић, Рифат Бурџовић, Јосиф Маловић, Велимир Јакић, Мирко Бањевић, Мирко Вешовић, Милутин Лакићевић и многи други познати револуционари из студентског покрета. Због испољене револуционарне активности, више пута је хапшен, а 1936. године био је спроведен у затвор у Дубровник одакле је био пуштен послије неколико мјесеци, усљед недостатка доказа.

На многим народним скуповима, увијек је иступао као комуниста, нападајући ондашње ненародне режиме и величајући прву земљу социјализма Совјетски Савез, указујући на потребу борбе против издајничке реакције која је водила земљу у издају и пропаст. У предратно вријеме, био је најпознатији говорник у свом крају и свако његово иступање народ је прихватао са бурним овацијама.

као и по забиљешкама Миливоја Зарубице, та стријељања су била крајем јула, у ком случају би 2. август, као дан одвођења затвореника, био тачан. О датуму стријељања посљедњих затвореника немају јединствено мишљење ни писци ни њихове породице. Та разлика се креће од 28. јула до 5. августа. На примјер, стријељање Лазара Јауковића – једни тврде да је било 30. јула, а други 5. августа. За Вељка Кнежевића једни тврде да је стријељан 31. јула, а други 5. августа, а његова сестра каже да је то било 3. августа.

У прилог 2. августа говоре и неке конкретне чињенице, да су затвореници крећући се преко Сињавине за Колашин сретали народ свечано обучен, који се кретао ка криви Ружици, а она слави Илиндан.

Садашњи изглед партизанског гробља на Брези

Устаничких дана 1941. године, у свестраном револуционарном заносу, дао је свој непроцјењиви допринос подизању борбеног морала народа, као и организовању устанка и партизанских јединица. Свуда је стизао – да на народним скуповима, као ненадмашан говорник, заталаса масе и да убојито осуди оне који су се противили оружаној борби. На читавом простору дурмиторског краја спадао је у ред најцијењенијих комуниста и бескомпромисних организатора устанка. Приликом првог формирања устаничких батаљона, постављен је за политичког комесара чете у Језерско–шаранском батаљону и учествовао у чувеној бици на Пљевљима 1. децембра 1941. године, када је као храбар руководилац био рањен.

Приликом одступања партизанских снага за Босну јуна 1942. године, одређено је да остане у позадини, супротно његовој вољи – са циљем да као истакнути партијски радник и угледан човјек, политички дјелује на дурмиторском терену. Како су тада били веома тешки услови за политички рад на терену, а исто тако и опстанак сваког илегалца, настале су непредвидљиве тешкоће. Под утицајем своје породице која је била похапшена и изложена жестоким притисцима и претњама четника, а знајући да никакав злочин није учинио, крајем јула 1942. године пријавио се четницима, због чега ће касније дубоко жалити.

На држање Милоша Жугића у колашинском затвору не може се дати никаква примједба. За све вријеме боравка у затвору, остао је досљедан својим револуционарним принципима и убјеђењима и цијело вријеме је испољавао храброст и достојанство борца НОП. Интимно, осуђивао је себе што је дозволио да падне у руке четницима, наглашавајући да у датом моменту није био свјесан шта га и каква пониженја очекују и коме је препустио да рјешава његову судбину.

Од посебне је важности држање Милоша Жугића пред четничким судом у Колашину, гдје се као прави интелектуалац и правник претворио у тужиоца четничког покрета. Тих дана се причало по граду Колашину како је Милош Жугић предсједнику четничког суда рекао да се не осјећа кривим што се борио против окупатора и његових сарадника, јер би у противном окаљао и изневјерио тради-

ције својих предака, као и слободарске традиције Црногораца. Наглашавао је да се у партизанској борби не ради ни о каквом комунизму, него само окупљању народа да се протјера непријатељ који је окупирао нашу земљу. На крају своје одбране, када га је предсједник четничког суда упитао како он гледа на улогу четничког покрета у овим ратним условима, одговорио је да ће то по завршетку рата оцијенити историја која им неће бити наклоњена, због отворене сарадње са окупатором. Пошто је на суђењу било присутно доста народа и четника, предсједник суда, разгоропађен оваквим Милошевим држањем, прекинуо је суђење и у једном дивљачком тону почео да вријеђа и псује, називајући га породичним изродом и комунистичким псетом, говорећи да га није ни требало изводити пред суд, већ убити као псето у неком потоку. О свему овоме се много причало у Колашину и околини, а те приче о Милошевом држању на суду допрле су и до затвореника. Некима је, у интимним разговорима, и сам Милош о овом причао.

Послије овог суђења, Милоша Жугића је лично позвао четнички војвода Павле Ђуришић, покушавајући да га као угледног интелектуалца и популарног Дурмиторца придобије за четнички покрет, а када је Милош то одбио наредио је да га стријељају.

Једног сунчаног, септембарског дана 1942. године, док смо се налазили на уобичајеној шетњи од пола часа, на капију упаде група четничких џелата. Стадоше преко пута стражарске кућице, недалеко од капије и прозваше Милоша Жугића. Када се он јави и приђе ближе њима, они му наредише да стане мирно и саслуша пресуду. У том моменту, сви затвореници који су се нашли у кругу главне затворске зграде стадоше мирно, где се ко задесио и саслушаше његову смртну пресуду. Када се заврши читање, Милош им се обрати речима: „Дозволите ми да се поздравим са братом". Четници му то одобрише и он позва брата Мијајила, коме пружи новчаник, табакеру и сат, уз речи: „Узми ово за успомену и поздрави мајку и све остале. Кажи им да гинем ни крив ни дужан, само зато што сам се борио против окупатора, за слободу отаџбине, за шта су се и сви наши преци јуначки борили. Мене шаљу у смрт слуге окупатора, против којих се бори цио поштени народ. Иако се налазиш у њиховом затвору, иако мене неће бити уз тебе, немој да клонеш духом. Остани поштен и достојанствен борац за слободу. Наши су се стари вје-

ковима борили за њу и немој да их изневјериш. Буди увјерен да ће народ побиједити непријатеља и његове слуге. Ти мораш бити са народом. Ако преживиш и видиш нашу родбину, кажи им да не тугују, јер сам погинуо за слободу која ће ускоро доћи. Збогом!". А онда је махнуо руком према свима нама.

Џелати, изгледа и сами збуњени оваквим његовим иступањем, тек тада се тргоше и прискочише да га вежу. Тада се тргоше и стражари, и са свих страна повикаше на нас да брзо улазимо у затвор. Док смо улазили, њега одведоше преко капије. Ово Милошево иступање још више је подигло наш морал и његов углед, који је и до тада био непољуљан међу свим затвореницима.

Ово што се сада пише о Милошу Жугићу није плод неких сентименталних обзира према њему као личности, него је ово прва прилика зато пошто се обрађује једно мучно поглавље из НОБ-а, гдје се описују недјела четничког покрета у Црној Гори, посебно она која су се догађала у колашинском четничком затвору – гдје је Милош боравио и завршио свој животни пут. То није само прилика за писање, него и наша велика морална обавеза да се каже истина о Милошу Жугићу и његовом држању у затвору.

По одласку четничког суда са Жабљака настављена је хајка на још неухваћене илегалце. Резултат те хајке био је 17 ухваћених и 12 убијених другова. Ево имена погинулих: Јован Ћоровић, секретар Сресног комитета, Војин К. Јауковић, Богдан Котлица, Вељко Б. Мићановић, чланови Сресног комитета, затим Миливоје Дурковић, Милан Мићановић, Бранко Мирковић, Михаило Никитовић, Јово Обрадовић, Димитрије Обрадовић, Јаков Остојић и Бошко Зарубица. Од шест чланова Сресног комитета петорица су пала у неравној борби. Ухваћено је 17 илегалаца, чија ће имена бити унесена у спискове колашинских затвореника са овог терена. Страдало је тада и више партизанских породица, које су их скривале. Њихове домаћине понекад су на лицу мјеста стријељали, имовину им пљачкали, а куће спаљивали, док би преостале чланове породица интернирали у италијанске логоре. Тако је настављено страдање ових оданих и одважних дурмиторских сељака све до доласка партизана из Босне, априла 1943. године. А онда, у току тзв. пете непријатељ-

ске офанзиве, задесиће их нова несрећа. Под ударом Нијемаца, Италијана, Бугара и усташа пашће нових 1.396 жртава цивилног становништва и неколико десетина бораца, спаљено преко 5.500 зграда и опљачкано преко 70.000 грла стоке.

Но, све те недаће неће их одвратити од даље борбе за слободу. Септембра 1943. године, прије повратка партизанских бригада из Босне, послије битке на Сутјесци, они ће сопственим снагама, ослободити од окупатора и домаћих издајника цио шавнички срез, који ће безмало, остати слободан до коначног ослобођења земље.

А сад да нешто кажем о ономе што је била честа тема разговора наших другова у затвору – и на Жабљаку и у Колашину. Наиме, ријеч је о повратку на илегалан рад у позадину и ситуацији у којој су се повратници нашли послије тога. Многи су говорили да су били изненађени када им је саопштено да се морају вратити на терен. Они су жељели да остану у јединицама, са својим друговима, да се боре, али им то није дозвољено. Није вриједјело ни упозорење да су они за такав рад неискусни и да се неће снаћи – морали су да се врате. На терен су враћани појединачно или у мањим групама, у којима није било готово ни једног искуснијег комунисте. Таквих је било само у руководствима. Доласком на терен нико их није дочекао да им да било каква упутства, да их охрабри и да им помогне да се у првом моменту снађу. А они, онако млади и неискусни, немајући никакве везе са руководством, тешко су се сналазили у јеку највећег четничког терора над народом.

Због усамљености и немања везе са руководством, код илегалаца се почела осјећати несигурност и дезоријентација, јер није било ништа од онога што им је речено када су враћани. У сличном, усамљеничком осјећању нашла су се и руководства. „Руковођени брзим повратком бригада, отварањем другог фронта у Европи и могућности завршетка рата у 1942. години, ми смо направили низ погрешака приликом одређивања људи за повратак у позадину", каже се у писму ПК КПЈ. [18a] Они су замишљали да ће им илегалци

18-а) Архив ЦК КПЈ, 1943/109, Извјештај ПК за Црну Гору ЦК КПЈ од 20. II 1943. године.

стално бити при руци за разне потребе. А кад се то, због настале ситуације, није остварило, они су били разочарани у њих и почели да се љуте и жале на њих, јер „сами морају да хватају везе, да сами набављају храну" итд.[186] Вјероватно отуда и долази до оног једа и осуде свих оних који су дозволили да живи падну у руке непријатеља. У том моменту учинило им се да су храбри и достојанствени само они који гину. Они, очигледно, тада нијесу схватили да је усамљеност и неповезаност, чему су и они кумовали, основни узрок свих слабости које су се испољиле код илегалаца. То потврђује и њихово касније држање у затворима. Чим су се нашли у маси са својим друговима, иако у тешкој ситуацији, нестало је сваког страха и колебања.

Очито је да нашим друговима сналажљивост у илегалном раду није била велика врлина. Уосталом, они су то и сами говорили. Трагајући за храном и бар мало извршењу постављених задатака срљали су безглаво и упадали у четничке засједе или су хватани на спавању.

Тешком четничком терору биле су изложене и њихове породице, па није чудо што су неке тражиле од њих да се предају. Омамљени обећањима четника – да се њиховим синовима или браћи неће ништа лоше десити, ако се предају – рачунали су да ће и себе на тај начин спасити четничког терора и пљачке.

Кад се све наведено има у виду, онда се долази до закључка да је сваки рад на терену био потпуно онемогућен, а услови за опстанак готово минимални.

У таквој ситуацији, претјерано се придавао значај томе што су се неки појединци под утицајем својих породица и обећања четника предали. Таквих је стварно било мало. Већина је пала у руке четника на разне друге начине. Нико не пориче постојање ове слабости, али она није била масовна. А имала је и своју другу страну, коју нико није узимао у обзир. Наиме, стоји чињеница да би они пали у руке четника прије или касније, или би били побијени, а овом предајом ипак су спасили велики број чланова својих породица, ко-

---

18-б) Исто.

је би иначе трунуле по затворима или интернацији. А те су породице касније дале и по неколико партизанских бораца. Али, сурови услови рата и наше тадашње схватање нијесу давали алтернативе. Они су строго осуђивани од руководства и од њих су сви дизали руке. И, на жалост, не само од њих него готово и од свих оних који су на било који начин пали у руке непријатеља. Мало се или нимало правила разлика према онима који су упали у засједу, који су ухваћени на спавању или су били опкољени, који су ухапшени код куће јер су били на слободи, од оних појединаца који су се предали. Према свима се изненада испољило неповјерење, без обзира на то што су у затвору од првог дана показали добро држање. Чим су се нашли у непријатељским рукама, сви су били напуштени од својих дојучерашњих другова и сабораца. За њих се, изузев родбине, мало ко интересовао.

За оне који осташе на слободи, они данас не бијаху оно што су били јуче – борци и комунисти. У њиховим очима то постадоше друге личности, у које се више не може имати пуно повјерење. На њих се гледаше као на нешто што је само по себи морало да отпадне од здравог језгра. Некако почетком 1943. године то ће се схватање мало ублажити, али ће посљедице остати врло тешке – чак и до данашњих дана.

Зашто је то међусобно повјерење тако брзо изгубљено – никад нико није ни покушао да објасни. Оно се, само, може наслућивати. Његови зачеци могли би се везати за оцјене рада тих другова које је изрекао Покрајински комитет за Црну Гору, написане у извјештају ЦК КПЈ од 31. јула 1942. године, чији ћу дио овдје цитирати: „С друге стране постоји жалосна појава да се многи чланови Партије и партизани који су послати на рад у позадину предају непријатељу и поред тога што их хапсе и стријељају. Узрок предаје је, у првом реду, недовољна партијност и убијеђеност у нашу побједу, па им је тешко издржати глад, свакодневне хајке које им приређују као на дивље звијери, и засједе од којих су изгинули неколицина наших добрих другова. Партијци који су остали као легално на терену то су били млађи некомпромитовани другови и већину од њих обузео је страх и паника тако да не смију ништа да раде, него се плаше интернације и стријељања. Свега један дио партијаца који су остали или послати на терен остао је досљедан борби и вјеран на-

шој партији па ће бити у стању да издрже све тешкоће и учврсте партиску организацију у Црној Гори... Масовна интернација извршена је и по селима, а нарочито партизана, који су се предали или похватани и партизанских породица... Код Спужа су стријељали неколико Шарановића што су дали храну рођаку – партизану". 19)

Као што се види из наведеног извјештаја, „вјеран Партији" се сматра само онај који још није ухваћен или ко гине у сусрету са потјерама. Ова је оцјена могла бити сигнал да се затвореним друговима залијепе свакојаке етикете – од слабића, кукавице па до издајника.

Ми смо тада, с правом, веома цијенили људе који су, нашавши се опкољени, извршили самоубиство и које смо, на тај начин, за свагда изгубили за борбу, а никако оне који су се у таквим ситуацијама предали. Свеједно је било то што они својим падом у непријатељске руке нијесу никога издали и што су остали чврсто на линији народноослободилачког покрета.

Све се ово, изгледа, није могло схватити, од стране тадашњег руководства, које је тражило да се увијек иде напријед без страха и тактизирања, не узимајући у обзир ситуацију насталу под четничком власти. Зато није ни чудо што су свима онима који доспјеше четничког затвора залијепили разне погрдне и увредљиве изразе. Оно што је затвореницима најтеже падало није била сама етикета издајника, јер су је они већ били добили од четника, него то што су је сад добијали и од својих дојучерашњих другова и сабораца. Те несрећне етикете пратиће их кроз цио рат, а понегдје и до данашњег дана, иако су они своју оданост и храброст доказали на разним ратиштима широм Југославије, падајући у првим борбеним редовима.

Кад се све ово има у виду, постаје јасније зашто се о њиховим ратним заслугама предуго ћутало, а за жртве овог затвора изостала су сва признања. Спомињани су само онда када је требало, чињенично, поткријепити четничка злодјела. Понашање је било

19) Архив ЦК КПЈ, 1942/780, Извјештај ПК за Црну Гору, ЦК КПЈ, од 31. јула 1942. године.

такво као да се хтјело да се све то што прије заборави. Зашто је то тако рађено – тешко је данас рећи, али ја овом приликом и на овоме мјесту не бих желио да подробније коментаришем. Истина, нешто ћу више о томе касније рећи. Док су затвореници из других затвора и логора широм Југославије добијали разна признања, па и она највећа, као што је посмртна додјела Партизанске споменице 1941, Ордена народног хероја и других одликовања, и то посмртно уручивано њиховим породицама, дотле су колашински затвореници остали малте не анатемисани. Зар држање (па и начин падања у руке непријатеља) др Руже Рип, Ђурђе Влаховић, Зарије Грдинића и многих других није равно држању оних из других затвора који су добијали висока признања. Нијесу боље прошли ни они који су овај затвор преживјели. Великом броју њих органи власти су признали у дупли радни стаж све вријеме од 1941. године, а партијски форуми једном броју другова и непрекидан партијски стаж. Међутим, веома је мали број оних којима је признато и право на Партизанску споменицу 1941, јер су се партијска руководства и овог пута према њима понијела слично онима из 1942. године.

Са затвореним комунистима широм Југославије Партија је настојала да успостави што чвршће везе и да им помогне да преживе и да се избаве ропства. Са колашинским затвореницима такве везе не само да није било него су и сви напори затвореника да се повежу са преосталом герилом остајали готово без икаквог успјеха. И када је дошло до неког слабашног контакта, он је убрзо прекидан. Са затвореницима, добија се утисак, избјегавана је свака веза, као да су били окужени. До јуче тако добри другови – комунисти бијаху спремни да један за другог дају живот. Данас, одједном се удаљише један од другога и постадоше некако туђи. Тешко је схватити да се тако нешто одједном могло догодити. Речено језиком електричара, међу њима се десио неки кратак спој, који ће се у доста случајева продужити и до данашњег дана. Истина, он ће касније бити у нешто другачијем облику, који се примицао и коректности, али се оно међусобно повјерење и другарство никад није повратило. Увијек се онај што није допао затвора некако истицао, да је он нешто више и да је заслужнији. А никад се нико, па ни они сами, није запитао шта је спасило преостале илегалце да се одрже неоткривени. Неки кажу храброст. Да, она свакако постоји. Али шта би било да није било оних оданих патриота који су их чували (и поред

смртне опасности), и добро маскираних бункера, чију изградњу другима нијесу препоручивали – да не кажем да су је забрањивали (док су били на слободи говорили су им. „Не смијете се забункерисати! Треба радити“) и чврстих затвореника који их нијесу одавали?

Бивши колашински затвореници највише су замјерали својим друговима из руководства, и нижег и вишег, што никад нијесу сјели и са њима поразговарали о тадашњој ситуацији и условима под којима су враћени и под којима је радила герила у њиховом крају. А услови су били различити од мјеста до мјеста. Они мисле да би се тада исправиле неке учињене грешке, што није без основа, јер стоји чињеница да су поједине оцјене, у току рата, даване без довољно података. Да је такав састанак одржан сигурно не би требало сумњати у то да би многа питања била реалније постављена. Тада би отпале и неке етикете које су даване свима без изузетка. Овако, све је било препуштено локалном руководству, а оно опет самоувјереним и „непогрешивим“ појединцима који су „све знали“. А њима понекад није недостајало ни ускогрудости, ни надмености, а нијесу били имуни ни од зависти. Остали дио руководства обично није ни познавао тадашње прилике, а није имао ни снаге ни воље да се спори са „ауторитативним“ казивањима ових и да се са њима споре због тамо некаквих бивших затвореника. Тако је дошло у пракси да је о затвореничким питањима одлучивао појединац – истина, покривен одговарајућим форумом.

Да је до састанка дошло, вјероватно би била коригована и оцјена ПК за младе чланове Партије који су били на слободи, а они њиховим радом нијесу били задовољни, па кажу:

„У колико је терор слабији ‚нико бољи од њих' а чим је стега одмах су паникери и кукавице. У колико се неко покаже као добар у свакој ситуацији, одмах га хапсе и интернирају“. 20) Као што се види, они им замјерају што се за вријеме јачег терора склањају и ако би као такви били ухапшени, а онда би опет добили етикету слабића и кукавице. Очигледно, сваки покушај да неко сачува живот проглашаван је кукавичлуком. А ево и једног другачијег гледања

20) Архив ЦК КПЈ, 1943/109, Извјештај ПК за Црну Гору ЦК КПЈ од 20. II 1943. године.

из тих дана. Иако под утицајем претходног извјештаја ПК, разборити Милентије Поповић, испитујући рад партијског руководства и гериле у Црној Гори, за чланове КПЈ који су пали у руке непријатеља између осталог каже:

„Колебљивост и опортунистичко држање партијаца, који су легално живјели, као и неких илегалаца, мислим да треба овако посматрати. Он долази због малодушности тих чланова и немања смисла за упоран илегалан рад под тешким условима, а не једино из кукавичлука. У другим условима у нашем покрету у полету, они би у потпуности одговарали условима члана Партије. Усљед тога, треба шире гледати на тај проблем и сваки појединачан случај узимати посебно – гледајући на вриједност сваког појединца уопште". 21)

О раду Партије, а првенствено руководства у Црној Гори за вријеме четничке власти, разматрао је Покрајински комитет у новембру 1943. године. Ево неких констатација из тог извјештаја:

„Партијско руководство није потпуно успоставило везе са низом организација... Исти је случај и са везама нижег руководства са партијским организацијама и партијским чланством... Партијско руководство, као и низ нижих руководстава нијесу живјели скупним животим усљед чега нијесу ни могли доносити колективне одлуке и успјешно руководити организацијама... Усљед опортунизма и панике и деморализације многи чланови партије посакривали су се и повукли у дубоку илегалност, с јединим циљем да сачувају своје главе. Други су се опет предавали или падали живи у руке непријатеља. Потпуна неактивност захватила је чланство Партије које је живјело легално". 22)

Ово су без сумње врло оштре, али и тачне констатације. Но, овако оштрим оцјенама о њиховом раду нијесу били задовољни чланови Покрајинског комитета на које се то односило, иако нијесу

---

21) Архив ЦК КПЈ, 1943/211, Извјештај Милентија Поповића ЦК КПЈ од 13. маја 1943. године.

22) Архив ЦК КПЈ, 1943/109, Извјештај ПК за Црну Гору ЦК КПЈ од 17. новембра 1943. године.

порицали тачност наведених слабости. Зато су ове оцјене нешто касније ублажене.[23] За оне које је то исто руководство, често и са мало права, претходне године етикетирало – није имао ко да тражи ублажење.

Кад данас човјек о свему овоме, на миру, размишља, мора се признати да су услови рада у том периоду били врло тешки, да је било и слабости и несналажења код руководства, а не само код обичних чланова Партије и осталих партизанских бораца остављених на терену.

Вратимо се сада опет нашим затвореницима, којима осташе оне црне мрље – разне етикете за које никад нико званично не рече да су претјеране, ако не, у више случајева, и неправедне. Њих, као да је још 1942. године срећа за свагда напустила. Они који успјеше да побјегну, или се на неки други начин спасу, дочекивани су од партијског руководства као велики кривци. Немилосрдно су кажњавани.[24]

Послије горког искуства са групом Радомира Јованчевића, свако је од затвореника за себе размишљао шта би се њему десило ако побјегне. Међутим, долазак партизанских јединица из Босне крајем априла 1943. године, код затвореника је изазвао оптимизам, како у погледу ослобођења тако и у погледу односа према њима, што се донекле и обистинило. Три друга из колашинског затвора су замијењена, а једна група побјеглих затвореника веома је другарски примљена у штабу Четврте црногорске бригаде и у штабу Друге пролетерске дивизије у Крњој Јели. Али чим су ови другови стигли до руководства на Жабљаку – брже–боље су саслушани и кажњени, као да је то био приоритетан задатак у односу на тек започету пету непријатељску офанзиву.

---

23) Архив Историјског института Црне Горе, 12758/I 2–4 (44), Депеша Врховног штаба од 11. фебруара 1944. године.

24) Вељко Крстајић, Милорад Зарубица, Момо Лончаревић и неки други кажњени су „строгим укором пред искључење". Милица Кривићевић, Радивоје Боричић и Велимир Кнежевић су искључени из Партије, Радомир Јованчевић и Медо Ћулафић су стријељани, итд.

И тако, умјесто очекиване помоћи извана, комунисти из Колашинског затвора, у једном тренутку, били су у ситуацији да размишљају да ли је боље да погину од непријатеља или од својих другова. А и једни и други их осуђују као издајнике. Но, на срећу, та дилема није дуго трајала. Преовладао је разум над суровим схватањима револуције од стране појединаца. Међутим, затвореници су све то стојички подносили. Сваку осуду су примали без роптања и жалбе. Није ми познато да се и један жалио на изречену казну. Чак је храбри Радомир Јованчевић, стојећи над раком коју су му ископали партизани, смогао снаге да борцима одржи говор о потреби бескомпромисне борбе против окупатора и њихових слугу четника. Понашао се као да ће их он и даље водити у побједе. Ни једном ријечи није споменуо своју злу судбину, па ни то да ће му за који тренутак њихове пушке одузети живот. Клицао је Партији и побједи револуције.

Ја ово не пишем да бих било кога оптуживао за погрешке према затвореницима у току трајања затвора или касније. То је посљедица низа околности, које су дјелимично и овдје обрађене и које би још требало истраживати. Чак су те грешке и мале у односу на величину револуције и њене резултате, али то не значи да их треба занемарити. Не пишем ни ради тога да бих тражио било какву рехабилитацију за преживјеле затворенике. Јер, ми смо се ипак на неки начин, својим радом и својим дјелима, доказали бар пред онима који све ово нијесу доживјели. Па зашто онда уопште писати о томе?

Искрено речено, осјећам да ово морам да напишем. Морам због оних мртвих, који су часно дали свој живот за слободу ове земље, а остадоше заборављени. Окупатор и четници су их физички сахранили, а ми, њихови другови, умјесто признања, малте не хоћемо да их и морално сахранимо. Они до дана данашњег осташе заборављени и непризнати, сем ако се за неко велико признање не рачуна оно „спомен–гробље" на Брези, које им подиже Савез бораца Колашина, или она спомен–плоча за 25-торицу погинулих у бјекству и стријељаних на Краљским Барама, коју им подигоше њихови другови тек ове 1984. године, а другови из Републичког одбора Савеза бораца Црне Горе не нађоше за сходно да пошаљу свог представника ни на њено откривање ни на научни скуп о Колашинском затвору.

Пишем и ради истине, коју ако сад изоставимо, за коју годину, више неће имати ко да налише. Пишем и ради садашњих и будућих генерација, као опомену да се о човјеку увијек мора размишљати, чак и онда када изгледа да је све касно и готово. У рату, човјек послије учињене грешке није размишљао много о себи. Спреман је, да би окајао грешку, да јуриша и беспотребно погине. А њега – човјека – треба увијек сачувати. А сачувати човјека, не само у рату, него и у миру, велика је ствар. Најлакше га је уништити, а то не смије бити циљ.

Пишем и ради тога, да изнесем још једну истину о нама и нашој револуцији у којој није ишло све онако како смо хтјели и жељели.

Пишем и ради тога да млади знају и да схвате да је наша револуција по својим циљевима била веома хумана, али је на кривудавом путу свог остварења понекад била и оштра – сурова. Да је у суштини била онаква како смо је ми знали и умјели да водимо. А ми нијесмо били непогрешиви, нити таквих има.

Када говорим о херојском отпору затвореника према својим мучитељима, тиме не желим да кажем да није било и појединачних слабости, што је и нормално у овако великој маси људи. Међутим, оне могу бити занемарљиве, јер бар у 95% случајева жабљачким и колашинским затвореницима треба одати пуно признање за њихову храброст и достојанствено држање пред непријатељем. Они су пред четничким батинашима и њиховим судом показали невиђену храброст, и до фанатизма оданост својој Партији и радничком покрету. Такве храбре борце могла је да одгаји само револуција вођена идејама Комунистичке партије Југославије. Ни прије рата, а ни касније, није забиљежено да су затвореници, у тако масовном броју, јединствено бранили идеје свога покрета и своје борбе. Затвореници су им прћосили и када су носили окове, и када су били гладни и жедни, и када су преживљавали тешке физичке тортуре. Они се ни тада нијесу колебали, нити су одавали своје другове и сараднике. Зато су они могли мирно да спавају. Поред осталог, захваљујући и њиховом таквом држању многи герилци су остали неоткривени. Оваквим држањем они су у великој мјери доприносили разоблачавању четничке издаје која је тако све више разоткривана. А

њено разоткривање доводило је до све већег осипања у редовима четничког покрета.

Жабљачки и колашински затвореници су поносно и уздигнуте главе одлазили на губилиште. Многима су посљедње ријечи биле: „Живјела Комунистичка партија Југославије!", „Живјела слобода!" и „Доље издајници!"

Обрвани неправедним оптужбама, које нијесу могли заборавити ни у моменту одласка на губилиште, обраћали су се својим друговима једноставним ријечима: „Ако преживите, кажите да ми нијесмо били ни кукавице ни издајници!" Ово су, без сумње, биле искрене и истините исповијести у посљедњем тренутку живота. Те њихове поруке ми смо дужни и обавезни да пренесемо јавно на одговарајућем мјесту. Ја то овом приликом и чиним.

Овај рад, сматрам, не би био потпун, ако се у њему не би нашла имена оних другова и другарица чије је животе насилно угасила издајничка четничка рука и имена њихових другова који су преживјели све страхоте овог затвора. Време проведено у затвору само је мали исјечак из њиховог борбеног пута и учешћа у народноослободилачком рату и револуцији. Њих 53 остаде да вјечно чува мртву стражу на Жабљаку, код моста на Тари, Брези, Краљским Барама, Боану, Годијељима, Мљетичку и другим мјестима куда су их ови злочинци одводили. Посмртне хумке неких остадоше непознате и необиљежене и до данашњих дана.

Не пишем о њима из личне сентименталности, јер многе од њих готово нијесам ни познавао, него што то сматрам својом моралном обавезом, према мојим ратним друговима и другарицама и њиховим породицама. Због њиховог пожртвовања, храбрости и достојанства, покушавам да им бар име отргнем од заборава. Бранећи себе од понижења, бранили су све нас, бранили су морални лик члана КПЈ, народноослободилачки покрет, достојанство човјека и слободарске традиције свога народа. Тиме су нам помогли да лакше издржимо све недаће, патње, и тортуре у најтежим данима борбе за слободу. Хвала им!

Ово је први покушај, послије више од 40 година од укидања затвора, да се направи списак затвореника жабљачког и ко-

лашинског затвора. Зато је и разумљиво да сви затвореници дурмиторског краја неће бити унесени, али очекујемо да ће послије овога други научни радници успјети да прикупе више података о свему овоме, па и о људима који су били у затворима.

У списак жабљачких затвореника унио сам само оне који су у њему боравили прије 2. августа 1942. године, до када сам се ја налазио у њему. У списак колашинских затвореника унесени су сви који су тамо доспјели – без обзира на вријеме када су доведени. По правилу, са малим изузецима, сви они који су доведени у Колашин претходно су краће или дуже боравили у жабљачком затвору, па се тако и третирају.

Списак затвореника подијељен је у два дијела. У списак под бројем 1 (један) унесени су затвореници који су боравили само у жабљачком затвору. Под словом А истог списка, унесени су само стријељани, док су остали затвореници унесени у списак под словом Б.

У списку број 2 налазе се затвореници који су боравили у колашинском затвору, с тим што су готово сви претходно прошли кроз жабљачки затвор, али их тамо нијесам ни уносио, да се не би исти другови налазили у два списка. Подјела под А и Б извршена је и овдје по истом принципу као код претходног списка. Разлика је само у томе што су стријељани сврстани по мјестима стријељања.

1 – СПИСАК ЗАТВОРЕНИКА КОЈИ СУ БИЛИ САМО У ЖАБЉАЧКОМ ЗАТВОРУ

А) Стријељани само на Жабљану:[25)]

Бакрач Марко–Лале, земљорадник (П)
Бијелић Игњат, службеник (Ш)
Даниловић Владимир, земљорадник (Ж)
Даниловић Мара, домаћица (Ж)

---

25) Велика слова у загради означавају општину из које су стријељани. Тако слово (П) означава Плужине, (Ж) Жабљак, (Ш) Шавник, ознака (Срб.) значи да је дотични из Србије.

Дедејић Александар–Леко, ђак (Ж)
Ђерковић Јелена, домаћица (Ж)
Гломазић Перо, земљорадник (Ж)
Ешканазе (Јевреј) (Срб.)[26]
Јауковић Лазар (Ш)[27]
Јауковић Милић, пензионер (Ш)
Кнежевић Вељко, правник (Ж)
Кнежевић Василије, земљорадник (Ж)
Лаушевић Радоје (Ж)
Лисичић ..... (Срб.)[28]
Мијатовић Жарко ..... (Срб.)[29]
Новосел Манојло–Мајо, (Ж.)
Обрадовић Илинка, домаћица (Ж)
Обрадовић Будимир, (Ж)
Пајовић Радоман, земљорадник (Ш)
Перовић Илија, земљорадник (Ж)
Поповић Павле (Ж)
Тончић Војин (умро) земљорадник (П)
Тмушић Љубомир, земљорадник (Ж)
Вукићевић Радосав (Ж)
Жарковић Саво (умро у затвору) (П)

---

26) Ешканазе је био један од 7 бораца из састава 2. пролетерске бригаде које су четници заробили на Дурмитору. Поријеклом је Јеврејин из Србије. Четници су га доста тукли, али се он храбро држао и ништа им није признао. На жалост, имена му се не сјећам.

27) Лазара Јауковића одвели су на ријеку Тару и стријељали крај моста, зато што је он по налогу партизана био оштетио мост да би се спријечило надирање италијанске моторизоване колоне од правца Пљеваља. Милића Јауковића су одвели на Мљетичак, на мјесто на коме су дробњачки устаници убили чувеног тиранина Смаил-агу Ченгића 1840. године. Тиме су хтјели да покажу његово учешће у партизанима као издају. Ето како су четници патриотску борбу партизана проглашавали за највећи злочин и издају народа.

28) Лисичић је заробљен кад и Ешканазе, а имена му се не сјећам. И он се добро држао. Колико се сјећам, по занимању је био шумар. Ово закључујем по шумарском одијелу које је имао на себи.

Још двојица бораца из 2. пролетерске бригаде били су осуђени на смрт, али су је избјегли захваљујући милости двојице четника који су их повели на стријељање и пустили, о чему ће касније бити ријечи.

29) Жарко Мијатовић заробљен је са првом двојицома и добро се држао.

Б) Списак затвореника који су били само у жабљачком затвору:

– Из општине Жабљак:

Бадњар Зорка, домаћица
Даниловић Милутин, земљорадник
Даниловић Гојко, ђак
Даниловић Јован, земљорадник
Даниловић Марија, домаћица
Даниловић Радомир, земљорадник
Даниловић Радош, земљорадник
Даниловић Данило, земљорадник
Даниловић Драгиша, земљорадник
Даниловић Вукосава, домаћица
Дурковић Милован, земљорадник
Дурковић Мара, домаћица
Дурковић Тонча, домаћица
Ђерковић Лидија, студент
Ђурђић Саво, земљорадник
Ђурђић Малиша, земљорадник
Ђурђић Даринка, домаћица
Грбовић Војин, земљорадник
Грбовић Нећељко, земљорадник
Грбовић Мићун, земљорадник
Гујић Милош, земљорадник
Ковачевић Драго, земљорадник
Ковачевић Роса, домаћица
Ковачевић Војин, земљорадник
Копривица Милан, обућар
Кнежевић Драгић, земљорадник
Кнежевић Милић, земљорадник
Крстајић Јеврем, службеник
Криваћевић Периша, земљорадник
Криваћевић Јагош, земљорадник
Криваћевић Милун, земљорадник
Новосел Огњен, земљорадник
Новосел Јеврем, земљорадник
Никитовић Милка, домаћица

Никитовић Ковиљка, домаћица
Никитовић Раде–Зеко, земљорадник
Никитовић Петрана, домаћица
Обрадовић Радоман–Роко, ђак
Обрадовић Радоман, земљорадник
Обрадовић Јелена, домаћица
Обрадовић Ковиљка, домаћица
Обрадовић Војислав, земљорадник
Обрадовић Миливоје, земљорадник
Обрадовић Коста, ђак
Обрадовић Војин, земљорадник
Обрадовић Петар, земљорадник
Павловић Милета, земљорадник
Павловић Милица, домаћица
Поповић Коћадин, ђак
Поповић Блажо, земљорадник
Жугић Томана, домаћица
Жугић Даринка, домаћица
Жугић Грана, домаћица
Жугић Владимир, земљорадник
Жугић Томо, земљорадник
Жугић Радован, земљорадник
Жугић Леко, земљорадник
Жугић Леко, земљорадник
Жугић Зорка, домаћица
Жугић Роса, домаћица

– Из општине Шавник:

Ђоровић Гроздана, домаћица
Делић Урош, земљорадник
Делић Душан, земљорадник
Јауковић Рајко, земљорадник
Јауковић Рашко, студент
Мирковић Вељко, земљорадник
Мирковић Бошко, земљорадник
Никитовић Блажо
Параушић Бранко
Радетић Љубо, земљорадник

Радошевић Вукота, земљорадник
Сератлић Радомир, подофицир
Томић Радомир, земљорадник
Томић Бећо, земљорадник
Томић Михајило, ђак
Зарубица Милан, земљорадник
Зековић Миљан, земљорадник
Сибилић Зорка, домаћица

– Из општине Плужине:

Бајагић Радосав, студент
Бајагић Вељко, студент
Бабић Петар, професор
Благојевић Вилотије, земљорадник
Апрцовић Живко, службеник
Дакић Душан, столар
Давидовић Данило, земљорадник
Кецојевић Илија, земљорадник
Пејовић Богдан, учитељ
Топаловић Вукосав, официр

2. СПИСАК ЗАТВОРЕНИКА КОЈИ СУ ПРОШЛИ КРОЗ ЖАБЉАЧКИ И КОЛАШИНСКИ ЗАТВОР [30)]

А) Списак стријељаних по мјестима стријељања:

– Стријељани у Колашину:

Даниловић Милован, земљорадник (Ж)
Ђоровић Радмила, студент (Ш)
Ковачевић Светозар–Зелен, земљорадник (Ж)
Ковијанић Томаш, официр (Ш)
Поповић Војин, правник (Ш)

---

30) По договору са друговима из општине Колашин, у овај списак нијесу унесени стријељани Љубо и Здравко Вуксановић, пошто је тада Крња Јела била у саставу општине Колашин (а сада је у општини Шавник).

Томић Јагош, земљорадник (Ш)
Жугић Милош, правник (Ж)

– Осуђени у Колашину, а стријељани на Боану:

Ашанин Милорад, студент (Ш)
Бајагић Мињa, подофицир (П)
Церовић Драгиша, земљорадник (Ш)
Гашовић Лазар, земљорадник (Ш)
Јелић Перо, земљорадник (Ш)
Јоцовић Петар, земљорадник (Ш)
Мештер Нећељко (Ш)
Перовић Мијат, службеник (Ш)
Шећковић Блажо, студент (Ш)
Тодоровић Војин, земљорадник (Ш)
Жижић Блажо, студент (Ш)
Жижић Милош–Мишо, ђак (Ш)
Пејановић Милован (стријељан у Годијељима) (Ш)

– Стријељани на Краљским Барама:

Дринчић Миливоје, земљорадник (Ш)
Гиљан Петар, земљорадник (Ш)
Криваћевић Миладин, правник (Ж)
Кнежевић Тома, земљорадник (Ж)
Љешевић Ратко, правник (П)
Машић Миљан, земљорадник (Ш)
Пековић Чедо, официр (Ш)
Тадић Обрен, студент (П)
Жугић Светозар (пог. на Сајмишту у Београду) (Ж)

Б) Списак интернираних, побјеглих и пуштених из колашинског затвора:

– Из општине Жабљак:

Ђерковић Милисав, земљорадник
Џаковић Милета, земљорадник
Кнежевић Млађен, професор

Кнежевић Велимир, студент
Кнежевић Батрић
Крстајић Вељко, полицајац
Крстајић Дара, студент
Кривићевић Милица, домаћица
Мандић Радоје
Лаушевић Милован, земљорадник
Никитовић Милан, земљорадник
Перовић Владимир, земљорадник
Поповић Гледо, ђак
Шушић Данило, земљорадник
Шљиванчанин Павле, земљорадник
Шљиванчанин Светозар, земљорадник
Шљиванчанин Трипко, земљорадник
Жугић Мијаило, земљорадник
Жугић Аврам, земљорадник

– Из општине Шавник: [31)]

Ашанин Миљан, правник
Ашанин Јово, земљорадник
Ашанин Радивоје, земљорадник
Барац Вељко, земљорадник
Булатовић Никола, земљорадник
Булатовић Радомир, земљорадник
Церовић Драгица, домаћица
Церовић Роса, домаћица
Церовић Миленка, ђак
Церовић Јелена, домаћица
Церовић Вуносава, домаћица
Церовић Стеван, земљорадник
Ћоровић Јелена, домаћица
Ћоровић Војин, официр
Ћоровић Вукосава, домаћица

---

31) По договору са друговима из колашинске општине, затвореници из села Крња Јела нису унесени у овај списак, пошто су тада припадали општини Колашин, а сада Шавнику.

Ђоровић Михајило, земљорадник
Ђоровић Маркиша, земљорадник
Ђурђић Коста, земљорадник
Ђурђић Радомир, земљорадник
Гашић Танасије, земљорадник
Головић Љубо, земљорадник
Јауковић Момчило, студент
Јауковић Јован, ђак
Јакић Владо, земљорадник
Јакић Радомир, земљорадник
Јакић Радојица, земљорадник
Јакић Бошко, земљорадник
Јелић Арсеније, земљорадник
Јелић Лакић, земљорадник
Јелић Митар, правник
Јелић Миле, земљорадник
Јелић Михајило, земљорадник
Јегдић Софија, домаћица
Јоцовић Димитрије, земљорадник
Јоцовић Раде, земљорадник
Караџић Милика, земљорадник
Крсмановић Душан, земљорадник
Крсмановић Гојко, земљорадник
Кнежевић Веско, земљорадник
Маловић Ђуро, земљорадник
Маловић Никола, земљорадник
Маловић Ђоко, земљорадник
Маловић Петар, земљорадник
Ненезић Бошко, земљорадник
Ненезић Рајко, земљорадник
Ристић Васо, земљорадник
Рајковић Радомир, земљорадник
Рајковић Љубо, земљорадник
Томић Марица, домаћица
Томић Живко, земљорадник
Тодоровић Радојица, земљорадник
Пижурица Никола, земљорадник
Шћепановић Крсто, земљорадник

Шећковић Радивоје, земљорадник
Шећковић Јелисав, официр
Вилотијевић Благота, земљорадник
Жижић Иво, земљорадник
Зарубица Милорад, студент
Зарубица Миливоје, земљорадник
Зарубица Урош, земљорадник
Зековић Радосав, земљорадник
Зековић Стеван, земљорадник
Зековић Милутин, земљорадник
Зековић Бранко, земљорадник
Зековић Никола, земљорадник
Хрибовшек Димитрије [32)]

– Из општине Плужине:

Бајагић Михајило, учитељ
Блечић Анђелко, земљорадник
Благојевић Тодор, земљорадник
Благојевић др Обрен, правник
Благојевић Солумија, домаћица
Благојевић Сида, домаћица
Богдановић Јагош, земљорадник
Цицмил Иван, земљорадник
Дурутовић Гојко, правник
Ђурковић Лука, земљорадник
Ђурковић Јагош, земљорадник
Јововић Милорад, земљорадник
Јововић Лука, земљорадник
Мићановић А. Вељко, земљорадник
Тасовац Милорад, ђак
Тадић Павле, земљорадник
Шипчић Љубо, земљорадник
Батуран Саво, земљорадник

---

32) Хрибовшек је Словенац, био је шифрант код четника на Жабљаку, а онда осумњичен, ухапшен и доведен у Колашин, а затим интерниран у Грчку.

– Списан жабљачких затворенина за које се не зна којој су општини припадали, а за поједине нема ни других података:

1. Ракочевић Ново, родом из неког села између Мојковца и Бијелог Поља. Био је веома интересантан сељак, који се храбро држао. Због своје изузетне сељачке интелигенције, четницима је у разговорима задавао доста муке. Одговарао им је без устручавања о њиховој издаји, служећи се изрекама из „Горског вијенца".

2. Вујаклија Здравко, родом из Србије. На Жабљаку су га осудили на смрт, заједно са његовим другом „Мујом" из 2. пролетерске бригаде. Када су их два четника повела на стријељање, молили су их да их пусте. Четници су условили пуштање тиме да се у току ноћи изгубе са територије Црне Горе, што су они и учинили, јер су били изведени на стријељање пред саму ноћ. Да би себе оправдали, четници су опалили неколико метака – да би се чуло како су их они тобоже стријељали. Не зна се ко су била ова два „џелата" који су тако хумано поступили. По завршетку рата, Лидија Ђерковић, некадашња затвореница овог затвора, срела се у Београду са Вујаклијом, који јој је ово испричао. По њеном сјећању, Вујаклија је тада живио негдје око Ваљева.

3. „Мујо", чијег се имена и презимена не сјећам, јер смо га сви тако звали. Био је заробљен заједно са осталих 7 бораца из 2. пролетерске бригаде. Колико се сјећам, био је родом из околине Фоче и није имао више од 15 до 16 година. Лијепо је пјевао севдалинке, па су га четници тјерали да им пјева, а онда би га добро истукли. Не знам да ли је преживио рат, а пуштен је са Вујаклијом.

4. У жабљачком затвору су се налазила још 2 борца из 2. пролетерске бригаде, који су се издајнички држали и пристали на сарадњу са четницима. Зато су били пуштени из затвора и ступили у четничке редове, гдје су остали све до априла 1943. године, када су ухваћени од стране партизана и стријељани. Њихових се имена и презимена не сјећам.

Готово сви затвореници који су дошли у колашински затвор претходно су прошли кроз затвор у Жабљаку, али их нијесам уносио у списак жабљачких затвореника – због тога да се исти другови не би налазили у два списка.

У списак стријељаних у Колашину није унесено неколико другова који су рођени на територији Шавничког среза, али су

као дјеца отишли у Санџак, где су им родитељи преселили. Знам да се неки од њих налазе у списковима бораца Бијелог Поља и других општина у Санџаку.

Напомена: Накнадно сам сазнао да је Вујаклија Здравко био поново ухваћен од стране четника и доведен у колашински затвор. Из Колашина је са групом затвореника 1943. године интерниран за Грчку, одакле се вратио крајем 1944. године.

„ПОЂОХ ЂЕ И СВИ ПОШТЕНИ“

Када сам почетком јула 1942. године доведен у жабљачки затвор, ту сам упознао многе људе које до тада нијесам познавао. Поред младих, у затвору је било и неколико старијих људи. Међу њима, посебно сам запазио Милића Јауковића, Миливоја Зарубицу, Милована Џаковића и Тодора Благојевића. То бијаху старији људи, ратници из балканских и I свјетског рата. Њихов однос према људима, а посебно држање према жандармима и пред четничким руководиоцима, био је изванредан. Били су то сељаци од угледа и људи са богатим животним искуством, који су знали у свакој ситуацији да се храбро и одлучно поставе према четницима. Нама младима, који смо васпитавани у духу поштења и патриотизма, то је веома импоновало. Из тога њиховог држања и односа према људима настало је наше велико поштовање према њима. Просто смо се угледали на њих, иако смо знали да они нијесу чланови Партије.

Једнога дана некако ненамјерно заподједох разговор са неколико комшија Миливоја Зарубице, који такође бијаху у затвору. Они ми, између осталог, испричаше да је Миливоје пред рат важио за једног од најбогатијих сељака под Дурмитором; да има сина Милорада, студента економије, који се налази у илегали; да је са породицом одступао са партизанима све до катуна села Пишча у Пиви. Када су се четници и овдје примакли, Миливоје је оставио својих око 300 оваца и јагњади и двадесетак грла говеди код брата, па се повукао са партизанима према Босни. Са њима је стигао у село Попов Мост, у долини Сутјеске, и одатле је враћен, као стар човјек, пошто не би издржао напоре који су стајали пред партизанима. Одатле, као што је познато, враћени су многи родољуби, међу које он наброји и Милића Јауковића, Јагоша Јовановића и Марка Савићевића.

Миливоје је са Сутјеске кренуо преко Пиве и стигао до села Пишча, у чијем катуну су му остали укућани, па је хтио да се некако неопажено прикључи њима. Међутим, ту га пресрете четничка засједа и ухвати негдје послије пола ноћи. Ујутру га поведу у штаб Дробњачког четничког батаљона који се налазио у селу. Кад га уведу у штаб, Миливоје им назове добројутро и поздрави стиснутом песницом. Они шесторица што бијаху скоче, али му нико ништа не одговори. Онда ће један од њих рећи: „Види ти њега како нас поздрави". Миливоје им каже: „Па шта се сад чудите, тако сте ме ви научили да поздрављам. Сви сте били у партизанима, а сад се правите невјешти. Ти си, Иване Ружићу, био партизански командант. А ти си, Марко Полексићу, као партизан бацао бомбу у Липову на кућу Сава Ч. Лазаревића. Ти си, попе Лопушина, носио добровољне прилоге партизанима када су се борили на Вратлу". Онда му Иван Ружић каже: „Ти си, Миливоје, ни вино ни вода. Ја сам свратио код твоје куће да те поставим за предсједника општине, а ти побјегао са комунистима. Зато сад одговарај". Миливоје му каже да нема право да виче на њега, јер је он био војник код његовог оца Арсенија и стрица Николе, који су га и као војника и као човјека поштовали. Тада Иван нареди да Миливоја спроведу у затвор на Жабљак, код васојевићких четника који га неће миловати, како му рекоше.

Нешто касније, у току рата, и сам ће ми све ово потврдити уз још више детаља. Између осталог ми исприча да су га на Пишчу питали колико је још остало партизана на Сутјесци. Он им одговори да не зна, али мисли да их има 8 до 10 хиљада.

О њему су касније васојевићки четници међусобно често разговарали, сазнавали појединости о његовом богатству и чудили се како је он могао отићи тако богат у партизане – опсењени четничком пропагандом да у партизане иду само „пропали ђаци", „пропали студенти" и „пропали службеници" и сеоска сиротиња „која хоће да се домогне богатства својих комшија". Онда није ни чудо што су се, поред свега што су сазнали о њему, потајно надали да ће он ипак једнога дана „увидјети своју заблуду" и да ће им се прикључити. Због тога га у Жабљаку и нијесу много малтретирали. Међутим, Миливоје је остао досљедан покрету за који се већ био опредијелио. Безрезервно је подржавао НОП. Зато су га и спровели са осталим затвореницима у Колашин, иако за њега није постојала ни једна конкретна оптужба.

Другог августа, рано ујутру, изведоше нас из затвора на Жабљаку и постројише. Један дио затвореника одмах повезаше, а оне лакше нам само прикључише и наредише покрет у правцу Сињавине. На том дугачком путу преко планине неколико пута даваше нам краћи одмор. Застадосмо у Округлици, у Јелића катуну, па онда у катуну Јанковића итд. На овом посљедњем одмаралишту задржасмо се мало дуже док четници ручаше. Нас теже затворенике затворише у шталу Божа Јанковића. И док су се они башкарили на ливади и тихом планинском повјетарцу, ми смо чекали у затвореној штали, уз сав смрад ђубрета који се шири на љетњој врућини.

Коначно, крећемо и одатле према Вратлу, и ту имамо посљедњи одмор прије доласка у Колашин. Тада настаде велико четничко веселье. Поче пуцњава из пушака, пушкомитраљези везу своју уобичајену пјесму, коју повремено прекидају експлозије италијанских ручних бомби. То четници најављују Колашину тријумфалан повратак са тобожњег уништења партизанских јединица. Нас осамдесетак, које воде, желе да представе као посљедње остатке партизана. Око нас се шепури обезбјеђење са својим старјешинама: капетанима Шошкићем, Зоњићем, Васовићем и поручником Ивановићем и Пајковићем, те осталом братијом чијих се имена не сјећам. Сиђосмо низ Вратло, а затим прођосмо Липово и појависмо се пред мостом на Тари. Кад прођосмо мост, дочека нас велика маса свијета и четника распоређених са обје стране пута од моста до затвора. Овдје су их дотјерали да нас грде и да виде „посљедње остатке партизана", како су они говорили. У маси свијета лако препознајемо лица партизанских породица – она нас гледају са сажаљењем, а у понеке жене види се и суза коју вјешто крије од четника. Четничке породице, напротив, ликују. Са масом се измијешали и четници, а наши пратиоци оптрчавају око нас. Добро пазе да неко из народа не би контактирао са нама.

У једном тренутку поред нас наиђе Милован Лабовић са још два официра. Злогласни тужилац им нешто прича о богатству Миливоја Зарубице, који је, ето, отишао у партизане. Кад приђе ближе Миливоју, мало застаде па га пита: „Како је, газда Миливоје?" А Миливоје, онако уморан од дугог пута и знојав од припеке августовскога сунца, одговори: „Видиш како сам, али се са тобом не бих мијењао". Лабовић се изненади, а она се два официра насмијаше.

Онда се један од њих окрену Лабовићу и рече: „Пусти га, видиш да му је доста овако старом". Они продужише даље, а нас неке жене и дјеца почеше да псују, пљују и да нас гађају балегама. Нама остаје као утјеха она понека суза у очима партизанских мајки. Тешко нам пада овакав дочек, али смо свјесни исправности своје борбе, и пролазимо уздигнуте главе. Чак им упутимо и по који презрив поглед или ироничан осмијех – да знају да се не кајемо. Готово се понашамо као да нас дочекују добродошлицом. То као да их још више љути, па вичу: „Смрт партизанима!"

Кад стигосмо у Колашин, нас Дурмиторце већином смјестише у велику каушу. Са нама је чика Миливоје, не одвајају га од нас „тешких криваца". Сви га поштујемо и цијенимо због његовог достојанственог држања. То поштовање према њему прихватише и они које затекосмо, иако га нијесу познавали до тада.

Самоиницијативно изабрасмо Млађена Кнежевића, професора, да нас пред четницима колективно заступа. Он неће да буде сам, па му као испомоћ додијелисмо два угледна човјека – Тодора Благојевића и Миливоја Зарубицу.

Први дан у новој средини обично није пријатан, а поготово кад си у затвору. Упознајемо се са старим затвореницима и настојимо да бар нешто докучимо од онога што нас овдје очекује. Али не слути ништа на добро. Изгледа нам све као и оно на Жабљаку. Ипак се у суштини сви слажемо да ће нас овдје још мање штедјети него у Жабљаку, и да ће се политика стријељања недужних људи немилосрдно наставити.

У затворском режиму предвиђена је получасовна шетња у кругу затвора. Иако је забрањено окупљање у групе, ипак настојимо да се међусобно упознајемо и размијењамо мишљења и евентуалне информације. Тај излазак у круг из мемљивих и загушљивих кауша пуно нам значи. Бар се мало надишемо чистог ваздуха. Некако нас тај излазак мало развесели, па се осјећамо боље.

Један такав излазак посебно ми је остао у сјећању. Пустише нас у круг негдје око десет часова прије подне. Августовско сунце, иако врело, као да нас милује. У шетњи разговарамо са дру-

говима из других кауша, јер је то једина прлика да се видимо са њима. Занесени тим разговорима, и не примијетисмо како се стражари одједном почеше мувати по кругу. Склањају неке предмете растурене у угловима. Неки утрчаше у кауше да провјере јесу ли сви изишли напоље. Понеког заосталог брже–боље истјерују у круг. Потом се сви искупише пред стражаром и почеше да затежу каишеве и упртаче. Неки се окитили реденицима, фишеклијама и ножевима. Виси и понека бомба. Када извршише сопствену смотру, наредише „збор" и показаше мјесто за постројавање. Одмах поче постројавање. Стојимо у два реда, један другом тачно у потиљак, како је то уобичајено у војничком строју. Стражари ужурбано трче око строја и гурају оне који нијесу добро стали. Командир страже Илинчић стао на чело и равна строј, а остали му помажу. Они њихови фишектари и ножеви бљеште на сунцу и као да опомињу да будемо мирни. Обукли испеглану одјећу, браде зачешљали, а кокарде усијали пијеском те на сваки покрет бацају одсјај около.

По свему томе закључујемо да нам неко долази у „посјету". Није нам још речено ко ће то бити, али ми нагађамо, на основу ранијег искуства, да би то могао бити Павле Ђуришић или неко од осталих „достојанственика". Можда и Дража Михаиловић, о чијем се боравку у тим крајевима говоркало. Ипак, највише вјерујемо да ће то бити Павле, чије смо доласке по злу запамтили још док смо били на Жабљаку. Дошао би са својом свитом џелата и предсједником суда, осмотрио затворенике, на неке се извикао, а другима припријетио смртном казном, коју би предсједник суда убрзо послије тога и реализовао у виду пресуде. Пошто је сваки његов долазак најављивао и одлазак некога на губилиште, очекујемо то и овог пута. Истина, не знамо ко би тај сада могао бити, али се присјећамо оних пријетњи „великога војводе" и пресуда Марка Миловића, предсједника суда, које су биле само форма и „озакоњење" Павлове одлуке. Тако су они судили, тако су многе родољубе, чланове Партије и СКОЈ-а послали на губилишта од Жабљака до Брезе крај Колашина.

У једном тренутку, огласи се звоно на затворској капији. Отворише се врата и на њима се појави, сав зарастао у косу и браду, Павле Ђуришић. За њим улијеђу, један за другим, брадати џелати из његове Пратеће чете. Командир му рапортира колико нас има у строју.

Послије тога, Павле поче да обилази строј обесправљених људи. Једни чекају прва саслушања, други издржавају дугогодишњу робију, а трећи чекају смрт у оковима. Почела је „смотра" са десног крила. Иду од једног до другог. Некога „војвода" само осмотри, на некога подвикне, неког опсује, али се не задржава дуго. Ипак је највише оних са којима измијени по неколико ријечи. Велики број затвореника већ познаје из ранијих сусрета, а непознате му представљају понизне скутоноше и чланови суда. Павле је просто алергичан на затворенике који не показују страх пред њим. Зато такве највише псује, виче и пријети.

Наилази на темпераментног и одважног правника Јагоша Ракочевића. Одмах, без икаквог увода, поче да га вријеђа, али му ни Јагош не остаје дужан, иако се не служи баналним ријечима као Павле. Што Павле више викне – Јагош се више испрси, подигне главу и повиси тон. Кад неку ријеч хоће да нагласи, тресне оковима на обје ноге. Кад звекну Јагошеви окови, сви оковани, као по некој команди, помјере ноге па се звекет њихових окова слије у један од кога се више ријечи не чују. Незаинтересовани шерет би рекао да то „свира" какав ланчани оркестар у коме је главни диригент Јагош Ракочевић. Кад се звекет окова мало стиша, командир дрекну: „Не мрдај!". А онда, као да се и сам уплаши својих ријечи пред „војводом", заћута. Тек послије тога разговор се некако настави, и Павле крену даље. Још неколико затвореника пропита, готово ради реда тек, и убрзано иде према зачељу.

Негдје на пола пута заустави се пред старим Миливојем Зарубицом. Мало га осмотри, а онда каже: „Чича Миливоје, шта теби би да одеш са овим убицама. Ти си угледан домаћин и богат човјек, знаш ли ти куд си кренуо!" Миливоје, пошто се мало понамјести, испрси се, подиже главу и погледа Павла право у очи, и рече: „Господине војвода, ја пођог ђе и сви поштени људи иду".

Сви се претворисмо у ухо. Очекујемо муњевиту реакцију, на какву смо већ навикли у сличним ситуацијама. Међутим, ништа од тога – Павле мало застаде, као да се премишља шта да уради, а онда се окрену и пође према капији. Остала булумента крену одмах за њиме.

Тако се заврши ова „војводина“ неславна „посјета“ затвореницима. Стражари, као разочарани њоме, брже–боље нас натјераше у затвор.

ДЈЕЧИЈИ ПЛАЧ

Нас око 25 Пивљана, повезане конопцима различите дебљине и дужине, и уз јако обезбјеђење, четници доведоше на Жабљак 1. јула. Стигосмо при крају дана – сунце се бјеше већ заклонило иза висова Дурмитора. Зауставише нас на путу испод једног узвишења на коме се види гробље. Ту се задржасмо десетак минута, а онда кренусмо даље. Сазнаше да је затвор у Жабљаку пун, па нас одведоше у село Ковачку Долину. Смјестише нас у једну шталу, у којој бијаху дебеле наслаге овчијег ђубрета. У штали остасмо неколико дана, а онда нас вратише у Жабљак. По љетњој жези улазимо у спаљену варошицу. Окрећем се и гледам гдје ћу видјети велики и тврди затвор. Јер, читајући народне пјесме у којима се описује тамновање хајдука, затвор сам таквим замишљао.(До тада затвор никад нијесам видио; штавише, нијесам ни знао гдје су постојали затвори у Црној Гори, а наивно сам мислио да и код четника затвор мора бити организован као у некој држави.)

Изненада се зачу четничка команда да станемо. Погледах около и угледах испред нас шталу пред којом смо се и зауставили. Бијаше нешто већа од оне у Ковачкој Долини. Око нас се убрзо окупи још десетак четника, да нас осмотре и почасте називом „Мошина копилад". Ми се правимо да не чујемо. Убрзо се отворише врата и паде наређење да улазимо у шталу. Тек тада схватих окрутну стварност: затвора нема, већ обичне штале претварају у затворе!

Улазимо, али ништа не видимо, јер је у штали мрачно, а са јаког сунца вид се иначе споро привикава на мрак. Онако насумце гурамо један другога напријед. Четници нас пожурују и вичу на нас, а ми никако да се снађемо у мраку. Чујемо гласове људи који ту бијаху већ од раније. Они се интересују одакле долазимо.

У тој гужви, одједанпут се огласи дјечији плач! Још не схватам да би тај плач могао бити из затвора, па погледах према улазу, да видим коме је то дошла жена с дјететом. Тек кад су се очи некако почеле адаптирати на полумрачну просторију, крај јасала назирем жену са дјететом у наручју – настоји да дијете некако умири. Крај ње стоји дјевојчица од око три године, и сама се трудећи да умири ту бебу.

Тај призор ме просто збунио. Остадох на истом мјесту, гледајући у њих и заборављајући да треба да продужим даље. Стајао сам тако у мјесту све док ме неко не додирну и рече: „Склони се с пута да прођем!" Пропустих тога човјека, и тек тада се сјетих да и сам треба да се смјестим. Погледах около и спазих Милорада Тасовца како се спушта на земљу негдје на средини штале. Приђох му и сједох крај њега. (Ми смо стари другари и пријатељи, и за све вријеме тамновања, до бјежања са Краљских Бара, нећемо се раздвајати). И даље гледам ону жену са дјецом и некако ме хвата туга, а ништа не могу да им помогнем. Желим да сазнам нешто више о њима, али не знам коме бих се обратио. Од овдашњих затвореника никог не познајем, први пут видим те људе. (Касније ће се показати да сам за појединце чуо, али их нијесам познавао). Тек послије неколико сати почех разговор са првим комшијом. Он се интересује одакле смо доведени и зашто. А ја се, опет, интересујем за њих. Прво ми рече да се налазимо у штали трговца Рада Шаровића. Затвореници су, углавном, сви из дурмиторскога краја: Језера, Шаранаца, Успона, Дробњака, а сад, ето, пристигосмо и ми – Пивљани.

За ону жену са дјецом рече ми да се зове Лидија Ђерковић,*) да је рођена Београђанка и да је поријеклом Рускиња. Удата је за студента и познатог борца из овога краја Милоша Ђерковића. Он је још за вријеме бивше краљевине више пута хапшен и прогањан у родни крај, што му је онемогућавало редовно студирање. Објасни ми да је Милош Ђерковић одступио у Босну, са Четвртом

*) Лидија је у ствари рођена у Украјини, у породици Милош, чији су се преци доселили из села Мојдежа, крај Херцег–Новог. Породица је задржала презиме и она је са родитељима дошла у Београд послије првог свјетског рата, односно послије револуције у Русији.

црногорском бригадом, а његову жену са дјецом ухватили су четници Љуба Миниће у селу Црна Гора, у Пиви, приликом повлачења за нашим јединицама.

У тим тешким данима људи су некако блиски једни другима. Много брже се спријатеље него у нормалним приликама. Зближава их и уједињује борба за опстанак. Зато се брзо упознајемо и још брже стичемо повјерење један у другога. Истина, постоји опасност да налетиш на неког провокатора, па борба за живот обавезује сваког од нас да свом другу и сапатнику, па макар се и мало познавали, укаже на могућу опасност. Тих дана су се у затвору нашла два–три провокатора, али је сваки нови затвореник за њих сазнао након цигла два или три сата. Другови су благовремено обавијестили, да неко не би насио провокаторима. Тако су те издајице убрзо бојкотоване. Касније су их четници пустили из затвора као некорисне, јер смо их отворено називали издајницима.

Вријеме полако одмиче, а ја сваки дан стичем нова познанства и пријатељства. Та пријатељства, створена у тим тешким данима, остала су до данас. Другови ми причају о мученьима која врше четнички батинаши над недужним људима и женама. Упознају ме са понашањем појединих стражара и држањем затвореника. Тих дана започеше и прва суђења. Неколико затвореника осудише на смрт и стријељаше. О њима затвореници говоре с поносом. Истичу њихову храброст и поносно одлажење на стрелиште, са пјесмом и поклицима Комунистичкој партији. И мени импонује њихова храброст, иако их не познајем. Моје је интересовање велико и свакодневно, па се понекад толико занесем да и заборавим на услове живота који су веома тешки. Једино ме понекад нешто пресијече у стомаку, јер је исхрана ужасно слаба, а од својих немам никога у близини који би ми могао дотурити нешто хране. Ипак, некако се привикавам на све, па и на мишеве који претрчавају тамо и овамо. Црви су некако незгоднији, они падају с тавана, па понекад и за врат, што ме узнемирава. Све се то некако подноси, али никако да се навикнемо на смрад од кожа које се на тавану суше. То нас ужасно гуши.

Старији затвореници ми причају и о језивим призорима мучења. Она се из дана у дан понављају. Већ сам и сам видио неколицину другова који су са „саслушања“ дошли премлаћени. Упр-

кос свему, не напушта ме мисао о оној жени са дјецом, коју четници повремено воде на саслушање. Тамо одлази са бебом на рукама, а кћеркицу води поред себе. Дјевојчица је слатка и умиљата. Сви смо је некако завољели. Једнога дана стражари, кад је поведоше на саслушање, не дозволише јој да понесе дјецу. Дјеца остадоше код тетке, Јелене, која ће неколико дана касније бити стријељана. Кад Лидију одведоше саму, помислисмо на оно најгоре. Она, при поласку, изљуби своје малишане, али не пусти ни сузу. Јуначки се држи, још једном се окрену са врата и махну нам у знак поздрава. Сви са нестрпљењем очекујемо да сазнамо шта ће се са њом догодити. Прођоше два–три сата док је угледасмо на вратима. Стражар је грубо гурну унутра. Њен долазак нас опет обрадова. Међутим, кад боље загледасмо, видјесмо јој модрице по лицу. Закључујемо да су је тукли. Кад изљуби малишане, сједе и исприча нам како су је тукли. Спасао је, каже, наилазак неког официра, који је ипак имао нечег људског у себи, па је батинашима подвикнуо да је не туку.

Касније су је више пута водили на саслушање, али јој нијесу забрањивали да води дјецу. А послије је више нијесу ни тукли.

Мало даље од Лидије бијаше се смјестио Војин Тончић из села Црна Гора. Бијаше нешто стално забринут и потиштен. Једнога дана га одведоше на саслушање и вратише изубијаног. Стропошта се на своје мјесто и ником ништа не говори. Непримијећено је извадио из капута сакривен мали перорез и њим се убо по сред срца! Одједном се испод њега појави локва крви, а он, згрчен, поче да стење. Мала Радмила, видећи крв, пита мајку шта је то и заобилази да не стане на њу. Ми зовемо стражаре, а они вичу на нас да се не деремо. Лидија притрча вратима и викну: „Шта се правите луди, срам вас било! Видите ли да се због ваших батина човјек уби, пред малом дјецом". Коначно, четници се смиловаше и уђоше унутра. Уз помоћ затвореника, Тончића изнесоше пред врата. Он им се истрже и поче да трчи, али убрзо паде. Очито, није желио да га спасавају. Одатле га четници однијеше даље, али он већ бијаше ван свијести. Убрзо је издахнуо. Тако се ова трагедија одиграла на очиглед свих нас, па и мале Радмиле која, срећом, још није била свјесна онога што се догодило.

Сваки дан боравка у овој стаји, сада препуној партизанских бораца и њихових породица, доносио ми је нова познанства и

нова сазнања. Тако једнога дана започех разговор са једним другом који ми поче причати о Лидији. Преко њега дођох у контакт и с њом. Чим смо почели разговор, одмах ме освојила лијепим, течним причањем. Најприје нам је причала о томе како је полиција у Београду прогонила њу и њеног мужа, затим, о демонстрацијама 27. марта, бомбардовању Београда и другом. Укратко нам описа тежак пут са малом Радом од Београда до Жабљака, када возови готово и нијесу саобраћали, па су се сналазили како су знали и умјели, да би коначно, послије десетак дана налора, стигли на Жабљак.

По доласку на Жабљак одмах су је укључили у активан рад. За вријеме партизанске власти у овом крају обављала је разне послове, иако је била пред порођајем. Приликом одступања наших јединица за Босну, јуна 1942. године, кренула је и она са дјецом. Са Жабљака је ишла на коњу до села Црна Гора у Пиви. Ту је затекла Радоја Дакића, тадашњег секретара ПК КПЈ за Црну Гору, који се спремао да у Горњем Селу одржи конференцију на коју је позвао и њу. Послије конференције договорили су се да она преноћи ту а Дакић у Доњем Селу, с тим да она сјутрадан ујутру туда наиђе и да заједно крену за Недајно. Међутим, одмах по њеном растанку са Радојем Дакићем наишла је партизанска болница и затражила да јој да коња. Учинила је то одмах, рачунајући да ће се некако снаћи. Кад је ујутру требало кренути, пошто одборник још није био нашао другог коња, Марко Тончић јој је уступио свога, а као водича дао јој петнаестогодишњег сина, који је требало да је испрати до Недајног и да врати коња. Кад су сишли у Доње Село, гдје је требало да се нађе са Радојем Дакићем, сустигли су их четници и припуцали. Она се брже–боље бацила са коња на земљу, да се заклони са дјецом, а дјечак је побјегао са коњем. Лидија је покушала да се са дјецом спусти у кањон Сушице, али су је четници сустигли и ухватили.

Чим су је ухватили, одвели су је код Љуба Минића. Он је у том моменту саслушавао већу групу сељака и стално их псовао. Кад су довели Лидију, Минић је привремено оставио сељаке и окрене се к њој. И почео да је псује и назива курвом. Она му веома храбро и одважно почне оштро одговарати, називајући га издајником и слугом окупатора. Такво њено држање окуражи и сељаке, па се почеше бунити што их малтретирају ни криве ни дужне. Љубо се тако нађе у недоумици, јер није очекивао такав отпор једне младе жене.

Видећи да је ни пријетњама ни псовкама не може умирити, одлучи да је удаље. Одведоше је педесетак метара даље, код друге групе четника. Приђе јој један официр и без псовке започе разговор. „Објашњава", најприје, како је он патриота који се бори за краља и отаџбину. За партизане каже да су „банда сиромаха" која хоће да опљачка и уништи народ. Њих воде „пропали студенти и ђаци" и „понеки покварени интелектуалац". С њима иде само сеоска сиротиња која би хтјела да се домогне имања богатих сељака. Не могавши више да слуша, Лидија га прекине ријечима: „Како Вас није срамота да као официр тако говорите и лажете поштени народ? Ви сте најобичнији издајници и слуге окупатора. Народ је одвајао од уста за Ваше школовање да бисте бранили ову земљу, а Ви сте је издали. Данас тај народ убијате окупаторским оружјем. Палите му куће, пљачкате и чините разне злочине, које ни Турци нијесу чинили".

Чувши ову тираду, официр одједном умукну и удаљи се. Онда јој приђе један обичан четник и рече јој: „Видите, госпођо, Ви све нас називате буржоазијом и капиталистима, а ја сам био сиромах и служио сам код богатијих сељака. Тако сам, служећи друге, зарадио и купио једнога коња. С њим сам киријао и зарадио другог. Онда сам се оженио, али сам наставио да тим коњима превозим људима робу и тако сам издржавао своју породицу. Па зар сам ја сада капиталиста и буржуј?" Лидија га сажаљиво погледа, па му каже: „Какав сте ми Ви јадни капиталиста? Ви сте само трећи коњ кога користе ови издајници". Четник, изненађен одговором, само се зацрвени и удаљи, а његова се дружина почне смијати. Прозваше га „коњем" и тако су га звали све док су тамо били.

У селу Црна Гора Лидија је остала још два дана. Ту ју је саслушаво неки четнички старјешина, кога су звали „Чича". Потом су је спровели у затвор на Жабљаку. Кад је стигла у Жабљак, малу Радмилу пошаље код дједа Јована и баке, да је не би водила у затвор, а Мишка понесе са собом. Међутим, Радмила је код дједа и бабе туговала за мајком и није хтјела да једе. Зато су је морали довести у затвор, код маме, а свакодневно су им доносили по лонац млијека.

И поред ванредно тешких услова, Лидија је у затвору некако увијек била весела и храбра. И не само то: храбрила је и друге.

У разговору са четницима била је веома одлучна. Својим умијећем од њих је често знала да направи незналице и праве будале. Знала је да их „убиједи" да нека пјесма није комунистичка него да су је за вријеме старе Југославије пјевали и официри. Они би јој повјеровали. Ми смо се томе од срца смијали. Зато нам је сваким даном постајала све дража. Показивала је и друге људске особине. Покушавала је да заштити свакога колико је могла и умјела, а умјела је много више него ми сељаци. Ево само једног примјера. У затвору се налазио један заробљени партизан из Друге пролетерске бригаде. Био је Муслиман, из неког села у околини Фоче. Знао је да лијепо пјева севдалинке. Четници би га често позивали да их забавља пјесмом, а онда би га добро истукли и вратили у затвор. Једнога дана дође неки од четника да га води да им пјева, а он бијаше легао близу колијевке. Лидија га заклони, па каже оном четнику да „Мујо", како смо га звали, није ту – одвели су га стражари на рад. Овај се четник врати, мислећи да му је Лидија рекла истину. Тако наш „Мујо" овога пута прође без батина.

И поред свакодневних батинања и стријељања, у затвору је владао висок морал. Готово сви смо некако били весели. Често би се чула и тиха партизанска пјесма. Нарочито увече, кад у затвор стигну и они који су у току дана били на раду. Пошто би нам „поднијели извјештај" о спољним збивањима и сазнањима до којих су дошли, настала би нека врста „веселе вечери".

Обично би први почео Живко Мијатовић, борац Друге пролетерске бригаде, кога су четници заробили са још пет другова. Чуо би се његов дивни и весели глас у улози конферансијеа. Најприје би најавио „вијести" и укратко испричао оно што се тога дана сазнало. Онда би најавио хор дурмиторских дјевојака, који би отпјевао пјесму о Синьавини. Када се и то заврши, најавио би малог „Муја" са пјесмом „Вјетар ружу низ поље тјераше". Затим би најавио себе и отпјевао пјесму „Ој Мораво". Ново Ракочевић рецитовао је стихове из Горског вијенца о издаји великаша. Лидија би нам отпјевала сибирску пјесму „Чупчик". Учитељ, Радоман Пајевић би нам одрецитовао пјесму „Кнежева вечера". Овај програм се повремено мијењао, али и често понављао, јер нијесмо баш били толико спремни да би сваки пут приказали нешто ново.

Послије те мале разоноде расположење код људи је бивало много боље. Свеједно што се очекују нова погубљења, ми им све више прносимо. То је четнике веома љутило, јер су очекивали да ћемо клонути, а то нијесу доживјели.

Ово је само мали исјечак из онога што се међу нама увече дешавало. Данас би се тешко могло све реконструисати. Наравно, све ово није ишло тако глатко како изгледа када се прича. Кад би четници чули неку партизанску пјесму, одмах би почели да вичу и псују. Дешавало се да некога истуку да би открио пјевача, али је таквих било мало. Сви би одговарали да се у мраку није могло видјети ко пјева. Ипак, након извјесног времена, појавила су се два слабића, који су почели да нас шпијунирају. Ми смо их одмах открили. Запријетили смо им да ћемо их одмах задавити, ако понове своју прљаву работу. Стражарима смо јавно саопштили да знамо за њих и да их воде између нас. Кад су четници увидјели да им ови више не могу користити, одмах су их пустили, али су они остали са четницима све до доласка партизана, када су, априла 1943. год., ухваћени и стријељани.

Сјећајући се ових тешких и тужних дана, које човјек ником, па ни непријатељу, не би пожелио, морам рећи да је то било нешто што се само у револуцији може доживјети. Ти доживљаји су незаборавни. И данас би човјек могао само да пожели да се такви односи развијају међу људима. Ево о чему се ради. Другарство је у то вријеме било на првоме мјесту. Свако је за свакога бринуо и био спреман, иако смо се мало познавали, да се, ако треба, жртвује. Свеједно је било одакле је ко, само ако је чврст припадник нашега покрета. Храброст и неустрашивост су сједињавале људе. Страх пред очекиваном смрти и мучењима није их могао поколебати. Солидарност са другом и сапатником, у болу и гладовању, била је свестрана. Свако је свакоме помагао оним што је имао и колико је могао. Јединство у одбрани својих идеала и идеала свога покрета, за које су и кренули у борбу, било је величанствено. И овдје су се људи борили против сваке издаје и сваког појединца који наноси бол и тугу њиховим друговима. Такво јединство може се остварити, вјероватно, само у борби за голи живот и у одбрани људског поноса и достојанства.

Огромну већину затвореника чинили су сељаци оскудног знања и образовања и неизграђеног рјечника. Зато није ни чудно што нас је Лидија тако одушевљавала својом интелигенцијом и рјечитошћу. У дијалозима са четницима, тим примитивним мучитељима, била је изванредна. Својом рјечитошћу и знањем просто их је збуњивала. Кад почну да дијеле псовке и друге погрде, Лидија их прво мирно слуша, а онда им без великог узбуђења узвраћа. Када би им све скресала у лице, многи су се, иако су били бестидни, осјећали нелагодно. Имао сам утисак да су је веома мрзјели, али и цијенили и поштовали. То су чинили силом прилика, не знајући како да се одбране од њене истине.

Од почетних псовки, када су је називали „Мошовка" а њену дјецу „Мошина копилад", убрзо су одустајали, јер су добијали одговоре којима се нијесу знали супротставити. Касније би се тим погрдама послужио само неки нови, који Лидију није познавао.

За све вријеме њеног боравка у затвору, свекар јој Јован и свекрва долазили су и доносили по лонац млијека да прехране дјецу. Они су то радили и поред свакодневних малтретирања и псовки, па и покоје батине. А Лидија је то млијеко, намијењено дјеци и њој, често дијелила и другим затвореницима, а посебно онима који су били претучени и друго нијесу могли ни да једу. Одвајала је од својих уста и уста своје малољетне дјеце, да би помогла онима којима је било најтеже. Тиме је доказивала своју хуманост и солидарност са сваким који се нашао у још већој невољи. Такав њен однос према затвореницима и уопште њено држање све више су нас одушевљавали. Њене ведре, а често и духовите ријечи, подстицале су нас да издржимо све муке и патње. Посебно нам је импоновало њено достојанствено држање пред четницима и интелигенција којом их је доводила до бијеса, јер се од њених ријечи често нијесу знали бранити.

Послије око два мјесеца проведена у затвору, Лидију изненада пустише. Тек послије рата сазнаћу да је из затвора пуштена помоћу мита. Њен свекар Јован Ђерковић, стари ратник и доста имућан човјек за оне прилике, сачувао је био нешто златника – ко зна од када и од кога их је био наслиједио. Како се они у нашим крајевима троше само за спас живота, стари Јован их је дао за спас

снахе и унучади. Учинио је то преко познатог коцкара Момчила Џаковића, и тако их спасао од даљњих страдања, а вјероватно и од смрти. Колико је старина био срећан када је Лидија са дјецом дошла кући, свједочи и овај примјер. Чим су је угледали да иде кући са дјецом, комшије су крадимице пожуриле да се што прије сретну са њом. Не могавши сакрити своју радост и поносећи се снахом, стари Јован је узвикнуо: „Људи! Видите ли какву храбру и паметну снаху имам? Она је надмудрила и надговорила и онаквог фишкала какав је Љубо Миниић". Јован је овдје алудирао на онај њен сусрет са Миниићем када су је ухватили. На жалост, Јован неће доживјети завршетак рата да види преживјеле синове и снаху као побједнике, и да се радује слободи коју је изнад свега желио. У петој непријатељској офанзиви Нијемци су га убили, а мјесто његове погибије никад није откривено. Узалуд су синови тражили његове кости.

Данас, послије пуних четрдесет година од рата, Лидија са поносом и поштовањем говори о своме свекру, свекрви и осталим члановима породице, који су је веома цијенили и поштовали. Посебно поштује Јована, који је прво откупио њу са дјецом, а тек касније рођеног сина Милисава. Кад данас човјек размишља о свему овоме, може са поносом да се диви величини људскога духа, поштењу и великом карактеру ових горштака, мада се у овим крајевима одувијек и изнад свега цијенило чојство и достојанство. Себичност, чак ни у најтежим приликама, није била карактеристика ових горштака.

Оваквих људи било је доста и у затвору, а такви су много допринијели стабилности и одважности наше омладине. Од њих су млади учили основне норме човјечности и поштења, јер су им служили за узор. Свој патриотизам су тако преносили свакодневно на младе. Иако се неки због поодмаклих година нијесу могли борити са пушком у руци, њихов допринос развоју народноослободилачког покрета у овим крајевима ипак је огроман. Хвала им на свему томе.

ЧЕТНИЧКА ХАПШЕЊА У РОВЦИМА

Као што је познато, послије оних у Краљским Барама и Лубницама, неуспјеси су се наставили и завршили повлачењем партизана за Босну. То су били веома тешки тренуци и неописиво тежак период за све припаднике и пријатеље НОП-а.

Четници и италијански окупатори су са јаком пропагандном машином водили жестоку офанзиву и на том пољу. „Партизани су уништени", „Посљедњи остаци комунистичких банди су у распадању", итд., итд.

Четници су у прољеће 1942. године овладали тереном и успоставили своју власт. Позната су тадашња оргијања и четничка славља. Партизанске породице и присталице постају предмет свакодневног понижавања и злостављања. У тим првим данима изгубљене су све везе. Један број другова одступио је за Босну, други дио се пријавио и четници су их позатварали. Требало се самоиницијативно снаћи и одлучити шта да се ради у насталој ситуацији.

У договору са Златијом Драшковић, одлучили смо да учинимо све што је могуће да одане младиће и дјевојке не упустимо да постану плијен непријатељске пропаганде. Стечено искуство у илегалном раду скојевске организације сад нам је добро послужило за рад у условима под четничком влашћу. Прво смо пошли на повезивање оних за које смо сигурно знали да су стопроцентно одани НОП-у. Повезивали смо их у групице, често и на братственичкој основи. Одржавали смо састанке, прикривајући се разноврсним формама: сеоске мобе, доношење сијена и листа, вечерњи сједници, играње прстена и томе слично. На оваквим

састанцима преносили смо најновије вијести о развоју борби у Босни и на Источном фронту, о четничким недјелима, и тако даље. Овакав легалан рад одвијао се тако рећи свакодневно, и то пред носом четника и штаба четничког батаљона. Они су подозријевали да се нешто ради, али нијесу успијевали ући у траг. Створена је врло дисциплинована организација, гдје је важило правило: – ради поштено и одано; извршавај посао који си добио и не интересуј се откуда долазе задаци; не распитуј се ко је још укључен у посао, итд., јер то налажу услови илегалног рада.

У другим селима такође су постојале групе младића и дјевојака које су радиле (нека мање а нека више) за циљеве НОП-а, али већина вељодубочке омладине није знала за те групе. У Лијешњу: Станка Радуловић и породица Радисава Радуловића, Вук Ђедовић, породица Мирка Видакова Јанковића, Петра Мушикина Булатовића и други; у Церовици: Милорад Јовов Булатовић и група са њиме; Муса, Драго и Милинко Шћепановић у Међуријечју; група у Мртвом Дубоком и Граници, групе у Влаховићима и Сретешкој Гори дјеловале су, мада у то вријеме доста неповезано.

У међувремену стигли су и другови позадинци који су из оперативних јединица враћени у позадину на илегални рад. Брзо су успјели да успоставе везе и да се политички рад на сузбијању непријатељске пропаганде, колико су то дозвољавале тадашње прилике, оживи. Услови за илегалце постали су веома тешки. Честе потјере и претраживање терена приморали су и ровачке илегалце да се склоне у зимовник, а везе са њима су одржаване. Мора се рећи да су у Ровцима у то вријеме прилике ипак биле далеко боље него што су биле у осталим општинама сјеверне Црне Горе. Истовремено су успостављене везе и са илегалцима у Жупи Никшићкој, преко породице Божа и Радована Головића. Преко те везе ја сам се у јесен 1942. г. повезао са групом Окружног комитета КПЈ за Никшић која се спремала да оде у Босну и прикључи се јединицама. Са њима сам пошао, али смо се морали крајем новембра вратити, јер нас је снијег пресјекао и нијесмо могли проћи, па смо се сви вратили на своје терене.

Успостављањем везе са илегалцима, поред упутстава о раду, добили смо и одговарајући пропагандни материјал. Велики

значај у том материјалу имале су одлуке Врховног штаба о формирању Друге пролетерске бригаде, Треће санџачке, Четврте и Пете црногорске, и текст говора који је друг Тито одржао пред стројем Четврте црногорске ударне бригаде 19. 06. 1942. г. Овај материјал послужио нам је као путоказ и стигао је у прави час. Пошто смо имали писаћу машину, ми смо у кући Милоша и Ђорђија Пижурице умножавали овај материјал и радио-вијести и дотурали га другим групама. У Титовом говору Четвртој бригади дата је јасна перспектива даље борбе. „Ја вас увјеравам да наши непријатељи у Црној Гори неће дуго ликовати. Црногорци ће остати досљедни својим слободарским традицијама, а и ви сами сте се одвојили од Црне Горе с вјером да ћете се у њу вратити као ослободиоци...", рекао је тада Тито. Ово је било упутство, које смо прихватили као највећу светињу.

Организацију смо сада проширили на тај начин што смо сигурним и потпуно оданим прикључили и оне који су били на нашој страни, али су се плашили репресалија. Сада смо имали и јаке адуте у чињеници да је за кратко вријеме формирано пет ударних бригада, и то у вријеме када су окупатори и издајници на сва звона трубили о „потпуном уништењу и истребљењу комунистичких снага". То је дало размаха и ширењу нашег утицаја у селу. Поред омладине, радом су обухватани и старији: Вуковићи – Војислав, Богдан и Радуле, читаво братство Радовића, Јањушевића, породица Сима, Милоша и Теодора Пижурице, Милинка и Миливоја Драшковића и других – да их све не набрајам. Код три четвртине становништва села били смо слободни разговарати о партизанима и циљевима наше борбе, сузбијајући на тај начин утицај непријатељске пропаганде. О резултатима таквог рада свједочи и податак да је Ровачки четнички батаљон, приликом операција у Босни у Четвртој непријатељској офанзиви, захваљујући раду наших људи који су били у четничким редовима, листом напустио положаје и вратио се у Ровца, остављајући своју команду на цједилу. Такав став Ровачког четничког батаљона дјеловао је као зараза и на остале четничке снаге, а то је резултат наше пропаганде не само у Вељем Дубоком већ и у осталим селима у Ровцима, гдје су дјеловали другови позадинци.

На честим састанцима које смо одржавали или као сједнике, или мобе, и слично, поред упознавања са нашим пропа-

гандним материјалима, одређивали смо и практичне задатке. Дјевојке су биле задужене да плету чарапе, рукавице, фањеле и слично, као и да сакупљају намирнице, које ће се дотурати илегалцима. Мушкарци су учествовали у сакупљању хране, а и у прикупљању оружја и муниције.

За дочек Нове (1943) године одлучили смо се да се окупимо у већем броју. Одабрали смо кућу Милоша и Ђорђија Пижурице као најподеснију, који су нам били веома одани. Њихова кућа је била у непосредној близини куће четничког команданта Вука Бећковића, у којој су четници такође дочекивали Нову годину. Кућу Милошеву, а уз њу је и кућа Сима Пижурице, одабрали смо зато што је била мало скрајнута од пута, што се четници нијесу радо одлучивали на јавну контролу њихових кућа, а и због околности да је четничка прослава била у непосредној близини, па је нормално претпоставити да у њиховој близини нећемо и ми организовати нашу прославу.

У Милошеву кућу дошли смо споредним путељцима, да бисмо избјегли подозрење. Окупило се пуно младежи. Било је и старијих. Било је то велико славље. Пјевале су се партизанске пјесме, узвикивале пароле, било је и прегледа политичке ситуације у свијету и код нас. С времена на вријеме излазили смо у обилазак куће ради предострожности да нас ко не уходи. Домаћин куће често нас је упозоравао да не говоримо исувише гласно, а посебно када су узвикиване пароле, као поздрави пролетерским бригадама, Црвеној армији, СКОЈ-у и Партији. Пароле и пјесме против четника и њихове срамне улоге, пароле против фашизма и тираније, одјекивале су читаве ноћи у кући Милоша Пижурице. Колико је познато, јединствен је случај у читавој Црној Гори такав новогодишњи дочек, веома масован и за шире подручје, а не само за једно забачено планинско село.

Рајко Радовић ме је питао да ли да истакну пароле на раскршћима и на школи. Категорички сам се супротставио и рекао да то не смију учинити, јер би имало лоше посљедице. Прије зоре разишли смо се кућама. Рајко Радовић, Милован–Мишо Вуковић и Благоје Јањушевић, у жељи да још жешће исполе пркос четницима и да им кажу у лице да ми живимо и радимо, истакли су пароле на

згради школе и на неким раскршћима. Пароле су гласиле: „Доле слуге окупатора четници!“ „Живјели партизани!“ и друге.

Откривање и хапшење

У кући Јола Драшковића разговарао сам са Златијом о тек завршеном дочеку Нове године, који смо имали у кући Милоша Пижурице. Били смо веома задовољни атмосфером која је владала, великим еланом и полетом испољеним на том заиста импозантном скупу одржаном са изразитом дрскошћу, под носом четничког штаба. Анализирали смо понашање сваког појединца и свих скупа и констатовали да се не може неко посебно издвојити, јер су сви били прави револуционарни омладинци, који су себе са пуним правом називали скојевцима, иако нијесу били учлањени, јер организација као таква није постојала.

Договарали смо се шта даље да се ради и на који начин да се очува конспиративност, како се одржати, а да нас непријатељ не открије. Испланирали смо такође одашиљање прикупљене хране и одјеће илегалцима, уз истовремено приказивање политичког расположења у селу, са освртом на рад организације.

Од писаног материјала којим смо располагали, одабрали смо шта треба и у којим интервалима прекуцавати и растурати. У таквом разговору и договарању, у кућу су нагло и строго службено упала два наоружана сељака – четника. Кад сам их примијетио кроз прозор како улазе у кућу, на брзину сам дио материјала стрпао у њедра, а остали дио дао Златији да га сакрије. Наоружани сељаци, након што су поздравили домаћина куће, упали су код нас у собу и заповиједили: „Ухапшен си и имамо наредбу да те спроведемо у штаб“. Нијесам се одупирао, а није ме било ни страх, јер сам их познавао. Питао сам зашто ме хапсе и по чијем наређењу. Одговорили су: „По наређењу команданта батаљона, због писања и истицања парола на школи“. Одмах ми је било јасно да су наши омладинци направили велику грешку и да се треба извући присебношћу. Посумњао сам тада да ме нијесу послушали, већ су без мога знања то учинили и сада треба тражити излаз из ситуације.

Спроводници ме нијесу претресали. Ја сам у њедрима имао замотуљак летака и прогласа и размишљао сам како то да сакријем да ми не пронађу. Дошли смо тако у поток звани Стојаш. Кад смо изашли из овог потока на обалу, замолио сам спроводнике да ми дозволе да у потоку обавим физиолошке потребе. Дозволили су ми. У потоку, далеко око 50 метара од стражара, ја сам у чучећем положају извадио једну плочу и испод ње затрпао материјал. Након више од 20 година, један од тадашњих спроводника пребацивао ми је што му не дам изјаву за борачки стаж, с обзиром да је тада видио како кријем материјал и да то није никоме казао.

Стражари су ме, уз сву строгост и ревносност пред претпостављеним, предали окупљеним четницима и њиховом руководству. Није ме хватала паника. Био сам веома присебан. Четници су у почетном наступу погријешили, јер су нас читаву групу стрпали заједно у избу, гдје смо се могли међусобно распитати о чему се ради, како су нас открили, шта знају и томе слично. У избу смо одмах утврдили на који начин су четници открили организацију. Четнички поклисари, када су нашли пароле, убрзо су их предали руководству, а ово је без велике муке утврдило ко их је писао. Брзом истрагом и довођењем у контрадикцију изјава сумњивих омладинаца утврдили су и мјесто дочека Нове године, учеснике и циљ поменутог славља.

Имао сам времена да научим присутне да ништа не признају, већ да тврде да састанци нијесу имали никакав други значај осим забаве и пјесме, као и да се никако не призна сакупљање хране и одјеће за илегалце. Упутство како да се држе приликом саслушања било је веома корисно.

Четничка команда сакупила је све сељаке, међу њима и родитеље похапшених. Наступило је веома мучно стање међу сељацима и четничким активистима. Четнички активисти су урлали, пријетили ,псовали и понашали се као разјарене звијери. Ми смо из избе слушали каква се расправа води у соби изнад нас, гдје се одржава збор четника и расправа са нашим родитељима. Четничко вођство се окомило на Ђоку Јањушевића, чији је син „коловођа и барјактар свих зала која се у селу догађају". Ђока је на начин

својствен паметном и веома сталоженом сељаку смиривао духове и читавој ствари придавао други значај: „Дјечја посла! Шта да им се ради; ајте да их побијемо", и слично. Таквим иступањем, уз подршку још неколико вијених сељака (Радисав, Зарија, Теодор, и други), ситуација се стишавала. Вук Бећковић се поставио веома лукаво. Са једне стране на нас је галамио, псовао и пријетио на најгори могући начин, а са друге стране настојао да се читавом случају да безначајан публицитет, јер је то и за њега био велики ударац – под носом му живи и ради организација од преко 30 особа, а он о томе појма нема. Био је свјестан и чињенице да ако предузме оштрије мјере против толиког броја домаћинстава, односно њихових чланова, неминовно ће изгубити сваки утицај међу својим сељацима и биће проглашен, као Љубо и Марко Минић, убицом и кољашем своје кумчади. То му није одговарало, јер ако изгуби популарност у свом селу, како ће га стицати код осталих братстава у Ровцима. Приликом расправе са сељацима – родитељима похапшених – испољавао је своју огорченост на такво понашање, пријетио је да ће постријељати, уништити и слично. То исто је понављао и приликом саслушања нас који смо били ухапшени. Међутим, Бећковић није дозволио да се наша група спроведе у четнички затвор у Колашину. Други четници – звани „штаблије" – били су далеко тежи у понашању према нама. Неке су омладинце из групе мучили и тукли, ногу водили у правцу ријеке, као да хоће да стријељају и слично. „Штаблије" су биле категоричне у захтјеву да се спроведемо у Колашин.

У таквој ситуацији дошао је мени у избу, тобож као стражар, Вучета Јањушевић и предложио ми да бјежим, рекавши да је припремио пушку и за мене и да ће он са мном поћи у илегалство. Размишљао сам о томе и колебао се. До групе илегалаца могли смо доћи исте вечери. Прикључити се илегалцима значило би, сматрао сам, да напуштам оволику групу коју сам стварао у тешким условима. Сада када је тешко и посебно када се на сваког појединца из групе врши притисак да ода шта смо и како радили, по мојој тадашњој оцјени, значило је препустити их самим себи. Сматрао сам да би то било скоро као издаја са моје стране. Због таквих размишљања рекао сам Вучети да сада нећемо бјежати. Ако оцијенимо да ће нас спроводити за Колашин, рекао сам му да он и још неколицина буду спремни и да у том случају предузме кораке

да побјегнемо у шуму, да он припреми оружје и нешто хране за први моменат док се повежемо са илегалцима.

Мора се нагласити да је положај илегалаца био изузетно тежак уопште у Црној Гори и да је те зиме изгинуо велики број истакнутих комуниста–позадинаца. У таквим околностима, сматрао сам, без крајње нужде не треба отежавати ионако тежак положај групе илегалаца, па је и то имало утицаја да одбијем Вучетин предлог.

Четничка команда је донијела пресуду којом се стављамо у кућни притвор, налажући сваком четнику да нас убије ако се појавимо ма гдје ван простора у кругу куће.

Веома је интересантно да морал другова и другарица који су били похапшени не само што није опао послије откривања организације него је чак и ојачао. Ми смо наставили да се сретамо и договарамо у групицама́, наравно уз повећу будност, а у томе су нам помагали наши симпатизери који нијесу били хапшени. Они који нијесу били компромитовани сада су нам служили за преношење порука и одржавање везе. Храну и одјећу, обућу и остало што је било сакупљено, пребачено је у кућу Вучетину, а одатле у кућу Теодора и Ружице Пижурице на Крупничиште. Четници нијесу успјели дознати гдје је ово сакривено, иако су знали да постоји. (Послије нашег хапшења и одвођења у Колашински затвор, Велимир Јањушевић је овај материјал натоварио на коња и пребацио до Роваца илегалцима.)

Сматрам да је интересантан један, могло би се рећи, статистички податак. У Вељем Дубоком на Нову годину (вријеме када смо откривени) имало је укупно 65 омладинаца и омладинки (од 15 до 25 година). Од овог броја активних омладинаца и провјерених симпатизера било је око 45 младића и дјевојака. Активних четника омладинаца било је 7, а њихових симпатизера до 15 младића и дјевојака. Као што се види, апсолутна већина омладине припадала је НОП-у. Овакав однос не само да се није промијенио хапшењем и стављањем у кућни затвор једног броја, а такође хапшењем и одвођењем већег броја у Колашински затвор, већ напротив – послије таквих мјера колебљиви су постајали

одлучнији и чвршће се везивали за нас. Тако је било у вријеме највећег терора, а тако је остало и послије доласка партизана из Босне. Тако је остало и до завршетка рата.

Након одлуке четничке команде у Дубокоме о нашем стављању у кућни притвор, ја сам одмах обавијестио нашу групу илегалаца о ситуацији, како се одвијала, о откривању организације и свему што је слиједило. Затражио сам упутства шта да урадимо, како да се понашамо у вези са четничком пресудом и шта да радим ја лично – да ли да прелазим у илегалство или да наставим овако. Добио сам упутство које је указивало да смо направили озбиљну грешку у вези са истицањем парола. Указано нам је да сада строго водимо рачуна и да слично не поновимо, да начин рада подесимо према ситуацији у коју смо запали, са нагласком да не испуштамо ни једног младића и дјевојку да падну под утицај четничке пропаганде.

Ровачки илегалци рачунали су, а тако смо и ми у Дубокоме мислили, да ће четничка команда Роваца остати при донијетој одлуци и да неће предузимати друге строже мјере, поготову да нашу групу неће предати четницима у Колашину. Савјетовано нам је да будемо опрезни, те, уколико примијетимо нешто у том правцу, да ја одмах пређем у илегалство. Речено нам је да ће и другови позадинци преко својих веза будније пратити како ће се ситуација одвијати и да ће благовремено интервенисати ако се нешто дозна да се према групи припрема. У извјештају који сам већ поменуо ја сам ровачке илегалце обавијестио да за везе са Лијешњем, Ровцима и Жупом Никшићком зна само Златија, да те везе нијесу откривене и да за сваку евентуалност имају у виду и нове везе. Уколико будем морао прећи у илегалство, ја бих се склонио у Жупу Никшићку до прољећа, када бих се пребацио к њима. Другови су прихватили мој предлог, надајући се да до тога неће доћи и да ће се ствари стишати. Успостављање веза у Ровцима у то вријеме било је отежано и чињеницом да су четници један број другова активиста, који су живјели легално, чешће мобилисали и упућивали у разне акције са циљем да их се ослободе на терену, а са друге стране да их компромитују.

Тако смо провели мјесеце јануар и фебруар. Зима је јењавала и, крајем фебруара, већ је било копно. Били смо се опустили и нијесмо наслућивали ништа.

Међутим, 27. фебруара, прије расвита, у В. Дубоко је дошла чета Павла Ђуришића из Колашина, предвођена познаваоцима терена из Међуријечја. Прије зоре опкољене су куће активиста и послије свануће извршено је хапшење. Ухапшени су доведени код школе. Ровачка четничка команда није знала о доласку „јуришлија" Павла Ђуришића и такав поступак четничке команде из Колашина озлоједи ју је, јер је сматрала да се на овај начин Павле Ђуришић мијеша у ровачка питања.

И данас, након 40 година, док пишем ове редове, пође ме језа када се сјетим тадашње колоне од преко 20 младића и дјевојака, узраста 16 до 18 година, колоне у којој је и Златија Радовић са дјететом од 3 мјесеца у наручју, а около колоне преко 40 брадатих утвара, наоружаних до зуба и аутоматским оружјем, окићених поред бомби и реденика и омиљеном камом. То је само дио те фамозне „краљевске војске у домовини" на задатку.

Веома поносни и горди Вељодубочани, породице ухапшених и остали сељаци, окупили су се и посматрали дивљање „јуришлија", беспомоћни да ма шта помогну, али без плача и мољења зликоваца. Посматрали су нијемо и испољавали своју мржњу и презир према тој подивљалој руљи. Тако стојички испратили су погледима своју дјецу, док год су пјешачили стрмим путем уз Трновицу, страхујући за њихове животе.

Стари Симо Пижурица, учесник прошлих ратова, и учитељ Богић Јањушевић нијесу могли одољети, већ су се придружили колони да би били свједоци шта ће се одиграти.

Елитна јединица „краљеве војске у домовини" стигла је са својим плијеном у Колашин и предали су нас управи Колашинског затвора. Дочекали су нас управник Јован Марковић, Милосав Илинчић, Петар Ракочевић и други. Поред нас похапшених, стрпали су у затвор и старога Сима Пижурицу.

Док су нас спроводили, од Дубокога до Колашина нијесмо могли међусобно разговарати. У затвор су нас стрпали одједном, све скупа. То сам искористио да охрабрим и подсјетим како треба да се понашају и држе на истрази. Имао сам довољно времена да предочим да ће се четници служити лажима и причати „Издао је овај", „издао је онај". Не признавати ништа, а у таквим случајевима тражити суочење.

Раздвојили су нас и размјестили по затворским собама. Мене и Сима смјестили су у велику каушу. Било је пуно затвореника. Ту смо пронашли остале ровачке затворенике: Јанка, Милету, Живка и Јовицу Радулова Булатовића. Некако сам се обрадовао када сам их видио. Чинило ми се да имам некога свога поред себе, осјећао сам се некако јачим и сигурнијим. Испричао сам им све новости. Сјећам се да ме је покојни Јанко упозорио да не причам тако гласно, јер у затвору има и провокатора. Послушао сам га.

Јанко и Милета Јанковић, Живко Булатовић и Јовица Булатовић ухапшени су у љето 1942. године. Прва тројица у другој половини јула, а Јовица нешто касније.

Кад сам се састао са њима, причали су ми о току саслушања, о суђењу и пресуди. У почетку су их мучили и малтретирали. Касније су престали. Исљедника су имали више. Настојали су да их наведу на изјаве којим би један другог теретили, али с обзиром да су то били искусни другови, четницима то није пошло за руком.

Теретили су их за организовање партизана у Ровцима за вријеме јулског устанка, а посебно због убиства групе Међуречана крај Мртвог Дубокога, убиство Николе Јовановића и остало.

Другови су остали чврсти на својим становиштима и нијесу ништа признали, нијесу један другога теретили и тако су у децембру изведени пред суд (у познатом саставу: Марко Миловић и остали). Суђење им је трајало 4 сата. Био је прикључен и Јовица Радулов. Суд је „утврдио кривицу" издаје краља и домовине и

осудио их на временску казну затвора од по 20 година. Јанко је и окован.

Ова група ровачких другова била је веома компактна. То су били заиста узорни и честити и другови и људи. Као што сам већ рекао, то нијесу били другови који су капитулирали и предали се од кукавичлука. Насјели су протуреним паролама о „директиви Партије" да се сви незамјерени пријаве, што су учинили и убрзо увидјели да је то била клопка.

Они су 27. априла 1943. године спроведени у логор у Бару. Из овог логора Јанка су повели, у другој половини јуна, и стријељали на Цетињу.

„У Бару је било много затвореника из свих крајева", присјећа се данас Милета Јанковић. „Услови су били тешки. Италијани су чували логор. Храна никаква. Један рођак, Рацо Булатовић, доносио нам је помало пасуља и уља. То смо кували и дијелили. О себи и свом држању не желим да говорим, али за Јанка, Живка и Јовицу тврдим да су били несаломљиви духом, да су били дубоко убијеђени у побједу наших снага и да се ни за трен нијесу плашили за свој живот. Јанка стријељаше. Био сам срећнији да су мене мјесто њега одредили... Послије капитулације Италије Њемци су преузели логор. Пуштени смо тек у октобру и вратили се пјешке у Ровца. Одмах смо се укључили у рад према задацима које смо добили од Партије..."

Саслушања и суђење

Почела су саслушања. Љубо Минић и Ђорђије Лазаревић у првим разговорима почели су „на лијеп начин" да ме „поврате са погрешног пута" у који ме увукла „Мошова пропаганда". Причали су обојица наизмјенично о мојој кући и њеном угледу, о традицији, чојству, о лијепој будућности која стоји преда мном ако се вратим са „чивутске стазе" јер сам бистар момак, они ће ми омогућити да о „државном трошку пођем на студије у Рим", да ћу завршити високе школе и постати угледни чиновник у краљевини и пуно таквих ствари. Рекли су ми да они

знаду све: да сам постао члан СКОЈ-а у Никшићкој гимназији, да сам као такав организовао омладину и народ – и онај који је стрпан у затвор и оне који су остали али ће такође доћи да им кости сатруну овдје. Знају они, каже Љубо, да сам ја учествовао и у Лубницама; знају ама баш све. „Знамо ми", каже Љубо, „да ти знаш гдје су сакривени Веко, Лакић и Миливоје Булатовић и остали ровачки партизани. Знамо да се са њима састајеш и све знамо. За све то теби сљедује метак у чело. Ми смо ти обећали и обећајемо само да кажеш гдје се крије поменута група илегалаца и бићеш одмах пуштен и нико неће знати да си нам ти одао. Тебе ћемо наградити онако како смо ти обећали и све ће бити у твоју корист".

Од самог почетка било ми је јасно да користе старе полицијске методе, али ми је било јасно и то да то код мене неће упалити. Плашио сам се за остале младиће и дјевојке – хоће ли насјести и хоће ли четници успјети да их преваре и навуку да одају што знају. Тјешило ме је то што већина није знала ништа даље од онога што се радило у Дубокоме, а за ту активност одлучио сам да ништа не признам.

Десило се стварно оно што сам претпостављао. Успјели су да батинама и провокативним питањима и подметањима од једног веома малог броја сазнају све шта се радило. То је отежало ситуацију свих, а поготову мој положај. Тада је било тешко издржати сва она мучења, батине и тортуру. На Љубова и Ђорђијева обећања ја сам одговорио и при томе остао до краја скоро двомјесечних саслушања – да ништа не знам о томе што ме питају. Нијесам признао да сам члан СКОЈ-а и категорички сам побијао сакупљање хране и другог за партизане, а састанке које смо одржавали категорисао сам као сједнике на којима се забављало без икаквих политичких мотива.

Наступила су паклена мучења. Данонoћна саслушавања и суочавања праћена су мучењем на разне начине. Мучитељи су се наизмјенично смјењивали. Кад се један умори, прихвата други. Једина мисао која ми је кружила тада пред очима била је – НЕ ОДАЈ! Под мукама сам падао у несвијест. Поливали су ме водом и при буђењу бдјела је иста мисао – НЕ ОДАЈ!

Окрвављен и физички тотално изнемогао довлачио сам се до старога Сима. Тјешио ме је и бодрио. Његово присуство било је као мелем на рану. Није дозвољавао да и у највећим мукама паднем духом. И остали затвореници куражили су ме и бодрили.

Затворски чувар Мирко Симов Булатовић ближњи је рођак мојој мајци. Преко њега је моја тетка Анђелија, удата за Јагоша Булатовића у Смаилагића–Пољу, успијевала понекад да ми дотури помало хљеба. Сваки сусрет с Анђелијом био је нова снага, ново надахнуће. Сваки пут ми је на састанку шапутала: „Држи се, соколе сиви! Не бој се! Не одај никога, муњо негасита". Оно мало црквице што ми је доносила дијелио сам са Симом и другима. Глад је морила, али мучење и окови изнуривали су. Послије мучења често су ме довлачили и убацивали као какву ствар у каушу, гдје су ме Симо и другови прихватали. Нијесам се могао окренути. Стари Симо ми је помагао да ланце од окова некако „боље" намјестимо не бих ли тренуо бар пет минута.

У току највећег мучења осјетио сам да се нешто и мијења. Милосав Илинчић узимао ме је код себе на мучење. Истјеривао је све и остајао сам у соби. Ударао је по неким предметима, а мене научио да вриштим и јаучем, иако ме није тукао. Често је то радио и спашавао ме од тортуре коју су свакодневно изводили. Није ми било јасно у чему је ствар. Када сам касније разговарао са Богићем, он ми је објаснио да је у Метохији Илинчић службовао као жандарм а Богић као учитељ, да му је Богић био при руци у разним незгодним приликама, па када је сазнао да је Милосав сада један од главних на затвору, пронашао га је и овај му је обећао да ће чинити што може. Људски је признати да је стварно чинио. Богићева упорност прелазила је границе нормалног. Проналазио је све могуће начине да притекне у помоћ. Он, стари учитељ, и педагог, по својој строгости познат у читавом крају (дувањије је прогонио као бог ђавола!) у затвор ми је почео доносити цигаре: „Пуши, не бој се. Има нас доста. Не клони! Не одај! Осветићемо те!..."

Четници су успјели да сазнају да у селу постоји бројна омладинска организација и да се са њом треба обрачунати. Међутим, постојале су сметње да то ураде масовније.

Интервенисао је чак и Вук Бећковић код Павла Ђуришића, као и поједини угледни четници из Мораче, Пренобрђа, Роваца, Колашина... Интервенисали су за појединце, на основу родбинских и пријатељских веза. Четници су рачунали да ће даљим мученьем постићи циљ и одвојити припаднике групе од своје организације. Четворо за које су сматрали да су главни кривци задржали су у затвору.

На саслушању су се посебно истакли својим држањем Јефто Радовић и Мишо Вуковић. Они су категорички одбијали све што су четници тражили да признају. Издржали су храбро батинање и друге врсте мученья, и остали досљедни не признавши ништа. Четници су одлучили да их пусте кући, јер су дошли до закључака да нијесу умијешани у рад организације.

Благоје Јањушевић такође је имао храбро држање. Одбијао је да ма шта призна, а приликом суочавања такође је истрајао на таквом ставу. Њега су најдуже задржали, и дошао је кући тек средином маја мјесеца. Интересантно је његово сјећање са саслушања. Он прича: „Док сам чекао да ме из једне мале собе уведу код Љуба и Ђорђија, Спасо Мирунин Илинчић, који је био у служби код Љуба, шаптао ми је да ништа не одам, јер ако одам директно бих теретио Милуна..."

ЗЛАТИЈА СПАСОЈЕВА РАДОВИЋ, рођена Пижурица, сјећајући се тешких дана рата, 40 година послије хапшења, прича: „Мој муж Спасоје и ја живјели смо веома сиромашно. Спасојев брат од стрица, Крсто, погинуо је у Лубницама. То нас је и крвно везало за партизане. Спасоје и ја смо из дна душе мрзјели четнике. Он је стално био у вези са омладинским руководством у Дубоном. Нијесмо имали скоро ништа, али смо од уста своје дјеце одвајали задње парче хљеба и давали да се пошаље илегалцима. Знам да је храна остављана у савардак Јовов, а куда је одатле ношена ја то не знам". Прича затим како је ухапшена на Нову (1943) годину, а затим како су на Задушнице дошли Павлови „јуришлије" и ухапсили је, и да је тада „имала при прсима малу Благу од 3 мјесеца". Носила ју је далеким и тешким путем до Колашина. Неки четник, брадоња из Лијеве Ријеке, који ју је спроводио, сажалио се и помогао јој да малу Благу носи. Она каже: „То му не могу никада заборавити, и жао ми је што га никада нијесам више видјела. Ко зна је ли жив..."

„У колашинском затвору било је пуно ухапшених мушкараца и жена. Било је и жена са малом дјецом, као и ја" наставља Злата. „Мене су неколико дана послије доласка у затвор водили „на суђење" код Љуба и Ђорђија. Љубо ме је испитивао да ли сам присуствовала тајним састанцима у В. Дубоком, шта смо разговарали о партизанима, какве сам прилоге у храни и одјећи давала за партизане и гдје је то ношено... Ја сам све порицала и тврдила да то није истина и тражила да ме суоче са Милуном. Нијесу ме са њим суочавали, већ са другима. Онима који су признали рекла сам у очи да лажу као пси. Ђорђије Лазаревић ме је за то вријеме тукао плетеном камџијом, а Љубо ме ударао ногама. Дијете је пиштало. Љубо ми је наредио да ,забавим то Мошово копиле да га не заглуша.' Рекла сам му: чиме да га нахраним, кад и сама липсах од голе глади. ,Липши и сви ће поцркати,' рекао је, настављајући да ме туче. Мала Блага у таквој муци, док ме Љубо ударао, помокрила се и мокраћа је стркнула и по Љубу. Тако је Блага почастила ,судију' Љуба", каже Златија у шали сада. (Она је иначе велики шалџија.)

ЗЛАТИЈА ВУЧИНИНА МИНИЋ – звана Мага, рођена Јанковић, 11. 02. 1914. године, у својој кући у Драговој Луци, у Никшићу, присјећа се и прича:

„На мене је пресудни утицај имао мој покојни брат Јанко. Он ме некако особио и као младу упућивао у напредни покрет. Када је избио устанак ја сам безрезервно пошла стопама свога брата. Када су се повлачили партизани, нас четворо: ја, Јефто, Софија и Даринка Радовић, пошли смо да се прикључимо јединицама и дошли до Вишања. Четници из овог села су нас открили и вратили у Дубоко. Ја сам мислила да се саставим са Јанком. Четницима је одговарало да наш покушај прикажу у другом свјетлу, па су лајали за мном са намјером да ме блате".

Говорећи о раду организације и свом учешћу у истој, Мага прича: „Били смо веома активни и поносни на то што успијевамо, а четници ништа не знаду. Често смо се састајали код мене кући. Милун Јањушевић је доносио пропагандни материјал и ја сам га крила. Не знам кога бих посебно истакла. Мало је било омладинаца и омладинки који су припадали четницима. Ја не бих

могла учествовати активно у пословима организације да нијесам имала подршку свога мужа. Он је знао шта и како радимо, али није се укључивао. Са неким од другова се договорио да се не излаже, јер је тако кориснији".

У вези са хапшењем Мага наставља: „У Колашинском затвору остала сам двадесетак дана. За Љуба Минића ја сам била посебно тежак случај, јер, ето, и у кући Минића нашли су се ‚изроди и издајице'. То је испољио у првом сусрету када су ме довели код њега на саслушање. ‚Ево моје снаше. Добро ми дошла, кучко и партизанска курво, која обрука свакога живога у породици. Помодрио од бијеса, пришао ми је и почео да ме шамара и туче чим је стигао. Тражио је да признам како смо и шта радили. Био је и Ђорђије, и он ме је ударао. Час један час други. Ја сам све то подносила, и нијесам ни ријечи признала. Такав је био наш договор, да ништа не признамо. То је Љуба и Ђорђија још више нервирало, па су се такмичили који ће ме више мучити. Наредили су, те су ме мучили и у затворској канцеларији. Доводили су и мога брата Јанка, те је и он окован гледао како ме муче. Све сам то подносила и гледала брата како ми својим мушким јуначким држањем дaје примјер. Послије таквих мучења, пуштена сам на интервенцију других Минића, који су сматрали да је за њих срамота што се члан њихове породице налази у том затвору. Чим сам дошла кући још јаче сам наставила рад, желећи да светимо другове који су нам остали у затвору и за које смо рачунали да ће их четници постријељати..."

НОВКА РАДЕВА РАИЧЕВИЋ – Озринићи, Никшић – се присјећа:

„Прошло је пуно времена, па сам и заборавила. Раде је био у Босни. Мене са двоје дјеце – Војка од двије године, а Бранко од 8 мјесеци – четници су злостављали. Са ђевером Станком и његовом породицом пребјежали смо у В. Дубоко, код куће Симове и Милушине, надајући се да ћемо се ту колико–толико смирити. Али узалуд смо се понадали. На Задушнице 1943. године дошли су Павлови четници из Колашина прије расвита у В. Дубоко и похапсили су нас. Било је преко 20 особа Повели су и мене и ђевера Станка. Повели су и Мисју Драшковића, који је такође

пребјегао из Никшића код куће стрика Јола, да би се спасао од Италијана и четника. Мени су наредили да носим и малу дјецу. Нијесам хтјела, него сам их оставила код Милуше. Зорана нијесам била одбила од груди. Млијеко ме намучило. Сјећам се, док ме Љубо саслушавао и тукао , из мојих груди просипало се крваво млијеко. Падала сам у несвијест од мука у грудима и Љубовог батинања. Нијесам ријечи писнула. Љубо ме много тукао због мужа, који је био у партизанима. Ја сам му одговарала увијек: нека се он обрачуна са Радем мушки и војнички, а не да претуца мене, изнемоглу жену. У затвору су ми другарице помагале да се колико-толико ослободим млијека, али је било веома мучно. Четници су знали за моје муке, па су ме ћерали да радим физичке послове. Радила сам, а из груди је текла крв и гној, и често сам губила свијест. Чељаде може да издржи све на свијету...

Током саслушања суочавали су ме и са ђевером Станком. Њега су на жестоке муке мучили. Био је сав модар и отекао од батина. Једва сам га препознавала кад су нас суочавали. Он се заиста храбро држао. Није ни оком трепнуо, ни ријечи прозборио док су га тукли и у мом присуству. Саслушавали су и Мисја Драшковића. Он је био мршав и болешљив човјек. Мучили су га и тукли. Једва се кретао. Изгледао је као вампир. Али ни он ништа није признао. Бранио се да је дошао као болестан код рођака. Љубо га је мучио зато што је дошао да ‚настави Пантово дјело', а не да се опоравља, да је дошао као веза између никшићких и дубочких партизана. Мисјо је све то порицао.

Након неког времена, не сјећам се тачно, можда након мјесец дана, пустили су нас из затвора и вратили смо се у В. Дубоко. Симо је остао у затвору, а био је пошао ради нас, не би ли нас некако помогао, да нас спасава. У В. Дубокоме смо остали дуго. Два пута смо се враћали и ишли у Ћеранића Гору..."

Ово су сјећања која су изнесена у разговору вођеном у фебруару 1984. године.

Сигурно је да би и остали који су прошли кроз овај злогласни затвор имали шта да кажу, али нијесам био у прилици да их посјетим и да прикупим и њихова сјећања. Надам се да то неће

узети за зло, пошто су и ова наведена углавном обухватила оно најважније што би и они могли рећи.

Један број другова је погинуо у партизанским јединицама, други су помрли касније. Сјећајући се њихових ликова, дужни смо колико је више могуће сачувати од заборава њихово достојанствено држање пред непријатељем.

Како сам и раније истакао, у затвору смо затекли ухапшене другове из села Лијешња Јанка и Милету Јанковића и Живка Булатовића, и Јовицу Булатовића из Мртвога Дубокога. Наша група из Вељег Дубокога и ова четворица другова били су затвореници четничког затвора у Колашину. Наведени другови били су старији од нас. Имали су више искуства и знали су да нас науче како да се држимо на истрази и на суђењу. Мени су ова тројица из Лијешња, а исто тако и Јовица, савјетима, бодрењем и његом од задобијених повреда притицали у помоћ као да сам им рођени брат. Током истраге и пред само суђење покојни Јанко, који је био и правник, учио ме на који начин да се понашам пред исљедницима и на суђењу. Та помоћ комунисте и правника била ми је драгоцјена, мада су код четничког суда мало врједјеле правне и људске норме. Поменути другови куражили су ме: ако ме четнички суд осуди на смрт, да се понесем онако како доликује скојевцу, јуначки и достојанствено, онако као су наши стари гледали смрт у очи.

Саслушања су завршена и изведени смо пред суд. Било нас је четворо на оптуженичкој клупи: Златија, Даница, Рајко и ја. Суд у познатом саставу – Марко Миловић и остали, са тужиоцем, браниоцем по службеној дужности и одговарајућим бројем стражара.

По спољашњем изгледу налазили смо се пред правим судом, гдје се поштује закон о поступку и гдје се утврђује постојање кривице о издаји домовине. У самој ствари били смо пред групом зликоваца, који су путем овакве судске комедије задужени да тобоже штите краља и домовину од младића и дјевојака чија је „кривица“ што желе слободу и боре се против издајника и слугу окупатора.

Суђење је трајало неколико сати. Оптужница нас је теретила за „кривично дјело стварања илегалне терористичке организације", са задатком пружања помоћи „комунистичким бандама". Мене су теретили као руководиоца и одговорног, остале за саучесништво.

Током давања изјава и извођења доказа, Миловић и тужилац настоје и на суду, путем притиска и пријетњи, да групу разбију. Наводе оптужнице категорички одбијамо и не признајемо да смо криви. Доказни материјал ја одбацујем као неистинит, а изјаве свједока као нетачне, узете под принудом и батинама.

Предсједник суда дигао је руке од мене и окомио се на Златију и Даницу.

„Сестра комунисте Панта Драшковића, наставила је његовим стопама и активно учествује у стварању илегалне организације". Златије поносно одговара: „Јесам Пантова сестра, и тиме се дичим. Није истина да сам стварала икакву илегалну организацију". „Лажеш, партизанска курво..." „Лажеш ти, Марко Миловићу, и то као пас. Ја нијесам курва, већ честита и поносна Црногорка, а курве, и то италијанске, су твоја жена и шћер и сви твоји...!" Предсједник суда Марко Миловић наставља хладнокрвно испитивање, инсистирајући да Златија зна за везе са илегалцима, да им обезбјеђује храну, одјећу и остало... Златија категорички одбацује све чиме је он терети.

Суд наставља са утврђивањем доказа. Испитује Даницу Видојеву Драшковић. Даница је током саслушавања показала невјероватну чврстину и на најоштрији начин побијала све за шта су је испитивали током истраге прије суђења. Тукли су је и мучили. Покушали су извући признања путем подметања свједока, али им није ништа пошло за руком. Због таквог непоколебљивог става и њу су одабрали „као веома опасну" и извели на суд.

Познатим простачким рјечником, предсједник суда Миловић, шкиљећи час на једно час на друго око, испитује Даницу о њеном учешћу у организовању „мошовске" организације. Даница све одбија. Читају се доказни материјали. Даница је непоколебљива

– „Лажу!" На циничан и најпростачкији начин Миловић између осталог пита Даницу је ли имала интимне односе са Милуном и да ли је због тога постала члан организације. Даница је у том моменту рекла предсједнику: „Милун је поштен момак. Ја сам честита дјевојка и на свом мјесту. А то што мени подмећеш да сам радила, то раде твоја жена и остале твоје са Италијанима..." Слушао сам одговоре овог чобанчета, које никада није видјело града до овог пута, које није имало представе о томе шта је аутомобил, струја, радио и слично. Знала је тачно када јој се која овца ојагњи, која крава иде у „потру" и како се вежу бремена сијена, било за ношење или товарење на коње. Али је исто тако знала, иако није имала више од 17 година, шта је част и достојанство, шта је образ, па за те светиње није жалила дати и највећу цијену – свој тако рећи дјечачки живот. Иако сам био у оковима и притиснут истрагом, на којој сам био главни кривац, слушајући одговоре на суђењу пренио сам се у некаква размишљање као да се мени не суди, него као да се ради о неком сасвим трећем. У таквом размишљању, које није трајало нити је могло трајати дуго, нијесам ни примијетио када је Марко Миловић позвао дежурног и нешто му наредио. Суђење је настављено, и након петнаестак минута дошао је у судницу висок, стасит човјек, у уредној униформи југословенске војске, тридесетих година. Јавио се предсједнику суда рапортирајући, а овај му је нешто шапнуо. Нијесам обраћао пажњу. Рачунао сам да то чланови екипе за извођење комедије, звано суђење, изводе своје тачке. Али одмах затим дошао је стражар и са оптуженичке клупе шчепао Даницу и повео је у собицу која је вратима била повезана са судницом. За Даницом су пошли: чланови суда, тужилац, бранилац, и сви се сакупили у малој собици. Нијесам тренутно претпостављао шта је у питању. Није прошло ни два минута од како су је повели, а из мале собице чуо се запомагајући Даничин глас: „У помоћ! Куку мене, не дај ме, Милуне!" Окренуо сам се у том правцу, не знајући шта се збива и немајући моћи да јој ма шта помогнем. У том моменту из собице је изашао један човјек у униформи, који је био љекар, и пришао судском столу, гдје је једино био остао да сједи Марко Миловић. Рапортирао је довољно гласно, тако да смо и нас троје са оптуженичке клупе чули: „Невина је". Тада ми је постало јасно какав су то преглед обавили. Даница је одмах дошла сва румена и зајапурена од оваквог поступка „краљевског суда у домовини". Признајем да ми је тај Даничин крик остао као нешто најтеже у животу, и када год се

сјетим Данице или некога из ове групе – мисао ми неминовно пође и на овај моменат.

Суђење се завршило проглашавањем нас кривим и одлуком: мене на смрт, а ово троје на дуже временске казне.

Није нескромно, надам се, ако кажем да ни један члан групе који је осуђен није на суду приликом изрицања „пресуде" показао кукавичлук, кајање и слично. Свако се држао достојанствено и прикосно.

Сјећам се, кад су ме враћали са суда, свезаног и окованог, ишао сам уздигнуте главе, прикосно, показујући да ме ни пресуда ни предстојеће стријељање не колебају, јер сам био убијеђен у побједу идеала за који је живот мала цијена. Пролазећи улицама, примјећивао сам људе и жене који су задивљено и са осјећајем сажаљења и солидарности пратили брадате утваре и међу њима, у оковима и свезано, по стасу момче а по годинама још дијете, како одважно корача и носи терет окова. Тако је већина Колашинаца пратила и гледала своју дјецу.

Додуше, било је и таквих, али не много, који су подржавали четничке кољаче. Такав је један, кад су ме водили улицом од пијаце према пазаришту, близу самог улаза у затвор узвикнуо: „Закољите то Мошово копиле, видите ли како прикосно гази". Погледао сам га, пљунуо издалека и веома гласно рекао: „Биједниче продати". Стражари нијесу реаговали на моје понашање, већ су ме на уобичајен начин вратили у каушу.

У затвору су вијест о нашој осуди примили као нешто „нормално" и очекивано од таквог суда, са једне, а са гнушањем и огорчењем, са друге стране, јер су у питању била тако рећи дјеца.

Стари Симо Пижурица био је веома потресен. Није могао вјеровати. И поред схватања ситуације да је сада само у питању дан када ће зликовци извршити судску одлуку, настојао је својим јуначким срцем да ми улије снагу да догађаје чекам мирно и храбро. Причао је често о јунаштвима предака, о подвизима из прошлих времена који су надахњивали.

Ја сам схватао његову намјеру и говорио сам му да нема потребе да се у том погледу плаши, јер ћу својим држањем пред цијевима зликоваца доказати да их се не плашим. И данас се сјећам да су ми све мисли тада биле усмјерене на то када ме поведу на стрелиште, које најјаче пароле да узвикујем и покажем да сам достојан борац армије пролетаријата. Стари учитељ, одскора покојни, Јовица Радулов Булатовић, на начин искусног педагога, друга и оца, својим понашањем и ставом непоколебљиво је јачао у мени свијест да су жртве које падају неминовне и да ће из њихове крви засијати сунце праве слободе и прогреса. Знао је да се шали и у таквој ситуацији, да бодри: „Сигурно Ђока није родио кукавицу која ће га обрукати, њега и све његове".

Милета Јанковић и Живко Булатовић, који су већ били осуђени, иако млади, својим држањем, разговором и савјетима чинили су све да ојачају мој дух и моралну снагу да до краја издржим стојички – комунистички.

Јанко Јанковић је осјећао некакву посебну наклоност према мени. И ја сам њега некако особио. Много смо разговарали, поготову послије моје осуде на смрт. Он је некако гајио наду да ћемо се ипак докопати слободе. Пролетерске бригаде су надирале према Црној Гори и ту је видио ослобођење, мада је предвиђао и могућност да нас четници прије доласка партизана све постријељају. Живо су ми у сјећању разговори са њим о томе како је допао затвора. То га је бољело, јер су погрешне, разбијачке и капитулантске пароле које су дошле 1942. године од појединих другова из партијских руководстава да се „пријаве сви који неће одговарати за убиства" учиниле да и он са групом својих другова падне у затвор. Желио је на сваки начин да разјасни ту ситуацију. Говорио ми је: „Ако нас четници ликвидирају, жао ми је и остаће ми на срцу тешка рана што се плашим да Партија неће сазнати да ја нијесам капитулирао, да се ја нијесам предао, да ја нијесам поклекнуо и одвојио се од свог идеала, од Партије, већ сам насио паролама да је то линија Партије". Дали смо ријеч један другоме да, уколико неки од нас остане у животу, пренесемо друговима да смо до задњег даха остали безрезервно одани борци за ствар Партије.

На Ускрс, 27. априла, велики број затвореника одведен је у Бар. Од Ровчана остали смо само Симо и ја и Златија и Даница

од жена. Растајући се са покојним Јанком подсјетио сам га на међусобни завјет, на шта је он насмијано и јуначки рекао: „Ако останем жив казаћу твоју посљедњу поруку Партији, а то учини и ти обавезно!"

Ми који смо остали у Колашину знали смо шта нас очекује. Веома је интересантно да од преко 50 затвореника који су остали за стријељање није било тако рећи ни једног паничара. Није било кукавице и слабића. Понашали смо се једноставно као да се ништа неће десити. Ја сам се дружио са Жаром Лакетићем. Био је стварно прави друг и јунак. Љубо Вуксановић нам је пренио да се припрема бјекство из затвора и да нас двојица имамо задатак да разоружамо два стражара, када увече излази наша кауша ради нужде. Објаснио нам је шта и како треба да урадимо и ми смо без колебања прихватили повјерени нам задатак. До тога није дошло, из мени непознатих разлога. И данас ми није јасно зашто није учињен покушај.

У мају се већ осјећало прољеће, партизанско прољеће. Памтим један разговор са Велимиром Кнежевићем: „Погледај, Вешо, изнад Бабље греде и према Вратлу! Долази нам наше прољеће", кажем ја док шетамо двориштем затвора. То сам му говорио са намјером да га окуражим, јер је био један од ријетких потпуно клонуо. „Мој Милуне, за мене више нема прољећа!" Било ми га је жао, а чуо сам касније да се обистинило оно што је рекао, иако га је Сава замијенио за италијанске официре.

Милета Вељов Радовић, крупан момак и веома гојазан, причао је и шалили смо се. Ја сам га задиркивао због његове гојазности, а он би ми одговарао: „Ово је да ме непријатељски меци не могу савладати, јер ако пробије до половине, остаће здрава друга половина, па је то доста да остане један читав мршавко као што си ти". Био је и духовно јака момчина: „Не жалимо, друже, своје животе, јер их дајемо за високе идеале комунизма. То је моја мисао водиља, то поручујем душманима нека, им се крв у жилама леди, а пријатељима нека нас свећају и нека на свако наше мјесто ниче 10 нових бораца". Неколико дана касније, негдје око подне 14. маја, борећи се са мутним таласима Дрцке, Милетина глава и тијело занијело се око мога, као да ме је

хтио подсјетити: „Предај поздрав нашима, али ме је ипак непријатељски куршум савладао". Неке детаље и тај посљедњи опроштај у таласима Дрцке са покојним Милетом пренио сам касније и његовој мајци Савети, која ме можда и због тога вољела као свог сина.

Радуле Меденица, носећи окове, држао се горштачки и на „равнањски начин". Они су познати као шалџије. Он је говорио: „Четници су бољи од бившег режима. Они су ми оковали само ноге, а бивши режим ми је држао у оковима не само ноге него и главу".

Љубиша Милачић, са оковима на ногама, свакодневним пркосом и отвореним отпором затворским властима говорио је о несаломљивости његовог духа, па нека ставе још пет пута толико окова, о несаломљивости духа свих затвореника, о непобједивости бораца који се боре за праведну ствар – за слободу...

Наше другарице у женској кауши свакодневно су, на било који начин, успијевале да нам понешто дотуре. Ја мислим да су оне биле већи јунаци од нас мушкараца. Њихов самопријегор, упорност која прелази границе нормалног, довитљивост и сналажење да искористе и најмању могућу шансу, свакодневно су се испољавали у дотурању хране, обавјештавању о новим догађајима са фронта и слично. Њихова солидарност је била узор и надахнуће. Ја сам им се дивио, а и данас кажем отворена срца да су велике јунакиње.

Тако су текли дани, а четници нешто застали са стријељањима. Добијамо вијести да се партизани незаустављиво крећу према Колашину. Живимо у великој нади.

У затворским условима у човјечјој глави настаје кошмар мисли. Као резултат тога често се сања. Мени је Симо свако јутро причао шта је сањао. Ја нијесам хтио да га повриједим, па сам тобоже покушавао да одгонетнем шта значи то што је сањао. И ја сам њему причао шта сам сањао. Сјећам се шта сам му испричао 14. маја рано ујутру. „Стрико Симо, да ми протумачиш шта значи ово што сам сањао. Обрео сам се у В. Дубоком. Кренуо

сам да се испењем уз Челињу греду, тачно поред оног удубљења одакле цури мед (по томе греда и носи име), и дошао сам до пола греде. Натраг не могу. Пузим као пијавица припијен уз греду. Смета ми капут и бацам га, и још ми је мало остало па да се дохватим за врх греде и да изађем. Скоро ми је нестало даха и на једвите јаде, задњим трзајем, успијем да се испењем. Протумачи ми, стари мудраче, шта овај сан значи". Стари Симо – говорио је мало кроз нос и често употребљавао узречицу „чоче" – отпоче да толкује: „Чоче, лијепо си сањао. Ти ћеш убрзо бити на слободи. Након великих мука и напора, ти ћеш се докопати слободе. То ти твој Симо гарантује". (Дао је потом детаљна објашњења шта значи који дио мога сна.)

Није прошло ни сат, дошли су стражари и узели мене (први пут од како сам ухапшен) и још три затвореника да донесемо воде у два казана. Извели су нас пред зграду Начелства и почели смо да пунимо казане. На чесми није био јак притисак воде, па су се казани споро пунили. Први казан није био напуњен ни до половине, а са јужне стране од гимназије чуло се брујање мотора. Појавили су се Њемци на моторима, а затим џип, па камиони. Сви су застали на Пазаришту. Ми смо посматрали, не схватајући о чему се ради. Њемачки официр је испалио ракету и онда су се Њемци распршили у разним правцима по улицама. Стража нам је наредила да прихватимо казане и одмах су нас вратили у кауше. Кад смо се вратили, јавили смо да су дошли Њемци.

Настала је мучна ситуација. Управа затвора, досљедна издаји, затворила је кауше и затвор и тако и тим путем посвједочила своју послушност и оданост њемачким фашистима. Предавала им је комунисте.

Није прошло дуго времена, а Њемци су ушли у затвор и почели распитивати јесмо ли комунисти. Извели су нас у двориште и наредили да излазимо. Задржао их је мало Љубиша Милачић. Сам је тупом сјекиром себе раскивао. Њемац је унеколико био толерантан док је он расковао једну ногу. Љубиши то није било довољно. Њемац је викао и наређивао му да пође, а Љубиша је ударао сјекиром у окове и на другој нози. Њемац је псовао и галамио. Љубиша му није остајао дужан – враћао му је

четвороструко сочним српским псовкама. Крв је шикљала из ногу све док су крајњим напором окови спали. Памтим како је поскочио када се ослободио окова. То је онај скок који подсјећа на младог пастуха када почиње да узима залет за судар са противником на зеленој пољани.

Постројени напољу испред затвора, гледали смо како четници бацају оружје. Гледали смо како Њемци и Павла Ђуришића из његове команде изводе.

Не улазим у детаље, с обзиром да су то урадили други, о формирању колоне и путовању од Колашина према Скрбуши и Матешеву.

Истичем само околност да су четници које су Њемци разоружали, а било их је много, ишли испред нас. Наша затворенička колона била је одвојена од четничке борним колима, а на зачељу наше колоне такође су била њемачка борна кола. Успут, иако нијесмо могли међусобно разговарати, размишљали смо и, колико је то било могуће поред стражара Њемаца, договарали се о бјекству. Жестоко смо се преварили у процјени да ће нас Њемци водити за Подгорицу и да имамо најбоље услове тереном према Лијевој Ријеци да се разбјежимо. По моме мишљењу, то је разлог што нико путем према Скрбуши и Матешеву није ни покушао да крене у бјекство. Колона је ишла доста споро, јер је била велика маса четника и нас затвореника, крећући се према Матешеву, док је у супротном правцу према Колашину врвјела непрекидна колона њемачких јединица, а како је ова цеста доста узана то је условљавало и успорено кретање, јер се требало размињивати.

Прво изненађење, и може се рећи разочарање за нас који смо се били одлучили за бјекство, било је када смо на Матешеву видјели да колона умјесто десно, према Лијевој Ријеци, скреће лијево, према Трешњевику.

Касније сам разговарао са друговима који су преживјели и сви су без изузетка констатовали да је требало покушати бјекство раније, али да то нијесмо учинили из наведеног

разлога. Код пилане Ђуровића на Дрцкој четници су заустављени и посиједали су на пилотину испред пилане, са лијеве стране, рачунато у правцу нашег кретања, према Трешњевику. Нашу затвореничку колону Њемци су постројавали испред постављених митраљеза, испод пута са десне стране, на неком леднику. Нашу колону и четнике раздвајала је само цеста. У тој гужви, док су нас Њемци фронтили испред митраљеза, ја сам шмугнуо и убацио се међу четнике. Одмах су ме проказали и Њемац ме докопао за врат и вратио у колону коју су и даље фронтили у што збијенији ред испред митраљеза. Митраљесци иза митраљеза, спремни да притисну за паљбу, гледали су нас и цинички се смијали. За то вријеме њемачки снимаљи су неуморно шкљоцали фотоапаратима, док је неколико Њемаца настојало да затвореници што збијеније стану испред митраљеских цијеви. Четнички официри били су и ту ревносни помагачи њемачким зликовцима.

У том моменту, докле колона још није била дефинитивно формирана, задњи дио је већ био скоро прикупљен, колико се сјећам, друг Вељко Крстајић повикао је из гласа: „Бјежмо, побише нас!" Ја сам искочио из колоне и стрмоглавио се кроз шибље према води. Зајечали су плотуни. Видио сам испред себе, с лијеве и с десне стране, другове у трку. Ускочио сам у воду и отпочео, газећи у савијеном положају, да је прелазим. Нијесам знао пливати. Сметао ми је сукнени капут и у таласима успио сам да га збацим са себе. Инстинктивно сам се тада сјетио сна и толковања које ми је дао стари Симо. Јека аутоматског оружја је застрашујуће дјеловала. Испред себе, на другој обали, видио сам другове како трче и падају. У таласима вода је нанијела Милету, који се око мога тијела занио. Био је мртав. Искочио сам на обалу. Трчао сам два–три корака и падао. Куршуми су праштали около. Преостало је још десетак метара. Даха ми је нестало. Чинило ми се дуже то растојање од растојања између земље и сунца. Још неколико трзаја, још неколико скокова и падања, и успио сам да се стропоштам у јаругу гдје ме куршуми нијесу могли захватити. Предахнуо сам толико да узмем ваздуха и наставио потоком, а затим узбрдицом. Јека пуцњаве није престајала. Кад сам се нашао ван домета куршума и прислонио уз буково стабло, почео сам да себе штипам, ударам по ногама, глави и грудима, да се убиједим је ли то тежак сан или је стварност. Да ли је ико успио да побјегне?...

Предвече и у току ноћи сустигло се и састало неколико нас који смо успјели побјећи: Вељко Крстајић, Жаро Лакетић, Милорад Зарубица, Вук Дацић, Милорад Јововић и још неки. Сљедећег дана пошли смо свако на своју страну. Ја сам пошао у В. Дубоко, и баш кад сам стигао кући доносили су из Космаче једног пролетера, смртно рањеног. Убио га је Батрић Вуковић из скровишта.

Тако сам ја прзживио Колашински затвор.

Желио бих да кажем нешто о мишљењима да Њемци нијесу на Дрцкој имали намјеру да нас стријељају. Да ли су то тврдње или само претпоставке – није ми јасно. Ако су тврдње, онда их треба доказати, јер се оне морају базирати на неком документу или другој материјалној истини. У том случају, ми који смо покушали и успјели да побјегнемо направили смо грешку, јер се намеће закључак да је погинуо један број другова који можда не би погинули. Међутим, ако се ради о претпоставкама, онда дозвољавам себи – као једном од учесника у бјежању са стрелишта, како га ја цијеним – да изнесем своје гледање.

Њемци су знали да смо комунисти и тако су се понашали према нама. То је необорива истина. Спроводећи колону, дали су обезбјеђење бројним стражарима и оклопним колима, какво дају за опасне групе. Успут су забранили међусобне разговоре затвореника. Највјероватније из предострожности. На Дрцкој су имали већ постављене митраљезе, припремљене за нашу колону. Кад је колона пристигла, они су фронтили затворенике испред самих цијеви митраљеза, за којима су у стању пуне приправности чучали њемачки војници. Њемачки војници су се на лицу мјеста умијешали (њих неколико) да затворенике што тјешње збију испред митраљеза. Њихови снимаљи снимали су колону у пофронтавању. Њемачки официри у непосредној близини, а било их је доста, пажљиво су пратили и посматрали читаву радњу. У таквој ситуацији, на основу здраве логике, на основу добро познатог њемачког понашања до тада (Крагујевац и друга мјеста) – да ли је било могуће претпоставити да су се Њемци подобрили, и да нас сада фронте испред митраљеза да се са нама сликају? По мени, требало је учинити оно што смо ми у том моменту учинили,

не чекајући мирно да нам саспу куршуме у чело. Мислим да се ни у том моменту није смјело препустити милости фашиста, већ учинити покушај, па ко успије срећно му било, јер се исонако гине. – Ја овако гледам на питање бјекства са Дрике. Ако нијесам у праву, волио бих да ме неко убједљивим аргументима разувјери.

Послије нашег одвођења из затвора, Њемци су касније повели и затворене другарице, међу којима су биле Златија и Даница Драшковић. Доведене су у Пећ, гдје су задржане два–три дана, а одатле су пребачене у Митровицу и првог дана смјештене у просторије затвора један дан, да би их затим пребацили у неке бараке и ту држали недјељу дана. Интервенцијом одбора Црвеног крста пребачене су возом из Митровице за Рашку, а одатле су пјешке одведене у Манастир Студеницу. Народ Митровице показао је велику солидарност са интернираним другарицама. Пружио им је велику материјалну помоћ: храну, одјећу, обућу, воће, тако да су, како су саме изјављивале, биле у возу затрпане оним чиме их је народ даривао. То је оставило велики утисак и подигло морални дух код другарица. Оне су о том са одушевљењем причале и дивиле се народу Митровице, Рашке и тих крајева на показаној храбрости и испољеној љубави и подршци према њима.

Златија Драшковић ни једног момента није поклекнула духом, већ је јуначки и достојанствено подносила све патње и недаће. Служила је за примјер млађим другарицама. Бодрила их је и морално јачала, не дозвољавајући да падну духом. Гдје је требало личним примјером, гдје подсјећањем на држање храбрих другарица пролетерки, а гдје истицањем примјера из наше богате прошлости о држању Црногорки у тешким околностима, Златија је са чудноватом умјешношћу јачала борбени дух међу другарицама.

„Провела сам са њом скоро пола године, и то у најтежим условима у Колашинском затвору, а затим до Студенице, и бјежећи натраг док смо дошле на Буан, односно Морачу", прича Блага Лакетић у свом стану на Вождовцу у Београду. „Ријетко се рађало такве другарице, прегаоца и јунакиње. Она није знала шта је то страх. Њено држање и понашање уливало је повјерење. За нас млађе по годинама она је била водич кога смо слушале као дјеца строгог родитеља. У тешкој ситуацији, она није дозвољавала да ми

нешто урадимо, већ је то сама чинила. Она је организовала бјекство из Студенице. У групи нас је било 8. Она се о нама старала као о дјеци. По дану смо се крије у жбуњу. Златија је сама одлазила у набавку хране. Она се сналазила да сазна гдје је непријатељ, којим правцем треба да се крећемо, гдје да избјегнемо засједама, гдје да се повежемо са партизанима илегалцима и све остало у току двадесетдневног бјежања од Студенице до Мораче. Нас седам из групе не само што смо је слушале него смо је и вољеле као старију сестру. Она је била строга, али невјероватно правична. С друге стране, била је њежна и осјећајна мимо сваке мјере. Када би поменула брата, покојног Панта, знала је бризнути у плач и тешко се заустављала. Често је причала о тада млађем и још недораслом брату Ацу, оцу Јолу и осталим укућанима. Бојала се за њих, за све без изузетка, а посебно за Аца. Била је невјероватно добра сестра. Понављам, ријетко је таквих другарица као што је била другарица Златија..."

Златија и Даница дошле су у В. Дубоко негдје крајем августа 1943. године. Од вељодубочке групе недостајао је само Симо, који је интерниран у Србију, и Рајко, који је са љешанском групом и Јовицом интерниран у Бар. Када су дошле Златија и Даница, укључиле су се још пожртвованије у рад организације, која је већ била формирана. Биле су презадовољне што су међу својима, што је свако остао жив, изузев покојног Јанка Јанковића, који је стријељан на Цетињу. Биле су поносне што нико из групе није посустао, већ се још активније везао за НОП. Златија, а уз њу и Даница, постале су чврст ослонац свих акција које су извођене на овом подручју, све до ослобођења земље.

Касније је дошао и стари Симо, а у јесен су, након капитулације Италије, ослобођени и Јовица, Милета, Живко и Рајко, и одмах се укључили на разне одговорне дужности у власти и јединицама Значи, из ровачке групе остали су живи сви изузев покојнога Јанка.

МИХАИЛО ЛАЛИЋ

ЛИКОВИ ИЗ КОЛАШИНСКОГ ЗАТВОРА

Ове успомене на људе, сусрете и растанке из четничког затвора у Колашину 1942. и 1943. године, имају све мане несигурног присјећања каквом се прибјегава послије дугог временског размака. Биљежака, у то вријеме, нијесам водио – зна се зашто: јер су биљешке биле ризичне и опасне не само за онога ко их води, но и за сваког кога би у њима поменуо. Докумената се није нашло, иако знамо да је хартије доста потрошено и да је добар дио архиве Лимских четника заплијењен, сачуван и доступан. Остало ми је да се ослоним на памћење и, мањим дијелом, на казивање преживјелих другова из затвора. Немајући ништа боље, прилажем то овој нашој закашњелој заједничкој комеморацији погинулим и помрлим друговима с којима смо заједно патили, борили се колико смо могли и надали се бољим данима.

Кад сам почетком мјесеца септембра 1942. допраћен у затвор у Колашину – све затворске просторије бјеху пуне и препуне. Нигдје није било мјеста за пристигле новајлије. Водили су нас горе–доље, да нам покажу како су збијени затвореници као сардине у конзерви; викали су на нас као да смо баш ми кривци за ту тјескобу, и псовали су нас као да смо им силом дошли да их ставимо пред проблеме. За казну су нас угурали гдје је најтјешње, те смо ту почели да учимо како се увлачи врат у рамена и како ребра у лубину, како да човјек постане мали и још мањи, те да мање смета својим друговима. Тјескоба, нервоза, вашке, гладовања, цинизам судија, дивљаштво стражара, терор садиста у официрским униформама, звекет окова, извођења, раскивања, стријељања – све је било предвиђено да нам од живота направи пакао.

Што смо тај затворски пакао издржали, надживјели, што смо из њега најзад изашли с релативно очуваним менталним способностима – иако је, у оно вријеме, то изгледало невјероватно – морало би да се захвали прије свега другарству и добрим друговима које смо затекли у затвору или који су нам касније стигли. У једноме су били слични, у чврстом моралу. У свему другом различити: једни млади, наивни и плаховити, други зрели и стрпљиви, трећи стари, издржљиви и поносни. Сретало се ту бораца са ранама незараслим, скојеваца, партијаца, радника, сељака, јатака, чобана, занатлија, студената, учитеља, богослова, бивших комита из прошлог рата и тврдоглавих родољуба који су службу окупатору квалификовали као издају, и нијесу се мирили с њоме.

Овдје желим да изазовем успомене на неке од њих који више нијесу живи, а чија су се имена, ликови, ријечи, примјери урезали у сјећање те ево трају четрдесет и више година. Почео бих од најмлађег, од дјечака Гојка Вујисића из Липова: ђак, гимназист, тек на излазу из дјетињства, црне косе, бијелих зуба, блиставих очију и дјетињске маште... И није могао да заборави старијег брата, погинулог партизана, и није хтио да сакрије оно што мисли. Можда наш Гојко ни до СКОЈ-а није дорастао, јер би га у СКОЈ-у научили да боље пази пред ким шта говори, али је за потказиваче био напаст и опасност, те су га двапут или трипут доводили, злостављали прије но су га Њемци стријељали као таоца, септембра мјесеца 1943. И тај Гојко неискусни, дјетињасти, јогунасти, неукротиви, на свој начин је био подршка нама старијима и јачима: гледајући га као сапатника, људима је било лакше да осјете општенародну и општељудску несрећу рата, да се помире с губицима, да се уздрже и учврсте, да се пред дјететом не обрукају, да слабостима не попусте.

Други, друкчији, из друкчијег амбијента, Никшићанин Чокорило, друкчијим је особинама привукао моју пажњу првог дана у затвору. Изгледало је да је равнодушан и безбрижан, да је нечијом грешком упао у наше друштво, и да без видљивог нестрпљења чека да се грешка исправи.

Два или три дана касније прозвали су га да изађе. Чокорило обуче блузу, окрену се с врата и махну руком у име поздрава.

Питао сам: „Оде ли он то на саслушање?" Неко рече: „На посљедње!" И заиста – не прође дуго, па смо чули пуцње с Брезе. Био је осуђен још подавно. Пресуду му нијесу изрекли, али он ју је и без тога знао.

Била им је таква пракса, произвољна: неком пресуду прочитају, неком је само усмено кажу, а некога пусте да чека до извођења на стријељање. У ствари су и суђења и пресуде биле спрдња – то најбоље показује случај Новака Вујошевића из Подгорице. Тај каменорезац промуклога гласа, као да му је камена прашина грло затисла, дугих бркова, црн и кошчат, био је крив само зато што је побјегао из Подгорице, а ни тамо није имао друге кривице. Пустили су га из затвора да иде кући. Није му се ишло, јер кућа је у Подгорици, опкољена муслиманима–потказивачима који би га опет оптужили код Талијана и опет у затвор отпремили. Остао је два–три дана у Колашину, док размисли куд да пође, при томе га је опазио на улици капетан Ђуришић који је памтио Вујошевића из млађих дана, кад се Новак још борио за радничка права – наредио је да га затворе, из затвора је одведен на Брезу, а суда није ни видио.

Од затвореника које сам затекао при доласку, чуо сам да је у Лучкој гори убијено око двадесет људи, међу њима Љубо и Петар Јанковићи, у Мрчави су убијени Дмитар, Саво и Ђоко Дрљевићи, у Ђурашевици Божо Вуксановић, под Жутим кршем три непозната Дурмиторца, а не зна се гдје су закопани Брацан Војводић, Гојко Кастратовић, Вулета Ђокић, и зна се да до затвора нијесу живи стигли, Љубо Стојановић, Мердовићи, Миљан Брадић, Неда Биљурић и многи други.

Током читаве године 1942. личио је затвор Колашински на све логоре фашистичке широм Европе. Личио је и на киклопску пећину из Хомерове Одисеје: ко замркне не зна да ли ће осванути и ко осване није сигуран да ће до ноћи жив дочекати – изузев што је у Хомеровом епу киклоп био само један, а над затвором, поред главног, било је и доста споредних киклопа и крвопија. Потказивач Бошко Оровић убио је у болници, на кревету, рањеника Бранка Милошевића, и ником није одговарао. Ивану Ружићу није било доста што је затвор напунио, па и Брезу окитио гробљем Дробњака и Језераца, но захтијева од Бајевића да се „одмах ликвидирају" три ухваће-

на партизана с Дурмитора. Анђелић Ђукан захтијева, поред осталих пољанских глава, погубљење Анђелића Војислава, а Бећир Томовић, поред осталих, прогони Душана Томовића и његову породицу. Сремски командант бјелопољски, Милан Бандовић, стиже увече у Колашин, а сјутрадан су стријељани ухваћени партизани с његовог терена Милоња Бубања и Душан Корић.

Тешки су и тмурни били сати послије пуцњаве што се чула с Брезе. И кад нијесу извели никог из наше собе, знали смо да су извели друга из неке друге. Старији људи, којих је било у свим каушама, смиривали су нас: „Рат је, гине се, гинуло се и у прошлим ратовима. Није се пропало, неће се ни сад – нема свадбе без меса!" Од тих старих, сјећам се Милоша Драговића из Липова, неисцрпног приповједача о згодама ратним, помеђашким и судбеним. Један стари учитељ Вујисић са Скрбуше довођен је неколико пута и остаде непоправљиви толстојевац и филозоф упркос свим напорима да га скрену с тога пута. Учитељ из Трепче Миличко Васовић причаше како је у Барутани, у затвору команданта Арсовића три ноћи провео на бетону по којем су и увече и ујутру просипали воду да му никад не буде суво.

Једном, кад ме бјеше ухватила малодушност, охрабрио ме стари Лука Журић из Бјелојевића, отац погинулог партизана; други пут то би Раде Ашанин, комита из прошлог рата, убица злогласнога вакмајстора Беленгије. Вукосав Јанковић из Крње Јеле, отац двојице партизана, потомак јунака Риста Јанкова који је убио Смаилагу, није много говорио, али је самим својим присуством наметао обавезу да се издржи у невољи. Миле Јоксимовић из Павина Поља, бановински савјетник, пријатељ етнолога Сретена Вукосављевића, такође је мало говорио, али је држањем давао примјер и уливао наду. Мајор Ђоко Мирашевић из Куча, носилац ордена Легије части, показивао је да се и шутњом са презиром може сили отпор пружати. Адвокат из Трепче Влајко Пешић и адвокат из Никшића Гојко Гарчевић и судија Илија Лутовац не прихватише „компромисе" који су им нуђени. Тома Кнежевић из Шаранаца, комит из прошлог рата (група Влада Змајевића), остаде ми у најљепшој успомени иако не могу да се сјетим о чему смо говорили. Па и није имало потребе да се говори, тако смо се о свему слагали.

Најстарији по годинама бјеше Ђуро Маловић из Дробњака: негдје око осамдесет, чврсти старац, висок и прав, снажна гласа: Није се препао ни Океана, прешао га је те видио Америку, па се не препаде ни затвора, апсанџија и војвода талијанских. Некако су, због нечега, скоро сви наши „Американци" били незгодни, непокорни и сумњиви четничкој власти, те их је било у свим нашим каушама, а неки су повремено довођени и са читавим породицама. Био је ту Тодор Благојевић, доведен и Пиве за сином и кћерком, Миливоје Зарубица из Провалије, и тако даље. Најгоре прође Јагош Томић из Дробњака: њега су неки из зависти, или што се није дао опљачкати, оптужили да је открио партизанима четничку тајну организацију Митра Караџића и дружине. Није тајна ко је открио ту четничку организацију, зна се да то није био Јагош Томић, који за њу није ни знао, али њему оде глава као многим невинима.

Прилике и неприлике затворског живота, понајчешће око хране и спавања, нагониле су људе да се удруже у мање групе. Било је група, породичних. Најбројнија у нашој соби бјеше породица Илије Шошкића: старац с два сина и са зетом богословом Миливојем Остојићем. Никад се из те групе не чу оштрија ријеч или препирка, но је својом срећеношћу дјеловала на околину да се стиша и усагласи. Послије рата, у Андријевици, сретох Илију: бјеше без воље, оболио, невесео: један му син погинуо, други умро, зет Остојић стријељан у Андријевици, ћерка погинула у нападу на Беране... Друге групе биле су мање: два брата Ћулафића; Влаховићи Драго и Драгиша; два Јакића – стриц и синовац; и Влаховићи из Требаљева, отац и син.Код ових посљедњих, у Требаљево, свратио сам послије рата – бијеше Радомир у борби погинуо, отац му Милосав остао да подиже унука.

И ми што нијесмо имали сродника, нашли смо их међу друговима. Бјеше Марко Павићевић из Коњуха испод Кома: био коректор у Београду, срушена му штампарија у бомбардовању, оболио, остао без посла, вратио се у сиротињску кровињару, обољелој старој мајци. Потказивачи су, послије устанка, послали Марка да одговара пред италијанским војним судом на Цетињу. Суђено му је, ослобођен је, опет се вратио старој мајци, али га ни тада нијесу пустили да се одмори. Убрзо су га упутили пред злогласни четнички суд у Колашину. Тринаест мјесеци провео је у кауши, одатле спро-

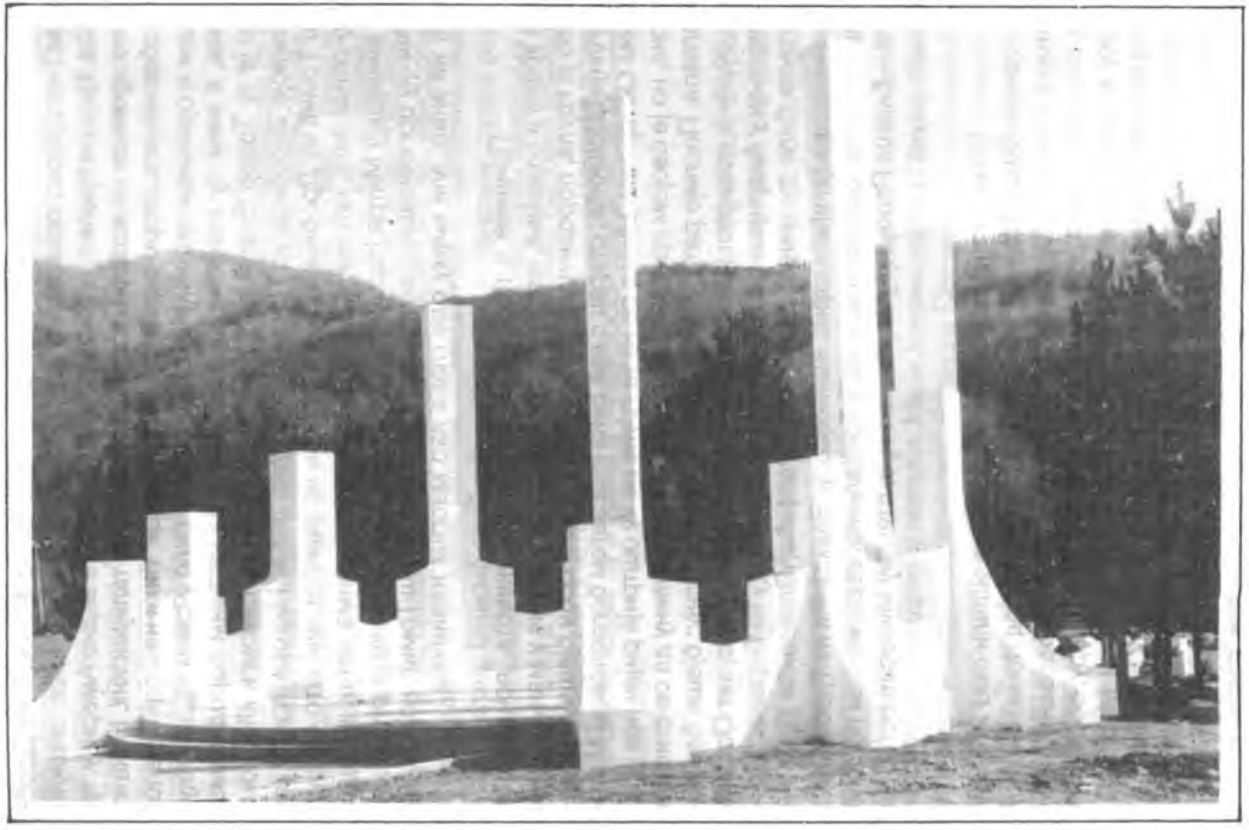

Сйоменик на Брези

веден у логор у Бару, из Бара упућен у Италију, из Италије у Њемачку. Негдје у љето 1945. добио сам од њега писмо и свешчицу рукописа, а ускоро затим вијест да му се живот угасио у болници на Иришком венцу.

Самац бјеше и Ратко Љешевић, матурант или студент из Мостара, од породице имао је, рече, старог оца и болесну сестру – већ одавно тамо више од њих нема никог живог. Предосјећајући катастрофу, отац га је отпремио да склони главу код рођака, у горовитој и забитној Пиви. Погане очи достављача и дуге руке окупатора и њихових помагача пронашле су га у Пиви – ухапшен је, послан у Колашин, Њемци су га стријељали пред пиланом крај ријеке Дрцке. Наишао сам на сличан случај у Никшићу: један Чановић, пресељеник са Косова, послао је два своја сина, гимназисте, у село Бршно, да се склоне од косовских зулумћара. Спаса ни тамо нијесу нашли: један је у борби погинуо од четника, други ухваћен, осуђен, стријељан код Брезовика. Један члан суда који га је осудио ено га и сад у Никшићу: адвокатише и љути се кад га човјек пита по којем закону и у име кога осуди младића. Таквих и сличних случајева било је у свим нашим мјестима.

Други мој пријатељ, Мишо Вуковић, син попа Богдана, вјечитога опозиционера, сестрић предсједника злогласног суда Марка Миловића, пријатно ме изненадио више пута. Прво у устанку, у Андријевици, кад сам видио како је свесрдно и с одушевљењем прихватио ослободилачку борбу, задобио повјерење и изабран за командира варошке чете; други пут у јесен 1941, у вријеме кризе устанка, кад сам га нашао у задимљеном савардаку испод Кома, гдје се склонио пред талијанским и милицијским потјерама, заједно са Војом Кушевићем из Скадра, те су, невични тешкоћама, трпјели глад и биједу и живјели од оскудне милостиње мргодних сељака.

Кад сам се, септембра 1942, у затвору Колашинском, нашао с њиме његову одлучност не бјеху сломиле ни ослабиле патње, слабости и погрешке наше команде које су нас дотле довеле, ни опасности које су нас тек чекале. Ујак Мишов, предсједник четничког суда, и поред цинизма којим се радо разметао, настојао је и најзад успио да сестрића ослободи затворских невоља и опасности. Није га пустио да се врати кући, знао је да би га тамо дочекали

потказивачи и шпијуни који би му дошли главе. Задржао га је у свом стану у Колашину, с надом да ће ту моћи да га контролише и да му прекине везе с друштвом.

Везе су заиста биле слабе, а партијска организација, потиснута у дубоку илегалност, игнорисала је Колашински затвор. Мишо Вуковић је покушао да извијести другове из комитета какво је стање у затвору и шта би могло да се уради. Његово писмо није стигло куд је упућено, ухватила га је полиција која је дотле на Миша вребала. Измучили су га, измрцварили, на носилима га донијели и у затвор убацили, уз то су га и оковали – не из бојазни да ће побјећи, јер није могао ни да стоји на ногама, него да га и тиме казне. Тај оков је и за мене био казна, ево како: кад су нас Њемци дигли из затвора и повели, Мишо се још не бијаше опоравио да би могао сам да иде; наслонио се на моје раме, храмао је, вукли смо се тако на крају колоне до Матешева и до пољане крај пилане. Кад смо прешли преко моста, и кад су наши из предњих редова почели да бјеже, ми смо већ били у закашњењу и у шкрипцу. Онако сломљен од умора, нијесам имао снаге да кренем нити сам имао срца и образа да га оставим.

Ред би било да се подсјетимо и ликова из женског затвора. То је за мене тежа тема, пошто сам највећи дио времена тамновао „с оне стране зида", то јест у такозваној згради суда. Надам се да ће то, боље од мене, учинити неко ко је био ближе. Са своје стране могу да кажем да су се старији затвореници, то јест они које сам тамо затекао, сложно хвалили на Росу Зечевић и многи је благосиљали што их је својим неуморним радом и чишћењем спасавала од вашака. О Ђурђи Влаховић, управо о њеној јуначкој смрти, написао сам причу „Чобаница" коју су превели на руски, чешки и друге језике у социјалистичким земљама. Надао сам се да ћу стићи да напишем о Ружи Рип, Дари Анђелић, Радмили Ђоровић, Јевросими Капетановић, Станки Радовић. Све су оне, и многе друге, заслужиле да се лако не забораве, али моје снаге не бише довољне.

Само једном сам се нашао с Бранком Меденицом, изван зида, испред чесме, гдје смо воду захватали. Поздравили смо се и проговорили можда по двије–три реченице, времена није било за више. Ја сам о њему дотле знао доста из причања Милете

Вељова Радовића. По ономе што смо код чесме проговорили, учинило ми се да и он зна о мени – вјероватно су му рекли Вуко Нововић, Момо Лончаревић или ко други. То повјерење које смо стекли и носили један о другом, преко других, позлатило ми је тај кратки сусрет и од њега направило живи драгуљ успомене која надживје многе стресове и трагедије. Стријељали су Бранка Меденицу, партизанског рањеника и јунака, мртав је већ више од четрдесет година, али овом успоменом он још живи и зрачи кроз моје мисли, и у стању је да ме охрабри кад паднем духом, и да ме утјеши кад почнем да ропћем.

Од рањеника памтим да су били у истој соби, дуже или краће, Јово Радојевић из Шаховића, Мираш Милић из Куча и Мојсије Вуксановић из Васојевића. Мојсова рана била је зарасла, оздравила, није му сметала да се пробије до партизана у Цуцама чим је успио да изађе из логора. Јову од ране бјеше нога оштећена, жалио се што га је та рана осудила да умре лежећи на постељи. Ипак није умро на постељи, но на губилишту и стојећи, гледајући у очи смрти пред којом никад жив не погну главу. Мираш Милић с пламеним очима, за којег сам био убијеђен да ће још једном стићи у борбу, није стигао – стријељан је у несрећној групи од 180 логораша изведених из Бара...

Знали смо да има прислушкивача, звали смо их „телеграфисти", те смо због њих скраћивали разговоре или уводили разне шифре, алузије и сигнале. Једном у затвор доведоше Неђа Бошковића из Ђуђевине. Да га боље препоручи, извика се на њега стравично надстражар Петар Ракочевић, испсова га и изрезили и понизи. Сажалих се на пониженог, покушао сам да га утјешим у дворишту гдје смо ћебад истресали, на то ми Милован Радовић из Мораче једним погледом даде на знање да ту нијесу чиста посла. Касније ми је објаснио – „Убачен је!" Два или три дана остаде Нећо у затвору; покушавао је да се залијепи за некога, али кад видје да је прочитан и да му је узалуд мука – пустише га да иде кући. Колико је било непрочитаних и какве су нам штете нанијели – то се никад неће знати.

Било је чак и смијешних догађаја, ево једног. Наредише да се брзо очисти и среди соба. Једни шапућу „Инспекција!", други

„Визита!", трећи тајанствено додадоше „Србијанци!" Чусмо како слободњаци хитро чисте степениште и пут до капије. Мало касније шкрипну вратница, чуше се кораци, па како се друге кауше отварају једна за другом. Најзад се и наша врата отворише, појави се намргођен дугајлија, с доста браде, у србијанској народној ношњи, с медаљама на прсима, с бомбама и другим дрангулијама око појаса. Гледамо га и чекамо шта ће рећи; гледа он нас и кези се. Тишина је потрајала неколико тренутака, а онда Вуко Нововић викну: „Јеси ли ти то, Кићо!", тако гласно да је сва зграда одјекнула. Препадох се: полудио је!... Али у том тренутку наш окићени посјетилац збриса с врата и кидну низ степенице. „Надрљаћемо!", рече неко, „увриједи Србијанца, сигурно је из Дражиног штаба!" – „Можда је из штаба, али није Србијанац но наша поган, Кићо Гудовић из Ржанице. Сад ће он да бјежи сто километара, па да исплива гдје га не познају." И заиста – Кићо се више не појави и од те посјете не би штете.

Вуко Нововић из Трепче код Андријевице био је прегледник финанцијски, али шверцере није хватао, и жалио је кад их неко други приведе. Уочи устанка, у име партије, обратио му се Ђуро Чагоровић са задатком да поубија талијанске финансе у станици код Даниловграда. Вуко с друговима то је извршио без промашаја, а за то је уцијењен од Талијана највећом наградом за онога ко га преда жива или мртва. Кад се устанак на Зети гасио, дошао је Вуко у завичај, на Лим, те је изабран за командира на положајима према Ругови. Стигао је Вуко да се бори и на Пљевљима, и у одбрани Колашина, изнад Липова и код Мојковца. Кад је погрешним командовањем упропашћена Трепачко–краљска партизанска чета и Андријевачки батаљон Комског одреда – умор, исцрпљеност, и братственичка рачуница савладале су Вука Нововића. Преварили су га обећањима, гаранцијама, заклетвама, а кад је остао без оружја – поступили су према њему као што је вазда својствено варалицама. У затвору у Колашину провео је годину дана. Кад су четници Ђуришића затворенике из Колашина изручили Талијанима и спровели их у логор у Бару, предали су, поред осталих, и уцијењеног Вука Нововића. На доставу неког од шпијуна убрзо је Вуко изведен из логора и стријељан на Цетињу.

Десетак година послије рата, тражећи податке за причу о погибији Видаковића и Рабрена, нашао сам се у Пољској Бистри-

ци с Мићом Марковићем, тихим човјеком и драгим другом из затвора. Ређали смо успомене, помињали имена другова које нам рат однио. Сјетили смо се, међу осталима, Ђике Дабетића – имао је специјалну особину на којој смо му завидјели: на њега вашка није хтјела, његове су кошуље, хаљине, и без прања биле чисте – мора да је његово тијело зрачило неким оригиналним инсектицидом убиственим за паразите. Исприча ми Мића тада како су се њих двојица срели у Србији године 1944. Ноћу, по киши, наилази непозната војска и Мића пита: „Ко је тамо?" На то Ђика одговара: „Здраво, Мића Марковићу! Ово је Четврта црногорска!"

„Познао те, значи, по гласу."

„Није могао по другоме: ноћ и киша, и био сам у заклону".

„Али како да те позна, кад ти у затвору нијеси викао, а мало си и говорио?"

„Ето, ипак, познао ме, а и ја сам се чудио како. Али ми је мило било што смо се срели. На жалост, то нам би посљедње".

Један од најтиших, скоро нечујан, био је Здравко Вујаклија, зато га се многи не сјећају. Родом из Глине, из Баније, Вујаклија се задесио у Србији и ступио у српску партизанску јединицу. У неком сукобу са црногорским четницима заробљен је с неколико другова. Тукли су их, Здравку су зубе поломили, поставили су их за стријељање. Капетан Радовић из Мораче препознао је у том строју изнакаженог Вујаклију – у његовој је чети одслужио кадровски рок. Капетан се сажалио, извадио га из строја за стријељање, довели су Здравка у Колашин, вргли га у затвор, одредили га за слободњака, то јест да чисти „канцеларију" надстражара и степениште. Није се свађао ни бунио, није ни могао: због болести грла и поломљених зуба није могао ни говорити, само је шапутао.

Живио је непримјетно, можда га ни је не бих запамтио да није било сљедећег случаја. Прије рата сам био саставио своју личну рукописну антологију свјетске лирике. Двије свеске сам био испунио пјесмама Шелија, Бајрона, Хајнеа, Љермонтова, Китса, Пушкина, Лорке, Игоа, Рембоа, све до Јесењина, Мајаковског, Кр-

леже, Цесарића, Зоговића и Душана Васиљева. У затвору није било дозвољено уносити књиге, но ја сам ту своју антологију некако био прошверцовао и повремено прочитавао. Једном, кад је запријетила преметачина, успио сам да при изласку на шетњу сакријем то своје благо на тавану иза греде. Други слободњак, Ракочевић, њушкајући по тавану, пронашао је обје свеске са црвеним корицама и, погађајући да је то моје, показао ми да их има и да ће их пријавити гдје треба.

За мене је то могло да буде судбоносан повод обнове суђења, пошто је судија Вуле Влаховић жудно чекао да му дођем под руку. Стрепио сам недјељу дана и чудио се што ме не зову на саслушање. Затим су наишли дани кад ни четништву није било лако па и кад му је било све теже. Одвели су другове у Бар, збили су нас преостале „за репресалије" у стари затвор, заборавио сам црвене свеске, прежалио лирске пјесме и Вајлдову „Баладу о тамници у Рединگу" коју сам некад знао напамет. Вјероватно их се не бих више ни сјетио да ми, у логору на Сајмишту, крај Савског моста, испред погруженог Београда, не приђе Здравко Вујаклија и дошапну: „Ја сам оне твоје свеске закопао испод крушке, испод жиле, у дворишту; ако некад жив изађеш, могао би их тамо наћи". Кад сам, двије године касније, у прољеће 1945, најзад стигао до Колашина, не нађох од крушке ни коријена и све бјеше испревртано. Тако је неславно завршила та моја прва и посљедња антологија свјетске лирике...

Ова сјећања нијесу лака. Боли сваког – не само мене, док их са напором изазивам, него и вас што сте многе од тих другова ближе и боље познавали. Сви смо имали понеког друга који нам је био ближи од осталих, па су за то у успомени неки остали по два заједно – као дјечаци, изведени на врбицу, што се држе рука за руку. Бјеше пар младића из Грачанице: Јездо Јелић и Бранко Мијовић – ваљда су се на ливадама играли заједно, па им остало пријатељство. Бранко је, поред непопустљивог јогунастог карактера, имао још једну отежавајућу околност пред четничком влашћу: његов брат по оцу, капетан бивше војске, незадовољан распоредом , непослушан Ђуришићу, напустио је Лимске четнике, „пребјегао" Бају Станишићу, навукао мржњу на себе и на породицу. Можда је и то допринијело да Бранка задрже у затвору, па да га отпреме у логор у

Бару, а из логора на стрелиште у Андријевици, заједно са Јездом и другима.

Језда се сјећам у вези с нашим покушајем да побјегнемо из затвора. Била је то група од шездесет затвореника, изведених у околину Колашина да донесу дрва за затвор. Организација је одредила на сваког стражара два затвореника који ће га разоружати на договорени знак Љуба Вуксановића. Ја и Јездо добили смо у задатак да разоружамо једнога младића који, у ствари, није био стражар но се стражарима придружи док смо пролазили поред његове куће. Носио је младић пушку сасвим нову и блиставо очишћену, пратили смо му Јездо и ја сваки корак – без муке бисмо га савладали за трен ока, и осјећали смо како нас слобода милује крилом сасвим изблиза. Али Љубо Вуксановић не даде знак који смо очекивали; умјесто тога – подиже дрво, стави га на раме и рече гласно: „Ајде, људи, да идемо!" С тим ријечима отпрхну слобода, а многима, не дуго за тим, и живот.

До данас остаде непознато шта би разлог да се одустане од те наше посљедње шансе. С Љубом нијесам имао прилике да о томе разговарам – не знам је ли неко други. До мене је допрла само непровјерена варијанта о којој би можда други могли нешто више рећи, или је побити. По тој варијанти: затвореник Милован Балтић, увјерен да ћемо тога дана најзад успјети – при изласку из кауше ударио је слободњака Ракочевића да му се освети за некакву ранију свађу или мржњу. На Балтића су тада навалили алсанџија Петар Ракочевић и стражари. Везали су га, премлатили и везаног оставили у каушу. Мислило се да је Љубо Вуксановић одустао због Балтића: били су велики пријатељи, и плашио се да би, због нашег бјекства, Балтић био прва жртва четничке освете, а можда се и надао да ће неком другом приликом и Балтића извести са групом...

Друга се прилика не указа – никад нас више не изведоше. Остала је неразјашњена и та одлука: јесу ли стражари примијетили узнемиреност затвореника, или је четничка шпијунажа некако друкчије докучила шта смо спремали и шта нијесмо остварили. Саслушаван око тога није нико; кажњавања ни награђивања, колико знамо, није било. И без тога су казне убрзо навалиле и пратиле непрестано – једне до Бара и логора и стријељања, друге до Дрцке и пилане.

Ни ту се није завршила одисеја преживјелих затвореника из Колашина: једни су стигли до Италије и, с прекоморским бригадама, до бојишта Југославије; друга колона је стигла до Грчке, до Солуна и Ламије те по Халкидику оставила своје жртве.

Роје се имена кроз сјећање, изазивају и дозивају једно друго извлачећи из помрчине заборава лица која су одавно земљом покривена: Војин Грдинић, крупни, мирни, доброћудни, и његов поглед зачуђени; Вељко Дробњак хладнокрвни, што пође на Брезу а не трепну оком; високи Зелен Ковачевић што пође на Брезу у назувцима, опанке с ногу остави другу у затвору; Јован Вучелић, скојевац, јединац, што му се црни барјак разви на шљемену, као многима; Милан Лашић и брат му Митан, чије се огњиште угасило; Радоје Ђукић из Бјелојевића код Мојковца; Никола Ђукић из Цецуна код Андријевице; Јосиф Мердовић, Светозар Раковић, Милован Радовић, Живко Рабреновић, а испред свих се сјећању намећу и не дају се заборавити најтрагичнији, најсуровије измучени браћа Жижићи – Новак и Мираш...

Послије толиког набрајања погибија и породичних катастрофа, дође човјеку да се запита пјесниковим ријечима: „Хоће ли слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој?" Одговор, на жалост, није потврдан. Наша слобода, њени органи и инструменти, стално су имали пречег посла ево читавих четрдесет година. Пречи живи него мртви, преча кошуља но хаљина, мерцедеси но начела, а ни ми се не можемо похвалити да смо се претргли његујући успомене, ни да смо се много раније заузели за постављање спомен–знака, ни да смо се потрудили да утјешимо родитеље погубљених док су још били у животу.

Но ипак се не може рећи, као што рече други један пјесник, да су наши покојници заборављени. Не, нијесу заборављени ни кад не знамо гдје су им гробови, ни кад подмукли непријатељ ноћу дође и са надгробне плоче избоде очи, избрише име или га замаже неком фарбом и кад се послије на то нико не осврне... Тачније речено, они и нијесу покојници, пошто покој, мир, спокојство долази послије завршеног дјела, а њихово животно дјело, револуција, то јест борба упорна и дуготрајна за изградњу бољег свијета и човјека у том свијету, још је далеко од завршетка. Они су чврсто вјеровали

и том вјером обећавали љепши свијет, бољи живот, разумније уређење, повољније за развитак. Сад их та вјера и та обећања, и то за шта су се жртвовали и за шта су везали имена обавезује да се не смире у покоју, но да се и мртви боре трпећи ударце непријатеља подмукле, ниске и нечасне. Обавезује их да се не мире с девијацијама, попуштањима, компромисима са слабостима, но да остану немирњаци, несмирници, који од својих настављача траже више савјести и правичности, алтруизма и љубави за заједницу, траже да се ради сагласније са крилатим револуционарним замислима које су их заносиле у најтежим временима наше земље.

И заиста, нијесу мирни. Не дају им да се смире разноврсни непријатељи доводећи, на сто начина, у питање оно у шта су вјеровали. Не дају им ни кад се не зна гдје су им гробови, ни кад су стазе до њих затрављене.

Ако им гласове не чујемо ми што смо их познавали, и што полако један за другим силазимо с позорнице – чуће их други, са дистанце, по одјецима из историје и легенде. Чуће их млађи, индиректно, по причама, по успоменама што надживљавају зону ћутања, као што смо ми у затвору, у прољеће 1943, слушали топове с Јабланице по одјецима што су долазили, одбијени од стратосфере, прескачући зону тишине.

ОБРЕН БЛАГОЈЕВИЋ

ШЕСТОРИЦИ У СПОМЕН!

Младо жито навијај класове,
Пређе рока дошла ти је жњетва.

Кад сам, крајем новембра 1942. године, доведен у колашински затвор, у њему сам затекао повелик број познатих другова. Једне сам познавао као своје Пивљане из ратних дана, друге из разних других периода и прилика свог ранијег живота. У самом, пак, затвору, за вријеме свог готово шестомјесечног тамновања, упознао сам и многе друге, па било да сам с њима дијелио тијесну затворску ћелију, било да смо познанство успоставили за вријеме заједничких шетњи у затворском дворишту.

Четири деценије од тих догађаја дуго је вријеме, нарочито кад је оно испуњено интензивним доживљајима, па су и ликови мојих колашинских сапатника у моме сјећању, неизбјежно, мање или више изблиједјели. То се нарочито односи на оне који су тамо изгубили живот, па више и није било прилике да своја другарства и пријатељства обнављамо и учвршћујемо.

Па ипак, данас на овом јубиларном скупу, кад велики дио нас који смо преживјели евоцирамо своје успомене на оне тешке давне дане, ни ја не могу пропустити а да се, макар врло кратко, не осврнем на неке од оних драгих ликова који свој млади живот нијесу ни изнијели из колашинских казамата, већ су га тамо положили за слободу и боље живљење других.

У овом мом избору, међутим, не треба тражити никакав посебни критериј. Једноставно: рећи ћу по коју ријеч о онима између стријељаних другова које сам понајбоље познавао и за које сам од њихових породица могао прикупити биографске податке.

1. Марко (Лале) Бакрач

Почињем с њиме зато што сам га међу шесторицом најприје и упознао, а и зато што је међу њима био први који је пао од непријатељског куршума. Ја сам га први пут видио оних мајских дана четрдесетпрве, кад смо се ми, ријетки комунисти у Пиви, послије капитулације старога режима, почели окупљати и организовати. Мојој кући, на Заборје, заједно с Вељком Мићановићем, дошао је отресит сељачки момак, с пушком на рамену. Говорио је мало, готово нимало, али му се с лица читала нека озбиљност и чврстина карактера.

Тај први утисак о Лалу задржао се код мене заувијек. Био је први од сеоских момака с Горанска којега је Вељко за Партију кандидовао, па убрзо затим и у њено чланство примио. Од тада па све до јунских дана 1942, кад су четници из руку Италијана примили власт у Пиви, није било готово ни једне важније акције у Жупи пивској, акције војне или политичке, у којој Лале није узео учешћа. Једно могу рећи без зазора: гдје год и кад год нам је био потребан сигуран човјек, човјек на кога се можеш ослонити, избор је увијек падао на Лала, па било самога или у друштву с другима, већ према природи потребе. Ћутљив, храбар, дисциплинован, постојан, одлучан – такав је био.

Човјек који изгуби живот већ у својој двадесетчетвртој години не оставља за собом ни дугу биографију. И Лалова је кратка. Кратка али свијетла. Родио се на Горанску, у Пиви, године 1918, као једно од осморо дјеце сиромашног сељака Гаврила (у Пиви би се рекло и „Гаврла"), познатијег као Мајан, и жене му Вишње. На крштењу је добио име Марко, али је међу свима био познат искључиво као Лале. Као и остала сељачка дјеца, изучио је, ту на Горанску, четири разреда основне школе, у којој је био одличан, а онда чу-

вао стоку и помагао својима у обављању пољских радова. У октобру 1940. отишао је на одслужење војне обавезе.

За Лалову животну оријентацију одлучујући значај имало је његово сродство и дружење с Вељком Мићановићем, чија је мајка, Милуша, била родом од Бакрача. И сам у то вријеме гимназист, односно студент, али већ одлучно оријентисани комунист, Вељко је рано запазио Лалове карактерне црте, призивао га све чешће себи и напајао напредним идејама. Пошто су били из истога села, а и рођаци, за вријеме љетњег школског распуста могли су се дружити и често. Вељко му је давао на читање и понешто лакше и популарне марксистичке литературе, као што су наши студенти по селима и уопште радили. Па не само то. Пошто је на самом Горанску била и жандармеријска станица, жандарми су пратили Вељкову активност, па је он код Лала држао и сву своју забрањену литературу, као што је, вјероватно, пред свој одлазак у илегалство, у јуну 1942, управо Лалу био предао и све сличнога што је имао. На жалост, било је суђено да Лале изгуби живот и прије од Вељка.

Априлска капитулација затекла је Лала као мобилисаног војника, у Бања–Луци. Као што у тој старој војсци и није било ријетко, издајом врхова официрског кадра његов пук је био доведен у ситуацију да без борбе положи оружје. Но, Лалова одлучност и сналажљивост дошле су до изражаја и овом приликом. Док су разоружану војску Њемци спроводили возом у заробљеништво, он је у Брчком улучио неку згодну прилику и на челу једанаесторице другова, махом Пивљана, успио да побјегне. Пробијајући се пјешке кроз врлети источне Босне, некако су дошли до оружја и дванаести дан стигли у Пиву.

О његовом раду и држању током устанка 1941. и прве половине 1942. године, то јест у вријеме партизанске власти у Пиви, већ сам говорио. Поменућу, ипак, и посебно: његово активно учешће у разоружавању италијанске карабињерске станице на Горанску, 19. јула, његово учешће у чувеној пљеваљској бици, 1. децембра, и његово војевање у саставу батаљона „Бајо Пивљанин" по источној Босни, почетком 1942. године. Једва је, најзад, потребно и помињати његову грозничаву активност на тако рећи свим секторима рада онда још увијек малобројне партијске организације:

рад на учвршћивању народне власти, рад међу омладином, борба против пете колоне и слично.

Но, дошло је и немило прољеће 1942, кад су наше јединице, одступајући пред надмоћном окупаторско–квислиншком силом, морале напустити и своје посљедње упориште у Црној Гори, Пиву. Лале је био распоређен на рад у непријатељској позадини, с тим да се, према приликама, може и легализовати, пошто се рачунало да му као сељаку без изразито важних јавних функција у партизанској власти, четници бар живот неће угрозити. Но, те окупаторске слуге показале су се окрутнијима него што су мислили многи племенити и честити сељачки момци у Црној Гори, па и наш Лале. Кријући се у оближњим шумама, ипак неповјерљив према тој новој власти, која се, без стида и срама, хранила на окупаторском казану и носила његово оружје у борби против своје браће, Лале је, на свој ужас, од комшија слушао о хапшењу своје фамилије, њеном малтретирању и конфискацији имовине. Тешко притиснут савјешћу да то, ето, његови најмилији страдају због њега, он је крајем јула рескирао свој живот за њих и пријавио се четницима.

У повећој групи Пивљана, младих и старих, које су четници покупили из многих од тридесет села Жупе пивске, и Лале је убрзо спроведен у тадашње њихово централно сабиралиште за подручје Дурмитора, Жабљак. Већ 2. августа, на сам Илиндан, изведен је на губилиште. Кажем „изведен", а не одмах „стријељан", зато што је и тада, посљедњи пут у животу, покушао да учини јуначко дјело: побјегао је испред цијеви душманских пушака. На жалост, кад му је било преостало још само неколико корака до густе дурмиторске шуме, стигао га је и покосио митраљески рафал. Тако је Лале Бакрач, у ствари, пао као прва жртва четничке страховладе у Пиви.

Дозволите ми сада да кажем још само ријеч–двије о онима за које је он, у ствари, жртвовао свој живот, о његовој фамилији. Као и по правилу, од којега је, бар код нас у Црној Гори, изузетака релативно мало, тако је и Лалова ужа породица листом дисала партизанским духом. Отац му, Мајан, изгубио је живот, као и оних преко хиљаду пивских сељака и сељанки, жена, дјеце и стараца, током злогласне пете офанзиве. Брат му Јагош погинуо је као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде, на Биочу, 1943. године.

Оба преживјела брата, Милорад и Јанко, били су активни и зато признати учесници народноослободилачке борбе. Све четири сестре: Милица, Даринка, Госпава и Илинка, и саме су помагале ослободилачку борбу, за коју су живот дала њихова два брата, колико год су им узраст и друге околности омогућавали.

Ево, чак и ја за посљедњи помен остављам мајку, о коју се човјек најчешће и гријеши. Узгред буди речено, чини ми се да смо и ми, борци из Црне Гсре, највише пропуста и починили управо заборављајући мајку, ту скромну, блиједу и мршаву фигуру, у тамним хаљинама, која нам је током рата чинила толико много добра, а тако се мало сама истицала. Тако је било и с Лаловом мајком: многе је партизане она нахранила и како ваља у свом дому дочекала. Умрла је негдје убрзо по ослобођењу, али је од два преживјела сина и четири удате кћери оставила много потомака. И тако:

„Иако су одлетјели ждрали,
Остали су тићи ждраловићи".

2. Миња Бајагић

Као што је познато, у ослободилачком рату учествовао је и велик дио бившег југословенског подофицирског и официрског кадра. Заједно с капетаном Вукосавом Топаловићем, командантом Жупопивског партизанског батаљона, подофициром Урошем Поповићем, командиром Црквичке партизанске чете, и другима из Пиве, и Миња је био из тих подофицирских редова. Већ је самим тим речено да је потицао из једне од оних многобројних сиромашних црногорских породица које су, тражећи одушке за збрињавање свог бројног потомства, понеко мушко дијете слале и у подофицирску школу и чак то сматрале великим успјехом.

Мињини родитељи, отац Антоније и мајка Вемија, врло сиромашни сељаци из маленог села Зукве, на готово самој граници Пиве према Херцеговини, села у коме је одвајкада живјело истакнуто пивско братство Бајагићи, имали су шесторо дјеце, од којих пет синова. Пет синова – то је онда значило пет нових димова на и

иначе малом имању и мршавој планинској земљи. Морали су тражити некаквог излаза, па је одмах послије балканског рата мајка Вемија одлазила и у Пећ, како би се дјеца некако прехранила.

Мињa се, као по реду други син, родио у Зукви, године 1910 и у дјетињству је, као и друга дјеца сиромашних родитеља, чувао и комшијску стоку. Кад је завршио основну школу, родитељи су га као седамнаестогодишњег младића послали у подофицирску школу у Билећи. У школи се веома истицао, што је – да узгред кажем – и некаква општа одлика овог братства, па је, по завршетну школе, у чину поднаредника добио службу у Цељу, гдје је и остао све до капитулације Југославије, 1941. године.

Већ ту, у Цељу, Мињa је доживио и један мали, симптоматичан пролог своје будуће судбине. Наиме, током 1938. или 1939. године дошло је до неких омладинских демонстрација, у којима је и он узео учешћа. Тај догађај, неоспорно, указује на то да је већ тада морао бити под утицајем напредне мисли и стремљења, али како је до тога дошло и ко је вршио тај утицај није нам познато. Било како било, млади четни наредник је допао затвора, одузета му је сабља и замало није и службу изгубио. Командир чете у којој је Мињa тада служио био је – нико други до каснији четнички војвода Павле Ђуришић!

У априлском рату Мињa је био заробљен и одведен у неки логор у Мађарској. Како у самом почетку логор није био обезбијеђен онако строго као што је то било касније, успио је да, заједно с једним другом, Хрватом, одатле побјегне. У Хрватској је већ била организована усташка власт, али му је онај друг дао цивилно одијело и некако набавио пропусницу, па је тако, возом, стигао у Мостар, а одатле пјешке у Зукву.

У познатом јунском спонтаном народном устанку Мињa је активно учествовао у борби против усташког покоља у сусједној Херцеговини. Као војнички образован и лично храбар борац, убрзо је задобио симпатије међу устаницима. Од тада па све до завођења четничке власти у Пиви, јуна 1942. године, учествовао је у свим акцијама које су водиле партизанске јединице из Пиве на територији гатачког и невесињског среза. Најприје као командир вода а убрзо

и као командир чете, уживао је љубав и поштовање бораца, јер се истицао једновремено и као умјешан војни руководилац и као добар друг. Нарочито се истакао у чувеном нападу на злогласно усташко упориште Борач.

Послије повлачења наших јединица у Босну, у јуну 1942, Мињa је остао у позадини, неко вријеме се крио од четничке власти а потом се легализовао. Но, убрзо је ухапшен и, заједно с рођацима Радославом и Михаилом Бајагићима, спроведен прво четничком штабу код Пивског Манастира а потом, заједно с великом групом других Пивљана, у четнички затвор на Жабљаку.

И, ето, ту на Жабљаку у Мињином се животу поново појављује онај зао дух из далеког Цељa! Наиме, заједно с неколико других сељака из Пиве, четници су Мињу једнога дана пустили из затвора кући. Међутим, на путу за Пиву стигла их је четничка патрола на коњима и Мињу вратила у затвор. А шта се десило? Павле Ђуришић, вративши се однекуд с терена у Жабљак, би обавијештен о томе ко је све тога дана пуштен из затвора, па видјевши на списку и Мињино име, сјети се оног свог четног наредника из Цеља који је учествовао у демонстрацијама и одмах посла патролу у потјеру за њим. Кад му је још саопштено и то како је Мињa, одлазећи из злогласне штале Рада Шаровића, у коју је био смјештен четнички затвор, стиснутом песницом поздравио остајуће другове, Мињина судбина била је запечаћена.

Послије тога, у групи са осталима, спроведен је у колашински затвор и, након познатог „суђења" pro forma, одведен у Боан, гдје је и стријељан заједно с групом Ускока у циљу застрашивања народа у том крају.

Тако је изгубио живот још један изузетно храбар борац за слободу и правду, кога су другови, због његове храбрости, отресситости и хитрине, називали „живом муњом".

У Србији му је, у самом почетку устанка, погинуо брат Милисав, други брат, Миленко, био је такође активан борац, а и цијела остала фамилија помагала је народноослободилачки покрет.

3. Миладин Кривићевић

Иако сам за њега и раније био чуо, упознао сам га тек у колашинском затвору. Ту, у „великој кауши", поред саме пећи бубњаре непосредно испод високог малог прозорчића с решеткама, лежали смо у оној једва издржаваној тјескоби нас неколицина земљака: високи, мало повијени и лијепи млади момак, касније пуковник, али сад већ покојник, Милорад Тасовац; мој до тада нераздвојни и најближи друг, „alter–ego", како смо један другога звали, Гојко Дурутовић; затим он, Миладин, и ја. Одмах сам га веома заволио. Повисоког раста, смеђ, сувоњав, крупних, живих очију, он је, упркос околностима у којима смо се налазили, био готово увијек весео. Заметао је разне шале и причао духовите досјетке из својих Шаранаца. Често би такође, својим звонким тенором, започињао неку од народних пјесама које су се онда пјевале у нашим крајевима, а ми бисмо га, па и готово половина кауше, у хору пратили:

„Гледала сам бјеле браве
Низ Комове како јаве
И за њима чобанице
Како везу марамице"

или:

„О планино, мој' планино,
О пространа Сињавино,
У теби су преко зиме
Равна брда и долине..."

Покаткад би, да вријеме брже прође, заједно прешли у онај други дио кауше, дио у коме су такође већ одавно покојни, од четника стријељани, увијек весели Војо Селић, и увијек озбиљни Миливоје Дринчић, с нама започињали игру картама. Била је то најчешће чак најхазарднија игра покер, игра која је упропастила не један људски живот и имовину. Али, нама се није било бојати тога: играли смо у зрнца шибица! И, да ово завршим: ако је тачна она древна мисао да се човјек најбоље може познати на картама, онда могу рећи да је Миладин био заиста добар и племенит човјек.

Родио се у Кршу, у Шаранцима, исте године кад је отпочео први свјетски рат, 1914, у старом, познатом, једном од најугледнијих шаранских братстава, а у породици са петоро дјеце, од којих четири сина и кћер Милица. Отац им, Илија, био је барјактар у црногорској војсци, а учествовао је у свим нашим ослободилачким ратовима. Убијен је од стране Бугара, 1944. године. Мајка Јелица, примјерна домаћица, која је не само узорно одгајила толику дјецу већ и нахранила многа гладна партизанска уста током прошлога рата. И она је, у ствари, била жртва рата и окупације: умрла је исте године кад јој је муж убијен 1944, и то од пјегавог тифуса који је добила његујући у својој кући партизанске тифусаре. Исту судбину те исте године доживио је и Миладинов брат Милун, учесник пљеваљске битке и четнички затвореник у Жабљаку. Други брат, Јагош, такође борац нашег ослободилачког рата и четнички затвореник, умро је прије три–четири године.

Остали су живи, иако је и њима живот стално висио о концу, само син Периша, борац Пете пролетерске бригаде, и кћер Милица, омладински руководилац у шаранској општини и Шестој црногорској бригади, обоје „станари" штале Рада Шаровића на Жабљаку, а Милица и женског затвора у Колашину.

И тако је од седам чланова породице барјактара Илије Кривићевића свих петоро дјеце прошло кроз четнички затвор, а рат је, на овај или онај начин, однио живот њих четворо. То, истина, није тако риједак изузетак у нашем ослободилачком рату, али јесте, по својој трагици, карактеристичан примјер страдања наших породица у њему.

Миладин је завршио вишу гимназију у Пљевљима, а затим је студирао право у Београду, и то, као и огромна већина наших студената, под врло тешким материјалним условима: врло скромну помоћ коју су му могли пружити родитељи морао је допуњавати дајући часове размаженој дјеци „боље стојећих" Београђана. На Правном факултету дипломирао је у марту 1941. и одмах се уписао на Филозофски факултет, чији индекс родбина и данас чува као посљедњу успомену на дивног брата.

Послије бомбардовања Београда, у априлу 1941, Миладин се, као и огромна већина тадашњих црногорских студената,

пробио кући, из које су се тада сва тројица његове браће налазила у војсци. Пошто је још као ђак Пљеваљске гимназије припадао напредним омладинским кружоцима, а већ као студент учествовао у многим акцијама у Београду, посебно у познатим демонстрацијама од 27. марта, о којима је оставио и писаног трага, сасвим је разумљиво што се и у свом крају истакао као један од организатора устанка. Шаранци су Миладина добро познавали не само као барјактаревог сина и ђака на високим школама већ и као човјека који им је за вријеме љетњих ферија био тако близак и тако добар тумач онога што се стварно крило иза друштвеног привида. И у том погледу Миладин је био типичан примјер оног предратног црногорског студента који је, тако рећи, с косом у једној а књигом у другој руци, живио истим оним животом којим и његов народ, али је на далеко виши степен подизао његову друштвену свијест. Управо по оној Мажуранићевој:

„Добар старац јер што каже ином
И сам своијем потврђује чином".

У Партију је примљен јула 1941. и њезин дисциплинован војник остао све до смрти. Илија Кривићевић и на Пљевља је послао два своја сина: Миладина и брата му Милуна. Миладин је послије, као политички комесар чете, војевао по Санџаку и Сињајевини, све док удружене италијанско–четничке кохорте нијесу преплавиле његове Шаранце, као и читави Дурмитор.

Као илегални партијски радник у позадини, ухваћен је већ у јулу. Четнички назови–суд у Жабљаку осудио га је на пет година робије. Њемачки окупатор је ту релативно благу казну замијенио одузимањем живота. Стријељан је заједно са осталима у Краљским Барама код Матешева, злогласног 15. маја 1943.

Тако је завршио свој живот и овај ваљани, у народу веома омиљени борац–интелектуалац, коме је књига била оно за шта је давао и посљедњу пару, а даровит говор оно чиме је знао покренути и најскептичнијег слушаоца.

4. Ратко Љешевић

Поријеклом из чувеног братства Љешевића које је краљ Никола у својим „Новим колима", не без основа, назвао пивском властелом и које је, одиста, Пиви, за турске власти, дало толико војвода и попова, Ратко се родио у новембру 1915. године, у Невесињу, гдје му је отац, познати напредњак и хуманист, Томо Љешевић, тада био на служби. Завршивши основну школу и гимназију са све самим петицама, уписао се на Правни факултет у Београду, који је такође с успјехом завршио и на њему, 1939. године, дипломирао.

Већ у родитељској кући, од малена, упућиван је племенитим дјелима, људском прогресу и култури, па је сасвим разумљиво што је и као студент у Београду одмах пришао напредном покрету универзитетске омладине и учествовао у многим студентским акцијама и демонстрацијама. Једновремено с тим, Ратко је и даље много читао, не само правну литературу већ и лијепу књижевност, па је спадао међу, како се онда говорило, „најначитаније" студенте своје генерације. Нарочито видно истакао се у демонстрацијама од 27. марта 1941, на којима је, заједно са рођаком Стевом Костиним Љешевићем, предводио читаву једну групу револтираних грађана.

Послије капитулације Краљевине Југославије, и Ратко се, као и многи други црногорски интелектуалци, из Београда повукао у своју Пиву. Кажем „своју" просто зато што је у њој, расуто у неколико села и заселака, живјело више породица његовог братства Љешевића, мада је сама његова ужа породица већ одавно живјела у Мостару. Тако је и он, живјећи час код једног час код другог рођака, мијењао своја боравишта у Пиви, одлазећи из Мратиња на Брљево, а из овога на Горанско. У Брљеву се повезао с тамошњим учитељем и познатим старим комунистом Марјаном Лекићем, а на Горанску с Вељком Мићановићем. С прољећа 1942, кад је на Крсцу била формирана команда мјеста за цијелу Пиву, одређен је на дужност у њој и ту остао све до повлачења наших јединица у Босну.

Управо ту, на Крсцу, као командант мјеста, први пут сам и упознао Ратка. Био је то повисок, витак младић, одмјереног држа-

ња, лаганог хода и наизглед врло мирног, спокојног темперамента. Читавом својом појавом одавао је човјека стабилна, једног од оних омладинаца на које се у невољи можеш ослонити.

Разумије се да сам се интересовао како за тадашњу судбину у Пиви добро познатог његовог оца Тома и остале породице тако и за саму његову прошлост, посебно политичку. Колико се сад сјећам, рекао ми је да је још у Београду био члан СКОЈ-а, па и кандидат или чак – не сјећам се више – члан Партије, али пошто није имао никаквог документа о томе, у Партију је примљен ту, на Крсцу. У команди мјеста радио је махом на сектору политичке пропаганде и ту, као веома образован човјек, показивао ваљане резултате, нарочито на умјешном редиговању и брзом и ефикасном ширењу вијести.

Оставши, послије увођења четничке власти, у непријатељској позадини, Ратко је имао тежак живот. У тим најтежим данима сам, без икога из уже породице, која би ризиковала живот да га сачува, био је принуђен да се крије час код једног час код другог рођака, помишљајући чак и на то да се пребаци у Жупу никшићку. Једне ноћи, док је боравио на Будњу, у кући Симеуна Љешевића, од некога обавијештена, изненада дође четничка потјера из Стабана, опколи колибу и Ратка ухвати на спавању. Као и остали, спроведен је најприје Жупопивском четничком штабу код Манастира, а послије неколико дана и у затвор у Колашину. Стријељан је у Краљским Барама, код Матешева, заједно са осталима, 15. маја 1943.

Иако усташке власти у Мостару, по свој прилици, нијесу знале за његов боравак у Пиви и у партизанима, његова је породица била подвргнута великој тортури. И отац Томо и мајка Савета били су од стране усташа у Мостару хапшени и страховито малтретирани. Од њих је тражено да одају мјесто боравка сина им Ратка, што ни једно од њих ни под тешким притисцима и усташким батинама нијесу учинили. Обоје су радије дали свој живот: мајка је издахнула већ у јануару 1942, а отац у септембру 1943. године, обоје од посљедица малтретирања. Раткова сестра Радмила, звана Злата, провела је тако рећи читаво вријеме окупације у усташким казаматима, од Мостара до Сарајева и од Сарајева до Загреба, гдје је и ослобођење дочекала, и сама једва с духом у тијелу. Она је данас једини живи члан породице Тома Љешевића.

5. Обрен Тадић

Могло би се рећи да је живот Обрена Тадића прави примјер једне кобне трагике. Прво је, једном нашом властитом тешком грешком, истовремено изгубио јединог рођеног брата и четири блиска рођака, а сам био лишен партизанске части, у вријеме кад је то била казна тежа од смрти. Било је то с прољећа 1942. у читавој Црној Гори, па и ван ње, познати случај комуниста из групе Тадићи–Јововићи. Кад су мало касније четници заузели власт у Пиви с разлогом су рачунали да ће оне који су након оног трагичног догађаја остали живи, живи али разоружани, међу њима и Обрена, лако придобити и у свој табор привући. Преварили су се! Преварили, али су преварили и њега! Успјели су да сам однесе у Колашин писмо у коме је био запечаћен налог за његово властито хапшење. Била је то његова друга кобна трагика. Трећа и посљедња била је она у Краљским Барама, 15. маја 1943. године, кад је слијепом игром судбине постао један од оне десеторице десеткованих колашинских затвореника које су Њемци ту стријељали! И тако, од два врсна млада брата, оба брата, један гине од партизанског, други од њемачког куршума.

Обрен се родио године 1919. у пивском селу Смријечну, као друго по реду дијете у породици старог црногорског капетана и борца са Скадра, Ђура Тадића, и жене му Синђе. Они су имали још петоро дјеце, од којих још једног сина, Благоја (Блажа) и четири кћери: Милену, Милосаву, Саву и Јању. Ђуро и брат му Симеун, који су дуго живјели у заједници, имали су мало имање, које је након њихове диобе постало још упола мање. Но, благодарећи, ма и веома скромној, пензији, успијевали су да састављају крај с крајем, с тим што им се начин живота ничим није разликовао од осталих сељака у Смријечну Ипак су, увелико захваљујући Ђуровом шураку Милу Дурутовићу, који је тада живио у Никшићу, и уз велика одрицања остале породице, оба сина, након што су завршили основну школу, послали у гимназију. Обојица су били одлични ђаци. Обрен, од млађега брата по школи старији само један разред, положио је матуру 1940. године и исте се године у јесен уписао на Пољопривредни факултет у Земуну.

Послије капитулације дошао је у своје родно село, у коме је, у друштву с братом Блажом и рођацима Тадијом и Радојем, мање–више својим вршницима и такође рођацима односно студентима, развио врло широку политичку, па и општеобразовну дјелатност у Смријечну и околним селима. Без опасности да ћу претјерати, могу рећи да је током читавог тога времена прије и послије устанка, прије и послије њиховог учлањивања у Партију, та група младих школованих комуниста била најактивнија од свих у Пиви. Њена душа, неоспорно, био је Тадија, најстарији и најуздигнутији од свих, али је сваки од њих у ту своју културну и револуционарну дјелатност уносио понешто себи својственог и карактеристичног. Тако је Радоје био момак прије свега храбар, отресит, продоран, а Блажо душа пивске омладине и њен руководилац. Сам Обрен био је миран, скроман, чак стидљив. Један од сеоских младића, његових комшија, касније је то изразио овим ријечима: „Обрен је био човјек веома миран. Никад није желио да се истиче мимо друге. Својим великим знањем никад се није разметао и просто се осјећало како му је неугодно кад му се ми сељаци због тога дивимо". Збиља је посједовао и темељно знање и, нарочито, способност да га пренесе на сељака, јер му је ријеч била убједљива. У партијској јединици, узгред буди речено, једној од три прве у Жупи пивској, имао је сектор рада са женама. Ево шта о том његовом задужењу каже пуковник Милорад Јововић, тада млад сељак, члан исте партијске јединице:

„На том послу он се показао као веома умјешан и у том погледу смо имали доста успјеха. Жене су масовно долазиле на састанке, јер су радо слушале излагање, које је он увијек сликовито објашњавао из историје борбе жена за своја права, чињенице које смо и ми први пут слушали од њега. Од њега сам, рецимо, први пут чуо о комунисткињи Клари Цеткин и другим револуционаркама из комунистичког покрета. Лијепо је објашњавао шта све жене могу помоћи партизанима, не само с пушком у руци, на шта тада још није стављан акценат, већ и у раду у позадини. Ја лично сам од тога много научио".

Нећу овдје да се задржавам на трагедији цијеле ове групе у Горњем Пољу. Ово није мјесто за то, а и већ сам о томе писао. Доста је рећи ово: иако разоружан и лишен петокраке, Обрен, уосталом као и сви остали који су трагедију преживјели, остао је за

све вријеме непоколебљиво одан Партији. Никад нећу заборавити онај моменат кад нас је он, Ика Мирковића и мене, које је Партија била послала да сељацима Смријечна и Забрђа објаснимо трагични догађај, пред својом кућом дочекао са: добро дошли, другови!

Рекао сам већ како су четници мислили да ће Обрена, Милорада, Јована, па и друге из великих братстава Тадића и Јововића, играјући на карту братске освете, лако придобити. Рекао и то како су се грдно преварили, јер су оба ова братства остала листом партизанска. Но, док су се још заносили својом фикс–идејом, Обрена су запослили у својој администрацији, код Манастира, али је он баш ту изванредну прилику обилато користио за подривање четничке организације и повезивање партизанских симпатизера. Увидјевши најзад да у њему имају упорног непријатеља, смислили су паклени план, да га тобож као курира пошаљу у Колашин. Управо као из Шекспирове драме, кад је онај свирепи дански краљ послао Хамлета с писмом, а у ствари на губилиште. Само што мој честити имењак није имао чак ни свога Розенкранца и Гилденстерна, већ је на сопствену кланицу отишао сам!

6. Михаило (Биџо) Ћетковић

И за Биџа сам чуо прије него што сам се с њим упознао: помињао га је мој тадашњи alter–ego Гојко Дурутовић, који је заједно с њим студирао у Суботици. Кад сам доспио у колашински затвор затекао сам и њега. Рекли су ми да је међу онима који су осуђени на смрт и да је стријељање већ једном било заказано па, под притиском јавности, одложено. Касније, у току затворског живота, с њим сам се ближе упознао и зближио. На мене је остављао утисак човјека разборитог и мисаоног, у коме се, под маском привидних пошалица и смијеха, у ствари крије дубока озбиљност. Но, нарочито ми се допадала његова племенитост. Имао сам утисак да он ни мрава не би згазио, осуђивао је наше грешке приликом ликвидација непријатељских или само тобож непријатељских елемената, а другови Колашинци су ми говорили да се сам он за нешто такво заиста не би могао „окривити". Дјелимично, можда, и зато био је врло популаран у Липову и широј околини.

Биџо се родио године 1909. у колашинском селу Баковићи, у породици Милоша Ћетковића, чији се отац Пуниша, као и сам Милош, више бавио каменорезачким занатом него пољопривредом, па су обојица једно вријеме провели на раду у Америци, одакле су се вратили 1907. Пуниша је имао још једног сина, у своје вријеме познатог комунисту и шпанског борца Милована Ћетковића, који је имао доста заслуга и за Биџово школовање. Милош се по повратку из Америке оженио дјевојком Милицом из сусједног села Плане, па су у браку имали петоро дјеце, од којих два сина: старијег, Биџа, и млађег, Војина, који је умро још у својој десетој години. Пошто је и сам Милош умро већ 1918, у својој 32. години, породица је живјела доста оскудно, тим прије што је и Милован тада био тек при крају гимназијског школовања, а за школу су стасавала и Милошева сирочад.

Биџо је основну школу завршио у селу Бистрици, 6 разреда гимназије у Колашину, седми у Беранима, а осми с матуром у Подгорици. По завршетку војног рока уписао се на Правни факултет у Суботици, који је завршио године 1937. Затим је добио мјесто судијског приправника, најприје у Котор–Варошу а послије у Босанском Броду. Из тога мјеста је и мобилисан, а по капитулацији се вратио у Колашин.

Напредном покрету Биџо је приступио врло рано, још као ученик виших разреда гимназије. У том погледу на њега је одлучујуће утицао стриц Милован. Још у петом и шестом разреду гимназије дружио се с Мијатом Машковићем, а у осмом је, поред осталих, одржавао везе и с ондашњим напредним професором Марком Биљурићем. Могло би се рећи да је на суботички Правни факултет дошао као већ увелико изграђен и одлучно оријентисан млади комунист. Ту се повезао с другим студентима–комунистима, Божом Милетићем, Гојком Дурутовићем и другима. У Суботици је почетком 1936. године и ухапшен и заједно са осталима спроведен на тада злогласну Аду Циганлију. Суд за заштиту државе осудио га је на шест мјесеци затвора. И код полиције и на суду његово је држање било добро.

Но, као и огромна већина ондашњих црногорских студената, и Биџо је највећу активност развијао у свом родном мјесту, то-

ком љетних ферија. Кућа Милована и Михаила Ћетковића тада је била као неки центар у коме су се окупљали напредни ученици и студенти из околине. Тих година, изгледа 1934, примљен је и у Партију, а већ сљедеће, 1935, видимо га као члана Мјесног комитета Партије у Колашину.

Као већ стари комунист и с великим угледом који је уживао, он и његова кућа, имао је и великих заслуга за припремање и организацију 13–јулског устанка. Непосредно је учествовао и у низу оружаних акција, као што су биле оне на Дријенну, Колашину и друге. Као политички комесар чете, готово све вријеме до пада Колашина у четничке руке провео је на положају у Речинама и учествовао у свим борбама које су се тамо водиле. Посљедње оружане борбе водио је Биџо у саставу Пољског батаљона „Алекса–Бећо Ђилас", све док, крајем маја, није изгубљена и слободна територија Поља. Његови ратни другови кажу да се у свим борбама у којима је учествовао показао веома храбрим.

Оставши у позадини непријатеља, и Биџо је доживио судбину многих својих другова. Једно вријеме се крио око Вучја, Говеђе Главе и Липова, а онда је, уздајући се у рођака, четничког функционера, крајем јула, дошао у своје село и ту одмах био затворен...

Биџо је био један од оних, најхрабријих и најодлучнијих, колашинских затвореника који су код сад чувене Пилане Ђуровића у Краљским Барама покушали да побјегну. Истини за вољу, треба рећи и то да је, као и многи други, прије тога и он покушавао да се спасе склањањем у колону спровођених грађана и четника из Липова. На жалост, али у ствари како се могло и очекивати, они су га одмах избацили из своје колоне, говорећи да они неће да страдају због комуниста. Кад је, пак, мало касније дошло до масовног покушаја бјекства, Биџо је, као и више њих, скочио у Дрцку, успио да преброди ту набујалу рјечицу и под кишом куршума из њемачких митраљеза чак успио да се дочепа шуме, али га је баш ту, на прагу спаса, стигла смрт из непријатељског оружја.

Тако је 14. маја завршио свој млади живот и посљедњи од ових шест мојих драгих ратних другова и колашинских сапатника, којима сам овом приликом мислио посветити бар по неколико оскудних и скромних ријечи спомена. Слава им!

БОЖИДАР ЈЕЛИЋ

ОД ДОЛЦА, КОЛАШИНА ДО БАРА

„Издајници Црне Горе
послаше нас у логоре.
А кућ ћете срамне воће
кад Пекова војска дође?“

Протицање времена односи у заборав много шта, али има догађаја, има дана, који томе одољевају и заувијек остају у памћењу, јер су у људима оставили дубок, болан, неизбрисан ожиљак и били и остали њихова судбина, жива историја и вјечита поука која се преноси с кољена на кољено. Такви дани и догађаји су и дани из рата, дани проведени у затворима и логорима, дани сурове звјерске одмазде према борцима НОБ-е и НОП-а коју су вршили окупатори и домаћи издајници, и то само зато што воле слободу и што се за њу боре, што неће да буду робови, јер су знали да „погнуту главу сабља сијече“.

Хапшење и суђење партизанима и њиховим присталицама, члановима породица, прогресивним, угледним и патриотски оријентисаним личностима, од самог почетка НОР-а био је редован поступак окупатора и домаћих издајника. Сваку непокорност окупатор и домаћи издајници–четници сматрали су за кривично дјело против народа, отаџбине и краља“ – и по том основу изводили су актере пред суд и осуђивали их на смрт и дуже временске казне, како би заштитили своје интересе. Да би застрашили станов-

ништво почели су са „одмаздама“ стријељањем талаца, затварањем становништва у затворе и логоре, хапшењем и интернирањем заробљених и ухваћених припадника НОВЈ и свих оних који могу постати потенцијални борци и сарадници наших револуционарних и ослободилачких снага.

II

Колашински затвор био је главни затвор који су фебруара 1942. године организовали четници у Црној Гори. Међутим, четници су скоро у сваком мјесту и селу, гдје су имали своје команде, организовали „локалне“ затворе у које су затварали, малтретирали и на разне начине понижавали припаднике и симпатизере НОП-а и НОБ-е. Тако су организовани затвори и у селима беранског и андријевичког среза: Доњој Ржаници, Долцу, Дапсићу, Харемима, Краљима, Улотини итд. Први четнички затвор за срез берански „отворен“ је 1942. године у Харемима (предграђу Берана – данашњем Иванграду) на пет стотина метара од команде италијанског гарнизона (дивизије „Венеције“). Касније, крајем 1942. године, затвор је из Харема пребачен у село Долац, у кућу Јованчевића. Ту је била и Среска четничка команда на челу са Радосавом Јоксимовићем и његовим замјеником Николом Трифуновићем. Оба ова четничка главара били су пензионисани официри старе југословенске војске. Треба напоменути да је Радосав Јоксимовић остао вјеран својој издајничкој и шпијунској активности још из првог свјетског рата, јер је у том периоду био аустроугарски шпијун.

Затвор у с. Долцу, код Берана, састојао се од просторија у приземљу и на спрату, у којима су били смјештени ухапшени затвореници, као и Среска четничка команда. Из овог затвора спроводјени су и пребацивани у колашински затвор „тешки злочинци“ које је требало осудити на смрт и дуже временске казне и подвргнути их стријељању, батинању, кундачењу и другим познатим методама професионалних жандарма и полицајаца, школованих и оспособљаваних за те послове у старој Југославији.

У овај затвор, као припадник НОБ-е и НОП-а, доведен сам послије хапшења, од стране четника Милорада Јоксимовића,

мајора бивше југословенске војске, почетком јануара 1943. године. У затвору, у соби на спрату, био сам са Милошем Бабовићем, предратним чланом КПЈ, Милутином Бабовићем, Милом Бабовићем, Данилом Малевићем (сви из с. Будимље), Драгишом Митровићем, предратним чланом СКОЈ-а и борцем из пљеваљске битке, мојим школским другом. Ту је и позната партизанска мајка Вака Боричић. Са њом је и њен унук Боро, двогодишњи затвореник, син познатог руководиоца КПЈ и НОП-а у беранском крају Милана Куча. Држи га Вака, док његов дједа Врано, отац Милан и мајка Црнка, ујаци Мило и Табо, воде беспоштедну борбу против окупатора и домаћих издајника.

Прича нам Вака како ју је крајем прошле 1942. године хапсио и малтретирао у затвору у с. Дапсићу Вуксан Цимбаљевић, бивши официр и четнички командант „десне стране Лима“:

„Па ме он пита: ‚Чије ти је то дијете'? Ја му кажем: ‚Милана Куча', а он мени: ‚Отруј га'. Погледала сам га и кажем му: ‚У тебе је власт, Вуксане Цимбаљевићу. Отруј га ти ако можеш, а ја да могу, бих сваки дан да ми порасте по један чеперак да што прије сташе за борбу.' После тога ме пита: ‚На кога наличе?' А ја њему: ‚Јеси ли икад видио Мошу Пијаде?' ‚Јесам!' ‚Е, на њега наличе!' Слушајући овај разговор, мој и Вуксанов, његов стриц Петар окрену се свом синовцу па му рече: ‚Ако се икад чије племе утре, утријеће се Цимбаљско. Утријеће га Вуксан Цимбаљевић!' На те ријечи свог стрица, старог, али поштеног сељака, Вуксан ништа није одговорио, него ми је наредио да пођем у свој род у Будимљу и да не храним Врана и његов пород“.

Слушамо ову потресну причу старице и питамо се: да ли ће се ови бескрупулозни људи и њихови потомци стидјети пред народом и историјом за издају, за најпрљавија дјела која раде и која су већ учинили?

III

Ни овдје у затвору ми не мирујемо. Настављамо да се боримо против окупатора и четника у новим и тежим условима, пружајући отпор свим мјерама и поступцима затворских власти и њихо-

вих органа, настојећи да одржавамо везу са „спољним свијетом", и да се информишемо о актуелним питањима и стању у НОП-у на нашем подручју, па и шире. Одржавали смо везу са нашим илегалцима из с. Долац. Та је „веза" ишла преко храбре и одважне илегалке Марице Вељић. Милош Бабовић, стари комуниста и искусни предратни илегалац, рекао нам је да ћемо вијести, усмене и писмене, и све информације од значаја, добијати преко Марице Вељић када идемо по воду са стражарем, на чесму, која се налазила близу затвора. Упозорио нас је да будемо врло будни и опрезни како нас не би четници открили. Знало се свакога дана (постојала је „редна листа") ко иде на воду. Марица Вељић је била добро информисана и редовно, сваког дана, преносила нам је усмене или писмене поруке и информације. Једном приликом, из колашинског затвора доведена је у наш затвор у с. Долац једна затвореница–партизанка. Упозорени смо првих дана на будност, док се не сазна зашто се затвореници из Колашина пребацују код нас. До тада то није била пракса за овај крај. Протурена је вијест да је ова партизанка доведена да покаже гдје се у нашем крају налазе земунице у којима су били смјештени наши герилци. Та партизанка звала се Јулка Булатовић, из познате партизанске породице, касније је погинула у НОБ-и као партизанка. Вијест да је доведена да покаже партизанска скровишта, одмах смо сазнали, била је четнички и врло добро смишљен трик, како би компромитовали ухваћене партизане и њихове породице и приказали их као њихове доушнике.

Петнаестог фебруара 1943. године у селу Љешници, тачније у шуми Калудар, погинули су: Милан Куч, један од најстаријих и најзаслужнијих чланова КПЈ у беранском срезу; Владо Мартиновић–Бајица, истакнути црногорски комуниста; Вукадин Вукадиновић, изузетна личност у организацији КПЈ у беранском срезу; Радован Чубровић, из Дапсића, ратник из прошлих ратова за слободу и независност у којима је учествовао као добровољац, увијек храбар и одважан; Стана Куч – Црнка, супруга Милана Куча, и њен брат Милутин Боричић–Табо, предратни скојевац и млади члан КПЈ.

Истога дана увече о овом страшном догађају, о погибији наших герилаца и руководиоца КПЈ и НОП-а у нашем крају, обавијестила нас је Марица Вељић. Писац ових сјећања, је управо тога дана био „редар" који је ишао по воду и који се срео с Марицом и

од ње добио информације. Обавијештен је и друг Милош Бабовић. Одмах смо се договорили како то да саопштимо Вакі, мајци Табовој и Црнкиној, ташти Милана Куча. Ово смо морали урадити прије четника и затворских власти, да је припремимо. Договорено је да то уради Милош Бабовић.

Сједјели смо непомично, утучени вијешћу коју смо добили. Знали смо какав је то губитак за Партију и НОП, не само у нашем крају него и за читаву Црну Гору. Осјетила је Вака по нашем држању и понашању, по изгледу и расположењу да се нешто догађа и каже: „Ви нешто кријете од мене. Реците ми шта има ново? Немојте ми ништа крити!" Милош је почео, на њему својствен начин, тихо и одмјерено: „Ваке, нећемо ти ништа крити. Све ћемо ти рећи. Боље је прво ми, него ови злочинци и издајници, који ће се сладити и ликовати. Данас су у Љешници погинули Милан, Црнка и Табо. Погинуо је Владо Бајица, Вукадин Вукадиновић и Радован Чубровић. Немој, Ваке, да дозволиш да се сладе ови ниткови. Држи се јуначки!" У том моменту, Вака је придигла свог унука Бора, још чвршће га притисла уз груди, рекавши: „Шта ћемо ја и ти сада да радимо?" Није могла да се уздржи, а да не пусти сузе које је врло брзо пред нама обрисала. Настао је тајац. Завладала је мукла тишина и утученост.

Сјутрадан, 16. фебруара, у нашу затвореничку собу долази Тодор Пешић, четник из управе затвора и Среске команде Радосава Јоксимовића, и обраћа се Вакі: „Дај ми муштулук, Ваке!" „За шта, Тодоре", одговара му Вака. „Сјутра ће те пустити кући". „А што?" „Погинуо ти је син, кћи и зет". Ми слушамо и попријеко гледамо то ништавило. На лицу Вакином примјећујемо грчеве и пратимо сваки њен покрет и одговор. Она прикупља снагу и гордо и енергично, пркосно одговара: „На рђаву ми мјесту муштулук тражиш. Немам ти шта дати, него кад сташе (порасте) Миланов син (Бора држи у наручју), а мој унук, овај дјечак овдје што га видиш, он ће ти га дати, Тодоре Пешићу!" Зачуђен оваквим одговором, Пешић се повукао и без одговора изашао из наше собе.

Увече долазе Радосав и Милорад Јоксимовић и пребацују Ваку у приземље, међу четнике, како би видјели да ли Вака плаче и како се држи у жалости. Том приликом „јуначина" Милорад Јок-

симовић ударио је Ваку песницом у лице, па јој каже: „Је си ли чула да ти је погинуо син, да ти је погинула кћи и да ти је погинуо зет?“ „Чула сам“, каже Вака, „тражили сте ми муштулук“. Четници јој постављају питања: „Је ли ти их жао? Што их не жалиш?“ А Вака одговара„ „За ту су се идеју борили, за ту су идеју погинули, нимало ми их није жао?“ Окупише Радосав и Милорад Јоксимовић четнике око Ваке, па им кажу: „Видите ли ову мајку чифутску, нико јој сузе не може измамити“. Приђе јој Милорад Јоксимовић: „Јеси ли чула да ти се Врано ранио?“ „Не, то ми сада ти говориш“, одговара му Вака. А Милорад, да би је што више психички мучио и малтретирао: „Е, Ваке, није се ранио, него кад је чуо да ти је онај син у Босни погинуо (мисли на Мила који је тада био борац у саставу Прве пролетерске бригаде), објесио се о букву, јер више немате дјеце“. Зна Вака да то Милорад Јоксимовић лаже, па му одговара: „Жеља ће те бити, Милораде Јоксимовићу, да се Врано објеси! Да је педесет синова имао, прешао би преко њих, не би се објесио, једино може да погине као човјек“.

Овакво понашање и држање у тешким тренуцима могле су поднијети само чврсте, храбре, поносне личности нашег НОР-а и револуције, мајке – партизанке. Њих није било мало

IV

Послије тих догађаја у Љешници, извршена је рација и похапшен је велики број припадника НОП-а из с. Пешаца, Буча, Будимље, Полице. Ухапшени су: из с. Роваца Драго Ивовић, из Калудре Видоје Ралевић (приликом хапшења Лека Анђић је побјегао), из Дапсића Душан Шуњевић итд.

Једнога дана, 20. фебруара, из горњег дијела затвора, са спрата, пребачен сам у приземље, у посебну собу пред којом је стајао стражар. Двадесет другог фебруара ујутру кључар отвара врата од моје собе и унутра улази Тодор Пешић и један четник с конопцем. Вежу ме и изводе испред затворске зграде. Пред њом видим другове: Драга Ивовића, мог школског друга, интелигентног и перспективног интелектуалца и ђака беранске гимназије; Видоја Ралевића из с. Калудре, мирног и љепушкастог, плавокосог и увијек насмијаног момка и мог школског друга, и Душана Шуњевића из с. Дапсића, крупног и развијеног, а уз то храброг и разборитог. Они нијесу везани. Поред њих, на удаљености од неколико метара, стоје

два наоружана четника. Кренули смо. Пред нама је један четник, а позади двојица. Наредише да кренемо за првим четником. Сазнадосмо да нас спроводе за Колашин. Зима је. Фебруар је хладан мјесец у овом крају. Мени почеше да плаве прсти на рукама, јер ми је хладно, а уз то чврсто сам везан. Дођосмо до школе у с. Лушцу. Кажем вођи патроле, Маријану Зечевићу из Виницке, да ме одвеже. „Не могу и не смијем. Наређено ми је да те до Колашина свезаног спроведем и предам", одговорио ми је. У том моменту Душан Шуњевић, понесен својом снагом и храброшћу, викнуо је: „Одвежи га, мајку ти макаронску!" и насрнуо на вођу патроле. Сва тројица пратилаца одскочише два–три корака уназад, откочише и уперише већ напуњене пушке на нас. Морали смо се смирити и повући. Када смо по наређењу кренули, пљунуо сам вођу патроле Зечевића. За узврат, добио сам кундак у слабину и од удара пао на земљу. Да устанем помогли су ми другови Драго Ивовић и Душан Шуњевић. Продужили смо пут и пјешке стигли до Колашина.

При улазу у затвор примио нас је и „дочекао" управник затвора Јован Марковић, жандармеријски наредник. Препознао нас је одмах, јер је прије рата био командир жандармеријске станице у мом селу, у Доњој Ржаници. Смјестили су нас у велику „кауши" – ћелију, под „волат".

V

У овој затворској ћелији нијесмо у почетку никога познавали. Касније смо упознали Обрена Благојевића, који је био окован, Николу Ђукића, Зелена Ковачевића (сва тројица су била осуђена на смрт) и друге. Другови се интересују да им као придошлице из Васојевића и са „терена" причамо о стању и ситуацији у нашем крају. Ми отворено причамо и слободно износимо своје мишљење и све што знамо о догађајима. Причамо им о погибији Милана Куча и другова. Оштро осуђујемо поступке четника.

Једнога дана прилази нам Никола Ђукић, чији су покрети увијек били живи и нервозни, а ријеч реска, и каже нам: „Слушајте ви, момци, ви мислите да су овдје сви и само партизани. Има овдје и других. Припазите се!" То је била опомена и упозорење да у затвору има и четничких доушника. Од тада смо били опрезнији.

Пошто се тих дана „волат“ (тако смо звали стари затвор) све више попуњавао затвореницима, нас тројицу – мене, Драга и Видоја – пребацише почетком марта у зграду бившег начелства, у собу на спрату. У том дијелу затвора нашли смо велики број познаника из андријевичког и беранског среза и школских другова: Душана Машовића, Срета Шошкића, Милована Васовића, Михаила Лалића, Богића Влаховића, Данила Ивановића, Ђукана и Илију Шошкића, Илију Лутовца, Милету Вулевића–Цуња, Јована и Марка Зечевића и друге.

Живот у затвору, исхрана, режим и затворски „ред“ – све организовано по критеријумима управе затвора. Живот је несношљив. Свакодневно малтретирање, суђење, честа стријељања, неизвјесност, одсуство и најосновнијих могућности за одржавање личне хигијене – то су биле недаће и тешкоће неколико стотина затвореника. Многи су то платили животом. (Тако је било и у барском логору, гдје је од трбушног тифуса и дизентерије умро дивни и духовити младић Драго Ивовић одмах по пребацивању.)

Тридесетог марта 1943. године долази „слободњак“ Новица Ракочевић и Ристо Обрадовић и саопштавају ми да сјутра рано, 1. априла, идем на суђење. Другови Душан Машовић и Богић Влаховић ме као „стари и искуснији затвореници“ савјетују како да се понашам на суђењу. Кажу ми: „Ако ти Марко Миловић буде предсједник вијећа и почне да те псује, да те назива Мошовим копиљаном, имаш шансе да останеш жив“. Даље ми кажу да пазим да вијеће не испровоцирам и не отежам себи ионако тежак положај, јер „они суде по кратком поступку“.

Првог априла, Новица Ракочевић, бивши партизан и сада „слободњак“, отвара врата и позива ме да изађем. Пред вратима стоје Петар Ракочевић, Ристо Обрадовић и један четник са конопцем. Везаше ме и везаног спроведоше у судницу Окружног суда. „Пратњи“ се, не знам зашто, придружи и управник затвора Јован Марковић, бивши командир жандармеријске станице у мом селу.

Улазимо у судницу. Изненадио сам се када сам ушао. У судници пуно младих људи. Почели су да вичу „Смрт бандиту, смрт

комунистима!" итд. Понеко ме муне у ребра. При проласку покрај те „публике", појединци ме пљују. Одвезаше ме. Гледам, нема у вијећу Марка Миловића, којег сам познавао као ђак беранске гимназије прије рата, јер је био адвокат у Беранама, а уз то познат као „кафански човјек". Прије суђења је моја мајка са својим стрицем, рођаком Марка Миловића, била код Марка, да га моле да ме не осуди на смрт. Обећао је мом дједи да ће ми „спасити главу", али да ћу морати бити осуђен на временску казну. Такву информацију добио сам преко неке дјевојке Булатовић, код којих је моја мајка одсјела, јер јој нијесу дозволили да ме посјети. Предсједава Вуле Влаховић. Оптужницу чита Мило Милованов Вуковић из села Папраћана код Пећи, иначе предратни војносудски правник. Наводи у оптужници да сам „секретар ћелије", да сам „учествовао у организовању и убиству Томице Чукића", предсједника будимско–ржаничке општине, родом из мог села, да сам „од пре рата члан КПЈ", да је моја кућа од 1941. године „састајалиште комуниста и партизана", да се „из ње ишло у акције" итд. итд. Уз оптужницу Вуковић чита посебан прилог, писмени допис мајора Милорада Јоксимовића, који је као организатор четника и командант четничких јединица и снага био у мом селу са штабом у кући Радована Дабетића 1941/42. године. Он ме терети као окорјелог комунисту и бандита. Наводи у том допису да је моја кућа била зборно мјесто одакле се полазило на преговоре и разговоре са четницима, да се партизанско руководство ту стално налазило. И он тражи и моли суд да ме најоштрије казни. Мршави, упалих очију и циничког погледа, Вуле Влаховић ме пита: „Јеси ли разумио оптужницу?" „Јесам", кажем, и мислим: не фали ми смртна казна, али кажем: „Сви наводи у оптужници су нетачни. Ја сам био партизан. Нисам члан КПЈ, нити секретар ћелије. Није истина да сам учествовао у организовању и убиству Томице Чукића", итд.

Док сам одговарао на питања из оптужнице, отварају се врата и појављује се Марко Миловић. Сједа на мјесто предсједника суда. Узима мој „досије". Прво ме пита: „Ко си ти?" „Ја сам Божидар Јелић", одговарам. „Нисам те то питао, мајку ти комунистичку, копиљане Мошов, него јеси ли партизан или четник?" „Да сам четник, не бих ваљда био овдје". „Видите, људи, како ово јеврејско копиле одговара". Из публике почеше да ме псују. Након тога опет ће Марко: „Ко ти је и шта ти је ..." пита о неким рођацима по оцу и мајци који су четници. Па на крају каже: „Што не пође ти са њима, него са

Мошом Јеврејом?" Пита ме „Познајеш ли ти овога (показује на Миљана Томовића) што сједи у овој клупи са твоје лијеве стране?" „Познајем," одговарам. „Ко је то и откуда га пајнајеш?" „То је Миљана Томовић, мој школски друг, комшија. Из истога смо села". „Отуда га познајеш?" „Отуда". „Е, сада ће он да каже откуда он тебе познаје!" Миљана Томовића су они довели као јединог свједока да ме терети. И Миљан потврђује све наводе из оптужнице, додајући да сам га убјеђивао, утицао на њега и позивао га на неке састанке за пријем у КПЈ. „То није истина, то је лаж!", одговарам ја. „Па ти ништа не признајеш", каже Марко. „Признаћеш ти све ово, ја ти кажем. Имамо ми и други начин, па ћеш ти проговорит истину!" Затим се обраћа Јовану Марковићу и каже му: „Слушај, Марковићу: кад одведеш ово копиле у затвор, убиј бога у њему!" Устаје узима пресуду и чита је: осуђују ме „на двадесет године строгог затвора и губитак часних и грађанских права доживотно".

По повратку са суђења, у затворској соби, окупили се другови око мене и ја им причам како је текло суђење. Но, послије тога у собу упадају Петар Ракочевић и Ристо Обрадовић, грубо ме изводе у ходник и када сам био на врху степеница један од њих ме тако снажно удари кундаком у десну слабину да сам се онесвијешћен нашао у приземљу затвора. Убацили су ме у собу у којој су били затвореници осуђени на теже временске казне. Међу њима био је Ниша Бошковић, разборит момак из околине Колашина, са којим сам се спријатељио.

VI

Крајем априла примјећујемо појачање стража око затвора. Нервоза код стражара и управе затвора. Ужурбаност влада. Знали смо и имамо информације да су четници поражени на Неретви. Знамо и чујемо да се борбе ближе Колашину. По затворском „реду" свјетло се увијек гасило у 21.00 часова. Међутим, 27/28. априла свјетло гори читаву ноћ. Вијећају четнички руководиоци, шта да раде. Између осталог, како да ријеше проблем колашинских затвореника.

Ујутру рано, 28. априла 1943. године, почиње прозивка затвореника. Излазимо на позиве у ходник. Вежу нас конопцима и постројавају, најприје у затворском дворишту, а затим укрцавају у

камионе који су паркирани на платоу пред зградом бившег сресног начелства. Ту нас међусобно вежу протурајући заједнички конопац кроз руке испод пазуха како нико појединачно не би могао да скочи са камиона и побјегне. Са моје десне стране је Богић Влаховић, а са лијеве Милорад Вујовић и Драго Ивовић. Укрцавају се спроводници – четници, наоружани до зуба. У сваком камиону по пет њих, с тим што је вођа наоружан пушкомитраљезом. У нашем камиону, сазнали смо, вођа је неки Ивановић, избјеглица са Космета, родом из с. Слатине. До њега мој врло блиски рођак. Брат од тетке! Кажем Богићу, Милораду Вујовићу и Драгу Ивовићу ко нас прати. Ужас! Мој брат од тетке не смије да се поздрави са мном. Ја му се јављам и добацујем му: „Коме ме предајеш и зашто, буразере?" Ћути. Ивановић ме упозорава оштро да ћутим! Поче позната пјесма о издајницима. Не знам ко је започе. Псују четници и вичу да се ћути. Испред сваке куће у Колашину стоје наоружани четници окренути лицем према вратима и прозорима да не дозволе грађанима да буду очевици овог издајничког чина. Кренула је колона у правцу Подгорице. Вођа пратње Ивановић строго упозорава и опомиње на сваки наш покрет. Користим присуство рођака и стално покрећем разговор и тражим да нам помогне да запушимо, јер ми нијесмо могли да из одијела узмемо цигарете. У почетку Ивановић је строг и не дозвољава. Негдје послије Лијеве ријеке, уз дозволу Ивановића, пришао је мој рођак – брат и припалио цигарете мени и Богићу Влаховићу. Том приликом мени каже: „Слушај, буразере, ако партизани нападну са циљем да вас ослободе, ми имамо наређење да вас све поубијамо. Чим запуцају пушке ти гледај да се склониш иза мене". Ја и Богић се погледасмо. Милорад Вујовић се гласно насмија. Вођа патроле Ивановић примијети да ми водимо неки разговор, па опомиње мог рођака да се одмах врати. Ја рођаку кажем: „Буразере, ако нападну партизани, удри ти Ивановића, пушкомитраљесца, а ти бјежи са нама, живот ти је загарантован. Ако партизани нападну, нећете ви имати времена да све нас постријељате и своје главе спашавате". Богић Влаховић му то исто потврђује и упозорава: „Чим се чуне и огласи борба, ти одмах разоружај и отми пушкомитраљез Ивановићу и онемогући га да убије затворенике у камиону. Буди сигуран да ти неће бити ништа ако нас партизани ослободе". Пренијели смо друговима око себе шта смо чули од мог рођака. Ријешили смо да у случају напада, онако у ланцу кренемо према пратиоцима. Но напада није било.

Прије уласка у Подгорицу (данашњи Титоград) дуж пута са лијеве и десне стране на одстојању од неколико стотина метара постављени су италијански војници са борним колима. Пред Подгорицом заустављена је колона затвореника, ешелон од тринаест камиона. Илија Тутов (Ракочевић), у свечаном одијелу, са ешарпом и кратким бодежом умјесто сабље и бијелим рукавицама, у присуству тумача, италијанском генералу предаје рапорт и каже: „Господине генерале, предајем вам 325 највећих комуниста и партизана из Црне Горе заробљених у посљедњим борбама". Те ријечи изговорио је Илија у непосредној близини нас (наш камион био је други у тој колони). У том моменту са нашег и првог камиона, у којем су биле другарице, затвореници су пљунули према Илији Ракочевићу и опсовали му мајку издајничку. Четници су уступили мјесто спроводника Италијанима, окупаторским војницима, који су нас истога дана спровели у логор Бар. Ту почињу наша даља страдања...

Линови првих жртава четничког терора у Колашину

Познато је да су четници мјесец дана по заузимању Колашина 1942. године почели са стријељањем заробљених и ухапшених партизана и припадника НОП-а. Међу првим жртвама било је неколико ратника из прошлих ратова, угледних људи и патриота из сјеверне Црне Горе. Да би се схватило о којима и каквим је то личностима ријеч, најбоље је да укратко опишем њихов животни пут, који је био од пресудног значаја и утицаја на њихова опредјељења, на њихово држање и понашање од почетка рата 1941. године, и у најтежим данима, када су се нашли пред пушчаним цијевима на дан стријељања.

Двадесет петог марта 1942. године јавно су изведени и на Брези код Колашина стријељани Ђуро Раосављевић и Радисав Радевић.

– Ђуро Раосављевић, капетан I класе у пензији, рођен је код Колашина, 1886. године у Липову. Завршио је основну школу, а потом подофицирску школу у Црногорској војсци. Од 1912. до 1916. године био је наредник у митраљеској чети, која је према пот-

реби додјељивана јединицама. Прошао је у саставу Колашинске бригаде кроз све борбе у балканском рату.

Био је око Ђаковице у бригади Радомира Вешовића. Кад је избила тзв. албанска буна, Шиптари су код Ђаковице пробили фронт и угрозили град. Војска је одступила, а три подофицира са митраљезима су изненадно унакрсном ватром у једној ували десетковали непријатеља и приморали га на одступање. У тој борби био је и Ђуро Раосављевић. Сјутрадан је бригадир Вешовић сву тројицу пред стројем похвалио и предложио за Обилића медаљу и официрске чинове.

У I свјетском рату био је такође митраљезац и учествовао у свим борбама: на Гласинцу, Јавору, Викри, Романији и Мојковцу.

Био је за вријеме швапске окупације у комитима, те је једном био ухваћен и изведен на стрелиште. Спасао га је неки официр, Чех по народности.

Пензионисан је одмах послије I свјетског рата и живио у Липову. Био је имућан човјек. Није се активно бавио политиком. Био је једно вријеме предсједник општине липовске. Пред рат је био предсједник удружења резервних официра и ратника за срез колашински. Почетком марта 1941. године позван је у војску, у Никшић, гдје је видио расуло и бјежанију са Никшићког аеродрома. То га је разочарало и од тада је стално говорио о отпору непријатељу.

Чим је плануо устанак био је међу првима. Изабран је за команданта Липовског партизанског батаљона и учествовао у ослобођењу Колашина, Бијелог Поља, Шаховића. Његов батаљон је 1941. године долазио близу Пљеваља.

Био је командант батаљона „Вукман Крушчић" на положајима око Бара Краљских, Матешева, Речина и Пивљана.

Позван је на Конференцију црногорских родољуба, одржану у Острогу фебруара 1942. године. Када се вратио са тога ску-

па четници су већ били заузели Колашин. Са једном групом партизана и стараца повукао се у своју планинску кућу, гдје су га нашли липовски четници и спровели га у затвор – у Колашин – фебруара 1942. године.

Стријељан је 25. марта 1942. године на Брези.

Био је храбар ратник, а међу људима уживао је велики углед и у периоду између два рата. Био је велики домаћин, али су му сву имовину четници опљачкали.

У партизанима му је погинуо син Божидар, свршени матурант, синовац Велимир, студент технике, а кћерка Даница у VII непријатељској офанзиви умрла је као члан КПЈ од тифуса.

– Радисав Ристов Радевић из Матешева, артиљеријски потпуковник у пензији, рођен је у Лијевој Ријеци августа 1877. године. Основну и средњу школу завршио је на Цетињу и у Котору. Војно знање стекао је на Цетињу и Никшићу, са дошколовањем у Италији.

Године 1905. напушта војну службу и одлази у Америку као економски емигрант. У Америци остаје све до 1912. године, када се враћа у Црну Гору ради учешћа у балканском рату. Учествује и у бици за Скадар.

Први свјетски рат га је затекао са јединицом у Ђаковици (у Метохији), гдје је водио борбе. Одатле се усиљеним маршем пребацује са својом јединицом на Грахово, гдје је учествовао у борбама против аустријске војске. Од капитулације црногорске војске до краја првог свјетског рата био је у заробљеништву у Мађарској.

По завршетку првог свјетског рата наставља активну војну службу у југословенској војсци све до 1930. године, када се на свој захтјев пензионише. До 1941. године живио је као пензионер у Подгорици (данашњем Титограду).

Од 1941. године поново је у служби као командант специјалне јединице обалске артиљерије у региону Боке Которске, гдје

га затиче капитулација. Крах југословенске војске априла 1941. године као војник и родољуб веома је тешко примио. То је било и пресудно за његово будуће опредјељење и држање.

Иако није био најбољег здравља (непосредно уочи рата 1940. године боловао је од жутице), 13. јула 1941. активно учествује у устанку. Био је командант артиљерије устаничког фронта од Плава до Чакора 1941. године (јул–август).

Послије устанка био је у саставу здруженог одреда „Радомир Митровић" у Љеворечкој чети. Када је 23. фебруара 1942. године формиран Љеворечки партизански одред „Војвода Миљан", Радисав је именован за војног савјетника.

Послије евакуације Матешева и повлачења снага љеворечког батаљона ка Кучима и Братоножићима, а касније повлачења к Босни и враћања једног дијела бораца на терен, Радисав услијед нарушеног здравља није могао остати у јединици па се скривао на Бјеласици, Комовима и у Кучима. Док се батаљон још налазио (марта 1942. године) на положају у Дубочици, Радисав је из Куча послао писмо команданту батаљона Шћепану Ђукићу. Шћепан је то писмо прочитао пред борцима. У том писму, Радисав обавјештава да се налази у Кучима и да се привремено „одваја", јер због старости и болести не може издржати тешкоће и напоре, али остаје вјеран борби и НОП-у и да се на њега може увијек рачунати. „Никада вас неће издати и прићи непријатељу". То је била посљедња порука Радисава Радевића својим саборцима. Ово писмо је нађено код команданта батаљона Шћепана Ђукића када је погинуо. Уз то писмо нађена је и оригинална наредба о формирању Љеворечког батаљона, којом је Радисав био именован за војног савјетника.

Приликом суђења и изрицања пресуде 25. марта 1942. године четнички суд у Колашину теретио га је, управо на основу ових докумената, као и тиме „што је био активан у борби против Италијана приликом напада на Колашин и борбама од Плава до Чакора". То су били „докази" и отежавајуће околности због којих га је осудио на смрт и истог дана извршио пресуду.

– Двадесет шестог априла 1942. године на Брези је стријељан Томица Јојић.

Томица Р. Јојић рођен је 12. 10. 1884. године у Краљима код Андријевице, у имућној сељачкој породици. Основну школу завршио је у Андријевици, јер је то била једина школа у Васојевићима у то вријеме, а и једна од ријетких у Црној Гори.

Учесник је свих битака које је црногорска војска у то вријеме водила против Турака, као и балканског и првог свјетског рата. Официрски чин је добио прије балканских ратова, а у ратовима је обављао дужност аџутанта Горњовасојевићке бригаде, гдје је показао изузетну храброст. Одликован је више пута, а носилац је и Обилића медаље, једног од највиших одликовања у то вријеме.

Послије капитулације Црне Горе избјегао је заробљеништво и дуго времена се скривао заједно са осталим саплеменицима и остацима црногорске војске.

По завршетку I свјетског рата преведен је у резерву, пошто му је старији брат такође био официр, а из исте породице нијесу могла бити два официра (послије уједињења Србије и Црне Горе) и остао је да живи са породицом у Краљима.

Био је запажен као бистар и оштроуман човјек, а аматерски се бавио и читањем научне литературе, поготову оне која је имала историјску основу. Сам се бавио сакупљањем података и записивањем догађаја из историје племена Васојевића, па је др Радосав Вешовић највећи дио материјала за своју књигу „Племе Васојевићи" добио од њега, што и наглашава у уводу књиге.

Задојен слободарским идејама, а васпитаван у угледној породици Јојића, своја схватања и демократски патриотизам преносио је и на свој пород и друштво у којем се кретао. Између два рата увијек је био носилац демократске листе на изборима, што није било популарно код ондашњих власти. На изборима 1939. године изабран је за предсједника општине са половином мандата (другу половину добио је кандидат ЈРЗ-е), али је 1940. године преведен у активни официрски кадар и постављен за команданта Сухопутне

станице у Мурини, као капетан I класе, гдје га је затекао други свјетски рат. Одмах по окупацији земље враћа се у Краље, гдје са својим најстаријим сином Бајом и осталом породицом припрема саплеменике за давање отпора окупатору и прикупљање оружја. Учесник је тринаестојулског устанка приликом ослобођења Андријевице (прво среско мјесто ослобођено у Европи), а 18. јула са групом одабраних и искусних бораца иде за Беране, у помоћ устаницима, као командир јединице, гдје у јуришу ослобађају дио града са утврђеним карабињерима. На Народној скупштини 19. јула изабран је у први Народноослободилачки одбор за срез андријевички.

Одмах послије устанка налази се на положајима према Плаву и Гусињу, као командир чете, у борбама за спречавање продора балиста и Италијана на ослобођену територију.

Послије доласка италијанске казнене експедиције и повлачења устаника из градова, Томица је стално са герилским одредима као војни инструктор. У његовој кући је штаб андријевичког партизанског батаљона у јесен 1941. године и почетком 1942. године. Активно ради на разбијању четничког покрета, у чему је у прво вријеме имао доста успјеха. На четнички збор 13. јануара 1942. године иде као представник партизана, заједно са народним херојем Бранком Делетићем и мајором Батрићем Зечевићем, и покушава да онемогући збор. У разговору са четничким главешинама говори им: „Како вас није срамота да носите југословенску заставу, а борите се за окупатора од кога добијате оружје и храну". За Дражу Михаиловића пита да ли је то жена што их води и објашњава да су пошли путем издаје.

Због дивљања четника у долини Лима и њиховог продора у правцу Колашина, Томица се повлачи са партизанском јединицом, чији је руководилац његов син Бајо, преко планина и ступа у борбу за одбрану Колашина у фебруару 1942. године. Учествује у борбама на Дријенку, Изласцима, Кључу, Марковом брду и Мојковцу, гдје као искусан ратник и официр вјешто извлачи борце са мало губитака. Злогласни четнички кољаш Љубо Минић пише тада Павлу Ђуришићу да би се „лако обрачунао са партизанима да их не предводе стари официри Томица Јојић и Милета Лакићевић". Почетком априла 1942. године комплетна Краљско–требачка чета враћа се на свој терен, па и Томица са њом.

Одмах по повратку на терен позван је на преговоре из четничког штаба на челу са Љубом Вуксановићем. Заједно са Милетом Лакићевићем и уз сагласност Среског комитета партије одлази, али га на превару разоружавају и хапсе.

Послије неколико дана спроведен је за Колашин у четнички затвор. Тамо је Павле Ђуришић са својим штаблијама покушао да га придобије да приђе четницима, гарантујући му одмах слободу, што је Томица одлучно одбио. Убрзо, у ноћу између 19. и 20. априла 1942. године четничке снаге су опколиле и убиле његовог сина Баја, организационог секретара Среског комитета КПЈ, заједно са политичким секретаром Бранком Делетићем.

Да би Томици нанијели што већи бол, четници му саопштавају о Бајовој погибији, а затим осуђују га на смрт 26. априла, заједно са капетаном I класе Милетом Лакићевићем, учитељем Благотом Селићем и Милисавом Чогуриćем. Смртна пресуда је извршена истог дана на злогласној Брези код Колашина.

Тако је завршио свој живот овај стари ратник и патриота, положивши кости у темеље наше социјалистичке заједнице.

– Тринаестог маја 1942. године стријељан је у Колашину артиљеријски мајор бивше југословенске војске Батрић Милисавов Зечевић.

Батрић Зечевић рођен је 15. априла 1887. године у Лијевој Ријеци, срез андријевички.

Као дјечак од 14 година, из Црне Горе полази у Београд, гдје 1903. године завршава два разреда гимназије, да би 1904. и 1905. године завршио Коњичку школу. У српској војсци остаје до 1909. године, када се као коњички наредник враћа у Црну Гору и на Цетињу 1910. године завршава официрску артиљеријску школу и постаје артиљеријски потпоручник у црногорској војсци. У чин поручника унапређен је 1912. године, а у чин капетана 1913. године.

Као активни официр био је командир пољско–крупове артиљерије (батерије) и судија Војног суда Старосрбијанског одре-

да. Учествовао је у српско–турском рату 1912–13. године, у српско–бугарском рату 1913. године, у угушењу арнаутске побуне 1913. године, у првом свјетском рату 1914–1915. године. За вријеме капитулације црногорске војске са својом батеријом, осигуравајући повлачење српске војске, налазио се близу Скадра. Послије преласка српске војске на територију Албаније, по наредби Врховне команде онеспособио је наоружање своје батерије потапајући дјелове у Скадарско језеро. На овом положају је заробљен од аустроугарске војске и интерниран у логоре Аустрије и Мађарске.

Послије повратка из заробљеништва, априла 1919. године, као артиљеријски капетан I класе примљен је у југословенску војску.

Као противник великосрпског хегемонизма, који је послије завршетка првог свјетског рата тровао млади државни организам, брзо долази у сукоб са експонентима монархистичког режима и бива приморан да у јулу 1921. године поднесе оставку на активну службу у југословенској војсци, да би 1922. године, у тридесет петој години старости, био пензионисан, а 1925. године преведен у резерву.

Као пензионер живио је повучено у Беранама. Демократски оријентисан, увијек је био на страни широких народних маса, против разних реакционарних режима и политичких странака, уједињених у мржњи против свега што је било напредно. На парламентарним изборима иступао је уз широке народне масе и био у опозицији.

Непосредно пред други свјетски рат унапређен је у чин резервног артиљериског мајора, да би у том чину био активиран и распоређен на дужност команданта артиљеријских јединица у Мостару, гдје га је рат и затекао.

Свој патриотизам и љубав према свом народу, који су дошли до изражаја и у првом свјетском рату, када се борио на многим ратиштима, потврдио је и у тешким данима мучког напада фашиста на нашу домовину. Борио се, са дјеловима своје јединице, не само противу окупаторске најезде, него и противу официрске издај-

ничке клике која је већ првог дана рата – 6. априла 1941. године – стала на страну фашистичког агресора и у редовима војника и народа ширила дефетизам и саботирала борбу противу завојевача.

У тринаестојулском устанку активно учествује и ставља се на страну ослободилачких снага. Послије устанка са цијелом породицом напушта стално мјесто боравка (Беране) и склања се ван домашаја италијанских власти, настављујући рад за НОП.

У септембру 1941. године при једном илегалном уласку у Беране бива денунциран и откривен од домаћих издајника. Том приликом је ухапшен и затворен у берански италијански затвор, гдје остаје 79 дана. У затвору је имао држање достојно честитог родољуба.

Послије изласка из италијанског затвора, наставља активно да ради на окупљању народних маса за борбу противу окупатора и квислинга.

Као делегат среза андријевичког, као активни учесник НОБ и бескомпромисни борац противу окупатора, на познатој Скупштини црногорских родољуба у Острогу, у фебруару 1942. године, изабран је за члана Ужег НО одбора за Црну Гору, Боку и Санџак.

Приликом повлачења јединица НОП-а из Црне Горе за Босну, у прољеће 1942. године, остао је у Црној Гори као илегалац.

Хајка окупатора и домаћих издајника на црногорске илегалце присилила га је да се одлучи на пребацивање за Албанију. У пограничном селу Кучи, 7. маја 1942. године, откривен је од стране четника, ухваћен и предат Италијанима у Подгорици. Након дводневних узалудних покушаја да путем пријетњи и малтретирања добију некакве информације о црногорским партизанима и уопште о партизанском покрету у Црној Гори, Италијани су га поново вратили четницима. Под јаком стражом, везан жицом, спроведен је из Подгорице за Колашин и предат четничком војном суду.

За три дана, колико се налазио у четничком затвору у Колашину, свакодневно је малтретиран и тучен. Не дозвољавају му никакав контакт са осталим затвореницима (ни састанак и разговор са сином и кћерком, који су се у то вријеме налазили у истом затвору као затвореници).

На суђењу, одржаном 13. маја 1942. године, одбијајући инкриминисане ставове оптужбе, истичући да као официр југословенске војске није погазио дату заклетву (краљ је побјегао из земље, а он је борбом противу окупатора остао отаџбини вјеран); НОП-у је приступио не „ради личних злочиначких интереса", него као прави родољуб – да се бори противу окупатора; није „министар Црвене армије", јер НОВ има своје војно руководство, а он је, иако официр бив. југословенске војске, на Острошкој скупштини родољуба, изабран за члана НО одбора са задатком ширења идеја НОП-а за борбу противу окупатора и за организацију НО одбора и власти на територијама ослобођеним од окупатора. Пресуда је била унапријед припремљена, а послије овога и формално изречена: смрт стријељањем. Пресуда је извршена истог дана када је обављено и формално суђење – 13. маја 1942. године.

У истрази, на суђењу и на стрелишту (на Брези код Колашина) држао се врло достојанствено. То је показао и за вријеме кратког опроштаја са сином и кћерком: рекао им је да на стрелиште иде уздигнуте главе и да неће дозволити да му слуге окупатора примијете и најмање узбуђење, истичући да је његов пут частан, и да и они наставе „његовим стопама". Тако је и поступио: док су га водили на стрелиште, упућивао је окупљеном народу весео поглед и довикивао разне пароле, а четницима бацио истину у очи: „Ви сте лоше слуге лошег господара".

СЈЕЋАЊА НА ГОРЊОМОРАЧКЕ ЗАТВОРЕНИКЕ У КОЛАШИНСКОМ ЧЕТНИЧКОМ ЗАТВОРУ

У августу 1942. године наша група илегалаца пошла је правцем Дробњак–Пива у намјери да се споји са партизанским јединицама. Нијесмо успјели да се пробијемо, већ смо пали у руке четницима. Спроведени смо до четничког штаба Миљана Мандића, који се тада налазио у Крњој Јели. Ту смо задржани два дана а онда спроведени у колашински затвор.

Из Горње Мораче у колашинском четничком затвору нашли су се сљедећи позадински радници: Љубо и Здравко Вуксановић, Петрана Јанковић, Стојан Мијатовић и син му Душан, Перо Јекнић – сви из Крње Јеле; Момир Крковић, Бранко Мијатовић, Мијат Мијатовић, Перута Мијатовић, Велимир Бојић, Жарко Лакетић, Раде Бећировић, Мурат Војводић, Станојка и Мирослава Војводић, Петруша Крковић – сви из Бојића и Теоча Дола; Урош Томић, Радивоје и Милка Марковић и Илинка Поповић – из Старча; Јелена Драговић са двоје мале дјеце (Божо Драговић је касније доведен) из Драговића Поља и Милка Чепић из Редица. Укупно је са терена Горње Мораче било 26 затвореника. Од тога је било девет чланова Партије, један кандидат и двије скојевке. Остали су били истакнути функционери и родољуби или родитељи односно супруге другова који су одступили за Босну или су похапшени.

Хапшењем горњоморачке групе илегалаца четничко вођство у Колашину остварило је велики успјех. У великој пропагандној офанзиви настојали су да путем судског процеса задобију битку противу наших снага и нашег утицаја у масама. Путем својих гласила и других средстава пропаганде дали су велики публицитет истрази и припремама за суђење.

У склопу планиране судске лакрдије предвиђено је окивање 7 чланова од нас укупно 11, колико је за тај судски процес предвиђено. Тиме се хтјело истаћи да су то велики „зликовци“ и да „судска правда“ мора бити задовољена и тим путем.

Саслушавања су трајала скоро два мјесеца. Исљедници су се наизмјенично смјењивали, уз обавезно присуство представника горњоморачког четничког штаба. Метод приликом саслушавања биле су батине, разне врсте мучења и понижавања. Да би лакрдија ипак личила суђењу, коришћене су пријаве – оптужбе од стране породица ликвидираних непријатеља као доказни материјал, са циљем утврђивања кривице, односно учешћа чланова групе у „комунистичким злочинима извршеним над патриотима и родољубима Горње Мораче“. Дуготрајни истражни поступак имао је за циљ припремање јавног мњења Колашина и Црне Горе за извођење пред „лице правде“ ове „бандитске групе злочинаца“.

Током саслушавања исљедници нијесу инсистирали да чланови групе признају припадност Партији – имали су тачне податке добијене од партијских дезертера који су прешли на њихову страну.

На истрази чланови групе су остали досљедни и ни један није признао ништа чиме је терећен.

Велику помоћ члановима групе пружили су Мишо Вуковић и Михаило Лалић из Васојевића, затим Јагош Ракочевић, Михаило – Биџо Ћетковић, Иво Дрекаловић и други затвореници из Колашина. Они су нам на другарски и комунистички начин помогли да се што правилније поставимо приликом четничке истраге, а такође и на суђењу, јер су имали велико искуство у борби са реакционарним снагама бившег режима и знали су каквим се ниским и нечовјечним методама четници служе. Помоћ угледних другова и прекаљених бораца давала нам је снаге и инспирације да издржимо и најтеже. Њихов утицај је био толики да смо се осјећали поносним што се налазимо у друштву таквих другова у овако тешким условима.

У септембру наша група од 11 чланова изведена је пред четнички суд. Четничко вођство се постарало да овом суђењу да по-

себно обиљежје. На суд су доведене породице бројних непријатеља које су наше снаге ликвидирале у Горњој Морачи. Режирана је таква судска комедија да је то више личило на позоришну комедију него на било какво суђење. Припремљена маса урликала је и давала подршку четничким властима и суду, захтијевајући да нас објесе. Четничке жене, расплетених коса и наричући пред судом, стварале су атмосферу „бола" и „неизмјерне жалости", како би се створио што јачи утисак о нашој кривици.

„Државни тужилац" Милован Лабовић са својим помоћником читао је оптужницу пуна два дана. У оптужници се наводила наша кривица за „убиства патриота у Горњој Морачи, организовање партијске организације и организације СКОЈ-а, организовање војних јединица и њихово учешће у борби са четницима, конфискацију четничке имовине, злостављање породица и симпатизера четничких, организовање народне власти" и слично. Читајући оптужницу, „тужилац" је истовремено наводио и биографске податке за сваког члана појединачно, податке који су релативно тачно приказани.

Читање оптужнице завршено је другог дана суђења, а трећег дана прешло се на испитивање оптужених и суочавање са свједоцима оптужбе (свједока одбране није било, нити је могло бити). Припремљени свједоци, који су научени шта и како треба да кажу, одиграли су одлично своју улогу у овој лакрдији. Тежиште је било да се путем „убједљивих доказа", који су изнесени на суду од стране свједока, покаже како су партизани, а посебно комунисти, „група зликоваца која коље и убија невине људе, да је то разуларена руља која гази светиње и све што је свето у животу појединца и породице..." Ток суђења је усмјерен да докаже како су „прави кривци за све злочине" на оптуженичкој клупи у лику 11 чланова наше групе, због чега их мора стићи „заслужена казна".

Петог дана суђења четнички суд у Колашину, у саставу Марко Миловић, Љубо Минић и Вуле Влаховић, уз асистенцију бројне четничке камариле из Колашина и Горње Мораче, изрекао је пресуду, којом се другови Крковић Момир, Бојић Велимир, Мијатовић Бранко, Вуксановић Здравко и Јекнић Перо осуђују на смрт стријељањем; другови Мијатовић Мијат, Томић Урош, Вуксановић Љубо, Лакетић Жарко на вјечиту робију (након кратког времена Ла-

кетић и Вуксановић су у „обновљеном поступку" осуђени на смрт); другови Марковић Радивоје и Мијатовић Душан на пет година.

Приликом изрицања пресуде, чланови групе понашали су се јуначки, онако како доликује комунистима пред класним непријатељем. Када су нас довели у кауше другови затвореници су нас својим држањем бодрили, а посебно другове осуђене на смрт. Нијесмо очекивали тако брзо извршење пресуде. Међутим, четници су пожурили и одмах након пресуде дошла је у затворске просторије чета за стријељање. Прозвали су другове осуђене на смрт. Са мном су се у кауши налазили Момир Крковић и Велимир Бојић, а у другим остала тројица. Још приликом падања у руке непријатељу, ми смо се заклели међусобно да гинемо јуначки. То смо показали на суђењу, то су посебно показали другови који су поведени на стријељање.

Горди комунисти Момир и Велимир, Бранко, Здравко и Перо изљубили су се са нама при растанку и отпочели још у каушама прије раскивања пјесму о Партији, пјесму „Ој свијетла мајска зоро", „Омладина у бој креће", „О Русијо мајко мила", „У логору бољшевика" и друге. Четничка зликовачка банда, која је спроводила ове див–јунаке, учинила је све да сломи дух и уђутка другове, али безуспјешно. Пјесма се све снажније орила и одјекивала улицама Колашина. Пјесма је задавала страх четничким злочинцима, пјесма је бодрила народ, а посебно другове затворенике. Са плотунима престала је пјесма тих другова, али њен одјек и даље се чује.

Примјер ове групе слиједиле су све остале групе и појединци, па су са пјесмом умирали на колашинској Брези.

Као један од живих чланова ове горњоморачке групе, осјећам се дужним пред сјенима и ликовима тих јунака да нешто поближе кажем о сваком појединачно.

Момир Крковић. – Био је нешто старији од нас у групи. Као замјеник комесара батаљона, а касније секретар партијске ћелије и руководилац позадинске илегалне групе, био је и по функцији одговорнији од нас. Одликовао се поштењем и јако израженим осјећањем другарства. Био је њежан и осјећајан човјек, а са друге

стране, када је то ситуација диктирала, веома енергичан и упоран. Веома сталожен и смирен, на групу је дјеловао својим карактерним особинама, тако да смо у њему гледали правог и сигурног руководиоца. У веома сложеним ситуацијама, којих је било на претек, показивао је велику присебност и сналажљивост. Непријатеље је гледао са пркосом и презрењем. Четници су о њему знали, па су га и посебно мучили, но то га није ни за длаку поколебало, већ је према њима био све пркоснији. То им је показивао до посљедњег даха.

Сјећам се, једном приликом у селу Малинску, код Шавника, затекао нас је дан у појати на сијену. Тог дана четници су претраживали терен. Изгледала је безизлазна ситуација. Договорили смо се, на предлог Бранка Мијатовића, да у борби са четницима испалимо и посљедњи метак, стављајући Момиру у задатак да нас својим пиштољем све побије и да на крају сам изврши самоубиство, како не бисмо пали живи у руке непријатељу. Били смо сигурни да ће Момир извршити и овај задатак. Није га извршио, јер пуким случајем четници нијесу претресли појату гдје смо се ми налазили.

Бранко Мијатовић. – Одрастао је у релативно имућној породици. Као гимназијалац укључио се у напредни омладински средњошколски покрет и постао члан СКОЈ-а прије рата, да би био примљен у Партију октобра 1941. године. Породично васпитање на слободарским традицијама повезао је са револуционарним идејама Комунистичке партије, којима се надахњивао и све своје младалачке способности и снагу посветио је том високом идеалу.

Иако релативно доста млад, показивао је особине проницљивог и смјелог друга. Није се збуњивао ни у најкомпликованијим ситуацијама. То је нарочито испољио приликом „пуча" који су извели четници у нашем батаљону. Присебно је сачувао јединицу на челу које се налазио и у одсудном моменту задао ударац непријатељу.

Своју храброст друг Бранко је испољио више пута и такав је остао до краја живота, па и пред непријатељским плотунима.

Велимир Бојић. – Живио је до капитулације старе Југославије у Витомирици (Пећ). Тамо је завршио 8 разреда гимназије.

Припадао напредном средњошколском омладинском покрету. Постао члан СКОЈ-а у пећкој гимназији, а одмах затим постао је члан КПЈ у веома јакој партијској организацији у Витомирици. Заједно са породицом избјегао је, послије капитулације, у Горњу Морачу. Одмах се укључио у партијски рад и својом младалачком револуционарном енергијом помогао у организовању и припремању устанка у Горњој Морачи.

Друг Велимир је један од оних преданих бораца–комуниста који су сагоријевали на извршавању добијених задатака. Није знао за задатак који не може извршити. Партија је у њега имала велико повјерење, које је стекао својим радом и понашањем, својим другарским и енергичним односом како према постављеним задацима тако и односом према својим друговима. Такав је остао до краја свога живота, до момента када су га четници зликовци стријељали на Брези.

Здравко Вуксановић. – Одрастао је у слободарској породици у којој је стекао дивно породично и патриотско васпитање. По одслужењу војног рока својим понашањем стекао је углед озбиљног и честитог човјека и друга. У вријеме априлског рата показао се као човјек спреман да брани домовину од фашистичке најезде. Био је један од веома активних другова. Својим искуством и војничким знањем доприносио је да се Крњојелска чета и војнички учврсти и ојача на извршавању задатака.

У овој чети Здравко је постао командир вода и на тој дужности остао све до заробљавања.

Држање друга Здравка у четничком затвору у Колашину било је примјерно. Ни једног момента није се поколебао и стојички је гледао у непријатељске цијеви све док му је престало да куца јуначко срце. И том прилином је доказао да је био одани члан Партије (примљен је у Партију 1941. године).

Перо Јеннић. – Рођен је 1911. године. Потиче из породице која је увијек гајила слободарске традиције и своје чланове тако васпитавала. Партијска организација Крње Јеле, а и његова браћа и сестре од ујака (породица Головића из Пошћења код Шавника)

имали су јак утицај на друга Пера. Он је и прије рата био напредно оријентисан, што је испољавао у разним приликама против политике бившег режима.

Када је избио устанак, друг Перо је у њему активно учествовао. Као веома активан и одан примљен је у Партију 1941. године. У Крњојелској партизанској чети био је замјеник командира све до повлачења наших снага за Босну.

Красила га је озбиљност и чврстина карактера. Био је немилосрдан према непријатељима, а веома тактичан у опхођењу са друговима и народом.

Осуда на смрт није га ни мало поколебала, већ је достојанствено и јуначки гледао у лице непријатељима све до задњег момента.

Љубо Вуксановић. – Из познате крњојелске породице, друг Љубо је, слиједећи традицију својих предака, и прије рата прихватио напредне идеје и програм и линију КПЈ, чији члан је постао 1941. године. Појавом стаситог горштака и својим револуционарним опредјељењем импоновао је средини у којој се налазио. Од те средине је на неки начин одскакао, уливајући повјерење друговима који су са њим радили. Као комесар Крњојелске чете истицао се умјешношћу у окупљању маса и одлучношћу у извршавању задатака који су пред четом стајали.

У колашинском затвору друг Љубо је својим непоколебљивим ставом према непријатељу задобио повјерење и симпатије другова затвореника. Као такав био је и веза за припрему и организовање бјекства из затвора до кога није дошло из још непознатих разлога. Остао је досљедан лику комунисте све до задњег момента живота, до стријељања на Дрцној.

Стојан Мијатовић. – Познати је то јунак и ратник из балканског, првог свјетског рата и НОБ. Не само он, него читава породица Мијатовића, којој он припада, дала је велики број ратника и јунака, нарочито у НОБ-у.

Стојан је био јака личност. Својим ауторитетом уливао је повјерење, како код своје генерације тако и код омладине. Његова ријеч и став поштовани су и цијењени не само код пријатеља него их је и непријатељ имао у виду. Ми смо се са њим поносили, а непријатељ је од њега зазирао. У затвору је био са сином јединцем Душаном, који је такође слиједио стопе свога оца и осталих предака. Душана су Италијани стријељали 1943. године.

Овај рјечити и оштроумни Црногорац уливао је повјерење нама млађима, а непријатељу језу и страх. Сјећам се, једном приликом, док смо били на краткој шетњи у затворском дворишту, испричали су ми другови да се тих дана на саслушању и у разговорима са Миљаном Мандићем и осталим четничким главешинама водио овакав разговор: „Кажи, Стојане, гдје су ми браћа, ко их уби, гдје су остали које су побили партизани?" Стојан је истога момента, без много размишљања, одговорио: „Миљане, нијеси их мени дао на изор, и ја не могу да ти кажем ђе су. Виђи ти сам."

Стојан је био величина и строго је водио рачуна о нашем држању, и то о свакојем појединачно из групе. Упозоравао је: „Немојте случајно да ради слабог држања сјутра ја неког прозивам ако се нађемо на слободи".

Стојан је издржао све тешкоће у затвору, синовљеву смрт и логор у Бару, све до ослобођења крајем 1943. године.

Као човјеку и по нашој традицији некако ми је и нормално да се мушкарци обрачунавају са мушкарцима. Међутим, четничко нечовјештво и безобразлук посебно су дошли до изражаја на терену Горње Мораче хапшењем другарице Станојке Војводић, мајке шесторо дјеце, од којих двоје од четири односно непуне двије године. Држали су је у колашинском затвору, а одатле интернирали у логор у Бару све до октобра 1943. године. Четници нијесу имали обзира ни према мајци ни према нејакој дјеци, већ су Станојку злостављали због тога што је Мурат, њен муж, био у органима народне власти, а Миросава, њена кћерка, била скојевка, која је такође са мајком била у затвору и логору.

Поред Станојке и Миросаве, четници су похапсили и Милку Марковић и Илинку Поповић, а затим Јелену–Јеку Драговић

са двоје мале дјеце и Петрушу Крковић. Држање ових другарица, како у затвору пред непријатељима тако и на терену у раду на задацима НОП-а, заслужује да се то посебно обради, али за то на овом мјесту нема могућности.

СЈЕЋАЊЕ НА РАДМИЛУ ЋОРОВИЋ

Радмилу Ћоровић смо први пут упознали јануара мјесеца 1943. године у злогласном четничком затвору у Колашину. Тих дана четници су је довели у затвор, пошто су је ухватили као илегалног партијског радника на територији дурмиторског среза. Чим је дошла у затвор, иако измучена од силних напора, глади и малтретирања, одмах нас је освојила својом непосредношћу, љубазношћу и другарством. И у тим најтежим тренуцима за нас, а посебно за њу, када је очекивала смртну пресуду, из ње је зрачила снага воље, ведрине и храбрости, па смо јој се сви дивили. То нам је давало још више снаге да издржимо све оне тортуре и понижења којима смо били изложени. Она нас је храбрила и давала примјер како се треба борити на путу којим смо кренули.

Тада смо од ње сазнали да је рођена 1914. године у Лесковцу, у сиромашној јеврејској породици. Од ране младости укључила се у напредни омладински покрет, у коме је активно судјеловала у Београду све до почетка рата. Као студент медицине на Београдском универзитету, упознала се са познатим револуционаром Јованом Ћоровићем, за кога ће се пред рат и удати. Ношени идејама КПЈ, обоје су активни радници у студентском покрету, па су судјеловали и у познатим мартовским демонстрацијама 1941. године у обарању издајничке владе Цветковић–Мачек.

Одмах по избијању рата напуштају Београд и упућују се Јовановом родном Врточ–Пољу крај Жабљака. Иако озбиљно болестан, Јован успијева да се опорави и одмах настављају активност на прикупљању оружја и припремању омладине за предстојећи устанак. Готово непосредно послије доласка Јован је изабран за члана Мјесног комитета, односно Среског комитета КПЈ за срез

шавнички. Првих устаничких дана изабран је за секретара Среског комитета, на којој ће дужности остати све до погибије 1943. године. Маја 1942. године, приликом повлачења наших снага за Босну, он ће бити остављен са већом групом чланова КПЈ да ради у позадини, на организовању отпора четничкој власти. Са њим ће остати и Радмила.

Радмила је активно радила на организовању жена и омладине, на прикупљању материјалних средстава за потребе војске, а касније и болнице на Жабљаку. Једна је од предавача на санитетском курсу сеоских дјевојака, које ће се обучити за рад у јединицама и у болници. Њен је велики допринос и у томе што су под њеним утицајем, и њој сличних, сељанке око Дурмитора, свакодневно под бременом хране, обуће и одјеће, по снијегу и невремену стизале до болнице и на тај начин доприносиле бржем опоравку партизанских рањеника и болесника, којих је тих првих дана било више од стотину.

Радмила је знала да развије, до невиђених размјера, урођени патриотизам ових поштених брђанки, навикнутих на све тешкоће, патње и недаће, а занесене традицијом њихових мајки, баба и прабаба, које су биле готово једини снабдјевачи храном својих мужева ратника који су гинули за ослобођење од турског ропства.

Колико им је она била неизмјерно захвална, оне су још више осјећале захвалност према њој, која им је на једноставан и њима близак начин отварала очи да виде шта се у тим мутним временима збива и којим правцем треба да иду. Та узајамна блискост и љубав стварали су другарске и пријатељске односе и у цијелој средини у којој су се кретале. Никада раније, па ни касније, ове сеоске жене нијесу биле тако блиске једна другој.

Негдје почетком децембра 1941. године изабрана је за секретара партијске ћелије на Жабљаку и члана Општинског бироа Партије. Ову дужност успјешно је обављала све до јуна 1942. године, тј. до повлачења партизана за Босну. Нова дужност још више јој је омогућавала широке контакте са народом и руководиоцима овога краја. Сљедећа епизода најбоље ће илустровати колико су је руководиоци и Жабљачани уопште цијенили и вољели:

Негдје у марту 1942. године, познатом предратном комунисти Миливоју Дурковићу родила се кћерка. Пошто је тада у Жабљаку функционисала народна власт, он је желио да дјевојчицу крсти по нашем партизанском обичају, у НОО. За куму је зажелио Радмилу Ћоровић, а она се радо одазвала. Миливоје и његова жена Мара због тога су били изузетно задовољни. И када је дошао тренутак да се новорођенчету дадне име, Радмила је упитала своје кумове: „Хоћете ли ми дозволити да свом кумчету даднем своје име РЕНА. Ово због тога што ми ратни напори неће дозволити да имам своје дјеце, а вјероватно нико мој неће преживјети, па нека моје име носи ово моје драго кумче, као сјећање на нас и ове наше тешке дане". Наравно, Мара и Миливоје су то прихватили, и та њихова кћерка данас носи Радмилино име – РЕНА.

Приликом повлачења партизанских снага из Црне Горе јуна 1942. године, Радмила ће остати са својим мужем Јованом да ради као илегалка у позадини. То је био веома тежак и одговоран задатак, јер су четници уз помоћ организоване сеоске шпијунаже убрзо сазнавали сваки покрет илегалаца. Послије сваког појављивања илегалаца на терену организују се четничке потјере и масовне хајке на људе са којима они контактирају и који би им могли бити сарадници. Тако су премлаћиване и хапшене читаве породице, што је још више отежавало рад и опстанак у илегалству. Но, и поред тога, један дио дурмиторских илегалаца одолио је свим искушењима и сталним потјерама до краја децембра 1942. године. Тада је њих шеснаест илегалаца, предвођених Јованом Ћоровићем, а међу којима је била и Радмила, због тешких услова за опстанак у дурмиторским планинама, одлучило да крене за Босну, до главних партизанских снага.

Док су се пробијали кроз сњежне сметове преко планина, откривени су у рејону планине Волујак и Кручичина. Потјере су их разбиле у више група, а Јован, Радмила и Богдан Котлица опкољени су на Кручичини, у сњежним сметовима, одакле су давали жесток отпор. Када им је понестало муниције, одлучили су да изврше самоубиство, да не би пали у руке непријатеља, јер нијесу имали никакве шансе да се извуку. И када је Јован активирао бомбу, над коју се наднијело све троје, он је – ко зна из којих разлога – одгурнуо

Радмилу. Она је пала у снијег поред њих, тако да ју је парче бомбе само окрзнуло, док су њих двојица остали на мјесту мртви.

Премрзлу и ошамућену, четници су је ухватили и одмах захтијевали да им каже гдје се налазе остали другови. Питали су је и код кога су и гдје долазили, али је она енергично одбијала да каже. Посебно су инсистирали да им каже гдје су поједини руководиоци налазе, јер је тада у четничкој пропаганди она представљана као „кћерка Моше Пијаде", која „мора све да зна". Она им никакве податке није хтјела да дадне, па су је тако промрзлу и исцрпљену одмах одвели у четнички затвор на Жабљаку.

Сви покушаји да им што призна остали су безуспјешни, па су је упутили у четнички затвор у Колашину, у коме су већ тамновале стотине партизанских бораца и њихових фамилија. Ту су настављена саслушања од стране по злу чувеног четничког суда, али је Радмила и овдје остала непоколебљива и досљедна себи и идеалима КПЈ. Четници ни овдје од ње нијесу ништа сазнали. Четнички суд ју је осудио на смрт стријељањем. Радмила је пресуду достојанствено саслушала, исто онако храбро како се и држала и током „истраге". Када јој је пресуда прочитана, она је узвикнула: „Живјела КПЈ!", а затим додала: „Знајте, издајници, да ће побједа бити наша".

Кад су је у марту 1943. године повели на стријељање, она је ишла поносно уздигнута чела, док су је џелати држали за конопац везану. Над гробом је узвикивала пароле Партији, побједи и правди. Пала је јуначки, исто онако како је јуначки живјела и како доликује члану Партије, борцу–комунисти.

Док се налазила у колашинском затвору, иако измучена окупљала је око себе другарице и говорила им како треба да издрже сва мучења и све тешкоће, јер су правда и побједа на нашој страни. Онако образована, а у излагањима једноставна и блиска, на њих је остављала веома снажан утисак. Све су јој вјеровале и надахњивале се њеним примјером храбрости, достојанства, издржљивости, другарства и скромности, а то се тих тешких дана у затвору цијенило изнад свега.

О њеном држању и прије и на стријељању дуго се препричавало у затвору, а њеним примјером надахњивале су се новодошле затворенице. Многе њене другарице су говориле да се поносе тиме што су је упознале и што су стицајем околности могле да је загрле и пољубе у посљедњим часовима њеног живота. Али су сузе за Радмилом криле од четника, да се ови издајници ни тиме не би могли наслађивати.

Таква је била Радмила – Рена Ђоровић, борац, комуниста, а изнад свега друг и пријатељ, чији свијетао лик никада неће бити избрисан из сјећања њених другова и другарица, као ни многих партизанских мајки у околини Дурмитора.

ГРУПА ОД 36 ВАСОЈЕВИЋА ОСУЂЕНА НА СТРИЈЕЉАЊЕ

Тај суморни дан – 24. март 1942. године – на који сам се много пута подсјетио, увијек ме навео на помисао да је за моје другове и мене (затворенике) значио ДРУГИ РОЂЕНДАН.

Како је почело ни сам нијесам знао док нијесам дошао пред четничког команданта. Остао сам сам те нијесам имао с ким да се консултујем и о томе са својим старијим друговима размијеним мисли. Они су били затворени неколико дана прије мене, а то је било 19. априла 1942. године. Четничка патрола је дошла по мене и остале чланове моје, тј. Пантове породице да нас спроведе у четничку команду.

Ја сам прије доласка четника облачио одијело које сам једино имао. Обуо сам и алпинске ципеле које ми је отац купио пред сам рат. Био сам за своје године дијете. Тада сам имао 15 година. Био сам блијед, неухрањен, исцрпљеног изгледа, без икаквог израза зрелости на лицу. Али са пуно снаге, без обзира на то што нијесам имао довољно хљеба, са јаким духом и вјером да ће наша револуција и борба побиједити и да ћу са својима уживати у побједи.

Сјетио сам се ријечи мога покојног стрица Војина Малишића, студента машинског факултета, који је говорио: „Онај ко преживи ову револуцију имаће за шта и да живи. Треба истрајати и на крају је наша побједа“. Он је није доживио. Четрнаестог фебруара 1942. године умро је од ране добијене на Пљевљима и сахрањен у Колашину (тада је Колашин био у партизанским рукама). Сахрањен је уз највише војне и друге почасти као партизан–комуниста

и партијски радник. Тада је, на гробу покојног Војина, његов брат а мој отац Панто Малишић одржао говор и рекао: „Опраштам се од пок. Војина у име раштркане породице..." Ово ми је касније причала Стана Драгојевић у Колашинском затвору. Четници који су ме затворили нијесу ме претресали, а ја сам несмотрено у џепу имао документа, због којих се код четника по кратком поступку, без саслушања доноси кратка пресуда – смрт, мада сам и без тих докумената био осуђен на смрт.

Привели су нас у четничку команду, команданту мјеста (Берана) Радосаву Јоксимовићу. Са онима које је познавао водио је разговор. Када је дошао до мене, упитао ме: „Чији си ти, мали?" Својим растом нијесам био баш мали. Одговорих да сам син Панта Малишића. Још нијесам до краја изговорио презиме, командант је одмах почео да виче, јер је желио да га чују сви присутни: „Твој Панто убија наше људе по колашинском срезу и Мојковцу. У затвор – на стријељање, у Колашин..." Још нешто је говорио, али ја га нијесам могао више чути, јер су ме његови пратиоци–четници одмах ухватили под руке и склонили испред строја четника који су имали велике браде, убацили ме у собу у којој је била одвојена група Васојевића за стријељање у Колашину. Тог тренутка нијесам имао времена да средим мисли о своме оцу, мада ми је било јасно да је четнички командант био свјестан да је оно што је говорио било неистина, али је желио да пред присутнима створи утисак да су моћни и да могу свакога убити – када убијају породицу једног угледног предратног комунисте, револуционара и популарног човјека у том срезу, а по професији учитеља – хуманисте и човјека смјелог, којему је баш Радосав Јоксимовић у име њиховог националистичког покрета нудио да не буде у партизанима па ће имати све бенефиције, што је Панто одбио ријечима: „Само КПЈ може ми дати директиву – којој сам дужа да се покоравам, иначе борба има да буде настављена". (О овоме је писао П. Малишић у свом дневнику.)

Када су ме убацили у собу гдје су били Васојевићи издвојени за стријељање у Колашину, имао сам шта да видим. Одмах сам угледао свога брата Радослава–Лада, који је затворен 19. априла 1942. године, послије бомбардовања куће Бојчића у селу Бучу–Југовине и спроведен за Беран–село гдје је био четнички затвор, па је послије два дана пребачен у Хареме, у Јашареву кућу.

Мене су довели у Хареме. Пришао сам брату, изљубили смо се и нашли се поново у братском загрљају, дјетињском, и лакше ми је било одмах, јер сада дијелимо исту судбину. Лакше је у друштву дијелити тешкоће и четничка злодјела, него када си сам без иког. Зато сам га чврсто стезао уза се, чинило ми се да се увлачимо један у другога.

У тој групи био ми је најпознатији Ново Вељић. Он је био прије рата познат као човјек демократски настројен, угледан домаћин – бистар и паметан човјек, одважан и достојанствен старац, који је међу нама био као развијена застава на трибини. Одмах ми је пришао, помиловао ме и рекао: „Само храбро. Зар и тебе, мој Боко, али и то ћемо све ми издржати". Осмјехнуо се и продужио даље, обраћајући се другу Машу Вељићу: „Видиш ли ти, мој Машо, шта они раде од ове наше дјеце. Нијесу штедјели ни најмање дијете – хоће потпуну нашу ликвидацију, сметамо им са дјецом, а камо ли ми старији." Нијесам даље пратио Новово излагање, поглед ми је прешао на остале другове у соби. Видим и Миливоја Марковића, борца Прве пролетерске бригаде, и „Жмиру" борца из исте бригаде, који је из села Виницке, чијег се сада имена и презимена не сјећам, знам да је послије постао добар четник, када је изашао из четничког затвора. Ту је Радисав–Лале Вешовић, познати демократа из села Лушца, са братом Мићом Вешовићем и сином Владом Вешовићем, Јован Поповић, Радош Поповић са Душаном Поповићем и Диком Поповићем, Шћепан Вуковић са сином Лазаром, Милоња Вешовић – сви из села Лушца.

Из села Виницке ту је Батрић Лалић–Дабетић са сином Душаном Дабетићем, Бајко Зечевић, а из Доца још Милан Пипер и Симон Пипер, као и Вулета Ђокић, оба Машова сина и Машо, тако да су још из Лушца Цветко Пајковић са сином Влајком и Радуле Пајковић, иначе отац Вујов, као и Рајко Пајковић са Војом Поповићем, који су премрзли у бици са четницима на Лубницама – поред њих двојице, осим старих, сви су били борци батаљона „Милош Малишић", који је формиран у Бистрици код села Праћевца, новембра 1941. године. Извињавам се свим друговима који су били а нијесам их поменуо, вријеме је учинило своје, па се и заборави понеко име, те уколико се сјетим надопунићу своје излагање. Под јаком стражом четника–издајица, везаних руку на челу колоне били смо

мој брат и ја (по захтјеву четника). Када су све повезали, отворили су капију Јашареве куће у Харемима и око 19 часова колоном су нас спровели према харемском мосту.

Пиколо комуниста

Прешли смо харемски дио моста и прелазимо макадамски дио цесте, да бисмо се поново нашли на дрвеном мосту код болнице, који веже Хареме са Беранама. На другом крају моста налазила се италијанска рампа, гдје су пропуштали сва возила и легитимисали сва лица која улазе или излазе из града. Како смо били везани конопцем два и два, ја сам био са лијеве стране мога брата Лада. Моја десна рука је била везана са Ладовом лијевом тако чврсто да нијесмо могли да се покренемо један без другога и сви покрети су морали бити синхронизовани. Тако су везали све затворенике, а пратила нас је наоружана колона четника. Једна група напријед, затим по један са стране са пушком у руци, и то са обје стране, а позади опет већа група четника. Напријед и позади носили су пушкомитраљезе.

Када смо се примицали италијанској рампи на мосту, подигнута је рампа челној групи четника. Они су прошли, а наишло је нас 36 везаних два по два, а опет са стране још по један четник са пушком у руци. Сва ширина моста била је заузета тако да у другом смјеру није могао да се креће нико, док се ми не склонимо. Ту су били чланови КПЈ, чланови СКОЈ-а и лијево оријентисани другови који се нијесу уписали у четнике. Ја сам био најмлађи скојевац међу њима. Пошто је овај мост био једина веза између десне и лијеве обале Лима и насеља око њега, видик је италијанским „црнокошуљашима" био отворен чим се прва група четника склонила од нас и отишла пут камиона. Један од „црнокошуљаша" упутио се према ивици моста гдје смо ми наилазили и почео из свега гласа да виче: „Пиколо комуниста". Нијесам знао шта то значи, нити сам на тој удаљености знао на кога се то односи, али када се он примакао схватио сам да се ради о мени. Вичући и даље „ПИКОЛО КОМУНИСТА", одмах ме је ударио руком по глави, затим и другом руком, па ногом – а на нози су му биле ципеле скроз оковане ексерима с главама. Брат је покушао преко своје лијеве руке да ме повуче на се-

бе, да бих избјегао ударце, али онај није одустајао – ударао је и стално говорио исто: „Пиколо комуниста". Ногом ме је ударао као волејом, унутрашњим ударцем. Једном ме јако ударио у кичмени стуб, да сам се увио, али сам се стегао да гласа не пустим. То је било моје прво крштење пред непријатељем као младог скојевца. Поред тога, пред толико мојих старијих другова нијесам хтио да дозволим да ми се сјутра прича да сам имао слабо држање, па сам све издржао под најтежим мукама. Црнокошуљаш је наставио свој посао, а четници су се правили да ништа не виде и ћутали су, надајући се да ће још неко из групе добити батине, чему би се они радовали.

Група четника која је ишла испред нас се већ попела у камион и поставила своје пушкомитраљезе на крову каросерије, вјероватно да иду као претходница а ми у колони послије њих, да бисмо били дуже изложени италијанском шиканирању и батинама. То се показало тачним.

Када смо дошли до камиона наређено нам је да се пењемо. Мој брат Ладо и ја настојали смо да се одмах попнемо да бих избјегао даља малтретирања, али Италијан је и даље био упоран – и он се попео у камион настављајући да ме туче и виче исто „Пиколо комуниста". Тек када се упалио мотор и камион кренуо „црнокошуљаш" је искочио.

Стријељати оба Пантова сина

Тек што је „црнокошуљаш" скочио са каросерије, велики камион пустио је густи дим, који нас је све обухватио и почео гушити. И други камиони су заурлали својим моторима, неко је викнуо „Покрет" и колона је пошла према гимназији па кроз град према нашем селу Пешцима. У граду сам све куће брзо разазнао, иако их нијесам видио дуго времена, с обзиром да сам по директиви Партије напустио школу, као и сви моји. Познавао сам ту сваку кућу и свако сокаче, јер сам туда пролазио два пута дневно као ђак гимназије прије рата. Нико од нас није коментарисао мој случај са „црнокошуљашем" који се одиграо малоприје, али ја сам се у мислима сјетио омиљеног романа „Како се калио челик". То ми се наметнуло само

по себи, јер је било говора када скојевац падне непријатељу у руке има да се држи беспрекорно и да не смије да ода ни једну тајну ни под каквим условима. Има да живот изгуби у мукама, али не смије ништа одати. Све се ово мени врзмало у глави, док је камион ишао кроз Пешца, Буче, Виницку према Андријевици. Био сам поносан што су гледали моји старији другови скојевци, како сам имао добро држање пред непријатељем. О томе никада нијесам говорио, али је то чинио др Владо Вешовић, који је тога тренутка био са мном и видио шта се збило. Причао је нашем друштву и старијим друговима комунистима. Ово држање ми је касније користило у Колашинском затвору, а такође смо добили у поменутом затвору упутства од Радомира Јованчевића.

Хладни Трешњевик запљуснуо нас је чистим ваздухом са Комова. Када смо се спуштали према Матешеву, подсјетили смо се тешке погибије наших старијих другова у Краљским Барама – Вукмана Крушчића и осталих другова које су ту мучки убили четници.

Ноћу између 18. и 19. априла 1942. године, партизанске јединице из састава батаљона „Милош Малишић" извршиле су бомбардовање кућа Бојчића у селу Бучу–Југовине, засеок Комарна, па су четници већ 19. априла похватали групу скојеваца и партијских радника са терена, међу којима и мог брата Лада. Иако ја тада нијесам затворен, Бојчићи су тражили да се и ја и мој брат Радослав–Ладо стријељамо, о чему је писао позадински радник, првоборац Вуко Тмушић у Хроници иванградског среза.

Када помињемо 19. април 1942. године, морам споменути да су четници затворили Веселина Поповића, сина Милана Поповића члана Националног одбора у Беранама и брата начелника штаба Павла Ђуришића. Веселин се није слагао са ставом четничког покрета и није се заклео за четничку организацију. Са њим је био затворен Бошко Јолић, који је становао у кући Милана Поповића, јер је његова мајка радила у кући Милановој као служавка. Бошко је био и резервни потпоручник бивше југословенске војске, али није хтио да се закуне на вјерност краљу, па је затворен и спроведен преко планине Јеловице у Колашински затвор. Поред тога, Бошко Јолић је био члан Печичког партизанског одреда и инфилтриран

је као такав у кућу Милана Поповића, као наш човјек, а мене су задужили као везу између Јолића и Војина Малишића, мог стрица, као курир. Нашао сам Бошка Јолића у Колашинском затвору, а Веселина Поповића нијесам нашао, већ ми је речено да се Веселин налази у кућном притвору у Колашину, што значи да је и Веселин Поповић био у саставу Колашинског затвора.

Нас 34 стигли смо ноћу између 24. и 25. априла у Колашински затвор, мислим нешто прије поноћи смо стали пред затвор. Била је тамна ноћ, није се видјело ништа, јер Колашин није био освијетљен. Улаз у Колашински затвор имао је висок праг, а сам затвор је био ограђен са свих страна. Приликом уласка у предворје затвора су нас развезали и изгубили смо редосљед колоне, те смо у затвор улазили групно. Кључар затвора, злогласни Илија Тутов, појавио се са великим свежњем кључева, чијим је звекетом скретао још више пажњу на себе. Када је отворио врата строгог затвора просто су нас угурали унутра. Испред мене је био Војо Поповић, члан КПЈ, који је премрзао на Лубницама – борац батаљона „Милош Малишић". Обје су му ноге биле премрзле и био је без прстију на њима. У том гурању није видио праг од затвора (који је, како сам рекао, био висок), ударио је ногом у њега и уз гласан јаук од бола бацио се натраг. Ја сам у том тренутку пружио обје руке и он је пао на моје груди и уз јаукање ушао у затвор. Из премрзлих ногу му је текла крв кроз завоје. Тај јаук је проламао тишину планинског градића и добијао свој ехо у муклој тишини престрашеног града. Овај градић је свакодневно доживљавао такве призоре, па је овај тренутак био још један тешки призор више. О интервенцији љекара у оваквим случајевима није било ни говора, нити је љекар долазио.

Тако је група Васојевића осуђених на смрт дошла у Колашин и чека само посљедње часове своје за одлазак на Брезу, или како су то четници говорили „за Србију". (Када ти то кажу, знаш да су одлучили да ликвидирају без објављивања и јавног суђења.) То је очекивало и ову групу од 36 другова предвиђених за стријељање. Гледао сам тих дана витког и одважног горостаса са брковима Нова Вељића, како све нас охрабрује својим држањем тврдећи да они нас не смију стријељати јер немају снаге да такво нешто у овом тренутку ураде. Настао је тајац, а његов рођак и по годинама исти, Машо Вељић на то одговара: „Па ти, Ново, имаш право, то четници

неће смјети урадити са нама." Нико други од нас није то коментарисао, већ су сви Нова гледали и посматрали, како смјело даје прогнозе. Ово је Ново могао рећи зато што је тадашње четнике добро познавао из предратних политичких изборних окршаја.

Ноћу између 23. и 24. априла 1942. године, партизани су напали беранску четничку команду мјеста, која се два дана прије тога пребацила у Хареме, у Јашареву кућу. То је још више потврдило тезу Бојчића да треба још енергичније захтијевати да се издвојимо из групе мој брат Ладо и ја и будемо стријељани. Они су говорили да је то изричити њихов захтјев, и њихових породица Бојчића, а уз њих и Цемовића, да се „оба сина Пантова стријељају". Ови њихови захтијеви били су кратког вијека, јер их је акција партизана–бораца под командом Ђура Јоксимовића спријечила, о чему ћу касније писати.

Петокрака у колашинском затвору

Приликом затварања нијесам претресен, вјероватно што сам се пред њиховим очима и облачио. У том одијелу које сам једино имао стајала ми је од краја 1941. године ПЕТОКРАКА ЗВИЈЕЗДА, лист закључака са скојевских састанака, као и средњошколски ђачки споменар.

Морам признати да то нијесам урадио са знањем. Да се то у одијелу налази закључио сам тек у затвору, када ме је брат Ладо подсјетио да прегледам џепове. Мојег брата је на ту помисао навела осуда Ђурђе Влаховић на смрт, јер су њој пронашли компромитујући материјал у коси. Он ме упитао шта ја имам код себе у новчанику и капуту по џеповима. Одмах смо погледали новчаник и видјели ПЕТОКРАКУ са листићем закључака са скојевског састанка и у џепу школски споменар, гдје су писани стихови о СССР-у и др. Вјероватно би ово био довољан разлог четницима да испуне захтјев зликоваца Бојчића и Цемовића, да стријељају мене и мога брата Лада. Моја небудност у томе је постојала, али се све срећно завршило. Послије сам искористио прилику и ослободио се тог компромитујућег материјала.

Савјети старијих другова

Изнио сам бригу нашег вјерног пријатеља Нова Вељића, који ми је први пришао још у Харемима да ме окуражи да се не плашим, да ћу са њима дијелити судбину. Пошто смо синови Панта Малишића, још већа је била брига другова за нас. Када су чулу другови у Колашинском затвору шта се десило са мном још у Харемима и Беранама, лакше им је било да нам дају савјете за случај да будемо стријељани са групом од 36 затвореника. Мени је говорио брат Ладо, а њему је рекао Радомир Јованчевић, да не смијемо дозволити да се држимо кукавички, ако нас изведу на стријељање, већ морамо издржати како су нас васпитали Војо, Милош и Панто. При саслушању није искључено да ће покушати четници да заплаше мене као НАЈМЛАЂЕГ ЗАТВОРЕНИКА да би дошли до циља – до компромитације Панта преко нас чланова његове породице. Са нама су појединачно разговарали о томе Леко Обрадовић, Илија Лутовац, Бошко Јолић, а Радомир Јованчевић користио је шах када сам играо са њим да ми каже о томе, а ја сам слушао шта говори, али нијесам дао да ми фигуре носи на табли без неких великих комбинација.

ИНТЕЛИГЕНТ КАУША била је са Радомиром стјециште искуства затвореничког и примјер како треба имати држање и владање пред непријатељем у Колашинском затвору.

За Колашин су и раније били везани моји тешки утисци. Знао сам да ми је у њему те године сахрањен мој најдражи стриц Војин, који је прије два мјесеца умро од тетануса под најтежим мукама послије премрзавања на Лубницама и усљед рана задобијених у пљеваљској бици. Сада се налазим ту са братом, чекајући да будем ликвидиран, било јавно или у потаји. Нијесам много разговарао, нити сам кога слушао, само сам желио да будем у друштву са Бошком Јолићем, јер сам са њим претресао живот мога стрица Војина Малишића. Нас обојицу је везао Војин, преко мојих задатака од Војина, а Бошка преко тих истих задатака када је прибављао обавјештења за покрет. То пријатељство и дан–данас постоји између мене и Бошка Јолића.

Из наше групе су свакога дана одводили другове четници за цијепање дрва за огрев. Једанпут је и мој брат Ладо ишао да

носи та дрва. Када се вратио испричао ми је да се видио са Стеваном Ђокићем. Рекао ми да запамтим – ако останем жив да пренесем друговима –Панту и другима да му је Стеван рекао да се потпуно ставља на располагање Партији. Детаље о овоме не бих писао, јер мој брат пише посебну тему научном скупу о том питању.

Тих дана био сам присутан када је Ђурђа Влаховић пред само вјешање дошла у ходник мушког затвора и неком чије ја име не знам говорила да преда робу њеној мајци или неком из њене куће. Све те ствари је стављала на једну гвоздену шипку која је била на улазним вратима од затвора причвршћена за зид. Тада су осуђени на смрт стријељањем Благота Селић, пуковник Радисав Радевић, Јојић и Чогурић. Тада сам слушао и опроштајни разговор Брана Селића и Благоте Селића, пошто сам био у ходнику затвора, јер нам је ту било једино мјесто у том затвору. Пошто нијесу дали Благоти да се поздрави са сином Браном, он је пружио мали прст кроз прозорче кауше гдје се Брано налазио. Овај га је пољубио у мали прст и рекао: „Тата, поћи ћу твојим путем", а он је отпоздравио и рекао „Поздрави другове ако преживиш, као и остале из породице, и будите храбри".

Разна обавјештења смо сазнавали од самих четника, а то највише на тај начин што смо пратили њихово реаговање. Ево једног примјера: кад су објесили Ђурђу Влаховић ми смо сазнали о њеном држању.

Џелат је пао од ударца

Пресудом четничког суда Ђурђа Влаховић је осуђена на вјешање, због пренијетог партијског материјала, који је код ње пронађен. Одлуку суда требало је да изврши џелат. Одмах послије извршења казне дошао је четник у затвор и причао како се Ђурђа сама испела на сто, узела омчу и сама је метнула око врата. Када је метнула омчу око врата, одмах је џелата ударила у чело и џелат је пао на земљу, а она узвикнула: „Живјела Комунистичка партија" и затим се сама објесила.

Информација се брзо пронијела кроз затворске просторије и Ђурђа је постала симбол најхрабријег затвореника и сви су је

величали од тог тренутка, јер је својим држањем и понашањем представљала узор и симбол наше затвореничке борбе. Овакву смрт могу доживјети само идејни људи, који знају за шта гину и који дају свој живот за велики идеал, за НОБ и слободу, за ново друштво. Она је као симбол остала да живи док је овог нашег новог друштва и државе.

Послије оваквог Ђурђиног држања тешко је наћи ријечи за све остале другове који су храбро падали на Брези за идеале НОБ-а. Тако познати комуниста и револуционар, предратни политичар Благота Селић је нечујно међу нама спомињан. Истога дана је изазвало сензацију Ђурђино вјешање, бистра дјевојка постаје легенда међу млађима својим држањем.

Тада сам имао примјер свом држању пред таквом масом, шта треба радити, с обзиром да се сваког минута и часа очекивало наше групно стријељање, а сходно разговорима и упутствима које смо добили од старијих другова у затвору били смо некако чудно мирни. Највише ме је мучило што су ми скренули пажњу да ће четници настојати да нас двојицу највише муче и понижавају, да би у народу компромитовали Панта. За све нас 36 затвореника било нам је једно јасно, да је затвор у том тренутку имао један дух, осјећало се да међу нама има неко ко даје тон том духу и понашању затвореника, кога не видиш нити чујеш, али је тај осјећај присутан на сваком мјесту. То је била Комунистичка партија Југославије.

Говеђа кост храна

Први дан смо у кругу и шетамо по дворишту. У једном углу спазио сам човјека средњег раста како сједи и нешто око себе тражи. Прошао сам и послије се вратио до истог друга. Видио сам како у руци држи говеђу кост – метнуо је на камен који вири из земље, а другим мањим туче ту кост наситно као да је меље у воденици за кафу и то гута. Глад је натјерала овог друга на гутање говеђе кости.

О хигијени у затвору не треба ни говорити, била је таква да смо гледали вашке како миле преко собе. Имале су дебљину и

видјело се да на репу имају два раздјељка. Право је чудо да се међу нама није појавила епидемија тифуса или неке друге болести. Било је просторија гдје се обављала велика нужда, јер нијесу дозвољавали затвореницима излазак, те су зато биле канте у свакој соби.

Бјекство из затвора

Када смо нас 36 другова доведени у Колашински затвор, нијесмо имали гдје да се смјестимо у собама (како су их онда звали – кауше). Нас су потрпали у ходник. Све кауше су биле препуне, тако да су затвореници спавали један преко другога. То је била зграда у приземљу са дугим ходником, а у челу имала је велику собу ширине зграде, док је са страна имала собе лијево и десно. Прва соба са десне стране звала се „интелигент–кауша". У тој интелигент–кауши били су мени добро познати другови, и то: Радомир Јованчевић, Алексије–Леко Обрадовић, Бошко Јолић, Владимир–Владо Зечевић, Илија Лутовац, Милорад Ћулафић, док друге нијесам запамтио. У ту каушу сам улазио као и други затвореници, није била замандаљена, већ је увијек била отворена док смо ми били у ходнику. На осталим собама–каушама постојао је мандал али без кључа, осим оне собе гдје су били осуђени на стријељање. Мандал је гвоздена полуга која је у задњем крају увијена, а на дијелу гдје је увијена или при крају постоји отвор кроз који пролази други дио гвожђа са отвором који је причвршћен за рагастов од врата, тако када се врата затворе мандал иде у рупу од рагастова и зида – зависно колика је гвоздена полуга гдје се ставља катанац са кључем и закључава се. Тако у соби гдје су били Радивоје Боричић и Брано Селић није било катанца нити је кауша закључавана, али је иста била замандаљена, тј. мандал је набијен у свакој кауши осим интелигент–кауше. Све ово говорим јер сам био у ходнику затвора и ми сви из ходника могли смо да склонимо мандал са сваке кауше–собе, који је сличан рези.

Тучана пећ

У самом углу са лијеве стране била је смјештена велика тучана пећ. Изнад те пећи био је сантрач – отвор за таван. Када смо

ми смјештени у ходник, ја сам од тада до пребацивања у другу зграду спавао поред те пећи. Спавао сам тако да ми је глава била до саме пећи поред самог зида. До мене је спавао мој брат Радослав—Ладо, а затим други затвореници дуж цијелог ходника. Ја мислим да је нашим доласком осујећено бјекство другова из затвора. Вјероватно би још неко побјегао да ми нијесмо – нас 36 затвореника – смјештени ту у ходнику. Не вјерујем да би остао Благота Селић у затвору, а да би му син Брано Селић побјегао. То ме руководи да мислим да би сигурно и Благота Селић побјегао из затвора да група од 36 Васојевића није смјештена у ходник затвора. Значи, нашим доласком одложено је бјекство другова из затвора.

Када је наша група пребачена из ходника у зграду до затвора омогућили смо групи другова да изврши запланирано бјекство и одмах су побјегли сљедећи другови: Радомир Јованчевић, Радивоје Боричић, Брано Селић и Миодраг Ћулафић. Они су НЕОПАЖЕНО побјегли из Колашинског затвора. Попели су се прво на пећ, склонили отвор на плафону и један по један изашли на таван. Потом су склонили дио крова, скочили на зградицу која је била поред затвора и спустили се у двориште сусједне зграде. Одатле су неопажено наставили према Мојковцу.

У Мојковцу су наше јединице дочекале затворенике. Двојица од њих су осуђени на смрт и стријељани, и то: Радомир Јованчевић и Миодраг Ћулафић, док су се Радивоје Боричић и Брано Селић прикључили НОБ.

Тада је Брано Селић саопштио нашем оцу Панту да се Ладо и ја налазимо у четничком затвору у Колашину, што је Панто забиљежио у свом ратном дневнику. Послије дугог низа година Радомир Јованчевић је рехабилитован и сахрањен у селу Доцу у Беранама – сада Иванград.

Партизанска акција и ултиматум четницима

Но, вратимо се нама 36-торици затвореника из Васојевића у овом затвору. Тих дана се једна група бораца Батаљона „Милош Малишић“, под командом Ђура Јоксимовића, пребацила са те-

риторије Мојковца у дубину четничке позадине на релацији Трешњевачка Турија–Коњско–Локве. Они су извршили препад, брзом акцијом савладали мање четничке снаге и разоружали групу бучичких четника. Пошто је друг Ђуро Јоксимовић у то вријеме стално крстарио тим тереном, знао је да је група Васојевића од 36 другова спроведена за Колашин на стријељање. Тај искусни политичар знао је како ће најбоље доскочити четницима да спасе 36 Беранаца. Одмах је написао ултиматум да ће, уколико четници не врате 36 Беранаца из Колашинског затвора, стријељати групу бучичких четника и ту поруку послао четничком команданту у Беранама и четничком штабу Павла Ђуришића у Колашин. Међу четницима заробио је прво Голуба Цемовића.

Од заробљених четника издвојио је једног и разоружаног га послао у четничку команду у Беранама са ултиматумом. Обавијестио је команду да је заробљена група четника разоружана и спроведена у партизанску команду у Мојковцу, на слободну територију, гдје ће бити задржана све док група од 36 Васојевића не буде враћена у Беране. Уколико ова група буде стријељана у Колашину, све ће заробљене четнике партизани стријељати у Мојковцу.

Захваљујући партизанској акцији којом је руководио билећански логораш и искусни партијски руководилац Ђуро Јоксимовић – брзо је стигао ултиматум у Колашин, војводи Павлу Ђуришићу на руке, са чиме су били упознати сви четнички руководиоци, међу њима и Светозар Добрашиновић, којем је добро дошао овај ултиматум четницима. Наиме, познавајући добро Ђура Јоксимовића, Светозар Добрашиновић је први устао са ставом да не може да се група од 36 Васојевића стријеља у Колашину. Настао је међу четницима дијалог. Ту је командант четничког корпуса, како су они звали Бола Ћеранића, који је био на страни свог земљака Батрића Дабетића, да не може он бити стријељан. Исто тако се умијешао Милан Поповић око свога сина Веселина Поповића који је био у кућном притвору у Колашину и око Бошка Јолића, кога је такође сматрао као свога сина. На крају ое умијешао и начелник штаба Ђуришићев официр Рајо Поповић, да не могу да се стријељају 36 Васојевића групно. Ултиматум је узбуркао ионако тешку ситуацију четника. На крају су прихватили захтјев из ултиматума да све нас 36-торицу одмах врате у Беране, а за узврат траже да буду пуштени из Мојков-

ца сви заробљени бучички четници. Тако је и било, нас су вратили између 6. и 7. маја 1942. године.

Критичних дана у којима су се водиле дискусије међу четничким главешинама око васојевићке групе затвореника – при повратку прикључили су нам за Беране затворенике Алексија Обрадовића, Бошка Јолића. Тада смо враћени сви поново у Хареме у затвор.

Јула мјесеца 1943. године срео сам се са партизанским руководиоцима Ђуром Јоксимовићем и Радоњом Голубовићем у планини Коњско. Тада смо причали како је тај Ђуров ултиматум спасао 36-торицу нас у Колашину априла 1942. године. Планина Коњско је била за све вријеме рата наша партизанска база, гдје је позната партизанка–мајка Нена–Јела Малишић током 1942, 1943. и 1944. год. стално хранила и дочекивала партизане–позадинце из наших крајева. Иначе, она је мајка народног хероја Милоша Малишића. Шулина пећина у тој планини позната је у нашем крају и по томе што је ту боравио „Партизански печички одред" у коме је био Веселин Маслеша, гдје је уређивао лист „Слободу" са Радованом Зоговићем. Ја сам тај лист први пут понио и растурао по манастирској општини, по налогу руководства Печичког партизанског одреда.

Групним стријељањем 36 Васојевића четници су жељели да заплаше још више неопредијељене Васојевиће и њихове породице и вежу их за четнички покрет, а тиме и да створе мит о својој моћи. Међутим, акција партизана 1942. године у четничкој позадини разбила је сваку илузију о њиховој апсолутној моћи. Истина, они успијевају да се одрже и наметну своју власт, али су у прољеће 1943. године потпуно разбијени и растјерани код Калиновика. Од тог тренутка више се никада нијесу опоравили и код народа су били до темеља искомпромитовани.

СПРОВОЂЕЊЕ ЗАТВОРЕНИХ ПАРТИЗАНА ИЗ ЖАБЉАКА У КОЛАШИН

Затвор у Жабљаку је једна велика штала, саграђена да се у њу спрађају коњи и говеда током ледених и дугих дурмиторских зима. По доласку четника у Жабљак, ова штала је прилагођена да прими што више људи и жена, учесника народноослободилачког покрета. У изби, у доњем дијелу штале, натрпани су затвореници, а изнад њих, на пространом тавану, четници су поређали да се суше коже које су одрли с опљачканих јагњаца овдашњег измученог народа. Као да су овим кожама опомињали на судбину која очекује све оне који се налазе или ће се наћи иза затворских врата.

Има нас овдје око стотину. Затвореници су неумивени, измучени, блиједи, а по њима колају вашке надојене људском крвљу. Сви они стојички подносе свакодневне тортуре и глад, која просто разара и замрачује ум ових горштака. Но, и поред тога, у њиховим очима искри нада у побједу, одважност и смјелост, која пркоси злом времену и смрти коју то вријеме доноси. А смрт овдје долази некако изненадно и одлази потпуно скривено. Није прошло ни два мјесеца од кад су четници заузели Жабљак, и од када су отворили ову прву „институцију“ свога покрета, а већ су из ње извели на губилиште двадесетак другова и другарица. Један повећи број осудили су на временске казне, на робију, док су неке казнили принудним радом, који ови осуђеници обављају под четничком стражом, тамо гдје се укаже потреба за четнике. Још прилично велики број затвореника чека на суђење.

Пресуде на смрт и изрицање временских казни обављано је по кратком поступку. Услиједила би потом прозивка која води у смрт, па је свака прозивка тешко падала свима који је слушају.

Тако су пролазили ти први затворски дани. Најприје смо те дане бројали, а изгледали су нам дуги, много дуги, а касније смо се свикли на њих, па смо прешли да бројимо мјесеце.

Почетком августа 1942. године четници су појачали осигурање: поставили су око затвора митраљезе, појачали страже и удвојили патроле. Нијесмо знали због чега то раде, али смо наслућивали да то води већој тортури, одвођењу у Колашин или предаји италијанским властима, да они даље одлучују о нашој судбини.

Негдје почетком августа 1942. године, у освит зоре, пробуди нас прије него обично некакав жагор. Чула се вика, звека и тутњава. Све је то указивало на промјену која не слути ни на какво добро. То наше јутарње размишљање прекину груби ударац некаквим тупим предметом у затворска врата. Врата се нагло отворила, а из избе покуља спарина и помијеша се са свјежим јутарњим ваздухом.

– Дижите се, безбожници! – са нагонском суровошћу рече средовјечни четник, зарастао у браду и задригао на италијанским макаронима, јагњетини и сиротињском скорупу. Настави да псује и грди, одлазећи од штале према овећој групи четника спремној да изврши задатак.

Наредише нам да изађемо са стварима и да се постројимо у затворском кругу. Покупили смо своје прње и изашли. Почела је прозивка. У почетку смо бројали прозване другове, али пошто се прозивка одужи престасмо да одбројавамо, ни сами не знајући зашто. Остала је једна група затвореника непрозвана, коју грубо утјераше у шталу и затворише.

Нас седамдесетак постројише у двије колоне. Прозваше нас потом још једанпут, затим поново пребројише, а неке и повезаше. Одмах потом повели су нас према Језерима. Напријед је ишло двадесетак четника, а позади нас и нешто више. По лијевој и десној страни трчкарали су и поскакивали, утегнути у некакве опасаче и упртаче и окићени фишектарима. Утркивали су се који ће ревносније обављати дужност спроводника ових обесправљених људи.

Један број четника јахао је на ухрањеним коњима, којекако оседланим и са закићеним уздама. Колона затвореника је мукло корачала.

Кад смо кренули из Жабљака сунчеви зраци су већ почели обасјавати врхове Дурмитора. Загледали смо висове ове горде планине, што пркоси времену и људима. Погледи су нам се отимали према Жабљаку који напуштамо, као да узимамо посљедњу жељу и заувијек се праштамо од ове мале, а за партизански покрет значајне варошице. То наше јутарње размишљање повремено ремети четничко пожуривање, узвикивање и пјевање пјесама којима вријеђају наш понос и партизански покрет. У колони су голобради младићи, поодрасли момци, људи средњих година, а било је и оних који су за ратовање и затворске суровости престарјели. Њихова дјеца су већ зрела и стасала за борбу, а већином су и организатори народног покрета у дурмиторском крају. Има и нас дјевојака, чланова СКОЈ-а и Партије.

Међу затвореницима има и учесника балканских ратова и првог свјетског рата. Ту је Тодор Благојевић из Пиве, његове су руке свезане, али је његов поглед весео. Он је 1912. године, дошао са сином Обреном од мјесец дана, као добровољац из далеке Америке, гдје је дуго година био на раду, па поново долази 1916. године и придружује се својој браћи у борби за ослобођење и уједињење Југославије. Журио је преко Океана, да што прије дође и да се са пушком у руци бори заједно са својим народом против освајача. Ту је и Миливоје Зарубица испод Дурмитора, Милета Џаковић и Тома Кнежевић из Шаранаца, такође учесници ранијих ослободилачких ратова. Ови стари ратници корачају сада у колони затвореника чврсто и одважно, пркосећи четничкој тортури. Посматрала сам те људе, просто се дивила њиховој храбрости и напајала њиховим животним искуством.

Гледала сам Тодора Благојевића, сина поносне Пиве, како се држи усправно и достојанствено. Како таквим понашањем и држањем уноси међу затворенике вјеру у побједу људског разума и народне тежње. Његове крупне и кошчате руке су свезане, али то му не смета да крупним и чврстим кораком гази планински каменјар. Све ми се чини да ће једним трзајем раскинути везе и да ће му

се однекуд у рукама наћи пушка партизанска. С времена на вријеме погледа по колони и насмијеши се, а тај његов поглед и осмијех храбри нас на тешком путу.

Посматрала сам и Миливоја Зарубицу, како суче бркове и са горштачком бистрином разговара и храбри младиће да издрже све недаће које наилазе. Прича нам о протеклим бојевима и јунаштву нашега народа и његовим патњама у борби за слободу.

А стари Милета Џаковић, потомак војводе Трипка, знао нас је повести и у далеку прошлост, подсјећајући на борбу против Турака и других насилника. Није пропуштао да каже коју ријеч и о домаћим слугама, који су вјерно служили окупатору, а касније жигосани од народа.

Ту је и Тома Кнежевић, који је од својих шеснаест година комитовао у шаранској комитској чети Бошка Бојовића. Истакао се Тома својом храброшћу, борећи се раме уз раме са осталим шаранским комитама – Млађеном Џаковићем, Владом Змајевићем, Тодором Павловићем и другим. Ова комитска чета била је страх и трепет за окупаторске аустријске војнике, али и за њихове доушнике.

Са овим угледним и одважним старинама била је част стајати у истом строју. Није ни чудо што је овакав састав затворених партизана, овакав спој генерација, изазвао гласна размишљања затвореника, и поред тортуре и контроле, коју су четници спроводили дуж читавог пута.

Ми смо знали искористити сваки погодан тренутак да кажемо коју ријеч охрабрења, или да подстакнемо на издржљивост при савлађивању неприлика на које смо наилазили. Сва стечена искуства, посебно искуства старијих другова, знали смо врло вјешто да упредемо у нити нашег времена.

Посматрајући гладну и уморну колону затвореника, састављену од људи тако различите старости, Гледо Поповић, ђак из Шаранаца, није могао одољети а да не каже: „Ово је једна од најбољих комбинованих чета: чета искуства и младости“. На те Гледове

ријечи Радоје Мандић из Шаранаца, ношен младошћу као мирис повјетарцем, доста гласно рече: „Ово није чета него ударни батаљон, који ће овим брадоњама доћи главе". Неко се у колони намјерно накашља, не би ли загушио разговор који четницима може дати повода да искале своје суровости.

Ишла сам поред Даре Крстајић, чији су родитељи и брат у партизанским јединицама и боре се негдје у босанским планинама. Разговарале смо тихо и мирно о минулим ратним данима, о састанцима омладинске организације у Вирку, Новаковићима, Буковици, Шаранцима и Жабљаку, о полету младих, о борбама и тешкоћама које народ подноси. Тако смо корак по корак пролазили језерски простор, опасани и блокирани четницима, чији су коњи помамно поигравали пространим језерским ливадама. А ливаде или још непокошене, или начичкане пластовима сијена. Мада је сунце поодмакло, нема много косаца. Само су се видјели чобани са буљуцима оваца. Кад смо пролазили крај њих, забезекнуто су нас посматрали, држећи у рукама прутић или двојенице. Чим бисмо их разминули, засвирали би у своје омиљене свирале, као да нам желе рећи да су са нама и да се храбро држимо, да храбро подносимо све невоље које су нас притисле.

Као да нас је чобанска свирка умирила. Ослушкивали смо ову складну и умилну арију, која се разлијеже језерским равницама. Сви смо се пренијели у некаква размишљања, притиснути жегом и умором. Не тако далеко виде се Баре Жугића. Сјетих се догађаја из 1940. године, када је, уз присуство Тита, ту одржана партијска конференција за Црну Гору, Боку, Санџак и Космет. У том тишку размишљала сам и о вашару који се сваке године одржава о Покрову у селу Новаковићима. Сјетих се како је на једном од тих вашара Светозар Жугић окупљао омладину да обезбиједи да Лука Зарубица одржи говор и да подсјети народ на Пунишу Жижића, студента, који је умро мученичком смрћу, пребијен од полиције у злогласној београдској Главњачи. Појави ми се пред очима цијела та слика: док Зарубица ватрено говори са црквеног зида о преминулом другу и ненародном режиму, нападају жандарми. Навиру ми сјећања на сукоб који потом изби између жандарма и народа. Сјетих се и црногорског кола које поведоше младићи и дјевојке, пјевајући: „Ој Русијо мајко мила..." Занесена тим размишљањем, осјетих

неодољиву жељу да запјевам пјесму о Русији. Пренух се кад ме Дара Крстајић дотакну раменом, и тек тада схватих да се налазим у колони затвореника, која путује у неизвјесност. „Немој да си тужна и невесела", рече Дара. „Ово је наше вријеме и наши дани. Правда је на нашој страни, и сва ова четничка тортура је замало".

Августовско сунце упекло. Језерске ливаде остају иза нас. Остају и Жабљак, Црно језеро, дивне успомене, успомене наше борбе и младости. Преморени и жедни улазимо у планину Орујицу. Четници одмах појачаше контролу. Згуснуше своје редове около нас, почеше да пушкарају, псују и пјевају којекакве пјесме. Посматрала сам их како се понашају према овим повезаним људима, и то још више у мени разгорје мржњу и презир према овим моралним изобличеницима. Размишљала сам откуда нарастају суровости у људима, да се тако према нама понашају. Нијесам могла одгонетнути која то сила тјера људе да постану такви садисти. Што смо дубље улазили у шуму и ову планину, они су све више испољавали своје бестијанство. Некакав страх их је силио да пуцају изнад нас. У тој галами и гужви проломише се оштре ријечи: „Што, кукавице, пуцате изнад свезаних људи". То рече Батрић Кнежевић, младић из Шаранаца, сав у зноју и црвен у лицу. Плотуни су, срећом, одлијегали Орујицом, а и четничка вика и урликање онемогућавали су да чују шта се у колони говори. То искористи Лука Јововић, искусни борац из Пиве, и поучи Кнежевића са причува снагу за дане и мегдане који наилазе.

Ускоро смо се нашли у катунима Округлице. То је подручје Сињавине. На том дијелу пута доживљавали смо тренутке који су нам остали у дубоком сјећању. Кад смо наилазили поред колиба, жене су сачекивале колону са котловима или бронзинима млијека, или са грудом сира. Ту су била и босонога дјеца, која су се пробијала између четника, пркосећи им изазивачки. Просто су се утрживала које ће прије улетјети до нас, додати нам груду сира и отуда се повући, а да при томе не добије буботак. То је четнике љутило, па почеше да вичу и псују. Кундацима спречаваху сваки контакт са нама. Али та дјеца и ове храбре жене са невјероватном спретношћу успјеше да нас нахране оним што су имали. При том једна постарија жена, на коју са пушком насрну спроводник, узвикну: „Јунак никад неће насрнути на стару жену, па ти синко баба и не замјера". То изазва смијех у колони.

Приближавамо се Вратлу. Путељци, брда, увлаке, шумарци, колибе, читав простор дуж Сињавине, и даље према Морачи, и овамо около Вратла, па доље према Липову – дубоко су урезани у сјећања ових људи. Скоро су сви били учесници борби и акција, које су вођене на овом терену у минулим данима 1942. године. Познато је то и четницима који нас сада спроводе, па нас подсјећају на те дане пјесмама које су пјевали приликом заузимања овог подручја.

Кад смо изашли на Вратло, дадоше нам одмор. Дуваше повјетарац, што нам је свима годило. Попадали смо покрај пута, скоро мокри од зноја и путовања по врелом дану. Наши су се погледи отимали час према Дурмитору, час према Колашину и путу који нас води у неизвјесност. Четници поставише пушкомитраљезе по околним чукама. По неки рафал би отиснули у правцу Сињавине, а затим почеше са ручком. Отварали су конзерве што су их добили од Италијана. Ту је и остали „провијант": хљеб за сваког појединачно и спакована мармелада, а на крају и италијанске цигарете. Ми затвореници тога дана нијесмо ништа добили ни за доручак ни за ручак. Мало је ко од нас имао у торби комадић хљеба или кришку сира, што је заштедио за црне дане. То мало уштеђевине и оне грудице сира што су нам дотуриле жене и дјеца приликом проласка кроз катуне Сињавине издијелисмо на равне дјелове. Изнуренима смо дали нешто више, показујући и тиме начела која његујемо у покрету, као и пуну бригу према изнемоглим и болесним друговима.

Пошто прође четрдесетак минута од како смо ту посједали, четници дадоше знак за полазак. У ногама смо осјећали некакав умор, нешто што нас вуче земљи, рекла бих: беспомоћност сличну одузетости. Ишли смо као по каквим иглама, све док се не загријасмо, док изгладњела крв не проради. Ишли смо у истом поретку, као на путу од Жабљака до Вратла, с тим што су се четници држали још окрутније. Вјероватно зато што наилазе на Липово, у којем се налазе елитне четничке јединице и њихово војно и политичко руководство. Можда своју охолост показују и због тога што се приближавамо Колашину, гдје су суд и затвор за све оне који су испољили своје родољубље, узимајући пушку у руке у борби против окупатора и његових слугу.

Кад смо дошли до првих кућа у Липову, наредише нам да посједамо дуж пута. Около нас се брзо окупи гомила липовских четника зараслих у браде, затим некаквих жена и дјеце. Неке од ових жена почеше да псују партизане и све нас у колони затвореничкој, а нарочито се окомише на нас другарице. Називали су нас којекаквим погрдним именима. Ћутали смо и посматрали шта се око нас дешава. Знали смо да су то четничке жене, али видјели смо да нас неке и симпатишу и саосјећају са нама у невољи која нас је нашла. Дјеца су посједала около радознало нас посматрајући, а нарочито затворенике који су везани. Затражили смо мало воде, али смо за узврат добили грдњу – и од спроводника и од ових жена, које су се на нас окомиле као какве авети. „Не тражите воду од ових четничких жена", рече Милорад Тасовац, младић из Пиве, „јер им је и вода отрована као што су и оне". У том жагору неке жене и дјеца дотурише нам један котлић воде, а одмах потом и неколико флаша, и тако мало загасисмо жеђ која нас је пратила током читавог пута.

Послије краће станке, наставили смо за Колашин. Од дугог и напорног пута крећемо се споро и тромо. Ноге нам подрхтавају од глади и умора. Старјешине четничке поигравају на помамним коњима, час на челу колоне, час позади или около нас. Понашају се надмено и сасвим тирјански. Обучени су у официрска одијела, мамузају помамне парипе, тјерајући нас да идемо што брже, како би зарана стигли у Колашин. Нама се не жури, а и да се жури нијесмо у стању да се брже крећемо. А и коме се жури у затвор?! Никоме, сигурно никоме, па ни нама. Поуздано знамо да нас спроводе у централни четнички затвор, и да из црног идемо још у црњи положај. Тога смо свјесни, и зато све осјетније успоравамо ход, не бисмо ли се што више задржали у простору који није омеђен зидовима и опасан жицом. Али и ти лагани и троми кораци све више смањују путању што нас дијели од злогласног Колашинског затвора, који никако нијесмо могли избјећи.

Најзад се приближавамо Колашину. Многи од нас први пут виде овај градић. Ријека Тара безбрижно хучи и не хаје за ужасе који се дешавају на њеним обалама. Приближавамо се мосту, а на њему су четничке страже. Задржаше нас неколико тренутака. Ми се загледали у Тару, мост, четнике зарасле у браде, у небо које се плаво и чисто шири у бесконачност. Погледи нам се стално отимају

плаветнилу неба. У тим погледима има нечега што је својствено само људима који су лишени слободе, којима је одузето право на сунце и небо, којима су одузете све радости које природа даје.

Прелазимо преко моста у тишини кроз коју се проламају бахати кораци четничких цокула. Спроводници се грле са четницима крај моста. Псују нас и тјерају да што прије нестанемо иза затворских зидина. Са обадвије стране пута, од моста до уласка у Колашин, доста је четника. А и народа. Има ту и стараца, жена и дјеце. Све је дошло да види дурмиторске партизане. Иако смо уморни, нико није погнуо главу. Напротив, сви смо весели, као да улазимо у ослобођени Колашин, као да не идемо у затвор. Понеко из народа нас грди, псује, добацује, вријеђа. А већина нам се смијеши, понеко кријући чак махне руком. Знамо да су то наши симпатизери, да су то људи на нашој страни.

Пролазећи кроз Колашин видимо доста народа, који се нашао на улици идући за својим бригама. Старији нас посматрају и погледима траже да међу затвореницима нема можда и њихове родбине, познаника и пријатеља. Лица су им смркнута и брижна, а очи пуне страха и некаквога бола.

Приближавамо се високом зиду у чијој се средини види капија. Помислисмо: затвор. И збиља, то је чувена „кућа у коју се лако улази, а из ње тешко излази". Спроводник приђе капији, потегну за некакав конопац, а одмах затим се огласи звоно. На капији се појави чувар, зарастао у браду, жућкасту као да је зачадила. И одијело на њему као да је зачадило. Неко га назва „Чађо" и тако смо га звали шапатом све док се ту налазио. И данас ми се често појави пред очима слика овога чувара, као и слика других чувара, који су нас чували и пребијали. Рекла бих, нијесу ти људи имали ни срца ни људског осјећаја.

Кроз капију улазимо онемоћали. Пратимо сваки корак стражара, и ослушкујемо ријечи које долазе из стражарске кућице. У њиховом гласу осјећа се нешто суво и тврдо, што асоцира на насиље и тортуру. Испред нас је затворско двориште и једна овећа камена зграда. На прозорима јој гвоздене решетке. То је затвор за мушкарце. Лијево, до саме капије, затвор је за жене. Са десне

стране је зграда за затворску управу, стражаре, мучитеље и извршитеље смртних казни.

Уз вику и дреку стражара и спроводника, посједасмо по прашњавом дворишту. Посједасмо на ћебад коју смо са собом носили, а која ће нам бити и простирка и покривка. Уз стражарску кућицу једна клупа. На њој сједоше неки од наших мучитеља, а никоме од затвореника не дозволише да се на њој одмори – као да смо губавци.

Пошто знојави и уморни мало одахнусмо у том прашњавом затворском кругу, наредише нам да се постројимо. Опет је почела прозивка, пребројавање и поново прозивка. Нас жене одвојише од мушкараца. Њих одведоше у велику зидану зграду, а нас упутише у мању, намијењену за жене.

ЈЕДИНИ ПРЕЖИВЈЕЛИ

У приземној просторији четничког затвора у бившој згради Среског начелства у Колашину, десно од улаза, налазило се те ноћи око 50 затвореника. Међу њима сам се од прије мјесец дана и ја налазио, јер сам био премјештен из главне затворске зграде. Просторија је била толико пренатрпана да смо могли само сједјети збијени један уз другог или лежати исто тако збијени. Слободног простора за кретање није било. Прозори на тој просторији били су заковани даскама, тако да унутра није било дневне свјетлости, нити је могло бити провјетравања. Ваздух је био толико загађен да се једва дисало. То се најбоље осјећало када смо са кратких дневних „шетњи" улазили унутра. Ужасна прљавштина патоса и зидова, одјеће и обуће. Мјесецима су људи ту лежали а да се нијесу окупали. У два ћошка стајале су двије кибле, увијек пуне устајале мокраће и другог, јер су се могле празнити само онда када је стражар био расположен да отвори врата. Поред мене, са десне стране, окренут главом према прозору, лежао је мој брат Владо, а са лијеве стари Ново Вељић, из села Долца код Берана, врло ведар, разговорљив и пријатан човјек, велики родољуб и патриота.

Била је дубока ноћ, читав град утонуо у дубоки сан. Али овдје, у овој уклетој кући, дубоког сна није било. Људи су привидно спавали, али су сви били полубудни. Мирно се ту није могло спавати од сваконоћних узнемиравања и честих упада пијаних четника, од прозивки и извођења на саслушања или одвођења затвореника на пут без повратка, од јаука оних које муче и премлаћују, од четничког оргијања пустим тргом и улицама.

Зашкрипаше врата. Сви кришом погледасмо у правцу њих, јер се није смјело окретати и слободно посматрати, нарочито у

то доба ноћи, да се не би знало ко отвара, ко долази, кога одводе. Свједока не смије бити. На вратима се појавио затвореник Новак Вујошевић, каменорезачки радник из Подгорице, који је био као нека врста слободњака, јер се „слободно" кретао затворским ходницима и степеницама, отварао и затварао врата на собама, уносио и предавао затвореницима понешто што им родбина пошаље (када то одобри и пажљиво прегледа стражар), позивао оне који су по било којему послу требали да изађу и враћао их поново у собу, доносио затвореницима воде и вршио остале послове које би му стражар наредио. Због тога су затвореници са њим контактирали са извјесном дозом неповјерења, мада за то није било оправданих разлога, јер су и њега, негдје пред крај 1942. године, четници стријељали на Брези. Пришао ми је, тешко се пробијајући кроз гомилу људи који су лежали по патосу у разним положајима, дрмнуо ме руком, мислећи да спавам, иако нијесам спавао, рекао ми да се спремим и да изађем.

Било је то 6. септембра 1942. године око три сата ујутру.

Спремио сам се врло брзо, јер сам лежао обучен. Џепни сат и прстен, који су ми били драге успомене, предао сам брату и замолио га да то чува и сачува ако буде остао жив. Пољубили смо се. Он се заплакао, заплакао се и стари Ново, као и сви у соби. Поздравио сам се са свима уобичајеним и у овој кући често изговореним поздравом „Збогом, другови!" и изашао у ходник који је био добро освијетљен. Ту су чекале четири брадате авети, четири четника, закрвављених очију, разбојничког изгледа. Двојица су ме немилосрдно ухватила за руке, а друга двојица стала су иза мене са упереним пушкама и ударајући ме цијевима у леђа наредили: „Напријед и никуда се не окрећи". Извели су ме на улицу. Опио ме свјежи чисти јутарњи ваздух, који је унутра тако недостајао. Мисло сам да ће ме преко трга одвести у правцу Брезе, јер то је једини пут из ове куће, али су скренули улицом десно иза ћошка и увели ме у двориште главног затвора. Улазећи кроз главну капију, ударио сам ногом о високи праг и сигурно бих ничице пао на земљу да ме она два четника нијесу чврсто држали за руке.

Двориште је било добро освијетљено. Испред зграде управе затвора стајало је неколико затвореника, а иза њих група од

Детаљ са гробља на Брези

петнаестак четника. У ноћној тишини продорно су одзвањали равномјерни ударци тешког гвозденог чекића у велику наковању. То је ковач скидао окове са ноге Воја Селића. Поред њега стајали су у реду и чекали на скидање окова Јагош Ракочевић, Михаило Биџо Ћетковић и Љубо Булатовић, а без окова је стајао Бранко Меденица. Прикључили су ме њима. Четници су се сулудо кезили, злурадо церекали и мјерили нас од главе до пете.

Скидање окова трајало је неуобичајено дуго, јер у свим ранијим случајевима то се обављало врло брзо – један снажан удар чекића и спона се пресијецала. Болно су одзвањали ударци чекића и осјећали смо их као да нас ударају по глави. Хладна је септембарска ноћ у Колашину и за оне који су добро обучени, сити и испавани, а како је тек била хладна за нас, слабо обучене, исцрпљене од глади и мучења, неиспаване, припремљене за одлазак у смрт, а принуђене да сатима ту стојимо као укопани на једном мјесту.

Жене затворенице гледале су овај призор кроз прозор своје ћелије. Четници и затворски стражари тјерали су их са прозора уз најбруталније псовке, али нијесу успијевали да им онемогуће посматрање.

Почело је да свиће. Скидали су се већ посљедњи окови. Четници су нервозно правили кораке у мјесту, очигледно нестрпљиво чекајући полазак.

Када је ковач завршио свој посао, приступило се везивању. Везали су по двојицу заједно кратким новим конопцима, једном десну а другом лијеву руку. Везивање је опет било споро, али је било јако, немилосрдно и болно. Стезали су колико су могли. Први пар су чинили Војо Селић и Љубо Булатовић, други Јагош Ракочевић и Бранко Меденица, а трећи Михаило Ћетковић и ја. Пошто су обавили везивање на овај начин, донијели су дебели конопац, дугачак око 15 метара, сав укрућен, мастан и црн од осушене крви, јер су овим истим конопцем везивали скоро све оне групе или појединце, које су одводили на стрелиште, везане их стријељали, а затим га окрвављеног скидали са мртвих и враћали у круг затвора, да би његов крвави стравични изглед што страшније дјеловао на сљедеће жртве. Овим конопцем су нам још једном везали већ повезане ру-

ке, по паровима у већ поменутом редосљеду, протурајући га између нас, а слободни остатак од неколико метара, позади, чврсто су држала двојица четника.

Сада је све спремно за полазак. Кренули смо. На путу преко затворског дворишта па до излаза на улицу, четници су се подијелили у двије групе, једна је ишла испред, а друга позади нас. Изласком на улицу, по један је распоређен поред сваког од нас са лијеве и десне стране, а остали су били напријед и позади. Заиста јако и сигурно обезбјеђење!

Затвореници из ћелија нијесу нас могли видјети у дворишту, јер су главна улазна врата затворске зграде била затворена. Могли су једино они из првих ћелија да протуре руку кроз прозор и да посматрају у огледалу шта се дешава, како смо то раније редовно чинили. Пролазећи двориштем пут капије, поздравили смо женске затворенице стиснутом песницом слободне, невезане руке. Оне су се биле нагомилале на прозору и на исти начин су отпоздрављале. Чули су се и њихови јецаји.

Када смо прошли затворску капију и изашли на улицу, која је била празна и пуста, онако повезане су нас одвели у судску зграду. Иако је било рано јутро, у судници је већ засједало комплетно судско вијеће: предсједник Марко Миловић, судије Вуле Влаховић и Станиша Јауковић, као и тужилац Милован Лабовић. Постројили су нас испред црне клупе. Судије су одмах устали и предсједник је, држећи у рукама један лист папира, на којему су вјероватно била исписана само наша имена, јер је казне и образложење већ знао напамет, кратко саопштио да смо сви шесторица, наводећи нас поименично, „У име његовог величанства краља Петра II“ осуђени на казну смрти стријељањем, „јер је суд утврдио да смо као комунисти, својим активним учешћем у оружаним борбама и учешћем у стријељањима народних трибуна починили тешка кривична дјела против народа и државе, за која су предвиђене најтеже казне“. Другог образложења није било. Затим је подругљиво, уз смијех судија и тужиоца, наредио: „А сада водите ове разбојнике тамо гдје им је мјесто“. У том моменту у суду није било друге публике, па смо тако били поштеђени њихових псовки и понижавања.

Напуштајући зграду суда, командир вода је наредио да нас воде у правцу Брезе. Окренуо сам се пут њега, био је са моје десне стране и у њему препознао Василија Поповића, капетана бивше југословенске војске, родом из Липова. Добро сам га познавао и као комшију а и као учесника у устанку против окупатора на сектору Колашина 1941. године. Када су четници почели да се организују, прешао је на њихову страну и за кратко вријеме четничке страховладе успио не само да се афирмише у њиховим редовима већ и да постане тешки ратни злочинац. Срели су нам се погледи. Добацио сам му да је добро напредовао и да му је додијељена часна улога. Рекао је само „Прекини, не говори", а четник који је ишао поред мене одмах је реаговао и ударио ме кундаком у бутину.

Пролазимо преко трга, за који су везани бројни догађаји од устанка до тога кобног јутра. Навиру сјећања и слике се ређају филмском брзином. Ту смо 5. јануара исте године, када су Италијани напустили Колашин, одржали велики народни митинг, веселили се и клицали слободи и савезницима. Петнаест дана касније преко тог трга је прошла најтужнија поворка коју је запамтио овај намучени град, отпратили смо до гробља и сахранили 33 друга, које су мучки и вјероломно поубијали безумни четнички изроди у Барама Краљским. Сада је овај трг пуст, не види се нико од грађана. Можда је још рано, можда не смију да се појављују на улици, а можда нас и посматрају кроз прозоре добро скривени иза завјеса.

Од трга се спуштамо благо нагнутом улицом. Први сунчеви зраци већ су почели да засипају руменилом врхове околних планина. У ово доба године долином Таре најчешће јутрима пада густа магла и дуже се задржава, али овог јутра је није било, као да је природа хтјела да нам омогући да у овим посљедњим моментима живота што боље видимо познате нам и толико драге пејзаже и да умремо обасјани сунцем. У запуштеним воћњацима поред улице плавиле су се још незреле шљиве и румењеле јабуке. По неки жути лист пада са воћака и другог дрвећа, ношен јутарњим повјетарцем. На десној страни, на по злу познатој Вујачића ливади, стравично стрше вјешала, на којима су прољетос јуначком смрћу умрле храбре партизанке докторка Ружа Рип и сељанка Ђурђа Влаховић. Долазимо до зграде силоса, гдје је 20. јануара те године одржан велики омладински митинг, на којему је, поред осталих, говорио и Војо

Селић, као омладински руководилац, који данас ево, везан пролази испред исте зграде на путу у смрт. На том митингу саопштена је тужна вијест о трагедији нашег батаљона у Барама Краљским и одатле смо, заједно са родбином погинулих, пошли да извлачимо лешеве из ријеке Дрцке и великих снијежних сметова.

Дубоко и жељно смо удисали свјежи јутарњи ваздух, а погледи су упијали и задржавали чак и најмање ситнице, које се у нормалним приликама не би ни примјећивале. Владала је мртва, гробна тишина. Чуо се само цвркут пробуђених птица, које се веселе животу, док и њих нека злочиначка рука не уништи, као и топот цокула бијесних џелата који око нас корачају. Причињава нам се да негдје тамо иза далеких брда допиру канонаде топова и борбени поклици пролетера, који хитају да разбију мрак и учине крај колашинској Голготи. Али то су тада била само привиђења и пусте жеље. Сви смо млади, а младост не зна за страх. Нека хладноћа притеже срца, а на блиједим лицима зрачи весеље. Осјећамо се поносним што својим животом дајемо скроман прилог слободи окрвављене домовине. Ништа више на тај жртвеник не можемо дати. Свјесни смо да идемо тамо гдје сигурно наступа крај нашим мукама, неоствареним жељама и чежњама. У мислима испред нас дефилују наши најближи и најмилији, којима, ето, не можемо рећи ни оно посљедње „збогом", а камоли оставити неку поуку или поруку, и који можда никада неће сазнати у којој се од многобројних рака на Брези ми налазимо. Свједока за ове злочине нема.

И док тако тромо корачамо овим путем смрти, испред моста на рјечици Свињачи – посљедњег моста преко којега су стотине другова из овог злогласног четничког затвора посљедњи пут прошле из живота у смрт – чули смо иза нас убрзану лупу цокула, која се приближавала и постајала све јаснија. Неко нас је трчећим кораком пристизао. То је био неки четник, који је задихано пришао Василију Поповићу, нешто му шапнуо на ухо и вратио се натраг. Василије је одмах командовао „Стој" и „На лево круг". Вратили су нас истим путем у главну затворску зграду и све заједно смјестили у већ испражњену и припремљену „ћелију смрти", прву са десне стране од улаза.

Затвореници су се очигледно чудили и веселили када су нас поново видјели у својој средини. Чудили смо се и ми, јер нико

није чуо нити нешто поузданије знао о чему се управо ради. Четници су проносили причу да смо наводно помиловани поводом 6. септембра – рођендана краља Петра II. Међутим, то није било тачно, јер за комунисте није било милости, а и каснији догађаји су демантовали ту верзију. Тек 1945. године, приликом суђења Илији Ракочевићу, управнику четничког затвора из времена ових збивања, сазнао сам нешто више и ближе о овом случају. Наиме, по ријечима Илије Ракочевића, он је те вечери обавијестио четнике из братства Ракочевића да ће Јагош Ракочевић у зору бити стријељан и да они треба хитно да предузму све могуће мјере да то спријече. По његовим ријечима, наше стријељање требало је да се обави у току ноћи, али је он наредио ковачу да пресијецање окова на ногама затвореника одуговлачи обавезно до зоре, како би се на тај начин временски омогућило обавијештеним четницима да се организују, да дођу и опсадирају Брезу, што је и успјело. О засједи четника на Брези био је рано ујутру обавијештен Павле Ђуришић, који је, да би избјегао сукоб међу четницима, хитно упутио курира у правцу Брезе са наређењем Василију Поповићу да нас врати у затвор. – Ова верзија могла би да има и неку дозу вјероватноће, јер је за ово сигурно постојао неки озбиљан разлог, мада се оваква изјава Илије Ракочевића може тумачити и као прилог његовој одбрани пред судом, како би се приказао као човјек који је наводно чинио све што је било у његовој моћи да помогне затвореницима, па чак и да их спасава од сигурне смрти.

Међутим, стријељање ове групе тада је било само одложено, а не и обустављено. Неколико дана касније поново су стављени окови на ноге оних са којих су оне критичне вечери скинути, а то је могао да буде знак да се извршење казни одлаже за неку згоднију прилику.

Од тада скоро свакодневно извођени су из затвора појединци или групе и одвођени на стријељање. Сваком приликом очекивали смо и нашу прозивку. Та очекивања показала су се основаним.

Од 10. до 15. марта 1943. године у Колашину су биле концентрисане огромне масе мобилисаних четника и ту вршене посљедње припреме за поход и одлучујући бој са партизанима у Бо-

сни. Трг и све улице били су препуни до зуба наоружаним, до тада већ довољно у злочинима експонираним и у крви огрезлим бандитима. Испијале су се и ломиле флаше, пило се до несвијести, клицале пароле и пјевале славопојке Дражи и Павлу, падале најстрашније псовке и пријетње партизанима, њиховим породицама и свим њиховим помагачима и симпатизерима. Пошто своје најоданије и најборбеније јединице повлачи са терена и одводи за Босну, Павле Ђуришић је, у циљу застрашивања народа, а и колебљивих четника којих је тада био не мали број, наредио да се из затвора изведе и стријеља 13 затвореника.

Дванаестог марта 1943. године, у освит прољећа, у затворски круг је ушла група од око петнаестак четника, добро познатих свим затвореницима, јер када они улазе, зна се да неко треба да се одводи на стријељање. То је њихов занат који су до танчина усавршили. Чека се само ко је данас на реду. Прозивка почиње: Војислав Анђелић, Зарија Грдинић, Радивоје Васовић... Из наше групе прозваше Војина Селића, Бранка Меденицу и Љуба Булатовића. Прикључише им и Радмилу Ћоровић, коју болесну доведоше из болнице. Повезаше их и поведоше. Након пола сата чули су се плотуни са Брезе. Прекинула се младост и угасио живот и ових дивних другова, комуниста и неустрашивих бораца. Тако су се понашали и пред пушчаним цијевима.

Истога дана затворски стражари су нам „тајно" и „повјерљиво" саопштавали да ће по Павловој наредби сјутрадан, тј. 13. марта, бити стријељано још 12 затвореника, али да наводно не знају ко ће се у тој групи налазити. Нијесу нам рекли ништа ново, јер стријељања су овдје константна и скоро свакодневна појава. Ако то буде тачно, били смо нас тројица сигурни да смо први на списку, а за остале смо нагађали и правили разне комбинације ко би могао доћи у први план.

Послије дуге и непроспаване ноћи освануо је и тај дан. Од јутра до касно у ноћ сви затвореници су очекивали када ће се на затворској капији појавити они исти или неки други џелати, када ће почети прозивка и сврставање људи у нову колону смрти. Прође тај и два–три наредна дана, али никог не изведоше. У граду се проламала заглушујућа бука од мноштва камионских мотора, од пјесме,

урнебесног весеља и плотуна. Колоне четника пошле су на дуги, неславни и нечасни пут. Сада су сви затвореници мало одахнули, јер је дотадашња пракса потврђивала да није било бар групних стријељања за вријеме одсутности Павла Ђуришића, изузев ако би неки обијесни четник упао у затвор ноћу, извео појединца и из освете га убио негдје у околини града.

Априла 1943. године четници су предали Италијанима око 313 затвореника из колашинског затвора, међу којима сам се и ја налазио. Укрцавање у италијанске камионе вршено је на улици испред затворске капије, а колона се формирала на тргу. Затвореници су били повезани један за другог и намјештени да сједе на клупама постављеним на каросеријама камиона. Колико се сјећам, на сваком камиону било је од 16 до 20 затвореника и по 5–7 четника–спроводника добро наоружаних, од којих је један био смјештен уз кабину са пушкомитраљезом упереним према затвореницима. Народ је долазио на трг, доносио и давао затвореницима храну и новац. Са пјесмом смо напустили Колашин и пошли у неизвјесност, јер нико није знао куда нас воде.

Када смо стигли на Ћемовско поље, неколико километара испред Подгорице (данашњи Титоград) на путу су чекала два тенка и један одред италијанске војске. Из путничког аутомобила, који је ишао на челу наше колоне, изишао је Илија Ракочевић, бивши управник колашинског затвора, и италијанском команданту рапортирао: „Господине команданте, предајем вам 313 комуниста из колашинског затвора". Примајући рапорт, италијански официр га је тако очигледно презриво посматрао. Бројењем је извршена примопредаја. Четници су напустили камионе, а њихова мјеста заузели су италијански војници. Један тенк је стао на чело колоне а други на зачеље. У таквом поретку транспортовани смо до Бара и смјештени у тамошњи концентрациони логор.

У колашинском затвору остало је тада још око 90 затвореника, које су четници средином маја исте године предали Њемцима. Међу овима остали су из наше групе Михаило–Биџо Ћетковић и Јагош Ракочевић. Све ове затворенике, заједно са разоружаним четницима, Њемци су спровели у правцу Матешева. Приликом застанка и одмора у Барама Краљским, на мјесту гдје су четници ја-

нуара 1942. године мучки поубијали неколико десетина партизана, четници су тражили од Њемаца да стријељају комунисте. Да би избјегли стријељање, затвореници су, према већ успутно припремљеном плану и договору, покушали масовно бјекство. Међутим, врло мали број је успио да побјегне, а остали су у бјекству убијени. Међу овима погинуо је и Михаило Ћетковић. Сјутрадан су Њемци на истоме мјесту стријељали као таоце 10 од преосталих затвореника, међу којима је стријељан и Јагош Ракочевић.

Септембра 1943. године, послије капитулације Италије, логор у Бару преузели су Њемци и у току истог мјесеца га расформирали. Пуштали су на слободу групу по групу интернираца из појединих срезова Црне Горе. Међу посљедњима ослобођена је група из среза колашинског. Стигли смо крајем мјесеца у тек ослобођени Колашин и ту се срели са његовим ослободиоцима, дуго очекиваним пролетерима.

Према казивању Милоша Драговића из Липова, оца народног хероја Спасоја Драговића, њему је Милија Вујисић, доратни судија из Колашина, одмах негдје послије извођења ове групе на стријељање, написао писмо и препоручио да се предузму све потребне мјере да ми се спаси живот. Вујисић је ово учинио из разлога што је био велики друг и пријатељ са мојим братом Пунишом, који је такође био судија, а који је умро у августу 1941. године. Милош је по пријему овог писма написао молбу тражећи моје помиловање, ангажовао се и организовао да ту молбу потпише неколико десетина угледнијих грађана из Липова, а затим је, заједно са старим барјактаром бив. црногорске војске Секулом Јанкетићем, однио и предао лично Павлу Ђуришићу.

Да ли је ово или нека друга чудовишна игра судбине утицало да останем жив – то никада нијесам могао сазнати. Како год било, захвалан сам Милији Вујисићу, Милошу Драговићу, Секулу Јанкетићу и свима онима који су заједно са њима учинили највише што се у оном тешком и опасном времену могло учинити да ми спасу живот.

Ето, тако сам од нас шесторице отписаних једино преживио све оне страхоте и остао једини свједок овог трагичног догађаја.

КАКО СМО ЗАМИЈЕЊЕНИ *)

С прољећа 1943. колашински затвор се из дана у дан пунио новим затвореницима. Они су нам доносили вијести, најприје о мобилизацији коју су четници масовно спроводили а затим крцали некуд у правцу Неретве, гдје су се, причало се, појавиле јаке партизанске снаге, које су надирале поново у правцу Црне Горе. Како који дан је пролазио тако су и вијести које су нови затвореници, људи и жене, уносили у затворске зидине, за нас биле све радосније. Оне су говориле о незадовољству силом мобилисаних сељака, о њиховим протестима и саботажама у разним облицима, о све чешћим дезертирањима. Дошле су затим и вијести о страховитој погибији четника на Неретви и њиховом масовном безглавом бјекству. Причало се да је чак и сам командант Дурмиторске четничке бригаде, Никола Бојовић, гледајући то панично бјекство својих брадоња, у једном моменту резигнације, узвикнуо: „О, што нијесам командант оних јунака, умјесто што сам ових кукавица!" У ствари, то су били људи мање–више истог друштвеног поријекла, само што су једни знали за шта се боре, а други су присиљавани да пуцају на своју браћу и другове.

Из затворског дворишта, за вријеме заједничке дневне шетње, посматрали смо како са околних брда и планинских врхова

*) О овоме сам писао у свом прилогу под насловом „У дванаестом часу", који је објављен у публикацији „Отпор у жицама", књига друга, страна 470–475, Војноиздавачки завод, Београд 1969. На сугестију другова из Припремног одбора научног скупа о колашинском затвору, прихватио сам да то питање узмем и као предмет једног од своја два реферата на скупу. Поступивши тако, у битним цртама сам се, наравно, држао ранијег, али сам га прилично проширио, и то великим дијелом оним што је редакција ранијег чланка, вјероватно у оскудици простора, била изоставила.

снијег, који је прошле зиме био обилато нападао, све више копни и нестаје, а ускоро потом се у густишу још голих букових шума овдје–ондје појављују зелена стабла иве, дријена и других шумских раноранилаца. Гледали смо то из дана у дан, гледали и били тужни. А и како не би! Тамо негдје, на не тако далекој води Неретви, наши другови, слободни као птице на гранама, воде борбу за слободу читавог народа, разбијају оне брадате хорде, непријатељске слуге, а ми, ево, морамо да чамимо међу овим зидинама, непокретни и неактивни у вријеме кад је акција тако потребна.

Из те туге и таквог размишљања се и родила једна идеја, идеја о бјекству, најприје неодређена и магловита, потом све одређенија, смјелија, потпунија. Њени поједини дјелићи све су се складније повезивали у цјеловиту, све јаснију и, што је најважније, по свему судећи доста реалну, истина са многим опасностима скопчану, али ипак реалну цјелину. Размишљаш прво сам, затим наговијестиш најбољем другу, онда дискутујете обојица, повјерите се трећему и четвртоме, већ се рађа оно што се зове план, организација, већ је круг посвећених доста широк, већ су своје конкретне задатке знали и прихватили многи... Иван Цицмил најтежи. Да, Иван, тај физички џин са Стоца, џин са дјетињом душом али лавовским срцем, кога смо сви добро знали јер се поваздан носио по двориштy са оним огромним гаравим казаном, носио и многоме од нас по неко добро учинио...

Али, ваљда судбина није тако хтјела. А и ко зна шта би од свега испало! У сваком случају догађаји су били бржи него ми. И, ево, једне ноћи, не знам сасвим поуздано али сам некако израчунао да је то била ноћ између уторника и сриједе, између 11. и 12. маја 1943, из сна ме тргла нагла и снажна шкрипа оног тешког гвозденог заворња на вратима наше затворске ћелије. Одмах затим горе на плафону изнад нас заблешта свјетлост мале сијалице, која намах обасја читаву ћелију. То је затворски стражар окренуо прекидач поред врата споља. Зачуђен, махинално сам погледао на џепни сат који је о ланцу висио на зиду изнад наших глава. Био је то један од оних тзв. „турских“ сатова које је раније носило доста наших људи. Овај је мој отац, при одласку из затвора, био поклонио Гојку Дурутовићу. Погледах сказаљке: добро се и сад сјећам, било је неколико минута до поноћи. Већ у том трену, тек што сам се био приди-

гао и онако још лежећи наслонио на лакат, врата се отворише и четнички стражар викну:

– Докторе, спреми се! – А затим исто тако кратко: – И ти, Гарчевићу!

Био сам тада у једној од оних мањих ћелија, мислим првој од улаза десно. Кад су четници, неко вријеме прије тога, гро затвореника из Колашина спровели у Бар и предали Италијанима, мене су из велике кауше, у којој сам до тада био, премјестили овамо. У оној гужви, кад су скидали окове онима које је требало спровести у Бар, омашном су расковали и мене и више ме нијесу оковали. Са мном у тој малој ћелији било је, мислим, још шест затвореника. Петорица смо лежали у реду, један поред другога, а двојица осталих попријечно, испод наших ногу. Од тих затвореника сјећам се, поред два Гојка: Гарчевића и Дурутовића, још само Душана Томовића. Који су од другова били она остала тројица са мном у ћелији не знам, а из ранијег чланка видим да се нијесам сјећао ни прије 15 година.

Но, вратимо се нашој причи! Чувши онако кратку и јасну заповијест да се спремим, прва мисао која ми је синула у глави, зачудо, није била – као што би се у оним приликама могло очекивати – да нас воде на стријељање. Вјероватно зато што су стријељања вршена дању, по правилу у поподневним часовима, али још више зато што сам претходне вечери био сазнао да су у Колашин стигли потучени четници из дурмиторских крајева, па сам у први мах помислио да нас двојицу зову на какво саслушање.

С том непријатном мишљу у глави, облачећи се, гледао сам лица својих другова у ћелији, лица блиједа и узнемирена, вјероватно због помисли да нас то воде на губилиште. Но, брзо сам се обукао и изишао. Ноћ је била мрачна, а киша је лила као из кабла. Ипак сам видио да је затворско двориште крцато четницима, распоређеним у двоструки шпалир од улаза у затворску зграду до мале стражаре у лијевом углу дворишта. Одмах сам се тргао, јер је то било нешто неуобичајено. „Вјероватно ипак стријељање", помислих. Та вјероватноћа претворила се код мене у пуну извјесност кад су ме увели у стражару. За столом, окренут према улазу, стајао је неки четнички официр, а на поду, дуж цијеле стражаре, лежао је криву-

даво један дуг конопац који је једним својим крајем водио некуд иза улазних врата. Идући погледом за њим, видјех у самом углу Велимира Кнежевића, у оном његовим бјеличастом сукненом шаранском одијелу. Руке су му оним крајем конопца биле везане на леђима. Постаде ми све јасно!

Мисао ми полетје ка сестри Сулумији. Она се налазила у женском затвору, ту у истом дворишту колашинског тзв. „малог затвора", како смо га онда звали, за разлику од оног другог, тзв. „сресног затвора". Неодољиво сам зажелио да сестри кажем посљедње „збогом" и поздравим родитеље. Упитах оног четничког официра, који је, очевидно, био командир ове групе:

– Могу ли да се поздравим са сестром?

Као да га и сад видим, он се, гледајући преда се, за тренутак–два некако колебао, али најзад кратко одговори:

– Не!

Приведоше ме затим Велимиру и оним истим конопцем чврсто везаше руке на леђима. Дугог конопца је на поду остало још, али не за дуго, јер у том тренутку уведоше Гојка Гарчевића и везаше га с моје лијеве стране. Затим нас изведоше из затворског круга и по мрачној ноћи и киши, која је непрестано падала, поведоше некуд улицама града...

Како је далеко од мене у том моменту била помисао да бих само пола године касније могао ући у тај, тада непријатељски звјерњак не само жив и слободан већ и у дивном друштву од преко стотину својих Дурмитораца на коњима, који су, некако с поносом, па помало и осјећањем свете освете, долазили баш у тај град на Велику народну скупштину црногорских родољуба! Изабран у Извршни одбор ЗАВНО-а, који је те и слиједеће године своје сједиште најчешће и имао у Колашину, добро сам упознао тај мали град и оних његових неколико сокака. Али у времену о коме овдје говорим ја Колашин нијесам познавао, па, наравно, ни знао куда нас воде. Но, сумње није било: воде нас на Брезу, камо су у неповрат истим путем одвели и толике друге. Сјетих се као јела високог Зарије Грдинића, увијек милог и веселог Воја Селића, мог онако витког и кр-

шног Дурмиторца Зелена Ковачевића и толико других који су пред мојим очима одлазили на губилиште. Сјетих се и, гле, осјетих неку снагу и чак ми би лако!

Неких четврт сата, чинило ми се, некуд су нас водили по оним мрачним уличицама, а онда угледасмо како нам долазе у сусрет батеријске лампе. Ускоро нас срете повећа група Италијана. Након мало џомргања с нашим пратиоцима, џомргања из кога нијесмо разумјели ништа, ови се одједном одвојише и некуд изгубише, као да су у земљу пропали, а ми се нађосмо са свих страна тијесно опкољени оним Италијанима. Осјећали смо цијеви свуда по себи: по леђима, рукама, врату...

Они нас поведоше даље, али нас убрзо притјераше уз неку зграду и лицима приљубише тик уза зид. Касније сам покушавао да откријем која је то зграда била, али узаман. Ипак, чинило ми се да је то била зграда гимназије. Тада наста тајац! Сва тројица смо напето очекивали куршуме у леђа и жељели да се све сврши што прије.

Међутим, карабињери, шта ли су били они Италијани под оружјем, приђоше и, ваљда не вјерујући у довољну чврстину оног четничког конопца, свакоме од нас намакоше и оне своје познате челичне лисице. Затим нас, стално онако тијесно опкољене, поведоше до неког камиона који је стајао на цести. Угураше нас у тај камион, покривен великим шаторским платном, а онда нам једним конопцем повезаше ноге изнад чланака а другим изнад кољена. Одиста, тако повезани, и сами смо себи више личили на какве џакове но на живе људе!

С нама су у камиону остала само три стражара. Они су непрестано нешто брбљали и смијали се. Ту смо и ми, први пут откако су нас извели, измијењали по неколико ријечи. Није, наравно, нимало тешко погодити о чему. Судећи на основу онога што смо раније слушали о поступку Италијана приликом стријељања наших заробљеника, закључили смо да чекају јутро и да ће нас стријељати пред стројем и по прочитању какве наредбе.

Киша је и даље падала и пљуштала по шатору изнад наших глава, али је напољу густа ноћна помрчина постепено уступа-

ла мјесто првом свјетлуцању мајске прољећне зоре. Кад се сасвим разданило, гледали смо оне чисте, кишом опране, али пусте улице овог лијепог градића на Тари, који је под окупацијом видио толико зла.

Ускоро смо запазили да се ми, у ствари, налазимо у једној врло дугој колони камиона и других возила разне врсте, окренутих у правцу супротном од града. Почеле су придолазити и италијанске војне јединице, које су, једна по једна, запосједале постројена возила. Након прилично гужве и галаме толиког људства и смјене наших стражара, колона је најзад кренула у правцу Матешева. Шта ли је сад ово, мислили смо и шаптали међу собом, јер су нас стражари, кад би примијетили да разговарамо, сваки пут прекидали. Закључили смо да нас, вјероватно, воде у Матешево, једну од тада већих италијанских постаја.

Тако је и било. Кад смо стигли тамо, одвезали су нам конопце с ногу, скинули с камиона и затворили у једну од дрвених барака. Касније су нам одвезали и руке и дали нешто за јело. Тада смо први пут од изласка из затвора слободно проговорили, размјењујући мисли о томе шта намјеравају с нама. У ствари, била је ријеч само о томе гдје и кад ће нас ликвидирати, јер нам се чинило да никаква друга претпоставка не долази у обзир.

Ипак, неке провјере ради, Гарчевићу паде на ум једна мисао. Пошто је он у затвор био доведен тек недавно, нашла му се у џепу повећа сума лира.

– Како би било да замолимо да нам се за ово новца купе цигарете – рече. – Ако купе, значи да нас неће одмах стријељати, а ако одбију, готови смо већ овдје на Матешеву.

Сложисмо се и замолисмо стражара да зовне дежурног официра, коме некако објаснисмо шта желимо. Он прихвати, али кад се врати послије неког времена, даде нам само по двије—три цигарете, рекавши да ће остатак задржати код себе. Тако не добисмо ни онај посредни одговор, већ остадосмо и даље у неизвјесности.

Око три или четири сата по подне поново нас укрцаше у камион, везаше као и раније и читава колона крену даље. Било је очевидно да се то некуд дислоцира нека већа италијанска јединица. У саму ноћ стигосмо у Подгорицу. Ту нас истоваришe и одведоше у неки затвор.

Преноћили смо у једној ћелији, а ујутру нас пустише у двориште, међу велику масу других затвореника. Била је то чувена Јусовача, кроз коју је током окупације прошло хиљадама родољуба из које је стријељано много синова и кћери црногорског народа.

Ето је диван, сунчан дан. Око нас тројице су се стално окупљали затвореници, запитквали ко смо и одакле смо доведени, одговарали на наша питања, коментарисали, нагађали... Мало кога смо познавали, јер су теже затворенике држали у посебним ћелијама. Заједно с њима закључисмо да то нас тројицу спроводе војном суду на Цетиње, као што у посљедње вријеме раде и са познатијим партизанима из тога затвора.

Негдје испред подне прозваше нас тројицу и још неколико затвореника из самог подгоричког затвора, одвојише нас на страну и опет везаше, али сада по двојицу једним лисицама, тако да су нам ноге и по једна рука биле слободне. Изведоше нас из затвора и уведоше у неки, рекао бих, пристојан камион, са клупама, на којима смо, с једне стране, посједали нас десеторица, а са друге исто толико стражара. Испред нас пођоше нека луксузна путничка кола, са два–три италијанска официра. Наш камиончић крену за њима...

Мислећи да нас воде на Цетиње, веома смо се зачудили кад је колона, прешавши мост на Морачи, скренула, не лијево, друмом за Цетиње, већ десно, у правцу Никшића. Али зашто у Никшић? Наметнула нам се само једна чињеница: око Никшића су тих дана вођене жестоке борбе између наших јединица које су се враћале из Босне и италијанско–четничких снага. Из те познате нам околности родила се такође само једна мисао: мора да су Италијани тамо негдје претрпјели какве тешке губитке, па нас сада воде тамо ради одмазде на лицу мјеста.

Морам ипак споменути да је један између нас, бар за секунду, помислио и на нешто веселије. Понајстарији од нас, Иван Вујошевић, кога сам познавао из Београда и који је био везан једним лисицама са мном, у једном моменту, након подужег ћутања, окрену ми се и шапатом упита:

– Каква су леђа код партизана овог твог и Гарчевићевог друга из Колашина? Мислио је при том на Велимира Кнежевића, кога није познавао.

– Био је високи партијски руководилац – рекох и са своје стране упитах зашто га то интересује.

– Па... нешто мислим... Би ли могло бити да се ради о каквој замјени... Али и сам видим да се тој могућности много противи чињеница што су поред нас четворице тежих криваца из подгоричког затвора и вас тројице из Колашина, с нама, ево, и ова тројица младих људи о којима не знамо ни ко су ни одакле су.

Била је то прва, макар и само тренутна и пролазна, помисао на неку судбу бољу од смрти. Иван је изрече, али и сам некако резигнирано поново утону у мисли, а ја бих ту његову као случајну опаску и заборавио да се она, већ сјутрадан, није показала тачном и, несумњиво, веома пријатном.

У Никшић смо стигли негдје око пет сати поподне. Ту нас раздвојише у двије групе. Ону тројицу непознатих младића одведоше некуд од нас. Касније смо сазнали да су то били неки сељаци из околине Никшића и да су тада пуштени кућама. Нас седморицу поведоше у такозване „војне станове", гдје смо се под заједничким тушем окупали, док су нам истовремено парили одјећу. И сад се сјећам како Велимир у једном тренутку, онако наг испод туша, рече:

– Мора да је ово некакав католички обичај да људе прије стријељања купају.

По повратку из војних станова у град, око цесте се већ било окупило подоста људи и жена, који су нас посматрали, јер се

већ био пронио глас да Италијани некуд спроводе некакве партизанске заробљенике. Изгледало је да многи познају Гојка Гарчевића, свог Никшићанина, познатог адвоката. Ја сам од оне четворице затвореника из подгоричког затвора познавао сам, осим Вујошевића, још само Саву Божовића, а осталу двојицу не. Истина, њихова сам имена касније сазнао, али их се већ данас, на жалост, више не сјећам.

Уведоше нас у неку своју команду, ранији хотел „Европу" мог Пивљанина, Митра Никовића. Ту зграду сам познавао одлично, јер сам у њој једно вријеме становао, док сам био у седмом разреду гимназије. Уведоше, одријешише и поређаше поред зида у једној пространој сали.

Мало потом у собу уђе један виши официр с пратњом. Како смо убрзо сазнали, био је то командант мјеста. Посматрао нас је све редом од главе до пете и најзад упита да ли који међу нама говори италијански. Док сам био у колашинском затвору, био сам однекуд дошао до књиге „Италијански у сто лекција", коју сам, у оној доколици, био прешао неколико пута и из италијанског прилично научио. Ипак рекох да једино ја знам, али само неколико ријечи, док добро говорим француски.

Прва његова ријеч била је да не изгледамо толико весели колико би се „у оваквој прилици" могло очекивати. Каквој прилици? Нијесам био начисто да ли иронише или говори озбиљно, па одговорих неодређено: да нијесмо ни невесели, иако не знамо куда нас воде.

– Како? Не знате! Зар збиља не знате? – питао је можда само тобоже зачуђен, али је изгледало да се искрено чуди што то не знамо.

– Па, сјутра ћемо вас одвести на комунистичку територију – рече.

Рече, а ја одмах видјех да и није потребно да његове ријечи преводим својим друговима. Очевидно су га били разумјели и сами. Али да ли је овај лукави Латин говорио истину? Није ли се

иза тих његових ријечи крила каква подвала? Он ни ријечју није поменуо да се ради о замјени, а ако ће нас стварно одвести, како рече „на комунистичку територију", онда то може бити само путем замјене. Охоли италијански фашист није, ево, хтио ту немилу и за њега понижавајућу ријеч „замјена" чак ни да изговори. Што се нас тиче, иако још нијесмо били сасвим сигурни, ипак смо у ствари већ тада вјеровали.

– Који официрски чин имате у партизанима? – питао је.

Погледао сам по друговима и рекао:

– Од петорице коју познајем ни један немамо никакав војни чин.

Веома се зачудио, а затим неповјерљиво рекао:

– Онда сте, сигурно, високи функционери Комунистичке партије?

– Има нас овдје комуниста и некомуниста – рекао сам.

– Како? Има вас и некомуниста? То је невјероватно!

– Напротив, тако је. У нашој борби не учествују само комунисти, већ и сви патриоти, пошто је то борба за национално ослобођење.

Одмахнуо је руком и с пратњом се удаљио.

Весели, како се може и замислити, попели смо се на спрат негдашњег хотела, у чију су нас једну собу опет затворили. Но, више нијесмо били везани, а Италијани су нам донијели и некакву вечеру. Гојко је замолио дежурног официра да се некако јави мајци, која је живјела ту у граду, како би, ако дозвољавају, могла доћи да га посјети. Ја сам користио прилику и тражио дозволу да се једном картом јавим сестри у Колашин.

Дозволили су обоје. Гојку је мајка дошла у посјету доста рано сјутрадан. Ја, пак, знајући да ће Сулумија сигурно мислити ка-

ко смо стријељани, обавијестио сам је картом само једном реченицом да смо живи и на слободи. Карту сам предао дежурном официру и он је тврдо обећао да ће је послати. Можда он то није учинио, али сам ја био више склон вјеровању да су је затајили колашински четници, јер „потурица гори од Турчина", како се каже. Сазнавши касније да су у колашински затвор тог истог дана упали Њемци, постало ми је јасно да и без других разлога моја карта није могла доћи сестри у руке. Она, уосталом као и сви остали затвореници, заиста је мислила да смо стријељани. Носила је за мном живим црну мараму све док, послије око два мјесеца, није дошла из Београда у партизанску Пиву.

Према моме рачуну, био је то петак, 14. маја, а можда се у обома варам.*) Протеклу ноћ провели смо готово читаву у разговору, а спавали смо мало. Наравно, не због тврде постеље, јер смо на њу били свикли, већ због разумљивог узбуђења и ишчекивања. Око девет сати изведоше нас и укрцаше у један камион. На клупи супротној од нас сједјели су наоружани стражари, али ми више нијесмо били везани. За групом италијанских официра у једним колима на челу колоне ишао је наш камион, а за нама и трећа, велика војна кола, крцата војника који су били до зуба наоружани аутоматским оружјем. Цијела та колона кренула је друмом у правцу Шавника.

На неколико километара од Никшића, близу Лукова, колона је застала. Чекали смо, онако непомично сједећи у камиону, можда свега десетак минута, али минута дугих као вјечност. Онда се на цести испред нас појавише, као да су из земље изникли – партизани!

Били су дивни. Млади, избријани, лијепо одјевени и, прије свега, и сами до зуба наоружани. Пружали су много бољи призор од онога који сам задржао из времена нашег повлачења преко Пиве, током мајских и јунских дана прошле године. Помислих: како је

*) Како наводи др Зоран Лакић, Гарчевић му је казивао да је замјена била 10. маја. (Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а, Војноисторијски гласник бр. 1/1967, стр. 69–116)

то, ето, за ову годину дана дивно узнапредовала наша војска. Ако, можда, нијесу наши намјерно пробрали овакве момке да се покажу пред овим италијанским фашистима!

Међу њима одмах познадох Душана Бојовића и Бранка Спасића. Они су обавили кратак узајамни војнички поздрав са италијанским официрима из наше пратње, а онда, шта да кажем, ми више нијесмо могли чекати! Искочили смо из камиона и притрчали друговима. Грљењу и љубљењу није било краја. Зар се могао и замислити срећнији тренутак! Није била ријеч само о животу, с којим смо се већ били заувијек поздравили, већ и о оном дивном осјећању да више нијеси беспомоћно биће, којим непријатељ господари, већ слободно људско створење, које ће тај исти живот свјесно жртвовати у борби, заједно са другима и за слободу других. Али, поред осјећања части што нас Партија води из чељусти смрти, било је у том часу у нама присутно и осјећање бола због хиљада и хиљада родољуба који још леже у безбројним италијанским логорима, од Колашина до Форлија.

Кад се она гужва изазвана поздрављањем мало смирила погледао сам пажљивије око себе. Мало подаље стајало је шест италијанских официра, док је седми, рањен, лежао на носилима. Били су врло мршави, блиједи и необријани. То су, дакле, оних седам официра које су партизани, по претходном споразуму, довели ради размјене за нас седморицу. Сад ми је постало још јасније оно питање о нашим војним чиновима.

Ови официри били су заробљени првог маја у познатој борби у Јаворку. Пошто је тада у рукама партизанских снага на том терену било и неколико стотина италијанских војника, заробљених што на Јаворку а што на Биочу, били су у току и преговори око даљих замјена. Бранко нам је ту одмах показао спискове другова које је требало тражити у замјену, па смо те спискове на лицу мјеста ми допунили још неким именима из колашинског и подгоричког затвора. На жалост, упад Њемаца у Црну Гору, који је услиједио тих дана, прекинуо је све даље преговоре.*) Кад сам сазнао за то и за траге-

*) Ипак су наши успјели да на истом мјесту, на основу ранијег споразума, замијене још око 300 затвореника.

дију многих наших другова на Краљским Барама, морао сам помислити како смо, ето, нас седморица спасени буквално у посљедњем, дванаестом часу...

Међутим, тек што смо се растали од својих дотадашњих пратилаца и са друговима пошли у правцу партизанских положаја, а италијанска колона у правцу Никшића, италијански авиони почеше страховито бомбардовати мјесто на коме је тренутак раније извршена размјена заробљеника. Каква подлост! А постојао је договор да се на сектору гдје ће се извршити размјена тога дана обустављају све борбе. По свему судећи, планирали су овако: предати партизанима седам њихових људи и у замјену за њих добити седам својих заробљених официра, а затим изненадним нападом из ваздуха побити и замијењене и све остале партизане који се ту нађу. Срећом, у томе нијесу успјели. Сви смо се склонили у оне кршеве и нијесмо имали ниједну жртву.

Кад је бомбардовање престало, пошли смо даље, кад нас, непосредно пред Ивањем, гдје му се налазио штаб дивизије, срете Сава Ковачевић. Онако плећат, бркат и једар, громким гласом узвикну: „Добро ми дошли, другови!" и са свима се редом изљуби. Онда рече, обраћајући се мени:

– Већ сам заказао за прексјутра збор код Пивског Манастира и јавио да ћеш говорити ти. Шта ћеш говорити твоја је ствар, али главни акценат свакако стави на потребу што масовније мобилизације.

Тај дан провели смо у Савином штабу. Весо Маслеша, с којим сам се познавао још из Београда, а говорио је и на нашем првомајском збору на Крсцу, у Пиви, 1942. године, одвео ме је у хладовину једног оближњег храста, па ми је показао повелик дењак уредно сложених разних докумената. Била је то заплијењена архива штаба Жупопивског четничког батаљона. Заједно смо прелистали све документе, па је Весо задржао само неколико оних од ширег значаја, који су садржавали доказе о италијанско–четничкој сарадњи, а сва локалног значаја дао је мени.

Иако сам о томе писао на другом мјесту, као куриозум, поменућу и овдје да су се међу тим документима нашла и два веома карактеристична: један са списком пивских комуниста и уцјенама расписаним за неке од њих, а други са списком четничких доушника у селима или, како су их тамо називали, „повјерљивих људи". Узгред буди речено, веома сам се зачудио кад сам на овом посљедњем списку видио и име једног човјека коме смо и ми безгранично вјеровали... Било је ту, наравно, и других, веома занимљивих локалних детаља, но то је друга прича...

У штабу сам добио коња и пратиоца и сјутрадан путовао од зоре до мрака, да бих стигао на заказани збор код Манастира. Био је ту тада и Владо Шегрт с његовим Херцеговцима. Мало је ко вјеровао да ћу ја збиља доћи. Имао сам утисак да ме гледају као да сам се дигао из мртвих...

БЈЕКСТВА КОЛАШИНСКИХ ЗАТВОРЕНИКА

Затвор у Колашину и четнички затвореници

Колашински затвор је саграђен прије првог свјетског рата и коришћен од Краљевине Црне Горе, аустријских окупатора 1916 – 1918. године, ненародних режима Краљевине Југославије до капитулације априла 1941. године, када га преузимају италијанске окупационе власти, којима служи као прихватница за интернирање у концентрационе логоре родољуба из сјеверних крајева Црне Горе и Санџака.

Четници лимско–санџачких одреда, предвођени Павлом Ђуришићем, исти дан по уласку у Колашин, 23. фебруара 1942. године, довели су у овај затвор и прве затворенике, партизанске борце Комбинованог липовско–колашинско–речинског батаљона, заробљене на Краљским Барама код пилане Ђуровића 20. јануара 1942. године. О том срамном уласку четника у Колашин написао је Љубо Анђелић у књизи „Град на Тари" на страни 287. сљедеће: „Они су се појавили на улицама Колашина са покретним затвором. Позади лашићеваца и павловаца наоружаних до зуба оружјем из магацина италијанске дивизије ‚Венеција' кретала се поворка свезаних људи у дроњцима од којих ни половина нијесу имали обуће на ногама".

Колашински затвор четницима је убрзо постао претијесан, те га 16. маја 1942. године проширују сусједном зградом бившег начелства среза, а повремено за затвор користе и касарну на Брези, јер је требало да прими велики број партизанских бораца и осталих патриота, са којима су се четници сурово обрачунавали.

Према одредбама споразума који су четници Павла Ђуришића потписали са командом италијанске дивизије „Венеција“ Италијани су четницима препустили Колашин, али су и даље остали главни господари не само у Колашину, него и на цијеломе подручју Лимско–санџачких четничких одреда од Волујака, тромеђе Црне Горе, Херцеговине и Босне, па све до Комова у Кучима и Васојевићима и од Шћепан–Поља па до Коврена и Камене горе у Санџаку, а четничке јединице и све њихове команде и органи постали су италијански непосредни извршиоци са циљем заједничке борбе против НОП-а.

Приликом посјете Колашину, 6. новембра 1942. године, гувернер Црне Горе Пирцио Бироли потписао је са Павлом Ђуришићем допуну споразума, којим се четници обавезују да ће на подручју својих одреда уништити и посљедњег партизанског илегалца.

Тако су четници из дана у дан пунили колашински затвор осумњиченим припадницима НОП-а и свим оним који су се у било коме виду супротставили окупатору и његовим плаћеницима–четницима. Групе и поједине комунисте чак су доводили из Подгорице, Никшића, Пљеваља и Пријепоља. Све ово ради застрашивања народа и одвраћања од НОП-а, заборављајући на Гандијеву мудрост: „Нико не може затворити човјекову душу, и у тамници она остаје слободна“.

Да би од народа прикрили да то чине у служби окупатора, четници су се представљали као краљева војска у отаџбини која ради по наређењима министра војске Драже Михаиловића. У Колашину су формирали и пријеки Војни суд, који је прву своју срамну пресуду изрекао у име краља 7. марта 1942. године и на смрт осудио шумског радника Неђа Виторовића и сељака Спасоја Пижурицу, који су исти дан послије подне на Брези крај Колашина и стријељани. Неђо Виторовић је у вријеме окупације у првом свјетском рату побјегао из аустријске војске и о његовим подвизима у борби против аустроугарских жандарма причале су се легенде. Између два рата живио је и хљеб зарађивао као шумски радник у Колашинским Пољима.

Неђо је у ноћи између 2. и 3. марта 1942. године одлучио да сам ликвидира Павла Ђуришића у Колашинским Пољима,

али је та његова намјера откривена. У Колашину је пред четничким судом рекао да му је остало једино жао што није могао доћи до војводе „да се погледају у очи". А судијама да су они за њега убице, а да он једино познаје суд Партије. Осуђене многе хероје на смрт, четници су проливали крв комуниста и родољуба за које су слобода и част биле изнад живота. Такви су били стари ратници које су четници међу првима осудили на смрт, међу којима: Благота Селић, потпуковник Радисав Радевић, мајор Батрић Зечевић, капетан Ђуро Раосављевић, Томица Јојић и Милета Лакићевић, који су се са презиром односили не само према четничком суду него и према четницима као срамним и проданим слугама и измећарима окупатора.

Радисав Радевић се пред пушчаним цијевима на стрелишту ругао кукавичлуку убица, чије су се руке тресле када је требало повући ороз, ријечима: „Ја бих то друкчије радио да сам на мјесту гдје се ви налазите, а ви на мјесту гдје ја стојим". Четници су прве злочине вршили пред принудно окупљеним грађанима, али херојско држање на стрелишту комуниста, старих ратника и објешених другарица др Руже Рип и Ђурђе Влаховић није деморалисало народне масе, нити охрабрило четнике, па су четничке главешине морале на кратко обуставити јавна стријељања и наставити их без присуства свједока.

За 14 мјесеци и 21 дан постојања овога злогласног четничког затвора, рачуна се, кроз њега је прошло преко 2.000 затвореника, а у неким материјалима спомиње се и више стотина стријељаних, објешених или на други начин убијених. По условима смјештаја, исхране, поступка према затвореницима, он спада у групу најтежих затвора у окупираној Југославији.

Систем мучења био је батинање затвореника, што су спроводили појединци или групе четника. Долазили су у затвор и премлаћивали и оне затворенике којима су били кивни. Посебне мјере мучења примјењивали су при исљеђивању затвореника. Батинање су примјењивали и при одвођењу на стријељање, уколико се затвореник поносно и пркосно држао. Смртне пресуде су осуђенима саопштавали на дан извршења. „Најопаснијим" затвореницима стављали су окове до одвођења на извршење смртне казне.

Ево како је Михаило Лалић доживио задње дане у овом злогласном затвору: „Мислило се да ће у Колашину одмах бити стријељани, но не би тако. Колашин се био заситио крви, а Бреза се била испунила гробовима, у затвору је чекало још шездесет на смрт осуђених, а стријељања су била дојадила сваком живом" („Први снијег", стр. 152).

И под оваквим условима политички рад међу затвореницима одвијао се у границама објективних могућности. Зграда затвора је била опасана каменим зидом високим око четири метра и по врху са више редова бодљикаве жице, а чувана је од најпровјеренијих четничких стражара. Ово све није умањило неодољиву жељу затвореника за бјекством из ове дивљачке јазбине, колико ради спаса живота толико да се као припадници НОП боре противу четника као тада највећег зла народа овога краја, па су по групама међу познатим друговима, прављени планови за бјекство.

У зиму 1942. и 1943. године четници су користили затворенике за доношење огревног дрвета са удаљености близу пет километара – пут Колашин – Црквине. Дрва су била припремљена код села Блатине, мјеста званог Добра Вода, одакле су их затвореници носили према потреби у групи од 30 до 60 људи, и то на рамену, постројени у колони, по двојица или четворица, зависно од броја затвореника и временских услова, а колону су са свих страна пратили наоружани четници.

Од првог дана одвођења затвореника за доношење дрва, прављени су планови за бјекство, иако за то нијесу постојали услови. Пошто се није имало куд бјежати, с обзиром на дубок снијег и одсуство ичије помоћи и прихватања, морали су од те намјере одустати. Ови договори о бјекству постали су актуелни у прољеће, када се снијег отапао у планини, а нарочито послије пораза четника на Неретви и приближавања партизанских јединица Колашину. Иницијативу су имали другови који су добро познавали терен, па је Бранку Меденици саопштено да се један број затвореника организује за бјекство приликом изласка у дрва, а да ће знак за напад дати Љубо Вуксановић. Милорад Булатовић се сјећа да му је Живко Булатовић када су били у дрвима саопштио да ће при повратку бити напад на стражаре на мосту на Пчињи. До напада није дошло, већ

му је у повратку саопштено да је бјекство одложено за сјутрадан, када у дрва треба да пође већи број затвореника. Сјутрадан је пошло само 15 затвореника, и то до електричне централе, која је ложена дрвима, а налазила се у колашинском блоку. Од тада затвореници нијесу више одвођени за доношење дрва ван блока. Претпостављали смо да су четници од некога сазнали о договору за бјекство.

У априлу 1943. г., када је Колашин био испражњен од бројних четничких јединица које су свакодневно трпјеле поразе од наступајућих партизанских бригада, група затвореника са Обреном Благојевићем правила је план за масовно бјекство из затвора. Милорад Јововић и Жарко Лакетић сјећају се да су са Милорадом Тасовцем били одређени да ликвидирају стражара код затворског клозета. Иван Цицмил, снажни и храбри партизан који је био затворски кувар и зато имао слободу кретања у дворишту, добио је најтежи задатак: да разоружа стражара на капији и ликвидира стражара из зграде „среза" који је осматрао и главну капију затвора. Тражио се начин како да се затвореници ослободе окова и успоставе везе изван затвора ради прихватања по напуштању зграде затвора. И баш у току свих ових припрема дошло је до масовне предаје затвореника Италијанима и њиховог одвођење у барски логор.

Све ове наше активности, политички рад међу затвореницима, планови и договори за бјекство, били су отежани немањем везе са партијском организацијом са терена и остављеним илегалцима. Историчари би морали да утврде да ли је томе био узрок врло тешко стање на терену које су четници створили терором, или неправилан однос руководства и неповјерење у чланове КПЈ који су хватањем или хапшењем доспјели у четнички затвор, или је пак и једно и друго.

До затвореника су долазила обавјештења о народном отпору на терену, храбром држању партизанских породица (које су биле подвргнуте свим видовома насиља и пљачке), храбром држању другова и другарица на губилиштима. Фашистички џелати нијесу могли убити човјека у борцу – затворенику. Сазнали су затвореници о великој слободној територији у Босни, о снази и опремљености партизанских јединица, о њиховом наступању према Црној Гори.

Обавјештења су добијана од најхрабријих припадника НОП-а који су при том ризиковали живот, или пак од четника „дезертера" и непоузданих бораца који су доведени у затвор.

Бјекства из затвора

Прво групно успјешно бјекство из затвора извршили су крајем априла 1942. године Радивоје Боричић, Радомир Јованчевић, Миодраг Ћулафић и Брано Селић. Док су припремали план, Радомир Јованчевић је био изведен пред четнички суд и очекивало се да му сјутрадан саопште смртну казну и да је исти дан изврше. Бјекству се морало приступити те ноћи, кад се затвор закључа, затвореници заспу и пошто се у 23 часа у граду погасе свјетла.

У то вријеме Боричићу је успјело да отвори ћелију и са Јованчевићем изађе у ходник, одакле су отворили ћелију Ћулафића и „каушу" Селића. Иако су „кауша" и ћелије биле пуне затвореника, нико се није ни помакао, јер су мислили да то, по сваконоћној пракси, четници некога одводе на саслушање или стријељање. По изласку су врата закључали да не би било што сумњиво.

Из ходника се могло изаћи на таван кроз отвор на плафону, који су такође успјели да отворе и да се кроз њега на таван попну. Одавде су кровом прешли до задњега зида, који су прескочили, па преко крова сусједне куће спустили се у двориште, из којег су изашли на врата, док је све спавало дубоким сном. Брзо су прошли кроз град и нашли се код жице, испод које су се провукли и тако напустили колашински блок и нашли се на слободи. Пошли су ка Речинама. Потуцали су се беспућима преко шума и потока, док су се у свитање попели на врх Кључа. Времена није било за радовање и одмор, журили су да остваре једину жељу – да се повежу са партизанима. Са Кључа су сишли до Биоградског језера и Таре и, пред вече, на врх Бјелојевића остварио им се животни циљ. Срели су се са партизанским водом, па су заједно пошли у слободни Мојковац.

Прво појединачно успјешно бјекство из затвора извршио је Милован Дожић у ноћи 14. јуна 1942. г. Дожића сам упознао као дивнога друга још у септембру 1935. године у Подгорици, када

смо се обојица уписали у први разред Трговачке академије и ступили у напредни средњошколски покрет. Обојица смо у марту 1936. године истјерани из ове школе због учешћа у демонстрацијама, пошто смо прво издржали 20 дана затвора. Као ђаци „путници" нашли смо се школске 1937–38. године у Битољу, у Трговачкој академији, гдје смо заједно радили на организовању средњошколског напредног покрета међу друговима Македонцима, што ће касније имати значаја за организовање СКОЈ-а и КПЈ у овом дијелу Македоније.

По капитулацији 1941. године Милован се налази у своме родноме крају, гдје као већ искусни комуниста учествује у ослобађању Колашина, 1. децембра 1941. године учествује у бици на Пљевљима, као и у свим другим акцијама на подручју Колашина, Мојковца и Колашинских Поља.

По одступању партизанских снага за Босну, Милован се налази на терену родног Требаљева, гдје је једнога дана, почетком јуна 1942. године, када је дошао кући по храну, ухваћен од четника и спроведен у колашински затвор. Тада је већ био познат као комуниста и знао да га чека смртна казна. Зато одлучи да што прије организује и покуша бјекство. У ноћи када је падала киша, Милован је затражио од стражара да га пусти у клозет, јер има болове у стомаку. Стражар га због јаке кише није пратио, већ остао у ходнику да га сачека. Милован је позади клозета имао раније припремљену скривену даску. Брзо је скинуо опанке и хитро се, помоћу те даске, успузао на зид и пребацио преко жичане ограде.

Причао је да је кроз град прошао полако, са рукама на леђима, према Речинама у намјери да се склони код очеве сестре Дуње Булатовић, познате партизанке. Но, како је примијетио да према кући Дуњиној жури четничка патрола, Милован се брзо предомислио: упутио се излазу према Ријеци Мушовића и успио да се повеже са мајком илегалца Комнена Грујића, преко које срећно стиже до пећине, гдје се нашао са друговима у слободи.

Исту ноћ кад је Милован побјегао разјарена четничка руља разбила је врата на кући Васа, Миловановог оца, у Требаљеву, који се неколико дана раније био вратио из италијанског логора у

Скадру. Пошто су уз најгрубље увреде и псовке извршили преметачину у кући и свим помоћним зградама, повезали су цијелу породицу, двоје по двоје: Васа и сина Душана, сина Вука и кћер Радмилу и жену Јовану и сина Ненада од 8 година. Пошто им се и то учинило несигурно, још су их једним конопом све повезали заједно. У расвит их је у колашински затвор повела читава четничка чета. Исту ноћ су у зору довели у затвор и Милованову удату сестру Дару, са троје дјеце – најстаријим од 3 године, а најмлађим од 6 мјесеци.

По бјекству, Милован је јесен и зиму провео на партијском раду са илегалцима Подбишћа и Штитарице: Ђолом Ђорићем, Војиславом Шћепановићем, Ненадом и Новицом Ракочевићем, Ђуром Меденицом и другим. Све до повратка партизанских јединица из Босне. Тада је ступио у Четврту црногорску пролетерску бригаду и јуначки погинуо у пробоју на Сутјесци.

Познат је и трагичан покушај бјекства у љето 1942. године на смрт осуђеног Уроша Бошковића из Штитарице, када су га везаног из затвора повели четнички џелати на Брезу заједно са Радосавом Ракочевићем и Петром Јанковићем да их стријељају. Када су их спроводили у правцу Брезе између војне касарне са једне и куће Булатовића са друге стране, Урош се, иако везан, одлучио на бјекство. У том тренутку, прибравши сву снагу и брзину, прескочио је ограду, нашао се у воћњаку па у њиви под кукурузом, бјежећи у правцу ријеке Таре. Од првих плотуна је лакше рањен. Остављајући за собом крвави траг, наставио је бјекство све док није, поново погођен, пао надомак тарског луга, гдје су га прибили четнички џелати.

Док је Урош бјежао храбрили су га два свезана друга у нади неће ли бар он умаћи убицама, док и њих нијесу покосили куршуми џелата. Тада су мртвог Уроша за ноге довукли и бацили у заједничку, раније припремљену им раку.

На мјесту Урошеве погибије био је остао мозак из његове куршумима и кундацима разбијене главе, па је његов пријатељ Илија Булатовић покупио то у посуду и ставио поред Урошева леша. Касније, у слободи, по тој посуди извршена је идентификација Урошевих костију, које је породица пренијела у породичну гробницу.

Остала бјенства затвореника

Послије пораза италијанских снага у долини Неретве и разбијања њихових плаћеника, црногорско–санџачки четници више нијесу представљали неку снагу, док партизанске дивизије незадрживо наступају из Босне ка Херцеговини, Црној Гори и Санџаку.

Паника која је послије пораза захватила четничке јединице брзо се пренијела и у позадину. Ово се нарочито односи на четничку власт, територијалне команде и јединице, што се видно осјећало и у Колашину. Италијани, свјесни времена које долази, хтјели су да четнике ослободе великога броја затвореника, које су ови имали не само у Колашину него и при командама срезова и мјеста.

Био је 27. април 1943. године. Ноћ врло хладна. Око 3 сата изјутра, док су у дворишту затвора истоварили из камиона брдо конопа, четници су виком и псовкама пробудили затворенике, већ навикле на овакве бесане ноћи.

Кроз отворе на вратима ћелија кезиле су нам се чупаве главе Ђуришићевих „штаблија“ – џелата. Уз шкрипу жељезних затварача отварали су врата ћелија и виком преносили команду: „Оковани нека изађу на раскивање!“ Први је изашао др Обрен Благојевић, па се за њим, тек што су нас двојицу расковали, појавио Љубо Миниће, командант мјеста. Предао је управнику затвора неки папир и издао му наређење. Тада је већи број затвореника био изашао у круг затвора.

Управник затвора је наредио да се прекине са раскивањем и почео из списка добијенога од Минића да прозива затворенике, уз наређење да прозвани улазе у велику „каушу“. Пошто је завршио са прозивањем нас 53 затвореника, „каушу“ су закључали. Све су из наше зграде „среза“ и остале које су довели, вјероватно из сусједних мјеста, до 14 часова везивали и изводили на капију. Тек смо сјутрадан сазнали да су повезане затворенике испред затвора утоварили у камионе. Тада је одведено укупно 313 другова и другарица, док је у затвору поред нас 53 остало још око 10 другарица.

Према сјећањима Душана Машовића и Душана Дожића, ова тужна колона транспортована је на око 15 камиона италијанских, а у два задња смјештене су другарице. Вишеструко повезани на сваком камиону по четири или пет редова, леђима окренути кабини, док су у задњем реду према њима лицем окренути сједели до зуба наоружани четници, са упереним пушкама. Колона је, још уз друго обезбјеђење, кренула из Колашина, до смрти или слободе преко Матешева, Вјетерника, Биоча до улаза у подгорички блок, гдје је заустављена.

Од Италијана преузета колона затвореника уз још бројније обезбјеђење, у коме су се налазили и тенкови, прошла је кроз подгорички блок, преко Вирпазара до барског логора.

Непуна два мјесеца по довођењу колашинских затвореника у Барски логор, Италијани су по наређењу гувернера Црне Горе генерала Пирција Биролија, 25. јуна 1943. године, у знак одмазде стријељали 180 интернираца у седам градова Црне Горе међу којима је било 27 колашинских затвореника (у Андријевици је стријељано 13, у Цетињу 14).

Према сјећању наведених другова, само два дана послије овог стријељања Италијани су уз велику неизвјесност повели 150 логораша, које су сабили у утробу брода у барској луци и, са затвореним капцима на палуби, испловили у непознатом правцу. Међу овима је било око 50 бивших колашинских затвореника. Сабијени на малом простору, без чистог ваздуха, без воде у пакленој љетној врућини, у немогућности чак и обављања физиолошких потреба, људи су почели да се гуше. Уз бурне протесте успјели су а приморају спроводнике да на палуби отворе капке које им више нијесу дозволили да затворе. Док нијесу пристали у Бари, гдје су их искрцали и смјестили у логор Алтамира. Ту је владао кућни ред сличан оном у логору у Бару, само што је овдје, у новој средини у туђој земљи, формирано руководство групе на челу са Бранком Нилевићем и са „подгрупама" унутар групе, и то: Андријевичани, Беранци, Бјелопавлићи, Колашинци, Никшићани, Цетињани и Паштровићи који су били најбројнији. Подгрупе су пришле, као првим организованим акцијама, премлаћивању четничких главешина који су убрзо послије њих доведени у овај логор: Радосава Јоксимовића из околине Бе-

рана, Ђорђија Лазаревића из Липова, Милана Вукића из Никшића, Костића, Павличића и других.

Ова акција је принудила Италијане да из Бара доведене логораше по казни премјесте у средњу Италију, у логор Кампело су Клитуно. То је био велики логор за око 15.000 ратних заробљеника, слободан за шетњу, окружен зеленилом, брдима под шумом, са потоцима, али ограђен са пет узастопних редова бодљикаве жице, стражарним кулама и рефлекторима.

Околина логора их је по много чему подсјећала на свој крај и изгубљену слободу, што је у туђини имало своју посебну димензију и будило жељу да је се на било који начин домогну. Идеје за бјекство расле су и сазријевале заједно са сазнањима о скором крају фашизма у Италији. Снагу у успјех уливао им је и састав групе, у којој је руководство знало: чланове КПЈ, СКОЈ-а, омладине и ко је био одан припадник НОП-а, па му није било тешко организовати: да се одбије рад ван логора, да се не дозволи разбијачка дјелатност противу НОП-а и да се организују планске припреме за бјекство.

О дјеловању у овом логору говориће други другови. Желим само да напоменем да је у вријеме капитулације Италије из овог логора успијела да побјегне већа група заточеника, која се затим подијелила на мање групе.

Избјегле групе из логора даље су се самоиницијативно кретале. Једни су по преласку фронта на југу Италије пробили до ослобођеног Барија и ступили у Прву прекоморску партизанску бригаду, други су идући на сјевер стигли у Словенију и ступили у словеначке партизанске јединице, а један мањи број је ухваћен од Њемаца и спроведен у Њемачку.

По одвођењу из колашинског затвора испражњену зграду „среза" четници су убрзо поново почели пунити. Према сјећању Радослава Лада Малишића, 3. маја 1943. године из беранског среског затвора довели су затворенике, међу којима Нова Митровића, Војислава Недића, Мира Коматину и њега.

Исти дан су довели и затворенике из андријевичког среског затвора, међу којима су били: Максим и Милош Бакић, Брани-

слав – Брајо Вулевић, Сретен Вуканић и Вук Зекић, и др. Све њих, око 40 затвореника, сабили су заједно у једну приземну собу зграде „среза". Ту су их држали 3 дана, а послије их размјестили по собама на спрату.

Док смо из затвора пажљиво слушали грмљавину топова по којој смо свакодневно пратили приближавање партизанских јединица, осванув је ведар 14. мај 1943. године, наговјештавајући топлији дан. Око 8 сати, изненада, на капију затвора ушла је њемачка патрола, разоружала и повела све стражаре, а затворска врата притворила.

Прије овог догађаја затвореница, чија је зграда била близу улаза, биле су стражара са капије измолиле да им остави отворена врата, пошто им је унутра било загушљиво, јер им је „кауша" била претрпана новодоведеним другарицама. Тако су видјеле све што се збило на капији.

Видјевши да је у једном тренутку затворска зграда остала без стражара, Јевросима Капетановић и Дара Крстајић брзо су дотрчале у ходник наше зграде, извукле затвараче са врата ћелија и обавијестиле нас шта се догодило са стражарима.

Слушајући хуку моторизације, похрлили смо у двориште и питали се шта да радимо. Љубиша Милачић био је тада једини затвореник са гвожђем на обје ноге и похитао је заједно са Иваном Цицмилом да окове разбију код кухиње затвора сјекиром, коју су узели из стражаре. Само што се Љубиша ослободио окова, на капију је ушла десетина Њемаца са машинкама, командовала нам „Форверц" и пришла да нас на кругу постројава, док су други обилазили ћелије, ваљда да утврде да није ко остао унутра.

Пошто су нас постројили, извели су нас са десне стране трга, гдје смо примијетили да међу нама нема Мома Лончаревића. Неко рече да је побјегао. Касније ми је Милорад Јововић испричао да је Момо одмах по отварању ћелија први дошао до капије, иако са оковом провирио на врата и кад је видио да нема стражара изашао. Момо је познавао добро град, јер је у њему учио гимназију, и брзо се склонио у кућу Васа и Зорке Булатовић. Ослободио се окова и стигао на слободу.

У исто вријеме кад и код нас, дошли су Њемци и у зграду „среза". Затвореници су мислили да су их четници предали Њемцима, да их они стријељају, док се нијесу нашли са њима у дворишту затвора заједно, пошто су Њемци већ били разоружали четнике.

На средини трга видјело се брдо четничког оружја. Ту су биле пушке, пушкомитраљези, реденици, пиштољи, опасачи, бомбе, еполете и кокарде, а около је стајала разоружана четничка руља, у коју су били ушли затвореници из зграде „среза".

Међу нама је завладала радост. Не зато што смо од Њемаца очекивали бољи третман, већ зато што су најзад и они прозрели тај четнички шљам и одузели му оружје. Иако ни нама (а поготово четницима) тада није било јасно зашто су разоружали послушне слуге. У почетку су четници вјеровали да је то неки неспоразум, који ће се брзо отклонити.

Док смо се налазили на тргу, четници нијесу престајали да вичу: „Нећемо са комунистима", „Побијте их" итд. Но, и ми њима нијесмо остали дужни. Њемци на ову препирку нијесу обраћали пажњу, већ су командовали четницима да у колони крену на излаз из блока у правцу Матешева. А за њима, уз посебно обезбјеђење, повели су и нас затворенике. Четнике и нас раздвајао је тенк, а и на крају наше колоне ишло је двоје или троје борних кола. Са стране наше колоне ишли су наоружани војници.

Мислили смо да ће нас стријељати или одвести у Подгорицу, па смо се успут почели договарати гдје и како да бјежимо, да бисмо остварили оно што нам није пошло за руком да из затвора учинимо. Вељко Крстајић и ја смо се чврсто договорили да то учинимо на најповољнијем мјесту у путу, и то смо рекли и осталим друговима. Међутим, било је и оних који нијесу бјекство одобравали.

Наше изненађење било је велико кад су нас од Матешева повели лијево, према Трешњевику. Ту смо се сусрели са већом моторизованом њемачком јединицом, која нас је потиснула на лијеву страну пута. Послије око пола сата пјешачења, пред нама се указаше зграде пилане са грађом и балванима около. Ту су већ сједјели четници и одмарали се. Било их је око 2.500.

Наша колона је успорила кретање, нешто због застанка четника а нешто због узанога дрвенога моста на ријеци Дрцкој, преко кога смо прелазили. Дрцка је била мутна и надошла од отапања снијега и мајских киша. С друге стране моста, између пута и ријеке, на ливади, видјела су се два „шарца" окренута према ријеци, са посадом на постољима. Тенк који је ишао испред нас застао је на путу у висини митраљеза – „шараца", а војници из бочног обезбјеђења скретали су затворенике са пута удесно. Приводили су и постројавали нас испред „шараца".

Вељко и ја смо били на челу посљедње четвртине затвореничке колоне, па смо поступке Њемаца могли пажљиво пратити. Погледали смо се, и очима сигнализирали један другоме „Сад или никад!" Вељко је са пола пута од моста, гдје су били постројени остали пристигли затвореници, скочио низ бријег, кроз танке јове, на мутној Дрцкој. За њим сам скочио и ја. Истога тренутка сам викнуо друговима: „Бјежмо–изгинусмо!"

Сада ми се чини да то није био свјестан позив на бјекство, као акцију, већ више опомена на оно што нас чека.

У скоку сам са себе одбацио сукнени капут. У тренутку када сам се бацио у Дрцку, Њемци су већ били отворили ватру из личног наоружања и вјероватно пуцали у све што им се чинило сумњиво. Био сам добар пливач и ријеку сам више преронио, него препливао. Извукао сам се на лијеву обалу и бацио се позади већега пања што је штрчао из пијеска. Нијесам вјеровао да ме ни једно зрно није погодило и да нијесам рањен. Осјећао сам грчеве у ногама, али сам знао да је то од хладне воде. Полако сам скинуо сукнени џамадан, јер ме натопљен водом јако стезао. Осмотрио сам около и одредио најближи правац до оборенога стабла на ивици букове шуме. То сам претрчао у тренутку кад су престала да прште зрна око мене. Вјероватно су Њемци, уколико су ме пратили, мислили да сам већ мртав, јер сам до тада лежао непомично. Кад сам се иза стабла пребацио, сломљен грчевима у ногама, остао сам непомичан, али радостан што се већ налазим изван видика непријатеља и са првим мислима и надом у могућност успјешног бјекства.

Окренуо сам се и изнад мене у шуми угледао Вељка Крстајића, Милорада Јововића и Косту Ђурђића. Вељко ме питао је-

сам ли рањен. То сам схватио и као позив на брзо повлачење према шуми. Рекао сам да нијесам рањен и да не долази за мене, јер је већ био кренуо. Почео сам да пузим и тада схватио да сам у чарапама, пошто ми је брза Дрцка однијела опанке.

Око 15 часова на брду изнад Дрцке окупило се нас шесторица: Вук Дацић са оковом, Коста Ђурђић у поодмаклим годинама, Жарко Лакетић, Милорад Јововић, Вељко Крстајић и ја. Били смо заклоњени буковом шумом, која је била почела да листа, и добро смо видјели четнике, Њемце и око ријеке изгинуле другове. Сви смо размишљали о томе да ли је још неко успио да побјегне. И, колико су убили другова. Ту смо се договорили да се склонимо у шуми и у први сумрак на Јабуци пређемо ријеку Тару, пошто за вида извидимо да ли и колико четника чува мост. Договорили смо се да по преласку Таре и пута Матешево–Подгорица уз Острвицу изиђемо у Прекобрђе и да у правцу Мораче потражимо партизанске јединице. Жарко Лакетић је добро познавао терен, а Вељка Крстајића смо одредили за вођу пута.

На мосту смо примијетили наоружане четнике, па смо узводно од моста пронашли газ и прегазили Тару. На нешто већем одстојању један од другога прелазили смо пут, а при том се Вуку Дацићу одријешио ланац од окова и зазвечао по путу. Тада смо примијетили човјека како бјежи, вјероватно уплашен звеком Вукова окова. Нијесмо му се смјели јавити, јер смо и ми бјежали од пута, да се што прије склонимо у шуму.

Тек што смо прешли пут, наишла је од Подгорице моторизована колона у правцу Матешева. Гладни, боси, озебли, уз изузетне напоре пели смо се уз Острвицу. Око пола ноћи савладали су нас умор, сан и хладноћа, те смо се збили један уз другога у извали велике букове шуме, која се налазила у завјетрини, мало се згријала и задријемали. Из сна су нас тргли кораци из правца одакле смо и ми дошли. Били су то наши другови из затвора: Милан Јањушевић и у руку лакше рањени Бубања, кога смо у затвору звали Васојевић. Страх је замијенило весеље што нас већ има осморица, и убрзо смо наставили пут.

Изјутра смо се нашли изнад села Равни, гдје смо примијетили сељака са коњем. По договору, пошао је и јавио му се

Вељко, који му се представио да је четник побјегао из Колашина и да тражи саборце. Сељак је домаћим четницима, изгледа, тјерао храну и Вељку показао гдје се налазе четници а гдје партизани, и дао му, мислећи да је он сам, омањи комад хљеба, што је Вељко подијелио свима. Потом смо наставили пут у село.

У првој кући лијепо нас је примила жена са четворо дјеце. Ту смо скинули оков Вуку Дацићу, док је домаћица скувала качамак, па смо се окријепили вареником и качамаком. И сада се сјећам погледа дјеце која су можда тога дана остала без ручка. Доцније сам дознао да је то била кућа, жена и дјеца Димитрија Меденице. Убрзо смо кренули из куће. Домаћица нам је показала увалу обраслу буковом шумом која се спуштала од села и из које су се повремено чули пуцњи. По мишљењу домаћице, то четници на тај начин скрећу пажњу на себе, а и разбијају страх. Затим нам је показала изнад села високу косу на коју је преко стране из села излазио пут и на којој су се примјећивали партизански положаји.

Нашој радости није било краја кад смо се на тим положајима сусрели са борцима Трећег батаљона Седме крајишке ударне бригаде. Сусрет је у ствари био наш повратак у слободу и продужетак учешћа у НОБ-у.

Њемцима је свакако требало времена да обавијесте претпостављену команду шта се догодило и да добију наређење за даљи поступак. За то вријеме покушао је бјекство Љубо Вуксановић, и поред тога што су Њемци преко тумача саопштили, послије нашег бјекства, да ће убудуће за сваки такав покушај стријељати 10 затвореника. Љуба су Њемци у бјекству убили, и то је створило буру веселља међу четницима, чиме су ваљда жељели да манифестују пријатељство и савезништво са окупатором.

Док су чекали, Њемци су одредили групу четника да у кориту Дрцке копају већи ров у који су, вјероватно, хтјели да закопају лешеве.

Како је дан већ био на измаку, Њемци су одустали од намјере да овим путем преко планина спроводе транспорт, па су четнике вратили и затворили у жичане ограде прије уласка у Мате-

шево, док су затворенике затворили у бараку (дотадашњу коњушницу) пилане. Са њима су повели и оне четнике, који су копали ров, пошто су остали већ били поведени. Та мала група четника, објашњавајући да су „њихови" поведени, тражила је да их не затварају заједно са комунистима. Њемци на то нијесу обраћали пажњу, већ су их угурали у бараку и закључали врата. Четници су се у бараци збили у један празан угао и од страха цијелу ноћ нијесу ока склопили, да их не претуку или да не побјегну затвореници. У току ноћи међу затвореницима било је предлога да се провали барака, пошто је падала киша и ноћ била мрачна. Зато се није постигла сагласност и одбачени су сви предлози о бјекству.

Ујутру 15. маја дан је освануо кишовит, хладан и суморан. Отворила су се врата коњушнице – бараке, на њима се појавио њемачки подофицир и наредио да изађу тројица окованих. На тај позив изашли су Миодраг–Мишо Вуковић, Миливоје Дринчић и Јагош Ракочевић. По њиховом изласку врата су се затворила и ускоро се чуо плотун, јер су их стријељали на мосту позади бараке.

Кад су поново отворили врата, њемачки подофицир се изненадио, јер га је крај врата чекао Радуле Меденица, посљедњи оковани затвореник, коме се Њемац цинички обратио са „Гут" и показао му да изађе. Затим је прстом показао да изађу: Чедо Пековић, Обрен Тадић и Миладин Криваћевић. Миладин, прије него је изашао, рекао је осталима: „Другови, држите се храбро, као и досад. Немојте ко да се понизи и моли. Побједа ће ионако бити наша, пролетери ће нас осветити!"

Пошто су и њих на мосту стријељали, поново су се отворила врата, па је подофицир прстом показао да изађу: Ратко Љешевић, Миљан Машић и Богић Дробњак.

Након и њихова стријељања, послије нешто дуже паузе, поново су се отворила врата бараке. Затвореници су очекивали да се појави добро им познато лице подофицира. Умјесто њега, споља се чула команда да сви изађу напоље. Четници су кукали и преклињали да их не изводе са комунистима. Наљућен овим одупирањем, Њемац је ушао унутра и показао им бајонет. Тада су послушно ста-

Сйоменик йоіинулим у Краљским Барама

ли на зачеље већ постројене, скоро преполовљене, колоне затвореника, коју су повели преко крвавог моста у правцу Матешева. Испод моста су се видјели лешеви стријељаних другова.

Прије уласка у Матешево прошли су поред жичаних ограда – торова у којима су били затворени озебли и прокисли четници. Затворенике су спровели у Матешево и затворили у бараку, бивши италијански затвор, гдје су провели остатак дана и сљедећу ноћ.

Према подацима прикупљеним од СУБНОР-а Колашина, Њемци су у Краљским Барама 14. маја убили у бјекству 15 другова. То су: Бубања Дмитра Батрић – Бећко, Бубања Сава Богдан, Вујисић Секула Мојсије, Вуксановић Мирка Љубо, Гиљен Петра Мујо, Драговић Богдана Божо, Кнежевић Миливоја Тома, Лакићевић Вукосава Милорад, Оїданић Сава Никола, Окиљевић Ћетка Гојко, Пајковић Радула Вујо, Радовић Вељка Милета, Ћетковић Милоша Михаило – Бицо (окован), Шћекић Милета Милија и Шуковић Радивоја Видоје. А 15. маја изјутра стријељали су 10 затвореника. То су: Вуковић Богдана Миодраг–Мишо (окован), Дринчић Миливоје (окован), Дробњак Богић, Кривачевић Илије Миладин, Љешевић Томе Ратко, Машић Миљан, Меденица Радоја Радуле (окован), Пековић М. Чедомир, Ракочевић Риста Јагош (окован) и Тадић Ђура Обрен.

Према прикупљеним подацима и „Ратном дневнику од 1941. године" (страна 385) Сава Оровића, од колашинских затвореника које су Њемци повели из Колашина побјегло је 19 другова: Крстајић Вељко, Зарубица Милорад, Ђурђић Коста, Јововић Милорад, Лакетић Жарко, Дацић Вук, Јањушевић Милун, Бубања (рањен у руку), Тасовац Милорад, Дожић Манојло, Бакић Радивоје, Баковић Михаило, Радовић Милован, Шуковић Вукота, Шуковић Лазар, Шуковић Јово, Шуковић Радивоје, Рашовић Бранко и Недовић.

Према забиљешци Радослава Малишића и сјећању Новице Вукићевића (пензионера) који се 14. маја налазио у башти изнад пилане и пратио шта се тога дана догађа на Краљским Барама, Њемци су поред затвореника тога дана убили Ћука Милана, а

његова друга Недовића ранили (њих двојица су били радници пилане и у тренутку пуцњаве истоваривали су струготину). Новица каже да су тада Њемци убили и своја два војника и 4 коња.

Новица се сјећа да је два дана касније заједно са Војином Зечевићем и Трифуном Ђуровићем, власником пилане, сахранио 17 стријељаних затвореника. Сјећа се да је Дрцка била надошла као ријетко кад и да је један број стријељаних однијела у Тару. Њих су касније налазили чак до Мојковца.

Трифун Ђуровић је из џепова стријељаних извадио документа и новац. Сакупио је 11.000 лира и динара и тај новац понудио жени свога убијеног радника Ђука Милана, али она није хтјела да га узме, сматрајући да је Трифун опљачкао мртве, што му је и рекла у лице.

Новица се још сјећа и када су у Краљске Баре 1945. године дошли из Андријевице поп Богдан Вуковић са женом, родитељи стријељанога Миодрага–Миша, и кад су од Мишових костију хтјели да одвоје окове мајка то није дала. Рекла је: „Нека их, то му је дар од ујака!" А тај ујак, њен брат, био је Марко Миловић, предсједник четничког суда у Колашину.

Но, вратимо се живим колашинским затвореницима, које су Њемци 16. маја из Матешева повели преко Краљских Бара. Негдје испод Трешњевика стигла их је колона са четницима. Задњи камион је застао и у њега су се прво укрцали четници „гробари", па за њима затвореници. На врху Трешњевика затворенике и један број четника су искрцали.

Тада је Љубиша Милачић искористио прилику и побјегао, поздрављајући партизанским поздравом (стиснутом песницом) остале другове са којима се растаје, што га за мало није коштало живота. Испред плотуна Њемаца који су на њега отворили ватру, умакао је у шуму. Тога дана су затворенике довели до Ржанице, гдје су преноћили, а сјутрадан су стигли у Пећ, у поподневним часовима, а затим продужили у Косовску Митровицу.

Из Косовске Митровице Њемци су затворенике заједно са разоружаним четницима у двије композиције отпремили у ло-

гор на Сајмишту, у Београду. У првој композицији отпремљени су затвореници из зграде „среза" помијешани са четницима којима су Њемци дали статус ратних заробљеника, и тај транспорт је послије краћег задржавања на Сајмишту упућен у њемачки логор Кремс у Аустрији.

Остали затвореници који су преживјели масакр на Краљским Барама отпремљени су у другој композицији, и то у посљедњем вагону – на упорно тражење четника – све до Краљева. У Краљеву је транспорт дочекан са изузетним симпатијама грађана који су захтијевали да спровођени међу собом не праве подвојеност и разлике – да су они сви њемачки заробљеници. Ту су затвореници, док се транспорт налазио у Краљеву, први пут добили довољне количине хране, коју су могли да понесу и за пут. Од Краљева, Њемци су престали да дају посебан третман затвореницима, иако су се они и у даљем кретању и боравку држали компактни ради одбране од четника, који су их у свим приликама организовано и физички нападали, и то унапријед одређеног појединца.

Послије краћег задржавања на Сајмишту, овај транспорт четника, и са њима заједно 31 колашинског затвореника, упућени су у Грчку, у логор Павломела, крај Солуна. Из овог логора побјегла су 23 затвореника у грчке партизане и сви су одмах ступили у јединице ЕЛАС-а. То су: Булатовић Батрић, Вукић Драшко, Грандић Миливоје, Грујић Богдан, Јанкетић Радомир, Јоцовић Раде, Јоцовић Димитрије, Јакић Владо, Јакић Радомир, Лалић Михаило, Меденица Радован, Никитовић Милан, Ненезић Бошко, Пођанин Милија, Раковић Војин, Симоновић Владо, Татић Шоро, Тасовић Гојко, Ускоковић Милан, Хрибовшек Дмитрије, Церовић Стеван, Цицмил Иван и Шуковић Душан.

Од њих су као борци ЕЛАС-а у борбама са Њемцима погинули: Милија Пођанин и Радомир Јанкетић. У логору је умро Бабић Петар. Из логора су на Сајмиште као изнемогли враћени и погинули на Ускрс 1944. године од савезничке авијације која је бомбардовала логор: Светозар Жугић и Манојло Симоновић, док је панику Њемаца из обезбјеђења логора тада искористио Душан Томовић, па побјегао и успио да се одмах повеже и ступи у сремске партизане.

*
* *

Овдје дугујем објашњење о томе зашто смо бјежали са Краљских Бара, по многима с најнепогоднијег мјеста за било какву акцију.

Први разлог за овакву одлуку било је наше опредјељење у дотадашњој револуционарној дјелатности. Кад смо пали у руке четника, имали смо само једну једину мисао: како се дочепати слободе и наставити борбу.

Други разлог била је дилема: помирити се са смрћу, или остварити оно чему смо се били предали свим бићем. Кажем остварити, али боље би било рећи „бар покушати то остварити", па макар и не успјели. Зато не бих могао прихватити да је то био само нагон за спас живота, већ је то свјестан отпор како домаћим издајницима тако и окупатору.

Тада сам лично мислио да је поштеније погинути у покушају да оствариш своју намјеру и опредјељење, него са тим истим мислима и опредјељењима стати и чекати смрт. Ове су се мисли код мене ређале немјерљивом брзином. Можда зато, могао сам у том моменту смирено да размишљам, што сам се са смрћу и погибијом помирио још 5. јуна 1942. године, када ми је у Пишчу на планини Пиви Војин Крстов Јауковић – члан Среског комитета и секретар Општинског бироа КП Жабљак – саопштио партијску одлуку да сам одређен као члан Општинског бироа и секретар ћелије (Комарски крај, Новаковићи, Буковица) на партијски рад у илегалству.

Како се тада партијски задаци нијесу могли бирати, схватио сам да је НОП-у потребан и овај вид борбе у организовању отпора и партијско-политичког рада на окупираној територији. Био сам увјерен да је и овај вид борбе нас илегалаца саставни дио ослободилачког рата (заједничке борбе са борцима оперативних јединица), и да смо часно извршили свој задатак војника НОВ и то у изузетно тешким условима и околностима. Желим да напоменем да никад нијесмо осванули сигурни да ћемо живи дочекати сљедећи дан.

На жалост, до сада ми није познато да је неко у писању о НОР-у обрадио допринос и улогу илегалаца на деморалисању, организовању дезертерства и разбијању већине црногорских четничких јединица на Неретви; улогу и допринос илегалаца у Црној Гори да се најшире народне масе отргну од издаје и служења окупатору; њихов допринос онаквом масовном одзиву (по њиховом повратку из Босне) за попуну оперативних јединица и ступање у новоформиране јединице (батаљоне и бригаде). Свему овоме дали су достојан допринос и позадински борци, и онда када су се нашли у тамницама у колашинском и другим затворима и у окупаторским логорима, и то својим политичким радом, поносним држањем на губилиштима, увјерени у своју побједу и по цијену живота.

То је оно што је омладину и широке народне масе окупљало и повезивало да се не заборављају патриотска осјећања и обавезе из вјековне борбе за слободу и да се мора ићи стопама својих предака. Сазнање да ће у слободи издајници доживјети презир и заслужену казну свога народа било је увијек присутно.

У сличним акцијама погибије и бјекства, као што су чинили колашински затвореници, редовни су борци добијали признања. А то није добио нико од објешених, стријељаних, убијених или живих колашинских затвореника. Треба да нам остане у незаборавном сјећању трагична смрт Радомира Јованчевића, секретара МК КПЈ Беране, и Миодрага Ћулафића, члана МК КПЈ Андријевица. Они су се послије бјекства из колашинског затвора радовали слободи и могућности да се и даље боре за слободу и нови поредак, на свом тлу и гдје год то буде тражила од њих Партија, али им се није пружила прилика за то. У Мојковцу су саслушани од два секретара ОК КПЈ Беране, Сава Јоксимовића и Влада Мартиновића–Бајице, а првога маја 1943. године у Мојковцу осуђени су на смрт и одмах стријељани.

Док су невезани стајали пред отвореном раком, Саво Јоксимовић је држао говор по позиву окупљеноме народу, у коме је изнио да њих двојицу Партија кажњава искључењем из свога чланства и на казну смрти стријељањем, због небудности и дозвољавања да живи падну у руке непријатеља.

Послије њега је говорио Радомир Јованчевић, ни једном ријечи не тражећи милост и без приговора на изречену казну, већ само изражавајући радост што непријатељ није доживио то задовољство да га његови куршуми покосе на Брези. Кличући Партији и слободи, покошен је куршумима својих другова заједно са Миодрагом Ћулафићем.

Сматрам да данас не бисмо били на висини свога времена, ако за овакве случајеве не кажемо да смо као комунисти били неправедни и сурови према својим друговима, и да је до сада партијско руководство морало да исправи ову грешку. Да њиховом рехабилитацијом и праведном оцјеном њиховог учешћа и доприноса у револуцији учини да се више њихових имена не сјећамо са горчином и болом.

Вељко Крстајић и ја, 17. маја 1943. године, на Боану, гдје се налазио ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, по саслушању, кажњени смо партијским строгим укором пред искључење, зато што смо дозволили да живи паднемо у руке непријатеља. Колико ми је познато, партијске казне и друге мјере искусили су и сви остали чланови КПЈ и руководиоци по повратку из овог злогласног затвора.

Ово не наводим због оштрине или неправилности оваквих одлука, јер се на њих нико није жалио, него зато да се схвати како је тада владала челична дисциплина у Партији, коју смо добровољно прихватали, свјесни да се без ње не може извојевати побједа, чему је било све подређено.

Сматрам да је партијски рад и борба партизанских бораца у илегалству, на окупираној територији и под четничким безвлашћем, био мање цијењен и признат од рада бораца у оперативним јединицама, иако је код илегалаца и бораца у позадини, у многим приликама, био тежи и опаснији. Овим не желим да умањим тежину и значај сваког другог вида борбе и страдања, али је непобитна чињеница да смо живот, борбу и страдања чланова КПЈ и осталих припадника НОП-а, којих је било око 700 бораца, остављених по одступању 1942. године НОВ из Црне Горе на окупираној територији под четничком власти – до сада и сувише површно и једнострано видјели и цијенили, и с правом очекујемо да то свестраније учине другови одговорни за писање историје КП и СК Црне Горе.

Изнад свега, као затворенику колашинског затвора тешко ми пада кад данас, послије 40 година, заслужни борци у монографијама и својим књигама неоправдано разврставају живе и посебно погинуле борце из овога затвора по критерију – да ли су дали свој живот као борци или као жртве фашистичког терора. Сматрам да су то људи који нијесу у стању да се уживе у борбу, патње и страдања тих затвореника. И не знам колико су свјесни да таквим својим ставовима неоправдано умањују јунаштво и муке тих бораца.

Подсјетио бих да при установљавању ко су борци а ко жртве фашистичког терора не смијемо губити из вида да су сви другови и другарице, без изузетка, доведени у овај затвор зато што су били активни у борби против окупатора и његових слугу и због таквог опредјељења су и остали у затвору. Зар може што друго бити онај који даје и живот за то опредјељење него борац, јер од живота шта би могао више дати за звање борца. То су потврдили и сви који су бјежали или били пуштени из затвора, јер су одмах, првом приликом коју су имали, ступили у партизанске јединице као борци. У потврду ове констатације, ако је потребно, могу навести имена свих побјеглих и, са незнатним изузецима, имена свих пуштених затвореника. Ово су потврдили и они који су писали о овим затвореницима – Љубо Анђелић у књизи „Град на Тари", Михаило Лалић у романима „Раскид" и „Свадба", за који др Бранко Поповић у приказу каже: „Лалић је кроз колашински затвор представио утамничену Црну Гору у кратком периоду окупаторске надмоћности. Кроз ликове непокорених затвореника, Лалић слика дух несаломљивог народног отпора, дух немирења са окупатором и спремност за херојско жртвовање свих слободарских слојева црногорског народа".

Колико год вријеме више одмиче и пада заборав на ове борце, још више, и то често свјесно, пада заборав на издају и злочине слугу окупатора – четника. Неки њихови остаци и изданци, на разне начине, упорно изналазе разна „оправдања" и покушавају да њихове злочине „објашњавају" неким тадашњим нашим „грешкама". У томе им иду наруку и неке наше претпоставке да је већ много написано и много се пише о НОВ-и, па да се више нема шта ни говорити ни писати о тој нашој прошлости, коју често и ми сами карикирамо и омаловажавамо. И то баш данас, када је толико нужно да млада генерација зна ко су били борци за нашу данашњу слободу,

како су се борили и шта су све за њу дали, а ко су биле слуге окупатора и каква су нам зла починили заједно са тим окупатором. Без таквих сазнања млади их не могу препознати, нити сагледати њихову штетну активност у својим редовима. Само таква сазнања и исправан однос може нам бити гаранција да можемо сачувати овај данашњи поредак и уређење које нас је толико скупо коштало.

Овдје морам да подсјетим на историјску Титову поуку: „Можемо опростити али не смијемо заборавити". Јер свједоци смо да се у разним видовима и са свих страна врше притисци да се заборави оно што смо постигли, и то сложно од свих боја националистичких снага, без разлике како се они зову (црногорци, срби, хрвати, муслимани, словенци, македонци, албанци, бугари или мађари). Ти се притисци посебно чине на познате књижевнике, историчаре, публицисте и борце, који су досљедни нашем нобеловцу Ружички који је рекао: „Видик се достиже растом, а не пузањем". А „пузања" ће заиста бити ако се стваралац прилагођава анонимном ауторитету. Онима који, заклањајући се за титуле и звања, узимају право да нам држе наравоученија у име нације, заборављајући Лењинову поуку упућену послије Октобра револуционарима: „Истина, истина и само истина, иначе пријети крвава казна" – указивао је он да се обмане и самообмане у обради прошлости касније скупо плаћају, што су потврдила и нека збивања у нашој земљи.

Износећи ова своја сјећања, свјестан сам њихових слабости. Прије свега, протекло је 40 година од тих догађаја до писања ових сјећања. Бићу срећан ако она допринесу истини о томе ко су били, како су и гдје страдали у много чему заборављени колашински затвореници, као и демантовању нетачних претпоставки о њиховом учешћу и доприносу НОБ-у.

ЈЕЛЕНА ВАСОВИЋ

ЖЕНЕ ЗАТВОРЕНИЦИ НА ПУТУ ОД КОЛАШИНА ДО СТУДЕНИЦЕ

У злогласни колашински затвор допремили су ме четници Душана Арсовића, маја 1943. године. Тада је у колашинском затвору било око 50 жена и дјевојака, које су због личног учешћа у НОБ-и или учешћа чланова породице похапшене и спроведене у колашински затвор. Оне су због тога што су вољеле своју земљу и слободу испаштале и на себи осјетиле страхоте колашинског затвора и несрећног путовања од Колашина до Студенице и натраг до Црне Горе. Оне су у току четири мјесеца трпјеле и подносиле терор шест непријатељских владавина, прелазећи из руку једног непријатеља у руке другог, о чему ће у даљем излагању бити више ријечи.

До доласка Њемаца у Колашин, свака од нас провела је неко вријеме у затвору, нека више а нека мање, а посљедња група похапшених око 20 дана, али и она толико дуго да је осјетила терор и патње у колашинском затвору. Пишући о томе, требало би појединачно поменути имена свих затвореница, које су у границама својих могућности давале допринос НОБ-и. Затим, у најкраћим цртама приказати услове живота у затвору, па на путу до Студенице и на повратку до Црне Горе. Међутим, послије протека времена од 40 година, и поред свих настојања и покушаја, није било могуће сјетити се имена свих њих. Зато сјећање на имена већине затвореница и приложена заједничка фотографија нека буду спомен, сјећање и захвалност свима.

Према сјећању моме и неких „станарки" колашинског затвора и препознавања са заједничке фотографије, из колашинског затвора и од својих кућа, маја 1943. године, потјеране су за Пећ, Косовску Митровицу и Студеницу сљедеће жене и дјевојке:

– из Колашина и околине: Мила Радовић, Сулумија Благојевић, Бојана Шуковић, Златија и Даница Драшковић, Јелена и Ната Церовић, Буша и Милица Јововић, Милица и Петрана Влаховић, Мага Симоновић, Дара Крстајић, Дара Радојевић, Јевросима Капетановић, Зора Ускоковић, Милка Лисичић, Спаса Ћетковић и др. У Пећ су, у другој групи, дотјеране још: Драга Ракочевић са своје шесторо дјеце – ћеркама: Десом, Радмилом–Беком, Јованком, Иванком, Надом–Мишком, која је имала само двије године, и сином Предрагом од око 8 година. Са Драгом су допремљене и Бранка Тацовић, Блага Бошковић, Јулка Тошковић и још неколико мушкараца;

– из Берана и околине: Стана и Роса Вукадиновић, Милијана Вукићевић, Мара Боричић, Дара Куч, Милика Пантовић, Јелена–Јела Кастратовић, Анђелија Башић, Гордана Анђић, Магда Вешовић, Ружа и Љуба Пајковић, Милица и Станка Недовић, Лабуда Бубања, Дара Шћекић, Љубица Радичевић, Дара Мићовић, Душанка Бајић, Мика Боричић и др.;

– из андријевичког среза, из села Трепче: Марија Нововић и Јелена Васовић.

У дијелу затвора – згради бившег Начелства – биле су још затворенице: Станица Пајковић, Жука Пајковић, Лаба Вешовић и још двије млађе (снаха и заова) са двоје мало дјеце (близанци) од око годину дана. Станицу, Жуку и Лабу Њемци су пустили, јер су биле доста старе и слабе, а Станица још и без једне руке. Ту ситуацију су искористиле и оне двије млађе жене: узеле су по једно дијете у наручје и изашле из затвора. Њихова имена не знају ни оне што су са њима биле у соби.

Услови живота у затвору били су страшни и немогући. Жене су биле смјештене у три просторије: у кауши главног затвора и у двије собе у згради бившег Начелства. У свакој од тих просторија било је не мање од 15–18 особа, а некад и више. Женска кауша главног затвора била је до саме капије и непосредно до стражарнице. То је омогућило сталну контролу кретања и понашања затвореница. Врата и прозор окренути према дворишту затвора, а величине кауше око 12 m^2 . У кауши је смјештано 15–20 жена – све једна

до друге. Спавало се по патосу, без простирке и покривача. Свјетлост слаба, а услови за одржавање хигијене никакви, тако рећи нијесу ни постојали. По кауши су масовно шетали велики мишеви (пацови). Они су се завлачили у оно мало ствари, пели се по зидовима и нападали ионако оскудну храну. И у другим двјема просторијама затвора стање није било боље.

Храна је била посебан проблем. Добијале смо, дневно, по парче хљеба величине шибице и око 50 грама макарона или пиринча зачињених ужеглим маслиновим уљем. Од кућа нико нам ништа није могао донијети, јер су многе породице биле комплетно похапшене, некима ограничено кретање, а многе и да су могле – нијесу имале шта донијети јер су и саме гладовале. Нарочито затвореницама из беранског и андријевичког среза – и због даљине и због четничког терора – нико ништа није могао донијети за храну.

Терор затворских стражара над нама се свакодневно спроводио. Сваког дана је нека морала искусити батине, псовке, бруталне изразе. Одвођене смо на присилни рад, на чишћење просторија четничких, на рад у кухињи, на прање рубља и шта све не. Нарочито су били ригорозни ако би се нека од нас нашла близу прозора док су мушкарци затвореници били на уобичајеној шетњи по дворишту затвора. Нарочито је испаштала Сулумија Благојевић, која је и поред свег терора морала једном дневно да види брата Обрена, који је тада такође био у затвору.

Било је много псовки и непристојних ријечи на рачун „партизанског морала". Називали су нас најпогрднијим именима и упућивали нам најпогрдније изразе. Уколико би се која заплакала, то су тумачили „другим разлозима", а не као посљедицу тамновања, терора, бриге за кућу, породицу. Међутим, било је и покушаја вербовања за сарадњу, обећавања другачијег третмана. Било је и покушаја наметања, јавно, да би доказали да су партизанке толико морално посрнуле да им је свеједно са киме ће „имати посла". Није познато да је нека од затвореница насјела и пристала на сарадњу, љубав или друге односе. То су била и остала два супротна табора који су се борили за различите циљеве. Затворенице су остајале досљедне својим идејама и опредјељењима, без обзира на посљедице.

Најомраженија особа у оно вријеме био је Илија Ракочевић, управник затвора, са великом килом на врату, што је уз његове нељудске особине врло одвратно дјеловало. Затим његови помоћници – затворски стражари: Ристо Обрадовић, Милосав Илинчић, Лексо Ћулафић, Петар Ракочевић, и др., који по својим особинама и нељудском понашању нијесу изостајали иза Илије Тутова – како смо га обично звали.

Познато је колико су четници били немилосрдни у борби противу припадника НОП-а и на уништавању народноослободилачког покрета уопште. У затвор су довођене групе за групама – партизана, чланова њихових породица, симпатизера НОП-а и других поштених људи који су били вољни да се боре противу окупатора. Да би се добило мјеста у затвору, многи су одвођени у друге затворе и логоре, нарочито у барски логор. Многи су родољуби и борци стријељани на, по злу чувеној, Брези. Због тога је извођење из затвора, код оних који ту и даље остају, изазивало неспокојство, огорчење, страх и бригу због неизвјесности шта кога чека, као и жалост и тугу за стријељаним друговима.

Једне ноћи, маја 1943. године, бат војничких корака и долазак италијанских војника у двориште затвора изазвао је међу нама узнемирење и страх. Знале смо да ће некога извести; мислиле смо: сигурно на стријељање. Цијелу ноћ се нијесмо смириле, али кога су извели нијесмо знале. Та ноћ је била пуна неизвјесности, туге, страха. И сада, послије 40 година, помисао на ту ноћ тешко пада. Тек сјутрадан нам је кувар Цицмил, и сам затвореник, за вријеме диобе ручка рекао да су претходне ноћи из затвора изведени: Обрен Благојевић, Велимир Кнежевић и Гојко Гарчевић, и „сигурно стријељани" – како Цицмил рече.

Вијест нас је страшно погодила и ожалостила, а истовремено огорчила. Покушавале смо да то сакријемо од Сулумије, Обренове сестре. Непримјетно смо шапатом и погледима изражавале жалост, али се ни једна не усуди да Сулумији каже истину. Она се тога дана нешто чудније понашала него обично. Устајала је да прошета по кауши па иако за шетњу није било мјеста, чак је нешто и пјевушила, али се цио дан не сјети Обрена, па ни када су мушкарци–затвореници били на уобичајеној шетњи по дворишту затвора.

Предвече је причала неки свој сан. Наједном се тргла и узвикнула: „Шта вам је, што ми не кажете шта се десило са мојим татом. Кажите ми је ли ми тата погинуо". Она је, вјероватно по изразима наших лица, нешто примијетила, или је сама нешто предосјетила, али се ни овога пута не сјети Обрена. Тада јој Дара Крстајић саопшти шта се десило претходне ноћи. Одједном у кауши наста прави метеж, разлеже се општи врисак и јаук. Сулумија се онесвијести. Затворски стражари брзо утјераше мушкарце затвореника који су још били у дворишту, са наших врата запријетише батинама ако нам даље чују глас. Но, у том моменту нико није марио за страх, нити је хтио нити могао да се смири. Ни те ноћи, као ни претходне, нико није спавао. Сјутрадан некако набавише црнину, коју је Сулумија носила око четири мјесеца, све док у Београду није сазнала да је Обрен са друговима жив.

Посебан случај женског дијела колашинског затвора била је Јевросима Капетановић. Четници су је ухватили када је била у једној кући са илегалцима. Неколико другова успјело је да побјегну, један је погинуо, а Јевросиму су ухватили. Претукли су је да је сва била у модрицама и скоро непокретна, а одјећа од силних батина сва у дроњцима. Зато јој је и настао надимак „Дроњо". Причала је да су је четници постављали на некакве љествице чије су пречаге биле врло оштре, па су се и те пречаге познавале по њеном тијелу, поред других ожиљака и модрица. Јевросима је била добра, млада и лијепа дјевојка, са руменим лицем, које јој послије батина потамњеле као и њено тијело.

Доста дјевојака и жена је извођено на четнички суд и осуђивано, па чак и седамнаестогодишња Даница Драшковић. Она је била чобаница. Знала је за кретање неких илегалаца, па је њена „грешка" била то што их није пријавила. Њу је четнички судија Миловић називао најпогрднијим именима и осудио је на 10 година затвора. Суђено је и Мили Радовић, Петрани Јанковић, Дари Мићовић и још некима.

Прије доласка Њемаца, током неколико ноћи водила се борба око Колашина између партизана и четника. Немогуће је сада замислити и описати како је било из затвора слушати ту борбу, надати се побједи наших снага и свом ослобођењу из затвора. Надале

смо се да ће партизани, као и доста пута раније, ослободити Колашин, сјетити се својих другова и другарица у затвору и ослободити нас. Слушајући борбу, покушавале смо да одредимо јачину ватре наших и очекивале борбени поклич „Ура". Међутим, наједном престаде борба. И док смо ујутру коментарисале шта се десило, ненадано у затворско двориште упадоше Њемци, разоружаше своје савезнике четнике и одведоше некуда. У другом дијелу затвора, у згради бившег начелства, настала је забуна. Затворенице, под утиском борбе и наде у побједу , помислиле су да су у њемачким униформама партизани и да они разоружавају четнике. Једна од њих повикала је: „Благо нама данас, ево нам партизана". Но када је видјела Њемце, ухватила се за главу и заплакала.

Пошто Њемци одведоше четнике, за кратко вријеме у колашинском затвору остадосмо само ми затвореници. То је била идеална прилика коју су сви могли прижељкивати, коју је требало паметно искористити за бјекство, бар оних најодважнијих. Међутим, ту ситуацију нијесмо искористили како је требало и како се могло. Требало је прво затворити капију пошто су Њемци отјерали четнике, па тек онда приступити отварању мушких кауша. Ово је било могуће, јер је женска кауша била остала откључана. Двије затворенице (Марија Нововић и Јелена Васовић), чија су мјеста у кауши била до врата, најбоље су видјеле шта се дешава у дворишту затвора. Изашле су ван и на позив мушкараца – затвореника почеле отварати мушке кауше, које су биле само резом затворене споља. Нијесу се сјетиле да затворе врата на капији. Мушкарци похиташе ван, али са улице Њемци примјетише гужву, повикаше „Халт, халт" и све нас вратише натраг, у затвор. Једино је Момо Лончаревић, са три килограма гвожђа на нози, успио да прескочи затворски зид.

Одмах се створи једна њемачка јединица са пушкама упереним у нас. Изведоше нас ван (мушкарце и жене затворенике) и спроведоше на Брезу. На Брези су већ били четници – без оружја и поређани у двојне редове. Када се нађосмо једни наспрам других у сличној ситуацији, с тим што су они издајници, а ми борци за слободу, наста препирка, псовке и пребацивања. Ми смо њима говорили „Шта ћете сада, макаронаши и издајници?" Они нама одговарају: „Спасићемо се ми, Мошова копилади, јер је ово нека грешка, а шта ћете ви?" Тада затвореница Бусја Миливојева Јововић назва

Илију Тутова и рече му: „Пошто су вам газде узеле оружје, тражите да вам дају преслице да предете вуну". На то јој Илија и још неколико њих у глас одговорише псовкама и пријетњом. То је била кулминација мржње са обје стране, у присуству окупатора и под његовом влашћу.

Њемци одвојише мушкарце из наше колоне и прикључише их колони четника, па и једне и друге потјераше пут Матешева. Потом је услиједио онај познати масакр партизана затвореника на Матешеву, што захтијева посебну обраду. Нас Њемци поново вратише у затвор. На обје капије поставише стражаре, а кроз двориште смо могле да се крећемо. Ту смо остале 2–3 дана. Тада и оно мало хране што су четници давали није било обезбијеђено. Једина храна нам је била џак макарона који смо нашле у кухињи, јеле смо их некуване. Њемци су једном у шаторском крилу донијели мало прљавих и потпуно буђавих парчади хљеба. Неко је узимао и од тога хљеба и, зачудо, не разболе се. У другом дијелу затвора није било ни макарона нити буђавог хљеба.

Идући кроз двориште затвора, Марији Нововић паде на памет и предложи ми да видимо шта има у канцеларији Илије Тутова. Прво смо узеле сву четничку архиву и на брзину је бациле у затворски WC. Бациле смо и писаћу машину и сва гвожђа поскидана са стријељаних другова и намијењена некој другој групи затвореника. Архиву смо бациле зато што смо то сматрале корисним – да за нама затвореницима не иде никаква евиденција. Гледано сада, да је архива могла бити сачувана многа питања о колашинском затвору била би јаснија. Гвожђа смо бациле у жељи да се нико више од партизана њима не окива, а машину – да се на њој не куцају саслушања затвореника. Узеле смо и по једно ћебе, која смо употријебиле за шивење одјеће.

У тих два–три дана, колико смо још остале у Колашину, Њемци су одводили неколико дјевојака на рад у кухињу и за друге послове чишћења. Међутим, једно јутро, још није било свануло, пред затворску капију стигоше два камиона у пратњи њемачких војника. Укрцаше нас у камионе и отпремише за Пећ. Баш у том моменту Сулумија се онесвијести, али Њемци на то не обратише пажњу, већ су нас стално пожуривали, те Сулумију онесвијешћену унесосмо у камион.

У Пећи нас одведоше у Пилану Марковића и смјестише у халу Пилане заједно са преосталом групом затвореника из колашинског затвора – онима који на Матешеву нијесу побијени – и са разоружаним четницима из Колашина. Међу њима је био и Илија Тутов – доскорашњи управник колашинског затвора, и затворски стражари: Ристо Обрадовић, Милосав Илинчић, Петар Ракочевић и др. Ту је био и четнички командант среза андријевичког Душан Арсовић са својом пратњом.

У хали Пилане услови живота су били више него страшни. Прво, и жене и мушкарци, и четници и партизани (затвореници), били су смјештени у истој просторији све једно до другога. Није било најосновнијих услова за живот – хране нити услова за хигијенске и друге потребе. Пилана и њено двориште били су окружени високом оградом од бодљикаве жице. На сва четири ћошка стражарнице, подигнуте високо, са пушкомитраљезима и стражарима, који су, у случају потребе, могли интервенисати у свим правцима.

У Пећи, као на Брези и Матешеву, четници су предузимали понешто противу нас. Прво су стражари колашинског затвора покушали и овдје да држе власт над нама. Но, како им Њемци то не усвојише, а и ми се не дадосмо, почеше са псовкама и оптуживањима. Хтјели су да се одвоје, неће са нама. Узивикивали су да смо ми „бандити", комунисти, и да они неће са нама. Преко тумача су доказивали да су они лојални, а да смо за све криви ми. На нашу срећу, Њемци на то нијесу реаговали. Они су пред собом имали „руљу", коју по задатку треба да чувају да се не разбјежи, а за међусобне односе и политичку припадност те „руље" нијесу се интересовали.

Међу затвореницима који су од Колашина потјерани за Пећ био је и Цветко Пајковић са кћеркама Ружом и Љубом. Они су све троје промрзли када су четници напали партизане у Лубницама, код Берана. Остали су без прстију на једној или на обје ноге. Цветко је тако стигао од Колашина по Пећи пјешке. Ћерке су хтјеле да виде да ли је жив, јер га у оној маси нијесу примијетиле. Једна је пошла пут чесме да би је он видио ако је ту. Дале су му посљедњих 50 лира које су имале – да му се нађу. Ни овог пута затворски стражар Петар Ракочевић не остави их на миру, већ се обрати Љуби Пајковић

ријечима: „Е, па Мошовко, овако је боље“, мислећи да ће за нас затворенике бити још гора ситуација. Но ни она му не оста дужна, него му одговори: „Боље, Петре Ракочевићу, ти идеш пред нама и крчиш нам пут. Али иако си добро служио окупатору, није те наградио према заслугама“.

Сљедећи дан Њемци доведоше још једну групу припадника НОП-а из Колашина. Њих су покупили по кућама, јер су им били проказани као припадници НОП-а. У тој групи затвореника била је супруга Николе Ракочевића са њихово шесторо дјеце од 2 до 18 година. Њих су четници све интернирали у два супротна правца: Николу са једним сином у Бар, а Драгу са дјецом за Пећ и даље.

Група потјерана за Пећ, Косовску Митровицу и Студеницу сада је бројала 61 особу. Од тога 60 жена и дјевојака и мали Предраг Ракочевић – шездесет први. Старосна структура затвореница била је врло различита. Међу нама је било дјеце од 2 до 15 година, неколико жена од преко 60 година, а највећи број су чиниле жене и дјевојке од 20 до 25 година.

Било нас је чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а, УСАОЈ-а, пионира, активних учесника у НОБ-и, симпатизера НОП-а и чланова породица учесника НОП-а. Међусобно смо уочавале која је припадала организацији КПЈ или СКОЈ-а, али организационо нијесмо биле повезане, нити смо имале везу са партијским руководством ван затвора. Разлога за то је било, јер је терор четника учинио да су многе организације биле потпуно разбијене, а извана никаква веза до нас није могла стићи, с обзиром на режим у затвору и сталну контролу стражара. Но, и сам састав затвореница и услови у затвору нијесу омогућавали активнији рад. Међутим, све смо биле сложне у томе да припадамо НОП-у, да смо се због свога опредјељења и опредјељења чланова породица нашле у затвору и да је важно остати досљедно на свом опредјељењу без обзира на посљедице.

У Пилани Марковића у Пећи остале смо два дана и у оном паклу ноћиле двије ноћи. Сљедећи дан дадоше нам сљедовање хране за два дана (по 1/6 кг хљеба и по конзерва рибе на двије особе). Утоварише нас у воз са сточним ваговима, поставише стражаре и отпремише за Косово Поље, Прилужје, Косовску Митрови-

цу и даље. У Косово Поље смо стигли око 20 часова и након кратког задржавања воз пође за Прилужје. У Прилужју је тада била „граница“ између „Недићеве Србије“ и „Велике Албаније“. Ту смо се дуго задржали, чак до 12 сати сљедећег дана, не излазећи из вагона. Разлог је био то што је, наводно, требало регулисати наш прелазак преко „границе“. Из композиције воза од Косовске Митровице италијански војници нам бацише неколико хљебова, због чега се потукоше њемачки војник, спроводник нашег воза и онај што нам је бацао хљеб.

Од Прилужја до Косовске Митровице, у нормалним приликама путује се пола сата, а наш воз је путовао цијело послијеподне. Застајкивао је често, дуго се задржавао на успутним станицама – Самодрежи и Вучитрну, очекивало се нешто што нама није било познато. На том путу у неизвјесност, када нико од нас није знао ни куда нас воде ни шта нас чека, свакакве мисли су нам се наметале. Размишљале смо шта би у конкретној ситуацији могло и требало предузети да бисмо се ослободиле. Косовска равница у јуну зелени се и жуте скоро зрела жита, маме нам погледе и изазивају жељу за силазак с воза. Али како, када су врата сасвим мало отворена а код њих по два њемачка војника. Но, и када би се могло, поставља се питање – куда у непознато. Због тога се нико не усуди да крене у бјекство.

Са првим мраком воз стиже у Косовску Митровицу. На старој жељезничкој станици откачише два посљедња вагона у којима су биле жене затворенице и мали Предраг Ракочевић, а дио композиције са мушкарцима пође даље. Настаје нова неизвјесност – шта ово значи? Шта ће са нама? Зашто нас оставише и одвојише од осталих затвореника?

Њемци преко тумача наредише и, запријетивши стријељањем, одузеше од нас цигарете, шибице, ножеве, маказе и др. Ту ноћ проведосмо у вагонима под јаком стражом са обје стране вагона. Посебно је било тешко што од Пећи нијесмо излазиле из вагона ради личних потреба, што је нарочито падало тешко дјеци, па су стално плакала. Тек око 22 сата дозволише да у мањим групама изађемо напоље ради личних потреба.

Ујутру нас изведоше из воза и у колони по двије спроведоше у митровачки затвор. На прилазу угледасмо натпис „Стални затвор". Тада Марија Нововић прокоментариса нашу перспективу ријечима: „Одавде се не излази живо. Овдје је стријељан Периша Голубовић, са још 9 родољуба, који нијесу хтјели да приступе четничком покрету".

У дворишту митровачког затвора смјестише нас испод неке настрешнице. Утисак је био мучан и страшан. Не знамо чијој власти припадамо и чији терор ћемо искусити. Ту су Њемци, недићевци и балисти. Ту је и по злу чувени Рамо, управник митровачког затвора. То је била хијена у људском облику, окорјели непријатељ и зликовац, гестаповац. Носио је неку плаву гумену цијев, њоме ударао по сарама својих чизама и тиме „уливао страх затвореницима". Њоме је и тукао затворенике, а везао би је у чвор и из ње пушио.

Посебно тежак утисак оставили су на нас робијаши, које доведоше из рудника „Трепча". На све су личили само не на људска бића. То су били само скелети и авети у људском облику. Од њих бјеше остала само кост и кожа. Уз то, били су скоро наги, сви у ритама, а на ногама или некакви дрвењаци или ништа. Могло их је бити 80–100. Спроводећи их, стражари су их немилосрдно гурали и тукли, па и Рамо на неколико њих употријеби ону своју камџију.

Гледајући тај призор имале смо мучан осјећај и о нашој судбини. Очекивале смо и за нас најгоре. Рамо се обрати и нама и отпоче са серијом псовки на наш рачун и на рачун Црногораца. Викао је: „Бандити црногорски, гдје су вам очеви, мужеви, браћа, синови? Гадови вашљиви, ви хоћете да се борите противу великог Њемачког Рајха". Тада Марија Нововић не оћута, већ рече: „Кући су, а ми смо биле на пијаци па су нас Њемци отуда покупили". То је било довољно да Рамо у Марији „препозна учитељицу побјеглу из затвора".

Марија се правдала да није учитељица, да никада прије није била у Косовској Митровици, да је жена из породице и да кући има супруга и сина од три године. Позивала се на нас, да то потврдимо. Да бисмо јој помогле, нас неколико покушале смо да потврдимо њене ријечи, али нас је Рамо уђуткао оном камџијом, а Марију

повео у канцеларију ради „давања података о себи". На свашта смо тада помишљале да нам се може десити. Сада више није био у питању живот, него и част сваке од нас. Нарочито млађих жена и дјевојака. Док је Марија још била на саслушању, тихо смо се договарале шта да урадимо у случају насртаја на нашу част. Договориле смо се да дамо отпор макар због тога биле и побијене.

Марија је била вјешта и разборита жена, уз то храбра и говорљива. Рамов предлог да је остави код њега и касније пусти на слободу вјешто је одбила захваљујући му на „доброти, људскости и братској пажњи". Позивала се на то да су они земљаци (из Босанског Новог), те да га као земљака и брата моли да је из групе не издваја, говорећи му: „Која судбина њих чека, нека и мене нађе". Очито побијеђен, оставио јој је рок за размишљање од пола сата и пустио је да се врати ка нама.

На нашу срећу, ако се тада могло мислити о срећи, код Рама дође њемачка патрола и саопшти му нешто. Иза патроле дошла су и два цивилна лица. Тада нам се Рамо обрати нешто блажим тоном, говорећи отприлике сљедеће: „За вас је сада добра ситуација. Ви не припадате ни четницима ни партизанима. Ви сте само рульа са улице и ми са вама немамо више ништа. Сада вас предајемо цивилним властима", показујући на она два цивилна лица.

Рамо заборави на Марију, остави је на миру. Порадовале смо се томе, са једне стране, а истовремено страховале од те „цивилне власти". Нико од нас није знао чија је то власт. Зато се страх од неизвјесности и даљих невоља повећавао. Под утиском ситуације са Маријом, мислиле смо да нас Њемци предају балистима и њиховој цивилној власти. Због тога, чим смо изашле из митровачког затвора, са она два цивила, прво смо се интересовале ко су они и у чије име нас преузимају. Рекли су нам да су представници Комесаријата за избјеглице из Београда, чија се Испостава налазила у Косовској Митровици, као и да покушавају да нас извуку из затвора.

Прво што су учинили, било је да нам омогуће минималне услове за личну хигијену, одводећи нас првенствено у градско купатило. Затим нас смјестише у зграду Испоставе за избјеглице и обе-

збиједише ручак – паприкаш и хљеб, што је за ондашње прилике било више него солидно. Још за три дана ту нам је била обезбијеђена храна и смјештај, колико смо још остале у Косовској Митровици. Но, иако смо се растале са Рамом и изашле из митровачког затвора, још нијесмо биле слободне. И овдје су нас чували стражари непријатељске војске (недићевци и балисти, по једна патрола једних и других). Имали су скоро једнаку униформу, једино што су једни на капама носили грб а други „јарца". Тада нијесмо знале шта то значи, док нам неко из Испоставе није објаснио.

Наш пролазак кроз Косовску Митровицу под пратњом стражара није прошао незапажен. У Испоставу су нам долазили у посјету Црногорци који су тада живјели у Косовској Митровици. Многи су се распитивали за ситуацију у Црној Гори, за своје пријатеље и рођаке. Међу првима посјетио нас је и Апостол Недић, кога смо, многе од нас, познавале као професора математике у беранској гимназији. Он нам је скренуо пажњу да о ситуацији у Црној Гори не причамо много, јер „међу онима који вам долазе у посјету може бити и шпијуна, па оде глава и нама и вама", како рече Апостол. Тада смо осјетиле потребу да се о даљем наступању морамо договарати и међусобно консултовати. Судбина нам је била заједничка и зависила је од става и понашања сваке од нас. Неколико нас се договорило да предложимо и осталима да једнако иступамо према трећим лицима. Да све једнако говоримо, да смо од Њемаца „покупљене са пијаце", као и да се међусобно мало познајемо.

У Косовској Митровици смо остале три дана, док су регулисане формалности око нашег одласка за Студеницу, на издржавање карантина. То је био услов код Њемаца за наше ослобођење из затвора. Испоставе за избјеглице из Косовске Митровице и Рашке отпремиле су нас за Студеницу. Од Косовске Митровице до Ушћа путовале смо возом у пратњи стражара. Представници Испоставе за избјеглице пратили су нас до Студенице. Успут, гдје је год воз стајао, народ нас је масовно дочекивао, нарочито у Рашкој и Ушћу, дајући нам храну, новац, понешто од одјеће и обуће. У Рашкој једна жена, поред других, донијела је један мали хљеб, неколико пера лука и мало соли и рекла: „Ја друго немам шта да вам дам". Таква солидарност, у нашој доста тешкој ситуацији, пријатно нас је изненадила. Остало нам је непознато ко је организовао дочек:

Испостава за избјеглице, Црвени крст, сам народ? Међутим, нико од нас послије рата није јавно захвалио томе народу.

Од Ушћа до Студенице (12 км) путовале смо пјешке. Манастирска кола су била дошла за дјецу и ствари. Када смо стигле близу Манастира, зазвонила су сва звона а на главној капији чекао нас је старјешина Манастира са свим особљем. То је био незаборaван утисак. Послије свега онога што смо преживјеле, ослободиле смо се затвора, Рама, стражара, долазимо у мјесто гдје смо, скоро ван домашаја непријатељских власти, па још и свечани дочек! Манастир Студеница у вријеме непријатељског терора и окупаторске владавине – вршећи хуману мисију спашавања српског народа – примио нас је и на неки начин пружио нам заштиту. То је за ондашње прилике био велики ризик и за Манастир и за његово особље, а и за нас уколико би окупатор дознао истину о нама.

Манастирске власти су нам уступиле три просторије: једну велику салу за боравак, једну мању собу за економат и шупу за кухињу. Сљедећи дан нам је понуђено да присуствујемо богослужењу у цркви, што смо све прихватиле. Узеле смо и крстиће које нам је старјешина Манастира понудио и носиле их око врата за све вријеме док смо биле у Манастиру. Знале смо да то старјешина Манастира провјерава коме је „пружио гостопримство", па смо и даље више пута ишле на богослужење. Крстићи су нам добро дошли као заштита од многих који су у Манастир навраћали и интересовали се „ко смо" и „зашто смо ту". То нам је била заштита и од Бугара и неких наоружаних лица која су себе називала „шумски", а у ствари су били четници. Видећи да носимо крстиће, нијесу сумњали да смо припадници НОБ–е.

Храна је била обезбијеђена тако што су нам испоставе за избјеглице из Косовске Митровице и Рашке дале нешто брашна и пасуља. Истина, брашно је било лошег квалитета, па је и хљеб био лош, али ни таквог није било довољно. Манастир нам је дао чак кукурузног брашна и јагње. Нешто хране имали смо од онога што нам је народ у Рашкој и Ушћу дао. Затим, у посјету су нам долазили Црногорци, који су тада живјели по Србији. Они су нам давали новчане прилоге, па смо код сељака куповале још по нешто за храну. Бора-

Жене из Колашинскоі четничкоі заштора интерниране у Студеницу јула 1943. іодине.

виле смо и спавале у оној сали, по патосу, без простирке и покривача. Али, постојале су могућности за хигијену, јер је било воде и дрва.

Ситуација је наметала потребу да организујемо живљење у постојећим условима. Требало се старати о припремању хране, а што је најглавније – што правилније је дијелити, с обзиром на околност да се храна добијала само једном дневно и у недовољним количинама. На 61 особу припремана су само по два хљеба дневно, што не би било довољно за 10–15 особа за један оброк. Због тога смо изабрале Одбор за исхрану. Одбор се старао о организовању припремања хране, о распореду послова и задатака и о подјели хране. У Одбор су биле изабране: Дара Крстајић, Дара Радојевић и Јевросима Капетановић.

Оваква организација живљења, у датим условима, у почетку, била је доста добра у односу на све оно што смо, од колашинског затвора до Студенице, преживјеле. Свако је вршио свој дио посла. У томе није било проблема, пропуста, свађа или других негативних појава. Пристале смо и да нас наш Одбор за исхрану представља и заступа и у односу према трећим лицима, као што су: представници Комесаријата за избјеглице, манастирске власти, друга лица која су у Манастир навраћала и интересовала се због чега смо ту, као и у односу на Црногорце који су нас посјећивали. Међутим, након кратког времена наш Одбор је почео да се поставља и изнад нас, да наређује и управља нама. Чак и да нас кажњава забраном диобе хране (једноставно, закључа храну у економат и не да је), да говори да смо „неваљале“ и да нам због тога не дају ручак. За ово није било разлога, сем што је при диобе хране било мало гужве. Свако је журио да што прије прими ручак, што је и разумљиво, јер се храна дијелила једном дневно и у недовољној количини.

На прву казну нико није реаговао. Прошло се тако што је умјесто ручка добијена вечера око 18 часова. Но, друга казна није могла проћи. Довољно је било да је нека у сали рекла да се Одбор хвали код неких наших посјетилаца да смо кажњене, јер смо „неваљале“. Одмах смо смијениле Одбор, одузеле му кључеве и изабрале нови од пет чланова. У нови Одбор изабране су: Мила Радовић, Петрана Јанковић, Ната Церовић, Дара Мићовић и Јела Кас-

тратовић. Нови Одбор је остао до краја нашег боравка у Студеници и са њим није било проблема. Спремало се оно хране што је имало и дијелило се равноправно у границама могућности, водећи рачуна првенствено о дјеци која су била са нама.

Појава тзв. „шумских" у Манастиру умало да нам донесе нове невоље. Неке су мислиле да су то партизани, па скоро да испричају истину о нама. Међутим, једна је од нас препознала у једном предратног жандарма. Увјерена да су то четници, инсистирала је да се остане код договора да се свима казује да смо „са пијаце покупљене" и да се са „шумскима" не контактира. Оваква забуна се могла десити, јер „шумски" на капама нијесу носили ознаке, а њихов назив је асоцирао на партизане, па су неке мислиле да линијом „шумских" пођу за Црну Гору или у партизане.

Представници Комесаријата за избјеглице – испостава из Косовске Митровице и Рашке повремено су нас обилазили и обезбјеђивали још по нешто хране. Једне недјеље довели су и фотографа, који нас је појединачно фотографисао за личне и избјегличке карте. Тако смо пред крај нашег боравка у карантину добиле личне карте и статус избјеглица. Тада смо могле да се крећемо по Србији. Направљен је и заједнички снимак свих нас са старјешином Манастира и шефом Испоставе за избјеглице из Косовске Митровице – Гојком Гапићем.

Пошто смо провеле 21 дан у карантину, морале смо напустити Студеницу. Која је од нас имала родбину у Србији могла је ићи тамо. Остале су могле остати код сељака да раде за храну и стан, а пет дјевојака је узео Манастир. Највећи број је пошао код родбине. У Манастиру су остале: Златија и Даница Драшковић, Ружа и Љуба Пајковић и Јелена Васовић. Код сељака је остало око 10 дјевојака, али су након кратког времена и оне пошле код родбине, сем Милице Влаховић са кћерком Петраном.

Златија Драшковић, одлазећи код манастирске бачије, гдје је Даница чувала овце, нашла се са „шумскима". Обећали су јој да може „њиховом везом" поћи за Црну Гору и она је пошла и повела Даницу са собом. Нас три из Манастира и Милица са кћерком нијесмо хтјеле поћи са њима.

У Манастир су понекад навраћали и Бугари, који су као квислинзи служили Њемцима. За особље Манастира они су били права наласт, страшно их се бојало. Они су долазили и раније, па су због неких разлога тукли особље Манастира, чак и старјешину. Они су познати као пљачкаши, па су, према причању, направили Манастиру велику штету, однијевши неке важне предмете и драгоцјености. Они су били познати и као барабе и силеџије, па смо се и нас три од њих страшно уплашиле. Но, они извршише претрес свих просторија манастирских, па и у самој цркви, али пошто не нађоше ништа што би их навело на поступак који су примјењивали приликом ранијег доласка – напустише Манастир.

Средином августа 1943. године добисмо позив од Комесаријата за избјеглице из Београда да се одмах јавимо у Београд. Нас три из Манастира и Милица Влаховић са кћерком пошле смо од Ушћа, преко Краљева, возом. У Краљеву смо морале ноћити, јер воз није ишао ноћу. Ујутру пођосмо за Београд, гдје нас је чекала скоро цијела наша група, која је стигла прије нас. Комесаријат нас је смјестио у тзв. Прихватни логор на Вождовцу, у Школи Краљице Марије.

Комесаријат је био установа за старање о избјеглицама које су стизале у Београд из разних крајева земље. Налазио се у Улици Милоша Великог – садашња зграда СИП-а. У границама могућности давао је избјеглицама материјалну помоћ и снабдијевао их потребним документима да се могу кретати по Србији. Сматрао се хуманитарном организацијом чији је задатак да спасава српски народ. Међутим, по природи посла, Комесаријат је контактирао и са окупаторским и квислиншким властима на подручју на ком је дјеловао. На примјер, у нашем случају контактирао је са Њемцима, недићевцима, балистима, четницима, затим са манастирским властима, Црвеним крстом и др. Но, да ли је Комесаријат са испоставама обављао хуману мисију увијек и у сваком као у нашем случају, нама тада није било познато *)

У Београду, као и у Косовској Митровици и Студеници, долазили су нам неки људи у посјету. Углавном опет Црногорци, ко-

*) Послије рата суђено је шефу Испоставе из Кос. Митровице због сарадње са Жиком Марковићем, командантом ибарских четника, и осуђен је на три године затвора.

ји су тада живјели у Београду. Тада смо видјеле и једног партизана заробљеног у петој офанзиви – Комненића или Комненовића. Он нам је рекао да Обрен и другови нијесу стријељани, него замијењени за италијанске официре, које су партизани били заробили. Тада је Сулумија скинула црнину коју је носила од Колашина.

Неколико дана долазио нам је у посјету и Илија Марнић из Лијеве Ријеке (како нам се представио). Хтио је да нам буде вођа пута за Црну Гору. Међутим, чудно се понашао, хтиоје по сваку цијену да нам се наметне. Покушавао је да нешто провјерава појединачним разговорима са неким женама из наше групе. Долазио је и у Комесаријат. Плашиле смо га се. Мислиле смо да је можда шпијун, па смо га избјегавале. Једнога дана у ходнику Комесаријата њему Марија Нововић без околишања, отприлике, рече: „Шта си се ти окомио на нас? Зар не можеш за Црну Гору ићи на други начин? Добро би било да нас оставиш на миру. Уосталом, знаш ли ти ситуацију у Црној Гори, па твој живот зависи и од твог понашања." Ово је било, за оно вријеме, врло храбро од Маријине стране, а Марнић се од тада изгубио и никада га више нијесмо видјеле. Сада, када се о томе размисли, можда Марнић није имао зле намјере. Можда је и он имао неке своје невоље. Можда је хтио да се убаци у нашу групу и некако стигне до Црне Горе. Међутим, ми о томе тада нијесмо могле мислити. Једноставно смо се бојале да се неко не убаци и ода нас да смо припаднице НОП-а, те да сада, када се надамо сигурном повратку кућама, опет упаднемо у клопку.

У Београду смо остале око 10 дана. За то вријеме Комесаријат се старао о нама, обезбјеђивао храну (истина, недовољно, али за оне прилике ипак добро). Крајем августа нам је омогућено да кренемо за Црну Гору. Комесаријат је одредио и обезбиједио правац повратка: до Прибоја возом, а даље – како ко може. Прибој је био посљедња жељезничка станица на нашем правцу. Ту су нас Италијани дочекали, спровели кроз град у правцу Пријепоља и избацили ван „блока" узвикујући „Виа, виа"... Тада смо могле да се крећемо куда која хоће. Међутим, ван града нас је чекала некаква руља, мислим муслимана, млађих људи, распоређених кроз некакво жбуње. Уплашиле смо се и поново се вратиле на „блок". Пред нама је било још преко 150 километара пута, а са нама петоро дјеце и неколико старица које не би издржале пут. Биле смо и без хра-

не, са слабом одјећом и обућом. У таквој ситуацији, када је човјек човјеку вук, помоћ се тражи и од непријатеља, који је организован и има правила понашања. Сматрале смо: боље је то, него се препустити неорганизованој, разузданој руљи, која може свашта да уради у условима међусобног потпомагања, наговарања и подршке. Зато смо покушале на „блоку" са захтјевом да нас врате у град, да нам дозволе разговор са Командом или са цивилним властима. Међутим, Италијани нијесу хтјели ни да чују. Стално су нас тјерали од капије.

Тада се Колашинке досјетише да су у пролазу кроз Прибој видјеле једну учитељицу (из Колашина). Тражиле смо разговор са њом. На наше стално инсистирање, када Италијани видјеше да нећемо да се удаљимо од рампе, пристадоше да јаве Команди шта ми тражимо. Послије извјесног времена стиже учитељица са два италијанска официра. Од ње смо тражиле да објасни Команди да смо ми „избјеглице", да нијесмо у стању да наставимо пут, те да нам се обезбиједи сигуран повратак.

Учитељица се вратила са својим пратиоцима, обећавши да ће за нас урадити све што може. Дан је већ измицао, а ми смо још биле у неизвјесности шта ћемо ако се захтјев не усвоји, а она руља и даље упорно чека. Можда чекају да кренемо пјешке па да покупе оно мало ствари што је која носила или ко зна шта чекају?... Но, учитељица је са италијанском командом постигла договор да нас опет врате у град и сјутрадан отпреме њиховим камионима пут Бијелог Поља и Берана, куда је за Подгорицу пролазила италијанска колона камиона.

Наш двоструки пролазак кроз Прибој, под стражом Италијана, није прошао незапажен. Пошто нас смјестише у једну напуштену кафану, која није имала инвентара, и објаснише да се по граду не крећемо, у посјету нам дођоше неки људи. Међу њима су били: Мило Кастратовић судија са супругом Драгом, Раде Живаљевић, предратни начелник среза андријевичког, брат Милутина Лабудовића, књижара из Берана, и још неки људи чија имена нијесмо знале. Они нам донесоше и нешто хране. Нијесу се интересовали ко смо и због чега смо ту. Жељели су да нам помогну. Чак су дошли и ујутру да нас испрате и објасне нам да је са италијанском командом договорено да камиони стану онамо гдје ми будемо захтијевале.

На путу за Црну Гору наметала су нам се разна питања, куда ћемо и шта нас очекује. Бојале смо се четника и поновног хапшења. Међутим, други излаз у том моменту није постојао, морало се ићи кући. Истина, са нама се из Београда нијесу вратиле: Дара Крстајић, јер се сматрала безбједнијом ако остане код рођака, и Дара Мићовић, која је такође остала јер се плашила поновног хапшења, а могла је да остане код рођака. Међутим, истовремено смо се надале, с обзиром на околност да је у Црној Гори партизански покрет већ био доста јак и масован, да ћемо се брзо повезати и поново укључити у НОБ.

У Бијелом Пољу Колашинке сиђоше, да даље продуже пјешке, а ми из беранског и андријевичког среза продужисмо камионима до Берана. Међутим, неке су дјевојке похапшене чим су ушле у своје село. Тако су четници из села Лушца поново ухапсили Ружу и Љубу Пајковић, Магду Вешовић и Љубицу Радичевић. Но ни дјевојкама са Полице није била приређена добродошлица, него су и тамо четници покушали да забране повратак у село: Мари Боричић, Милики Пантовић, Дари Куч, Јели Кастратовић и др.

У Трепчи су четници хтјели поново да хапсе Марију Новић и мене. Али пошто им је већ горјело под ногама, јер су у селу била убијена два сарадника окупатора и шпијуна, наше реаговање и отпор (говориле смо им да се ми враћамо својим кућама и да нам то нико не може забранити) учинили су да од намјере одустану. На шта су Колашинке наишле при повратку није ми познато, сем што се зна да су партизанске снаге већ биле овладале сектором око Колашина, те се може претпоставити да су и поред свих невоља стигле кућама живе. Према сјећању, у Црну Гору смо стигле пред капитулацију Италије, а након тога услиједила је она јесења офанзива непријатеља, послије које су партизани ослободили Колашин, Беране и Андријевицу, што је могућило наше поновно укључење у НОБ.

На крају може се закључити сљедеће:

– да смо у току четвороміесечног страдања од колашинског затвора до Студенице и натраг до Црне Горе подносиле терор шест непријатељских власти и прелазиле из руку једног непријатеља у руке другог (четника, Италијана, Њемаца, недићеваца, балиста и Бугара);

– да смо, и поред свих невоља и страдања у том прогонству остале живе и да ни једна није смртно страдала;

– да смо све невоље стоички подносиле, нарочито Драга Ракочевић са својом доста малом дјецом и Јевросима Капетановић, али и све остале жене и дјевојке биле су на позицијама својих опредјељења за НОП или опредјељења чланова својих породица;

– да се већина, по повратку у Црну Гору, активно укључила у НОБ. Неке су пошле и у оружане јединице и бориле се до краја рата са пушком у руци и из рата изишле као официри НОВЈ. Неке су се активно укључиле у органе власти и друштвено-политичке организације.

При писању овог материјала ослањала сам се на још доста добро памћење, на неке своје биљешке направљене одмах послије рата, када су сјећања на све догађаје била свјежа. Консултовала сам и неке бивше затворенице (Ружу и Љубу Пајковић и Десу Ракочевић). Трудила сам се да што тачније прикажем догађаје и прилике у којима смо се у четворомјесечном временском периоду налазиле, прелазећи просторну раздаљину од неколико стотина километара и без своје воље мијењајући скоро десет организација власти, од којих шест непријатељских.

Прилажем и фотографију из Манастира Студенице. На њој су све затворенице, старјешина Манастира и шеф Испоставе за избјеглице из Косовске Митровице Гојко Гапић, као и један младић из Студенице.

ОД КОЛАШИНА ДО СОЛУНА И ОБРАТНО

Десетог априла 1943. године по трећи пут доспио сам у колашински затвор. У затвор сам доведен са мајком Марицом и Михаилом Јовановим Булатовићем, из Блатине, носиоцем Обилића Медаље, човјеком ријетке храбрости, касније стријељан са учитељима Блажом Бошковићем, Вељом Радовићем и ђаком Гојком Вујисићем у Смаилагића Пољу.

Привели су нас пред великог крвника Ђорђија Лазаревића, којему су се канцеларије налазиле на спрату у бившем Хотелу „Љешњак" у кући Љешњака. Након што су нас довели и постројили испред чувеног по злу четничкога команданта среза Ђ. Лазаревића, он је упитао моју мајку Марицу „је ли Марица, чуо сам да имаш два сина оба југословенски подофицири и да их учиш комунизму?" Она онако збуњена (први је пут у затвору), не одговара. Ја кажем: „Господине команданте то није истина." Ђорђије устаје, вади пиштољ из фијоке, пребацује га из лијеве у десну руку и шамара ме лијевом руком. Враћа се поново за сто, пиштољ му стоји на столу и поново је пита исто. Ја већ онако разгоропађен поново му кажем да је то лаж. Имало је у мене снаге на претек тога часа, јер сам прије тога био у затвору већ два пута, гледао како другови иду на стријељање и то са пјесмом па сам и ја хтио да испољим макар мало храбрости. Поново је шчепао пиштољ, поново ме ишамарао а онда викнуо некоме: „Водите ђубрад на Брезу." Покојни ме Михаило удара лактом да ћутим. Утрчаше тјелохранитељи и са виком истјераше нас напоље и то на споредни излаз из „Љешњака".

Воде нас пут Брезе. Сигуран сам да нас воде на стријељање. Приликом преласка улице поред „Љешњака" ја хоћу да се

чујем, не желим да идем као кукавица на стријељање. Псујем овакву управу и правду. Само што сам изговорио пао сам на улицу као покошен. Ударио ме је кундаком један од пратилаца. Звао се Крсто Селић из Речина, касније сам сазнао да је то сестрић Ђорђија Лазаревића, док је други тјелохранитељ био Милета Тодоровић из Липовске Бистрице, иначе аутор пјесме „Погибија краља Александра". Нијесам познавао К. Селића. Моја је мајка довикнула: „Платићеш ми то Крсто Селићу ако се одавде изађе живо." Престао је да ме туче, ја сам устао и онако још више озлојеђен почео и даље да псујем. У томе је пристигао и бивши жандармеријски наредник Јоко Вулев Максимовић који ме и ухапсио и довео у затвор. Каже ми да не псујем јер ће ме због тога стријељати. Нијесам био свјестан ове његове изјаве, па зар ме они већ не воде на Брезу на стријељање? Зар Ђорђије ријечима „водите ђубрад на Брезу", није већ изрекао своју пресуду? Ишли смо путем преко рјечице Свињаче. Уведоше нас у круг касарни на Брези. Тамо много народа, људи, жена, омладине, све је то похватано почев од Дурмитора па свуда око Колашина, Мојковца, Мораче и других мјеста. Од бивших касарни направили су привремени затвор јер је главни затвор био пун као и бивше начелство среза. Покупили су све што је мирисало на партизане и њихове сараднике. Пролетери су незадрживо наступали и четници су се бојали да оставе све оне на које су сумњали, гонили су их пред собом и затварали.

Када су нас смјестили унутар касарне још нијесам био сигуран да ће им то послужити као привремени затвор или ће нас одатле водити на стрелиште ту близу.

Приликом интернације групе од око 300 затвореника у логор Бар, мене су са мајком Марицом и још један број са Брезе пребацили у главни затвор. Смјестили су ме у прву ћелију са лијеве стране и то самог. Сјутрадан су довели поред мене и Милана Ускоковића (Милан је био доведен са сестром Зорком) син попа Сава из Прекобрђа. Једно су јутро дали да ме ошиша Радован–Рацо Меденица, стари затвореник колашинског затвора. Кад ме видјела мајка, закукала је, мајка као и свака мајка, мислила је да ме припремају за најгоре. У затвору сам и ако нам није било дозвољено (осим за вријеме шетње) упознао један број другова. Слушао сам и кукање Сулумије, сестре Обрена Благојевића, када су извели Обрена,

Гојка Грачевића и Велимира Кнежевића. Сви смо мислили да је то оно уобичајено, воде их на Брезу на стријељање. Нико није знао да их те вечери воде у замјену. Познато је било да су четници у то доба ноћи све које су изводили, водили да их ликвидирају или на Брезу или у непознатом правцу као у Мрчаву, Лучку Гору и друга мјеста.

Колико је другова изведено из затвора и стријељано или на други начин ликвидирано ријетко да има примјера да је неко од њих тражио и молио за милост, већ су сви са поклицима совјетској Русији, Стаљину и КПЈ клицали и ишли на губилиште.

Преко пута мене у ћелији број један са десне стране, остао је Гојко – Василије Дурутовић. Кроз прозорче на вратима питао ме је одакле сам и ко сам? Казао сам му а он ми каже: „Издржаћемо ми ово, младићу." Ваљда ми је хтио ставити до знања да се не уплашим.

Приликом шетњи по авлији, чују се ланци окованих. Видимо их, неки су оковани у обадвије ноге а понеки у једну. Већ знам све оне који су оковани. Од свих окованих највише се чује Љубиша Милачић, којега знам од раније. Мали по расту али ненадмашан по духу, не преза ни од кога. Једном приликом за вријеме шетње у авлији, вуче окове који стравично одају звук, односно ланци велики и чврсти. На корак–два пришао му је крволок жандармеријски наредник Ристо Обрадовић, иначе помоћник командира затвора Јована Марковића и каже му: „Још си жив крвопијо, давно си ти требао да висиш на конопцу, није касно ни сада, много си глава скинуо." А Љубиша се сагиње, узима оне ланце што је вукао, као да се са њима зори, и као да трчи ка Обрадовићу, говори му: „Чуј ти издајниче, макаронашу Италијански, јесам признајем доста глава скинуо и замијенио сам се, али ти ја, Љубиша Милачић тврдим, да ће прије та твоја главурда полећети него ова моја већ осуђена. Као што је Љубиша и рекао тако се догодило. Када сам ово гледао мислио сам да Ристо може да извади пиштољ и убије га, правдајући се тиме да га је Љубиша напао.

И тако је то текло све до 14. маја 1943. године. Тога дана можда негдје око 10 часова, чули смо буку моторних возила, тен-

кова, мотоцикла и реске рафале аутоматског оружја. Нијесам знао о чему се ради све до доласка односно уласка Њемаца у сам затвор.

Ушли су Њемци у двориште затвора. Неко им је можда и објаснио шта је ова зграда и ко су ови људи. Истјерали су све четничке стражаре и остало особље напоље. У неколико су ћелија бар оне прве напријед ушли, отворили их и са напереним парабелумима и машинкама говорили „Комунист" „Алес комунист", а затим су поново затварали врата ћелија са мандалима споља.

Отворили су и зграду женског затвора која се налазила унутар главног затвора. Ми нијесмо знали шта се дешава напољу. Истину рећи ја сам и раније слушао о Њемцима да су они нешто другачији од Италијана, спремни су да стријељају, много не испитују (као да Италијани то нијесу радили).

Оставили су женски затвор незатворен. Другарице су дотрчале и све нам ћелије отвориле. Ми смо нагрнули у двориште. Тога сам часа био присутан када је Љубиша Милачић уз помоћ Ивана Цицмила, метнуо једну ногу на онај исти наковањ на којеме је и окиван, почео је Иван да удара једном сјекиром и спона је на окову пала, затим је и другу на исти начин прекинуо. Спремали су се и остали то да учине али су Њемци ушли, почели да вичу, ваљда да се постројимо. Прије него су ушли, док се Љубиша раскивао, Момо Драгов Лончаревић из Андријевице успио је да се успуза уз једну даску која је била уза зид поред затвора а служила је као настрешница за кување хране затвореницима и тако окован у једну ногу прескочи добро обезбијеђени зид и нестаде у сусједном дворишту.

Пошто су од нас направили неки ред–колону, извели су нас из затвора на улицу и повели у правцу куће трговца Јевта Марића нешто десно од житног пазаришта. Приликом наиласка поред бивше трафике наишли смо на велику гомилу оружја разне врсте и калибара, реденика са много муниције, кама, бомби и осталих четничких реквизита са којима су се до јуче кинђурили.

Испод куће Марића била је велика маса четника. Неки на брзину обријани. Међу том руљом четника Њемци су извели и

наше затворенике из помоћних затвора, са Брезе, Начелства и осталих помоћних зграда које су четницима до јуче служиле као затвор. У тој групи са четницима било је доста осталих грађана, наших симпатизера, које су Њемци на препад похватали у самом граду и около. Било је ту скојеваца, чак и чланова КПЈ који су били изненађени.

Послије постројавања групе затвореника из главног затвора, четнички руководиоци путем тумача, молили су Њемце да нас не припоје њиховој групи, јер су они националисти а ми смо комунисти показујући им неколико окованих другова.

Њемци су услишили ту молбу и затворенике из главног затвора нијесу спајали са четничком колоном, све до Краљева.

Прво је пошла група са четницима међу којима су били и наши другови из помоћних затвора и многи наши симпатизери из групе похватаних грађана. На зачељу ове колоне издвојени, уз велику пратњу њемачких стражара, добро наоружаних са аутоматским оружјем, са борним колима на челу и позади наше колоне, кренули су и затвореници. Пошли су и оковани другови којима су помагали остали који нијесу били оковани. Кретали смо се тешко, то су већином били људи који су више мјесеци па и годину дана провели у колашинском четничком затвору, неки од њих осуђени на смрт. Четници су посебно пазили успут и путем тумача скретали пажњу Њемцима, да пазе да се међу њих не увучемо, јер смо заиста опасни па уколико побјегнемо побићемо им породице. Њемци су их слушали и заиста нас добро обезбјеђивали.

Приликом проласка кроз Матешево успјело је неколико затвореника да се увуче у колону четника као Мојсије Вујисић, члан КПЈ, Љубо Шипчић, Миливоје Грандић и још двојица.

Када смо доведени на пилану Ђуровића и још колона била у покрету, четничку су колону скретали лијево а затворенике десно поред рјечице Дрцке која је надошла од снијега и прољећних киша. Четнички стражари и замјеници командира четничког затвора Петар Драгишин Ракочевић и Ристо Обрадовић, примијетили су да су се неки затвореници увукли у њихову колону. Одмах су интер-

венисали тако што су вршили преглед и претрес, тако да су пронашли горе поменуте затворенике и вратили их међу затворенике поред Дрцке.

Само што смо дошли и стали у строј како је то Њемац наређивао а колона затвореника полако пристизала, одједанпут су заштектали већ постављени митраљези испред затвореника. Пао сам на земљу, схватио сам да нас већ стријељају. Митраљези су тукли дугим рафалима. Мене не погађа, чудим се шта то може да буде. Погледао сам пут митраљеза, он је још тукао водоравно, као да туче по нама а онда су се цијеви подигле и тукле негдје изнад нас у брдо. Мислио сам да су можда партизани напали да нас ослободе. И када сам се полако окренуо претрнуо сам. Иза нас су се налазили мртви другови. Негдје у брду, преко оних страна, ту и тамо иза неке букве, промицала је понека силуета понеког од бјегунаца. Њемци су и даље тукли. Тек сам онда схватио да су затвореници покушали бјекство. Један официр Њемац брзо је пошао на мост и са парабелумом дотуцао је оне рањене које је Дрцка носила. Мислим да је и Дрцка тога дана што рањених што непливача доста људи сломила и подавила.

Послије свега Њемци су нам наредили да посједамо. Сједели смо у двије врсте. Митраљези су стајали испред нас и даље. Био сам сигуран да је све изгубљено и да ће нас стријељати. Вјеровао сам у то и тешко ми је падало да не покушам нешто. Чинило ми се да је то вјечност. Обузме ме жеља што ме гони да прокосим, ето више се и не бојим смрти. Не изигравам никаквог јунака али ми се тога часа десило да мислим на смрт као на неко спасење. То су валда неке необјашњиве појаве које се врзмају човјеку по глави. И док се питам зашто не пуца, ту са моје десне стране сједи Љубиша Милачић у својој финансијској доламици, одмах до њега Михаило Лалић а са моје десне стране пок. Василије–Гојко Дурутовић. Њемачки официр преко тумача професора Бакоча (послије рата проф. хемије у Никшићу) говори, да случајно нико више не покуша бјекство јер ће нас све стријељати. Љубиша се врпољи, ја му стежем крај од доламице. И одједном поново шарац, из групе се издвојио људина–затвореник Љубо Вуксановић, члан КПЈ из Крње Јеле. Није никако стигао ни 10 корака, пао је покошен рафалом митраљеза. И опет Њемац са пријетњама. Заиста нико више није ни

покушао да бјежи. Тога су дана погинули 15 затвореника у покушају бјекства, док је побјегло 20 другова не рачунајући Љубишу Милачића који је касније побјегао и Мома Лончаревића који је побјегао из затвора.

Погинули су приликом бјекства 14. маја 1943. године са Пилане :

1. Вујисић Секула Мојсије, из Липовске Бистрице, Колашин
2. Ћетковић Милоша Михаило–Биџо, из Баковића, Колашин
3. Радовић Вељa Милета, Дријенак, Колашин
4. Лакићевић Вукосава Милорад, Доња Морача, Колашин
5. Шуковић Радивоја Видоје–Видо, Мијоска, Ман. Морача, Колашин
6. Драговић Богдана Божо, Горња Морача, Колашин
7. Вуксановић Мирка Љубо, Крња Јела, Шавник
8. Пајковић Радула Вујо, Лужац, Иванград
9. Бубања Дмитра Батрић–Бајко, село Бубање, Иванград
10. Бубања Сава Богдан, село Бубање, Иванград
11. Ојданић Сава Никола, из Лубница, Иванград
12. Шћекић Милија, из Полице, Иванград
13. Кнежевић Милије Тома, из Шаранаца, Жабљак
14. Окиљевић Гојко из Гацка и
15. Гиљен (Милуна) Петар–Мујо, из Струга, Шавник

Напомена: Гиљен Петар–Мујо није тога дана пронађен, па се са правом мисли да га је тога дана мртвог понијела ријека Дрцка.

Побјегли су 14. маја са Пилане Ђуровића сљедећи другови:

1. Крстајић Вељко, Пашина Вода, Жабљак
2. Ђурђић Коста, Комарница, Жабљак
3. Зарубица Милорад, Буковица, Жабљак
4. Јововић Милорад, Пива, Плужине
5. Дацић Вук, Равна Ријека, Бијело Поље (окован у једну ногу)
6. Лакетић Жарко, Горња Морача, Колашин
7. Јањушевић Милун, Ровца, Колашин
8. Шуковић Вукота из Пљеваља

9. Шуковић Ћиров Радивоје, Мијоске, Ман. Морача, Колашин (касније ухваћен и стријељан)
10. Шуковић Лазар, из Доње Мораче, Колашин
11. Шуковић Драгутин, из Доње Мораче, Колашин
12. Шуковић Милинка Јован–Јово, из Мијоске, Ман. Морача, Колашин (рањен)
13. Рашовић Симеуна Бранко, Доња Морача, Колашин
14. Радовић Милован, Доња Морача, Колашин
15. Дожић Манојле, Доња Морача, Колашин
16. Бакић Радивоје, Доња Морача, Колашин
17. Тасовац Милорад, Жупа Пивска
18. Баковић Михаило, из Пријепоља
19. Бубања из Иванграда, рањен (још име непознато)
20. Недовић из Иванграда (још име непознато)

Пошто су погинули другови истога дана сахрањени, Њемци су колону у којој су били четници и наши другови из помоћних затвора, вратили назад на Матешево и смјестили их на једној ливади у ограђен простор са бодљикавом жицом што су Талијани правили док су држали Матешево за своје потребе.

Затворенике су оставили на пилани Ђуровића, смјестили их у бивше штале гдје су затварани теглећи коњи шумских радника.

Сјутрадан, 15. маја рано ујутро, по мојем сјећању са Њемцима је дошао и Ђорђије Лазаревић, бивши командант среза. Њемци су тражили – три човјека, напомињући да изађу они са гвожђем на ногама. Није потрајало, чули су се рафали да би поново тражили тројицу и опет са гвожђем и опет рафали. Поново су дошли и тражили овога пута четири друга и то показујући прстом, тј. прозивајући. Како су другови прозивани и вођени на стријељање знам редосљед, али мислим да то није ни најмање важно, није заиста важно ко је и како и којим редом извођен и стријељан.

Жаља ми је да напоменем једно, да се код писања мора направити разлика између погинулих у покушају бјекства и стрије-

љаних сјутрадан, јер су 15 њих покушали као и остали да побјегну док су ових 10 стријељани 15. маја, без икакве могућности да покушају бјекство. Разлика заиста постоји, иако неки другови то приказују као исто.

Стријељани су 15. маја 1943. године на пилани Ђуровића сљедећи другови:

1. Вуковић Богдана Миодраг–Мишо, из Божића, Андријевица
2. Дринчић Миливоје, Дужи, Шавник
3. Машић Миљан, Дробњаци, Шавник
4. Ракочевић Риста Јагош, Штитарица, Мојковац
5. Меденица Радоја Радуле, Равни, Колашин
6. Криваћевић Илије Миладин, Шаранци, Жабљак
7. Пековић Чедомир, Дубровско, Шавник (гардијски п. поручник)
8. Љешевић Томе Ратко, Плужине
9. Тадић Ђура Обрен, Смријечно, Плужине
10. Дробњак Богић, Пријелози, Иванград

Послије стријељања и сахране ових 10 другова остали смо у штали да би након неког времена дошли Њемци, отворили широм врата и наредили да изађемо. Нешто су говорили. Постројили су нас по три у колону и повели пут пилане гдје смо остали крај једне бараке. Ту смо добили по два кромпира кувана са љуском и коцку сира.

Испустио сам да кажем, да је на интервенцију неких четничких комаданата пуштен већи број дјеце, стараца и омладине, у ствари по мојем мишљењу, оних за кога се макар неко заузео.

Неко тврди да смо на Матешеву ноћили двије ноћи, односно три ноћи. Мени је остало у сјећању да смо 14/15. и 15/16. ноћили на Матешеву и у Ржаници, гдје су нас Њемци дотјерали, а да смо 16/17. стигли у Пећ и ноћили у Пећи.

Но како било да било из Матешева су нас камионима преко Трешњевика.

Послије преласка преко Трешњевика и бјекства Љубише Милачића, ми смо дошли у Краље код Андријевице, гдје постоји вјероватноћа и да смо преноћили да би нас Њемци касније дотјерали у Ржаницу гдје смо преноћили. Свуда около нас Шиптари, било их је наоружаних и ненаоружаних. Није нам свеједно било у томе гротлу опкољени са свих страна.

Сјутрадан, ми смо кренули у Пећ гдје су нас Њемци смјестили у хале пилане под Јерињаком док су четници издејствовали да нас не састављају са њима. На огради пилане видимо мноштво бијелих капа (ћулафа), нешто причају, многи и пријете а ту и тамо понека српска породица, ваљда сазнали да имају некога и од родбине у овој колони и плачу, дозивају. Гледам из хале, Њемци заклаше једног коња (зекана), деру га, скуваше и подијелише нам. Извршили су припреме да нас даље гоне. Ја мислим да смо из Пећи кренули 18. или 19. маја.

Док смо још били у хали пилане Њемци су у Пећ дотјерали и другарице, затворенице колашинског затвора. Њих су касније потјерали у неки од манастира у Србији.

Не бих хтио испустити такође казивање једног затвореника колашинског затвора о једном догађају из Краља код Андријевице. Тај друг каже да су Њемци, вјероватно због бјекства Љубише Милачића, издвојили једну групу другова међу којима Рада и Димитрија Јоцовића, Стевана Церовића, Ивана Цицмила и друге, које су ту хтјели да стријељају. Наишао је Њемац и питао подофицира шта је то, он му је рекао да је један побјегао и да треба да их стријељају. Умијешао се Словенац Хрибовшек, иначе затвореник колашинског затвора, који је добро знао њемачки и рекао да они нијесу криви за то бјекство, па је њемачки официр наредио да их врате у школу.

Њемци су нас припремили за транспорт. Довели су нас до једне композиције вагона. Вагони су били сточни чији су прозори били оковани бодљикавом жицом. Потјерали су нас унутра па смо и ту у вагонима опет на неки начин били заједно (затвореници). Прилазили су вагонима и шиптари, нудили су се ако имамо новца да нам донесу хљеба и дувана. Многи су давали талијанске лире и ва-

ља признати да је један број Шиптара и доносио наручено док је један већи број нестајао са лирама.

Кренули смо возом. Негдје на некој успутној станици, не сјећам се гдје је то било, воз се уставио. Њемци су дозволили да уђу у вагоне наоружани Шиптари, иначе обучени и обувени у њемачке униформе и да нас претресу. Све што смо имали одузели су. Чак су нам пријетили да одавде неће нико жив изаћи.

На томе се и завршило и ми смо путовали до Краљева. Ту смо осјетили да нијесмо сами, односно били смо поносни на нашу браћу Србе, јер су у халама фабрике авиона, чим су сазнали да су стигли заробљени Црногорци (нијесу знали ко смо по политичкој припадности), донијели свега и свашта па је чак било и пршуте. Онако гладни и јадни, поготову ми из затвора, поштено смо се најели. Ту су нас Њемци први пут и смијешали са четницима. Четници су се противили томе али су им Њемци рекли да ће све постријељати.

Из Краљева су нас пребацили возом до Земуна. Ту су нас искрцали – први сусрет са усташама и њихове пријетње да ће нас поклати. Повели су нас на старо Сајмиште. Тамо је био празан павиљон. Вјероватно да смо били најављени да долазимо па су га и припремили.

Приликом уласка у павиљон, ту одмах поред нас гледали смо људе костуре. Нигдје у кругу њиховог павиљона није било једне травчице, све је то било црно земљиште, трава почупана и поједена. Гледао сам мојим очима када је један такав костур–човјек пришао бауљајући до наше жице и уграбио струк траве која је продирала кроз жицу из нашег круга, стрпао је у уста а отуда се појавио „чувар реда“ са батином, млатнуо га по глави и овај се стропоштао. Ми смо му рекли свашта, заборављајући се гдје смо и да је он највиша власт без обзира што је у другом павиљону. Зарежао је на нас, витлајући батином, говорећи да ћемо му брзо доћи шака. Тешка је то била успомена и страх да заиста не паднемо овом крволоку шака. Срећом да тако кажем, Њемци му нијесу испунили жељу, исто као и у Пећи, припремили су велику композицију, са окованим прозорчићима бодљикавом жицом и по групама, мислим по 10 људи са стражаром, повели нас преко старог савског моста према жеље-

зничкој станици. Према томе, ова је група остала на Сајмишту по мојем мишљењу око 10 дана. Од групе коју су Њемци повели из Црне Горе, са Сајмишта је једна група потјерана за Њемачку а друга за Грчку.

Затвореници из колашинског затвора који су стигли у Грчку били су:

1. Булатовић Михаила Батрић, Блатина, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
2. Бабић Петар (нијесмо сазнали одакле је – умро је у логору Солун)
3. Вукић Драшко, из Слатине, Андријевица (побјегао у ЕЛАС)
4. Грујић Милана Богдан, Липовска Бистрица, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
5. Грандић Милана Миливоје, Блатина, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
6. Дурутовић Василије–Гојко, из Плужина (био болестан у логору и остао)
7. Јанкетић Николе Радомир, Томашево (побјегао и погинуо у ЕЛАС-у)
8. Јоцовић Раде из Шавника, сада у Врбасу (побјегао у ЕЛАС)
9. Јоцовић Димитрије, из Шавника, сада у Врбасу (побјегао у ЕЛАС)
10. Јакић Радомир из Шавника, (побјегао у ЕЛАС)
11. Јакић Владо из Шавника (побјегао у ЕЛАС)
12. Лалић Михаило из Ивангграда, (побјегао у ЕЛАС)
13. Жугић Светозар из Жабљака (вратио се болестан–погинуо на Сајмишту)
14. Меденица Радован–Рацо, Равни, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
15. Никитовић Милан из Шавника (болестан остао у логору)
16. Ненезић Бошко из Шавника (побјегао у ЕЛАС)
17. Пођанин Милија, са Полице, Ивангград (побјегао и погинуо у ЕЛАС-у)
18. Раковић Војин, Бистрица, Мојковац (побјегао у ЕЛАС)
19. Радовић Илије Миодраг, Блатина, Колашин (због болести остао у логору)
20. Радевић Милића Момо, из Колашина (покушао бјекство и рањен)

21. Томовић Радивоја Душан, Поља, Мојковац (побјегао са Сајмишта у НОР)
22. Татић Милош–Шоро, из Колашина (побјегао у ЕЛАС)
23. Тацовић Гојко из Колашина, (побјегао у ЕЛАС)
24. Симоновић Манојле, Доња Морача (враћен као болестан–погинуо на Сајмишту)
25. Симоновић Влајко, Доња Морача, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
26. Ускоковић Сава Милан, Прекобрђе, Колашин (побјегао у ЕЛАС)
27. Хрибовшек Димитрије–Митја, из Љубљане (побјегао у ЕЛАС)
28. Церовић Стеван из Жабљака (побјегао у ЕЛАС)
29. Цицмил Иван из Шавника, (није бјежао због болести)
30. Шуковић Гавра Душан, Сеоца, Ман. Морача (побјегао у ЕЛАС)
31. Шипчић Љубо из Шавника, (није бјежао због болести)

Напомена: Није потврђено да је овај списак колашинских затвореника и коначан, бар што се тиче помоћних затвора које су имали четници у Колашину. Поред ових другова у ЕЛАС је побјегло и доста наших другова који нијесу били у затвору. Према овој евиденцији у ЕЛАС је **побјегао 21 затвореник** док је 10 затвореника остало због болести. Светозар Жугић и Манојле Симоновић, враћени су на Сајмиште из Солуна као и Душан Томовић. Душан је побјегао приликом бомбардовања Сајмишта у партизане а Жугић и Симоновић су погинули.

Као што се и види, Њемци су ову групу Црногораца, сада већ смијешану, потјерали са Београдске жељезничке станице преко Косова Поља и Скопља ка Ђевђелији. На цијелом том путу интернирци (како смо се касније звали) нијесу нигдје излазили осим у Грделичкој клисури. Смрад је у вагонима био неиздржљив јер се вршила нужда у кантама које смо имали у вагонима. У Грделичкој клисури уз обезбјеђење, изашли смо напоље и пречистили вагоне. Рачуна се да смо на том путу од Београда до Солуна путовали негдје 6 дана и ноћи. Послије доласка у Солун потјерали су нас у парионицу, гдје су нам и онако пропале оне рите на нама докусурили, тако да смо их једва разазнавали.

Потјерали су нас улицама Солуна. Настао је плач, плакали су Грци који су у међувремену сазнали ко смо. Ту и тамо бачено је парче хљеба. Било је и оних који су и даље на капама носили своја четничка обиљежја. Отјерали су нас у касарне бивше Грчке војске које су се звале „Павло–Мелас". Касарне су ово име добиле како смо касније сазнали по Грчком националном јунаку Павлос–Меласу. Ступили смо у логор са великом капијом, свуда около бодљикава жица са торњевима на којима су били рефлектори и наперени митраљези. У кругу логора при самоме врху налазио се јавни WC. Са наше лијеве стране, преграђен бодљикавом жицом, налазио се логор грчких политичких затвореника. Они су се кретали поред жице која нас је раздвајала, хтјели су да сазнају ко смо ми и давали нам до знања да су они антифашисти.

Првих дана када смо дошли а и касније, добијали смо један мали хљепчић можда око 600 грама, направљен од мекиња, пун влаге. Дијелили смо га на пет дјелова. Глад чини своје, брижљиво се обиљежавају петине хљеба и добро се гледа да се не погријеши приликом подјеле.

Њемци дозвољавају да се унутар логора формира управа од четника наравно под њиховим покровитељством. Према томе, Њемци су пренијели на четнике све послове око срећивања стања у логору, послове редарства, управе, кухиње, здравства, вршења свих послова око организације изласка на радове и др. Њемци су у четницима видјели корисне сараднике и што се тиче унутрашњег уређења у логору то су пренијели на њих. Како сам већ нагласио, са нама је у логор стигла и једна група можда око 500 људи из Босне и Херцеговине. Такође је и у тој групи било мало затвореника из Зенице и других затвора али је била премоћ на страни окорјелих четника из познатог легла Чапљине, Широког Бријега и др. мјеста. За команданта логора је изабран подофицир Миле Жунг. Он је наравно себи изабрао повјерљиво особље, за помоћника подофицира Арса Прибића, за медецину чувеног четничког идеолога којега су звали „доктор" Душан Цемовић. Све што је било партизанско он је мрзио из дна душе. Да би се лакше руководило заробљеницима, наређено је да се формирају радне чете. Бивши затвореници и њихови симпатизери прво су се сврстали у једну чету којом је руководио Машо Кекер из села Војковића код Колашина. Тај стари-

ји човјек, који није био четник нити партизан, по ономе што је учинио био је на нашој страни. Када је требало из тог логора послати једну групу затвореника у логор Ламија, око 300 км. од Солуна, гдје су услови живота били далеко тежи, Машо се успротивио и јавно рекао дојучерашњем окорјелом четнику Петру Драгишину Ракочевићу, да он то не смије радити и да се нема куд враћати у Црну Гору. Машо је због тога касније био и тучен од стране четника. Касније је такву чету преузео Радомир Јанкетић али ни он не за дуго.

Ми затвореници гледали смо да некако било гдје угурамо и своје људе али је то ишло тешко. У кухињи су радила наша два човјека и то Иван Цицмил, затвореник колашинског затвора и Машан Чогурић из Војковића, човјек из партизанске породице.

Њемци су нас почели изводити и на радилишта. Сјећам се да смо први дан провели на чишћењу муниције, за пушке и митраљезе. Сазнали смо, да је како се то причало, један енглески брод потопио један њемачки брод са муницијом ту у Егејском заливу и да су Њемци извадили ту муницију коју смо ми морали да пречистимо, подмажемо и попакујемо по прописима и да се шаље на фронт. Било је дана, док Њемац шета доље – горе, ми смо знали да извадимо зрно, стресемо барут и поново метнемо зрно, упакујемо и тако иде даље.

Упоређивали смо и понашање Њемаца према нама. Знајући да се у другим логорима људи убијају на разне начине, свирепо и звјерски, путем гаса и других опита, ми смо били у много повољнијем положају. Дошли смо до закључка, да им је радна снага пријеко потребна, да више нијесу у стању да је уништавају, да им сваки војник треба на фронту и да су нас уз биједну храну ипак жељели сачувати ради послова које смо им радили. А послова је било много. Солун лучки град, требало је много људских руку и ето имали су их у нама.

Касније смо сазнали да ту поред нас такође има и други логор Југословена. Јануара 1943. године, такође је дотјерана група од 501. логораша из логора Бањица и Сајмиште. Значи, они су прије нас стигли. Они су били смјештени у логор „Хармаки". У том логору било доста бораца НОР-а, нешто мање четника и нешто мало криминалаца. Све су то Њемци дотјерали на рад.

Да се код нас у логору остало на томе, да се мора радити на радилиштима и поред свих патњи, слабе исхране и других невоља које притискају човјека у њемачким логорима, ипак би се некако издржало. Међутим, на помолу је била нова невоља. Четничка управа у логору, дозволила је да се формирају од најокорелијих четника батинашке групе, које су имале за циљ да се докусуре припадници НОП-а. Тако је од младића из Босне и Херцеговине, окорелих четника формирана прва батинашка група. У њој су се налазили Жарко Вукосав, Бора Тица, Чобић, зв. „Маркица", Спасоје Сикимић и многи други, који су пјесмом краљу Петру најављивали обрачун са припадницима НОБ-а. И десило се. Напали су друга Радомира Јанкетића, премлатили су га а онда Њемци, правећи се да за то не знају, јер у логору има управа која прави ред, питају шта се то збива. Жунг је са својим тјелохранитељима објаснио да неки комунисти праве неред. Послије тога затворили су Јанкетића у једно подрумче које им је у логору послужило као затвор и на тај начин скренули пажњу осталим припадницима НОБ-а да су они у логору власт. Ми смо се на неки начин спремали иако смо били у неравноправном положају, јер је од око 2.000 људи двије трећине дошло као припадници четничких формација, не улазећи у то што су се многи од њих насилно мобилисани приклонили нама. И лични рад комуниста којих није било мало у логору као и скојеваца није изостао. Схватали су они који су били заведени или силом мобилисани да су четници давно битку изгубили прије 14. маја када су били разоружани.

Ми смо се пазили провокација, гледали смо да нас има заједно што више, дружили смо се и спавали заједно. Наоружавали смо се на тај начин што смо на радилиштима налазили веће ексере, па смо њихове врхове тукли каменом или гвозденим предметом и тако су служили и за евентуалну одбрану а и за цијепање пакета на којима смо радили испитујући на тај начин да ли има хране. Вршили смо истоваре вагона ноћу, то се радило из бојазни од енглеских авиона, без великог свијетла па смо ми у том случају и лакше долазили до хране иако је то врло опасно било радити. Такав је покушај отварања пакета платио животом Наод Пековић из Горње Мораче, Колашин, којега су Њемци стријељали. Али глад није имала очи нити осјећала страх.

У том времену четници су активирали још и више батинашке групе, почели су да туку припаднике НОП-а. То су радили ве-

ћином послије вечере, далеко од очију Њемаца, нападали су на спавању. На све се ово гледало са великом забринутошћу, радили су и вршљали како су сами хтјели. Неколико је комуниста у логору радило на везама са грчким активистима како би се бјежало и спашавало у грчке партизане ЕЛАС. Прије него је и успостављена веза, под притиском батинаша, побјегли су из логора писац ових редова и Милија Пођанин, студент са Полице код Иванграда који је касније погинуо у грчким партизанима.

Од грађана Солуна, активиста, жена и дјеце и свих грађана смо добијали материјалну помоћ и подршку. Причали су нам о партизанима „андартес", причали о слободи која је ту, доносили нам посљедње парче хљеба иако су они били гладни, дуван и суво грожђе, све што им је дошло руку. И сви ми кажемо, да би ова група логораша можда била преполовљена а не десеткована (умрло је око 100) да нам није било пријатеља Грка.

Њемци су одлучили да споје два логора, „Хармаки" и „Павло–Мелас" у један логор. Тако су логораше из Хармакија пребацили у наш логор. Одмах су се повезали борци НОР-а из ова два логора али ни четници нијесу остали непознати. Повезали су се и они, измијењали су четничка обиљежја и почели да пријете како ће удруженим снагама сада дотући и комунисте из Хармакија.

Доласком ове групе на везама су убрзано радили другови Видојко Јеремић из Зајечара, сада у Београду и Лаза Ружић из Стоца, сада у Београду, иначе оба предратни чланови КПЈ. Њихов се труд исплатио. Близу 200 другова путем везе коју су они успоставили , побјегло је у партизане ЕЛАС. Побјегао је и наш књижевник Михаило Лалић, човјек који је својим романима и написима учинио да се о нама барем нешто сазна.

Када сам већ код Лалића, сјећам се добро да је он папирне џакове од цемента резао на комадиће и да је на тим папирићима нотирао многе ствари. Тако је радио из дана у дан али је то неко сазнао. И ето једнога дана треба да се изврши претрес просторије гдје се спавало. Лалић је брзо реаговао и своје драгоцјене папире бацио у једну велику киблу у коју смо преко ноћи вршили вели-

ку нужду. Тако тај материјал није пао у руке четника и Њемаца. Али је Лалић све оно што је писао на тим папирићима памтио и у својој глави.

Као што сам напоменуо, велики је број затвореника колашинског затвора доспио у ЕЛАС. Неки су побјегли из Ламије гдје је била потјерана група од око 300 логораша а остали из Солуна путем везе која је већ била установљена. Сви који су побјегли путем везе, стизали су на одређено мјесто, тј. у јединицу гдје је формирана и прва Југословенска чета на челу са другом Луком Вучинићем из Билеће, који сада живи у Мостару. Чета је у саставу грчких партизана достојно и часно носила име које јој је и припадало. Из те чете погинули су и другови Радомир Јанкетић, Радоје Узуновић и Жарко Ћулибрк док су на другим секторима погинули другови Милија Пољанин, један од јунака М. Лалића, затим Милосав Шишовић и др.

ДРАГИША МИТРОВИЋ

КОЛАШИНСКИ ЗАТВОРЕНИЦИ У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ У БАРУ И КОНЦЕНТРАЦИОНИМ ЛОГОРИМА У ИТАЛИЈИ

Предаја затворенина Колашинског четничког затвора Италијанима

Крајем априла 1943. године, у јеку IV непријатељске офанзиве, јединице НОВ надирале су ка Бијелом Пољу и Колашину. Четничке снаге, под командом Павла Ђуришића, биле су пред потпуним поразом. Из спољњег дијела затвора видјели смо како четници припремају положаје за одбрану на лијевој обали р. Таре и на косама Бабљака.

У ово вријеме у Колашинском четничком затвору налазило се око 350 затвореника. До наших ушију свакодневно су допирале канонаде топова у авиобомби са праваца Мојковца и Синјавине. Четници у Колашину су губили главу, а стражари су нам пријетили да ће нас све побити уколико партизани нападну Колашин. Због овакве ситуације међу члановима КПЈ и СКОЈ-а озбиљно се разговарало о опасности која нам пријети и о томе какве мјере подузети за случај да четници прибјегну остварењу ових пријетњи. Ставови су пренесени на све затворенике у које се имало повјерење, а њих је у затвору било 90%. Шансе за ефикасан отпор, без помоћи споља, биле су мале. У сваком случају били смо ријешени на пружање отпора по сваку цијену.

Да ћемо бити предати Италијанима потврђивале су изјаве појединих четника, који су тих дана у затвору посјећивали затворенике са којима су били у родбинским везама.

Двадесет седмог априла 1943. послије пола ноћи упали су код затвореника органи четничког затвора, наредили нам да устанемо, спремимо своје ствари и чекамо даља наређења. Након једног часа настала је прозивка затвореника. Послије прозивке излазили смо у ходнике, у којима су нас дочекивали четници и конопима везивали по двојици руке, да би нам онемогућили евентуално бјекство, а затим нас извели у затворско двориште, које је било ограђено жицом. Око затворског круга било је на обезбјеђењу много четника. У кругу су четници поново извршили провјеру везивања затвореника. Укупно је било прозвано око 300 затвореника, по неким другим подацима 313. Од овог броја било је око 40 жена. Један број жена је био са малом дјецом, која нијесу била чак ни проходала, тако да су их мајке, послије везивања, могле држати у наручју само једном (невезаном) руком. При везивању затвореника четници су били немилосрдни, тако да се код многих затвореника коноп био урезао у месо на рукама.

Након свега четници су отворили капију затворског дворишта и у колони нас упутили ка паркираним италијанским камионима, који су се налазили на данашњем Тргу борца, испред спољњег дијела затвора.

Трг је био пун до зуба наоружаних четника. Испред кућа и улица око трга стајали су наоружани четници, не дозвољавајући грађанима излазак из куће.

За превоз затвореника било је припремљено око 15 камиона, а три камиона за превоз четника, који су одређени за спровођење колоне. Камиони су били откривени, а по ширини каросерије биле су причвршћене даске за сједење, без наслона. На сваки од камиона укрцавало се по око 20 затвореника, с тим што су жене укрцане у два посебна камиона. Затвореници су били лицем окренути према задњем дијелу каросерије, а позади су сјела у сваком камиону 3–4 четника, од којих један са пушкомитраљезом, који су били окренути лицем према затвореницима, да би могли контролисати сваки њихов покрет у току кретања колоне. Сви затвореници су морали сјести са прикупљеним ногама у једну гомилу. Након тога су дугачким конопом, протурајући га између везаних руку затвореника и испод пазуха, везали све затворенике у један сноп.

Возачи и помоћници возача камиона су били италијански војници. На челу колоне кретао се камион пун наоружаних четника. Колоном је командовао и носио наше спискове Илија Т. Ракочевић, први управник Колашинског четничког затвора. На зачељу су се као заштитница кретала два пуна камиона наоружаних четника. За обезбјеђење колоне и примопредају затвореника Италијанима био је задужен Радоман Томовић из с. Расова код Бијелог Поља, који је тада био командир пратеће чете у штабу Павла Ђуришића у Колашину.

По укрцавању затвореника у камионе, колона је кренула са трга данашњом Улицом војводе Мине и Тринаестојулском улицом ка Матешеву и даље ка Подгорици.

Морал затвореника био је на великој висини. Јасно нам је било да нас предају Италијанима. У камионима смо питали четнике можемо ли да пјевамо. Одобрили су, али да случајно не заљевамо партизанске пјесме. Због тога нико није ни заљевао.

Колона се кретала брзо преко Матешева ка Подгорици. Поред свих мука, гушила нас је и прашина. Од ње сви смо побијелели. Колона се зауставила на италијанском контролном блоку на улазу у Подгорицу.

Примопредаја затвореника била је врло спора. Контролисали су како су затвореници везани. Оне за које су нашли да нијесу добро везани или да су се одвезали у току пута везивали су лисицама. Провјеравали су број затвореника сравњујући га са бројем у сваком камиону. Када је провјера завршена, умјесто четника у сваки камион је ушао исти број италијанских војника, с тим што је један са пушкомитраљезом ишао до кабине иза леђа затвореника.

Наш растанак са четничком пратњом био је буран. Пред Италијанима смо их псовали, називајући их издајницима и слугама окупатора. Чак смо им и у лице пљували. Одиграли су још једну срамну улогу, коју историја не може заборавити. На наше псовке, покушали су физички са нама везанима да се обрачунавају, али су их Италијани у томе спријечили.

Послије примопредаје у Подгорици, са још већим обезбјеђењем колона је наставила покрет преко Цетиња за Бар. И у овако тешкој ситуацији, групе интернираца су нашле снаге да пркосно и громко пјевају партизанске пјесме при проласку кроз Подгорицу и друга мјеста кроз која се колона кретала. Дан је био врло топао, људи и жене су били страховито жедни и трпјели су ужасне болове у рукама и читавом тијелу. Нарочито су биле у тешком положају мајке са дјецом, изнемогле и саме, нијесу биле у стању дјеци ништа да пруже. Исцрпени и изнемогли, падом мрака смо стигли на капију концентрационог логора у Бару.

Одвезивање затвореника и силажење са камиона било је пропраћено ужасним призорима. Многима су руке биле практично одузете, натекле и помодреле и њима се нијесу могли служити. Скоро свима ноге утрниле и људи нијесу могли да стоје. Људи и жене су падали онесвијешћени, па су их другови на рукама уносили у карантин. Дјеца су плакала скупа са мајкама и тражила воду и храну, које им ове нијесу имале одакле дати. Читав дан без хране и воде. Са посљедњом снагом, затвореници су се размјештали у карантинске шаторе, који су се налазили са сјеверне стране главног логора. У карантину, без везе са спољним свијетом, остали смо око 15 дана, након чега смо пребачени у главни логор.

Колашинсни затвореници у концентрационом логору у Бару

Концентрациони логор у Бару је имао 28 дрвених барака у два реда. Свака барака је могла да прими 100 – 150 људи. У једном реду барака су биле смјештене жене, а у другом, на супротној (десно од улаза у логор) страни, мушкарци. Између ова два реда барака простирала се пјешачка стаза ширине око 20 метара, са чије обије стране је била постављена бодљикава жица, да се не би могло прелазити са једне на другу страну бараке, тј. из мушког у женски дио барака и обратно. Стазу су редовно контролисали дежурни карабињери. Испред улаза у логор налазиле су се италијанске установе које су се старале о материјалном обезбјеђењу затворених у логору и команда логора на челу са мајором италијанске војске. Осим тога на сјеверној страни, ван логора, постојала су два велика

шатора, као карантин за новодошле интернирце, а у самом логору мања барака која је служила за издржавање казни које су логорске власти изрицале појединим логорашима. За ове казне сваки италијански војник је имао овлашћења, која су широко коришћена. Тако је сваки стражар могао сваког од интернираца казнити затвором од један до три дана. У затворској бараци самице су биле без прозора и затворени нијесу за 24 часа добијали ни храну ни воду. У мушком дијелу логора су биле двије бараке позади, издвојене жицом, и у њима су се налазили интернирачи четници.

У логору је постојао прописани ред: утврђен час устајања, доручка, ручка и вечере, поподневног одмора и повечерја. По устајању изјутра дизана је италијанска застава, као и прије мрака, и у то вријеме сви смо се морали постројавати ради поздрављања заставе. Интернирци су се изборили да то не чине фашистичким поздравом, изузимајући капо-а, већ само да буду у ставу мирно. У току дана била је дозвољена шетња у кругу логора, али се није дозвољавао прелазак из мушког у женски дио барака и обратно. И мушки и женски логор су имали свог „капо-а" (старјешину), а свака барака свог. При јутарњој смотри логораша, „капо-и" логора и барака су подносили рапорт о стању у логору, односно у баракама. Утицај чланова КПЈ и СКОЈ-а био је одлучујући у избору сваког „капо-а".

Храна у логору је била ужасно слаба. Дневно се добијало највише 100 – 150 грама хљеба, уз сурогате кафе и врло ријетке супе са макаронима, који су се у свакој порцији могли лако пребројити. Овако лоша храна је већ након мјесец дана потпуно исцрпла кондицију нас који смо дошли из Колашинског четничког затвора, јер смо, за разлику од других логораша, били лишени сваке могућности да од наших породица из сјеверног дијела Црне Горе добијамо пакете. Прије тога смо гладовали и у Колашинском четничком затвору. Али, и у овако тешким тренутцима нашло се људи који су покушали да користе туђе невоље. Зарија Миниħ из Липова код Колашина повезао се са неком шверцерском групом, која је радила преко неких италијанских карабињера. Он је интернирцима продавао брашно у бараци у којој се налазио један број Колашинаца, који су у логор дошли из Колашинског четничког затвора. Брашно је продавао врло скупо (килограм брашна за 10 лира) и закидао је на мјери. Колашинци нијесу могли са овим да се помире и сукобили су

се са Минићем. У том сукобу Минић је ножем ударио у ребро у близини срца Рајка Раосављевића, који се први са њим и сукобио. Осим продаје брашна, продавао се и пасуљ, који се у недостатку дрва није могао добро скувати, тако да су га људи јели полужив, услед чега је један број добио дизентерију и једва остао жив. У свему овом је било позитивно само то што су они који су имали нешто новца све купљено користили са својим друговима – колективно. Међутим, ми нијесмо имали новца, па овај посао шверцера са нама није могао да заживи.

Бараке су биле пуне стјеница, а логором су харали комарци. Тешко је било преспавати ноћ. С времена на вријеме јављали су се појединачни случајеви тифуса, дизентерије или других болести. Услед болести и врло тешких услова живота, у логору је умрло пет другова из Колашинског четничког затвора: Милисав Вуковић, Ђоко Обрадовић и Драгољуб Ивовић из општине Иванград, Петар Ђујовић из Колашина и Милан Смоловић из Шавника.

За разлику од ситуације која је владала у Колашинском четничком затвору, у концентрационом логору у Бару, можда и због простора и времена у којем смо се могли кретати, осјећали смо се, ипак, слободније и комуникације су биле другачије. Смјештени смо по баракама, које су имале дрвене кревете на спрат.

Међу нама из Колашинског четничког затвора било је више чланова КПЈ и још већи број чланова СКОЈ-а. Међутим, и преостали број другова и другарица, осим неких изузетака, у свом држању није заостајао. Одмах по доласку у логор настојали смо да пронађемо познанике, да проучимо ситуацију и да се уклопимо у начин живљења, понашања и политичког дјеловања. Није требало дуго да бисмо осјетили руку партијске организације. Први знаци су дошли преко веза у логору путем новости о стању на фронтовима, у нашој земљи и у самом логору. Осјетила се атмосфера организованости у баракама у погледу реда, чистоће, правилне расподјеле оно мало хране коју смо добијали, као и у погледу ауторитета појединих „капо-а" барака, чији избор је био јаван. Морали смо се борити да старјешине барака буду лица која ће се повиновати свим ставовима партијског руководства у логору. Тако, на примјер, већ трећи дан по преласку из карантина у логор, једној групи наших другова је дат

налог да се пресели у бараку бр. 18, с тим да се избори за што већи утицај партијског руководства логора на људство у бараци, јер је „капо" бараке био неки Мирковић, који се није повиновао директивама партијског руководства логора, нити је трпио његов утицај. У то вријеме у партијском руководству логора су од нама познатијих другова били: Војин Вељић, Никола Лабовић, Бранко Нилевић, Деса Живковић и неки другови из Бара и других мјеста Црне Горе.

У ово вријеме бјеснила је пета непријатељска офанзива. Цјелокупна италијанска пропаганда се ангажовала да интернирцима пољуља морал, свакодневно ширећи вијести да су партизанске јединице уништене на територији Црне Горе. Сви ови покушаји су пропали. Партијско руководство логора својим каналима је информисало интернирце о правој ситуацији и на тај начин збијало њихове редове и уливало им вјеру у коначну побједу наше ствари и идеја за које смо се борили и жртвовали.

Од момента нашег доласка у логор па до његовог расформирања десило се неколико догађаја од великог значаја за интернирце у барском логору.

Петнаестог или 16. маја 1943. године у логору је прозвано 110 интернираца, који су истог дана одведени из логора и 19. маја размијењени за италијанске официре, подофицире и војнике. Од овог броја свега пет другова је размијењено од нас који смо дошли из Колашинског четничког затвора, и то: Свето Вујисић и Милош Ракочевић, оба из Колашина, Милосав Б. Малевић, Драго С. Малевић и Томо С. Малевић из с. Будимље код Ивангграда. Сва тројица Малевића су погинули у V непријатељској офанзиви на Сутјесци.

Повод за ову размјену било је то што су у четвртој непријатељској офанзиви Италијани у Црној Гори претрпјели тешке губитке у људству и материјалу, нарочито у биткама на Јаворку код Никшића и у борби на Биочу 15/16. маја 1943. године. Поред великог броја погинулих, заробљено је око 1.000 италијанских официра, подофицира и војника. Главни штаб НОВ и ПО за Црну Гору и Боку 3. маја 1943. године постиже споразум са италијанском командом у Никшићу да се изврши размјена црногорских родољуба из логора

у Бару и затвора по градовима у Црној Гори за заробљене Италијане. Размјена је извршена у мјесту Градац код Никшића.

Овај догађај је имао изванредан значај за нас интернирце. Сви смо били свјесни јачине НОВ и још више увјерени да је коначно побједа на нашој страни. Са нестрпљењем смо очекивали сљедећу размјену, јер је скоро сваки од нас желио да буде размијењен и да са пушком у руци настави борбу против окупатора и домаћих издајника.

Међутим, Италијани све више пооштравају режим у логору. Све је више физичких казни и одвођења у затвор, дају нам све мање и све лошију храну, тјерају нас у бараке и псују. Изјутра 24. јуна карабињери у мушком дијелу логора иду од бараке до бараке и наређују да се сви без изузетка постројимо испред барака и одатле кренемо у строј испред барака бр. 8. Када смо се постројили, тумач је прочитао списак од 180, а затим други од 150 лица, међу којима је било и младића од 15–16 година, као и стараца од 70 и више година. Да иронија буде већа, са првог списка су прозвали и Јовицу Булатовић из Бара, који се налазио у четничким баракама и био четнички расположен и срцем и душом. Прозивци је присуствовао италијански командант логора и „капо" логора инж. Андрија Станић.

Након читања спискова, првој групи од 180 другова је наређено да одмах крену у бараке, да се окупају и припреме своје ствари за покрет, а другој групи од 150 другова да такође иду у своје бараке али да се тамо задрже до даљег наређења.

Прва група је у току дана напустила логор, а 30 другова из ове групе, по два и два везана лисицама, одведена је и затворена у двије бараке изнад логора које су служиле као карантин.

Већина интернираца у логору је била убијеђена да и ова група од 180 наших другова иде у размјену. Ми који смо прозвани за другу групу осјећали смо чак неку завист и били несрећни што и наша група није отишла са њима, у жељи да се што прије нађемо са нашим друговима и ступимо у борбу. Слободно се може рећи да није било ни једног интернирца који се добровољно не би прикључио овој групи. Неки другови из наше групе су покушавали да се за-

мијене са онима који су требали да иду у овој групи из логора. Међутим, анализирајући понашање Италијана током посљедњих дана у логору и малтретирање логораша, наслућивали смо ипак и могућност најгорег, тј. стријељања наших другова као одмазду за губитке које су Италијани имали у борбама са јединицама НОВ. Током ноћи је владао прави мук у логору. Сви смо мислили на судбину наших другова, а ми који смо се налазили у другој групи још смо мислили и о властитој судбини која нас очекује.

Изјутра, 25. јуна 1943. г., наши другови из прве групе су стријељани у Андријевици, Бару, Беранама (Ивангграду), Даниловграду, Никшићу, Подгорици (Титограду) и Цетињу. Овај злочин над голоруким и незаштићеним интернирцима из Барског логора извршен је по наређењу гувернера Црне Горе Пирција Биролија. У летку који је објавио квислиншки лист „Глас црногорца" 26. јуна на својој првој страни, Бироли правда овај злочин одмаздом за стријељање заробљених италијанских војника које су партизани извршили код Биоча у близини Подгорице. Да злочин буде још већи, у овом стријељању су индиректно учествовали и домаћи издајници, зеленаши и четници, који су преко карабињера давали податке и предлоге за ликвидације интернираца, а и сами оправдавали репресалије које је окупатор предузимао против црногорског народа и његових најбољих синова.

Стријељани другови херојски су се држали. Псовали су италијанске официре и војнике, па чак и пљували на њих. Пјевали су нашу химну, партизанске пјесме, клицали КПЈ и Совјетском Савезу. Нијесу дозволили везивање очију, гледајући право у очи својим џелатима. Италијани су оваквом храброшћу стријељаних били импресионирани и збуњени и у бијесу су, уочи стријељања, тукли своје жртве.

Двадесет шестог јуна око шест часова у логору смо чули митраљеске рафале из правца Поповића код Бара. Једна од наших другарица из логора преко неког од италијанских стражара је сазнала да је читава група од 180 одведених интернираца стријељана. У логору је један број стријељаних другова имао мајке, сестре, очеве, браћу, супруге или ближу родбину. У логору је настала општа жалост. Плачу мајке, сестре и супруге стријељаних, а тај плач

прихватају и остале другарице. Међу мајкама и сестрама има јунака, које тјеше оне слабије и својим ставом пркосе окупатору. Људе у логору све више сједињују бол, туга и пркос. Партијско руководство, преко својих веза, издаје директиву да се одмах разговара са мајкама, сестрама и супругама стријељаних другова и да се замоле да престану са јавним жаљењем за својима најближима, јер то одговара окупатору и домаћим издајницима. Ове су прихватиле став руководства и сви смо наставили са пркосом и мржњом према окупатору и домаћим издајницима, још јаче збијени и одлучни на давање отпора. Поново су се у логору огласили пјесма, јединство, храброст и другарство. Наводим диван примјер жртвовања. У једном разговору Воја Дмитрића, Бранка Булатовића и Рајка Раосављевића са Душаном Бојовићем из Колашина, овај им каже: „Ако буде поновна прозивка за стријељање и неко од вас тројице буде прозван, ја излазим у име првог прозваног. Наживио сам се (имао је тада 63 године), немам породице и ништа љепше не могу да доживим него да будем убијен од непријатеља и спасим живот неком од вас младића". Бојовић је преживио рат, дочекао слободу и много касн ије умро.

У групи од 180 стријељаних, стријељано је 30 другова из Колашинског четничког затвора, у Цетињу 15 и у Андријевици 15. На Цетињу су стријељани сљедећи другови: Балтић Р. Милован, Васовић Р. Вукота, Влаховић П. Шћепан, Вукадиновић М. Вељко, Вукић М. Милован, Грдинић Ј. Војин, Мрвић Ј. Никола, Рабреновић И. Живко, Смоловић Р. Милорад – сви из општине Мојковац; Јанковић М. Јанко, Новаковић Б. Богдан, Ракочевић Д. Блажо – сви из општине Колашин; Милић М. Мираш – општина Титоград и Нововић З. Вуко – општина Иванград. У Андријевици су стријељани: Вучељић Г. Јован, Драговић М. Драгомир, Ђукић М. Никола, Јелић С. Јездимир, Мијовић Р. Бранко, Остојић Б. Миливоје, Поповић М. Божидар, Раковић М. Светозар, Мердовић М. Јосиф – сви из општине Иванград; Меденица В. Ђукан – општина Колашин; Ђукић М. Радоје, Лашић В. Милета, Рабреновић М. Димитрије – општина Мојковац; Мијатовић С. Душан и Стојановић Ђ. Радомир – општина Шавник.

Двадесет седмог јуна 1943. године прозвана група од 150 логораша интернирана је у Италију. У њој се налазило око 50 другова из Колашинског четничког затвора.

Трећег јула 1943. године прозвана је још једна група од око 150 интернираца и дан касније такође интернирана у Италију. И у овој групи је било око 50 другова из четничког затвора у Колашину.

Након ових догађаја, у логору у Бару је из Колашинског затвора остало око 130 другова и око 40 другарица. Стање у логору је из дана у дан бивало све неподношљивије. Интернирци су кажњавани примјеном различитих метода: затварањем у бараке без изласка по 24 часа, дугим држањем у строју испред барака с погледом упереним у сунце, претресима, тучом појединих интернираца, вјешањем о стуб, псовањем, не дозвољавањем да се обављају физиолошке потребе и слично. У тим мучењима карабињери су показивали врхунац цинизма и мржње. Партијско руководство и у овим тешким условима информише на разне начине интернирце о ситуацији на фронтовима у земљи и у свијету и подиже морал интернираца на све могуће начине. Испитује се могућност бјекства из логора. У сагласности са партијском организацијом са терена, организује се бјекство групе од пет чланова КПЈ. Двадесет другог августа 1943. г., док су неке другарице из женског дијела логора, по налогу партијског руководства, пред пад мрака и у мраку скретале пажњу карабињера на себе, добацујући им и разговарајући уз разне шаљиве досјетке, све у циљу одвраћања њихове пажње од жице. Користећи то, пет другова је успјело да просијече жицу и побјегне из логора.

Бјекство пет наших другова из логора изненадило је Италијане и дало им повод за још веће дивљање и иживљавање над незаштићеним интернирцима. Одмах ујутру у оба дијела логора је испред сваке бараке постројено људство лицем окренуто према сунцу, које је тих дана пржило као ватра. Тако их држе читав дан. Истовремено је један број логораша везан за стубове у логору, лицем окренут према сунцу, међу којима је било и неколико другова из четничког затвора из Колашина, и у таквом стању су држани читав дан. Страшно је било гледати ове људе. Велике грашке зноја су им текле низ лице, постепено и то нестаје, усне им се суше, добром дијелу клоне глава на груди, губе свијест, блиједи су, а сунце све више и више пржи. Како им је било тешко – то су знали само они. Све су то ови другови стојички издржали. Увече су их скинули са стубова, многе од њих без свијести и знакова живота.

Другарице су у логору биле укључене у све оно што је предузимано по налогу партијског руководства. Настојале су да мушкој страни логора што више помогну. Иако изнурене од глади и сталног малтретирања, организовале су прање и крпљење рубља и одјеће. Кували су и јела, уколико би неко на неки начин дошао до пасуља, кромпира, пиринча и сл. Преношењем рубља и одјеће преношене су и разне вијести и поруке између оба дијела логора. Посебним мукама су биле изложене жене са малом дјецом, којима нијесу могле пружити никакве услове за живот. Све мјере мучења и малтретирања, изузев што их нијесу везивали за стубове, Италијани су и према њима примјењивали. Све су то оне гордо и храбро издржале.

На неколико дана прије капитулације Италије интернирци доживљавају још један тежак удар. Другог септембра 1943. г. Италијани одводе, везане у ланце, из логора осам другова, бивших затвореника из Колашинског четничког затвора, и 3. септембра их стријељају у Колашину у знак одмазде за напад на једну италијанску колону на путу Колашин–Мојковац, којом приликом је погинуло пет италијанских војника. Том приликом у Колашину су стријељани сљедећи другови: Булатовић Р. Радојица, Радојевић Р. Јово, Радојевић Б. Милутин, Ракочевић П. Драгиша, Ракочевић В. Радош – општина Колашин; Видаковић П. Нећељко, Пандурица А. Јагош – општина Мојковац и Кљајић Р. Драгутин – општина Бијело Поље.

Деветог септембра 1943. г. Италија је капитулирала. У логору је настало весеље. Престала су малтретирања логораша. Сремски комитет КПЈ за Бар предузима све мјере за ослобођење интернираца. У логору се већ говорило да ће се од логораша формирати партизанска јединица и да ће одмах ући у састав јединица НОВ. Сви су интернирци са одушевљењем очекивали тај моменат. У оваквој ситуацији партијско руководство логора, уз сагласност интернираца, формирала је делегацију, која је с италијанским командантом логора преговарала о пуштању интернираца на слободу. Делегација је примљена од команданта логора неколико пута, али су Италијани одуговлачили пуштање разним обећањима. И партизанске јединице које су се налазиле око Петровца шаљу делегацију у Бар ради пуштања интернираца и том приликом је постигнут договор. Међутим, када је договор требало остварити, у Бар је сти-

гла моторизована њемачка колона из састава 118. њемачке дивизије, а у Петровац упадају четници. По доласку Њемаца у Бар, они од Италијана 19. септембра 1943. преузимају команду над логором у Бару. Тих дана Њемци пуштају из логора неке старије мушкарце и жене, као и мајке са дјецом.

У ово вријеме из свих срезова у Црној Гори, осим бјелопољског и пљеваљског, долазе „националистичке" делегације, које од Њемаца траже да се пусте из логора сви „националисти", а политички кривци (тј. они који су на страни НОВ) да се задрже у логору. Посљедицом ове акције пуштено је из логора око 600 људи: сви четнички и зеленашки настројени, старе особе, малољетна дјеца и болесни, али је путем родбинских веза и на друге начине успио да изађе и добар број припадника НОП-а, међу којима и један број бивших затвореника Колашинског четничког затвора. Овом приликом је пуштен из логора, као старија особа, „капо" логора инж. Андрија Станић, а на његово мјесто њемачка команда поставља Драга – Ћира Стефановића, званог „Ронац". Родом из Чачка, као агент Гестапоа 1942. г. долази из Србије под фирмом партизана и прикључује се бјелопољским партизанским јединицама. Формирањем Колашинског четничког затвора 1942. г, четници наводно „хватају" Стефановића и затварају у Колашински четнички затвор, а затим га са нама, 27. априла 1943. г, „интернирају" у концентрациони логор у Бару. И у затвору у Колашину и у логору у Бару он је био један од главних конфидената четника, Италијана и Њемаца. Познавајући затворенике из Колашинског четничког затвора, он је, преко њемачке команде, успио да овим, у већем броју, онемогући бјекство и пуштање из логора у Бару.

Овакву ситуацију у логору користи друг Миљан Ашанин, интернирац из среза бјелопољског, и прави списак интернираца Бјелопољаца и Пљевљака, који би, као „националисти", на тражење власника Уљаре из Бара, требало да буду пуштени из логора и да „раде" у Уљари, која је у то вријеме морала да ради за Њемце на њихов захтјев. Власник Уљаре иде с Ашанином у њемачку команду, али „капо" Стефановић за ово сазнаје и спречава читаву ствар. Ипак је Ашанин, са једном групом другова, при прозивци, под туђим именом, успио да изађе из логора. Другови и другарице, који су пуштени или су успјели лукавством при прозивању да изађу из логора,

отпутовали су из Бара преко Подгорице за своја мјеста. Један број њих је страдао и утопио се при преласку чамцима преко Скадарског језера, један дио поново је ухапшен у Подгорици, али је највећи дио, ипак, нашим везама успио да дође до слободе и да се одмах укључи у НОП. Послије овога није више било пуштања интернираца из логора. Четници и зеленаши су, и у овом случају, успјели, помоћу Њемаца, да задрже у логору око 400 другова и другарица.

Деветнаестог октобра 1943. г. испред логора је дошла колона италијанских камиона, којима су руковали италијански фашисти–„црнокошуљаши". Тога дана су из логора извели око 200 интернираца и укрцали их везане у ове камионе. Одавде их спроводе за Цетиње, а затим у затвор у Подгорицу. Из Подгорице, у пратњи Њемаца, камионима их превозе правцем: Скадар–Кукс–Жур–Призрен. У овој колони, поред интернираца из Бара, било је и четника и криминалаца из затвора у Подгорици. У колони се налазило и око 30 другова и другарица из Колашинског четничког затвора. Из Призрена Њемци интернирце упућују, по групама, на рад по рудницима у Албанији. Касније је добар дио тих другова и другарица успио из рудника да побјегне и да се прикључи албанским партизанским јединицама, а затим да уђе у састав косовско–метохијских јединица НОВ.

Двадесет другог октобра 1943. г. правцем: Бар–Цетиње–Подгорица–Скадар–Кукс–Призрен Њемци камионима интернирају посљедњу групу интернираца из логора Бар. У овој групи било је 200 интернираца, од којих 80 другова и 120 другарица. У саставу ове групе интерниран је и остатак другова и другарица из Колашинског четничког затвора. По доласку у Урошевац, Њемци их без застоја, у затвореним жељезничким фургонима, преко Београда, интернирају директно за Беч, у Аустрију. Овим посљедњим чином ликвидиран је концентрациони логор у Бару.

Затвореници Колашинског четничког затвора у концентрационим логорима у Италији

Група од 150 другова, која је прозвата 24. јуна, задржала се у логору у Бару до 27. јуна. Нико није знао њихову судбину, али се претпостављало да би, уколико не буду стријељани, могли

бити интернирани у Италију. Претпостављајући ову могућност, партијско руководство логора је међусобно упознало другове чланове КПЈ, који су се налазили у тој групи и дало им одређене савјете и упутства за рад по доласку у нови логор у Италији. У овој групи било је око 50 другова из Колашинског четничког затвора.

Двадесет седмог јуна послије подне карабињери су наредили да се прозвати одмах припреме за пут и одредили гдје да се прикупимо у одређено вријеме. Послије припрема за пут, прикупили смо се испред одређене нам бараке. Када смо се прикупили, извршили су прозивку и након тога нас затворили у бараку. Око бараке су биле постављене страже и ником нијесу дозвољавали излазак. Предвече су дошли карабињери, поново извршили прозивку, постројили нас у колону и под јаком стражом извели из логора. Од логора смо ишли ка луци Бар. На путу нас је пратило прађанство Бара, дајући нам одређену подршку, иако се на њиховим лицима видјела забринутост.

Довели су нас у луку, а затим укрцали у брод. Стрпали су нас у подрумске просторије на дну брода. Људи су били набијени у гомилу, па нијесу имали ни простора ни зрака, већ су стајали један на другог. Почели су се гушити, неконтролисано повраћати, нико није могао добити воде за пиће нити обавити физиолошку потребу. Као „утјеху", Италијани су нам рекли: „Ћутите, ви сте ипак срећни. Ваши другови су прекључе стријељани". Ипак смо, сами и силом, отворили капак који је излазио на палубу и на тај начин добили мало ваздуха, без којег нијесмо могли дуже опстати.

У зору група је стигла у италијанску луку у Баринју. Водили су нас у строју улицама Барија, да би народу подигли морал. Интернирци су једва ходали, исцрпљени, преморени, неиспавани и поцијепане одјеће и обуће. Понека групица са улица или са вијадуката нам је, кезећи зубе, довикивала: „Уа, рибели, рибели (побуњеници)!" Неки су нас и пљували. А ми им се смијемо и довукујемо им наше „пароле" уздигнутих глава и пркосећи.

Довели су нас у велики заробљенички логор у Алтамури, у непосредној близини Барија. У логору се налазило пуно заробљеника: Енглеза, Француза и Индуса.

Четвртог јула стигла је из Бара и друга група од 150 интернираца, међу којима и око 50 другова из Колашинског четничког затвора. Сада нас је било овдје 100, или трећина читаве групе која је интернирана из Колашинског четничког затвора.

У овом логору су услови смјештаја и исхране били исти као и у Бару, али није било ни мучења нити неког посебног малтретирања. Мијешали смо се у логору са поменутим заробљеницима, који су, за разлику од нас, имали више слободе и добру исхрану, коју су им њихове земље обезбјеђивале преко Црвеног крста. Очекивали смо од њих неку помоћ, али је она изостала. Пошто смо били поцијепане одјеће и обуће, настојали смо, нарочито преко Индуса, нешто и да добијемо.

„Капо" логора је био неки енглески наредник. За нашег „капо-а" изабрали смо професора из Котора, Анту Славинића, који је одлично говорио италијански. Он је био добар човјек и дивно је сарађивао са партијским руководством у логору. Преко њега смо постављали пред италијанску команду логора разне захтјеве, као: побољшање хране, ангажовање наших људи за куваре и одбијање да идемо на рад, пошто су то захтијевале логорске власти.

Са нашом групом интернираца дошли су и неки непожељни и према НОП-у, непријатељски расположени људи, као Милан Вукићевић, судија националног суда из Никшића, неки Павличић, Костић и Мрваљевић Стево. Они су почели ширити пропаганду „за краља и отаџбину", да је КПЈ крива што смо доспјели у затворе и логоре, итд. Никшићки и цетињски интернирци су ове људе добро познавали и донешена је одлука да их испровоцирамо и истучемо. Користећи један међусобни инцидент, једна наша група их је напала и добро испребијала, тако да је Вукићевић морао бјежати кроз прозор, којом приликом је наш друг Јован Прелевић из Бара повријеђен од парчади стакла, јер је и он учествовао у поменутој тучи. Због туче одведени су у логорски затвор: Бранко Нилевић, Јован Прелевић и неки Вујовић са Цетиња. Од овог момента Италијани су Вукићевића са дружином изоловали у једну посебну просторију.

Логор у Алтамури био је преграђен на два дијела једноредном бодљикавом жицом. Неколико дана по доласку у логор, на

наше велико изненађење, угледали смо на другој страни иза бодљикаве жице нама Иванграђанима и Колашинцима по злу познате четничке главешине из наших крајева. Између осталих, препознали смо: Радосава Јоксимовића, Милића Бојчића, Милију и Миомира Јоксимовића, Миличка Зоњића, Ђорђа Лазаревића, Милију Бајова Влаховића и др. Били су и у логору зарасли у браде, али у кратким гаћицама, тако да су више личили на мајмуне него на људе. Одмах смо их налали каменицама и утјерали у бараке, називајући их издајницима свога народа, слугама окупатора и сл. Ова слика се понављала сваки дан и никако им нијесмо дали мира. Једнога дана се једна наша група пробила кроз бодљикаву жицу у њихов дио логора са батинама и тукла ове четнике како је до кога стигла.

Због ових свакодневних немира и наших напада на четнике, италијанска команда логора је одлучила да нашу групу од 150 људи, по казни, пребаци у други логор, с тим што је Милана Вукићевића са дружином оставила. Жељезницом су нас пребацили до града Сполета у централној Италији, а одавде пјешке у логор Кампело сул Клитуно, у регији Писињано (Campello sul Clituno, у регији Pisignano). Неколико дана касније, пребацили су и другу групу, али не у наш логор, већ у концентрациони логор Колфиорито, у близини града Фолиња. Четници су остали у Алтамури.

Наш логор је био велики, прављен за већи број људи. У њему су раније боравили Енглези заробљеници и неке раније интерниране групе из Бара, које су одатле пребациване у логор Колфиорито. Логор је био ограђен са пет редова бодљикаве жице: два на спољној, а три на унутрашњој страни, од којих два реда са настрешницама окренутим ка логору. Између њих налазила се стаза за кретање стражара и патрола. На сва четири угла логора биле су изграђене осматрачнице, висине 4–5 метара, опремљене рефлекторима и пушкомитраљезима. Поред стражара, сваку ноћ су се пјешачком стазом кретале патроле у разним временским размацима, а рефлекторима са осматрачница редовно је сваке ноћи освјетљаван по више пута читав простор унутар логора.

Логор је, умјесто барака, имао велике шаторе. Нас 150 интернираца се смјестило у три велика на дну логора. За „капо-а" логора изабрали смо Митра Божовића, а за замјеника Анту Слов-

инића, људе који су извршавали све захтјеве интернираца и спремне да те захтјеве, без страха, изнесу команданту логора, једном старијем по годинама мајору италијанске војске. Режим у логору је био још толерантнији него онај у Алтамури. Храна до сада најслабија. Хљеба нијесмо добијали редовно, већ се сва храна сводила на неке супе без икакве калоричне вриједности. Због тога смо из дана у дан слабили, нијесмо могли дуже да шетамо по логору, те смо највише лежали у шаторима. И овдје је постојала јутарња и предвечерња смотра и пребројавање интернираца свакодневно. Протестовали смо код команде логора, посебно због лоше исхране. Уцјењивали су нас: да бисмо добили бољу храну, треба да радимо на аеродромима и на жељезничкој станици. Отворено смо им рекли: „Ми нијесмо доспјели овдје да будемо ваши саучесници у убијању наших породица и грађана у Југославији, нити да умјесто вас будемо жртве савезничке авијације. Нећемо радити по цијену живота". И то нам је успјело.

Још одмах по доласку у овај логор донијели смо јасне закључке: бојкот сваке врсте рада код Италијана, борба против дефетиста и малодушника, настојање да се успоставе контакти са неким од италијанских војника ради праћења ратне ситуације у свијету и у нашој земљи и испитивање могућности за бјекство у тренутку када се створе за то повољни услови.

Неки наши другови из партијског руководства су успоставили везу са једним италијанским болничаром преко логорске амбуланте, тако да смо преко њега често добијали новине и тим путем, читајући „између редова", сазнавали ситуацију на ратиштима у Европи, а дјелимично и код нас у Југославији.

Осјећајући блиску капитулацију Италије, мисли многих логораша су биле усредсређене на бјекство. То је било потенцирано искрцавањем савезника на Сицилији и у Јужној Италији, а околина логора, који је са три стране био опкољен шумом, мамила нас је да себи обезбиједимо слободу. Зато смо из новина прецртавали у више примјерака физичку карту Италије, да бисмо се, помоћу ње, могли оријентисати и лакше сналазити у току бјекства. Мисао о бјекству је све више овладавала код апсолутне већине и о томе се одмах почело размишљати, како нас догађаји не би затекли неспре-

мне. Идеја да из бараке која је била најближа жичаној огради на десној страни логора ископамо тунел испод жичане ограде убрзо се показала илузијом, због тога што је земља била пјесковита и све што ископамо то пијесак одмах затвори. Три друга: Ђукан и Душан Раичевић и Данило Ивановић дали су предлог и одредили мјесто гдје да се отвори пролаз у жичаној огради и прихватили се да тај посао сами обаве. За кратко вријеме план бјекства је разрађен и пришло се његовој реализацији. О овом плану за бјекство партијско руководство логора је организовало и дискусију, по шаторима: први шатор другови из Паштровића, други Цетињани и Никшићани и трећи другови из Колашинског четничког затвора. Одзив је био скоро масован. Мотрило се на све сумњиве у логору, и свако се појединачно припремао за бјекство. Цијепали смо од шатора комаде платна и правили руксаке, а ако се случајно добило какво парче хљеба или сира сушили смо га и чували за бјекство. Наши другови који су радили у кухињи и обућарској радионици набавили су турпијице за сјечење жице и ставили их на располагање тројици поменутих другова. На неколико дана пред капитулацију Италије ови почињу да праве пролаз. Одређени број другова за то вријеме будно мотри кретање стражара и патрола и на вријеме их упозорава на опасност. У току неколико ноћи они су направили пролаз, с тим што су на повратку у логор све прекинуте жице повезивали, водећи при том рачуна да се пролаз може оспособити за најкраће вријеме. Овим чином припреме за бјекство из логора биле су готове, јер је најтежи задатак успјешно и правовремено извршен.

Људство спремно за бјекство било је организовано по десетинама и одређен је редослијед проласка сваке од њих. Један дио је одређен да при проласку кроз жичану ограду осматра кретање стражара и патрола, а дио другова задужен је за одржавање реда у логору и на самом пролазу.

Изненада, баш у ово вријеме, доведена је у наш логор група југословенских логораша, укупно 34 човјека, који су до тада били на раду у неком руднику. Било је покушаја да и њих придобијемо за бјекство, али су они то одбили. Да нас не би одали, ставили смо им шатор под стражу и пратили сваки њихов покрет.

На сам дан капитулације Италије, 8. септембра 1943. г. донесена је одлука да бјежимо истога дана у 22 часа. У току дана

сви смо спаковали своје ствари у ранце и били спремни. Са првом десетином требало је да иде Бранко Нилевић, а са посљедњом Душан Машовић, који је уједно био задужен за одржавање реда при проласку десетина кроз пролаз.

У 22.00 часа брзо је отворен пролаз и за кратко вријеме, пузећи, изашле су двије десетине ван логора. При проласку треће десетине, један од другова је непажњом закачио ранцем жицу. То су италијански стражари осјетили , упалили рефлекторе и осули ватру из митраљеза са осматрачница. Настала је паника, али за кратко. Логораши су се одмах вратили у своје шаторе. Након овога није било спавања. Мањи дио логораша је почео да се колеба, под утицајем оне групе која је дошла са рада из рудника. Ми смо оштро реаговали на ову малодушност, тражећи од свих мир у току ноћи. Одмах су се по логору размиљеле војне патроле и ником нијесу дозвољавале излазак из шатора, уз стално освјетљавање логора рефлекторима са осматрачница.

Ујутру је наређено постројавање и пребројавање логораша, којем је присуствовао и командант логора, док се неколико Њемаца мувало по канцеларијама команде. Том приликом је констатовано да недостаје преко 20 људи. Италијански командант је пријетио репресалијама и викао, али смо добили утисак да су том својом строгошћу хтјели да умире Њемце.

По завршетку смотре већа група логораша, чим су Њемци напустили логор, са сјекиром из кухиње иде ка горњем лијевом углу логора, сијече редове жице уза стубове и отвара пролаз. Италијански војници отварају ватру, а логораши их јуре каменицама. У тој пуцњави рањен је један наш друг, који је одмах пренесен у логорску амбуланту. У овом моменту путем испод логора пролази њемачка моторизована колона и италијански војници престају са пуцњавом. Логораши користе моменат и дијелом кроз пролаз дијелом преко жичаних ограда бјеже. Тада је из логора побјегло још око 100 људи. У логору је остало око 30 људи из наше групе, углавном старијих, болесних, једна група из Санџака (Пријепоље) и један рањеник. Тако је бјекство, углавном, успјело, у првом реду захваљујући храбрости и одважности логораша из Колашинског четничког затвора и Цетињског италијанског затвора.

Друга група, како је већ речено, возом је, неколико дана касније од прве групе, такође пребачена у Централну Италију, у логор Колфиорито (Colfiorito) у рејону града Фолиња. Овај логор је био велики и у њему се тада налазило преко двије хиљаде интернираца из Црне Горе. Са овом групом стигло је у логор и око 50 затвореника Колашинског четничког затвора. Интернирци су овдје имали добро уходану организацију на челу с Антифашистичким вијећем. Новодошли интернирци су се уклопили у ову организацију. И услови живота били су нешто бољи него у другим логорима у Италији. Логорашима је било омогућено да у логору купују воће и поврће. Ова група је дошла у Колфиорито на око 40 дана прије капитулације Италије.

Антифашистичко вијеће је разматрало мјере које треба предузети у случају капитулације Италије, али његови чланови нијесу имали јединствено мишљење и ставове. Једни су били за бјекство, други да се не бјежи. Тако их је и затекла капитулација Италије. Логорска организације није, осим неких група на властиту иницијативу, скоро ништа предузела на плану бјекства. Многи су сматрали да оно неће успјети и да треба чекати савезничке трупе, сматрајући да ће оне брзо напредовати према сјеверу. Чак су у ово вријеме Колфиорито стигле и неке наше групе и обавијестиле их о нашем бјекству. У логору се налазило и неколико Цигана. Они су, уз помоћ неколико наших другова из логора Колфиорито, на неколико мјеста просјекли жичану ограду и након тога свако је могао да бјежи, само ако је хтио. Затвореници бившег Колашинског четничког затвора су, углавном, сви побјегли. Непосредни повод за бјекство био је долазак једне групе Њемаца у команду логора, усљед чега су се интернирци уплашили да ће бити интернирани, што се касније и десило свима онима који нијесу побјегли.

Интернирци из оба логора, по групама и групицама, почели су да хрле пјешице према југу, у сусрет савезничким оружаним снагама, које су у то вријеме од оба логора биле удаљене 500–600 км. Мањи број одлучио је да пође према сјеверу, да би се из Ломбардије пребацио на територију Словеначког приморја и Словенију. Међу овима је било мањих група, па чак и појединаца, из оба логора. Било је групица које су прво пошле на југ, а послије преласка и око 300 км, због отежаног кретања условљеног великим прису-

ством Њемаца, враћале се на сјевер и пристизале у Словеначко приморје почетком или средином 1944. године.

Иако је Италија капитулирала, власт су на територији на којој су се налазили Њемци још увијек држали италијански фашисти, укључујући ту и карабињерске јединице. Огорчени због капитулације Италије, Њемци врше терор над италијанским народом. С друге стране, Радио–Лондон свакодневно емитује апеле Италијанима да помогну бјекство Енглеза из заробљеничких логора, као и припадника других савезничких нација, обећавајући за то награде и надокнаде у новцу по завршетку рата. Притиснут недјелима Њемаца, Мусолинија и његовог фашистичког режима, народ је ионако једва чекао пропаст фашистичке власти у земљи, па и зато постаје наш савезник и омогућава нам на све могуће начине да се домогнемо слободе.

Бјежећи ка југу Италије, групе су се кретале у два правца: Фолињо–Терамо–Атри–Термоли, приморским дијелом, који је био лакши за пјешачење, са густим насељима и мањом контролом Њемаца и фашиста све до зоне у којој су се непосредно водиле ратне операције, и правац Фолињо–Сполето–Гранд Сасо–Ла Мајела и даље источније од Пескаре и Термолија. Овај правац је био врло тежак за пјешачење, јер је пролазио вијенцем планина Гранд Саса и Ла Мајеле у дужини од око 150 км са висинама 1 до 2.900 метара, а уз то дужи је и слабије насељен, те су и услови за исхрану врло неповољни. Да би било још теже, Њемци су на Гранд Сасу и Ла Мајели спуштали падобранце, који су контролисали све улазе, превоје и излазе и многе су групе Енглеза, који су побјегли из италијанских логора, а и неке наше, похватали из засједа и интернирали у Њемачку. На оба ова правца морале су се прећи, најчешће газом, три веће ријеке: Пескара, Сангро и Трињо. До евентуалног наиласка на зону ратних операција на југу Италије требало је пјешице проћи 300–350 км.

Изнурени, често и полуголи и боси, интернирци су у току кретања доживљавали разне перипетије. Тако је једна група од 9 другова, два дана послије бјекства из логора Кампело сул Клитуно, опкољена у једној шуми од фашиста и карабињера и похватана. Послије два дана проведена у затвору у граду Сполету, враћена је у

логор из кога је и побјегла. Логор је још био у стању да се из њега могло без контроле побјећи, али су ови, онако изнурени и гладни, ријешили да се тај дан одморе па да поново бјеже. На њихову несрећу, послије подне долазе Њемци у логор и затварају прорезе у жичаној огради, а стражари поново заузимају своја мјеста. Пет другова из ове групе (Бајић Веселин, Ралевић Видоје, Ненадовић Радоња, Боричић Алекса и Митровић Драгиша) око пола ноћи, потпуно боси, бјеже преко петоредне бодљикаве жице и настављају са израњаваним рукама, а посебно ногама, поново пут ка југу.

Релативно брзо, од наших другова из Колашинског четничког затвора, на разне начине и разним путевима, око 60 другова успјело је да пређе енглеско–њемачки фронт крајем септембра и почетком октобра 1943. године и да се затим прикупи у логору у Алтамури, у којем су постојале Команда НОВ и Четничка команда. Остатак другова је имао различиту судбину. Неки су похватани од Њемаца и интернирани у Њемачку, други са осталим нашим интернирцима организују партизанске јединице у Централној Италији и боре се заједно с италијанским партизанима против Њемаца, а трећи иду на сјевер да би се докопали Словеначког приморја и Словеније. О овом путу, у чланку „Допринос бивших црногорских интерниираца у развоју НОБ у Словеначком приморју крајем 1943. године", другарица Славица Плахута („ОВДЈЕ", бр. 177 од фебруара 1984. г.) између осталог каже: „Трећа мања група дошла је у Приморску крајем зиме или почетком прољећа 1944. године. Њу су претежно сачињавали црногорски интернирци из заробљеничког логора Колфиорито у Јужној Италији, који су на подручју Терни–Перуђа организовали своје јединице и борили се заједно са италијанским партизанима. Када их је јануара 1944. године посјетио курир IX корпуса НОВЈ Кармело де Маис – Саша позвао их је да се прикључе јединицама НОВ у Словенији; неколико их је отишло према сјеверу, а мањина је приспјела у Словеначко приморје".

Доласком у Алтамуру, срели смо се срећни и окупили поново. У путу су се многи разбољели, неки и од упале плућа, па су се одмах подвргли њези и лијечењу. Добили смо добру исхрану, веш, одјећу и обућу и брзо се опорављали. Послије 15 дана јављено нам је да се у Гравини (близу Барија) формира Прва прекоморска бригада, која ће поћи у Југославију. Сви су бивши затвореници Ко-

лашинског четничког затвора, одмах пошли за Гравину. Ни болесни нијесу хтјели остати у Алтамури. Једва су чекали да виде своју земљу и да се на њеном тлу боре против окупатора и домаћих издајника.

Прва прекоморска бригада формирана је од интернираца Црногораца и Словенаца. Имала је шест батаљона и око 1600 бораца. Њен први командант био је стари Саво Челебић. Разарачима енглеске ратне морнарице бригада је пребачена и искрцана на острву Корчули. Децембра 1943. г., послије борби са Њемцима на Корчули, бригада је пребачена на Вис, а затим трабакулама превезена морем до Вранског језера код Биограда на Мору и преко Лике стигла у Дрвар, гдје је расформирана. Црногорци су из Дрвара упућени за Јајце и на Имљанима и Корићанима, у првој половини јануара 1944. године, ушли у састав Прве пролетерске бригаде.

Они наши другови који су касније дошли у Бари и Алтамуру ступили су у Другу и Трећу прекоморску бригаду и са њима дошли у земљу.

Од око 60 бивших затвореника Колашинског четничког затвора, који су ступили у Прву прекоморску а затим Прву пролетерску бригаду, у борбама са окупатором и домаћим издајницима изгубило је живот око 60% њих. Знатан број је рањаван, док је један мањи број пао у борбама са Њемцима у Италији, као и у саставу словеначких партизанских јединица.

На крају, посебно треба истаћи велику храброст, снагу и патриотизам свих ових затвореника, који ни у једном моменту нијесу поклекли пред окупаторима и домаћим издајницима, жртвујући несебично свој живот. У току читавог кретања по логорима у Бару и Италији осјећала се компактност и солидарност свих наших интернираца, која је извирала из одлучне опредијељености, идејне убијеђености и спремности да се на сваком мјесту и у свакој прилици изрази настојање да се што прије ослободи логора, врати у своју земљу и допринесе, учешћем у борби, њеном што скоријем ослобођењу.

Колику су храброст и спремност ови другови испољавали током свих борби у јединицама у којима су се налазили послије

бјекства из логора, показују и извјештаји комесара батаљона Прве пролетерске бригаде. Тамо је констатовано да се „прекоморци" не штеде и да много гину, јер желе да надокнаде свој учинак у борбеном строју. А строј је за њих био подједнако тежак и борбен од почетка, било да су се налазили у затворима, логорима или, касније, у саставу јединица НОВЈ. Овај пољедњи строј за нас је био и најлакши, јер смо се тада нашли у равноправном односу са непријатељима, за разлику од затвора и логора у којима смо били немоћни.

Међу толиким бројем интернираца из Колашинског четничког затвора скоро да није било ни једног да се поколеба. Скоро све их је одликовао патриотизам и непоколебљива привржeност идејама КПЈ, НОП-а и НОР-а. Жртвовањем својих живота у затворима, логорима и борбеном строју јединица НОВ то су и доказали.

НАПОМЕНА:

За писање ове теме користио сам:

1. своја лична сјећања, пошто сам био затвореник у Колашинском четничком затвору, затим интерниран у Барски логор, потом у Италију, у Алтамуру код Барија, и у логор Кампело сул Клитуно, одакле сам побјегао, прешао енглеско–њемачки фронт на југу Италије, био борац Прве прекоморске и Прве пролетерске бригаде;

2. сјећања другова: Машовић Душана, Раосављевић Рајка, Ралевић Видоја и Дожић Душана, који су такође прошли исти пут;

3. сјећања друга Ашанин Миљана, који је био затвореник Колашинског четничког затвора, а затим интернирац у Бару; гдје је успио да изађе из логора;

4. сјећања другарице Боричић Милеве и друга Јелић Божидара, који су били у Колашинском затвору и логору у Бару, а затим интернирани – другарица Боричић у Аустрију, а друг Јелић у албанске руднике, као и низ других другова и другарица.

РАДОСЛАВ МАЛИШИЋ, ВУКАШИН БАЈИЋ, БРАНИСЛАВ ВУЛЕВИЋ, МИЛОШ ЛАЛИЋ, ВУКСАН БАКИЋ, СРЕТЕН ВУКАНИЋ, МИЛОШ БАКИЋ, БОЖИДАР КИЋОВИЋ И ПЕТАР ДЕЛЕВИЋ

ОРГАНИЗОВАНО ПОЛИТИЧКО ДЈЕЛОВАЊЕ ПАРТИЗАНА – ЗАТВОРЕНИКА КОЛАШИНСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА У ИНТЕРНАЦИЈИ У ЊЕМАЧКОЈ

Са активним и организованим политичним радом групе затвореника Колашинског затвора интернираних у Грчку маја 1943. године прилично је упозната наша јавност. О овоме се сазнало првенствено писањем Михаила Лалића, који је припадао тој групи затвореника. Уз то, ова група затвореника је успјела да побјегне у грчке партизанске одреде у околини Солуна, да би се касније укључила у партизанске одреде и војне јединице НОВ у Македонији.

Међутим, о организованој политичкој активности другог дијела затвореника Колашинског четничког затвора интернираног у Њемачку, на жалост, до сада се није ништа писало. Чак о њима нема ништа ни у књизи „Отпор у жицама", у којој су објављени бројни прилози о раду и активности припадника НОП-а у затворима и логорима у земљи и ван земље.

Ни у књизи „Фронт у жицама" Николе Вујановића о борби напредних официра у логору у Оснабрику у Њемачкој нема ни једне реченице о интернирцима – затвореницима Колашинског четничког затвора. Аутор ове књиге само констатује долазак партизанског официра Јована Вукићевића, али не помиње ни када је дошао нити како је дошао. Већи дио својег писања Вујановић, у ствари, посвећује терористичко–фашистичкој групи четничких официра (са којима је дошао и Вукићевић) који су приступили увођењу индивидуалног терора у логору над напредним официрима. Иако су четници официри управо међу првима претукли Јована Вукићевића – то за аутора није био довољан мотив да напише пар ријечи о узроцима

таквог поступка, вјероватно због тога што би у том случају морао нешто да каже и о активностима затвореника четничког Колашинског затвора интернираних у Оснабрику.

Ето и због тога остадосмо анонимни до овог нашег писања за научни скуп у Колашину, за монографију о Колашинском четничком затвору.

Четнички затвори као једно од жаришта јачања и ширења НОП-а

На почетку овог излагања потребно је истаћи да се у четничким затворима, било у Колашину било у среским затворима, дозвољавало дотурање хране и постељине. У среским четничким затворима четници нијесу давали храну затвореницима нити било какву постељину, већ смо то ми сами морали обезбјеђивати од својих кућа. У нашем напису ћемо се задржати само на срезовима Беране и Андријевица, јер је већина затвореника интернираних у Њемачку из ова два среза, као и зато што су и потписници овог текста били затвореници среских четничких затвора у Беранама и Андријевици прије него су доспјели у колашински затвор.

Наше мајке, сестре и жене, доносећи нам храну, путовале су често од куће до затвора и обратно. На тај начин, оне су се тако рећи свакодневно кретале и сретале, заједно путовале, упознавале, једна другој препричавале најновије вијести и сусрете са нашим илегалцима, и упознавале са њиховим порукама како породице у селима тако и нас – њихову браћу, очеве и синове у затворима. Понекад су успијевале да нам у пар ријечи саопште по неку новост, односно да нам езоповским ријечима нешто саопште. Ако, на примјер, неки стражар ис села Башче, из партије Радосава Јоксимовића, није знао имена наших илегалаца причале су нам наше хранонoше да се тај и тај налази ту и ту. Када смо ми сакупили све те новости – сви у затвору – добијала се слика о активностима илегалаца или партизанских снага око Мојковца, Жабљака и Шаховића, или су се назирале припреме четника било против илегалаца, било за борбу против партизана на слободној територији, итд.

Наше мајке, жене и сестре сретале су колоне четника у акцијама, а при том би чешће видјеле и четнике познанике, па су чуле, видјеле или назреле куда иду, односно неко им је од четника то у пролазу добацио да знају, а неки и да се похвале или да их заплаши, кано њих тако и нас у затвору – да ето иду да утру и ту „Мошову копилад" и слично.

И о овим сусретима са четницима и њиховим колонама казивале су нам оне у пар ријечи, претварајући се пред стражарима да су уплашене, да ће нам наши изгинути и слично. Сва та казивања ми смо у затвору измјењивали међусобно за вријеме „одмора", прије и послије подне, за оно пола или сат времена, колико су нас четници изводили из соба.

Неписано је било правило да се сјутрадан односно прекосјутрадан, када су нам доносили храну, преносе новости нашим мајкама, сестрама и женама о новостима које смо сазнали из других крајева среза. Тако смо их храбрили да издрже, извјештавали их о успјесима наших партизанских снага и група, једном ријечју – преносили смо новости о НОП-у уопште.

Навраћајући код својих кућа, илегалци су нам преносили новости о НОП-у. Преносили су нам директиве и упутства како да се држимо пред истражним органима. Самим вијестима које смо сазнавали они су нас и наше породице куражили да будемо истрајни у отпору четницима, јер смо знали за наше успјехе у Босни и другим крајевима Југославије, а и у свијету такође.

Ми смо у среским затворима понекад били у позицији да сазнамо многе појединости и од четника који су нас чували – јер су неки од њих били наши симпатизери, па чак и бивши чланови КПЈ, односно СКОЈ-а, за шта смо ми појединци у затвору знали. Кад год су могли искористили су прилику да нам испричају посљедње новости у граду, селу, Југославији и у свијету.

Четници су дозвољавали да се и у (Централном) Колашинском затвору може дотурити храна и постељина. Нама из других срезова у Колашин су храну и друге потрепштине махом доносили чланови наших породица, али доста често, због удаљености и

ограничености кретања, и четници из наших села и крајева, од којих су неки били и у елитним четничким јуришним батаљонима војводе Павла Ђуришића – како су они себе називали. Њих стражари затвора нијесу ни хтјели нити смјели да контролишу, када су они са нама разговарали. Тако су нам неки од њих причали новости од кућа, па чак и о партизанима (браћи и очевима), да ли су или не живи, па смо и на тај начин сазнавали за кретање партизанских снага, односно за наше гдје су и јесу ли живи и слично.

Затвореници из Берана и Андријевице у Колашину 1943. године

Послије битке на Неретви четници су трпјели пораз за поразом од партизанских снага, које су наступале у правцу Калиновика, Фоче и Чајнича, као и ка Плужинама, Боану и Жабљаку, а посебно у Херцеговини око Гацка и Невесиња и у правцу Никшића. Осјећајући да се у њиховој позадини активирају наше илегалне партизанске снаге, четници су покушали да масовним хапшењима консолидују своју позадину, а нарочито у срезовима Беране и Андријевица, припремајући се за одлучујући отпор партизанима на линији Колашин – Мојковац – Бијело Поље. У том циљу четници су 28. априла 1943. године предали италијанским властима групу од 315 затвореника Колашинског затвора, чиме су створили простор за нове затворенике. Већ 3. маја 1943. године они су довели нову групу затвореника из среских затвора у Долцу код Берана и из Барутане код Андријевице, односно из Улотине.

Да би се схватило зашто су затвореници Колашинског четничког затвора из беранског и андријевичког среза интернирани у Њемачку од самог почетка дјеловали као организована политичка група, потребно је имати у виду неколико основних елемената, који су низом случајности допринијели да се у ствари спонтано формира руководство за ту групу.

Прво. Четници су 3. маја 1943. године довели у Колашински затвор и стрпали у једну повећу собу у приземљу затворске зграде око 20 Беранаца и око 25 Андријевичана, махом предрат-

них ђака беранске гимназије, чланова КПЈ или кандидата и чланова СКОЈ-а.

Друго. Затворенике из Берана и Андријевице Њемци су 14. маја 1943. године затекли у Колашинском четничком затвору и интернирали у Њемачку заједно са првим контингентом четника разоружаних истог дана у Колашину.

Треће. Ови су затвореници били искусни позадински радници НОП-а. Четници су их хапшењем истргли из устаљене организационе војно–политичке шеме НОП-а, тако да су у духу програма НОР-а и револуције наставили да дјелују у затворским условима.

Четврто. Ови затвореници су били борци од почетка марта 1942. године у саставу ондашњих војних партизанских јединица. Неки од њих су у устаничким данима 1941. године вршили и одговорне дужности (Вукашин Бајић, политички комесар, Ново Митровић, командир, Вук Митровић, замјеник командира, сви из устаничке Маштенске чете на Полици).

Пето. Партизанске илегалне десетине, према Вуку Тмушићу, формиране су на подручју Трешњева, Трепче, Забрђа, Слатине, Присоје и других села са подручја Андријевице у октобру 1942. године. Радивоје Вукићевић овај термин помјера за крај 1942. године. Брајо Вулевић наводи да има живих још доста (Душан Машовић, Војо, Микан, Свето и Брајо Вулевић) који могу потврдити да је успостављена веза прије јула 1942. године и да од тада датира активност партизанских јединица – десетина у напријед наведеним селима.

Ново Митровић, борац Поличке партизанске чете, рањен фебруара 1942. године у борбама у Равној Ријеци и том приликом заробљен од четника, иначе носилац Партизанске споменице 1941, у својој изјави Вукашину Бајићу каже да су Вукашин, Вук и он поставили питање партизанима (илегалцима) да им се дозволи одлазак у партизане, али да је био став да се све до доласка наших бригада то не чини, да људство треба да остане у позадинским десетинама, да живи на терену легално.

Карактеристичан је однос према десетинама и ударним групама изнесен у изјави Вукашина Бајића (поводом регулисања његовог радног стажа и учешћа у НОР-у од 1941. године) у којој каже:

„На моју поруку сам се састао са покојним Вукадином Вукадиновићем у другој половини октобра 1942. године (испред илегалаца Вукадина Вукадиновић, народни херој и предратни комуниста, одржавао је тада везу, поред осталих, и са легализованим омладинцима села Маште) и поред осталог затражио сам од њега да одобри мој долазак и још пар другова из села Маште у илегалце, тј. код њих у шуму у партизане, јер сам имао поуздане податке да ће нас четници ускоро затворити и упутити у колашински затвор.
Друг Вукадин ми тада није могао дати сагласност, већ је одговор одложио за сљедећи сусрет... Рече: „Ради се о озбиљном питању па морам консултовати остале другове".
На сљедећем састанку у новембру мјесецу Вукадин ми је дао негативан одговор. Покушао сам га убиједити, па је у тој расправи дошло до жустре дискусије, коју је Вукадин прекинуо слиједећим ријечима: ‚Лека Анђић је оштро критикован што је без нашег знања и одобрења пришао нама. Уколико ви дођете код нас и послије овог става, којег сам ти ноћас изнио, третираћемо вас као дезертере и сходно томе сносићете посљедице'.
Наравно, послије тога није било више дискусије. Ми смо остали и даље на раду у селу Маште, а концем децембра услиједило је хапшење моје, Драгише Митровића и Веселина Бајића – тројице истакнутих омладинаца из редова легализованих партизана села Маште".

Беранска група је углавном похапшена у првој половини априла 1942. године, док су неки од нас ухапшени и током марта. Пошто још ни до данас није сачињен тачан списак другова који су 3. маја 1943. године спроведени из среског четничког затвора у Долцу за Колашински четнички затвор – дајемо дјелимичан списак, који чине:

Шћепан Мићовић – из села Буча,
Цветко Пајковић, из села Лушца,
Милић Стојановић, из села Лушца,
Мирољуб Томашевић – из села Лушца,
Радослав Малишић – из села Пешаца,
Војислав Недић – из села Пешаца,
Миро Коматина – из села Доње Ржанице,
Јован Коматина – из села Доње Ржанице,
Ново Митровић – из села Машта,
Вук Митровић – из села Машта,
Вукашин Бајић – из села Машта,
Вељко Стојановић – из села Машта,
Душанка Бајић – из села Машта,
Стана Вукадиновић – из села Машта,
Роксанда Вукадиновић – из села Машта,
Душан Боричић – из села Бабина,
Драгиша Шћекић – из села Бабина,
Даринка Куч – из села Бабина,
Мара Боричић – из села Бабина,
Бошко Лутовац – из села Дапсића,
Илија Лутовац – из села Дапсића,
Радуле Пајковић – из села Лушца,
Никола Обрадовић – из села Лубница,
Мара Боричић – из села Драгосаве,
Мијојка–Мика Боричић – из села Драгосаве,
Јела Кастратовић – из села Драгосаве,
Вучина Недовић – из села Затона.

Нова Вељића из села Долац, иако није 3. маја 1943. године одведен за Колашински затвор, спомињемо из два разлога: прво – чика Ново је интерниран за Њемачку са већином другова са овога списка; друго – јер је чика Ново једини затвореник из среза беранског који је био најдуже у Колашинском четничком затвору (од 24. априла 1942. до 14. маја 1943. године). О њему је Михаило Лалић писао у роману „Свадба“ под именом Ново Рељић – овјековјечивши његов лик неустрашивог и пркосног борца – затвореника.

Веза затвореника са руководством НОП-а у срезу Беране

Нашавши се у затвору у Долцу (Беране), другови из ударних група и десетина формирали су привремено руководство, а имали су и партизанску везу – Марицу Вељић (носилац Партизанске споменице 1941. године), па су инсистирали преко ње да се организује њихово бјекство из овог затвора.

Партизани на терену среза беранског одржавали су везу са нама затвореницима у Харемима и Долцу. О томе дају потврде и Мика Пипер и Ђорђије Недић у својим изјавама од 24. односно 25. фебруара 1957. године. Ђорђије Недић то овако објашњава:

„У току љета и јесени 1942. године, ја и Мика Пипер одржавали смо везе преко Милана Пипера, који је био у затвору. Обавјештавали смо их о ситуацији и давали упутства како да раде међу затвореницима.

Тада је Милан Пипер правио питање њиховог бјекства из затвора, на што смо им одговорили да за то немамо директиве и да ће бити обавијештени кад буде требало".

А за прољеће 1943. године у истој изјави Мика Пипер каже:

„Колико је мени познато ни у току 1942, па ни касније 1943. године нијесмо тражили бјекство другова из затвора. Иначе, смо могли у то доба до краја марта 1943. године организовати да буде масовно".

Ђоко Недић о томе још прецизније каже:

„Ја сам био секретар ћелије јединице, а нераздвојан сам био са Миком Пипером. Директива за бјекство из затвора нам је остала непозната. Иначе смо могли организовати масовно бјекство..."

Незадовољни овако неодређеним стањем, затвореници у Долцу су самоиницијативно вршили припреме за бјекство. Међутим, једино успијевају да побјегну Влајко Пајковић и Станика Бубања. Послије њиховог бјекства режим у затвору је јако пооштрен. Но, упркос томе, затвореници и даље врше припреме за бјекство.

Миро Коматина у својој изјави од марта 1966. године указује на наше припреме за бјекство из четничког затвора у Долцу у прољеће 1943. године, па каже сљедеће:

„Тражили смо неког стражара који би или побјегао са нама или нам помогао у бјекству. За ово је постојала могућност, јер су четници поред неколико стражара из пратње понекад слали и четнике који су били привремено мобилисани на испомоћ при штабу. Но, четници су нас у току припрема за бјекство изненада пребацили у четничко–италијански затвор у Колашин и тако нас предухитрили у нашим покушајима за бјекство".

Ново Митровић, којег смо напријед цитирали, у својој изјави од 31. децембра 1965. године пише о бјекству:

„У затвору смо били у једној згради. Одлазили смо на рад на изградњи једног пута заједно. Баш за вријеме изласка на рад и за вријеме доласка нама у посјету неких симпатизера и родбине вршена је припрема за бјекство из затвора. Међутим, из затвора у Долцу спроведени смо 1. маја за злогласни четничко–италијански затвор у Колашину.

У Колашинском затвору смо затекли и спојени смо са групом партизана из андријевичког среза, и то – Сретеном Вуканићем, Бајом Вулевићем, Божидаром Кићовићем, Максимом Бакићем, Милошем Бакићем и другим..."

Затвореници из обје групе припадници позадинских десетина

Као што је напријед речено, сви другови из беранске и андријевичке групе, интернирани у Њемачку из Колашинског чет-

ничког затвора, били су организовани у војне десетине или ударне групе. Ове групе и десетине су припремане да одређеног дана током априла или маја 1943. године, када буду позване, пођу у партизане.

Све припреме за то су биле извршене, јер се очекивало сваког дана да стигне наредба о формирању партизанских позадинских батаљона у ова два среза. До њиховог формирања је и дошло крајем априла, односно почетком маја. Према писању генерал-пуковника Сава Јоксимовића, 24. априла 1943. године формиран је Берански, а 1. маја 1943. године, Андријевички партизански батаљон.

Све припреме за то су биле извршене, јер се очекивало сваког дана да стигне наредба о формирању партизанских позадинских батаљона у ова два среза. До њиховог формирања је и дошло крајем априла, односно почетком маја. Према писању генерал-пуковника Сава Јоксимовића, 24. априла 1943. године формиран је Берански, а 1. маја 1943. године, Андријевички партизански батаљон.

Затвореници из андријевичког среза у Колашинском затвору су били илегално политичко језгро, које се састојало од бораца–партизана од јула 1941. године. Међу њима има и учесника битке за Пљевља, и то – Брајо Вулевић, Сретен Вуканић, Драшко Вукић, Михаило Чукић, Божидар Кићовић, Микан Вулевић, Машо Марјановић, Миливоје Новић, Вука Васовић и Милош Јеврић. Ови другови и остали затвореници из среза Андријевица су активно и организовано радили од марта 1942. до краја априла 1943. године на терену својих села.

Андријевичка група је похапшена у једном дану, 30. априла 1943. године. Четници су у раним јутарњим часовима упали у села и похапсили све оне које су имали на списку. Не би се могло рећи да су знали за припреме за прославу Првог маја и бјекство у шуму послије тога. Иначе, све је било у највећим припремама – набављена је боја, материјал за пароле и експлозију и извршене организационе припреме око паљења ватри и бјекства.

Из Андријевице су тога дана похапшени сљедећи другови, који су претходно затворени у Барутани, а послије спроведени у Колашин:

Вељко Делетић – из Шекулара,
Раде Лекић – из Шекулара,
Миливоје Нововић – из Трепче,
Вука Васовић – из Трепче,
Јелена Васовић – из Трепче,
Марко Машовић – из Трепче,
Михаило–Бег Чукић – из Трешњева,
Бранислав–Брајо Вулевић – из Трешњева,
Јован Вукићевић – из Трешњева,
Микан Вулевић – из Трешњева,
Машо Марјановић – из Трешњева,
Марија Мушикић – из Забрђа,
Максим Бакић – из Забрђа,
Милош Бакић – из Забрђа,
Драшко Вукић – из Слатине,
Вукман Кићовић – из Слатине,
Божидар Кићовић – из Слатине,
Вук Зекић – из Грачанице,
Сретен Вуканић – из Грачанице,
Вукман Дедовић – из Грачанице,
Добрашин Влаховић – из Улотине,
Милош Лалић – из Цецуна,
Милош Јеврић – из Коњуха – Крајиште,
Милан Нововић из Цецуна и у притвору је био Вуксан Бакић.

Спонтаност формирања руководећег актива зграде „начелство"

Психички припремљени кроз ударне групе и десетине да ускоро ступе у партизанске батаљоне, затвореници обје групе нијесу се мирили са стањем у Колашинском затвору, већ су реаговали формирањем привременог руководства за обје групе. До тога је дошло спонтано и као нормално, јер су се већином затвореници добро познавали из Беранске гимназије у којој су били чланови СКОЈ-а и руководиоци скојевских актива и васпитних група.

Да би се правилно разумјело зашто се у Колашинском затвору међу друговима обје групе одмах почело размишљати о бјекству, требало би имати у виду напредовање партизанских снага и њихово приближавање Колашину, с једне стране, и могућност масакра над нама – затвореницима од стране четничких кољаша прије или приликом освајања Колашина од стране партизана, с друге стране. У таквој ситуацији већина затвореника видјела је рјешење у организованом бјекству, па су Брајо Вулевић и Драшко Вукић задужени да у вези с тим упознају наше симпатизере изван затвора, како би нам у датом моменту пружили могућу помоћ.

На успјешност бјекства се рачунало с обзиром на деморализацију четника насталу усљед продора партизанских снага, односно на приличан број мобилисаних сељака наших симпатизера, које је требало информисати да смо у затвору и о евентуалним могућностима бјекства. Наиме, свакодневно се очекивао продор наших снага и у сам Колашин – о чему су нас свакодневно извјештавали управо ови наши симпатизери – мобилисани четници – када су нам доносили храну у затвор.

Милош Бакић се сјећа када је из приземне зграде „начелства" Драшко Вукић разговарао кроз прозор:

„Драшко Вукић је разговарао кроз прозор са оцем Миличком. Тада је упао Петар Ракочевић са подебелим сировим љескованом и свега га испребијао – Драшка – који се руком закланьао. По грчевима на лицу се видјело да је трпио ужасне болове и само је говорио: ‚Па удри, па удри...'."

Бранислав – Брајо Вулевић такође се сјећа, па каже:

„Тада када смо били у заједничкој соби пјевали смо пјесму ‚Дуни вјетре мало од Неретве – дуни јаче мало од Мораче' – алудирајући на партизанске јединице, које су надирале од Жабљака преко Мораче ка Биочу, гдје су 15. и 16. маја 1943. године уништиле читав пук Италијана.

Данило Лекић, генерал-пуковник, причао је да су предлагали Врховном штабу и другу Титу напад на Колашин ради ослобођавања партизанских затвореника у Колашинском затвору..."

Када већ говоримо о руководећим активистима ове двије групе ових мајских дана 1943. године – треба напоменути да смо послије три дана заједничког боравка у овој претрпаној соби размјештени у неколико соба ове исте зграде – па је сходно томе наше собно руководство фактички тиме постало **ad–hoc** руководство зграде „начелства", у које је укључено још неколико другова затвореника, које смо затекли.

Према нашем сјећању, у овом **ad–hoc** руководству од беранских затвореника били су: Ново Митровић, Миро Коматина, Радослав Малишић, Војислав Недић, Вукашин Бајић, као и Илија Лутовац и Вељко Симоновић – иначе Колашинац, припојен нашој групи, јер је са нама био у соби. Групу активиста из андријевичког среза у овом руководству сачињавали су: Бранислав–Брајо Вулевић, Драшко Вукић, Вук Зекић, Максим и Милош Бакић, Јован Вукићевић, Миливоје Нововић, Марко Машовић, Сретен Вуканић, Милош Лалић, и други.

Колико су четници били огрезли у братоубилачки рат и спремни на безобзирну ликвидацију партизана и њихових сарадника може да послужи као илустрација замка – коју је спремао сре-ски четнички командант андријевичког среза Душан Арсовић, који је дошавши у Барутану шамарао многе затворенике, грдио их и псовао, а затим их премјестио у једну усамљену кућу у селу, са намјером да их тамо ликвидира инсценирањем бјекства. Ево како то описује Милош Бакић:

„Прије подне на дан хапшења били смо спроведени и доведени у Барутану у Краљима. Душан Арсовић шамара нас. Мислим да смо ту провели двије ноћи. Одатле су нас пребацили у једну напуштену или испражњену кућу у Краљима, не много удаљену од Барутане. Кућа је била стара, чини ми се под сламом, а имала је ‚кућу' са огњиштем и собу. Соба полумрачна, прозори мали, брвнара... Према потоку је чесма, подалеко од куће. Са ње пијемо и умивамо се. Нико да нам каже горке ријечи послије оног шамарања...

„Да бјежимо, и то одмах', готово у исти мах је свима синула мисао. Драшко и Брајо пресјекоше ову дилему ријечима: „Другови, зар смо слијепи? Арсовић нам је направио замку и само чека да у њу безглаво улетимо. Око нас су свуда засједе – и с оне

стране и у шибуће и свуда су спремни да нас зачас покосе, само ако им дамо повода?' То нам рекоше њих двојица, јер су обавијештени о томе".

Арсовић је хтио да планирани масакр оправда покушајем бјекства и зато нам је створио привидно услове пребацивши нас у ову кућу. Паклена је то била замисао, ликвидирати „Мошову копилад" њиховом кривицом. Тако ми са своје стране нијесмо пружили задовољство Арсовићу да нас ликвидира, уз пуно покриће и оправдање. Нијесмо насјели.

Све се ово догађа у селу Краље, у кући Нововића, под изговором Арсовића да нас тобоже склања од Њемаца, за које су још тада четници начули да ће да дођу у Црну Гору, што се мало касније – 14. маја 1943. године – и остварује.

Разоружавање четника, извођење затвореника из колашинског затвора и масакр једног броја затвореника при покушају бјекства код пилане Ђуровића 14. маја 1943. године

Мирко Куклић, четнички официр у штабу Павла Ђуришића, којега Њемци нијесу ухватили, пише у свом извјештају Дражи Михаиловићу да су партизани 13. маја 1943. године заузели Мојковац и овладали Вратлом и Црквином, подвлачећи да су четници „били престрављени навалом комуниста".

Батрић Јовановић је у књизи „Колашин" веома пластично описао разоружавање четника у Колашину приликом њиховог доласка 14. маја 1943. године, као и одвођење партизана–затвореника из четничког затвора у Колашину, завршавајући то описом колоне ка Матешеву и бјекством код пилане изнад овога мјеста. Међутим, Јовановић не биљежи ништа о групи затвореника из друге зграде колашинског затвора зване „начелство", па бисмо управо због тога наше излагање и почели уласком Њемаца у ту зграду колашинског затвора.

Њемци нијесу опалили ни метка при разоружавању четника на тргу испред зграде затвора „начелство", па су у ову зграду

ушли без икакве буне и тихо нас откључавали по собама, тако да смо били јако изненађени кад смо их угледали са машинкама на готовс, док су нас пожуривали да излазимо из зграде.

У току разоружавања четника од стране Њемаца, нас неколицина из ad–hoc руководства из зграде „начелство" стали смо се договарати КАКО, ГДЈЕ И КАДА ДА ОРГАНИЗУЈЕМО БЈЕКСТВО ЗАТВОРЕНИКА, јер смо очекивали да ће нас Њемци највјероватније одвојити од четника и постријељати а четнике одвести у интернацију.

Врхунац нашег изненађења био је када смо у затворском дворишту видјели пуно разоружаних четника.

Њемци су са свом масом окренули према Матешеву. Још док смо спровођени према Матешеву разматрали смо припреме за бјекство. Рачунали смо да побјегнемо негдје у Трешњевику, увјерени да ће нас Њемци пјешке спроводити к Андријевици и Пећи и знајући да су и априлског рата 1941. године тако поступали са заробљеницима. Када смо већ скренули од Матешева ка Трешњевику, андријевички другови Максим и Милош Бакић, Брајо Вулевић, Драшко Вукић и други предложили су да се припремамо за бјекство на окукама уз Трешњевик иза Дрндара, у великим шумама подножја планине Комови.

Настојећи да извршимо масовно бјекство, руководство група није дозвољавало појединачна бјекства. Тако смо сви ми затвореници из зграде „начелство" остали пасивни од Колашина до Матешева, односно до пилане, јер су услови за бјекство иначе били лоши.

Нашу поруку да припремамо масовно бјекство у окукама Трешњевика преносили смо један другоме у колони. Ту смо поруку успјели да пренесемо и колони затвореника из главне зграде затвора, која је наилазила иза нас. Наиме, једном дјечаку из Колашина који се стално мувао кроз колону – Светозару Лакићевићу – рекли смо да то пренесе стрицу Милораду, који се налазио у тој колони, што је он и учинио.

Иза четничке колоне, у којој смо били и ми из зграде „начелство", кретала се колона затвореника из главне зграде. Испред

обје колоне кретао се један тенк, а позади њих била су борна кола и један тенк. Око затвореника био је вод аутоматичара и мотоцикли са пушкомитраљезима – „шарцима". Слично је било и поред четничке колоне – само је Њемаца било мање и били су на већем растојању.

Иако су одвојено спроводили групу другова из главне зграде затвора, Њемци нијесу били нарочито заинтересовани да забрањују прелазак из једне колоне у другу. Тако су се и неки затвореници из задње колоне у току марша увукли у четничку колону (Машан Чогурић и други). Шеф затвора Јован Марковић и помоћник му Петар Ракочевић наишли су на пар затвореника које су препознали, па су их предали Њемцима, који су их вратили у колону без неке оштрине и нервозе.

Њемци су вјероватно планирали застој на пилани Ђуровића, јер је то заиста било погодно мјесто одакле, што би се рекло, ни птица не може побјећи. Но, стварност је то ускоро демантовала. Њемци су на платоу испред пилане са лијеве стране пута посиједали колону четника, а са десне стране пута скретали су затвореничку колону. Кад су први дјелови колоне затвореника већ били посиједали, четничке главешине Ђорђије Лазаревић и Леко Лалић су, преко тумача професора Бакочевића, тражили од њемачких официра „да ове комунисте постријељају". Истовремено је на зачељу колоне затвореника, које је са моста прилазило, неко викнуо: „Бјеште, другови, изгибосмо!" И почело је бјекство.

Масакр партизана–затвореника при покушају бјекства код пилане

Ево како су то видјели Милош Бакић, Радослав Малишић, Машан Чогурић и други затвореници, који су били у четничкој колони, посиједали на само десетак метара од мјеста гдје је зачеље колоне кренуло у бјекство. Малишић пише Зарубици о томе:

„Но, вратимо се на твој текст чланка, тј. на онај дио у којем ти описујеш како је Вељко Крстајић са тобом отпочео спонтано бјекство код пилане Ђуровића у Барама

Краљским. Наиме, ви сте покушали бјекство мислећи да Њемци хоће да вас стријељају. Тај ваш очајнички покушај настао је еруптивно, инстинктом одважних бораца, у настојању да из немогућег учините могуће – да из таквог, можда најнеповољнијег мјеста вас неколицина побјегнете. Међутим, већина затвореника, који су слиједили тебе и Вељка није успјела.

Као што сам напријед навео, чињеница је да је то било најнеповољније мјесто за било какво бјекство. Ово тим прије што су већ биле свуда постављене њемачке страже, чак са митраљезима и пушкомитраљезима, као што си већ видио оно посједале четничке гомиле и на мјесту гдје су Њемци намјеравали да и вас посиједају. Уз то, многобројни војници спроводници транспорта, као што си сам написао, сви су били наоружани њемачким шмајсерима. У тим условима ви сте бјежали равницом до ријеке само кроз јовово грање – жбуње, које не знам да ли је било више од човјечијег раста.

Чини ми се могли су побјећи само они који су бјежали мало уз ријеку, удаљивши се од моста, на којем је било, у моменту вашег бјекства, око 25–30 њемачких војника са машингеверкама, тако да су сви они који су били преко стотину и више метара удаљени имали шансу да у мору тих метака некако избјегну смрт или рањавање. И надошла Дрцка, иначе мали планински поток, била је тога дана велика, као права ријека послије плаховите кише претходне ноћи. Ова водена препрека, коју сте могли тако надошлу само препливати и тако покушати остварити бјекство, испријечила се испред вас.

Но, бјекство преко ријеке у близини моста или пливањем ријеком подно моста било је немогуће. Оних 25–30 с аутоматским оружјем засипало је сваки метар ријеке читавим плотунима. Њемци су са моста пуцали у вас који сте пливали преко ријеке, односно у оне који су се домогли друге обале – гдје је био зид од нешто преко један метар висине, а потом широки 4–5 метара шум-

ски пут за довлачење грађе за пилану, па тек онда букова шума. Значи, нигдје заклона, већ све саме препреке, а и онима који су ушли у шуму – шума је била заклон од погледа, али не и од куршума.

Све ово сам гледао из сједећег става, а послије и из лежећег, јер сам се налазио недалеко од моста на неких 20–25 метара на набацаној пилотини, која је формирала малу узвишицу изнад цесте, па и моста и равнице у правцу пилане. У моменту вашег бјекства њемачки стражари су нам наредили да легнемо, па сам видио и из тог положаја да су другови који нијесу могли да препливају ријеку Дрцку – било да нијесу знали пливати, а газити се није могло, јер је вода била врло дубока, било да су ношени воденим брзаком ка мосту – били сачекивани ураганском ватром из машинки оних 25–30 њемачких војника са моста и сви били побијени.

Сељаци око овог мјеста вјерују, а и сада се прича, да се Вук Дацић спасао ронећи испод моста...

Сви ми партизани из Колашинског затвора, које су њемачки војници спроводили 14. маја 1943. године били смо опсједнути једном јединoм мишљу: како побјећи када су нас Њемци сврстали у колону у правцу Матешева. Ми који смо дошли у затвор из беранског и андријевичког среза прижељкивали смо да нас пјешке спроводе преко Трешњевика – док је теби и друговима, који нијесте познавали тај терен било право разочарање, које је ето кулминирало у оном спонтаном бјекству...“

Послије овог трагичног бјекства на Пецком лугу (тако сезове ово мјесто гдје је пилана) Њемци су повратили четничку колону, са нама међу њима, у жицу блока италијанског гарнизона на Матешеву. Тако је пропало планирано бјекство у окукама Трешњевика. Сјутрадан су Њемци разоружане четнике и нас пребацили за Пећ.

О том зашто су Њемци извршили ово стријељање данас постоји неколико верзија. Према првој верзији један њемачки

војник је убијен од стране наших другова приликом бјекства. Ова верзија је прихваћена и у филму „Свадба". Међутим, вјеродостојнија је и ближа истини друга верзија. Наиме, Њемци су, пуцајући на затворенике, који су бјежали кроз јово шибље на доста широком фронту, убили и једног (мјештани тврде два) својег војника. Према трећој верзији коју је забиљежио у књизи „Колашин" Батрић Јовановић, Њемци су извршили домазду за покушај бјекства затвореника Љуба Вуксановића, којег су Њемци убили послије првих пар корака које је направио при бјекству у правцу ријеке Дрцке. Њемачки официр је том приликом, преко тумача рекао затвореницима да ће за сваки покушај бјекства или бјекство стријељати десет затвореника.

Још у току дана (14. маја) четници су саопштили Њемцима да се међу њима налазе комунисти (Драшко Вукић, Вук Зекић, Рацо Меденица), које су Њемци увече око 22 часа преко звучника позвали код стражара. Четници су ликовали, мислећи да ће их Њемци одмах стријељати. Међутим, Њемци су их те ноћи држали затворене у једној штали, гдје је био вод њихове страже, па су их ујутро придружили затвореницима, које су довели са пилане.

На Матешеву Њемци су касно увече (14. маја) стрпали четничке официре, заједно са читавом групом четника, на ливаду унутар жице италијанског гарнизона. Ујутро су се појавили четнички официри, тражећи да се претраже прикривени затвореници из колашинског затвора. У томе су се посебно истицали Миомир Цемовић и Милорад Јоксимовић, оба мајори, и Ђорђије Лазаревић из Колашина. Они су организовали формирање четника по срезовима, четама и батаљонима. Постројене четнике официри су поносно показивали Њемцима, саопштавајући им да могу одмах да ступе у борбу против партизана, предајући им истовремено нас које су издвојили из њихових редова.

Наиме, међу постројеним четницима остало је нас око стотинак партизана – затвореника, углавном из зграде „начелство". Јоксимовић и Цемовић су нас предали вођи транспорта – једном њемачком официру, који нас је, на њихов захтјев, издвојио и поставио стражу око нас. Четнички официри су вјеровали да ће Њемци четнике пустити послије оног јучерашњег масакра и јутрошњег

Горњи шрі у Колашину из 1939. іодине

стријељања десет затвореника. Уз то, и синоћње издвајање тројице партизана (Вукић, Зекић, Меденица) ишло је у прилог том њиховом увјерењу.

Међутим, што је више дан одмицао то су четници били све узнемиренији, јер Њемци нијесу показивали знаке да ће их пустити, нити да ће нас затворенике стријељати. Њемци су чак послије подне повукли стражу која је стајала између нас и четничке масе. Четници су у то вријеме почели напуштати организацију коју су били направили и опет се стали кретати без реда. Једно вријеме неки су око нас стражарили умјесто Њемаца, али без оружја. Ми смо их исмијавали, уз одобравање многих четника који су се туда кретали.

Батрић Јовановић у књизи „Колашин", наводи да су Њемци одвели у Њемачку 450 четника, укључивши и 40 официра, а да су остале пустили. Међутим, то се не би могло узети за тачно. Наведене бројке се односе приближно само на први транспорт. Радослав Малишић биљежи у свом дневнику да је из Пећи транспортовано 570 људи укупно са групом Бјелопољаца и Пљевљака. Јовановић уопште не пише о другом транспорту за Пећ, којим је послато око 1200 људи. Овај транспорт је са Сајмишта упућен за Грчку, тако да је у Њемачку интернирано само људство првог транспорта. Њемци су на Барутани пуштали махом оне људе које су претходног дана били пустили на Матешеву, па су их поново хватали када су се у великим гомилама кретали цестом од Матешева ка својим кућама у беранском и андријевичком срезу.

Мајори Цемовић и Јоксимовић траже да Њемци стријељају затворенике

Шеснаестог маја 1943. године Њемци спроводе пјешке од Матешева до Краља четнике и затворенике, али много опрезније него када су нас спроводили из Колашина прије два дана. Није то више она дугачка колона, већ одвојене групе од по двадесетак људи.

Ускоро послије тога Њемци су нас из Барутане потрпали у камионе и потјерали у правцу Мурине и Чакора. Послије два узастопна пуштања – 15. маја на Матешеву и 16. маја на Барутани, четнички официри су се још више понадали да ће успјети да ријеше „неспоразум" око њиховог разоружавања и транспортовања у правцу Пећи. Ради тога су Цемовић, Јоксимовић и други официри

тражили од Њемаца да они нас постријељају а да њих врате у Колашин. У ствари, чим су Њемци зауставили колону у селу Ржаница испод Чакора, четнички официри су нас опет одвојили од четника. Њемци су нас тада удаљили око 200 метара, уз неку узвишицу, поставивши испред нас пушкомитраљезе и један митраљез. Изгледало је да ће нас постријељати. Међутим, послије кратког објашњавања са четничким официрима Цемовићем и Јоксимовићем, Њемци оставише поред нас стражу и ту нас оставише да чекамо. Касније, када је формирана колона камиона, поново нас убацише у камионе и поведоше са четницима у Пећ.

Скоро истовремено са нама, Њемци су у Пећ дотјерали камионима и око 100 разоружаних четника из Бијелог Поља и Пљеваља, међу којима је било око 10 затвореника из Шаховића и Пљеваља, које су четници још исте ноћи придружили нашој групи затвореника из Колашинског четничког затвора, издвојеној у шупи стоваришта. Међу њима су се истицали Милика Караџић, затим Ново Топовић из Мојковца и неколико Кнежевића из села Вашково, срез Пљевља.

Предводници четничких официра мајори Цемовић и Јоксимовић су, дакле, даље гајили наду да ће се извући на рачун нас затвореника из Колашинског затвора, па су нас у Пећи држали одвојено у хали стоваришта шумске и друге грађе. Њих двојица су овдје искористили смјену спроводника њемачких војних јединица. Један њемачки мајор са тумачем нас је преузео. Мајори Цемовић и Јоксимовић – у униформама бивше југословенске војске – представили су се новом њемачком мајору, покушавајући да нас затворенике прикажу као једине кривце за њихов долазак у Пећ, као комунисте који су изазивали нереде и бјекства – те да треба нас да постријељају, а њих (све четнике) да врате, да би могли поново да ступе у борбу против партизана у Црној Гори.

Дјеловање актива руководства затвореника у транспорту

Док је то објашњавано њемачком мајору, преко тумача, Цемовић је тражио да му четници из хале доведу Радосава Малишића, затвореника Колашинског затвора, сина комунистичког вође

Панта Малишића, па је, чим су га довели, почео да га туче и шамара, тражећи од тумача да преведе њемачком мајору да доведеног треба стријељати, заједно са осталим партизанима, који се налазе у хали.

Њемачки тумач, иначе Албанац, умјесто да то преведе, оштро се обрецнуо на мајора Цемовића, наређујући му да смјеста престане да туче доведеног и да га врати натраг. Тумач је викнуо Цемовићу: „Сви сте ви једна говна, и партизани и четници!" – објаснивши њемачком мајору да је доведени учинио неки ситан прекршај, па је он наредио да га одведу на своје мјесто – са чим се њемачки официр сложио. Запањен и покуњен, мајор Цемовић се повукао када му је Њемац показао руком да одлази.

Незадовољан оваквим исходом разговора са њемачким мајорем и његовим тумачем, мајор Цемовић је са групом официра пошао у халу пилане гдје је нашао шћућурене групе четника и партизана. Пришао је неким затвореницима Колашинског затвора и ишамарао их. Брају Вулевићу, Миру Коматини и Радославу Малишићу, пошто их је истукао, запријетио је да су му одговорни за све затворенике.

Сличне гестове мајори Цемовић и Јоксимовић чинили су и у току транспорта жељезницом. Тако су ова два зликовца успјела да новог њемачког официра за транспорт наговоре да затворенике избаци из воза на жељезничкој станици Рашка, гдје се транспорт дуже вријеме задржао.

Њемци нас ту држе сат–два и поново укрцавају у вагоне и транспортују за Краљево.

На жељезничкој станици у Краљеву Андријевичани препознају Микету Ивановића, који је бризнуо у плач када је препознао Пунишу Јелића. Наши другови му објашњавају ствар и траже да каже нашима ко смо и куда нас воде.

Интензивном активношћу четничких официра затворенички привремено руководство је било приморано да у датим условима и само дјелује. Његова активност се огледала прије свега у

преношењу друговима става да достојанствено, партизански и комунистички дочекају смрт. С обзиром на то да смо били стално заједно, збијени, могли смо се међусобно договарати и преносити што је договорено.

Живот у логору на београдском сајмишту био је живот страве и ужаса. Батинање на сваком кораку. Под батинама живи лешеви падају мртви. Без роптања предају се кобној судбини. Покорни су у потпуном безнађу. Смрт примају као дар божји. На боксовима зрништа и крви. Храна – чај са помалу грашка.

Послије дан–два боравка у овом логору, неке од болесних издвајају из нашег састава. Прича се да ће да их врате кућама. Пунишу Јелића познаници из његовог села скидају скоро до голе коже – неко узима опанке, неко порцију, неко гаће од узине. Међутим, како смо касније сазнали, њих су интернирали у Грчку, са другим транспортом.

За вријеме боравка на Сајмишту група четничких официра тражи састанак са Недићевом владом да нас партизане ликвидирају. Опет инсистирање на подвајању, као и током транспорта.

Транспортују нас из Сајмишта – према дневнику Малишића – послије три дана боравка. Путујемо возом преко Срема. Поред пута, на бандерама, објешени људи. Вратови су им истегнути, а главе сасвим окембељене. Храна сува – и то што је. Воде нема. Не дају нам да провиримо из сточних фургона. Њемачки стражар, кога смо прозвали „мали Фриц", бије, као и други, кроз Хрватску, чим нас сустигне. Хоће да пуца на нас зато што хватамо кишницу – ни то не дозвољава. У Винковцима око 9 часова увече чује се њемачка пјесма. Врисак дјевојака, уз кикот „Најн!", пара уши. Воз јури према Осијеку – па преко Мађарске за Аустрију.

Контакти затвореника из Колашина у Београду маја–јуна 1943. године

Договор нашег руководства актива у транспорту био је да искористимо сваку могућност – макар она била један или више минута – да се довикне пролазницима да смо ми група партизана у

маси четника из Црне Горе. А за оних пар дана на Сајмишту код Београда договорено је да се искористе контакти четника са њиховим рођацима у Београду (које они покушавају да успоставе) да се пренесе да је овдје и једна група партизана – затвореника из четничког Колашинског затвора, родом из Берана и Андријевице. Вјероватно је све ово што смо чинили и покушавали у транспорту и на Сајмишту у Београду допринијело да се сазна на Косову, у Метохији и у Србији о њемачким транспортима затвореника из Црне Горе. Наравно, о нама је сазнао и познати илегални партизански обавештајац Јанко Јанковић, иначе агент Специјалне полиције марионетског режима Милана Недића. Већ идући транспорт он је на Сајмишту сачекао наводно као љекар, који је вршио прегледе интернираца, па је тако случајно ступио у контакт са Вуком Зекићем, затвореником Колашинског затвора – којег су четници у ноћи 14. маја 1943. године са Вукићем и Меденицом посебно издвојили, о чему је раније речено.

Вук Зекић је испричао о свом сусрету са Јанком Јанковићем Михаилу Лалићу и договорио се са њим како да поступи када га пусте у Београд. Тако је и било.

Добијање статуса ратних заробљеника у логору XVII F у Кремсу

Приликом поласка са Сајмишта од моста преко Саве па нешто Карађорђевом улицом до жељезничке станице видјели смо приличан број земљака Београђана – који су некако сазнали за наш полазак и пратили нас нијемим погледима. Послије четири дана путовања жељезницом 27. маја 1943. грема дневнику Малишића, стигли смо у мјесто Кремс. Одатле смо ишли пјешице 6–7 километара и стигли у логор ратних заробљеника XVII F .

При пјешачењу ка овом логору наши другови из Петњика су нам рекли да је у овом логору њихов рођак Војин Барјактаревић, предратни комуниста и студент. И заиста, кратко вријеме пошто смо дошли, опробани револуционар и илегалац Војин Барјактаревић распитивао се преко жице ко смо и одакле смо. Угледавши своје рођаке Милоњу, Богића и Миливоја Барјактаревића, он је нашао начина да са нама успостави и непосредан контакт.

На наше питање да ли у овом логору постоји антифашистички покрет отпора – о којем нам је у четничком затвору у Долцу у зиму 1942. године причао Велимир Богавац, који се био вратио као болестан у своје село, а четници су га одмах затворили и довели у Долац (јер Богавац је познати предратни револуционар – члан КПЈ од 1935. године и истакнути активиста на Београдском универзитету) – Војин Барјактаревић нам је одговорио потврдно.

Наши активисти сазнали су од Барјактаревића да је ово логор за регистрацију ратних заробљеника. Он нам је рекао да ће одавде сви они који имају чин виши од наредника, укључујући и војне питомце, бити послати у официрски логор у Оснабрику. Сугерисао нам је да пошаљемо бар једног друга у тај логор да упозна тамошњи антифашистички одбор о ситуацији у Југославији и о доласку наше групе затвореника – партизана у заробљеништво.

Слање члана нашег руководства Јована Вукићевића у Оснабрик

Руководство наше групе је прихватило сугестију Војина Барјактаревића и сагласило се да се Јован Вукићевић као потпоручник пријави да иде у Оснабрик са групом озлоглашених четничких официра, пошто је тамо био његов рођак потпуковник Дмитар Вукићевић. Био је предвиђен и Вуксан Бакић, војни питомац, али је он одбио да иде, јер није хтио да се одваја од нас затвореника Колашинског четничког затвора. Берански четнички официри Цемовић и Јоксимовић нијесу познавали Јована Вукићевића, па, мислећи да је он ближи рођак потпуковника Вукићевића, нијесу правили сметње да са њима отпутује у Оснабрик.

Чим је стигао у Оснабрик, Јован Вукићевић је одмах пришао групи напредних официра, обавјештавајући их да је он партизан – затвореник Колашинског четничког затвора, односно члан нашег ужег руководства. Све то је детаљно испричао Павлу Алексићу, са којим се добро познавао још прије рата. Павле је био секретар Комитета КП у том логору, односно члан тога Комитета, како биљежи Вујановић у својој књизи „Фронт у жицама“.

Јован Вукићевић је детаљно упознао другове у Оснабрику са развојем НОБ у Југославији до маја 1943. године, а и у Црној Гори, посебно у Васојевићима, тј. у Беранама и Андријевици.

У Оснабрику четнички официри Цемовић и Јоксимовић предузели су акције против Вукићевића, премлативши га зато што је пришао групи прокомунистичких официра. Група четничких официра је била запрепашћена када је видјела да комунистички настројени официри доминирају логором. Сматрајући ово стање резултатом кукавичлука и неактивности тамошњих официра бивше југословенске војске, покушали су да методом терора и страха спријече ширење даљег утицаја комуниста.

Према писању Николе Вујановића („Отпор у жицама"), ови четнички официри су почели да премлаћују поједине официре—симпатизере НОП-а. „Циљ им је очигледно био да спријече процес осипања својих редова. А рачунали су да ћемо се и ми најмање ангажовати у одбрани оваквих појединаца".

Четници се нијесу усуђивали, како каже Вујановић, да нападају комунисте, активне присталице НОБ у логору, бојећи се ваљда одмазде, већ су нападали оне који су се у посљедње вријеме почели колебати и прилазити антифашистичном покрету отпора. Тако Вујановић, описујући доста опширно насталу ситуацију, каже:

> „Прозрели смо овај маневар, али није било лако изнаћи адекватан одговор на ову акцију. Обични методи – политичка борба и изолација непријатеља нису били довољни. У нашим редовима је сазревала снажна жеља да се на терор одговори терором и да се ова банда џелата уђутка.
> У принципу смо били против терора, јер нас је и Партија тако учила, али смо сматрали да у ратном и револуционарном стању на непријатељски терор треба одговорити нашим револуционарним терором, који ће поздравити већина заробљеника...
> Зато смо одмеравали све разлоге за и против. На крају је превагнуло мишљење да би наш покрет био компро-

митован ако не би спречио у корену ово четничко насилништво... Овакво расположење се нарочито осетило после четничког напада на Јована Вукићевића, који је доведен у наш логор као партизан". (Види: НИН бр. 1456 од 03. 12. 1978. г.)

Долазак у матични логор VI F у Бохолту

Из логора XVII F у првој половини јуна 1943. г. пребачени смо у логор југосл. ратних заробљеника VI F у Бохолту.

Чим смо стигли у свај логор били смо изванредно дочекани од стране југословенских заробљеника. Антифашистички одбор тога логора је организовао све што је било потребно за прихват нашег транспорта од преко пет стотина људи. Како је то било припремљено види се из ратног дневника Радослава Малишића, који је под 11. јуном 1943. године забиљежио сљедеће:

„Тачно у 7 часова прије подне стигли смо у овај логор. Наши југословенски војници, који се налазе у овом логору, спремили су за нас супу, тако да смо одмах послије купања узимали супу, која је била од свих до сада припремљених најбоља.
Сада када смо се смјестили по баракама примили смо од наших заробљеника као помоћ дувана и разних намирница. Данас је, како горе наведох, од овдашњих заробљеника сваки од нас примио по 26 цигарета (дужине 3 см а ширине 1 см)".

Заробљеници су одмах почели са нама контактирати, интересујући се о нама, а посебно о нашој политичкој оријентацији. Наравно, било је разних приступа, на основи чега смо одмах могли закључити да је у логору већ извршена диференцијација у погледу политичких опредјељења. Убрзо смо сазнали да у логору постоји Антифашистички одбор, као и супротна група – монархиста.

Поучени искуством из логора у Кремсу, овдје смо одмах потражили наше земљаке – заробљенике из априлског рата

1941. године. Тако смо наишли на Петра Делевића из села Буча, иначе предратног члана СКОЈ-а, који је био члан Антифашистичког одбора овог логора. Он је већ био добио задужење (од Одбора) да се детаљније распита о политичком опредјељењу наше групе, јер су видјели да смо из крајева око Берана Андријевице и Бијелог Поља.

Међутим, са њим је већ био контактирао мајор Цемовић, који се са групом официра, на пролазу за Оснабрик, задржао овдје краће вријеме. Миомир Цемовић се Беку представио као четник, рачунајући да ће овдје наићи на пуну подршку заробљеника, као и на наклоност Њемаца. Он је покушао да утиче на Делевића с обзиром да су даљни рођаци говорећи му да треба да буде са њим и обавјештавајући га да су му партизани убили брата.

Досљедан својим политичким назорима, Делевић је прекинуо сваки разговор са Цемовићем, а за објашњење у вези са погибијом свог брата обратио се Радославу Малишићу, имајући у виду дугогодишње пријатељске везе своје и Малишићеве породице, као и политичко опредјељење Радославовог оца Панта, познатог предратног комунисте. Малишић је објаснио Делевићу да му је брат био мобилисан и укључен у једно пропагандно одјељење четника и као такав је заробљен и стријељан. Схватајући то као ратну неминовност, Делевић је наставио пуну сарадњу са нама, досљедан својим политичким принципима.

Делевић је срео и друге познанике: Брања Вулевића и Милоша и Вуксана Бакића, са којим је био заједно у гимназији. Он се са Брајом касније чешће сретао, пошто је Брајо био одређен као координатор за сарадњу са Антифашистичким одбором у логору и нашим радним командама, а потом и са логорима у Паденборну и у Бону.

Обавезни смо истаћи да су све до Бохолта били међу нама по годинама најстарији затвореници: Ново Вељић, Шћепан Мићовић и Цветко Пајковић (отац Ђока Пајковића). Нови и Шћепан су познати предратни опозиционери. Обојица су нам својим искуством много помогли. У моментима када су нас четници малтретирали, стишавали су наша емоционална реаговања, инсистирајући

да поднесемо све ударце без отпора, како непријатељу не бисмо дали могућност да нас испровоцира на побуну или да наше супротстављање тако оквалификује, па да нас поубија.

Током транспорта увијек смо настојали да помогнемо Шћепану, Нову и Цветку у храни, дувану и сл. Чим смо у Бохолту ступили у везу са Пеком Делевићем и другим напредним заробљеницима, предложили смо им да ове другове обавезно изузму из нашег контингента и као старе и болесне смјесте у болницу. То је и учињено не само за њих тројицу него и за Димитрија Недића и за још неколико наших симпатизера, болесних и старих, као и за неколико четника сличног стања здравља и година. Ускоро је њих десетак послато у Минстер – у централну заробљеничку болницу, гдје су остали све до краја рата, када су се вратили у Југославију. Током интернације смо се дописивали са њима, пратећи њихово здравствено стање.

Из Бохолта је наша група једног дана пребачена у Дизелдорф, гдје смо изложени великој тортури од стране Њемаца. О тиранском понашању Њемаца према нама у Диселдорфу сазнало се у логору VI F, па је логорско званично руководство (повјереник Борисављевић) одлучило да интервенише. Ту интервенцију Борисављевић остварује слањем за команданта наше радне команде наредника Мирослава Арсића и љекара др Светислава Поповића, сходно нормама Хашке конвенције о заробљеницима. Њиховим доласком ствари почињу да се мијењају на боље. Наредник Арсић најприје настоји да уведе ред и дисциплину међу нама самима, оно што Швабе цијене више од свега. Пошто смо се мало средили и уредили, поново нас на пар дана враћају у логор у Бохолт.

Радна команда у Елзенборну

Двадесет петог јула 1943. године формирана је радна команда у Елзенборну. У њој је било концентрисано највише четника из Андријевице, Бијелог Поља, Шаховића и Пљеваља. Са њима је отпремљен и мањи број затвореника из четничких затвора. Коловођа четника је био Богдан Томовић, са синовцем Ацом Томовићем, питомцем војне академије, па онда Вукашин Драговић, затим Вучељићи и други.

Од наших активиста у Елзенборну су се нашли Шеле Кнежевић, Вуксан Кнежевић, Милован Калезић, Сретен Вуковић, Милика Карацић, Вуксан и Милош Бакић и др. Управо они су били покретачка снага актива антифашиста.

У Елзенборну актив је усмјерио дјелатност у два основна правца: прво – учинити све да се основна маса заведених и уплашених људи из бијелопољског, пљевљанског и једног дијела андријевичког среза придобије на нашу страну и изолује што више од четничког језгра; друго – усмјеравати наше заробљенике да пружају материјалну помоћ руским заробљеницима, који су се налазили у истом логору у Елзенборну.

Сарадња са Русима је олакшана чињеницом да је руски љекар био и љекар за нашу радну команду у Елзенборну. Корнев, тако се звао руски љекар, узима Милоша Бакића за љекарског помоћника, Вуксана Бакића за тумача при амбуланти, а Сретен Вуканић је званични тумач за читаву радну команду у Елзенборну. Налазећи се на овим положајима, они са доктором Корневом изводе систематски саботажу путем масовних поштеда, тако да је понекад остајала у баракама и по трећина људства. Др Корнев био је врло тактичан и умјешан, тако да је једноставним језиком и понашањем знао да заинтересује за разне ствари и једног нашег неписменог „Бихорца" и на тај начин је освојио симпатије читаве команде. Управо то је онемогућило четничке покушаје да спријече акцију помагања Руса.

Средином 1943. године Милош Бакић почиње да се дописује са Павлом Алексићем, тада секретаром илегалног комитета КПЈ у Оснабрику. Из ових писама се види шта је све Павле учинио за нас интернирце из Колашинског затвора и за борбу против четника у заробљеништву. Павле нам је јавио и о одлуци њемачке војне команде да не шаље четнике у Југославију.

Милош Бакић, Сретен Вуканић и Вуксан Бакић као организатори свих акција у Елзенборну, организовали су прикупљање хране за заробљене Русе, чији се логор налазио поред нашег; затим сарадњу са заробљеним Пољацима, који су такође били у нашој близини; организовали су подмићивање Њемаца стражара да

људе не малтретирају на послу; чак су ступили у контакт са неким Њемцима – цивилима и причали им о ситуацији у свијету.

Исто тако су њих тројица, у договору са љекаром Русом, организовали у логору прославу Дана октобарске револуције. Славили су ноћу у логорској амбуланти, која се налазила ван ограде бодљикаве жице којом су биле опасане наше бараке.

Линија око које су другови у Елзенборну окупљали масу људи имала је успјеха и редови четника су почели постепено да се осипају. Четници су били све нервознији, па су, у договору са својом централом у Оснабрику, приступили примјени индивидуалног терора, који је одлучно спроводио Богдан Томовић са својом групом. Тако су напали Милована Калезића, а потом и Милоша Бакића.

Томовић је успио код Њемаца да послије ових туча протјера неколико другова из руководства актива команде, и то Вуксана Бакића, Шела Кнежевића, Милована Калезића, Вуксана Кнежевића, Сретена Вуканића и Милоша Бакића. Протјеривањем ових другова четници су имали за циљ да се у најмногољуднијој радној команди, гдје је било пуно четника а позиције су им биле уздрмане, створи чиста четничка средина. Таква средина била им је потребна да би се што боље припремили за повратак у Србију, односно у добровољце у Недићевој војсци, што је до августа 1944. године била основна оријентација сваке њихове акције и пропаганде.

Активност групе затвореника у радној команди у Паденборну

Да не бисмо понављали мање–више исте проблеме из односа четника према затвореницима, пошто су акције биле синхронизоване, како с наше стране (јер је Брајо био у могућности да контактира са обје наше команде) тако и са четничке стране (прослава Божића и Нове године, покушај увођења индивидуалног терора, прављење спискова), то ћемо у краћем прегледу навести карактеристичније моменте.

Према дневнику Радослава Малишића, 27. септембра 1943. године формирана је и трећа радна команда у Паденборну. Тога дана из наше команде је у Диселдорф отишло око 100 људи и то махом Андријевичана и нешто Беранаца. У овој групи је било десет затвореника Колашинског четничког затвора (Бајо Вулевић, Вељко Делетић, Милош Лалић, Раде Лекић, Војислав Нєдић и Миливоје Нововић). Тамо се они одмах повезују са југословенским заробљеницима из априлског рата 1941. године, објашњавају им издају Драже Михаиловића и његових четника и преносе им истину о ширини и јачини наше НОБ и револуције.

Наша интернација у Њемачкој имала је за општу ствар велики значај. Ратним заробљеницима смо појединачно или у групама доказивали и објашњавали истину и право стање у Југославији од 1941. до прве половине 1943. године. Тако су југословенски заробљеници имали могућности да сазнају ко су партизани и ко од патриота у Југославији води НОБ на челу са другом Титом и нашим партизанским јединицама. С друге стране, сликовито смо им приказали ко је на страни Њемаца, ко су издајници и непријатељи партизана и народа. Једном ријечју, ми смо донијели у логоре у Њемачкој – а првенствено у Бон, Бохолт, Паденборн, Оснабрик – прву и праву истину о борби у домовини, и издајству четника, усташа и недићеваца, и о њиховој заједничкој борби са Њемцима и Италијанима против партизана и НОБ.

Велики је био успјех наше групе у команди од око стотину људи. Наиме, уз шесторицу наших затвореника, одмах су се опредијелила још 23–24 насилно мобилисана четника, па су и они били исто тако мета четника као и наши затвореници, јер су постали неумољиви и неустрашиви пропагатори НОБ и револуције. Због тога су их четници, када су правили онај фамозни списак за предају Гестапоу, уписали у тај списак, заједно са наших шест другова из колашинског затвора.

Симо Делетић као командир радне команде је инсистирао на подвајању, говорећи Њемцима да смо нас 30 другова комунисти – бандити и тражећи да Њемци обезбиједе засебну просторију за њих остале.

Ноћу, пред спавање, док смо још били у истој просторији, покретали су дискусије Симо Делетић, Милош Вуковић, Васо По-

повић и други. Тада би им се супротстављали са великом енергичношћу, умјешношћу и патриотизмом Брајо Вулевић, Војислав Недић, Лака Пајковић и Јанко Мердовић.

Интересантан је случај био у Келну 1944. године, када је Симо опет пред једним њемачким наредником (фелдебелом) инсистирао на подјели на националисте и партизане, јер није хтио са нама да слава. Међутим, приликом тога подвајања остао је само са 4–5 људи.

Коначно у љето 1944. године Њемци су издвојили Брајову групу у засебну просторију.

Брајо Вулевић прича да је њихова група, када је боравила у Келну, била успоставила односе са њемачким радницима, упуштајући се са њима у непосредне разговоре. Од тих радника су добијали вијести, које је преносио Радио–Лондон. Добрашин Влаховић је био успоставио контакт са Карлом Шварцом, руководиоцем њемачке комунистичке омладине, који се тек био вратио с робије. Група је била успоставила контакт и са супругом Ернеста Толера. Они тада, у љето 1944. године, сазнају од Њемаца да су у вријеме атентата на Хитлера 1944. године први пут разбацивани леци, који су писани руком.

Укључивање наших симпатизера у борбу против четника и рад на сузбијању четништва у радним командама

Ми партизани и наши симпатизери у логорима указивали смо на поразан крај издајника, којима Њемци нијесу цијенили злодјела која су правили у протекле двије године. Једнак третман који смо сви имали код њемачких војника ишао је у прилог нашем свакодневном указивању да се издајник свога народа не цијени од стране окупатора, поготово када му више није потребан за издају већ само за физички рад.

Шокирани четници покуњено су јурили по радилиштима, слушајући наше аргументе против њих и Њемаца и не реагујући на ову нашу пропаганду. Уз то, промјене у Италији крајем јула и пад Мусолинија запрепастили су их, па су се држали пасивно, чекајући

расплет ситуације. У тим моментима ни они најокорјелији нијесу проговарали ништа против наше свакодневне пропаганде.

На овим радилиштима – а и раније – нама су се прикључили и стално са нама били (радили, спавали и хранили се) наши симпатизери и сарадници, као и многи наши сељани, пријатељи и рођаци. Зато, када се разматра наша ситуација у Њемачкој, како првих дана и мјесеци тако и све до повратка из Њемачке, треба имати у виду да смо имали на својој страни приличан број симпатизера и активиста НОП-а са терена Андријевице, па и Бијелог Поља, Пљеваља и Мојковца, мобилисаних у посљедњој четничкој акцији и са нама интернираних у Њемачку.

Ови наши симпатизери и сарадници – многи од њих наши позадински радници, односно припадници ударних група и десетина – давали су нам подршку почев од Матешева преко Пећи и Београда до интернације, храбрећи нас да издржимо достојанствено у борби са четничким официрима. У томе су се истицале двије групе, махом омладинаца из среза Берана. Прву групу сачињавали су другови – из Пешаца Димитрије Недић, Велимир Малишић, Бајо Марковић; из Лушца Данило Поповић, Лака Пајковић, Машан Радичевић; из Доца – Радош Вељић, Радоје Радевић, Вукић Ђокић, Милоња Вељић; из Горњих Села – Јанко Мердовић, Драгомир Шекуларац и други. Другу групу сачињавали су: Милоња, Никодин, Богић и Миливоје Барјактаревић, Вуксан Цимбаљевић, Душан, Косто и Коста Бабовић, Илија Лутовац, Радисав Аџић, Михаило Вујовић, сви из села Дапсића и Петњика, као и Милија Милуновић из села Роваца, који је иначе у току 1942. године сарађивао са Радославом Малишићем и Војиславом Недићем у среском затвору у Харемима. Поред ове двије групе, током јесени и зиме 1943. године придружили су нам се омладинци из Калудре: Милан, Радован и Радомир Ралевић са чика–Милићем Радевићем, који је у неком сродству са Малишићима из Пешаца.

Из ове двије групе омладинаца укључили смо у руководства радних команди: Милоњу Барјактаревића, Вуксана Цимбаљевића, Коста Бабовића и Велимира Малишића. У руководећи актив у групи Браја Вулевића укључени су Лака Пајковић и Јанко Мердовић.

Благодарећи чињеници да смо у диселдорфској групи имали преко 80 Дапсићана и Петњичана са нешто Будимљана и Поличана, заједно са напријед наведеним омладинцима, уз нас затворенике из четничког Колашинског затвора, ми смо представљали заиста такву снагу да је то уливало страх и најокорјелијим четницима у нашој радној команди – браћи Киковић, Асановићу и још некима.

Активисти из села Дапсића и Петњика причали су нам да су били припадници ударних група и десетина у њиховим селима још од 1942. године. Они су почетком априла 1943. године затражили од другова у илегалству да побјегну и они „у шуму", али им је одговорено да морају остати на терену све док их не позову, тако да су их четници мобилисали у посљедњој акцији, па су их Њемци заробили 14. маја 1943. године у Колашину.

Треба истаћи да су Дапсићани и Петњичани били познати као одани и привржени сарадници илегалаца и у најтежим данима 1942. и 1943. године, тако да њихово држање у интернацији за нас из Берана није било никакво изненађење. Исти је случај и са друговима из Горњих Села. Зато смо их одмах примили у наше редове.

Четници настоје да задрже доминантне позиције у радним групама

Послије доласка у наше радне команде страних заробљеника из логора у Бохолту (Арсића, Мике и др Поповића), њемачка тортура на радилиштима јењава, тако да се четници отрежњавају, настојећи да нам парирају и онемогуће наше дјеловање. Првих мјесеци интернације четништво је у нашим радним командама било доста јако. Са нама је приличан број сталних четника, подофицира и војних питомаца, који још увијек имају јак утицај на већину присилно мобилисаних четника – сељака. Четници покушавају да процес опадања свог утицаја зауставе примјеном индивидуалног и колективног терора и другим прљавим методама.

Наше руководство је оцијенило да борба против четништва у све три команде мора бити сталан и важан задатак, те да она

ни мало неће бити лака ни једноставна. На основу такве процјене дати су дугорочни задаци:

– појачати рад међу нашим пријатељима и оним заробљеницима код којих се осјећа колебљивост;

– одговорити истом мјером на четнички терор раскринкавајући четнике отворено и јавно међу свима.

Сходно томе, организовали смо рад у радним командама. Поједине другове смо задуживали за рад по собама, односно радилиштима на придобијању њихових рођака и сељана за нас (Душан Боричић, Вук Митровић, Драгиша Шћекић, Бошко Лутовац, Богић Барјактаревић, Миливоје, Милоња и Никодин Барјактаревић, Душан, Косто и Крсто Бабовић, Савић Лабудовић, Радоје Радевић, Батрић–Бајо Марковић, Вуксан Цимбаљевић и други). Оваква наша систематска и интензивна активност дала је видљиве резултате. Наши симпатизери и пријатељи су све отвореније приступали нама и јавно нас подржавали у акцијама против четника. Наравно, четници су ово мијењање расположења људства према њима запажали, па су покушавали да нам парирају својим акцијама.

Тако су четници покушали да прославу божићних и новогодишњих празника припреме на четнички начин – са сликама Драже и Павла Ђуришића. Они су при томе играли на карту да ћемо се ми као комунисти супротставити прослављању наводно из вјерских разлога, што би, по њима, изазвало револт заробљеника против нас. Ми смо на вријеме били обавијештени о њиховим намјерама, па је наше руководство одлучило да се прихвати прослава Бадњег дана и Божића на начин како је то уобичајено у Васојевићима, уз организовање културног програма (рецитације, „врабац" и др). Тако смо четницима одузели главни адут. Примјера ради, наводимо како су празници прослављени у диселдорфској радној команди.

Руководство диселдорфске групе категорички је одбило да се постављају слике Драже и Павла Ђуришића, дозвољавајући једино могућност постављања слика краља Петра. Организовали смо с тим у вези изјашњавање по собама за спавање. Дапсићани, Петњичани и Поличани са Будимљанима и оно нешто људи са

лијеве стране Лима дали су нам подршку. Ови људи, посебно Дапсићани и Петњичани, отворено су поручили четничкој врхушки, браћи Киковић и Асановићу, да ће им се и физички супротставити ако покушају да нападну затворенике бившег Колашинског затвора и њихове сараднике када буду декорисали салу и скидали слике Павла и Драже, односно стављали југословенску заставу. Празници су прослављени онако како је то припремила наша група. Тада су нам се прикључили и Калудрани и Ровчани.

У радној команди у Паденборну, гдје је радио Брајо Вулевић са групом од око 30 наших активиста, акција око празника је успјешно окончана, док је у трећој радној команди у Елзенборну наш успјех био дјелимичан.

Акција око прославе божићних празника открила нам је да је група колашинских затвореника разбила изолацију коју су још од Матешева покушавали да јој наметну четници. Сада се у јавним наступима са нама отворено боре против четника не само двије групе омладинаца већ и компактна цјелина дапсићко–петњичких сељака, те се и међу осталим заробљеницима пажљивије слушају и респектују наши ставови.

Уништавање четничког списка партизанских активиста и сламање четничког индивидуалног терора

Киковићи с Асовићем, Томовић и Делетић тајно су правили спискове партизана–затвореника и наших сарадника, оптужујући нас да смо комунисти и да смо створили тајну организацију. Тако су од људства из све три радне команде сачинили списак од око 60 партизана–затвореника Колашинског четничког затвора и њихових сарадника, припремљен за предају Њемцима.

Диселдорфска група четника, са браћом Киковићима и Асовићем на челу, преузела је главну улогу око предаје овог списка, како повјеренику логора Борисављевићу у Бохолту тако и (копију) њемачкој радној команди у Диселдорфу. Зато су морали да обрађују наредника Мирослава Арсића да их води у Бохолт код Бо-

рисављевића. У међувремену, у одсуству Арсића из Диселдорфа, млађи Киковић и Асовић су копију списка предали Њемцима у нашој радној команди.

Однекуд смо сазнали да су Киковић млађи и Асовић копију списка предали и њемачкој радној команди у Диселдорфу. Одмах смо реаговали (као руководство) и овластили Вукашина Бајића да енергично тражи од Арсића да позове представнике нашег матичног логора да смјеста дођу у Диселдорф и повуку списак из њемачке команде, позивајући се на Хашку конвенцију да то прослеђује руководство логора, а не појединци из неке радне команде. Истовремено смо извијестили све сараднике у нашој радној команди у Диселдорфу о списковима и нашем захтјеву Арсићу да позове Борисављевића из Бохолта. Око 7 часова увече дошао је из Бохолта главни повјереник Михаило Борисављевић са замјеником (др Светиславом Поповићем, ранијим нашим љекаром).

Чим су стигли успоставили су контакт са њемачким фелдвебелом (наредником) у нашој радној команди, а затим су нас позвали на разговор (на који смо послали Вукашина Бајића), којом приликом су нам предали списак, повучен од Њемаца, правдајући се да они у томе нијесу учествовали (мислили су на Арсића), већ да је то дјело групе четника из диселдорфске команде.

Након неколико дана упутили смо Браја Вулевића да извиди да ли у Бохолту постоји какав списак, те уколико постоји да га добије или украде од Борисављевића и уништи. Тако је и било, па је на тај начин окончан и овај посљедњи покушај четника да затворенике Колашинског четничког затвора издвоје и предају Њемцима, односно пошаљу у кажњенички логор за ратне заробљенике.

Након овога четништво је било тотално разбијено у централној – диселдорфској команди, а тиме је изгубило сваки утицај и значај у заробљеничким масама у све три команде. Чак је и један број сталних четника – који у Југославији нијесу били окрвавили руке над заробљеним партизанима или партизанским породицама – прешао на нашу страну (браћа Ђорци и Ђоле Лутовац из Дапсића). Четништво су убудуће представљали једино четнички руководиоци – наредници и оно нешто сталиних четника – кољаша и убица. Они

ће повремено покушавати и даље са неким акцијама, али су оне остале у суштини незнатне и без посљедица по нашу антифашистичку борбу у интернацији.

Једино стање у трећој радној команди – Елзенборну – још увијек није било добро. Али ускоро ће се и тамо поправити. Од одлучујућег значаја у том погледу био је долазак наше групе из Диселдорфа у мају 1944. године у ову радну команду, јер смо дошли у ситуацију да помогнемо нашим друговима. Наше спајање са њима искористили смо да ступимо у физички обрачун са групом сталних четника око Богдана Томовића, одлучни не само да их неутралишемо већ и да их елиминишемо као организовану снагу. Ево како смо то постигли.

Размотрили смо ситуацију у радној команди. Руководство је потврдило правилност наше већ раније донесене одлуке да се на силу мора одговорити силом, па макар се и Њемци умијешали у обрачун. Већ првог дана послије подне демонстративно смо пошли ка групи сталних четника, који су стојали испред своје бараке – у којој је боравио Богдан Томовић. На наше повике да сада покушају ако имају храбрости да се туку – први је побјегао управо коловођа и букач млади питомац Ацо Томовић, а одмах за њим и сви остали четници. Побјегли су у собу код Богдана Томовића и тамо се забарикадирали. Богдан се није смио појавити ни тада као ни прије тога.

Долазак наше групе из Диселдорфа био је хладан туш за четнике у Елзенборну, који су се задњих неколико мјесеци били размахали у овом логору. Наш долазак је фактички био крај сваке њихове не само надмоћи него и активности. Ми смо били снажни и добро организовани. Имали смо подршку и симпатије највећег дијела људства.

Доласком у ову команду ми смо преузели и послове санитета. Тражили смо да се Вуксан Бакић прихвати те дужности као војни питомац, тим прије што је прије протјеривања био тумач код овдашњег љекара – ратног заробљеника. Циљ нам је био да се смијени Вукић Ђуришић, којег су четници били ставили својевремено у Диселдорфу умјесто Радослава Малишића. Наредник Арсић је

одмах прихватио овај предлог, настојећи да што боље и што прије поправи односе са нама послије оног збора у Диселдорфу почетком 1944. године.

Пропаганда за јављање добровољаца за Недићеву војску и одлазак у земљу

„Ни један добровољац против НОП-а из редова ратних заробљеника у Њемачкој" – под овом паролом супротставили смо се идеји враћања у Југославију ратних заробљеника на позив Недићеве владе и њених мисионара и официра. Четници су, заједно са Недићем и Њемцима, планирали да у току љета поведу широку акцију јављања добровољаца за борбу против партизана под паролом „ОДБРАНЕ МАЈКЕ СРБИЈЕ". Томе су се свесрдно придружили и реакционари из наших крајева – сањајући о повратку наше групе из интернације. У том смислу адвокат Филип Цемовић и Киковић обратили су се Недићевој влади да покрене питање повратка четника Павла Ђуришића из њемачке интернације.

Четници су се убрзо навелико припремали за повратак у земљу. То се одмах потврдило и у нашим радним командама, јер су њихови официри из Оснабрика инструисали Сима Делетића, Богдана Томовића и браћу Киковића да отпочну кампању за повратак „добровољаца" за Србију".

Овога пута радило се о акцији не само у нашим трима радним командама већ и код свих југословенских ратних заробљеника. Наше руководство је правилно процијенило да је у овом дијелу Њемачке крајње непопуларно међу нашим старим ратним заробљеницима говорити да се сада иде на страну Њемачке када Савезници данонoћно врше ваздушна бомбардовања и узбуне и да фактички није дозвољено недићевско–њемачким мисијама да иду у обилазак радних команди и логора. У ствари, нико од српских заробљеника ту око нас није се јавио у те добровољце. Наравно, ми смо то као аргумент обилато користили у нашој пропаганди против јављања за добровољце.

Благодарећи чињеници да смо били унапријед обавијештени о акцији четника преко Павла Алексића наше руководство се

припремало за противакцију, рачунајући на не мале тешкоће. Одмах смо се распитали да ли нас могу на силу враћати у земљу или не. Из Бохолта нам је Брајо донио информацију да нас као ратне заробљенике, уколико не пристанемо добровољно, не могу на силу одвести.

Наше диселдорфско руководство, које се тада налазило у Елзенборну, било је свјесно да од резултата акције у нашој централној групи – радној команди – зависи да ли ће или не бити добровољаца. Зато смо развили интензивну кампању и успјели да се у нашој команди то питање уопште не постави на дискусију. У томе нам је пуно помогао наредник Арсић, који се сложио да се питање не поставља пред људство ове радне команде.

Послије оваквог стања у нашој групи, ни у групи Богдана Томовића, која се сада налазила у нашем саставу, није дошло до јавног изјашњавања, јер је Арсић и њима био претпостављени, па Богдан Томовић то није могао преко њега изнијети пред своју групу. Да је дошло до изјашњавања, јавио би се приличан број људи из бјелопољске и пљеваљске групе, а нешто и из беранске око браће Киковић.

До јавног изјашњавања једино је дошло у радној команди у Паденборну. Група од 30 другова са Брајом и друговима на челу јавно се издвојила из строја, пркосно одбијајући да се пред недићевским вишим официрима изјашњава за добровољце. Иако су били мањина, одлучност наших другова је оставила дубок утисак, а и изненађење за недићевске официре, јер су очекивали једнодушно јављање у „добровољце М. Недића".

Треба напоменути да су се у овој акцији ангажовали и наши стари ратни заробљеници, а посебно они који су били из наших крајева (Петар–Пеко Делевић, Радослав Вулевић, Раковић, Радичевић и други). Неки од њих су се самоиницијативно обратили и повјеренику нашег логора у Бохолту Борисављевићу, тражећи да он спријечи одлазак четника као добровољаца у Југославију. Ово тим прије што се нико од старих ратних заробљеника није јавио у ове добровољце.

Можда је савезничко искрцавање у Француској (отварање другог фронта) омело веће њемачко ангажовање око акције

за прикупљање добровољаца против партизана у Југославији. Постоји верзија да се Вермахт није сложио са овим пребацивањем у Србију. Изгледа да је Хитлер схватио да не може до краја рачунати на четничку подршку, тј. да се четници могу придружити Енглезима и Американцима, поготово стари ратни заробљеници.

Однос заробљеника према раду на швапским радилиштима

Ми смо приспјели у Њемачку баш у вријеме када су савезничке ваздухопловне снаге све интензивније бомбардовале Диселдорф, Келн, Ахен, Дуисбург и друге градове. Разарања су била страшна а услови рада врло тешки и опасни. Швабе су нас јуриле да радимо страховитим темпом током првог мјесеца дана, у чему су донекле имали успјеха. Касније је темпо рада све више опадао, првенствено усљед нашег отпора. Опадање темпа рада било је у крајњој линији резултат нашег указивања да смо ми радни заробљеници и да не морамо тако много да радимо, при чему смо се позивали на слабу храну, лош смјештај и друге услове живота и рада, као и на Хашку конвенцију о ратним заробљеницима. Тек тада су четници и мобилисани сељаци прихватили наше наговарање да се спорије ради.

Да бисмо мање радили користили смо тактику бјежања са радилишта приликом разних узбуна и бомбардовања. Честе ваздушне узбуне омогућивале су нам да напуштамо радилишта ради склањања од бомбардовања, па смо то користили да бјежимо километрима далеко од радилишта, а потом смо се споро окупљали. Видјевши наш изразито слаб учинак, једном приликом су нас Швабе у мају 1944. године пребациле са посла на жељезничкој станици у Ахену на други мање важан посао.

Током 1944. године ми постајемо „стари" заробљеници, са више искуства у саботирању послова. На једном радилишту у Ахену рекли смо нашем руководиоцу, неком Шваби који се представљао као присталица западне демократије, да не можемо боље да радимо. Он нас је упозорио на посљедице, а то је резултирало

нашим премјештањем на један дивизијски полигон. Но, ни тамо рад није био тежак, нити је према нама употријебљен посебан поступак.

Једну организовану акцију извели су другови из наше централне групе у јесен–зиму 1944. године у фабрици шећера у Деличу. Ријеч је о уништавању шећера. У овој акцији су учествовали сви наши заробљеници, уз дјелимичну сарадњу руских заробљеника. Управа фабрике је осјетила да се ради о припреми саботаже, па је над нама вршена контрола и повремена преметачина у собама гдје смо спавали, али без успјеха.

Посебних диверзија на објектима који су били у раду или на којима смо радили нијесмо вршили, иако се о томе разговарало. Узрок томе прије свега треба тражити у чињеници да смо ми сви били са села и ђаци, па смо као такви заиста били лаици за тај посао. Ми смо знали да рушимо и рушили смо поједине дјелове бомбардованих објеката, али то није битније утицало на текућу производњу Њемачке. Међутим, остаје чињеница да су Њемци од нашег рада, боље рећи од нашег нерада, имали сувише мало користи.

У периоду нашег боравка у фабрици шећера у Деличу срели смо једног цивилног њемачког радника, старог 55–60 година, који нам је причао да је био члан Социјал–демократске странке прије доласка Хитлера на власт. У Фабрици авионских дјелова, тј. ливења алуминијума од авионских остатака у Раквици, срели смо исто тако једног старог њемачког радника, који нам је тврдио да је члан КП Њемачке, да је закопао своју партијску књижицу дубоко у земљу и да ће је чим доћу Савезници или Руси откопати. Ни један ни други нијесу показали ни жељу ни вољу за неку сарадњу. Тако се, бар што се тиче нас из централне групе затвореника, завршила сарадња са њемачким становништвом на линији антифашистичког покрета отпора.

Да би се добила представа о томе колико је фашизам уништио кадрове лијевих партија нека као илустрација послужи сљедећа чињеница. У централној Њемачкој на око 100 километара

јужно од Берлина у току августа 1945. године није било ни једног Њемца млађег од 30 година, а такође ниједног симпатизера нити члана КП Њемачке.

Сарадња са љенарима антифашистима Поповићем и Варгазоном

Политиком саботаже коју смо водили предвидјели смо симулирање болести односно организовано „боловање“ уз помоћ наших логорских љекара. У јуну 1943. године нашој радној команди у Диселдорфу додијељен је љекар из нашег матичног логора Бохолта др Светислав Поповић, који је подржавао политику успореног рада као форму саботаже. Он нам је свестрано излазио у сусрет путем измишљених боловања. Пошто нас је све упознао, он је чланове нашег руководећег актива убацивао на она радна мјеста са којих се може прилично утицати на темпо рада – за тумаче радних група на радилиштима, постављајући за то Сретена Вуканића, Максима Бакића, Милију Милуновића, Вуксана Бакића, Милоњу Барјактаревића и друге. За рад у кухињи узимао је Вукашина Бајића, Велимира Малишића, Михаила Вујовића, а за санитета код себе узео је Радослава Малишића.

Љекара Поповића у јесен 1943. године повлачи у Бохолт логорска команда и укида нашу самосталну амбуланту са пар болесничких постеља. Поповића замјењује др Богдан Варгазон, још ватренији присталица антифашистичке борбе у заробљеништву. Из оближње болнице за ратне заробљенике у Диселдорфу Варгазон је два пута недјељно обилазио нашу радну команду, узимајући нас повремено као болеснике код себе у болницу. Под тим изговором код њега су били Вукашин Бајић и Максим Бакић. Они су Варгазона детаљно упознали са развојем НОБ у Југославији до маја 1943.

Њемци су решпектовали одлуке љекара – како раније др Поповића тако касније и др Варгазонеа, па су заробљеници као болесници максимално стављани у поштеду, зависно од временских услова, појаве грипа или неке епидемијске болести и сл. Уз то, обојица љекара стекли су велико поштовање људи у нашој радној

команди, што се нарочито манифестовало приликом одласка Поповића. Тако је радио овај дивни патриота у заробљеништву, па је одмах послије рата дошао у Београд и често долазио у контакт са нама бившим интернирцима све до своје смрти.

Други доктор, Богдан Варгазон, пошто је Словенац запослио се у Љубљани, као универзитетски професор на Медецинском факултету, гдје и данас живи и ради. Повремено су га неки другови из наше групе посјећивали, захваливши му за сарадњу и пријатељство у заробљеништву.

Културно–просвјетно–спортсна дјелатност актива затвореника

Радећи на раскрчавању рушевина великих градова у Рајнској области имали смо прилике да контактирамо са безбројним групама ратних заробљеника и интернираца доведених у Њемачку. Да бисмо легализовали ове наше честе контакте, руководство наше централне (диселдорфске) групе дошло је на идеју да организује спортско–културно–забавни живот. Пошто смо у редовима затвореника Колашинског затвора имали доста ђака, свршених матураната и пар студената, формирали смо културну и спортску екипу. Многи од њих су у предратним годинама као скојевци и напредни омладинци небројено пута организовали аматерске екипе и учествовали у њима.

Главни акцент смо ставили на рад културне секције, у којој смо формирали аматерску позоришну групу. Наравно, у секцији, односно групи, окупили смо све другове нашег ужег руководства. Под плаштом културно–забавног рада ми смо се неометано састајали и договарали, како унутар наше централне групе тако и са двјема радним командама: у Паденборну и Елзенборну. Под изговором да треба да имамо на окупу културну екипу, успијевали смо да задржимо наше руководство у централној групи, што је спроводио наредник Арсић, пошто је Њемцима било битно да имају тражени број људи за неко радилиште, односно радну групу, тј. команду не интересујући се за појединце.

Ми смо заиста организовали приказивање аматерских позоришних представа – приредби извођењем драматизованих дјела као што су „Сумњиво лице“, „Балканска царица“, „Смрт Максима Црнојевића“, „Стана Ранковић“, „На силу љекар“, као и извођењем неких скечева, као што су „Ружа и општински добошар Јово“, затим „Кућна помоћница“, „Рафаелова женидба“, затим рецитовање и пјевања „врапца“ и „лагаријe“. Скоро све ове комаде написао је, сјећајући се текста, Максим Бакић. Он је при том вјешто поентирао издајничку улогу одбјеглог Црнојевића у „Балканској царици“, па је асоцијација на четништво била тако евидентна да су се сами четнички главари у нашим радним командама осјећали нелагодно. Максим је исто тако био неумољив према њима и у својим рецитацијама, посебно када је рецитовао „Ми знамо судбу“ и „Светли гробови“.

Да би се сагледао интензитет наше културне активности и рада у нашој и у другим радним командама наводимо да су, према дневнику Радослава Малишића, за непун мјесец дана (од 18. октобра до 14. новембра 1943. године) одржане три приредбе са позоришним комадима, од којих су двије биле са различитим програмом, док је трећа била реприза у радној команди у Паденборну.

Током прољећа, љета и јесени 1943. године форсирали смо одржавање такмичења у фудбалу. Како смо имали пуно младића и прилично добрих фудбалера, и на том пољу само се афирмисали као јака екипа. Наша централна радна команда играла је безброј утакмица са заробљеницима у Диселдорфу, Ахену, Крефелду. И о томе је Малишић прибиљежио резултате, па чак и играче из других команди, које смо позајмљивали да појачамо наш тим или смо пак слали наше играче да помогну другим командама, нарочито када смо играли против Француза, Енглеза и других ратних заробљеника.

И још једну форму рада смо успјешно користили. Проблем занатских услуга је увијек био актуелан а у заробљеништву поготову. Ми смо у нашој радној команди имали два обућара, два кројача и једног брицу, па смо у договору са наредником Арсићем формирали занатску радионицу. Како су обућари Батрић–Баћо Марко-

вић и Радоје Радевић, односно кројачи Илија Лутовац и Миливоје Барјактаревић били партизански симпатизери и сарадници, то смо њихову радионицу користили за наше везе и договоре са заробљеницима из других радних команди.

Посљедњи мјесеци у заробљеништву

Послије септембарске офанзиве западних савезника на Другом фронту, ослобађањем читаве Француске и великог дијела Белгије и Холандије дошло је до релативне стабилизације Западног фронта, па и контраофанзиве Њемаца у Арденима И Белгији. Сходно томе Њемци врше мирније размјештај заробљеничких и интернистичких маса, па их чак враћају и у западне дјелове Њемачке. То се десило и с андријевичко–беранском групом која је била у Паденборну. Са њима, наравно, враћају и групу наших партизана–затвореника Колашинског затвора, на челу са Брајом Вулевићем. У овој групи било је 28 активиста.

Наше три радне команде сада настављају да раде као самосталне по разним логорима. Но, наше везе и преписка су редовне, тако да смо у току међусобних збивања све до капитулације Њемачке. Од краја 1944. године, па све до капитулације Њемачке, односно до предаје Американцима, Њемци су нас премјештали тамо–амо.

Позитиван развој у рату, а посебно у нашој земљи, поготово када је ускоро (20. октобра 1944. године) ослобођен Београд и више од половине Југославије, одразио се и на став и активност четника у нашим радним командама. Фактички, четници су у љето 1944. године изгубили битку са нама сламањем које су доживјели у Елзенборну. Истовремено су четнички официри у Оснабрику такође били политички поражени од стране напредних официра Павла Алексића, Николе Вујановића, Мирослава Виторовића и других. Уз то, покушај четничких официра и наших четника да се врате у земљу као добровољци потпуно их је политички дискредитовао међу заробљеницима, и они више нијесу могли да се прикривају под фирмом националних бораца и краљевих присталица. Сада је њихов основни циљ био да се што више удаље од наше централне групе и да сачекају крај рата и остану код Енглеза и Американаца.

Четници из диселдорфске и паденборншке групе то углавном и остварују у јесен 1944. године приликом повлачења Њемаца из Француске, Белгије и Холандије. Они се тада одвајају од нас, јављајући се појединачно на рад код сељака или у мањим групама у другим радним командама. Једино елзенборншка група, у којој су били четници са Богданом Томовићем на челу, у томе не успијевају. Њих Њемци пребацују у правцу Источне Пруске, близу пољске границе, гдје су их Руси ослободили у зиму 1944/45. године, па су их и транспортовали у Југославију још прије завршетка рата.

Богдан Томовић, који се вратио у земљу под туђим именом и запослио се у руднику Трепча, пронађен је од наших органа и изведен пред Окружни суд у Бијелом Пољу. Судио му је Павле Алексић, а Милош Бакић је био један од главних свједока, па је овај зликовац платио своја злодјела у земљи и у интернацији.

Растеретивши се борбе са четницима, наши другови, на челу са затвореницима из Колашинског затвора, усредсредили су своју активност у правцу још интензивније популаризације НОБ-е и револуције на челу са КПЈ и другом Титом. Интензивно смо, сваки на свом терену, и као појединци и као групе, радили на формирању антифашистичких вијећа у свим радним командама и логорима, односно на њиховом преузимању одлучујуће улоге, са основном паролом повратка свих заробљеника у Југославију.

У уторак, 24. априла 1945. године коначно смо доживјели тренутак када су нас Њемци предали америчким трупама у граду Вурзену. Сјутрадан су се америчке јединице које су нас ослободиле састале са руским трупама на ријеци Елби, код мјеста Торгау.

У Вурзену смо чекали транспорт за Југославију. Пажљиво смо пратили ситуацију у земљи, а посебно спор око Трста, због енглеског захтјева да наше трупе напусте Трст.

Послије Титовог оштрог говора у Загребу 21. маја 1945. године, руководство наше групе процијенило је да је ситуација веома критична, сматрајући да постоји велика вјероватноћа ору-

жаног сукоба са Енглезима. Доније та је одлука да се најхитније пребацимо из америчке у совјетску окупациону зону. То смо и учинили, нас 30 другова, 22. маја 1945. године, међу којима сви затвореници из Колашинског четничког затвора (из наше централне диселдорфске групе), утрчавши у строј руских војника тако вјешто и брзо да Американци нијесу могли интервенисати. Руском официру смо рапортирали колико нас има, па нас је он одмах урачунао у њихов контингент.

Рад на репатријацији

Што се више приближавао крај рата то су реакционари свих боја и партија, укључујући и четнике, све активнији у агитацији међу заробљеницима и интернирцима против повратка у земљу. У тој ситуацији пред наше активисте поставља се основни задатак: да окупе што већи број људи за повратак у земљу. Ово питање нарочито се заоштрава даном капитулације Њемачке, када огромне масе људства желе повратак кући. Посебно је актуелно у оним дјеловима Њемачке које су окупирале француске, енглеске и америчке трупе. Пошто је у том дијелу Њемачке остала једино група затвореника из четничког затвора око Браја Вулевића, то су тамо имали најтеже и наиделикатније задатке у остваривању репатријације. Њима се придружују и наши активисти распршени посљедњих мјесеци по Њемачкој, као што су Вуксан и Милош Бакић и Сретен Вуканић.

Обавјештајне службе западних савезника радиле су на томе да се што мањи број Југословена врати у своју земљу. У том смислу је дејствовала и савезничка пропаганда, као и пропаганда свих других непријатељских елемената – четника, усташа, недићеваца, љотићеваца, бјелогардејаца, рупниковаца, присташа бивше емигрантске владе у Лондону, а посебно неких официра и генерала у логорима у Њемачкој. Пропаганда је била сконцентрисана у два основна смјера:

а) раскринкавање и блаћење НОП-а и нове Југославије;

б) повлачење што већег броја наших људи с америчким јединицама на запад (са територија које су требале да припадну со-

вјетској зони), те да се мобилишу у америчку војску под изговором да се настави борба против Јапана.

У настојању да парирају овим акцијама, антифашистички одбори у свим логорима у Њемачкој су своју активност усмјерили углавном на:

1) пропагирање и популарисање идеја НОП-а и КПЈ;

2) враћање што већег броја наших људи у земљу.

Свјесни смо чињенице да су недовољно обрађене тешкоће које смо имали у борби да се сваки човјек врати у земљу. Треба се само подсјетити непријатељске крилатице: „Ви сте положили заклетву краљу и не можете заклетву газити, а у Југославији су комунисти на власти".

У сабирне логоре долазили су и генерали старе југ. војске, организовали зборове и наговарали људе да не иду комунистима док се краљ не врати. Ми смо тим генералима у англо–америчким окупационим зонама насилно скидали еполете с рамена.

У свим овим акцијама затвореници Колашинског затвора, а у првом реду другови из руководстава из све три радне команде, спадали су у ред најактивнијих бораца за репатријацију. Свуда су пружали пуну помоћ нашим репатријационим комисијама, које су дошле из нове Југославије. Тако су, на примјер, Брајо Вулевић и Вуксан Бакић постављени за команданта односно замјеника команданта логора у два различита мјеста, гдје су се били задесили.

Заробљенички логор Ваху код Бона америчка VI армија је ослободила уз велики број југословенских и совјетских заробљеника. Послије неколико дана југословенске заробљенике су пребацили у Оберкасел код Бона, у касарне гдје је обучавана хитлеровска омладина. Енглеске трупе су биле господар тога краја. Оне су држале сву власт у сабирним логорима Вестфалије и Рајнске области.

Послије извјесног времена унутрашњу управу и ред препустили су Одбору за репатријацију на челу са (како су је Енгле-

зи називали) командантуром логора. Ту дужност је обављао, уз помоћ бираног одбора, Брајо Вулевић. На једном састанку, уз одобравање бројних интернираца Колашинског затвора, њега је именовао Војо Шобајић, који је првих дана ослобођења стигао из наше војне мисије у Паризу. (Шобајић је потом у земљи био високи функционер Савезног секретаријата унутрашњих и спољних послова и амбасадор у неколико земаља.)

У обилазак су долазили и давали упутства још и генерал Брана Барјактаревић, Собајић и други официри нове Југославије из мисије за репатријацију.

Одбор у коме су били углавном колашински затвореници обавио је успјешно прикупљање заробљеника, интернираца, депортованих лица, као и радника на принудном раду у Њемачкој, политичких затвореника из напријед наведених области. Био је то тежак и напоран посао, а уз то и деликатан, јер су се наши другови суочавали са бројним непријатељима наше стварности.

У сабирном логору се одвијао живот као и у земљи, јер су руководство сачињавали искусни партијски радници и скојевци, којима је једино недостајала директна веза са вишим партијским инстанцама. Али зато је овај штаб имао радио–апарат преко којега су се могли запазити наредни задаци и директиве које наши другови треба да извршавају у иностранству – конкретно у вези са репатријацијом.

У логору су одржавани курсеви, као на примјер курс за описмењавање заробљеника. Одбор за културу је често одржавао приредбе разних садржаја. Све је то текло уз бројне недаће, јер је непријатељ дејствовао у разним видовима. Помоћ из Главног одбора за репатријацију је често стизала и била од велике користи.

Онога дана када је 2.800 наших људи из Оберкасела кренуло енглеским камионима за Бозхорст остало је 250 Југословена наших непријатеља и квислинга. Наши вагони су били пуни разних апарата од велике вриједности, које смо предали нашим властима у Љубљани. Донијели смо и пуно лијепих жеља, воље и амбиција да изградимо нашу земљу.

Рад на репатријацији у руској зони је био, разумљиво, лакши тј. тамо гдје се налазила наша централна група затвореника у Њемачкој. Наш рад у Грими, Вурзену, Форсту, Кодбусу и Спрембергу био је изванредно организован захваљујући томе што су са нама били др Јоже Потрч и група словеначких партизана и партизанки са Козаре, односно из Босанског Новог и Босанске Градишке. Доласком у Велику Кикинду 20. августа 1945. године, ова наша група дала је потребне податке о нашем транспорту из руске зоне.

ДУШАН МАШОВИЋ

КОЛАШИНСКИ ЗАТВОРЕНИЦИ У ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА И НАРОДНОЈ ВЛАСТИ

Четници Лимско–санџачких одреда су ушли у Колашин, будући центар своје владавине, 23. фебруара 1942. године и означили почетак своје страховладе тиме што су у затвор довели и прве затворенике – борце Комбинованог партизанског батаљона – заробљене код пилане Ђуровића у Барама Краљским. Њих 34 су била убијена и стријељана, да би се послије 449 дана, скоро на истом мјесту, одиграла друга драма са приближно истим бројем убијених бораца за слободу, али овог пута од стране Њемаца на очиглед разоружаних четника, свједока са злурадим осјећањем весеља које само издаја може да рађа. И прије „ослобођења" Колашина била је проливена слободарска крв у Штитарима погибијом Радомира Митровића, партизанског комесара батаљона, и звјерским убиством Михаила Стојановића – Пуља, чувеног партизанског митраљесца са Пљеваља, и отворила се затворска врата за борце за слободу у Краљима, Долцу, Харемима и другдје по која изба као привремено прихватилиште, само док се стигне у злогласни затвор у Колашину. Тако је било касније у Шаховићима, Ракоњама, Жабљаку, на Боану, Шавнику и Плужинама. Све је било срачунато на то да се већина страдалника НОП-а доведе у Колашин како би се главна представа одиграла у сједишту четничке команде са њеним организованим ансамблом за мучење и суђење.

Не улазећи овдје у то како је ко и под којим околностима доспио у ову злогласну људску мучионицу – сигурно је да нико није био њен случајни присутник – а основ заједнички био је припадност

покрету борбе против окупатора и његових помагача, за слободу народа, за бољи живот и срећнију будућност. Наш народноослободилачки покрет, предвођен Комунистичком партијом Југославије, био је масован покрет па је у борби са многобројним непријатељима имао успјеха, а било је и неуспјеха, било је појединачних и групних падова а и поклекнућа. И није најважније за такав покрет да је тога било колико је важно да сваки његов припадник, па ма гдје и ма у каквим околностима био, остане нераздвојни, саставни дио непрестане часне борбе све до побједе. Данас, а и убудуће, треба говорити о тим тешким данима четничке страховладе, кад се у њеним затворима заробљеним и ухапшеним партизанима и њиховим помагачима пријетило Колашином као синонимом окрутног животног завршетка и када се у колашинском затвору под изреком „идеш за Србију" убијало суђеним и без суђења. Оним који су провели те страхотне дане у затвору а остали живи, и данас одзвањају звуци ланаца окованих бораца НОП-а и неизбрисиво им је сјећање на оне који су онако храбро ишли у смрт, како се клицало предводнику епохалне борбе, како су пјесмом подизали морал својих сапатника, а својим држањем задивљавали и још плашили и организаторе и извршиоце смртних казни.

Судбина колашинских затвореника у оним ратним тешким условима била је неизвјесна и трагична, али није била одлучујућа за држање ових бораца. Сусретнути са непосредном окрутношћу четника и њиховим дивљањем, осјетили су најнепосредије, више него ико други, мизерлук и нечовјечство ових издајника и слугу окупатора, што је цементирало ионако непоколебљиво вјеровање да се против тога шљама и башибозука треба борити на живот и смрт, а још више се учвршћивало увјерење у оправданост узвишених циљева за које се искрено борило. Отуда је извирала задивљујућа снага скоро код свих затвореника Колашинског четничког затвора коју су манифестовали својом борбеношћу, храброшћу и несебичним залагањем било да су били у партизанским јединицама, било да су били у органима власти или другим друштвеним дјелатностима. Отуда се могу објаснити они неописани пориви па и покушаји – учинити све да се ослободи нељудских окова, да се што прије дође до слободе. Није случајно што су хроничари, па и писци, посветили своје редове најприје онима који својом одважношћу, храброшћу, вјештином и сналажљивошћу успјеше да се истргну из че-

љусти четничке жгадије и њиховог затвора и домогну жељене слободе. Као за инат и на жалост, ти први бјегунци из четничког затвора нијесу имали прилике да дуже живе, нити пак да више пруже борби за остварење својих животних циљева и своје сањане и усвојене визије свијета по идеји коју им је КПЈ усадила чији су одани чланови били. Од четири побјегла затвореника Колашинског затвора, који су низ падине Бјеласице, прозебли и гладни, и рањавих ногу, радујући се освојеној слободи, журили према својој команди ради распореда, два су била осуђена на смрт, а друга два су кажњена партијском казном. Јованчевић Радомир је одржао говор, говор жеље за успјех своје Партије и револуције, а Медо–Миодраг Ћулафић је клицао Партији и Совјетском Савезу – а побједничка револуција није пружила више у сјећањима на ове своје вјерне борце осим једне утихнуте рехабилитације којом се исто тако мало учинило за учвршћење тековина револуције колико се мало или скоро нимало, корисно учинило у вријеме кад су они који су изрекли такву осуду жељели постићи за остварење те револуције. Трећи бјегунац–затвореник Бранислав Селић, кога се сјећам као ђака беранске гимназије, погинуо је храбро на Купресу као омладински руководилац чете у Четвртој црногорској пролетерској бригади, носећи у срцу осветничку жалост за оно што су четници учинили стријељањем његовог оца Благоте и брата Војина. А четврти бјегунац Радивоје Боричић је у ратном и поратном времену једини живи свједок ове мале јуначке одисеје – овог фантастичног подухвата који одушевљава замишљу и остварењем али не и завршетком.

Милован Дожић, рођен 1916. у Ровачком Требаљеву, завршио трговачку академију, син Васа Дожића, такође затвореника Колашинског затвора, касније првог предсједника НОО Колашин, није ни сањао да ће морати бјежати из затвора док је као командир прихватио топло другарски Јованчевића и другове пратећи их ка партизанској команди. Успио је да побјегне из затвора и погинуо на Сутјесци као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде.

Студент права из Андријевице Момчило Драгов Лончаревић – Момо био је шести који је са собом у бјекству и оков пронио, борио се у редовима Четврте пролетерске бригаде до ослобођења.

Бјежали су као ждралови у маглу, без везе са покретом, а само се уздали у своју храброст, у оданост покрету, Партији којој су припадали, нијесећи у срцу велико задовољство и осјећање поноса што су надмудрили окупаторске слуге који су их кињили и потцјењивали и као људе и као „школарце залуђеле".

Маја мјесеца 1943. године у партизанске јединице су отишли бјегунци са Бара Краљских – колашински затвореници који су у једном магновењу преживјели митраљеску и пушчану ватру њемачких војника који су их спроводили из затвора. Петнаест погинулих 14. 5. 1943. и десет стријељаних сљедећег дана остали су на овом мјесту као мртва стража на путу долазеће слободе. Милорад Зарубица, Вељко Крстајић, Милорад Јововић, Коста Ђурђић, Вук Дацић са оковом на нози, Батрић Бубања, при бјекству рањен у руку, Милорад Тасовац, Милун Јањушевић, Манојло Дожић, Радивоје Бакић, Михајло Баковић, Жарко Лакетић, Милован Радовић, Бранко Рашовић, Недовић и четири Шуковића: Вукота, Лазар, Јово и Радивоје (Радивоја су четници послије два дана издали те су га Њемци стријељали). Сви су они успјешно стигли до партизанских јединица, гдје су као борци и као руководиоци дали достојан обол побједи револуције. Истога дана из друге групације затвореника су избјегли: Вука Васовић из Трепче код Андријевице, Михаило Н. Вулевић, Михаило А. Чукић, студент, Маријан В. Маријановић и Марко М. Машовић, ђак, сви из Трешњева код Андријевице. Маријан В. Маријановић, земљорадник, члан КПЈ од 1937. године, командир трешњевачког одреда који је први напао Италијане у бившем андријевичком срезу на Црвеном прлу, замјеник командира илегалне чете на територији Краље–Трепча у 1943. години, добио је у затвору галопирајући туберкулозу и почетком јуна 1943. године умро. Марко Машовић, ђак гимназије, члан руководства СКОЈ-а у беранској гимназији и члан КПЈ 1941. године, погинуо као политделегат вода Друге чете четвртог батаљона Четврте пролетерске црногорске бригаде на Трепшком брду. (Чланак „Пјесник четвртог батаљона" у књ. 4, стр. 364 „Четврта пролетерска" је њему посвећен.) Вука Васовић, Михаило Чукић – Бег и Михаило Вулевић – Микан су у редовима Четврте црногорске пролетерске бригаде постали командни кадар и пензионисани су као виши официри ЈНА.

Остало је неистражено да ли је било још другова који су ових дана побјегли к партизанима. Познато је да је са камиона у

Трешњевику побјегао Љубиша Милачић, али за друге података за сада нема.

Остаје за размишљање и разјашњење питање: како је мали број колашинских затвореника био заступљен у размјенама за заробљене непријатељске војнике, конкретно Италијане, у мају мјесецу 1943. године? Да ли је то посљедица неког става организатора те размјене, или је то небрига и став теренског партијског руководства?

У групи од 110 интернираца из барског логора било их је 5 из затвора у Колашину: Свето Вујисић из Колашина, Милош Ракочевић из села Требаљева код Колашина и три Малевића: Милисав, Драго и Томо, сви из села Будимље код Берана. Међу осталих 40 затвореника из других затвора налазили су се и три затвореника из Колашинског затвора: Обрен Благојевић, Гојко Гарчевић и Велимир Кнежевић.

Од оних из Барског логора: Милисав Малевић (1913), земљорадник, Драго С. Малевић (1914), студент, Томо С. Малевић (1920), земљорадник, погинули су у борбама на Сутјесци, док је Милош Ракочевић из Требаљева (1925), ђак, погинуо као борац у Петој пролетерској црногорској бригади. Свето Вујисић је учествовао у НОБ-у и послије рата радио на пословима ДБ. Рад и учешће у рату оних из Колашина, другова Обрена Благојевића и Гојка Гарчевића је опште познат, а Велимир Кнежевић је погинуо у Другој далматинској пролетерској бригади.

Тешко је дати одговор на горе постављена питања без увида у документацију која о том вјероватно постоји. Многи преживјели затвореници Колашинског затвора сматрају да је то посљедица једног става теренског руководства које се небрижно односило према онима који су доспјели у затвор, јер се сматрало да су тамо доспјели сопственом кривицом, док други, мањи број заступа гледиште да је то производ општег стања покрета и његове снаге за дејство у том периоду и на том терену. Трећи све ово повезују са временом кад се то догађало, па услови нијесу били такви и за такву немарност, па се такав став приписује једино личностима које су у то вријеме такав план и правили, и о личностима на списковима

одлучивали. Ма шта било у питању, тешко се отети утиску да је од свега тога понешто присутно, мада је такав закључак сувише уопштен. Да је неко и како бринуо то је очевидно, али такво рјешење не задовољава размишљање оних који су то преживјели.

Дани уочи 1. маја 1943. године и до његове средине били су значајни што се тиче судбине Колашинских затвореника и затвора уопште. Крајем априла мјесеца 1943. године, јединице НОВ надирале су ка Бијелом Пољу и Колашину, а четничке снаге Павла Ђуришића трпјеле су пораз за поразом, као и италијанске снаге на Источном фронту. Не анализирајући те политичке и војне аспекте на овом мјесту – до затвореника су све више допирале тутњаве топовских експлозија и авиобомби. Од тада, тј. од 28. априла, када је група затвореника, више од 300, експедована за Подгорицу па за логор у Бару, догађаји се нижу један за другим: уочи 1. маја поново се пуне затвори новим затвореницима, долази до разоружања четника 14. маја 1943. године од стране Њемаца и укида се Колашински затвор, а затвореници се одводе заједно са разоружаним четницима према Матешеву. Раштркани из затвора – група за Бар, оданде за логоре по Италији, затим за Сајмиште, па Грчка, Њемачка, Аустрија, из Бара за Албанију, па опет за Њемачку... Али ма гдје били – и на различитим просторима и у различитим временима, у различитим али тешким условима – појединачно и скупно су доказивали својом борбом и држањем да се у њима није угасио слободарски дух, нити утихнуле идеје којим су их Партија и народноослободилачка борба наоружале.

Посебну активност су показали колашински затвореници у појединим логорима у Италији (Кампело сул Клитуно и Колфјорито Алтамура), у Грчкој, у Њемачкој, Албанији, што би требало учинити присутним у расправама и шире него што је то ова прилика. У логорима Кампело сул Клитуно и Колфјорито, гдје је 1943. године јула мјесеца упућена по једна група од по 150 затвореника из концлогора у Бару, а послије проведених 30 карантинских дана у логору Алтамура у Барију, налазило се и по педесетак затвореника из Колашина. У овим логорима играли су не малу улогу у организовању логорског живота и организовању бјекства из логора.

У логору Кампело сул Клитуно, гдје је било 150 интернираца, око 50 их је било из Колашинског затвора. Главну идеју за

бјекство па и њену реализацију спровели су другови Данило Ивановић, Душан и Ђукан Раичевић, из села Трепче код Андријевице. Руководство логора је на бази њиховог плана покренуло читаву акцију за бјекство, у чему се углавном и успјело. Истина, резање жице и пролаз кроз жицу је ноћу искористило свега двадесетак интернираца, јер је један друг неопрезношћу при изласку додирнуо жицу, што је било довољно да се даљи излазак заустави усљед оружаног дејства страже. Међутим, сјутрадан, послије пребројавања, извршен је јуриш на жицу. Сјекиром је прорезана жица уз сукоб са стражом, те је кроз направљени пролаз и прескакањем жице изашло преко 70 интернираца. Из овог логора, као и логора Колфјорито, интернирци–Црногорци су чинили састав Трећег батаљона Прве прекоморске бригаде, који је у новембру 1943. год. водио главне борбе против Њемаца код Рачишта, на Блацама, код Смоквице и Приградице на острву Корчули. У децембру 1943. год. Први и Други батаљон Прве пролетерске бригаде су попунили ови борци Прве прекоморске бригаде, и показали примјерну храброст и пожртвовање. Руководећи људи у Првој бригади су запажали да је ово било најјаче појачање ове бригаде од њеног оснутка. У овој бригади од Дрвара до завршетка рата положили су живот сљедећи затвореници Колашинског затвора:

– Михаило И. Марић, рођен 1908, Подбишће, у НОП-у од 1941, погинуо од Њемаца 1944. год. код Дрвара;

– Душан М. Раичевић, рођен 1917. земљорадник, Трепча код Андријевице, у НОП-у од 1941. године, члан КПЈ, погинуо 28. априла 1945. године код Новске, замјеник комесара чете у Првом батаљону Прве пролетерске бригаде;

– Новак Р. Радевић, рођен 1923, године, Шекулар код Андријевице, ђак гимназије, у НОБ од 1941. године, члан КПЈ, погинуо 21. априла 1945. године у Суљковици код Плетернице, комесар чете Првог батаљона Прве пролетерске бригаде;

– Никола Кукаљ, рођен 1915. године, земљорадник, Шекулар код Андријевице, члан КПЈ, у НОБ од 1941. године, погинуо априла 1945. године у Славонији као командир чете у Првом батаљону Прве пролетерске бригаде;

– Вељко Ћирка Шуковић, из Папа, прошао затворе Шаховиће, Колашин и логор у Италији, погинуо као борац 1944. у Словенији;

– Спасоје, М. Стијовић, рођен 1919, Маште, Беране, земљорадник, у НОБ од 1941. године, погинуо 17. јануара 1945. године код села Њемци у Срему, политички делегат вода у Првом батаљону Прве пролетерске бригаде;

– Душан М. Мићовић, рођен 1923. године, Буче, Беране, ђак гимназије, члан СКОЈ-а, погинуо новембра 1943. године на Корчули, борац Прве прекоморске бригаде;

– Радомир Мићовић, рођен 1920. године, Буче, Беране, студент, члан СКОЈ-а, погинуо 1944. године у селу Деветине, Босна, борац Првог батаљона Прве пролетерске бригаде;

– Миодраг – Драго С. Бошковић, студент права, рођен 1919. године, Беране, погинуо 1944. као борац Треће прекоморске бригаде;

– Љубо Н. Бакић, рођен 1908, Равни, Д. Морача, земљорадник, у НОР-у од 1943. године, погинуо на Синјајевини као борац Прве пролетерске бригаде.

У вези са доласком другова из Прве прекоморске бригаде у Прву пролетерску бригаду, писац и пјесник Радоња Вешовић у књизи „Колоне и видици" пише сљедеће:

„Нашу бригаду тих дана освјежила је још једна попуна – из Италије нам је стигла Прва прекоморска бригада. Интернирани с територије под италијанском окупацијом: с Косова, из Црне Горе, из Санџака, махом чланови Партије и СКОЈ-а, учесници у устанку, ти другови су били једно од политички најјачих освјежења бригаде. Исцрпљени животом у фашистичким логорима и казаматима, гдје Партија ипак није престала да дјелује, одрекли су се повољних услова, који су им нуђени послије капитулације Италије, и одмах се добровољно организовали за повратак у домовину – да наставе борбу..., а око четири стотине Црногораца, Косоваца и Санџаклија из

Прве прекоморске – у наше батаљоне, највише у Први и Други црногорски. Заблистали су већ у првим окршајима и ускоро ојачали десетарска и водничка мјеста по батаљонима, а и командирска и комесарска".

Шта је ове људе тако јако тјерало да голоруки јуришају на логорске жице, да лутају и журе по непознатим и опасним путевима дуж Италије, да излажу живот погибији да би прешли њемачке и савезничке фронтове – а да би стигли у своју ратничку домовину да ратују за њено ослобођење у њену вјечно брањену слободу? Сјећам се оних дирљивих тренутака када смо се искрцали са бродова у Вела–Луку на Корчули, крајем октобра 1943. године, како су неки „прекоморци" загризли парче земље на обали говорећи: „Слатка Земљо!" Срећни су били што су на тлу које нијесу баш тако давно напустили... Тако су ми и касније хумане, људске, топле и искрене ријечи све више приањале срцу, које је један командант из Прве пролетерске написао у свом извјештају, гдје хвали храброст „прекомораца" којих све брже нестаје из редова пролетера „јер су оптерећени осјећањем да вријеме проведено у затворима и логорима сматрају пропуштено за борбу и то сад желе да надокнаде", па тражи да им се посвети више пажње и опрезности у одређивању задатака док не стекну јача борбена искуства и науче да се боре, а не само да гину... Осјетио је људе од вјеровања и заноса, што треба чувати.

И док ово пишем, пребирам спискове колашинских затвореника: стријељани на Брези, Смаилагића пољу, погинули при бјекству у Барама Краљским, стријељани у Барама Краљским, стријељани из логора у Бару, погинули у Грчкој, у Албанији, на Сајмишту, умрли у затвору – отровани, умрли у логорима – где све нијесу допрли ови борци које је и окупатор и домаћа издаја настојала бездушно уништити. При помену имена постоји увијек могућност да се неко изостави и без неке намјере – али онолико колико ми то подаци дозвољавају износим имена оних који су у борбеном строју положили живот за слободу свога народа:

– Радун Ђукић, студент права из Грачанице, предратни члан КПЈ, политички комесар Трећег батаљона Девете црногорске бригаде, погинуо 29. септембра 1944. године у борби за ослобођење Рожаја;

– Војислав М. Бијелић, рођен 1920, Осредци, Д. Морача, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1943. године на Броду, Д. Морача, као борац Колашинске партизанске чете;

– Божидар Радована Букилић, рођен 1925, Селишта, ђак, у НОП-у од 1943. године, погинуо 1944. године код Попова поља као борац Друге пролетерске далматинске бригаде, члан СКОЈ-а од 1943. године;

– Зарија Николе Булатовић, рођен 1915, Ровачко Требаљево, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1945. године код Новак–Бапске, командир чете у Другој пролетерској српској бригади;

– Радомир Милосава Влаховић, рођен 1917. године, Ровачко Требаљево, матурант, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1944. године код Острога као политички комесар у Четвртој црногорској бригади, члан КПЈ од 1941. године;

– Светомир Века Влаховић, рођен 1925. године, Бабљак, ђак, у НОП-у од 1943. године, погинуо 1945. године у Срему као командир вода у Осмој црногорској бригади, члан СКОЈ-а;

– Милован Васа Димбовић, рођен 1916, Ровачко Требаљево, завршио трговачку академију, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1944. године као борац Прве прекоморске бригаде, члан КПЈ од 1938. године;

– Станко Амброза Ђерек, рођен 1925. године, Дувно, ђак, у НОП-у од 1943. године, погинуо 1944. године код Бијелог Поља као борац Осме омладинске црногорске бригаде „Будо Томовић“, члан СКОЈ-а од 1942. године;

– Аница–Анђа Вучића Ђурашиновић, рођена 1922. године, Подбишће, домаћица, у НОП-у од 1941. године, погинула 1944. године на Јоварју, Г. Морача, као омладински руководилац батаљона Седме омладинске црногорске бригаде „Будо Томовић“, члан КПЈ од 1940. године;

– Војин Живка Живковић, рођен 1918. године, Речине, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1944. године на Дунаву код Београда, командир вода у Пратећем батаљону ВШ, члан КПЈ од 1941. године;

– Петар Јанка Јекнић, рођен 1909, Крња Јела, Г. Морача, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1944. године на Пештеру као командир вода у Седмој црногорској омладинској бригади „Будо Томовић", члан КПЈ од 1944. године;

– Јевросима Ђока Капетановић, рођена 1920, Улица – Прекобрђе, ђак, у НОП-у од 1941. године, погинула 1945. године код Дечани као референт санитета батаљона у Шестој црногорској бригади, члан КПЈ од 1943. године;

– Блажо Николе Минић, рођен 1918. године, Подбишће, земљорадник, у НОП-у од 1943. године, погинуо 1945. године код Новак Бапске, као командир чете у Четвртој пролетерској црногорској бригади;

– Милован Јована Радовић, рођен 1921. године, Баре, Г. Морача, ђак, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1945. године код Зворника као комесар батаљона у Четвртој пролетерској црногорској бригади, члан КПЈ од 1941. године;

– Станка Вуке Радовић, рођена 1918. године, Баре, Д. Морача, домаћица, у НОП-у од 1941. године, погинула 1943. године на Свјетлини, Подроманија, као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде, члан КПЈ од 1940. године;

– Божидар Ђура Раосављевић, рођен 1919. године, Липово, матурант, у НОП-у од 1943. године, погинуо 1944. године на Планиници, Матешево, као политделегат вода у Седмој омладинској црногорској бригади „Будо Томовић", члан СКОЈ-а од 1944. године;

– Влајко Стојана Шуковић, рођен 1914. године, Миоска, Д. Морача, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1944. године на Сремском фронту као комесар батаљона на терену, члан КПЈ од 1943. године;

– Радивоје Ћ. Шуковић, рођен 1900. године, Д. Морача, земљорадник, погинуо од Њемаца 1943. године (побјегао на Барама Краљским па га четници два дана касније ухватили и предали Њемцима);

– Даница Ђура Раосављевић, рођена 1924. године, Липово, домаћица, у НОП-у од 1941. године, умрла 1944. као секретар СКОЈ-а у Липову, члан КПЈ од 1943. године;

– Новеља Томо Шћепановић, рођен 1887. године, Плана, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, умро од четничког злостављања 1943. године, био командир вода у Липовском батаљону;

– Новеља Милића Трипковић, рођен 1890, Ђуђевина, Д. Морача, учитељ, у НОП-у од 1941. године, члан ЦАСНО-а, умро 1944. у Манастиру Морача;

– Милун Мирка Ракочевић, рођен 1913. Штитарица, у НОР-у од 1941. године, погинуо од Њемаца 1943. године као борац Четврте пролетерске црногорске бригаде, члан КПЈ од 1939. године;

– Радош Митра Вучинић, рођен 1914. године, Гојаковиће, у НОР-у од 1941. године, умро у Италији 1944. године као борац Четврте пролетерске црногорске бригаде као командир чете, члан КПЈ од 1941. године;

– Голуб Јована Дуловић, рођен 1897. године, Г. Морача, у НОП-у од 1941. и 1943, члан ИО одбора Мојковац, погинуо од Њемаца код Пивског Манастира;

– Јагош Симеуна Влаовић, рођен 1906. године, Штитарице, у НОП-у од 1941. године, погинуо на Купресу 1942. године као командир вода у Четвртој пролетерској црногорској бригади, члан КПЈ од 1942. године;

– Бошко Јездовић, из Сељашнице, Пријепоље, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1943. године у Трећој санџачкој бригади;

– Раде Дробњак, Коловрат, Пријепоље, учесник НОП-а од 1941. године, погинуо у Трећој санџачкој бригади;

– Марко Р. Томашевић, Бабине, учесник НОР-а од 1941. године, погинуо 1944. године као командир чете;

– Анђелко Блечић, рођен 1920. године, Брезни, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо 1943. године као командир вода код Сјенице;

– Вељко А. Мићановић, рођен 1916. године, Црна Гора, земљорадник, у НОП-у од 1941. године, погинуо као командир чете Девете црногорске бригаде 1944. године код Бијелог Поља;

– Васо Р. Михајловић, рођен 1918. године, Д. Ржаница, Беране, земљорадник, погинуо као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде;

Слиједе имена и презимена погинулих бораца у току НОР-а са терена Бијело Поље и Шаховиће, који су били колашински затвореници, са врло оскудним подацима (што намеће потребу за даљим радом);

– Божо Миливоја Зорић, рођен 1915. у Чеочу, погинуо у НОБ-у;

– Васко Радослава Рабреновић, рођен 1912. у Бистрици, погинуо у НОБ-у;

– Милорад Радула Рабреновић, рођен 1922. у Ујничу, погинуо у НОБ-у;

– Милован Филиповић, рођен 1914. у Ујничу, погинуо у НОБ-у;

– Радомир Вула Ребић, рођен 1915. у Чеочу (Љешница), погинуо у НОБ-у;

– Вукић Мијајла Добричанин, рођен 1915. године, у с. Недакуси, погинуо у НОБ-у;

– Маринко Миливоја Зорић, рођен 1921, године у Чеочу, погинуо у НОБ-у;

– Љубо Савића Ракочевић, рођен 1918. у Палима (Равна Ријека), погинуо на Сутјесци 1943. године;

– Вељко Ивана Ракочевић, рођен 1918. године у Палима (Рав. Ријека);

– Михаило Лаза Ковачевић, рођен 1907. у Ораховици, погинуо у НОБ-у;

– Ђорђије Јакше Шћепановић, рођен 1919. године у Бојиштима, погинуо 1944. године;

– Милорад Милије Влаховић, рођен 1918. године, погинуо на Сутјесци;

– Данило Милосава Пушељић, рођен 1922. године у Томашеву, погинуо у НОБ-у;

– Милета Марка Јанкетић, рођен 1921. године у Миочу, погинуо у НОБ-у;

– Радосав Марковић, из Папа, погинуо 1944. године, замјеник команданта батаљона, погинуо код Нове Вароши;

– Милојица Дага Кљајић, рођен 1900. у Томашеву;

– Жарко Тула Шћепановић, из Папа, погинуо као командир чете 1944. год. код Нове Вароши;

– Милинко Милике Ћетковић, из Шаховића, погинуо као помоћник комесара чете на Црном врху;

– Јакша Милинка Лучић, из Муслића, погинуо 1943. на Сутјесци;

– Миле Стожинић, из Познановића, погинуо 1944. код Нове Вароши;

– Лука Ђуровић, из Чокрлија, погинуо 1944. г. на Каменој гори;

– Гавро Огњена Зековић, из Чокрлија, погинуо као замјеник командира чете на Каменој гори;

– Млађен Човић, из Бабића, погинуо 1943. год. на Градини;

– Вучина Марка Чуљковић, из Модрог Дола, погинуо 1944. г;

– Гавро Зејак, из Томашева, погинуо као командир чете;

– Вучина Сава Дробњак, из Затона;

– Лазар Баковић, из Гранчарева, погинуо 1944. год. као замјеник команданта Четвртог батаљона;

Слиједе затвореници из четничког затвора у Шаховићима који су погинули у НОБ-у:

– Миља Милана Дрљевић;

– Миле Шуковић, погинуо у НОВ 1944. год.;

– Даница Жижић, из Томашева;

– Војислав Илић, из Чокрлија;

– Зорица Микић, из Чокрлија;

– Милорад Касалица, из Гранчарева;

– Жарко Медојевић, из Гранчарева;

– Јакша Рабреновић, из Гранчарева;

– Михаило Смоловић, из Гранчарева;

– Јанко Војиновић, из Гранчарева;

– Зарија Станише Ђуровић, из Бојишта, погинуо као борац НОВ 1945. г.;

– Новица Ђура Ракочевић, из Мијатовакола, погинуо 1944. г.;

– Радош Марка Рутовић, из Мајсторовине, погинуо приликом бјекства из затвора у Ракоњама авг. 1942. г.;

– Јово Миљана Медојевић, погинуо крајем 1944. г.;

– Влајко Рада Булатовић, из Ујнича, био у Колашину, Шаховићима и Бару;

– Данило Неда Раичевић, из Ујнича.

Слиједи група присилно одведених (мобилисаних) затвореника из затвора у Шаховићима и мучки убијених на четничком положају у Барицама маја 1943. године:

– Михаило Мираша Ракочевић, из Бојишта;

– Видоје Јока Ћетковић, из Пали;

– Јаков Булатовић, из Јабучна;

У јединицама ЕЛАС-а у Грчкој, након бјекства из логора, погинули су:

– Милија Пођанин, рођен 1918. г., студент права, из Полице, Беране;

– Радомир Јаннетић, рођен 1915. год. Шаховићи.

Кад наведосмо ова два храбра борца, треба нагласити да су се у редовима грчког ЕЛАС-а касније борила за слободу грчког народа још 23 друга из редова затвореника Колашинског затво-

ра и да су 1944. године прешли у нашу земљу и ступили у редове НОВЈ.

У априлу 1944. године из логора из Грчке Њемци су неке логораше враћали у Њемачку, па су их привремено задржавали у логору на Сајмишту. Приликом савезничког бомбардовања погинули су Светозар Жугић и Манојло Симоновић. Тада је искористио панику која је настала међу њемачким стражарима и побјегао Душан Томовић и ступио у партизанске јединице у Срему.

У логору у Грчкој умро је Петар Бабић.

Колашински затвор се за 449 дана постојања пунио заробљеним, некадашњим партизанима, илегалним радницима и пријатељима НОБ из разних крајева Црне Горе, а нарочито из дијела који се простире у токовима Лима, Пиве и Таре. Кроз ову злогласну творевину злогласнијих господара, не рачунајући оне тзв. мјесне затворе, прошло је око 1.200 људи, жена и дјеце (према до сада датим списковима), а од тога броја живот за слободу земље положило је око 300 затвореника, око двије стотине стријељаних и око сто погинулих у партизанским и другим ослободилачким јединицама. Сваки четврти учесник дао је прилог слободи наших народа на најдостојанственији начин: храбрим и јуначким држањем на стрелишту и храбрим предњачким јуришима на непријатеља у борбеним редовима јединица НОВ.

Тешки су и замршени били путови оних који су прошли кроз Колашински затвор. У тој мјешавини бораца, другарица и дјеце, старијих и младих, и сасвим младих, гдје се храброст оплемењивала материнском љубављу за дјецу поред себе, гдје се случајеви издаје и кукавичлука могу пребројати на пола прста једне руке, гдје никакве тортуре нијесу помогле да се и стари и млади одрекну припадништва и вјерности покрету за слободу и борбе против окупатора и издаје, удаљено временом посматрања, најимпресивнију слику у сјећањима преживјелих оставили су они најстарији, као што су Ђуро Раосављевић, Милета Лакићевић, Батрић Зечевић, Томица Јојић, Радисав Радевић, Благота Селић и др., као и храбри одласци на стријељање оних млађих који су своје партијско и СКОЈ-евско васпитање и држање и посљедњим чином потврђивали.

Ти једноставни храбри опроштаји прије одласка на стријељање, кратке али снажне поруке, та пјесма и пароле – били су велика охрабрења за оне који остају живи а неизбрисиви и упечатљиви ехо и данас одзвања подстицајно и стваралачки код свих оних који су то чули и видјели. Мало је рећи да је то био само импулс, била је то и научена школа без науке, у најтежим тренуцима живота.

Од огромног броја затвореника Колашинског затвора, на овај или онај начин, нашао се на слободи доста велики број – неки су непосредно пуштени из затвора, неки побјегли, неки се вратили из логора којих су се на разне начине ослобађали, сјекли жице, прескакали и јуришали на њих, један број њих је два пута Јадранско море прелазио. Немирна природа комуниста у првом реду, скојеваца и осталих родољуба, није мировала када је била у питању слобода. Капитулација Италије је дала доста могућности за таква остварења. Ницале су идеје и довијало се како се ослободити ограничења слободе. Велики број затвореника нашао се у партизанским јединицама, на терену у народној власти и на раду у политичким организацијама. Сви они, а њих је било преко осам стотина са скоро ни једним изузетком пасивизације, били су, без обзира на којем се фронту рада и борбе налазили, снажан ослонац наше Партије и револуције. Многи од њих постали су врсни руководиоци и борци у партизанским јединицама и јединицама НОВ. О томе нема скупних прегледа и тешко је без посебних података и дужег изучавања пружити јасну слику тог учешћа, али то свакако треба урадити. О онима који су учествовали у народној власти и политичким организацијама подаци су јаснији и евидентнији – али још недовољни за један јачи и озбиљнији приказ.

Неоспорно је да је учешће затвореника било стваралачко и значајно, и њихов допринос непроцјењив, особито са становишта борбе против унутрашњег непријатеља на ужем и ширем плану. Довољно је споменути дјелатност и рад Васа Дожића, Илије Шошкића, Сава Нововића, Новеље Ракочевића, Милете Вулевића–Цуња, и многих других који су својим ставовима, а нарочито борбом за учвршћење власти, много допринијели побједи револуције, мада недостају подаци који би могли дати цјеловиту слику те активности и њеног значаја. Својим радом и држањем стицао се несумњиви ауторитет, а непомирљивост у борби рађала се из доброг познавања непријатеља.

Без обзира на неке званичне ставове и изјаве о тешкоћама које су преживјели другови и другарице у Колашинском и другим четничким затворима – свако онај ко је прошао кроз та страдања, данас као и онда, носи једно нелагодно осјећање због тога што је и како тамо доспио. О томе свједоче многа биографска казивања и појединачна разјашњења и искази и о себи и о другима. Ово се особито односи на чланове КПЈ и СКОЈ-а. Исто тако, било би некорисно скривати да постоји осјећање код једног броја другова и другарица да није било (нити се ма чим манифестовала) бриге или покушаја од стране руководства покрета на теренима гдје су се затвори налазили да им се ма у ком виду помогне. Остаје, као маховина на букви, мисао о „отписаности" оних који су доспјели у затвор, пали непријатељу у руке. Ова помисао тим теже пада када се сазнало за теже, успјеле или неуспјеле, покушаје других партијских организација у нашој земљи у циљу помоћи својим саборцима који су пали непријатељу у руке. Ово је размишљање настало и као посљедица држања појединих руководећих, а и осталих, другова, који су и на терену, а и у јединицама, нескривено, понекад и нетактично, настојали да се „окаје" гријех што се било у затвору, што се дозволило да се падне у шаке непријатеља. Због оваквих и сличних размишљања јављају се понегдје и расправе о томе гдје је и коме било теже у рату – да ли оном са пушком у руци, или оном који је био у затвору? А у ствари ником није било лако! Најчешће се заборавља да је то био јединствен фронт борбе против непријатеља, гдје је злогласни Колашински затвор био један од беочуга у ланцу борбе против непријатеља у коме су се доказивале и освјетљавале снажне личности нашега народноослободилачког покрета и борбе, васпитаници наше Партије и СКОЈ-а и неодвојиво са прекаљеним и доказаним патриотима који су ту храброст и квалитете већ у ранијим ратовима испољили и показали.

И у Колашинском затвору се јуначки борило и гинуло, иако се тамновало – па је и то извор снаге који надахњује.

ЈОВАН – ЛОЛА ВУЈОШЕВИЋ

КОЛАШИНСКИ ЗАТВОР У СВЈЕТЛУ ЧЕТНИЧКЕ ПОЛИТИКЕ И ПРАКСЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945. Г.

По својим битним елементима настанка, карактера и улоге, као и по укупним резултатима свога 15-томјесечног постојања, Колашински затвор представља јединствено свједочанство окрутног обрачуна четништва са комунистима и антифашистима, са свима који су потпомагали и симпатисали ослободилачки покрет 1941–1945. У систему сличних кажњеничких институција (четнички затвор у Никшићу, Браленовица код Даниловграда, Забјело код Подгорице итд.), овај затвор се сврстао у епизоде другог свјетског рата које се по злу памте.

На основу релативно оскудне архивске грађе НОП, четничког покрета, италијанских и њемачких окупационих сила, данас, са временске раздаљине од преко четири деценије, непристрасни историчар је у стању да у сплету свих друштвених процеса и догађаја на југословенској ратној позорници 1941–1945. издвоји, идентификује и процијени појаву, посљедице и поуке злочиначке, осветничке и нељудске праксе четника Драже Михаиловића, која је примијењена против припадника и симпатизера ослободилачког покрета и КПЈ унутар здања Колашинског затвора и широм Југославије.

Узев у цјелини, четничка контрареволуционарна и колаборационистичка стратегија 1941–1945. била је срачуната на уништење НОП-а свим расположивим снагама и средствима ослонцем на фашистичке окупаторе, материјалну и моралну подршку југословенске краљевске избјегличке владе у Лондону а једно вријеме

и западних савезника. Тако је четничко вођство – почев од устаничке 1941. године – са окупационим властима склопило низ споразума за заједничку и координирану борбу против НОП и КПЈ, о чему постоје многобројни докази у архивској грађи четничких команди, италијанских и њемачких окупатора, војних и административно-управних власти усташке НДХ, руководстава НОП, као и у извјештајима чланова савезничких мисија које су се налазиле при штабовима ДМ (објављена добрим дијелом у едицији Војноисторијског института „Зборник докумената" у периоду од 1949. до 1983). Исто тако, историографска и публицистичка литература, прилози и расправе у периодици о тој тематици у протеклих 2–3 деценије разоткрили су смисао и суштину четничке антипартизанске и антикомунистичке политике и праксе у Црној Гори и у осталим земљама и покрајинама Југославије.

Још 1. XII 1941. Обавјештајно одјељење њемачке Команде Југоисток регистровало је важну констатацију: „Дража Михаиловић је понудио своје банде команданту Србије за заједничку борбу против комуниста", што је заправо резултанта његових преговора са њемачким потпуковником Когардом у Дивцима 11. XI 1941. Бескомпромисна борба четника против југословенских антифашиста и комуниста, родољуба и ослободилаца–партизана, као и осталих припадника и симпатизера НОП, проистицала је из њихове одлучне оријентације да се осујети оружана ослободилачка борба против фашистичких окупатора, коју су организовали, покренули и водили комунисти. Тако је, нпр., Јован Пламенац (у разговору с новинаром усташке агенције „Велебит", 9. V 1941) тврдио „да је Хитлер у овоме рату побиједио", док је Секуле Дрљевић, 30. VIII 1941, преко Радио–Цетиња – супротно политици КПЈ за развијање народноослободилачке борбе, па и помислима на отпор окупаторима – пропагирао тезу: „То је борба у којој је учешће малих народа исто што и самоубиство". Допуну те капитулантске политике на једном збору колаборациониста у Цетињу изложио је марински капетан Јаков Јововић, говорећи: „Да сви ми Црногорци помремо или се удвостручимо ни за длаку не би промијенили ток догађаја у свијету". Најзад, октобра 1941, црногорски колаборационисти су проповиједали: „Смирено чекајте крај данашње свјетске катаклизме, чији исход не зависи ниуколико од вас".

Још крајем љета 1941. на колашинском подручју лансирана је четничка парола о „крсташком рату комунистима", док је у вишеградском крају четнички поручник Каменко Јевтић – сматрајући да се не смије остати пасиван посматрач збивања послије априлског слома војске и државе – поручивао да је неопходно „са њемачким трупама поћи у свету борбу против комунизма". Суштина таквог односа четника према судбоносним изазовима онога времена састојала се у грчевитим настојањима антикомунистичких и антипартизанских снага широм Југославије да се спријече „ма какве револуционарне акције до доласка легалне владе", односно оних властодржаца са краљем, који су средином априла 1941. побјегли из земље у иностранство. Већ послије првих мјесеци ослободилачке оружане борбе против окупатора, четничко вођство је започело разрађивање лукаве, мање–више отворене тактике сарадње са окупаторима – „са најмање опасним противником, да би се савладао онај који је тренутно опаснији", тј. комунисти. Крајем 1941. и почетком 1942. примијењен је тзв. „џентлемен–агреман" између четника и окупаторских власти (како је то капетан I класе Жарко Милуровић, 13. II 1942, јавио мајору Бошку Тодоровићу: „Према окупатору, у почетку, бићемо пасивни и са њима прећутно имати један ‚џентлемен–агреман'").

Попут разрађене фашистичке законодавне регулативе и праксе у сопственим земљама и у окупираним областима Југославије, четници су спроводили свој план елиминисања непоћудних и сумњивих, у складу с директивама Драже Михаиловића од 20. XII 1941. и концепцијама о стварању Велике Србије у обновљеној Краљевини Југославији. (Управо тих дана Павле Ђуришић је боравио код Драже Михаиловића, гдје је примио писмене и усмене директиве и упутства, па се у Црну Гору вратио крајем децембра 1941).

Четничке концепције лојалности према окупаторима, које су се заснивале на процјени да „појединачне акције значе лакомислено пролијевање драгоцјене крви" и да се под четничким вођством треба припремати за „дан васкресења" или одсудни тренутак, спроводили су – попут Ђорђа Лашића, Павла Ђуришића, Баја Станишића, Блажа Ђукановића и др. у Црној Гори и Санџаку – четнички емисари: мајор Јездимир Дангић (источна Босна), мајор Бо-

шко Тодоровић (Херцеговина), мајор Карло Новак (Словенија), учитељ и резервни поручник Урош Дреновић и трговац Раде Радић (централна Босна), Нико Новаковић Лонго (Лика), Илија Трифуновић Бирчанин, Добросав Јевђевић, Радмило Грђић, поп Момчило Ђујић (Далмација). Они су – у духу директива Драже Михаиловића: да се ствара етнички чиста Србија и врши чишћење Санџака од муслиманског живља и Босне од хрватског и муслиманског живља, те да „с комунистима – партизанима не смије бити никакве сарадње" – спроводили мобилизацију за четничке одреде, па и путем пучева унутар партизанских јединица. Што се тиче оријентације устаничких маса према стварању југословенске заједнице на основама националне равноправности, четници су узвраћали да су таква опредјељења штетна, излишна и преурањена. Готово је једновремено (29. XII 1941) мајор Захарије Остојић писао Дражи Михаиловићу: „Морамо грабити сваки секунд да ликвидирамо све што нам смета још пре главних догађаја, како би били слободни за рад противу окупатора у даном моменту".

Први кораци успостављања тјешње четничко–њемачке сарадње учињени су првих дана фебруара 1942, када су у Београду вођени разговори између Њемаца и мајора Дангића, о чему је командант окупиране Србије, генерал Бадер, извијестио њемачког команданта оружаних снага Југоисток. Видећи да њемачки покушај да се „жариште немира у источној Босни одстрани, није успио" и да се то „неће моћи постићи у будућности", морало би се „ангажовати најмање шест дивизија", било је очигледно што су Њемци прихватили услуге које им је нудио четнички мајор Дангић, утолико прије што је том приликом изјавио да жели „само да уништи комунисте у источној Босни". Занимљиво да је пуковник Ерих Кевиш, који је водио разговоре са Дангићем, забиљежио: „Дангић је спреман да се са свим својим људством безусловно стави под њемачку команду за потпуно уништење комуниста у источној Босни", додајући да је Дангић уједно изјавио „да би се са својим људима и при једном општем устанку на Балкану и искрцавању Енглеза непоколебљиво вјерно борио на њемачкој страни". С обзиром на то да је Дангић августа 1941. упућен из четничке Врховне команде у источну Босну, произлази да је још тада била скована стратегија четничке колаборације са фашистичким окупаторима ради вођења заједничке, четничко–италијанске и четничко–њемачке борбе за уништење НОП.

Да би угушили оружани устанак у Југославији, окупационе власти су упозоравале становништво да ће се фашистички закони „примјењивати свом жестином" и да ће судити свима који буду „ма што скривили", а судило се по одредбама италијанског Општег кривичног закона и Војног ратног кривичног законика, као и према нацистичким законима. Установљени су и пријеки или специјални судови, са циљем да се стање у окупираним областима консолидује и осигура „непрекидна контрола над ситуацијом". Сарадња окупационих власти са четницима, организацијама MVAC, националистима, муслиманском милицијом и свим осталим категоријама колаборациониста његована је „једино с циљем да се сузбије комунизам".

Угледајући се на праксу фашистичких окупатора, с којима су повремено размјењивали информације и искуства, четници су у умногочему опонашали фашистичке методе борбе против својих политичких противника. Слично Хитлеровим ставовима да се „ефикасно и трајно застрашивање може постићи само смртним казнама или мјерама које становништво држи у неизвјесности о судбини извршилаца кривичних дјела", четници су приступили завођењу суровог режима према ухапшеним и заробљеним припадницима НОП. Као што је њемачка полиција безбједности, средином децембра 1941, пријетила смрћу сваком оном који би припадницима НОП пружио помоћ „ријечју и дјелом" или, како је то 31. XII 1941. формулисала Команда 342. њемачке дивизије, уколико би примили на конак, понудили храну, пренијели разне поруке, тако су и четници било какву подршку и симпатије према НОП третирали као најтежу кривицу и најстрожије кажњавали.

Крајем 1941. и почетком 1942. године Црна Гора је представљала значајно жариште ослободилачке борбе у Југославији. Партизанске јединице су контролисале највећи дио територије, везујући за себе италијанске дивизије „Месина", „Тарц", „Венеција", „Пустерија", 47. пук дивизије „Ферара", 12. и 108. легију црних кошуља, као и друге мање полицијске и позадинске јединице. Италијанске трупе су биле збијене у већим посадним мјестима и гарнизонима, од којих су неки, као Никшић, били блокирани од партизанских снага. Италијански покушаји да на појединим секторима угрозе слободну територију остајали су без успјеха. Партизани су еластич-

ном комбинацијом офанзивних и дефанзивних акција, блокадама градова и рушењем комуникација између њих, успијевали да одрже иницијативу и очувају стечене позиције. Тако је оружана борба црногорског народа улазила у нову фазу под ванредно тешким условима. Послије пљеваљске операције четничка опасност је попримала све оштрије облике, а придруживале су се и нове тешкоће: оштра зима, глад, недостатак муниције. „Авет глади уселила се већ у многе домове радника, ситних сељака и чиновника" – стајало је у „Народној борби" од 1. XII 1941. Војно–политичко руководство Црне Горе предузимало је све мјере да се то страшно зло уклони или да се његове посљедице колико–толико ублаже. Указивало је на потребу „солидарности и међусобне помоћи", упућујући НОО да исхрану становништва рјешавају максималном штедњом, борбом против шпекуланата, прикупљањем помоћи, куповином намирница у сусједним областима. У апелу становништву подвлачило се: „Комунистичка партија позива цио народ Црне Горе, Боке и Санџака, у првом реду имућније слојеве, да свим силама омогуће извршење овог племенитог задатка народноослободилачких одбора", додајући: „Не заборавите никада, у овим тешким данима глади, да је наша Партија – партија оних који се боре за бољи живот свих угњетених и обесправљених".

Економски положај Црне Горе постајао је из дана у дан све компликованији. Готово са свих страна – како од партијских руководстава и НОО тако и од штабова јединица – пристизале су у Главни штаб вијести о невољама које су потресале стабилност фронта и позадине. Почетком јануара 1942. Штаб Дурмиторског НОП одреда јављао је да не располаже никаквим залихама хране, па је пошиљка сувих шљива за Болницу на Жабљаку била добро дошла. Штаб Приморског батаљона извјештавао је како народ „пати живјећи по овој зими по трмицама" без најнужнијих животних намирница. Тих дана је Саво Оровић у свој дневник записао како партизани на положајима издржавају „цио дан у великом снијегу" и то без хране, јер влада „велика оскудица". Тада је Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору упутио директиву о прикупљању помоћи за сиромашно становништво и о расписивању народног зајма, указујући уједно на потребу „хитних интервенција ради указивања помоћи гладнима". НОО села Загреде упућује партизанске групе у Боку, Херцеговину, Санџак и Албанију ради прикупљања намирница „за прехрану гладних".

Управо у то вријеме долази до Скупштине родољуба у Острогу, којом приликом је изабран НОО за Црну Гору и Боку, узимајући међу најпречим задацима обавезу да организује „борбу против глади". Било је све очигледније да се НОО није смио задржати искључиво на економским питањима, већ се морао претварати „у орган за најширу мобилизацију маса за борбу против окупатора и његових слугу", у фактор који је ишао за тим да се створи чврста „народна солидарност и народно јединство" – како је то схватио и тумачио Сремски НОО за Цетиње фебруара 1942. Поред глади, недостатак муниције постајао је све озбиљнији проблем, с тим што су зимски услови знатно отежавали извођење акција. Секретар бироа ћелије КП батаљона „13. јули" јављао је како партизани због снијега не могу издржати „ни један сат на положају" и да су „неспособни да опале пушку, а камоли да се боре"! Штаб Требјешког батаљона Никшићког НОО одреда (20. I 1942. имао је 722 борца и укупно 16.972 метка) имао је на борца просјечно 23 метка. Тада је Чевско–бјелички батаљон просјечно на једног борца имао по 80 метака, а Бањско–вучедолски свега 26 метака на борца. Штаб Дурмиторског одреда обавијестио је Врховни штаб да за италијански митраљез „фијат" располаже са циглих 70 метака, док је Штаб Црногорско–санџачког одреда достављао још алармантнији податак: „Наши људи су остали скоро без муниције"! Слична ситуација је била код Комског партизанског одреда, а код неких батаљона било је чак бораца „који су остали са по три до пет метака"!

Четнички покрет је све више подривао стабилност позадине и чврстину партизанских јединица, уносио деморализацију у редове припадника НОП, све у настојањима да разбије јединство народа и ослободилачке војске. Италијанске окупационе власти и команданти оружаних јединица систематски су радили на стварању колаборационистичких оружаних формација, како би – ослонцем на њих – лакше држали Црну Гору у покорности. Они су четничку сарадњу сматрали драгоцјеном, надајући се да ће четничким услугама бити у стању да се ефикасније супротставе партизанским снагама и на тај начин нормализују војно–политичку ситуацију. И, убрзо, италијанско–четничка сарадња постаје очигледном чињеницом, што ванредно усложава ослободилачку борбу црногорског народа, обиљежавајући уједно успон контрареволуционарних четничких снага.

У склопу четничко–италијанских и четничко–њемачких координираних акција, па и четничко–усташких преговора и сарадње против НОП и КПЈ, наставља се борба четничких јединица против НОП и свих осталих који су у било каквом виду потпомагали НОП и КПЈ. Непосредна близина Врховне команде ДМ Колашинском затвору, у Липову (од прољећа 1942. до првих дана маја 1943), такође је околност која је одлучујуће утицала на то да ово мучилиште црногорских родољуба и партизана буде у функцији планова четничког врховног руководства за сламање слободарске и револуционарне Црне Горе која је – према четничким комбинацијама – требало од упоришта НОП и КПЈ да прерасте у „бедем Запада против Истока", у гранитну стијену о коју су четнички главари очекивали да ће се сломити „жестоки вал који се у виду бољшевизма одједном спушта са истока да потопи Европу". Четници су улагали крајње напоре да колашински срез учине безбједним за своје врховно вођство, које је одатле руководило покретом колаборације и издаје у цијелој земљи. Тако је на подручју колашинског среза настало седам четничких одреда „сталне" војске (Колашинско–речински, Липовски, Горњоморачки, Доњоморачки, Пољски, Ровачки, Осредски), а убрзо је никла и једна жандармеријска станица од око 200 жандарма у низу сличних четничке жандармерије у Црној Гори.

У вријеме успостављања Колашинског затвора, 23. II 1942, готово у свим областима Југославије, докле год су допирали емисари Драже Михаиловића, била је присутна беспоштедна борба четника против НОП. Као и раније, за четнике је партизан био подједнако опасан непријатељ „као и Њемац" (како је то говорио Богдан Марјановић, командант Рогатичког четничког одреда, 16. II 1942), па су вршене припреме „за уништавање свих оних који са њима шурују или који неће да се боре против њих". Сва расположива окупаторска и колаборационистичка политичко–пропагандна средства стављају се у погон против југословенских партизана, припадника и симпатизера НОП. „Комунисти се морају истријебити, то је основни принцип наше политике„ – стајало је у „Гласу Црногорца" 14. II 1942, да би убрзо стање у Црној Гори било приказано у драматичном тону, истичући да је „комунизам – отров који је захватио све друштвене слојеве, а нарочито омладину оба пола". Убрзо је поведена кампања против „попустљивости и сентименталности"

према комунистима и њиховим организацијама „којих има у свакој улици бар по једна", па – уколико се они „одмах не пронађу и елиминишу из јавног живота, ми нијесмо у сигурности" – каже се у „Гласу Црногорца" 8. III 1942. Подухват ликвидације НОП четници очигледно нијесу били у стању да постигну без подршке италијанских окупационих власти. Дошло је до споразума између четничког пуковника Баја Станишића и италијанског пуковника Ђ. Бољонеа, који представља неприкривену колаборацију и јединство интереса, гдје се (у тач. 1) прецизира „бескомпромисна борба против комунизма и комуниста у Црној Гори", а у тач. 5 је формулисана непоколебљива вјерност четника окупационој сили: „Црногорски националисти без обзира на коначни исход рата неће употријебити оружје против италијанских трупа".

У припремама за постизање тог споразума, посебно образована група националистичких првака (која је 26. II 1942. са Бајом Станишићем обавила разговоре у Кујави код Даниловграда) извијестила је италијанског генерала Луиђи Ментастија да су „испунили мисију" која им је била додијељена, па је Бајо Станишић, као самозвани командант четничких одреда Црне Горе и Херцеговине, потписао декларацију кукавичке понизности туђину, и то у данима када је фашистичко вођство цијенило да се италијанска армија налази „у пуном рату", „истом онаквом какав се води у СССР, у Либији и на Далеком истоку", додајући да су борбена дејства против партизанских одреда „истинске и праве ратне операције".

У напорима за консолидацију прилика, у духу ставова Острошке скупштине родољуба, руководства оружаних јединица, партијских организација и народне власти, био је тих дана присутан висок степен оптимизма. Самопоуздање и морал нијесу попуштали ни онда када су потврђиване информације да је „економска ситуација рђава". Ни „страховито велик снијег" и „неподношљива хладноћа", ни смрзавање изгладњелих и слабо опремљених бораца нијесу изазивали колебање и дезертерство. Жива се спуштала чак и на „око 30 степени испод нуле", како је 9. III 1942. јављено Врховном штабу. Кретање је било врло отежано, дубоки снијег није дозвољавао да се „крене у напад", јединице су се морале чешће смјењивати на положајима – о чему је Главни штаб Црне Горе 28. II 1942. обавијестио Врховни штаб. Преовлађивало је – ипак нереално – увје-

рење да ће се све настале тешкоће савладати, што је изразио и Бајо Секулић 25. II 1942 (говорећи о ситуацији на подручју Комског партизанског одреда), ријечима: „Овамо се створио опасан фронт... Борба ће да буде тешка, но у нашу побједу не треба сумњати!" Другом приликом, 7. III 1942, петнаестак дана прије своје херојске смрти, Бајо Секулић је Моши Пијаде јавио: „Борићемо се док пушка буде хтјела да пуца и док имадемо џебане!"

Народноослободилачки одбор бањске општине, 20. III 1942, обраћао се подручним одборима и народу: „Мора се извршити мобилизација свих снага, а уз то сваки појединац мора бити спреман на свестрано самоодрицање и навикавање да своје личне интересе подређује заједничким интересима". Оно што је уливало снаге и партизанима омогућавало да издрже – била је подршка становништва готово у свим крајевима Црне Горе. Међутим, тих дана су се множиле вијести са свих страна како „глад увелико хара", како „велики број породица једе мљевену шашину и ресу" и како се трага за липовом кором. У исто вријеме оскудица у муницији постајала је опаснија од гладовања. Укратко, из сурове зиме 1941–1942. ишло се у сусрет злом прољећу с теретом нагомиланих проблема НОП: јаке италијанске окупационе трупе у гарнизонима, авет глади на фронту и у позадини, успон контрареволуционарних четничких одреда које су обилато подржавали фашистички окупатори, избјегличка југословенска влада и западни савезници.

Драматични обрт ситуације назирао се у извјештајима са сињавинског фронта, као и у другим крајевима Црне Горе: удар с леђа пуковника Баја Станишића у Бјелопавлићима 11. II 1942, чиме је отворен пут италијанским трупама ради деблокаде Никшића, потом узалудно чекање совјетске помоћи на аеродрому код Жабљака („Терам док могу, али већ попушта снага" – пише Моша Пијаде Титу 19. III 1942, послије 25 ноћи узалудног паљења ватри на аеродрому). Истовремено стижу упозорења да су братственички односи између четника и партизана на појединим одсјецима фронта довели до тога да су се они сријетали и разговарали, а почињао је и процес прелажења партизана четницима. Окружни комитет КПЈ за Колашин и команда Сектора Колашин – Мојковац, 22. III 1942, јављали су Врховном штабу да су „наш фронт у Липову и наше снаге Дурмиторског одреда захваћене таласом панике", па су неке чете

напустиле положаје. Стога су они цијенили да „расту позиције пете колоне“ и да се „мора претпоставити да ће се отворити нови фронтови и повећати тешкоће око уништења пете колоне“. Међутим, варијанта да се „за привремено испразни Црна Гора и да се све снаге употријебе за обрачун са четницима на овом сектору“ схваћена је као „врло рискантна“, иако је даљи развој догађаја присилио на извлачење главнине партизанских одреда из Црне Горе.

У периоду успона четништва у Црној Гори и четничке владавине поново се сриједе њихова теза о безизгледном положају црногорског народа, па се на таквој основици правда колаборација: „Ми не можемо имати никаквог утицаја при рјешавању свјетских догађаја“ (како је то тврдио Јаков Јововић 29. V 1942). Никако случајно, два мјесеца доцније, командант Мајевичке четничке бригаде изнио је слично гледање: „Ми нисмо у стању одлучити ратом, него ће то да учине велики фронтови“. Због такве бесперспективности, антикомунистичког и класног опредјељења, четници се срозавају у тоталну издају, што – поред Баја Станишића, Ђорђа Лашића, Блажа Ђукановића, Павла Ђуришића и др. – илустративно потврђује пракса четничког руководства у разним крајевима земље. Тако је дошло до капитулантских изјава: „Признајемо њемачку окупацију Југославије“ (командант Мајевичке четничке групе, Радивоје Керовић, 18. VII 1942), да би убрзо (10. VIII 1942) дао ширу верзију четничко–-њемачке колаборације, међусобног повјерења и поштовања: „У њемачку војну силу имамо пуно повјерење и спремни смо са њом потпуно лојално сарађивати“, додајући изјаву вјерности хитлеровцима попут оне коју је дао Бајо Станишић италијанским окупаторима: „До данас није забиљежен ниједан случај напада са наше стране на њемачку војску не само на Мајевици, него и у цијелој Босни, а гарантујемо да се то ни убудуће неће десити“. Изјаву четничког команданта Јевђевића: „Без обзира на исход рата, братство у оружју и заједнички проливена крв цементираће срдачно пријатељство са Италијом“ – пренио је генерал Марио Роата 26. IX 1942. италијанској Врховној команди. Командант 2. батаљона Зетског четничког одреда, 15. VIII 1942, говорио је чак „о савршеном поштовању и лојалности према италијанском војнику“, и то као „главној смјерници“ четничког покрета, „јер у томе видимо спас нашег народа, те ћемо као такви остати до краја рата“.

Британски извори (елаборат од септембра 1944) оцјењују да је у Црној Гори „четничка сарадња са Осовином достигла свој најсавршенији и најпотпунији изражај", да су „четници у Црној Гори били главна тврђава осовинског утицаја у земљи". Они такође показују да се држање и „односи Станишића са Италијанима" могу разоткрити у пуном свјетлу пошто су „највећи дио његове архиве заплијенили партизани и прегледали британски официри". Ти извори такође показују да је Дражa Михаиловић био у вези са својим подручним командантима и у току њихових активности, па и у погледу колаборације с окупационим силама. Тако, процјењују британски извјештачи, од стране Драже Михаиловића „мајору Павлу Ђуришићу била је исказана нарочита наклоност", подупирао га је „као најважнијег четничког вођу у Црној Гори", додајући: „Михаиловић се не мијеша, него чак прихвата споразум црногорских четника са Италијанима". По оцјенама чланова британских мисија у Југославији, заплијењена документација пружа необориву аргументацију о четничкој колаборацији са окупаторима, посебно „о немилосрдном угушивању ма каквог трага симпатија према партизанима" и „најсуровије освете против свих који су били међу њима или су потпомагали партизанске редове".

Поред четничких затвора, у којима су чамили припадници и симпатизери НОП, четнички команданти су се нашли пред проблемом како поступати с масом људи чије су кривице таквог карактера да се није помишљало на ликвидацију путем примјене слова З (заклати – „искључиво клање камом", према тумачењу Петра Бајовића 6. VIII 1942), нити пак на испоруку италијанским властима ради интернирања, па се рађала идеја о установљењу четничких концентрационих логора, на шта је Бајовић Дражи Михаиловићу скренуо пажњу у писму од краја децембра 1942. С друге стране, политички делегат четничке Врховне команде при 2. италијанској армији, у јесен 1942, саопштио је Италијанима да је најцјелисходније стријељати ухваћене комунисте, што је управо четнички „витални интерес" да се погубљење комуниста изврши без одлагања, „јер ће нам иначе на завршетку рата још више јада задавати", додајући да би уништење комуниста „за цео Балкан имало огромно значење".

Четничко руководство је на свакојаке начине настојало да такву политику и праксу колико–толико прикрије и одржи спољ-

ни плашт привржености антихитлеровској коалицији. Стога је примјењивало лукаву тактику лажног презентирања догађаја, контаката и споразума с окупационим властима, пљачкашких похода и клања. Тако је напад на Фочу, гдје су четници извршили масовни злочин против муслиманског живља, Петар Бајовић покушао да заташка: „Сви трагови масакра одмах су уклоњени а формално смо објавили стрељање војника који су убијали и пљачкали"! Око 1.700 четника за два часа „напада" обавило је клање невиног и незаштићеног становништва, којом приликом је – по тврђењу Бајовића – „око 300 жена и дјеце платило главом". У тој операцији камама, Ђуришићево тешко наоружање је „извршило пресудну улогу". Обрачун с муслиманским живљем у бјелопољском срезу, почетком јануара 1943, имао је укупан биланс од око 400 побијених муслиманских бораца и око 1.000 жена и дјеце у 33 муслиманска села. Масакр стравичних размјера над муслиманским живљем Павле Ђуришић је обавио управо од 5–7. II 1942, па Дражу Михаиловића обавијестио шта се одиграло у пљеваљском, чајничком и фочанском срезу, дословце: „Сва муслиманска села у три поменута среза су потпуно спаљена тако да ниједан њихов дом није остао читав", наводећи големе муслиманске жртве: „Око 1.200 бораца и до 8.000 осталих жртава: жена, стараца и деце". За ову прилику, наређења и упутства Ђуришић је усмено дао, како трагови злочина не би остали. С друге стране, четнички мајор Радослав Ђурић упозоравао је Врховну команду ДМ да јавно појављивање четничких команданата у друштву њемачких официра „даје материјала комунистима за пропаганду у њихову корист", додајући значајну тврдњу: „јер заиста увек располажу са фактима". Повод за такво упозорење био је Дангићев ручак с њемачким капетаном Матлом у Бајиној Башти, док се Павле Ђуришић са својим потчињеним сарадницима веома често виђао у друштву са италијанским официрима. Готово у исто вријеме у Врховну Команду ДМ стигла је депеша у којој је назначено да је пао у руке НОВЈ четнички потпоручник Драгићевић из ближе околине Баја Станишића и да су „код њега нашли Бајову заповест за рад, те тако они (руководства НОП – примј. Ј. В.) сада знају наше намјере".

Четничко вођство је средином 1942. самозадовољно констатовало: „Имамо израђену антикомунистичку војску која не зна за компромисе" (како је Јевђевић саопштио Бајовићу). Легализацијом својих јединица четници су достигли највиши степен кола-

борације, што је и формално стављено на увид ДМ и југословенској јавности уопште: „Сви четнички одреди на територији Херцеговине легализовани су код Италијана, добијајући храну, оружје и муницију" (Бађовић 16. VII 1942). Убрзо је дато допунско објашњење те легализације: „Сви четници на овој територији су легализовани", чији смисао се састоји у „тијесној сарадњи са Италијанима", па су поред услуга обавјештајног карактера, извиђања и осигурања, предавали ухапшене и заробљене припаднике НОП окупационим властима.

Средином 1942. четничко руководство је упутило „распис свима": „Комунисте требите без милости свим средствима, посредно и непосредно" (деп. бр. 246 од 30. VII 1942), односно „потући комунисте свуда, да им се трага не зна" (деп. бр. 376 од 28. VIII 1942). Тај курс против НОП и КПЈ еволуирао је у неодступно стремљење свим снагама и средствима против припадника НОП као „државног непријатеља број 1", што је Захарије Остојић овако образложио команданту четничког „Гвозденог батаљона": „За сада морамо сву своју снагу употребити у борби противу унутрашњег непријатеља, а у првом реду противу комуниста, остављајући за часак спољне непријатеље – окупаторе". Тих дана је поручник Предраг Раковић Дражи Михаиловићу доставио исход такве праксе: „Уништење комуниста било је потребно и мени и Немцима и Љотићевцима, те смо се у овом послу сложили и остали ‚савезници'". Нема сумње да је Павле Ђуришић био међу најупорнијим носиоцима те политике, која је вербално и практично била садржана у његовом чврстом опредјељењу: „Према комунистима непоштедна борба до њиховог потпуног уништења".

Подстакнут Ђуришићевим масакром муслиманског живља у источној Босни и Санџаку, четнички војвода Добросав Јевђевић је у вријеме драматичних бојева у долини Раме и Неретве запријетио свима који „подлегну комунистичкој пропаганди": да ће их стићи „заслужена казна": „Њихова имања биће уништена, њихове куће попаљене, а њихове породице избрисане за увијек из српске народне заједнице", јер се по њему „бије посљедњи бој" (како је то забиљежио др Вјекослав Вранчић, усташки идеолог, 1943. године). Занимљиво да је 18. I 1943. Јевђевић упутио Дражи Михаиловићу информацију о непосредном почетку италијанско–њемачких офанзивних операција, заједно са оружаним снагама НДХ, против НОВЈ

и слободне територије у централним областима Југославије: „Уједно вас извјештавам да ми је данас саопштила талијанска Врховна команда да је довршен велики план о генералном нападу на партизане у коме ће да учествују талијанске, немачке, хрватске трупе и наше снаге у сарадњи са талијанским. На моје питање потврдили су ми, да има изгледа да у тој операцији узму учешће и црногорске трупе".

Управо тада, када су почеле замашне и драматичне окупаторско–колаборационистичке операције (тзв. четврта непријатељска офанзива), четници су 29. I 1943. избацили пропагандну тезу да су партизанске акције „комарчев убод у народни организам" многољудне Италије. Међутим, италијански лист „Il popolo di Spalato" објективније је оцјењивао однос снага и ситуацију на југословенском ратишту: у броју од 27. I 1943. тога листа назначено је како је „комунистичко дјеловање ишло за тим да на вратима Италије и Њемачке створи политичко огњиште кадро да свој отровни вирус преточи у те двије осовинске нације и у друге земље Балканског полуострва".

Италијани су своје четничке савезнике добро наоружали и опремили за операције против НОВЈ у четвртој непријатељској офанзиви, али су их јединице Главне оперативне групе НОВЈ потукли до ногу (међу њима и „јуришне одреде" Павла Ђуришића). Међу четницима је настало расуло, које илуструје и оцјена Јакова Јововића који је, у писму команданту Зетских четничких одреда, подвлачио да се „са оваквом војском која је измрцварена и деморалисана више не може употребити нити с њом ићи напред, јер ће порази бити све већи и већи".

Док су се њемачке трупе привлачиле операцијској основици и територији на којој ће се током маја и јуна 1943. одвијати најдраматичнија битка ослободилачког рата, четничке снаге – ослонцем на италијанске гарнизоне – настојале су свим силама да одрже своје позиције у Санџаку и Црној Гори. Отуда њихово безуспјешно настојање да осујете или успоре надирање Главне оперативне групе НОВЈ. „Тиче се дефинитивног уништења комуниста у земљи" (стајало је у четничкој депеши од 16. IV 1943). „Морамо Санџак одбранити од комуниста!" (гласила је депеша од 21. IV

1943). Њемачко командовање је ипак у четницима ДМ видјело потенцијалног непријатеља, нарочито у случају искрцавања англоамеричких трупа на Балкан, па је настојало да у обалском појасу и залеђу јадранске обале осигура „потпуни мир". Њемци су својим италијанским партнерима упорно предочавали да је уништење четника подједнако важно и хитно питање, као што је и уклањање НОВЈ с позорнице Југословенског ратишта. Тако је прије почетка операције „Шварц" (тзв. пета непријатељска офанзива) извршена акција разоружавања четника на територији Црне Горе, Санџака, источне Херцеговине, којом приликом је укупно разоружано око 7.000 четника, од чега само у Црној Гори 3.200. Тих дана је ухапшен и Павле Ђуришић, пребачен у Београд, а одатле у заробљенички логор у Њемачкој.

За италијанске и њемачке окупаторе четници су тих дана били потпуно безопасни: нигдје није забиљежен ни један случај четничког отпора разоружавању, ни један четник није рањен, сви су мирно чекали развој догађаја. У операцијском дневнику 1. брдске дивизије записано је: „Држање четника споља је потпуно пријатељско према Њемцима. По казивању четничких вођа, њихова је жеља борити се против комуниста под њемачким вођством". Због недостатка снага, Њемци су ангажовали четнике „као осигуравајући застор" у међупростору њемачких јединица. „Само таквом рјешењу можемо захвалити што смо успјели да у тешким борбама заузмемо и очистимо висове западно од Колашина" – објашњавао је командант 1. брдске дивизије.

Непосредно уочи њемачког разоружавања четника, постављено је питање куда са припадницима НОП из Колашинског затвора. Према казивању Милана Бандовића, Ђуришић је питао Дражу Михаиловића како да поступи, па је овај наредио да се сви затвореници предају Италијанима, како се не би „војска оптерећивала чувањем хапшеника".

Растројене и организационо неповезане четничке јединице, које су избјегле разоружавање, наставиле су активности против јединица Главне оперативне групе Врховног штаба: вршиле су упаде на територију под партизанском контролом, нападале мање дјелове, курире и рањенике, достављајући најближим италијанским

командама локације партизанских болница, штабова, логоришта, те тражећи да се ти објекти бомбардују и митраљирају из ваздуха. Када су јединице Главне оперативне групе извршиле пробој из непријатељских обруча, средином јуна на Зеленгори, из четничке Врховне команде упућено је 16. VI 1943. наређење: „Крупни догађаји су на помолу које комунисти не смију живи дочекати!"

Четничко командовање је разрађивало планове за поступак у случају избацивања фашистичке Италије из строја Осовине. Оно је било вишеструко заинтересовано за италијанско наоружање и ратну опрему, тежећи да предухитре НОВЈ у часу објављивања капитулације. Чак су четници тих дана вршили припреме за мобилизацију „ради преузимања власти". И овога пута не бирају средства да побољшају своје позиције за обрачун са НОП и НОВЈ прије искрцавања англоамеричких трупа, у што су чврсто вјеровали. Не напуштају опробан метод застрашивања и ликвидације припадника и симпатизера НОП – и то клањем, како је о томе 19. X 1943. мајор Светислав Трифуновић обавјештавао ДМ. Слично се поступало и на подручју Горске гарде, гдје су 50% четничких жртава чиниле „невине жртве". У извјештају Дражи Михаиловићу, 3. XI 1943. саопштене су карактеристичне појединости о томе како четници послије борбе са партизанским јединицама „зађу по селима и покољу невини народ и подносе извјештај како су у борби нанели губитке партизанима". Даље, у том извјештају, стоји: „Могу само рећи то да народ псује мајку Краљу, Вама – Дражи и свима редом, кажу кад је оваква Гарда, каква је та друга војска!" У другом извјештају саопштена је слична чињеница о четничком терору: „Сваки четник сматра да има право да туче сељаке. Народ се буни и прети!"

Крајем 1943. четништво је и даље у средишту пажње имало наставак беспоштедне борбе, ослонцем на њемачке окупаторе, против НОП и НОВЈ. То се огледа у сљедећим показатељима: а) апелује се на обједињавање напора, пошто се поједине покрајине „саме за себе никад неће моћи одбранити од комунистичке најезде", б) нападати у леђа јединицама НОВЈ, не устручавајући се од тога „чак ни кад они (комунисти – примј. Ј. В.) нападају окупаторске гарнизоне", ц) уништавати без милости симпатизере и јатаке НОП, јер „кад не буду имали симпатизере неће моћи ни да постоје", и д) изнаћи за таквог противника „модус за стварање идеолошких бораца".

Све те и друге – војне, политичке, пропагандне, репресивне и казнене – мјере ишле су за тим да се искористи присуство окупатора и стекне превага у тренутку пропасти нацистичке Њемачке. Мајор Захарије Остојић је 6. XII 1943. јавио Дражи своја размишљања о односу снага између четника и НОП у моменту слома окупатора и доласка савезника у земљу, наводећи да би требало „наћи модус да у томе моменту будемо јачи у оружју и моралу од црвених". Какав је био тај „однос снага" четници – НОП, што се тиче Црне Горе, Љубомир Лазаревић, инжењер из Колашина, јавио је 27. I 1944. сљедеће: „Сви команданти у Црној Гори примили су сарадњу са Немцима, потписали обавезу а са остацима војске налазе се у жици или у непосредној близини ње... По селима Црне Горе господаре комунисти. Наше акције врше се само у циљу осигурања или одбране немачких колона".

Милош Еркић, командант Тузланске четничке бригаде, упозоравао је крајем 1943: „Ово је рат, ово је револуција!"

У завршници ослободилачког рата и револуције, средином 1944, четници ослоњени на њемачке окупаторе (које су и даље водили под шифром „број 11") настављају свом жестином борбе против НОВЈ. Мјестимично се праве ограде од такве колаборационистичке политике и праксе, чак има и формалних осуда таквог понашања појединих четничких команданата, што је учињено за сваки случај – да би се евентуално савезницима могла сервирати званична реакција на „самовољне" и „усамљене" појаве колаборације четника са окупационим властима. У ствари, ослонац на окупационе снаге и сарадња с њима била је битна карактеристика цјелокупне стратегије четничког покрета до завршетка другог свјетског рата (почев од првих докумената четничко–италијанске и четничко–њемачке сарадње до закључних, дипломатских корака четничког руководства према врху усташке НДХ, априла 1945). Јованка Криштоф је 1. VIII 1944. извјештавала: „До сада нити у једну акцију нису ишли наши без броја 11", а у депеши број 809 од 15. VIII 1944. стоји да је „број 11 једини који нашу борбу против комуне гледа са симпатијама и хоће да је помажу".

Четничко–њемачка борбена сарадња, у обостраном интересу – без обзира на све међусобне разлике и резерве, плано-

ве и перспективе, однос снага и објективне околности – одржавала се и јачала захваљујући истовјетним интересима обје стране: борба против НОП и НОВЈ. Тако је четнички потпуковник Славољуб Врањешевић, командант западне Босне, 10. IX 1944. писао: „Ја верујем да од овога одржавања везе и контаката са Немцима можемо имати велике користи, јер ми изгледа да Немци верују да још једино могу да се ослоне на Србе као гаранцију да им се неће ништа десити када положе оружје". Поред тога, четнички политички делегат за мостарски срез саопштио је 22. X 1944. да је „створена психоза стављања под њемачку заштиту". Штаб четничке Динарске дивизије наводи Команди 15. њемачког армијског корпуса да од септембра 1943, од капитулације фашистичке Италије, четници са Њемцима сарађују „искрено и лојално", додајући да су се у Книну четнички мајор Мијовић и њемачки командант корпуса договорили да „до краја" заједнички дијеле судбину „па што нам буде"! Том приликом се говорило и о њиховом „братству по оружју", „о узајамном потпуном повјерењу" и „о узајамној помоћи" против НОВЈ. Њемцима четници чак „нуде таоце као јемство за стриктно придржавање утаначења" која су утврђена децембра 1944. између четника и Њемаца, чији први став договора гласи: „Потчињавање свих ДМ јединица под заповједништво њемачке војске".

У духу цјелокупног развоја односа на југословенском ратишту, посебно између НОП и четника ДМ, вођство четништва констатује: „Целокупан успешан рад према комунистима зависи искључиво од муниције коју треба да нам да број 11". Такво расуђивање и поступање довело је и до тога да се 3. IV 1945. узимала и оваква комбинација: „Покушајте да на случај да се број 11 повлачи, да их придобијете да остану под нашом командом као наши држављани". У таквом контексту збивања, лавирања и чекања, односа и стратегије четничког руководства у земљи и иностранству, наставак сарадње и са усташама није било никакво изненађење, како локалне координиране акције против НОП и НОВЈ тако и успостављање чврстих веза четника и усташа, као у Грачаници: „Са усташама у Грачаници одржавати најпријатељскије везе", па до писама ДМ усташком поручнику 29. XI 1944. и поглавнику Павелићу (преко адвоката Ранка Брашића) и надбискупу Алојзију Степинцу, 15. IV 1945. Потом слиједи меморандум Михаиловића Влатку Мачеку за стварање „антикомунистичког блока" у ситуацији „када се води последња борба за народни опстанак, борба на живот и смрт".

Придруживање четника окупаторима и себи сличним колаборационистима било је срачунато искључиво на тучење НОП (комуниста, бољшевика, црвених, комуне) – непријатеља број 1, како су то четници истицали, о чему је сачувана многобројна и драгоцјена аргументација из пера самих четничких команданата на свим љествицама хијерархије. Сви четнички напори су били усредсређени најважнијем задатку: „уграбити сву управу у своје руке", односно се „увек само борити противу највећег злотвора целог света – комуниста", како би могли „продужити нашу борбу до коначног уништења комуниста" (Никола Калабић 13. XII 1944. њемачком команданту). Четници су чланове КПЈ, „као главне кривце свега зла" – „осуђивали на смрт". И тих дана, крајем августа 1944, четници су инсистирали и на ликвидацији сарадника и симпатизера НОП: „Организујте општу потеру, убијајте њихове јатаке и палите им куће!"

Било је и даље узалудних покушаја прикривања четничко–њемачке сарадње. Тако је четничком капетану Лапчевићу савјетовано да „ради тајно" а „не да се вози са њемачким командантом у сред бијела дана у аутомобилу". Или пак „ради побољшања наше ситуације у иностранству", „требало је повремено предузимати и акцију против Немаца", прецизирајући да – уколико нијесу могући „директни напади на Немце" – „добро би било да се учине извесна дела саботаже". Четнички команданти ипак признају да је „нејасан став" изазвао међу њиховим присталицама „очајно колебање у току протеклих година", и довео „до ужасног понижавања према нашим противницима: час смо пактирали, час били легални, час заузимали став оружаног сукоба..."

Послије ослобођења Рима, Париза, капитулације Румуније, офанзиве НОВЈ у Србији итд., када је на позорници другог свјетског рата било очигледно да је крах њемачких окупатора неминован, Дража Михаиловић спроводи „општу мобилизацију свих јединица под видом борбе против комуниста". Да би избјегли тоталан слом, четници су играли час на ову час на ону карту, час на искрцавање савезничких трупа на црногорску, далматинску или албанску обалу, час на преокрет у односима између чланица антихитлеровске коалиције, као и на обрт у крајње критичном положају њемачких окупатора при завршетку другог свјетског рата. У том смислу, за четнике је био „једини спас" пробијање к мору и дочек савезничких

трупа у ширем рејону Боке Которске, односно спајање с албанским колаборационистичким јединицама и, потом, стављање и једних и других под команду англо–америчких савезника. На једном мјесту, у наредби Данила Салатића, 13. X 1944, каже се: „Морамо да уложимо сав труд да се одржимо до искрцавања које негде мора бити".

Судбина грчког ослободилачког покрета такође им је уливала наде, па су тим аргументом често одржавали морал и своје војнике држали на окупу: „Народу говорити о ономе што се догађа у Грчкој. То је најбољи путоказ!" Обесхрабренима, онима који су реално сагледавали свој положај у јесен 1944, упућивана је оваква критика: „Оставите се високе политике са Енглезима, јер будите уверени да они знају шта раде. Доказ је Грчка... Случај у Грчкој најбољи је доказ шта Енглези мисле". Подједнако је била заступљена и варијанта излаза, нарочито послије ослобођења Београда, путем пробијања – самостално и уз помоћ њемачких окупатора: на запад, према Словенији, Истри, Словеначком приморју, како би се повезали са савезницима. Чак се на једном мјесту каже: „Нека нас наш љубљени краљ једаред види, макар и као савезничке заробљенике"!

Четнички команданти, ипак, нијесу могли прикрити чињеницу да им је становништво – упркос опасностима и најсуровијим репресивним акцијама – пружало отпор, почев од преношења истинитих вијести о стању на фронтовима другог свјетског рата и у Југославији, до пружања помоћи припадницима, органима и организацијама НОП у обавјештењима, снабдијевањем свим борбеним потребама, као и напуштањем четничких редова и укључивањем у НОВЈ. Тако, командант једног четничког корпуса почетком августа 1944. региструје жилав отпор сељака на подручју села Мозгавца, Трубаревца, Врбовца, Читлука, на сљедећи начин: „Сељаци су активно и са пушкама учествовали у борбама против нас, на страни партизана, чак пуцали из кућа на наше јединице, а да не говорим о обавештајној служби овчара и осталих мештана који су моје бригаде водили право на заседе партизана..." Сликовиту, неуљепшану слику сопственог краха, четници су презентирали одговарајућим бојама: „Ми смо створили руљу или гомиле чељади које водимо са собом планинским беспућима" – пише командант четничког

Златиборског корпуса 20. VII 1944, додајући да умјесто „елитних борбених шумских јединица" – како је планирано, наређивано и извјештавано – „ми стварамо гомилу и руљу, склони свим пороцима, расулу, хаосу и бекству. Место да сваког дана учинимо један корак, напред, ми учинимо 21 назад" (четнички капетан Душан Радовић).

Четнички команданти Остојић и Бајовић јавили су 19. IX 1944. да је све кренуло низбрдо, јер народ, борци и старјешине „не верују више ништа ни нама ни вама", додајући: „Због овога је већ код већине јединица наступило право расуло, а сваким даном то ће бити све веће. Зар не увиђате да ће нас народ оставити а можда и мотикама терати од својих кућа" (депеша бр. 90 ултра ургент). Крајем децембра 1944. четници су процјењивали да им неизбјежно пријете „три капитулације": „морална пред народом, политичка пред савезницима, војничка пред партизанима, што би представљало наш дефинитивни пораз" (депеша бр. 233 од 27. XII 1944).

Вођство четника ДМ се повезивало са себи сродним елементима у Бугарској, а нарочито у Албанији, тражећи савезнике за заједничку борбу против ослободилачких и револуционарних снага у Југославији и у сусједним земљама. Четници су упорно настојали да на своју страну приклоне седам италијанских фашистичких батаљона, који су послије капитулације Италије остали у служби њемачких окупатора, а који су за четнике били интересантни и због знатних количина наоружања које се налазило у њиховом посједу. Четници су вјеровали и у могућност успостављања веза и сарадње са Црвеном армијом, о чему четнички пуковник Кесеровић Дражи Михаиловићу доставља подробне информације.

У склопу збивања и односа на југословенској позорници 1941–1945, четничка стратегија је од почетка до краја оружане ослободилачке борбе била у знаку вјешто разрађене колаборације и досљедне контрареволуције. Показало се да су злочини, затвори и логори били битна карактеристика четничке праксе застрашивања становништва. Четничко држање послије априлског слома 1941. било је у директној функцији очувања темеља старог друштвеног поретка у условима фашистичке окупације. Из тог четничког класног интереса проистекла је њихова дволична политика, ла-

вирање између англоамеричких савезника и окупатора, жестоко ангажовање – заједно са окупационим силама и сродним колаборационистичким покретима у сусједним земљама – против револуционарних подухвата и активирања маса прије „одсудног тренутка", тј. до преузимања власти и успостављања буржоаске владавине у ослобођеној земљи. Под видом спашавања српских глава и заштите од непотребног проливања крви, четници су проповиједали тезу да ће у дуелу великих држава бити ријешена судбина и мале Југославије, чак су и помисао на отпор окупатору оглашавали авантуром и самоубиством, да би – с друге стране – ради реализације крајњих циљева, формулисаних у најважнијим документима четничког покрета, попут усташке праксе истребљивања Срба, примјењивали геноцид према муслиманском и хрватском становништву, немилосрдан обрачун са свим.припадницима и симпатизерима НОП у Црној Гори и Југославији.

На таквој подлози услова и односа никао је, дјеловао и нестао Колашински затвор, оставивши стравичне трагове четничког нечовјештва, из чега уједно произлазе значајне поуке за ове и будуће генерације.

ЕВГЕНИЈА (ГЕНА) КОРАЋ – ЈАСНИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА КОЛАШИНСКИ ЗАТВОР

Ове редове пишем без амбиција да буду објављени, више као измирење дуга према другарицама које су са мном биле у Колашинском затвору. Мада вријеме чини своје и доста се заборавило, ипак постоје догађаји и људи који не могу потонути у заборав.

Зима 1942. године остала ми је у сјећању по великом снијегу и јаким мразевима и по страдању наших људи. Била је то љута ратна зима када су комунисти и герилци на терену Црне Горе веома страдали. Према неким подацима, те зиме је, што у борбама са четницима што су четници стријељали у затворима, страдало преко шездесет комуниста.

Четници су као бијесни трагали за комунистима који су остали на терену. Причали су ми да је један комуниста, борац, испред четничке потјере, побјегао у шуму. Они су га по траговима гонили, а он се онда попео на дрво. Пребацивао се с дрвета на дрво, али су га најзад ухватили.

Те зиме су страдали Богдан Котлица и Јован Ћоровић са другарицом Радмилом. Опкољени од четника у колиби на Дурмитору, активирали су бомбу. Богдан и Јован су погинули, а Радмилу су лакше рањену ухватили четници и спровели у Колашин.

Негдје крајем 1942. године, односно 23. новембра, ухватили су четници у Дубову (општина Бијело Поље) мога друга пок. Душана Кораћа и Милоњу Бубању. Душан је био познати рево-

луционар, члан Партије од 1936. године, један од организатора Партије у Санџаку, секретар Мјесног и Обласног комитета за Санџак и један од организатора устанка у Бијелом Пољу. Милоња је био пушкомитраљезац у одреду, веома добар млад човјек и храбар борац. Чинило ми се да није било ситуације коју он не би пушком ријешио.

Ја сам такође тада ухапшена од четника. До тада сам живјела илегално у Ивању и Пећи са троје мале дјеце. Четници су ме спровели са најмлађим дјететом, кћерком Љиљаном. Спровели су нас у затвор у Шаховиће (Томашево), а почетком децембра у Колашин. Душана су одмах оковали, а мене и кћерку убацили у женску каушу. Тада је било много другарица у тој соби, а касније су довођене ухваћене партизанке или жене чији су мужеви или браћа били у партизанима.

До тада сам затвор замишљала као у књизи „Кућа оплакана" Родољуба Чолаковића коју сам прочитала пред рат. Међутим, затвор у Колашину није личио ни на шта, нијесмо имале ни минималних услова за живот. Није било никаквих лежајева. Лежало се на слами или папрати на поду. Покривале смо се неким покривачима што су затворенице остављале кад су одлазиле из затвора.

Често су другарице долазиле без ичега, као ја, али увијек се додавало неко ћебе, неки покривач, неки одјевни предмет.

У децембру 1942. године, када смо дошли у Колашин, у затвору је била Деса Анђелић, проф. Боса Зекић, Дара Крстајић, Радмила Ђоровић, Сида Благојевић, Цока и Злата Поповић, Јевросима Капетановић, Лепосава Лакићевић, двије сестре Анђелић, Марија и Деса, Бранка Голубовић итд. (Списак са именима другарица којих се сјећам дала сам Милеви Боричић за њен реферат, за симпозијум, негдје око 55 имена).

Соба је била скоро пуна тако да смо спавале у два реда. Ја сам изабрала мјесто поред зида да би мојој кћерки било удобније, јер нас је понекада било толико да смо спавале стиснуте као сардине.

Знам да је и раније било другарица са дјецом као: Јека Радовић са двоје дјеце, Дара Радојевић са кћерком, Милена Трифунац са кћерком, касније су дошле Новка Тмушић са сином и Рабија Дедовић са сином (све из Берана) и Зана Секулић са кћерком.

За нас са дјецом било је посебно тешко, јер за дјецу није било никаквих услова за живот. Нијесмо могле ништа да им дамо сем затворске хране. Дјецу је требало прати, купати, сушити пелене. То смо радиле изјутра, сушиле ствари на неком каналу или жици, у дијелу дворишта гдје је била настрешница и гдје је Иван Цицмил у казану кувао храну за затворенике. Та храна је била посебна прича, раскувани пиринач који су четници добили од Италијана. У то би Цицмил ставио мало алеве паприке. То смо и за дјецу добијале.

Моја кћерка Љиљана проходала је и проговорила у затвору. Прве ријечи које је изговорила биле су „Тажај, отоли" (Стражар, отвори). Дијете као да је схватило у каквим околностима живи, била је веома мирна, ништа није тражила, ноћу је спавала иако су на нас стјенице падале са тавана.

Моја дјевојчица је била веома оскудно и слабо одјевена. Са собом сам била понијела нешто љетњих ствари. Изненадила сам се кад је Деса Анђелић од неких старих вунених џемпера које је пронашла код другарица за неколико дана оплела лијепо одијелце. А кад смо биле у логору, направила јој је праве еспадриле од картона и платна од сламарице.

Атмосфера и расположење међу нама било је добро. Притискала нас је неизвјесност. Осуђене и неосуђене могле су бити стријељане ако се само прохтије четницима. Међу нама је било и младих дјевојака, које су уносиле ведро расположење међу нас, па се понекада чула и пјесма. Ухваћене партизанке, као Аница Ђурашиновић са оцем, Милка Лашић са братом, Солумија Благојевић са братом и Гојком Дурутовићем, обавјештавале су нас о ситуацији напољу.

Вијести споља су до нас тешко продирале. Четништво је било у експанзији. Сматрам да је ту ситуацију за Партију посебно отежавала чињеница што је Колашин тада био јак четнички центар.

У селу Липово био је штаб Драже Михаиловића, а у Колашину Павла Ђуришића. О ситуацији смо по нешто могле да знамо преко другарица које су чистиле четничке канцеларије, мада су они у свакој ситуацији настајали да нас понизе, називајући нас погрдним именима, а поред тога су, ето, измислили да им партизанке чисте просторије.

Сваког дана су одводили другарице да чисте канцеларије. Преко тих другарица смо понекад дознавале шта се дешава напољу, као: ко је погинуо, гдје се воде борбе, ко је ухваћен итд. Некада би донијеле кријући неку новину, четничку. У то вријеме је излазио квислиншки памфлетски лист „Пакао или комунизам у Црној Гори". У једном наставку тога листа је писало о Душану као „опасном" вођи комуниста.

Били су то за мене а и за остале тешки, тмурни дани. Али смо вјеровале у побједу, и није нас ништа могло да поколеба, ни затвор, ни глад, ни смрт, а ни четничка пропаганда. Вјеровале смо да окупатор и његове слуге морају бити поражени. Вјеровале смо у праведност наше борбе и у народ који је био уз нас. Да је тако увјерили су нас касније догађаји.

Са великом халабуком спремили су се четници да коначно „униште" партизане. Међутим, почели су да се враћају у групама; то су били дезертери, па су их хапсили и она друга зграда била је њихов затвор.

Послије пораза на Неретви, видјели смо како им шишају косу јер су били вашљиви, а кад су их касније у већем броју ухапсили и интернирали у Грчку, знали смо да су претрпјели тежак пораз.

А онда, не знам којим каналом, дознали смо да је на Неретви спашено 4.000 рањених партизана, да је битка на Неретви била битка за рањенике. То нам је још више давало снаге да поднесемо наше тешкоће. У исто вријеме дознале смо да се тамо не боре герилски одреди него регуларна војска. То је био велики успјех.

Ми у затвору смо се постепено зближавале, повјеравале једна другој. Причале смо свака своју историју, нека штуро, само

укратко, нека је стрепила за своје, нека за дјецу и слично. Успостављале смо ближе односе са комунистима и скојевкама. Могле смо се препознати по односима и по обавијештености о активности на терену одакле су другарице долазиле. Било је другарица које су на кратко затваране па пуштане, а било је и оних које су више пута хапшене.

Негдје у јануару 1943. године по други пут је ухапшена Милева Боричић. Била је иницијатор организовања колективне исхране. Била је то значајна акција, да се у таквим условима нешто организује. Са Златом, Цоком, Јелисавом Ђукић и другим другарицама из Берана које су се од раније знале одмах је пришла организовању, односно дијељењу њихове хране са нама које нијесмо ништа добијале споља. Оне су дијелиле храну коју су им понекада породице доносиле. Тај њихов гест мене је посебно дирнуо и био ми драг, јер је представљао неку организованост, акцију која је успјела и поред четничког надзора. За мене је то било посебно значајно, јер мени нико није долазио у посјету, нити сам ишта примала у затвору, а ни у логору до октобра 1943. године када сам изашла из Барског логора.

У вријеме кад су нас довели у Колашински затвор затекла сам своје познанице Бранку Голубовић и Јулку Ивовић.

Бранка, жена адвоката Голубовића, није била члан Партије, али јој је муж био познати комуниста. Италијани су јој кад је побјегла из опкољене куће одвели двоје дјеце, од 4 и 6 година, у дом у Даниловграду. О дјеци није имала никаквих вијести у току читавог рата.

Породица Јулке Ивовић, моје школске другарице, сва је отишла 1941. године у партизане. Стари учитељ Душан Ивовић, жена, кћерке и син отишли су у партизане, а Јулка је била учитељица у околини Шавника. Четници су је убрзо пустили.

Не могу да заборавим младу мајку Дару Јанкетић. Била је са мужем у затвору, а двоје дјеце им је остало код рођака. Кад су је пустили отишла је са дјецом у партизане, а муж јој је интерниран у Солун. Четници су је заклали у Пљевљима 1943. године кад су се наше снаге повукле.

Драга Дедовић је такође имала дјецу код родбине, о којима ништа није знала. Много је било мајки које ја не знам и не спомињем, али сам знала њихове бриге и тугу, јер је и моје двоје дјеце било остало код фамилије којој су запалили кућу, и били без средстава за живот, а приликом сваког налета непријатеља морали су да се склањају у шуму, планину.

Тих децембарских дана било је суђење Душану, Милоњи и мени. Суђење је трајало 2–3 дана. У ствари, суђење је било фарса. Без истраге, саслушања, без оптужнице извели су нас на суд коме је предсједавао Марко Миловић.

Душана су тешко оптуживали као организатора Партије и устанка. Мене као опасног агитатора, члана Мјесног комитета. Нијесмо имали право да се бранимо, а они су настојали да нас понизе и увриједе, да нас прикажу као непријатеље народа. Мене су питали црквене тропаре, што ја, наравно, нијесам знала, а то ми је по њиховом мишљењу било потребно да бих просвјећивала народ као учитељица. Пресуду нам тада нијесу изрекли, што нас је довело у још већу неизвјесност. Тек 15. децембра 1942. године донијели су смртну пресуду Душану Корићу и Милоњи Бубањи.

У сумрак 15. децембра дошла је група четника и Душана и Милоњу одвели на Брезу и стријељали. Пресуду су им саопштили кад су их уз пут свратили у суд. Они су храбро примили пресуду, узвикивали пароле.

Како је то било прво стријељање од нашег доласка, нијесам ништа у току дана примијетила, сем што је Јелисава Ђокић, која је ишла тога дана да чисти канцеларије, читав дан плакала. У граду је чула, како сам касније сазнала, да се копају раке на Брези и да ће Душан и Милоња бити стријељани. Нијесам чула ни када су Душану скидали окове, јер су у соби настојали да не чујем. Само ми је Деса Анђелић рекла када су већ изашли да су их одвели на стријељање.

Данас њихових имена на Брези нема, па користим прилику да и овај пут то кажем да би се на неком камену безименог борца урезала њихова имена.

Баш тих дана била је доведена у затвор Јевросима Капетановић. Четници су је ухватили у једном селу код Колашина и босу, у чарапама, спровели у затвор. Не знам тачно, али она је имала неку везу са погибијом неких партизана, чини ми се неког Лакићевића. Те ноћи кад су стријељани Душан и Милоња одвели су је на саслушање. Тукли су је и викали на њу, па су је пребијену убацили у собу. Другарице су одмах пришле да јој помогну. Стављале су јој облоге, покривале, из колектива давале храну.

Ова саслушања су се више пута поновила, али Јевросима није ништа признала. Осмјехивала се на нас и трпјела све без јаука.

Остала ми је у сјећању као храбра и одважна и љупка дјевојка која је све муке поднијела достојанствено.

У сјећању носим ликове другарица које сам срела у затвору, логору, рату чије су судбине биле праве људске драме.

Никада нећу заборавити стријељање Радмиле Ђоровић. Радмила је већ била у затвору када сам ја дошла. Мала црнка, њежне грађе, црне коврџаве косе, свјесна своје ситуације, поред тога Јеврејка, знала је сигурно да ће је стријељати. Ипак је била сталожена, причала је да ће је стријељати четници зато што је Јеврејка, причала је да много воли јабуке и да ће умријети жељна јабука.

Једнога дана договориле смо се и сакупиле неке лире и другарице које су излазиле у град донијеле су јабуке за Радмилу.

Ускоро је морала у болницу, гдје је остала десетак дана. када су је вратили још није била излијечена. Причала нам је да је у болници чула од четника да се спрема велико стријељање и да ће стријељати једну Јеврејку.

Био је март, изведена је група од 11 другова, и то: Војо Анђелић, Зарија и Војин Грдинић, Бранко Меденица, Војо Селић, Љубо Булатовић, Радмила и други. Ми смо осјетиле да се нешто спрема, па смо извирујући кроз прозор видјеле како их изводе, како им скидају окове, везују руке. Деса Анђелић је спазила свога Воју и

почела да лупа врата, тражила је да је пусте да се са Војом опрости. Кад су је пустили, пришла му је и провукла се између његових везаних руку. Стајали су загрљени и нешто тихо говорили. Он јој је миловао косу. Без суза и јецаја, храбри и достојанствени, остали су ми заувијек у сјећању као лијепа и трагична слика.

Радмила, кад је видјела да су извели сву групу, рекла је: „Позваће и мене". Испод прозора је видјела Зарију Грдинића – висок, скоро два метра, са повезом преко ока, јер је изгубио око на Пљевљима, и узвикнула: „Волим што ћу бити са Заријом". Кад су је позвали поздравила нас је стиснутом песницом и викнула: „Збогом дјевојке! Живјела Комунистичка партија!" То је узвикнула и на Брези кад су је четници покосили рафалом.

Док сам била у затвору имала сам једну занимљиву посјету. Једнога дана дошао је четник Драговић (не сјећам се његовог имена). Прије рата је био на служби у Бијелом Пољу, у начелству, иначе правник. Ушао је у нашу собу. Онако висок, у официрској униформи, са кокардом на капи, осорно ме позвао и почео да грди: „Ти би мени висила на сред Колашина. Ти си скривила смрт једне невине и њежне особе која није имала никакве везе са комунистима". Нијесам имала појма о чему се ради. А он је и даље викао: „Због тебе је Јоланда Левингер морала да оде у шуму са бандитима. Италијани су је послије устанка хапсили и саслушавали, мислили су да си то ти".

Усудила сам се да га упитам шта је било са Јоландом. Одговорио је како је онако њежна и крхка умрла у шуми, „међу бандитима". У ствари, Јоланда је била члан Партије. Била је мала, плава и носила наочаре. Стварно су је Италијани хапсили и питали је ли она Гена Кораћ, јер сам ја са устаницима ушла у Бијело Поље. Јоланда је, иако њежна, прошла све наше борбе, била је на Сутјесци, а данас живи у Београду.

Пишући ове редове хтјела сам да испуним своју обавезу коју сам себи дала још у затвору, да ћу једнога дана, ако преживим, записати оно што смо пропатиле у Колашину и у логору у Бару. Али вријеме чини своје и постепено блиједе ликови и догађаји. Сви смо ми у Колашину имали своју историју, своју драму. Када се данас пи-

ше и прича о тим догађајима штуро и сухопарно, мени изађу пред очи они дивни младићи и дјевојке чија је младост остала на Брези и на бојиштима широм наше земље. Како о свакоме од њих написати причу? Можда ћемо их кроз оваква наша сјећања отргнути од заборава.

СУДСКА КАУША бр. 3 КОЛАШИНСКОГ ЗАТВОРА

Послије бјекства Милована Дожића из злогласног Колашинског четничког затвора цијела породица Васа Дожића од шест чланова и удата кћерка Дара са троје мале дјеце била је ухапшена. Ухапшени смо у јулу 1942. године. Сви смо засебно били распоређени по каушама. Мене су стрпали у каушу број 3, звану „судска". Колико се сјећам, кауша је била величине око 12 m^2 и у њој је увијек било између 20 и 25 људи. Спавати се могло једино постранце, а никако на леђима, с тим што су ноге једног увијек биле окренуте ка глави другог затвореника. Кроз ту каушу је прошао велики број затвореника осуђен на смрт стријељањем. Говорићу само о једном малом броју својих драгих и добрих другова који су ми били пријатељи и прије хапшења. Сви су они полазили у смрт са пјесмом на уснама, изражавајући презир према зликовцима и џелатима који су извршавали тај срамни чин узимања младих живота.

У вјечитом сјећању остаје ми Милисав Грујић, учитељ из Бистрице, Липово, члан КПЈ и члан Мјесног комитета СКОЈ-а. Када се вратио са суђења причао је о свом држању и ставу на суду. То је иначе била пракса свих осуђеника да причају како су се они или други држали на суђењу. Осуђен је на смрт. Повјерио ми је једно писмо са молбом да га, уколико преживим, уручим његовој породици, пошто је био јединац међу неколико сестара. То писмо сам сакрио у шавове капута и ту га чувао све док нас нијесу предали Италијанима који су нас интернирали у Италију. Пошто су нас прије транспорта претресали, писмо сам сакрио испод пода кауше рачунајући да ћу га, ако преживим, једнога дана извадити одатле и пре-

дати онима којима је упућено. На жалост, иако сам преживио и затвор и логор, писмо нијесам пронашао и нијесам га могао уручити.

Добро се сјећам и браће Вуксановић, Здравка и Љуба, из горње Мораче – Крња Јела. Здравко Вуксановић је такође био члан КПЈ и пошао је на стријељање пјевајући са Бранком П. Мијатовићем, ђаком из истог мјеста одакле је и Здравко. Све нас који смо били у „судској" потресла је а истовремено и окуражила та њихова пјесма са којом су загрљени пошли на стријељање. Растанци са осуђеним друговима били су тешки и тужни. Ја сам жалио што не идем са њима на стријељање, јер сви ми који смо остајали били смо сигурни да ће и на нас доћи ред, па сам жалио што нијесам у групи са онима који су ми били веома блиски.

Момо Лончаревић, студент и члан КПЈ, био је веома храбар и мало је било таквих који су се држали као Момо. Сваки пут кад су Павле Ђуришић и Љубо Миниħ долазили у „судску" устремљивали су се на њега. Псовали су га, говорећи да је осрамотио свога оца који је био добар човјек и угледан трговац. Он им је на сваку ријеч одговарао пркосећи, а ми смо му се дивили на таквом јуначком држању. Кад му нијесу могли ништа друго, Љубо Миниħ би га пиштољем ударао у главу а он би и даље настављао да их псује и ружи. Момо је успио да са оковима на ногама побјегне из затвора, пребацивши се преко зида у двориште куће Татића, гдје је скинуо гвожђа и преобучен у женске хаљине побјегао из града у слободу.

Љубо Булатовић, студент и члан КПЈ, рођен у Требаљеву, вративши се са суђења причао ми је неке не баш похвалне појединости о ставу и држању неких другова на суђењу. Он сам је пошао храбро и достојанствено на стријељање са Војом Селићем, рођеним у Колашину, такође студентом и чланом КПЈ. Били су оковани и обојица су се храбро и јуначки држали.

Одлазак на стрелиште Војислава Анђелића, геометра и секретара Општинског одбора из Поља и члана КПЈ, и данас ми је пред очима. У згради поред оне у којој смо ми били налазиле су се затворенице. Међу њима је била и Деса, жена Војислављева. Кад су Војислава повели на стријељање, пустили су Десу да се с њим

опрости. Једва су џелати успјели да је одвоје од везаног Војислава кога је била чврсто загрлила.

Међу затвореницима „судске“ био је и Новица Машковић, земљорадник из Плане, командант батаљона Липовског одреда и члан КПЈ.

Ђукан Меденица, рођен у Сјерогошту, члан КПЈ, био је у оковима. Стријељан је у Андријевици.

Радуле Меденица из Равни, Морача, такође је био у оковима. Стријељали су га Њемци 1943. године у Барама.

Михаило–Биџо Ћетковић, судија, рођен у Баковићима, члан КПЈ, од 1943. године политички комесар чете у Липову, био ми је узор и примјер старог члана партије.

Љубо Вуксановић из Крње Јеле, у Горњој Морачи, члан КПЈ, покушао је бјекство окован на Матешеву. Стријељан је. Њега ћу се увијек сјећати, јер смо скупа спавали и са још неколицином затвореника припремали бјекство које нијесмо остварили. Међу групом затвореника и нас двојица смо одлазили по дрва за ложење у Пчињу. Договор је био да ударимо на стражаре кад одемо по дрва. Од плана се одустало, јер се нијесмо добро припремили и ствар је одложена за сутрашњи дан. Кад је требало да извршимо напад, један од осуђеника ми је пришао и рекао како ће он мене ударити по глави уколико не одустанемо. Пошто нас је неко издао, Љуба су одмах оковали и окови су му остали на ногама све до стријељања на Матешеву.

Ја сам био осуђен од стране четничког суда на 20 година робије.

Ово су сјећања само на један мали број другова који су прошли кроз каушу бр. 3 – злогласну „судску“. Затвореници су сваке вечери очекивали лупу мандала на вратима и долазак џелата да их воде ноћу на стријељање и без суда. Звук наковња и чекића Петра Џогаза нам је сваки дан давао на знање да се скидају гвожђа са ногу затвореника и да се људи воде на стријељање или се нова гвожђа ударају на ноге оних који су тек доведени. Тако су нам пролазили неизвјесни дани у „судској“ кауши бр. 3.

ДУШАН ДОЖИЋ

СЈЕЋАЊА НА СТРАДАЊА У КОЛАШИНСКОМ ЗАТВОРУ

Једне ноћи у Требаљеву, мислим да је то било 14. јула 1942. године, када су четници опколили нашу кућу, прва је то осјетила наша мајка Јована. Нијесу чекали да сване, већ су развалили врата и са пушкама на готовс упали у кућу. Све су нас дигли из постеља и онако буновне стрпали у једну собу и почели претрес. У кући смо били отац Васо, мајка Јована, брат Вуко, сестра Радмила и најмлађи брат Ненад–Мишо. Отац нам је три дана раније био дошао из Албаније, јер су га Италијани били интернирали у Скадар. Онако буновни нијесмо знали о чему се ради и сви смо страховали шта ће бити са нама. Пошто су претресли кућу од подрума до тавана извели су нас напоље и повезали двоје по двоје, а онда нас све једним дужим конопом везали заједно, оставивши нам тако мало размака да смо једва ходали. Мајка Јована је, чим је чула четнике око куће, сакрила пиштољ под сукњу притегнувши га каишем. Причала је касније да је све вријеме мислила шта ће са пиштољем, јер су нам саопштили да нам је брат Милован побјегао из колашинског затвора и да нас све воде у Колашин у затвор. Кућу смо затворили, а они оно мало стоке што смо имали потјераше заједно са нама. Мајка је молила да свратимо код комшије Пуја Булатовића, изговарајући се да ће оставити кључ код куће, а једини циљ јој је био да се некако ријеши пиштоља. Замисао јој је успјела. Кад смо у зору у колиби Булатовића пробудили Пујову мајку Медуну, Јована је чим је прекорачила праг колибе бацила пиштољ под њен кревет. Чувши лупу, четници хтједоше да уђу, али је Медуна схвативши о чему се ради почела запомагати да не улазе јер је гола. Четници збиља не уђоше у колибу и тако се наша мајка ослободила пиштоља.

Нас онако везане и оно стоке четници потјераше до затвора у Колашину. Тамо су нас раздвојили по каушама. Ја сам допао у каушу бр. 3, звану „судска", јер су у њу доводили оне са суђења и одводили оне осуђене на стријељање. Из те кауше су многи моји другови одведени на стријељање. Сјећам се Љуба Булатовића, Милисава Грујића, Бранка Мијатовића и Здравка Вуксановића. Сви су они на стрелиште пошли пјевајући. Поред њих, кроз каушу су прошли и многи други, као Момо Лончаревић и Љубо Вуксановић. Обојица су били оковани и јуначки су се држали. У тој кауши је био и Радомир Ђурђић, који је био осуђен на смрт али је враћен са стрелишта јер су Липовци организовали протест код Павла Ђуришића скупивши потписе за спас његовог живота. Све су то били храбри момци који су се јуначки држали пред непријатељем.

Затвореници „судске" су зими ишли по дрва за четнике у Пчињу. Нас неколицина смо се договорили да побјегнемо кад нас буду слали по дрва. Идеја Љуба Вуксановића је била да нападнемо стражаре кад стигнемо у Пчињу. Ја сам био одређен да нападнем једног стражара. Кад смо стигли на одређено мјесто пришао ми је М. Б. и рекао ми да је чуо да хоћемо да извршимо напад, али да ће он мене ударити с леђа. То сам пренио Љубу Вуксановићу и он се поколебао и рекао да је боље да напад оставимо за сјутра и да се боље организујемо. Сјутрадан је било очигледно да нас је неко издао, јер су Љуба оковали и то нам је био посљедњи излазак у дрва.

Моја мајка је са сестрама и малим братом Мишом била у женском дијелу затвора. Оне су сваки дан од своје хране коју смо добијали само једанпут дневно одвајале дио и остављале ми на прозор кад изађемо у шетњу да је узмем. То сам и урадио неколико пута, док ме није опазио стражар Петко Грандић и рекао ми да имам псећи стомак и ако ме још једном види зубе ће ми разбити. Наравно да се више нијесам усуђивао да узимам храну коју су ми остављале.

Дани су нам пролазили суморно и у очајању, јер су свакодневно некога водили на суђење или стријељање. Свако је од нас мислио кад ће на њега доћи ред. Несрећном ковачу Петру Ђогазу свакодневни посао је био да окива нове људе или раскива оне које

су водили на стријељање. С тим послом се био саживио као да се ради о стоци а не о људима. Растанак са друговима који су одлазили на стрелиште био је жалостан и често сам жалио што и ја не идем са њима.

У априлу 1943. године четници су једне ноћи упали у затворске кауше и наредили нам да сви устанемо, спремимо оно мало ствари и чекамо даља наређења. Послије кратког задржавања почела је прозивка и везивање. У затвору и око затвора била је гомила четника са пушкама на готовс. Обезбјеђивали су срамни чин предаје Италијанима. Прозивали су око 300 затвореника. Ту је било и око 40 жена са малом дјецом, нека су још била у колијевци. Трг испред затвора и све капије околних кућа биле су блокиране. На самом тргу било је паркирано око 20 камиона које су почели пунити затвореницима који су били везани све по двојица а опет сви једним заједничким конопом. У сваком камиону је било око 20 затвореника и 5–6 наоружаних четника. Возачи су били италијански војници. Списак затвореника предао је Италијанима Илија Ракочевић, који је бис управник затвора. Послије срамне предаје у италијанске камионе кренула је тужна колона према Подгорици. Ту тужну колону предали су издајници италијанском окупатору на блоку Подгорице, пошто је сва била ограђена жицом.

Италијани су поскидали све четнике и нијесу им дали да уђу у град, већ су их вратили за Колашин, а нас су преузели наоружани до зуба. Сприједа су била борна кола и тенкови а позади исто са пушкомитраљезима и борним колима. Приликом скидања и предаје Италијанима сви смо пљували и псовали четнике – издајнике што нас тако срамно предаше окупатору. Ту колону спровели су са великим обезбјеђењем до логора Бара. То је био један велики логор са неколико десетина дрвених барака гдје су били смјештени многи црногорски патриоти, жене, дјеца, старци и омладина која је покупљена из кућа и стрпана у логор као таоци – заробљеници. Посебно је била издвојена жицом барака гдје су били одвојени мушкарци од жена и дјеце. Логор је био опасан великим бедемом жице гдје су на сваком ћошку била пушкомитраљеска гнијезда и рефлектори. Нама је ипак мало лакнуло, иако смо дошли у окупаторске руке, јер смо дошли на чист ваздух послије мемљивих колашинских ћелија, гдје смо се гушили и давили један преко другог. Ту смо остали неколико

дана. Издвојили су и прозвали нас око три стотине затвореника које су припремали да интернирају за Италију. Послије пар дана биле су изведене неке акције на терену Црне Горе од стране партизана, тако да је доста Италијана страдало у тим акцијама. Да би се Италијани реванширали за изгубљене војнике баш из наше групе су одабрали сваког другог да изврше одмазду. Истог дана су их извели из логора и стријељали. Одмах иза логора била је једна кречана у којој су стријељали њих четрдесет, а остале по срезовима Црне Горе.

Два дана послије стријељања у нашој групи је остало око 150. Све су нас стрпали у брод у Барској луци и спремали за транспорт у Италију. Ставили су нас у утробу брода гдје није било ваздуха ни вентилације, тако да смо се почели гушити. Кад су то Италијани примијетили, пуштали су нас по два–три минута на палубу брода да узмемо ваздуха и враћали назад. Коначно смо стигли до Италије, у луку Бари. Спровели су нас стражарно пјешке кроз град Бари. Били смо боси и јадни. Италијанске породице су нас пљували и узвикивале „Рибели! Рибели". Спровели су нас на крај града Барија и смјестили у један огроман логор гдје је било заробљеника из разних савезничких војски. Ту смо били неколико дана у карантину.

Дошла је група четничких руководилаца које су Њемци одмах послије нашег спровођења из Црне Горе похапсили и спровели баш у исти логор у коме смо и ми били. Чим смо то сазнали прешли смо у њихове бараке, нас неколицина на челу са Јованом Прелевићем, и премлатили их. У тој групи је био и Ђорђе Лазаревић, чувени судија у четничком затвору, Светозар Добрашиновић и други. Пошто смо их премлатили, упали су карабињери и нас су стрпали у самице. По казни су нас ту држали неколико дана под строгим режимом због нашег иступа према тој групи четника.

Послије пар дана спровели су нас у централну Италију, у логор Писињано. Колико се сјећам, звао се Камполосулфитано. У непосредној близини главног логора Колфјорито. Сматрали су да смо због овог иступа у Барију тежи затвореници. Зато су нас саме смјестили у тај логор. То је опет био један велики логор под шаторима, ограђен жицом и с великим обезбјеђењем, около рефлектори и митраљези. Ту смо чамили и бројали дане, са страшно оскудном храном од 150 гр хљеба и нешто куванога јела, сточне репе или гершле. Тако смо дочекали капитулацију Италије.

Чим је Италија капитулирала тражили смо да нас пусте из логора, што Италијани нијесу хтјели, па смо покушали да прокопамо тунел испод жице. То смо радили у најближем шатору до жице. Земљу смо убацивали у шатор да стража не би примијетила. На жалост, тај терен је био растресит и шљунковит па нам се послије 2–3 м земља обрушавала и засипала канал. Пошто у томе нијесмо могли успјети одустали смо. Пошто су шатори били затегнути великим металним кољем, дошли смо на идеју да од тих колаца скујемо гвоздене маказе и просјечемо жицу на два–три мјеста. То смо и урадили. У шаторима смо се подијелили по водовима да приликом изласка и бјекства зна ко с ким иде. Пошто је једна већа група успјела да изађе кроз просјечену жицу, један од другова, колико се сјећам звао се Бранко и био је из Подгорице, узео је кофер на леђа и није могао на рупу да изађе са кофером, жица се затресла, стражари су осјетили (пошто се све то догађало ноћу), почели су да пуцају из пушкомитраљеза. Ја сам имао срећу да побјегнем са првим водом у ком је била група Бранка Нилевића, Бранка Булатовића, Воје Дмитрића, Анте Славиниђа, професора из Будве. Приликом пуцања један од другова је лакше рањен у ногу, али је ипак успио да побјегне. Осталима је пресјечена могућност бјекства и њих су послије пар дана пребацили у главни логор Колфјорито, а колико сам сазнао касније су интернирани у Њемачку.

Кад смо те ноћи побјегли из логора сви смо се чврсто држали уз водича Анта Словиниђа, пошто је изванредно знао италијански, и у мањим групама бјежали што даље од логора и ишли према планини, према Гран Сасу. Лутали смо неколико дана по шумама и пољима и дошли у Гран Сасо, гдје су баш тих дана пали енглески падобранци који су добили задатак да послије капитулације Италије траже и спасавају затворенике који су се били просули по Италији. Одмах су нам дали мапе да идемо илегално, да се пребацујемо према зборном мјесту, за које су нам одредили ушће ријеке Пескаре на Јадранском мору. Тамо треба ноћу одређеног дана да дођемо, а брод ће илегално доћи да нас покупи и пребаци код савезничке војске.

Послије неколико мучних ноћи лутања, стигли смо на одређено мјесто, на ушће Пескаре. Ту је била огромна маса људи који су чекали, исто као и ми, долазак брода да би нас прихватио и пре-

бацио. Двије ноћи смо узастопце чекали, али брод није дошао. Треће ноћи, кад смо се сви скупили, а ту су били и падобранци који су нас тамо и упутили и међу њима је било неколико енглеских официра који су чекали уговорени брод, а знак им је био да покаже свјетло са обале како би брод могао прићи и покупити нас. На нашу несрећу, није био савезнички. већ њемачки брод. Када је енглески официр дао сигнал са обале, он се примакао и осуо страшну пушкомитраљеску ватру право на нас. Ми смо се онда разбјежали. Том приликом рањен је један енглески официр. Ми смо се склонили у шуме до сјутрадан. Могу да кажем да нам је цијело вријеме нашег путовања цивилно грађанство несебично давало храну, тако да је наша група с те стране била потпуно обезбијеђена. О томе би се много могло рећи.

Пошто смо се послије тог неуспјелог покушаја убацивања у савезничке бродове разбјежали, издвојили смо се нас тројица: ја, Бранко Булатовић и Војо Дмитрић, и нијесмо више хтјели да чекамо тај брод већ смо отишли према првој линији фронта савезничке војске, а фронт је био доста далеко. Нијесмо знали италијански, али смо се ипак могли споразумјети колико да тражимо хљеба, и тако смо се упутили и ишли према детонацијама које су нам се сваким даном чиниле све ближе. Све више смо жељели да што прије стигнемо. Када смо стигли негдје према нашој оријентацији, а сигнал нам је био артиљерија и бомбардовање у непосредној линији фронта, застали смо и задржали се код неке породице, не би ли фронт прошао мимо нас. То је било негдје испред Ортона Маре у једном селу гдје је било мало људи. Замолили смо једног сељака да нас прими, што је он одмах учинио и примио нас, с тим да му преко дана радимо и копамо у винограду док не прође артиљерија. Тако смо дочекали децембар – јануар у тој породици, а за нашу несрећу у непосредној близини је зазимио фронт. Ми смо покушали неколико пута да прођемо прву линију фронта, али нијесмо успјели од њемачке војске. Пошто је наш терен непрекидно био бомбардован артиљеријски, скоро преоран, морали смо ископати „Гроте“ – рупе и у њима смо се крили заједно са италијанским живљем, а остали су нам доносили храну. Тако све док нас једнога дана нијесу похватали и све италијанске породице из околине заједно са нама стрпали у једну кућу и припремили за транспорт за сјеверну Италију. У том збјегу и сабирној кући било је неколико десетина породица и нас

тројица, тако да те вечери када су нас ту стрпали ухапсили су и газду код којег смо радили и Бранка Булатовића и одвели да копају рововe. Војо Дмитрић и ја смо остали у збјегу. Сјутрадан су нас по киши, снијегу и блату, негдје око католичког Божића, неколико десетина цјелокупних породица спровели према граду Кијети. Ко није могао да хода, било старци или изнемогли, на лицу мјеста су убијали. Породице су могле да понесу само оно што су имале у завежљају. Све друго је паљено у уништавано.

Тако смо стигли у град Кијети. То је у једној огромној згради монопола са неколико спратова било неколико стотина породица сабрано из свих крајева јужног дијела Италије и близине фронта. Чекали смо транспорт за сјеверну Италију. Држали смо се тога збјега, јер смо знали да ће нас интернирати за сјеверну Италију, а то је ближе нашој земљи. Сјутрадан послије смјештаја у логор, наишли су енглески авиони и Кијети је бомбардован. И нашу зграду су бомбардовали, али на срећу са супротне стране, а не гдје смо би били. Пола зграде је одсјечено, а ми смо преживјели и једва смо се Војо и ја извукли из рушевина. Настала је цика и вриска затрпаних. Нас двојица смо остали неповријеђени. Одмах сјутрадан, Њемци су нас све заједно стрпали у сточне вагоне и транспортовали за сјеверну Италију.

Вагона је било око 30. У сваком је било препуно људи, а у њима смо и спавали, јели, вршили нужду и све. Пошто је то била теретна композиција, вожња је била спора и мучно смо путовали више од пет дана и коначно стигли у град Падову. Општина нас је прихватила и распоредила по пољским кућама у околини. Војо и ја смо смјештени са нашом старом породицом у једну сеоску кућу гдје је била и једна наполитанска породица. Пошто нијесмо знали италијански, избјегавали смо сваки контакт са том новом породицом. Они су посумњали у нас и пријавили су нас карабињерима. Војо и ја смо сваког дана правили план о бјекству према нашој граници, и баш тога дана када смо хтјели да бјежимо према Словенији дошли су карабињери да нас траже према пријави те породице. Пошто смо ми сваки дан проводили у житу или у пољу, када је дошла једна жена да нам каже да нас траже карабињери, Војо се предомислио и пошао кући те су њега и цијелу породицу ухапсили и интернирали за Њемачку. Ја сам остао сам у шуми, чекајући први сумрак

и ноћ да могу да бјежим. У први сумрак, примијетио сам огромне светиљке које су правиле огромне кругове око мене. То су ме тражили карабињери пошто су отприлике знали гдје сам. Имао сам срећу да у једном моменту побјегнем.

Лутао сам данима и ноћима преко велике Ломбардије, Поа и других ријека, канала. Најтеже је било што сам био сасвим сам, што нијесам знао језик. Све сам ишао споредним путевима и пољанама, а најчешће кроз пшенична поља која сам разгртао рукама. Био је отприлике мај мјесец. Био сам полубос, оријентацију нијесам знао, мисло сам да се према истоку требам кретати, па сам тако понекад ишао у супротном правцу и враћао се назад. Ноге су ми отицале као бачва. Увијек бих послије одређеног времена легао на леђа и дизао ноге навише да ми се одморе. Што се тиче хране, увијек сам наилазио на разумијевање и помоћ тамошњег живља, и мислим да су Италијани у том погледу били веома хумани.

Негдје послије скоро мјесец дана упорног пјешачења кроз Италију стигао сам до наше границе и ријеке Соче. Требало је да прегазим ријеку, која је била високог водостаја и веома дубока, а ја сам непливач. Мостови су били обезбијеђени и ја сам се осјећао потпуно беспомоћно и нијесам знао шта да радим. Био сам надомак своје земље и слободе, али нијесам могао да пређем ријеку. Вратио сам се очајан на обалу и размишљао шта да урадим са собом. Уто спазим једног Италијана који је чувао овце. Пријем му и замолим га да ми помогне. Он је оставио стадо и рекао: „Сине мој, немој да се плашиш, повешћу те тамо гдје ти ријека неће бити ни до колена". Тако је и било. Прешао сам на нашу територију и у узбуђењу сам љубио земљу. Био сам изван себе од среће.

Пошао сам према шуми и планини. Пролазио сам поред попаљених села, кућа, тражио везу за партизане. Нико није са мном хтио ни да разговара, нити да ми укаже помоћ. Тако сам стигао у једно попаљено село, звало се Липе. Одједном из тог села изникоше четири човјека у италијанским униформама који су имали петокраке, али су им биле окренуте позади тако да ја то нијесам одмах видио. Почели су ме испитивати ко сам и шта сам. Почео сам да мутим говорећи час једно час друго, док ми нијесу показали петокраке. Дали су ми једну омладинку да ме спроведе до команде

мјеста Сежане која је била надомак града. Када смо пошли према команди мјеста, иако сам био сав натечен од дугог ходања, био сам сав срећан. Ишли смо сеоским путем и упали смо у једно село. Рекла ми је курирка да су Њемци опколили село и да се морам сакрити. Она се негдје сакрила, а ја сам се попео на таван гдје се суши сијено и дубоко се ту завукао. Послије пар минута чула се галама и претрес од стране Њемаца и Италијана, и чуо сам како су гвозденим вилама пребирали по сијену у које сам се био завукао. Звиждук гвоздених вила ми се чинио све ближи, али срећом нијесу ме пронашли. Послије неког времена они су отишли даље, напустивши село, а мој водич је опет дошао и опет смо кренули ка команди мјеста.

Када смо стигли у команду мјеста дали су ми да се наједем и онда су ми стављали неколико дана бурове облоге и одмарао сам се док се не опоравим. Послије неколико дана питали су ме да ли желим да останем у команди мјеста, или да идем у јединицу. Изразио сам жељу да идем у јединицу и пријавио се за бригаду. Одредили су ме у XVII словеначку бригаду IX корпуса, који је био негдје на Красу. Ту сам био неко вријеме и водио борбе заједно са словеначким партизанима, али послије неколико дана дошле су и друге групе побјеглих затвореника из Италије, придружиле се нашим јединицама и онда смо изразили жељу да бисмо ишли за Други корпус, у Црну Гору. Они су нам то омогућили, тако да је нас око 15 наоружаних кренуло за Црну Гору. То је било негдје у септембру 1944. године. У групи са мном био је Милорад Крушчић – Јуја, Марковић из Никшића, Ивановић из Титограда и други – не могу се сјетити свих имена. Ишли смо пјешке преко цијеле Словеније, Хрватске, Далмације, Лике, Босне. У Босни смо се дуго задржали и учествовали у борбама око Коњица. Прешли смо преко цијеле наше земље и коначно смо стигли у Буан, гдје сам сазнао да ми је отац умро, јер скоро више од двије године дана нијесам ништа знао о својој породици. У међувремену, погинуо ми је брат, Милован Дожић, на Сутјесци, који је исто био побјегао из колашинског затвора 1942. године.

Ово сам све изнио у најкраћем могућем облику, иначе све доживљаје и патње које сам доживио нијесам у могућности да на ово мало простора изнесем.

ЧЕДО МАРКОВИЋ

ДАРА АНЂЕЛИЋ ПРЕД ЧЕТНИЧКИМ СУДОМ

Негдје крајем јула 1942. године, спроведен сам из никшићког затвора у колашински. Почетком септембра исте године изведен сам пред четнички суд. Тога дана судило се једино Даринки – Дари Анђелић и мени.

Захваљујући мом рођаку, који је био четнички функционер (уз Павла Ђуришића), била је искључена јавност на суђењу. У судници, поред нас двоје оптужених, били су: предсједник суда Марко Миловић, са још двојицом мени непознатих судија, тужилац неки Лабовић, бранилац Мираш Милајић, око десетак стражара и позади, на једној клупи, сједио је тај мој рођак.

Тужилац је прочитао оптужницу прво за мене, а затим за покојну Дару. Још увијек се одлично сјећам ријечи изговорених на том суђењу. Иако се ова моја изјава односи искључиво на држање пок. Даре Анђелић на суду, не могу избјећи ни оптужницу која је мене теретила, ради упоређивања и коначно изречених пресуда за нас обоје.

Као што сам напоменуо, прво је тужилац прочитао оптужницу за мене: да сам комуниста, да сам се налазио при Главном штабу за Црну Гору и Боку у Горњем Пољу крај Никшића, да сам учесник битке на Пљевљима децембра 1941. године, да сам радио у агитпроп-у и да, на крају, захтијева најстрожу казну.

А за покојну Дару тужилац чита: да потиче из породице која је комунистичка – „боље рећи бандитска", да је плела чарапе за

партизане и да је на неком партизанском скупу критиковала неуспјех партизана око хватања Љуба Минића. На крају је рекао да и за њу тражи најстрожу казну.

Предсједник суда је упитао прво мене да ли имам примједби на оптужницу и да ли се осјећам кривим. Кратко сам одговорио да се не осјећам кривим и да не признајем ништа од онога за што се окривљујем. На исто питање предсједника суда покојна Даринка је кратко рекла: „Признајем да сам по вашим мјерилима крива".

Предсједник суда затим је дао ријеч браниоцу Милајићу. Морам признати да нас је обоје добро бранио, за Дару се чак побунио против тужиоца што за њу тражи најстрожу казну, образлажући да није доказано да је била активни учесник партизанске борбе, да тужилац није дао конкретно ни један елемент који би је ставио на оптуженичку клупу. Сјећам се добро да је на крају, сједајући, подругљиво рекао: „... осим ако се изузме то што је плела чарапе". На то је тужилац затражио ријеч и, пошто ју је добио, рекао: „Господине браниоче, тражим најстрожију казну за Даринку Анђелић, не само што је плела чарапе партизанима, и њене изјаве око хватања Минића, већ зато што потиче из породице Михајла Анђелића, коју треба потпуно уништити, па чак и дијете у колијевци, да се не би ширила комунистичка зараза. Извињавам се суду за учињени пропуст што ова моја изјава није ушла у оптужницу и молим суд да прихвати ову допуну". Након кратког обраћања својим колегама, предсједник суда кратко изјављује: „Прихвата се!"

Након паузе од 10 минута, стража нас је из ходника увела у судницу. (Напомињем да се мој рођак за вријеме паузе задржао неколико минута у судници и дошао код мене у ходник и шапнуо ми: „Биће добро".)

Предсједник суда чита пресуду, прво за покојну Дару – казна смрти стријељањем и моменталним извршењем пресуде. Слиједи кратко образложење пресуде. За мене – година дана робије, с тим да ми се урачуна вријеме проведено у никшићком и колашинском затвору, и три године губитка часних права, уз кратко образложење.

Покојна Даринка је потпуно мирно саслушала обје пресуде. Након завршеног читања пресуда, Даринка се окренула пут судијског стола, пришла један корак, пљунула и рекла: „У име каквог говненог краља скидате главе поштеном црногорском народу, које ви називате бандитима? Ви сте најгоре издајице и олош, гори сте од окупатора који чува ваше пасје главе. Поносим се што сам из куће Анђелића. Својим главама ћете платити врло брзо ваша злодјела". Хтјела је још да говори, али је предсједник суда, који је стајао са осталим судијама, прекинуо, рекавши: „Водите је!" Двојица „брадоња" су је ухватила за мишице и просто је вукла ка излазу, јер је она и тада држала окренуту главу ка судијама и викала: „Изроди, изроди..." и пљувала их.

Стајао сам запањен, не знајући тада колика је снажна личност и херојство покојне Даринке.

Још увијек стојећи (док је мој рођак нешто разговарао са судијама) чуо сам Дарин глас док су је четници спроводили преко трга ка бившој кафани „Пера Гајова". Мало касније, размишљајући, открио ми се потпун лик те храбре и честите дјевојке.

И ова моја сјећања нека буду мали прилог успомени на ДАРИНКУ Михајлову АНЂЕЛИЋ.

ВУКАЈЛО ГЛУШЧЕВИЋ

ОКУПАТОРСКИ ЗАТВОРИ У ПЉЕВЉИМА 1941 – 1943

У Колашински четнички затвор 1942–1943. четници су приводили ухапшене родољубе из сјеверног дијела Црне Горе, изузимајући пљеваљски срез. Питање због чега није било ни једног затвореника из овог краја био је један од разлога због којих сам приступио обради ове теме.

По избијању тринаестојулског устанка, ослободилачки пламен је захватио и пљеваљски крај. Нападом на жандармеријску станицу у Мељаку 18. јула 1941. г. отпочео је устанак и у овом крају.[1] За кратко вријеме устаници су ослободили велику територију, али због брзе интервенције италијанских снага није дошло до напада на италијански гарнизон у Пљевљима. У сарадњи са домаћим издајницима Италијани су предузимали све мјере у гушењу устанка. Појачани су терор, пљачкање и паљење имовине, хапшење родољуба, а 25. јула пале су и прве жртве стријељања и то: Ратко Церовић, Милан и Милун Кнежевић са Илина Брда и Милош Драгићевић из Жидовића.[2] У сузбијању устаничких снага нарочито се истакла алпска дивизија „Пустерија", која је већ 12. августа стигла у Пљевља у замјену дивизији „Месина".[3] Са дивизијом „Пустерија" стигао је и батаљон карабињера. У његов састав ушли су и жандарми бивше Југославије из пљеваљског среза.

Са поменутом дивизијом дошао је и озлоглашени предсједник ратног војног суда у Пљевљима пуковник Кастањело Пијет-

1) Батрић Јовановић, Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији, Београд 1960, стр. 175.

2) Архив Историјског института СР Црне Горе, Материјал комисије за ратне злочине, к. 8, сиг. 8290.

3) Исто.

ро.[4] Доласком дивизије „Пустерија", српска и муслиманска реакција су се утркивале која ће показати већу оданост окупатору. С обзиром да је муслиманско становништво за вријеме устанка било лојалније према Италијанима, Италијани су промијенили тактику, па је самим тим и третман муслиманске реакције тренутно био бољи. Умјесто ранијих изјава да су Италијани и Црногорци браћа и да све муслимане треба побити, сада су говорили: „Муслимани су добри, а сви Црногорци су бандити и комунисти и све их треба побити".[5]

Непосредно по доласку у Пљевља злогласна дивизија „Пустерија", под командом генерала Ђованија Еспозита, приступила је репресалијама најгоре врсте. Удару репресивних мјера биле су нарочито изложене породице бораца и руководилаца партизанских јединица. Међутим, непријатељске бестијалности узеле су маха нарочито послије пљеваљске битке 1. децембра 1941. године. Као прва и непосредна одмазда за напад на Пљевља и помоћ становништва партизанима, било је стријељање 38 лица у Пљевљима и 41 лица у Отиловићима.[6] То су углавном биле жене, дјеца и изнемогли старци. Желећи да угуши устанак, непријатељ је предузимао најдрастичније мјере над мирним становништвом: палио куће (понегдје и читава села), убијао на лицу мјеста (жене, дјецу и старце), пљачкао имовину, стављао у кућни притвор,[7] спроводио масовна хапшења и слично.

---

4) Исто, 11.

5) Група аутора, Прилог у крви, Пљевља 1969, стр. 70.

6) Јован Р. Бојовић, Партизански губици на Пљевљима Историјски записи 1963/4. Комнен Церовић, Сјећање на герилу 1942/43.

7) Због револуционарне активности Велимира Јакића и његовог истицаја у народу, непријатељ је за одмазду ставио у посебан третман породицу Јакића. Нико од њих није могао изићи из куће, нити је ко могао доћи. Ни љекара нијесу могли позвати за тешко болесну Душанку и Стану. Од посљедица упале плућа Душанка је умрла у кућном притвору 22. децембра 1941. године у седамнаестој години, а Стана 2. фебруара 1942. године у петнаестој години, такође од посљедица упале плућа. Скрхана од бола за својим унукама, баба се разболјела и умрла 15. марта 1942. године. Пошто нико није могао доћи Велимировој кући, његова мајка са сином Светомиром (дјечаком од 11 година) сама је опремала за укоп кћери и свекрву. Под стражом карабињера сами су их сахрањивали и поново под стражом се враћали кући. Софија и Светомир остали су у кућном притвору све до прољећа 1942. године, када су заједно са партизанским породицама протјерани на слободну територију.

Масовно хапшење становништва послије пљеваљске битке условило је формирање окупаторских затвора у Пљевљима. У ту сврху међу првима је прилагођена зграда инжињеријско–техничког магацина у војном логору 48. пјешадијског пука на Доловима (данас касарна „Владимир Кнежевић – Волођа"). Зграда је рађена од камена, а имала је подрум, приземље и спрат које је повезивало дрвено степениште. Као магацин, зграда је имала мале прозоре са чврстим решеткама, чиме је и одавала слику зграде која је личила на некакав затвор. У приземљу зграде биле су четири просторије, а на спрату 6 просторија, WC и ходник. У приземним просторијама било је складиште, а на спрату карабињерија (смјештена у двије просторије) и затвореници. Први затвореници овдје били су грађани Пљеваља и ближе и шире околине, које је захватио талас масовних рација од 3. децембра 1941. до 7. јануара 1942. године.[8] За то вријеме затвор је пуњен људима различитог пола и узраста, од 16 до 80 година. Ухапшени родољуби били су подвојени по групама у четири просторије. Једну групу су сачињавали родољуби са којима се рачунало на размјену за 73 италијанска заробљеника на Жабљаку.[9]

У овој групи талаца налазили су се ветерани из ранијих ратова, официри бивше југословенске војске, комунисти, интелектуалци, ђаци из школских клупа и други грађани из града и околине, као и 10 бораца заробљених на фронту (Салко Аљковић, Симо Деспотовић, Драго Јечменица, Петар Јовић, Живко Кнежевић, Милош Матовић, Лазар Тошић, и Миле Тодоровић).[10] Другу групу су сачињавали родољуби на које је пала сумња да су учествовали у неким акцијама против окупатора. Трећа група била је састављена од породица партизана: Велимира и Владимира Јакића, Мића Зорића, Данила Јауковића, Милоша Жугића, Милована Пејановића, Божа Милића, Миша Павићевића, Јосифа Маловића, Данице Росић, Љу-

8) По казивању Милосава Тасовца од 10. априла 1984. године.

9) Јован Р. Бојовић, Партизанска болница у Жабљаку, Историјски записи 1961/3. Зоран Лакић, Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а, Војноисторијски гласник бр. 1/67, стр. 80.

10) Архива завичајног музеја Пљевља, Радован Вујадиновић, Стријељање родољуба на Сењаку 4. маја 1942. године, сиг. 442.

бице Јанковић, Миша Карацића, Вуксана Вујовића, Јова Вуковића, Влада Мирковића, Димитрија Милићевића, Живка Контића, Рада Таушановића и Миливоја Јанковића.[11]

Смјештајни простор у затворским просторијама био је веома мали. Спавало се на патосу. Италијани нијесу давали постељину, па су је затвореници сами морали добављати од родбине или пријатеља.

Храна је била једнолична и недовољна (истина, затвореници су сваки дан могли да добијају храну са стране, од родбине или симпатизера).

Хигијенски услови били су веома лоши, јер о прању рубља и купању затвореника није било ни говора. Ситуацију је погоршало и то што је већина затвореника била са села, па није могла ни рубље да замијени нити пак да га опере. Затвореници из града били су у нешто повољнијем положају, јер им је породица могла да донесе рубље и друго што им је било потребно. Лоши хигијенски услови довели су до појаве ваши и кожних обољења, што је прилике учинило још тежим.

Просторије у којима су се налазили затвореници закључаване су тешким мандалима, а уз то биле су и под сталном присмотром карабињера. Из тих хладних и полумрачних просторија затвореници су излазили само на једночасовну шетњу у двориште зграде, које је било ограђено високом жичаном оградом. Таоцима који су били под строжим режимом био је ускраћен и тај излазак.

Међутим, у таквим околностима затвореници нијесу клонули духом, већ су настојали да организују неку врсту културно–забавног рада који се састајао у припремању скечева и рецитација, пјевању родољубивих гусларских и других пјесама. Осим тога, међу млађима било је и покушаја учења руског језика, прибављања разне литературе и слично.

---

11) Војно историјски гласник бр. 1, 1967. стр. 73.

Што се тиче политичке активности, она тако рећи није ни постојала, већ су само вођени разговори у вези са информацијама које су стизале из града. Информације су стизале преко писама која су протурана у храни. На сличан начин преузимана су писма из затвора прилином враћања посуђа, рубља и другог. Италијани су донекле и омогућавали одржавање кореспонденције, сматрајући да ће таоци на тај начин изнудити размјену, а партизанске породице повратак њихових чланова из партизана. У том смислу су веома често вођена и саслушања. Она су спровођена у карабињерској канцеларији, која се налазила наспрам затворских просторија на спрату. На саслушањима затвореници су подвргавани разним убјеђивањима, испитивањима и малтретирањима, уз примјену разних драстичних мјера. У томе је главну ријеч имао шеф OVRA мајор Руђи, који је преко својих официра спроводио разне бестијалности над ухапшеним родољубима.[12] Међутим, оваквим поступцима италијанске власти су постизале само ефекат супротан од оног какав су жељеле. Иако су на саслушањима сви затвореници имали добро држање, таоци су према причању преживјелих затвореника остављали најбољи утисак својим импулсивним и достојанственим држањем. Пошто на саслушањима нијесу могли доћи до жељених података, Италијани су прибјегли методу убацивања својих људи, шпијуна и провокатора, међу затворенике. Тако је у групу талаца убачен најокорјелији пљеваљски криминалац Шука. Преко њега, као врло лабилне личности, Италијани су настојали да дођу до неких података. (Затвореници би уочили и убацивање виспренијих шпијуна). Пошто у томе нијесу успијевали, Италијани ни те своје људе нијесу касније поштедјели, већ су и њих стријељали.

Иако су из дана у дан италијанске власти примјењивале разне драстичне мјере, код затвореника је постојала нада да ће бити ослобођени путем размјене. У то вријеме на Жабљаку су била 73 италијанска заробљеника. У жељи да се избаве наши родољуби из пљеваљског затвора, штаб Дурмиторског НОП одреда је 14. децембра упутио писмо Команди италијанске дивизије „Пустерија" нудећи размјену заробљеника једног за једног.

---

12) По казивању Радомира Матовића од 13. марта 1984. године.

Након три дана италијанска команда је одговорила да пристаје на размјену с изговором да нема довољан број заробљених партизана да би се омогућила размјена.[13] Послије дуже кореспонденције у којој су изражаване и пријетње и с једне и с друге стране, италијанска команда је 30. I 1942. године понудила да преда партизане: Вукомана Анђелића[14] и Салка Аљковића[15] за 73 талијанска заробљеника.[16]

Одбијајући ту понуду, штаб Дурмиторског НОП одреда је 18. II 1942. г. предложио италијанској команди осам заробљених војника за поменуту двојицу партизана.[17] Пошто на то италијанска команда није одговорила, штаб Дурмиторског НОП одреда послао је поновни захтјев 4. III 1942. г. у коме је нудио два италијанска офи-

---

13) Војно историјски гласник бр. 1. 1967, стр. 80.

14) Вукоман Анђелић рођен је 1917. године у сељачкој породици у Мијаковићима код Пљевља. Основну школу је завршио у Подборову. У пљеваљску гимназију уписао се 1932. године, али је због сукоба са режимским школским властима искључен јануара 1933. године. Одмах по искључењу, Вукоман је прешао у никшићку гимназију, но и ту је убрзо изгубио право школовања. Слично је прошао и у Бијељини, Сарајеву, Ужицу и Крагујевцу. Упркос денуцирањима и прогонима, Вукоман је успио да заврши гимназију. По завршетку гимназије постао је студент права, а потом медицине. Као студент прикључио се напредном студентском покрету, а члан КПЈ постао је 1941. године. У НОБ је ступио јула 1941. године. Учествовао је у организовању оружаног устанка против окупатора у пљеваљском срезу. Био је борац Пљеваљске партизанске чете. Јануара 1942. године у Отиловићима Вукоман је заробљен од четника, а потом предат Италијанима. Тешко рањен, убрзо је умро у болници у Пљевљима.

15) Салко Аљковић рођен је 1918. године у сиромашној радничкој породици у Пљевљима. Основну школу завршио је у Пљевљима, а потом је уписао Велику медресу у Скопљу 1931. године. По завршетку медресе 1939. уписао је Пољопривредно–шумарски факултет у Београду. Као студент припадао је напредном покрету студената Београдског универзитета. Члан КПЈ постао је 1941. у Пљевљима. Учесник је јулског устанка 1941. године. Од новембра 1941. био је борац Пљеваљске партизанске чете. Заробљен је од четника јануара 1942. године у Отиловићима, када је остао на положају с рањеним другом Вукоманом Анђелићем. Предат је италијанском окупатору и стријељан на Сењаку, у Пљевљима, 4. маја 1942. године.

16) Завичајни музеј Пљевља, Фотокопија писма Штаба Дур. НОП одреда италијанској команди бр. 62. Оригинал у Архиви Војно историјског института Београд.

17) Исто.

цира за Вукомана Анђелића и Салка Аљковића.[18] Међутим, италијанска команда је и даље била незаинтересована, нешто због увјерења да ће заробљени официри и војници бити ослобођени без икаквих услова, а нешто и због недовољно бриге за судбину својих ратних другова. Одлучивање о судбини затвореника у италијанском затвору на Доловима знатно је убрзао долазак двије окупаторске шпијунке из Жабљака (Савете и њене снахе Драгице) у Пљевља априла 1942. г.[19] Да би се осветила за сина Вељка, кога су партизани стријељали крајем 1941. г. у Жабљаку, Савета је са снахом Драгицом дошла код генерала Ђованија Еспозита, цивилног делегата Кастањала Пијетра и капетана карабињера Данијела Виђенца и испричала запањујуће приче о масакру Италијана на Жабљаку. Ове приче су имале фаталне посљедице по судбину наших затвореника. Одмах је пооштрен режим у затвору. Ускраћена је једночасовна шетња, погоршана храна, забрањене посјете, појачана тортура и слично. Неколико дана касније италијанске власти су донијеле одлуку о прогону партизанских породица у интернацију. На дан 17. априла из затвора је пуштено преко 60 људи, младића и дјевојака, као и чланова партизанских породица које су се нашле на списку за протјеривање.[20]

Из затвора су пуштени кући, али су тамо поново нашли италијанске стражаре, тако да се није могло никуда побјећи.

Намјера Италијана није било протјеривање на слободну територију, већ интернирање. Очекивало се да за интернирце дођу кола са стране, па пошто нијесу дошла у одређено вријеме, донесена је одлука да се породице прогнају. Свакој од породица је саопштено да са собом може понијети само ручни пртљаг за сваког свог члана. Све друго је одузето у корист градске општине. Кроз град до Горњег моста на Ћехотини прогнанике су спровели Италијани. Одатле су их преузели четници и стражарно спровели до Зени-

---

18) Исто, бр. 78.

19) Архив Историјског института СР ЦГ, Материјал комисије за ратне злочине, к–8 сиг. 8290 и према казивању Радомира Матовића од 13. 03. 1984. г., као и Тома Жугића од 26. VI 1984. г.

20) Према казивању Радомира Матовића од 13. марта 1985. г.

це. Међу протјераним грађанима нашла се и породица Велимира Јакића.[21] Доласком у Зеницу прогнаници су били ослобођени.

Послије протјеривања неке куће партизанских породица предате су квислинзима, док су остале, као куће Велимира Јакића и Милоша Матовића, до темеља срушене. То рушење појединих кућа представљало је „примјер" како треба уништити „партизанске јазбине" и „комунистичка легла".

Потом су наступила поновна хапшења од стране карабињера и њихових помагача – четника. Ухапшеним родољубима пунили су затворске ћелије у Кући Омер-бега Бајровића[22] код Брезнице и Бошка Обрадовића у Мојевцу.[23] Ова два затвора представљала су једну врсту пролазних затвора у којима су приведени родољуби подвргавани испитивањима и тортурама, а потом превођени у италијански затвор на Доловима, гдје су се још увијек у стању пуне неизвјесности налазили таоци.

---

21) Велимир Јакић рођен је 1911. године у службеничкој породици у Добрим Селима код Шавника. Основну школу и гимназију завршио је у Пљевљима. Шумарски факултет је уписао у Земуну а наставио у Загребу, гдје је стекао диплому инжењера шумарства. Прво запослење добио је у Шумској управи у Пљевљима. Члан КПЈ постао је 1939. г. Истакавши се у партијској активности, постао је члан а затим секретар Мјесног комитета и члан Обласног комитета КПЈ за Санџак. Био је један од истакнутих руководилаца НОБ у Санџаку и један од организатора пљеваљског НОП одреда. Најпре је био командант батаљона, затим политички комесар Главног штаба партизанских одреда за Санџак, па командант Пљеваљског партизанског одреда. Био је комесар Треће пролетерске санџачке бригаде, а послије погибије њеног првог команданта Владимира Кнежевића – Волоће, постао је командант.

22) У Кући Омер – бега Бајровића прије рата била је жандармеријска станица, а у току рата карабињерска станица и пролазни затвор. Кућа је рађена од тврдог материјала, а имала је приземље и спрат. У приземљу су били затвореници, а на спрату карабињери. Поред ове, постојала је још једна зграда која је такође имала приземље и спрат. У приземљу су биле просторије за саслушавање, а на спрату канцеларије управе карабињера. Зграде су биле ограђене зидом од черпића висине 3 метра. У Кући Бајровића послије рата била је и станица милиције.

23) Кућа Бошка Обрадовића била је сазидана од тврдог материјала, а имала је приземље и спрат. Приземље, у којем је Бошко Обрадовић справљао кобасице, Италијани су користили као превентивни затвор. Тој намјени приземље је одговарало, пошто је имало бетонски под, зидове високе до три метра и прозоре са чврстим решеткама. На спрату, који је Обрадовић користио за становање, била је OVRA.

Иако су због неуспјеха размјене наступиле велике перипетије, таоци су очекивали да ће бити интернирани. Стога су родбина, пријатељи и симпатизери настојали да колико–толико обезбиједе за затворенике храну, новац и дуван. Међутим, 4. маја 1942. године, генерал Ђовани Еспозито, заједно са члановима војног суда, цивилним делегатом Кастањелом Пијетром, вишим официрима дивизије „Пустерија", представницима националног одбора (Војом Ненадићем, Павлом Ђуровићем и другим), одлучио је да стријеља 32 таоца из пљеваљског затвора. Одлуке о стријељању талаца потписали су, поред генерала Ђованија Еспозита, и сви виши официри дивизије „Пустерија", као и представници домаћег издајничког апарата.

Истога дана у 9 часова ујутро група карабињера под командом Данијела Виђенца повела је на стријељање 32 таоца. У тој групи били су: студент агрономије и члан Партије Салко Аљковић из Пљеваља, пензионер Милосав Бојовић из Вашкова, учитељ Јован Вуковић из Жабљака, земљорадник Симо Деспотовић из Обарди, учитељ Радосав Ивановић из Куча, матурант гимназије Јездимир Јакић, службеник Сава Јегдић из Жабљака, ученик гимназије Војислав Јегдић (син Саве Јегдића) из Пљеваља, земљорадник Драго Јечменица из Шумана, земљорадник Петар Јовић из Глибаћа, службеник Милика Кнежевић из Вашкова, мајор у пензији и ветеран I свјетског рата Михаило Кнежевић из Пљеваља, земљорадник Живко Кнежевић из Матаруга, пензионер Иван Коваљски из Пољске, ђак Љубомир Коваљски (син Ивана Коваљског) из Пљеваља, земљорадник Нећо Лаловић из Ђула, земљорадник Милош Матовић из Превиша (Шавник), учитељ Никола Марићевић из Пљеваља, жандармеријски наредник у пензији Блажо Мијовић из Убала (Подгорица), ђак гимназије Драго Мирковић из Бољанића, потпуковник у пензији и ветеран балканског и првог свјетског рата Војин Павићевић из Убала (Подгорица), земљорадник Радомир Поповић из Подгоре (Жабљак), земљорадник Милош Пурић из Матаруга, службеник Митар Радовановић из Невесиња, земљорадник Илија Стјепановић из Потковача, земљорадник Лазар Тошић из Бушња, земљорадник Никола Тошић (брат Лазара Тошића) из Бушња, земљорадник Нећељко Тошић из Бушња, ђак гимназије Веселин Таушановић из Пљеваља, земљорадник Петар – Миле Тодоровић из Косанице, земљорадник Милан Ћаћић из Боровице и земљорадник Милисав

Шћепановић из Забрђа.[24] Иако су били свјесни да одлазе у смрт, на њиховим лицима се није примјећивао страх, нити је ико од њих био погнуте главе. Не презајући од смрти, читавим путем од Доловa до Сењака пјевали су и клицали слободи, Партији, Стаљину и Титу. Највише се издвајао глас Салка Аљковића, који је позивао народ у борбу говорећи: „Ми одлазимо у смрт... Немојте клонути... Будите храбри... Осветите нас." Чули су се тада гласови и осталих талаца, које су уђуткали непријатељски рафали на Сењаку испод Богишевца.

Послије овог гнусног чина Италијани су још више интензивирали репресалије. Хапсили су све оне за које су сматрали да су сарадници и симпатизери НОП-а, без обзира на пол и године старости. Ухапшене родољубе спроводили су у затвор на Доловима а одатле у интернацију или на стријељање. Стријељање родољуба достигло је највећи интензитет послије неуспјеха Италијана у трећој офанзиви. Тада су на Сењаку само једнога дана стријељали 92 родољуба.[25] Али ни овај масакр није задовољио злочиначке апетите окупатора, већ је и даље хапсио и стријељао (зависно од ситуације на фронту).

Због све масовнијег хапшења и недостатка смјештајног простора на Доловима почетком јуна 1943. формиран је привремени затвор у Бубичиној џамији.[26] Овај затвор егзистира око мјесец дана, тј. до преласка затвореника у сабирни логор под Стражицом.

Логор под Стражицом формиран је средином јула на имању Михаила Кнежевића.[27] Имање је било ограђено вишеструком бодљикавом жицом, око које су биле јаке страже карабињера. Недалеко од улаза у логор била је зграда управе, а поред ње мања зграда привремене кухиње. У кругу логора налазио се већи број

---

24) Архив Завичајног музеја Пљевља, Р. Вујадиновић, Стријељање родољуба на Сењаку 4. маја 1942, сиг. 442, група аутора, Прилог у крви, Пљевља 1969, стр. 141.

25) Према казивању Радомира Матовића од 31. III 1984. и Милосава Тасовца од 10. IV 1984. године.

26) Према казивању Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

27) Према казивању Радомира Матовића од 13. III 1984. године, затвореника и борца Милосава Тасовца од 10. 04. 1984. и затвореника и борца Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

шатора за логораше. Ту су привођена „сумњива лица" са разних страна ближе и даље околине Пљеваља. Били су то мушкарци различитог узраста и идеолошке опредијељености (партизани, симпатизери, четници и други колаборационисти). По привођењу у логор вршена су испитивања, а након тога класифицирање: за стријељање, за интернирање или за затварање. Према подацима комисије за ратне злочине, највећи дио приведених у логор стријељан је на Сењаку.

Италијани су дио приведених родољуба интернирали у Албанију, Италију, Бар, Цетиње, Бањицу и друга мјеста. Они чија се имена нијесу нашла на списку за стријељање или интернацију задржавани су у овом логору, гдје су подвргавани разним испитивањима и тортурама.

Смјештени под шаторима, логораши су спавали на голој земљи, јер италијанске власти нијесу давале постељину. Знатно касније, када су Италијани одобрили посјете, родбина и симпатизери су доносили ћебад, сламарице и друго што је могло користити за постељину. И поред тога, смјештај у шаторима постао је неподношљив, поготово за кишних дана када се лежало у води и блату. У таквим условима о хигијени није се могло ни говорити, мада су карабињери понекад омогућавали прање и купање у Ћехотини која је протицала кроз логор.

Што се тиче хране, она је била лошег квалитета, а уз то и једнолична недовољна и нередовна. У току дана добијало се 100 до 150 грама хљеба, мало горке цикорије, нешто више топле воде са понеким зрном пасуља, пиринча или макарона. Међутима, касније су италијанске власти допуштале да се добија храна и са стране од родбине и пријатеља. Та храна се примала у одређеној количини и у одређено вријеме, уз велику контролу. Они који нијесу добијали храну од куће добијали су од другова из логора. У томе, као и у свему другом, била је изражена велика солидарност међу логорашима. Захваљујући томе, они су успијевали да савладају многе тешкоће логорског живота и да тако истрајавају у свим патњама. И у таквим околностима они нијесу клонули духом, већ су и тада покушавали да нађу неки вид забаве. Она се огледала углавном у пјевању родољубивих, гусларских и других пјесама, које су

уједно представљале прикос непријатељу којим је требало рећи да се ти људи не боје никаквих његових мјера. То је тада најбоље могла рећи сложна пјесма логорских паћеника.

Као вид забаве била је игра картама, с тим што се умјесто за новац играло за цигарете или палидрвца. Уз то, био је код логораша заступљен и неки вид ручне радиности. Наиме, они су од врбовог прућа, које су брали у самом логору, правили омоте на флашама. То им карабињери нијесу бранили.

Што се тиче политичке активности, она није ни постојала. Само су вођене дискусије о ратној ситуацији у Југославији и свијету. Развој НОБ-а пратио се преко информација које су стизале прилином преузимања хране (поруке и писма су скривани у хљебу, у чепу од флаше, у два слијепљена картона кутије и слично). То се радило веома дискретно, јер је у логору било и конфидената преко којих су италијанске власти настојале да дођу до одређених података.

У намјери да изнуде признања и приволе на сарадњу, италијанске власти су примјењивале разне мјере – испитивање, малтретирање, премлаћивање. Због таквих злостављања поједини логораши су се одлучили на бјекство, видјевши у томе једини излаз из „расадника смрти". Тако почетком августа успио је да побјегне Периша Вујичић са два друга, а нешто касније и Бране Комарица.[28] Због тога су италијанске власти појачале тортуру, погоршале храну, забраниле посјете, као и кретање изван шатора. Такво стање потрајало је петнаестак дана, а потом су изнурене родољубе из логора спровели у џамије.[29] То је било непосредно пред капитулацију Италије.

По капитулацији Италије (8. септембра 1943. године) њемачке јединице су већ 9. септембра разоружале, а затим протјерале италијанске официре и војнике.[30]

---

28) Према казивању преживјелог затвореника Лазара Зорића од 7. 06. 1984.

29) Исто.

30) Исто.

У најмери да уклоне сваки траг италијанске окупације, Њемци су средином септембра пустили све затворенике, а потом уступили власт Муслиманском одреду [31] и напустили град. Након повлачења Њемаца муслиманска милиција није правила никаква злодјела с обзиром да је у њеним редовима било чланова Партије и СКОЈ-а. [32]

Они су вршили сталну пропаганду да су партизани једини спас и да град треба предати њима. И заиста, 22 септембра, када су дјелови Друге и Треће пролетерске бригаде продрли у град, разбивши претходно групацију четника у околини Пљеваља, муслиманска милиција је предала град Другој пролетерској без борбе. [33]

Послије ослобођења Пљеваља из града је ступило у бригаде Народноослободилачке војске око 200 муслимана већином омладинаца. [34] Тих дана у Пљевљима је успостављена Команда подручја и отпочео рад Среског народноослободилачког одбора, а у насељима грађани су укључивани у организације Народноослободилачког фронта, Антифашистичког фронта жена и антифашистичке омладине. На сједницама ових организација грађани су упознавани са циљевима народноослободилачке борбе, стањем на фронтовима, потребом мобилисања нових бораца, о са-

---

31) Муслимански одред, под командом Хасима Хасанбеговића, формиран је 28. августа а расформиран 22. септембра 1943. године. Одред је бројао око 900 људи. У њему је било више чланова Партије и СКОЈ-а. Под њиховим утицајем, 22. септембра град је предат партизанима.

32) Према казивању припадника Муслиманског одреда, Ризаха Катане, у одреду су били сљедећи партијци: столар Џемал Селмановић, обућарски радник Ризах Катана, ђак гимназије Шућро Хаџисмаиловић, матурант гимназије Изет Садагић, службеник Синан Струјић, службеник Касим Бајровић – сви из Пљеваља. Од скојеваца били су: радник Есад Чавкушић, кројачки радник Ризах Хаџидураковић, радник Абаз Струјић, ђак Хајрудин Мушовић, радник Шевкија Пелидија, обућарски радник Шућрија Раншилић и студент Шућрија Дрнда – такође сви из Пљеваља. Неки од партијаца, као Струјић, Бајровић и Селмановић, били су командири чета, а неки од скојеваца командири водова. Такав распоред партијаца и скојеваца наметнут је преко Музуровића, Струјића и Барјовића, који су били у саставу штаба одреда.

33) Мирко Ћуковић, Санџак, Београд 1964, стр. 426.

34) Исто.

везницима, народној власти и њеним задацима, као и о четницима и њиховој пропаганди. Поред тога, одржавани су масовни зборови, приредбе и друге манифестације.

Осим Пљеваља, до краја октобра ослобођени су и други дјелови Санџака (Пријепоље, Бијело Поље, Нова Варош и Прибој) и остали слободни – осим Нове Вароши – све до септембра 1943.[35]

35) Исто, стр. 440.

ДИСКУСИЈА

Милорад Зарубица

Ја ћу бити кратак. Само у вези са саопштењем друга Бранка Булатовића који нам је овдје рекао ону истину да је нестао Колашински четнички затвор, што ми данас тек можемо знати шта то значи за Колашин. Али, данас није вријеме да вршимо анализу зашто је нестао, шта је био повод за његово рушење и да се тај затвор заборави. Да ли небудност или несхватања те намјере у то вријеме. Ја бих дао само један предлог: да Секција колашинских затвореника са Општинским одбором СУБНОР-а Колашин и Скупштином општине Колашин, која нам је указала тако дивно гостопримство и пружила могућност да овај наш скуп и активност буду на овој висини, изнађу могућност да у садашњем музеју (у згради која је служила за затвор), а који смо пажљиво обишли, у једној соби буде само постава о колашинскоме затвору, а ми преживјели затвореници да се потрудимо да у тој соби буде представљен затвор онако како смо из потресних сјећања на овоме скупу чули о њему.

Друго – из саопштења Милорада Булатовића видјели смо колика су неслагања у погледу броја колашинског затвора. Предлажем да се нашој Секцији, свим колашинским затвореницима и Општинском одбору СУБНОР-а Колашина постави задатак да се договоре и пронађу начин да се тачно утврди истина о свим жртвама овога затвора, јер кад овако различите податке слушам, стварно се црвеним и у неколико стидим, што се о тим нашим јунацима, који су дали живот, могу давати тако различита мишљења и подаци.

И само још једно питање, као реплика на излагање друга Миљана Ашанина. Сматрам да друг Миљан није у праву кад каже да треба да нам смета што се уз име било мртвих или живих бораца помиње и његова припадност КПЈ, односно Савезу комуниста. Ми знамо да је Партија била руководилац и организатор борбе, а то не значи да су се само борили комунисти, нити је то кад рекла наша Партија. Исто тако се потпуно слажем са Миљаном да је било бораца који су се борили као комунисти а нијесу имали звање члана Партије. Комуниста је тек кад је оцијењено да је сазрио приман у Партију. Значи, прије тога морао је да се докаже да је комуниста, па онда да буде примљен у Партију. Или, они који су због неких греша-

ка били искључеии из Партије па су се и даље борили као комунисти и опет постали, а неки и не, чланови Партије. На основу овога сматрам да изнесено мишљење друга Миљана није исправно. Хвала!"

*
* *

Желим да речем само неколико ријечи. Замолио бих говорнике који су накнадно већ више пута јављају, да узму у обзир да смо почели у 8 сати. Али није у питању то што смо овдје од 8 сати, него је у питању сљедеће: према програму и плану овога скупа, што се могло највише рећи рекли смо о Колашинскоме затвору. Зато бих замолио Предсједништво да од оних који би жељели да говоре нека то своје излагање приложе, како би заједно са осталим материјалом овога скупа нашло одговарајуће му мјесто.

Стојан Влаховић

Мој претходник је рекао нешто о томе што сам ја хтио рећи. Није лоше да кажем и ја двије ријечи, јер се не могу никако сложити са тим да је 70 затвореника стријељано у Колашинском затвору. То поткрепљујем тиме што од маја, негдје од 10. маја па до новембра 1942. године није било нити једног дана а да ја и група затвореника нијесмо копали гробове, односно заједничке раке, а вјерујем да их нијесмо ископали мало – мислим да смо нас тројица или четворица најмање 50 рака ископали у то вријеме, а радили су то и други. Оно што је стари Алекса Тошић приказао ја не негирам у многоме, јер вјерујем да је то он онда савјесно и добро памтио и забиљежио имена људи за које је дознао да су стријељани, али се никако не могу сложити са бројком 70, јер претпостављам да их је неколико пута више него што је било у саопштењу.

Први дани боравка у Колашинском четничком затвору отворили су нам очи да јасно оцијенимо гдје смо се нашли, шта треба да поднесемо и шта нас очекује. Јасно нам је било да се ту не ради у првом реду о идеолошким разликама двије противничке стране, нити о заробљеницима, него највише о обесправљеним великим дужницима који немају чим да плате своје дугове осим сопственом главом. Наша дуговања су се сводила на она наша дугогодишња сазнања на која су нас упућивале историја и национална традиција, да се одупиремо освајачу и бранимо слободу, али то наши господари у Колашинском затвору назваше издајом и комунистичком завјером.

Кад смо стварно установили свој статус и своју тешку судбину и видјели шта се збива, разбистрило нам се у глави шта значи обесправљен човјек без икакве заштите као и слободан човјек са оружјем по нашим црногорским врлетима. Смрт на борбеним попришћима је славна и јуначка судбина, а ропска пониженост у рукама разуларених издајица само стрмоглава пропаст мање вриједности.

Гледамо око себе ко нас чува и ко нам заповиједа, ко нас учи раду и ко нам држи лекције из патриотизма. Све до једног градски и сеоски шпијуни, ситни лопови, уличари, коцкари и лажови који ни у каквом поретку нијесу могли да нађу своје мјесто, а овдје су га нашли. Они пријете и чак пресуђују и не могу да нађу баш ни једног којег не треба на Брезу послати.

Долазе четничке главешине у обилазак затвора са бројном пратњом која их обезбјеђује да им се нешто животу не би догодило, што је одраз тежње за неком већом цијеном и величином којом су опсједнути као четничке старјешине. Обилазе ћелије и усиљено испитују појединце, шамарају, пљују, пријете, псују, али највише им је на устима „мајка комунистичка".

За четничке главешине је обилазак затвора представљао рекреацију. Ту су долазили до изражаја лоши људски карактери и разни пороци који су их оптерећивали, и при том су се служили

измишљотинама упућујући својим жртвама разне погрде везане за злочине за које су ти људи били убијеђени да им то нико у животу не може упутити. За њих је сваки затвореник убица, лопов, пљачкаш и аморалан тип. Шта има горе но кад се човјек нађе у таквој ситуацији да не може и не смије да се брани, сем да ћути и подноси што га сналази.

Тамне ноћи су теже од ионако суморних дана. Ноћи су најпримамљивије за „акције" необузданих џелата. Око 10 сати увече тргне се затворско звоно веома снажног звука и поремети затворску тишину. Настаје прозивка жртава и одвођења по мрклој ноћи и негдје у тамним дубравама прекрађују муке кундацима, ножевима и пушчаним куршумима, младим и недужним људима који су криви само зато што су вољели слободу.

У бескрајним размишљањима и међусобним разговорима најомиљеније теме у затвору су нам биле: борба, слобода, ропство, понижење, достојанство и смрт. Нико није у стању да свестрано разради ове појмове и да им одреди реалну дефиницију као затвореник. Положај четничког заробљеника постављали смо испод нивоа животиње. Сјећам се добро кад смо једном водили дискусију на ове теме, Бијо Ћетковић у једном смиреном тону добаци: „Да је наш третман овдје испод нивоа животиње имам једноставан доказ: животињу коју хоће да коље човјек брижно његује и храни и поклања пуну пажњу, чисти јој просторије и чува од сваке опасности, а нас овдје гладне, голе, босе, прљаве, испребијане, изнурене и недужне воде на губилиште".

Сваки од нас задржао је у својој свијести и у свом срцу у доживотном памћењу најтрагичнији дан у свом животу, тај кобни датум када је пао у руке срама и робовања. Сви смо у мрачним ћелијама ноћу један другог подсјећали на тај датум наше животне трагедије у коју смо запали, без наде да ћемо се икада наћи међу слободним људима. У том размишљању и измјени мисли, највећу кривицу приписивали смо себи. Долазили смо до тешких осуда самих себе зато што нијесмо познавали законитости револуције и безобзирност класног непријатеља.

Посебно су на нас убитачно дјеловали опроштаји са вољеним друговима који су одлазили на стрељиште, што је за нас представљало крајњи степен људске трагике. Другарство стечено у ратним невољама потискивало је по страни сва друга осјећања човјека према човјеку. Вољен ратни друг постаје дио срца и свих најплеменитијих осјећања ксја се јављају код човјека. Зато посљедњи опроштај са другом баца човјека у бескрајне дубине туге и душевног немира.

Милорад Булатовић

Ја бих само као реплику на оно што је друг Недић рекао. Он није до краја објаснио, а ја сам, овдје, истакао случај друга Стојановића, народног хероја, јер о њему постоје два доказа. Имам доказ–Извјештај Општинског одбора СУБНОР-а Иванград, да је стријељан, са још тројицом, на Трешњевику, на путу за Колашински затвор. Међутим, у Зборнику народних хероја, други том, страна 205. стоји: „Стојановић Максима Михаило – Пуљо, рођен 1918. године у Лужцу, земљорадник, члан Партије од 1938. године, стријељан 1942. године у Колашину од четника, народни херој". Право да вам кажем, за овакве случајеве, гдје су у питању два доказа, а има случајева гдје постоје и четири доказа, као, на примјер, за Брацана Војводића; да ли „у Биоградској гори", да ли „на путу за Колашин", да ли „на Брези", или „негдје у Колашину?" – Не бих био за то да појединац „кметује" такву врсту доказа, него неки форум, група људи, познаваоци прилика, породица и личности о којима се ради – да мериторно одлучи који податак уважити. И ја бих се, на примјер, опредијелио за оно што сам сазнао у разговору са другом Машаном Боричићем и са осталим друговима из Иванграда, и са неким рођацима друга Стојановића, који кажу да је стријељан на Трешњевику. Ја бих се опредијелио, али не могу да кажем: ја уважавам овај податак, а не уважавам овај; јер није за потцјењивање публикација „Зборник народних хероја", јер, сигурно, неки озбиљан човјек је дао и те податке, или нека институција, или пак, неки претходник из Општинског одбора СУБНОР-а.

У односу на оно што је речено за онај случај бјекства, ја сам мислио послије, кад буде ријеч, о томе нешто рећи, јер сам видио да има посебно саопштење о другу Јованчевићу и Ћулафићу. Као реакција на фељтон у „Новостима", стигло је писмо „Новостима", од друга Влада Трипковића из Мораче, који негира оно што је истакнуто у фељтону да је друг Радивоје Боричић организовао бјекство њих четворице, из Колашинског затвора. Ја сам користио његова (Радивојева) сјећања, објављена у „Отпору у жицама", а и други су ми људи потврдили да је то тачно. Прије двадесет година то је објављено и ја сам утврдио да то, по свој прилици, није нико негирао. Друг Владо, који се јавља као очевидац, каже: „Све је у реду али није тачно да је Радивоје организовао бјекство, него Леко

Обрадовић". За мене је то нов податак. Ја сам то истакао; то је и у фељтону објављено.

А у односу на ово што друг Влаховић каже да ли је на Брези стријељано 70 или много више, ја сам чак и у фељтону назначио да су оно само фрагменти. Основни је циљ био; спискови стријељаних да угледају свјетло дана, и да то буде апел на све појединце и институције који могу допринијети да се расвијетили истина о Брези, о стријељањима на Брези; баш због овога што су се појавили овако зачуђујуће различити подаци у односу на број стријељаних. Случајно се десило да сам ја дошао, у истраживањима, негдје, до броја који је утврдио и са којим је умро–тврдећи и доказивајући га, Алекса Тошић. Ено му је друг Бајо Јовановић, чак, изразио захвалност због тога у публикацији „Колашински крај у социјалистичкој револуцији". Могло се десити да се ја примакнем, у истраживањима, и до броја, који се наводи у „Лексикону", да је преко двије хиљаде стријељаних људи на Брези. Нијесам могао доћи ни до каквих сазнања на чему се темеље ти подаци. Ја имам, рекао сам прије, усмена казивања људи; ја знам: пуни камиони затвореника су извођени на стријељање у луговима поред Таре. Имам, на примјер, писмо из Бијелога Поља, гдје човјек каже: закопавао сам човјека стријељаног на Брези. Он је испод земље викнуо: „Побогу, друже, прибиј ме не закопавај ме живога. Ја сам Пулетић из Липова". Обио сам, тако да кажем, сву Црну Гору и телефонима и писмима, и тражио све могуће Пулетиће, сви су ми одговорили да није тачно да је икакав Пулетић стријељан, макар на територији среза колашинскога, а не на Брези. Наводим такве моменте који, ипак, указују на тешкоће око прикупљања ових података. Ја кажем да ово није коначан број. Послије фељтона, као што сам рекао, друг Миљан Ашанин, ми је указао на 11 другова који су из барског логора изведени, јер ја нијесам успио да их идентификујем међу стријељаним у Никшићу, у Даниловграду и у Андријевици. Ја сам у Андријевици идентификовао, уз помоћ других људи, 13 стријељаних. Када је фељтон објављен, онда је објављено 186 укупно, а са ових 11, што је друг Миљан нањих указао, то је сада 197 укупно. Можда ће се јавити неко још; разговарао сам са људима који су били по годину дана у Колашинском четничком затвору, који тврде, да се не може прећи ни преко стотину стријељаних на Брези.

Дужност историје је да догађаје прикаже истинито и вјерно. Тако морамо чинити и ми. То мора да чине и историјске институције. У пракси, данас имамо појаву да у појединим срединама само појединци пишу историју и да се њиховим приказивањима не може дати примједба или исправка. Ми нијесмо у четничке затворе долазили својим хтјењем и да на тај начин спасимо своје голе животе, јер, како чујемо и на овом скупу, многи их нијесу спасли, већ на стрелиштима херојски умирали. Четници су одлично знали кога хапсе.

Код нас у Беранском крају, на десној обали Лима, није стигло наређење за напуштање територије крајем јануара 1942. године. Такво наређење није постојало. Радило се, како се касније испоставило, у једној акцији на село Заостро, да би се извршио напад на четнички штаб Павла Ђуришића.[1] Како борци на нашем терену нијесу били сви на окупу, већ у саставу својих водова по селима и код својих кућа, а радило се о брзој акцији, јединице су се пребациле преко Лима без доброг дијела бораца, који се за релативно кратко вријеме нијесу могли окупити. Добар дио бораца је био и без оружја, јер се код нас направила једна грешка послије устанка. Наиме пушке заробљене од Италијана су добрим дијелом дате ста-

1) Покојни Радивоје Ф. Боричић, члан КПЈ од 1935. г., носилац Партизанске споменице 1941. и један од организатора устанка у Беранском крају, у изјави (НОО Иванград – одсјек за рад, Бр. 14/270. од 29. августа 1960. г.) о мом раду у овом периоду, а ради регулисања мог радног стажа, дословно каже сљедеће: „Када је 24. јануара 1942. године политична партизанска чета добила наређење да се хитно пребаци на лијеву страну Лима ради извођења једне конкретне акције, позвато је људство из свих села да се у први мрак прикупи у селима Бабину и Драгосави, одакле смо прешли Лим. Том приликом извјестан број припадника чете није стигао да се прикључи јединици, него је остао на терену. Тада нијесмо инсистирали да свако мора поћи, јер смо рачунали да ћемо извршити само једну акцију и за пар дана вратити се назад. Међутим, догађаји су се одвијали тако да смо се морали повлачити за Санџак, а на територији бившег среза беранског четници су успоставили своју власт. Тада је у селу Полици са још извјесним бројем чланова КПЈ и СКОЈ-а остао и Митровић Драгиша, који је био члан скојевске организације...“

ријим људима (а добар дио скојеваца је остао ненаоружан). Када су Италијани поново заузели ослобођену територију, ови су, под притиском Италијана, предали пушке. Да се наредило одступање, вјерујем да би мали број другова и другарица, у првом реду чланова Партије и СКОЈ-а, остао, већ би одступио са својом јединицом. Догађаји су нас, како и знате, предухитрили. Наиме, умјесто да наше јединице нападну четнике у селу Заостро, четници су напали наше јединице и оне су, пред надмоћнијим четничким снагама, морале да се повлаче према Бијелом Пољу и Мојковцу. Борци који су остали на десној страни Лима остали су одсјечени и нијесу се могли пребацити у састав својих јединица. Једно вријеме су се крили по шумама и пећинама, а затим су били принуђени да се постепено легализују сами и према директиви и да на тај начин буду изложени четничким репресалијама.

Борци који су остали на терену и легализовали се били су у даљем току НОБ-а главни ослонац опстанка герилаца–илегалаца, који су се из Санџака вратили поново на наш терен. Без њиховог жртвовања илегалци уопште не би могли да опстану. С друге стране, присуство герилаца – илегалаца је био за нас велики морални подстрек за даљи рад у корист НОП-а. Герилце–илегалце смо снабдијевали храном, муницијом, вијестима о стању на ратиштима и на терену и чинили смо све што смо могли да њихов опстанак. Та наша активност је будно праћена од четника, хапшени смо у локалне затворе, стално смо контролисани, а „најопасније“ су слали у затвор у Колашину, гдје им је судио четнички суд.

Дио легализованих другова и другарица, нарочито они који су били компромитовани код четника, хтио је још у првој половини 1942. године да се прикључи герилцима. Међутим, они нам то нијесу дозволили, говорећи да је моментално далеко корисније за НОП да останемо са народом и да ту политички дјелујемо, јер ни они у оваквој ситуацији не могу да опстану уколико и ми одемо у илегалност. Ми смо се томе противили, јер смо знали да нас очекује хапшење од стране четника, али смо се морали повиновати одлуци герилаца, а као резултат тога услиједило је хапшење многих од нас и одвођење у четнички Колашински затвор.

Ја сам лично, априла 1942. године, захтијевао да идем у илегалност, али ми то није дозволио покојни Вукадин Вукадиновић.

За овај случај имам три жива свједока, који су присуствовали том разговору на састанку у Тифрану.

Због свега тога мислим да ово питање треба свестрано историјски расвијетлити и дати му праву и поштену оцјену. Наглашавам да је тај моменат, зато што је једнострано и тврдоглаво тумачен од „најодговорнијих" у нашем крају, имао негативан однос према једном дијелу чланова КПЈ и СКОЈ-а и да им због тога није додијељена Споменица 1941 иако су је поштено заслужили, за разлику од многих крајева, како у Црној Гори тако и у Југославији.

Желим да искористим ову прилику, кад је ријеч о ликовима из Колашинског четничког затвора, да кажем неколико ријечи о Васу Дожићу, старом ратнику, мајору југословенске војске у пензији, припаднику Федералистичке странке и опозиционеру према режимима старе Југославије, учеснику тринаестојулског устанка, предсједнику Среског народноослободилачког одбора Колашин и пуковнику Народноослободилачке војске Југославије, који је једно вријеме, у другој половини 1942. године и првих мјесеци 1943. године, био заточеник Колашинског четничког затвора, у коме је, према свједочењу његових сабораца, имао изванредно држање, о чему је и друг Рајко нешто говорио.

Но, Дожићево држање у Колашинском четничком затвору није разлог за ову моју ријеч, о томе су његови саборци дали писане изјаве. Мотив мога излагања је друге природе. Наиме, у књизи „Контрареволуција у Црној Гори 1941 – 1945. год." која је издата 1977. у Цетињу, на 53-ћој страни написао сам да је за предсједника привременог Црногорског комитета у Колашину постављен Васо Дожић. У напомени сам затим написао: „У ‚Зети' од 4. маја 1941. објављено је да је предсједник Комитета Бећир Булатовић. У броју од 8. маја, међутим, објављена је исправка у којој стоји да је предсједник Комитета Васо Дожић, умјесто Бећира Булатовића, који је иначе био члан Комитета. Дожић је касније узео активног учешћа у НОБ-у, а Булатовић је умро 1945. године, приликом повлачења из Црне Горе". Ту је крај цитата напомене која стоји испод текста. Прелиставајући наредне бројеве „Зете", све до престанка њеног излажења, нијесам наишао на исправку ове исправке, па сам сматрао да је тај податак тачан, и као такав га и објавио, дајући објашњење о даљој судбини Васа Дожића, тј. о његовом активном учешћу у НОБ-у. То за мене није био ни јединствен ни риједак случај. Бавећи се проучавањем историје нашег ослободилачког рата и социјалистичке револуције, наишао сам на неколико случајева гдје су појединци били чланови исто таквих комитета или да су на други начин сарађивали с италијанима до устанка, па затим активно учествовали у НОБ-у и постали пуковници, па чак и генерали Народноослободилачке војске, односно Југословенске народне армије.

Међутим, прије извјесног времена од породице Васа Дожића добио сам изјаву од 1. фебруара 1983. године, коју су потписали: Милош Радовић, Радивоје Радовић, Владета Селић, Милорад Ракочевић, Новица Ракочевић, Бранко Тацовић, Велимир Грујић и Гајо Дрљевић, у којој се каже да по њиховој оцјени Васо Дожић није именован својом вољом у поменути Комитет и да у њему није дјеловао, нити радио. Сличну изјаву, писану, дао је и Рајко Раосављевић, 7. марта 1983. године.

Сагласан сам са оцјеном поменутих другова – уосталом, нијесам супротно ни тврдио – па се осјећам обавезним да саопштим ове најновије податке о Васу Дожићу.

ПРИЛОГ САОПШТЕЊУ ДР РАДОЈА ПАЈОВИЋА ПРОЧИТАНОГ И УСВОЈЕНОГ НА НАУЧНОМ СКУПУ 14. 5. 1983. ГОД. У КОЛАШИНУ

Податак из књиге Др Радоја Пајовића „Контрареволуција у Црној Гори 1941–1945" унешен је у недавно објављеној монографији Колашина при чему се неки аутори нису руководили стварним чињеницама везаним за Дожићево чврсто опредељење на страни народно-ослободилачког покрета од првих дана устанка 1941. године до његове смрти јула 1944. године. Овај податак је изненадио све учеснике НОР-а из Колашина, поготову што се ради о једној угледној личности која је током НОР-а обављала најистакнутије функције и служио као пример часног човека и великог родољуба.

Тим поводом јавила се група истакнутих првобораца и организатора устанка из колашинског краја као: Милош Радовић, Радивоје Радовић, Владета Селић, Милорад Ракочевић, Новица Ракочевић, Бранко Тацовић, Гајо Дрљевић, Велимир Грујић, који су породици Васа Дожића дали своју заједничку писмену изјаву у којој су одлучно негирали да је Васо Дожић био предсједник квислиншког комитета у првим данима окупације 1941. године, те да је учињена неопростива грешка што су се аутори монографије при овом повели за писањем листа сарадника окупатора. Ових осам носилаца „Споменице 1941." истичу у својој изјави да је крајње неприхватљиво да се једна непровјерена квислиншка новинска информација тако несмотрено уноси у биографију једне истакнуте личности НОП-а колашинског краја која баца мрачну сјенку на његов свијетао лик који је брижно његовао кроз цио његов животни пут, посебно током НОР-а и социјалистичке револуције.

Поменути првоборци замјерају ауторима монографије Колашина, којима су добро познате ратне заслуге Васа Дожића, што су у монографији нашли простор да објаве нетачну квислиншку информацију, а да при том занемаре оне чињенице које ову значајну личност постављају у ред истакнутијих руководилаца НОП-а у колашинском крају. Даље, потписници изјаве тврде да су као ратни партијски активисти ту измишљотину за Васа Дожића први пут сада чули и истичу претпоставку да су сарадници окупатора првих дана

окупације потурили такву прљавштину Дожићу да би се послужили његовим великим угледом као честитог човјека и заслужног ратника и официра из ранијих ратова. У својој изјави поменути другови износе да је Васо Дожић активно учествовао у јулском устанку 1941. године, те да је 21. јула 1941. изабран за првог предсједника Среског народно-ослободилачког одбора у Колашину. Затим да је од Италијана интерниран крајем августа 1941. године у Албанију, те да се из интернације вратио јула 1942. године, када су га четници ухапсили и стрпали са читавом породицом у злогласни четнички затвор у Колашину, гдје је провео дуже вријеме. Када су се јединице НОВЈ вратиле из Босне и ослободиле Колашин септембра 1943. године, Дожић се предано и активно укључио у НОП и тих дана изабран за предсједника Среског народно-ослободилачког одбора у слободном Колашину. Учесник је Другог засиједања ЗАВНО Црне Горе и Боке на ком је изабран за вијећника. Маја 1944. год., унапријеђен је у чин пуковника НОВЈ.

На крају ове изјаве, ови револуционари тврде да Васо Дожић није ни у ком случају обављао дужност у квислиншком комитету у Колашину, те да се ту ради о смишљеној подвали и злоупотреби његовог имена од стране групице окупаторских сарадника. Захтијевају да се ова тешка неправда нанесена личности Васа Дожића обавезно исправи и унесе у наредну монографију о колашинском затвору.

Секција затвореника колашинског
четничког затвора – Београд

Посебно сам срећан што ми је Припремни одбор овог скупа омогућио да као преживјели затвореник Колашинског четничког затвора упознам присутне са судбином групе затвореника који су доспјели у логор Солун у Грчкој.

С обзиром да сам Историјском институту већ послао нека своја казивања, сада бих се ограничио на неке појединости које су пратиле ову групу. Нећу, дакле, овом приликом говорити о доласку Њемаца у Колашин, о извођењу затвореника, одвођењу пут Матешева и осталом, јер сам ограничен у времену.

Послије покушаја бјекства 14. маја 1943. године, затим погибије 15 затвореника приликом покушаја бјекства и стријељања 10 затвореника сјутрадан 15. маја, Њемци су остале затворенике потјерали пут села Краља и Ржанице, гдје су заноћили 15/16. маја.

Прије него пређем на даљи пут ове групе, морам изнијети да сам дошао до сазнања да је њемачка јединица која је ушла у Колашин и извршила стријељање на Барама, припадала IV брандернбуршком пуку, састављена искључиво од фолксдојчера из Словеније, Војводине, Срема и Славоније, а да је њоме командовао генерал PUHLSTEIN.

Остало ми је у сјећању да смо стигли у Пећ 17. маја и да су нас Њемци смјестили у хали пилане под Јерињаком крај Пећи. Тамо смо смјештени јер су на томе инсистирали четници, док су они и остали похватани грађани остали у кругу пилане. Њемци су нам припремили једнога коња, скували и подијелили за ручак. Свуда около пилане, на огради, кезиле су се главе под бијелим капама, пријетећи да ће нас ликвидирати. Налазио се и један број наших (српских) жена око ограде, које су плакале, јер су међу нама имале своју родбину. Затворенице–другарице из Колашинског затвора стигле су у Пећ сјутрадан и продужиле су према Косовској Митровици.

У већ припремљене сточне вагоне, прозорчића окованих бодљикавом жицом, Њемци су нас утјерали. Около су се мува-

ли Шиптари, неки су пријетили а неки су тражили да нам донесу хљеба, дувана и др. ако имамо пара или неки вриједан предмет. Многи су од гоњених већином из оне друге колоне, понудили лире да би им ови донијели хљеба и дувана. Било је неколико поштених Шиптара и донијели су хљеба, док су у већини отишли са новцем.

Негдје уз пут на некој од станица, у вагоне су ускочили Шиптари, наоружани и одјевени у њемачке униформе, уз пријетњу да ће нас поубијати, извршили детаљан претрес. Све што су код нас нашли а свидјело им се – све су узели, од цигарета до сата, ако га је ко имао. Њемци су то гледали и уживали у њиховом оргијању.

По доласку у Краљево, њемци су нас смјестили у хангаре фабрике авиона иако су четници и даље тражили да нас не мијешају. На то су Њемци одговорили са „Алес шајзе". Када су Краљевчани чули да Њемци тјерају Црногорце у ропство, донијели су нам све што су имали од хране, чак је било и пршуте. Послије Краљева, Њемци су нас опет утјерали у вагоне и потјерали пут Земуна. Први сусрет са усташама, који су на станици блокирали воз да би пружили Њемцима помоћ при истовару и спровођењу до злогласног старог Сајмишта. Ту смо остали отприлике 10 дана. Имали смо прилике да видимо људе–логораше који су били прави скелети. Гледали смо како батинаши раде свој посао у дотичном павиљону, како дотуцају те избезумљене људе–скелете.

Након десет дана воде нас по групама у правцу жељезничке станице Бѣоград и смјештају нас опет у сточне вагоне окованих прозорчића. Дају нам нешто маргарина, хљеба, и по једну канту воде на вагон. Многи су онако гладни појели своје сљедовање па настадоше муке са стомаком. Врше се обадвије нужде у тој тјескоби. Неподношљиви смрад. Тако смо се гушили све, колико се сјећам, до Грделичке клисуре, гдје су нас Њемци уз појачану стражу истјерали напоље, како бисмо мало очистили и нас и вагоне. Стижемо у Солун. Воде нас у купатило и парионицу. У парионицу су нам „обрадили" оне рите са нас, које касније не препознајемо. Воде нас улицама пут логора, у зграде које су раније биле касарне грчке војске. Народ се окупио на улицама и плаче, јер су сазнали да смо из Југославије. Бацају нам комаде хљеба, којега ни сами немају. У исти тај логор доводе и групу разоружаних четника из Босне и

Херцеговине са једним бројем припадника НОП-а. У другом дијелу логора (касарни), одвојени од нас бодљикавом жицом и стражом, налазе се грчки политички затвореници оба пола. Докле смо се кријући споразумијевали, није им било јасно какве то ознаке неки од „наших" имају на капама (кокарде и мртвачке главе). Свуда су около распоређени торњеви са митраљезима и јаким рефлекторима, а цио логор опасан бодљикавом жицом.

Њемци (командант логора, како смо га звали „лулаш", јер је увијек пушио лулу) доносе одлуку да дојучерашњим савезницима–четницима препусте управу унутар логора. Дозволили су да се формира логорска команда на челу са Милом Жунгом, који, како сазнајем ових дана, проводи мирно пензионерске дане негдје у Сарајеву. Прихватио се Жунг понуђене улоге, па је одмах уз помоћ окорјелих четника извршио постављења и наименовања. Добили су и црногорски четници неке положаје: Душан Цемовић, четнички идеолог, за главног здравственог руководиоца, Арсо Прибић, артиљериски подофицир, зет колашински, за помоћника команданта, а за редаре су постављени опасни четници из Чаплјине, Бијелог Бријега, Мостара и др. У кухињу смо некако провукли и наша два човјека, Ивана Цицмила, кувара из колашинског затвора, борца НОР-а, и Машана Чогурића, чијега су брата четници стријељали 1942. године.

Ради лакшег распореда на радилишта, Њемци траже да се формирају радне чете. Ми затвореници и наши симпатизери, сврстани у једну чету, предлажемо за командира Радомира Јанкетића. Некако смо успјели. Затим Њемци траже око 300 људи за логор Ламија и Домакос. У одређивању за Ламију, води главну ријеч Петар Драгишин Ракочевић из Липова код Колашина. Он је познати четник, замјеник командира четничког затвора у Колашину, батинаш. Захтијева да се за Ламију пошаљу сви учесници НОР-а, јер су услови рада и живота тамо далеко тежи. Успијева да пошаље браћу Јоцовиће, Рада и Димитрија, Драшка Вукића и још неколико другова.

Храна је језива: један хљепчић од 500 гр, од мекиња, са великом количином влаге, требало је подијелити на 5 људи. Некако би ишло на четири дијела али, како на пет дјелова?

Врше се припреме да се иде на радилишта у граду. Радимо све и свашта, а највише на истовару и утовару наоружања и хране. На радилиштима смо почели долазити и до хране, добијамо понешто од радника Грка и грађана који нам на улицама дотурају кријући док нас Њемци спроводе.

Почињу и батинаши своје припреме за обрачун са затвореницима, како комунисти не би кварили и заводили њихове људе. Десетина јаких младића, иначе великих и окорјелих четника из БиХ, организовано почињу да нападају. Прво су напали Радомира Јанкетића и претукли га, а онда су га затворили у један сметларник, оставу за четке и метле испод степеница, говорећи Њемцима да је он изазвао инцидент. Почели су туђи и остале затворенике. Хтјели су да нас на неки начин докусуре, пошто то нијесу успјели у Црној Гори. Надмоћнији су, има их око три пута више од припадника НОР-а.

Због батина које су добили тих дана, први бјежи друг Милија Пођанин, студент права, из Полице крај Ивангграда, затвореник Колашинског затвора. Бјежи са још једним другом. Успјели су пресјећи жицу на радилишту. Комунисти у логору, као Михаило Лалић, Гојко–Василије Дурутовић, Бошко Ненезић и други, чине све да припадници НОР-а збију своје редове како би се одупрли овој невољи, утичу на морал другова и, што је било веома важно, да се заведени млади људи придобију за нашу борбу.

Заиста је тешко опстати.

Приликом напада на Раца Меденицу, који је увијек био на удару, затвореник Гојко Тацовић устаје на кревет и каже: „Срам вас било, Црногорци, што сте дозволили да нас млате ови разбојници“.

Михаило Лалић у своме углу, при врху собе, шћућурио се и на парчадима папира од џакова за цемент, величине можда 10 x 10 цм брижљиво исјеченим, биљежи нешто. Неко је то од четника нањушио, а можда и због других ствари (да нијесмо унијели предмете за тучу), почиње претрес наше просторије. Михаило граби и баца своје забиљешке у велику киблу, у коју смо преко ноћи вршили

нужду. Мислим да је он то биљежио шта се догађа у нашој средини, што се може закључити и по његовим дјелима. Ми затвореници и сви припадници НОР-а морамо му бити захвални за све што је написао. Ово што ми сада након 40 година причамо и пишемо, то су лична сјећања која би морала бити реална, али су сјећања Михаила Лалића биљежена на „фришко", па су била и остала најсигурнија.

Морам се на кратко вратити радилиштима. Док стражари онако гордо корачају и вичу „Лос, лос", „Арбајт, арбајт", ми им, чим се они мало одмакну, правимо штете. Приликом претакања бензина из вагона–цистерни у бурад, на колосјецима обраслим травом, ми окренемо цријево поред бурета и тако проспемо већу количину; изоштреним већим ексерима бушимо ауто–гуме и оне такве бивају утоварене и транспортоване; расијецамо џакове са робом, пробијамо конзерве хране да уђе ваздух; вадимо зрна из чаура, просипамо барут и враћамо зрна у празне чауре; док пакујемо авио–моторе, скидамо неке дјелове (шрафове) са њих и тако даље. То су била можда ситнице за „велики" Рајх, али за нас борце НОР-а велике и крупне ствари. Напросто, осјећали смо велику радост кад бисмо успјели што оштетити, јер смо сматрали да смо борци на специјалном задатку. Имена овим смјелих нијесу непозната.

Ту одмах поред нас, у граду Солуну, можда далеко око 5 км, налазио се још један логор Југословена. У њему су били смјештени интернирци из логора Бањица и Сајмиште. Било их је 501, а дотјерали су их прије нас, јануара мјесеца 1943. године. Међу њима је доста припадника НОР-а. Њемци доносе одлуку да ова два логора споје. На тај се начин вежу припадници НОР-а, али ни четници не стоје узалуд. Пријете да ће све борце НОР-а ликвидирати, јер им је Њемац дао такву власт.

Сљедећих дана друг Видојко Јеремић (носилац Споменице 1941) успоставља везу са грчким друговима из покрета отпора. Путем те везе побјегло је у грчке партизане ЕЛАС око 120 наших логораша. Другим каналима, или без неке посебне везе, побјегло је такође у ЕЛАС око 40 Југословена, па је у Прву македонско–косовску бригаду стигло око 40 бораца, од којих су многи дали и живот у саставу те јединице.

У јединицама ЕЛАС-а погинули су и наши другови Милија Пођанин, човјек и друг, и више од тога, сва моја нада и у слободи и у ЕЛАС-у, остаде ту код Килкиса, затим Радомир Јанкетић, чије су кости пронађене након 38 година и уз све почасти Грчке армије сахрањене на историјском гробљу Зејтинлик у Солуну.

Од колашинских затвореника у ЕЛАС су побјегли сљедећи другови: Булатовић Батрић, Вукић Драшко, Грандић Миливоје, Грујић Богдан, Јанкетић Радомир, Јоцовић Раде, Јоцовић Димитрије, Јакић Радомир, Јакић Владо, Лалић Михаило, Меденица Радован–Рацо, Ненезић Бошко, Пођанин Милија, Раковић Војин, Татић Милош–Шоро, Тацовић Гојко, Симоновић Влајко, Ускоковић Милан, Хрибовшек Димитрије, Церовић Стеван и Шуковић Душан. У логору је остало неколико другова који нијесу успјели побјећи, а неки су били тешко болесни, као Гојко Дурутовић, којега су наводно као болесног, послали „кући" а у ствари га отјерали у логор у Њемачку, док су Манојла Симоновића и Светозара Жугића потјерали назад у Београд, гдје су погинули на Сајмишту од бомбардовања 1944. године, док друг Душан Томовић успијева да побјегне у сремске партизане. У логору су остали затвореници Радовић И. Миодраг, Вујаклија Здравко, Цицмил Иван, Шипчић Љубо и Никитовић Милан, док је затвореник Бабић Петар умро у логору. У ЕЛАС је побјегао и затвореник Радевић Милића Момчило, из Колашина.

Ја о ликовима ових затвореника не бих данас говорио, не зато што нећу или што не бих имао шта рећи, већ ми вријеме од 15 минута то не дозвољава. Сви су они свој лик градили у ћелијама Колашинског затвора и многи су остали као што су и били. Можда су се неки мало у логору и измијенили и опустили, јер ваља признати да логор у Солуну није што и затвор колашински гдје су четници вршили терор и убијали. Свакако се радило упорно да се очува лик борца НОР-а. Те ликове је најбоље осликао друг Михаило Лалић, човјек изузетне снаге и воље, човјек од пера и истине.

Бјекством интернираца у ЕЛАС, формирана је самостална партизанска чета под командом друга Луке Вучинића из Билеће.

Према казивању другова, наш познати књижевник друг Лалић покушао је бјекство са радилишта и дошао до праве јавке,

али се вратио назад, јер са собом није извео и неколико младића скојеваца. Поново је покушао бјекство и успио у томе, овога пута са друговима.

Ова се чета борила на простору полуострва Халкидик, да би се касније вратила приликом ослобођења Солуна у Солун, одакле су их Енглези са још једном групом логораша пребацили за Италију, а онда у нашу земљу.

Узгредно бих напоменуо да је у Београду формирана секција преживјелих интернираца, која је успоставила врло присне односе са Грчком борачком организацијом ЕАМ више од 6 година и да смо и ми борци ЕЛАС-а постали почасни чланови Грчке борачке организације, па смо добили и почасне легитимације организације ЕАМ. И грчка влада признала је наше учешће у покрету отпора, што је и озваничила у свом службеном листу.

Још једном хвала на пажњи.

Миливоје Грандић

Одустао сам од намјере да у дискусији говорим о покојном Милији Пођанину, његовом бјекству и погибији. Учинио сам то зато што су ми сарадници и симпатизери НОР-а у логору, који су такође успјели побјећи у грчке партизане ЕЛАС, замјерили што их нијесам поименично поменуо. Уважавајући њихову примједбу, а пошто је вријеме строго ограничено, умјесто већ припремљене дискусије, навешћу све оне другове који стигоше у Грчку армију ЕЛАС и наставише борбу. То су: Булатовић Миладин из Тимара, Ловић Радован из Колашина, Матијашевић Ђока из Колашина, Беговић Василије–Вако из Колашина, Бијелић Бранко из Горње Мораче, Беговић Раде из Колашина, Ђуричковић Јово из Бијелог Поља, Радојевић Савић из Мојковца, Симовић Милош из Горњег Липова, браћа Терић – Петар и Милан из Колашина, Вучинић Мираш из Мојковца, Ристић Драгиша и Пуниша из Равне Ријеке, Богдановић Јово из Колашина, Ракочевић Радован из Прекобрђа, Војиновић Бојо из Равне Ријеке, Рабреновић Вук–Лакић из Бијелог Поља, браћа Божовићи – Јагош и Радоња и Милан Вешовић од Андријевице, Микетић Владо из Врањештице, Селић Светозар из Мораче, Радовић Нећељко из Бијелог Поља, Вилотијевић Благота из Шавника, Влаховић Драгоје из Мојковца. На примједбу Михаила Лалића регистровани су као наши сарадници и другови: Тичевић Стеван из Бијелог Поља, Чантрић Тодор из Будимље, Шекуларац Драгиша из Курикућа, Стојановић Велимир из Будимље, Делевић Секуле из Буча, Јолић Бранко из Лушца и Обрадовић Васо из Лубница. (Ово, међутим, није коначан списак наших сарадника и симпатизера у логору на које смо се могли ослонити и доживјети њихову подршку.)

Од ових интернираца, након бјекства, погинули су у Првој македонско–косовској бригади Божовић Радоња, Микетић Владо и Радовић Нећељко, а у саставу друге наше јединице Шуковић М. Перо из Липова.

Четничке главешине као да су избјегавали дијалоге са интелектуалцима–затвореницима, а најрадије су полемисали са угледнијим сељацима, старијим људима за које су знали да нијесу комунисти. Можда су то чинили зато што су били свјесни своје аполитичности и ниског интелектуалног нивоа, али по свему судећи све интелектуалце су сматрали комунистима који су отписани из редова живих, те да им је то доносило само непотребно замарање. Но, разговор са старијим људима који су били оријентисани за партизански покрет највише се сводио на провјеравање степена њиховог кајања. Ипак, у овим дијалозима доживљавали су разочарања. Старији људи су били искуснији у животним тешкоћама, поготову они који су пребродили прошле ратове и знали да остану непомични кад је у питању насртај на њихов углед и достојанство. Они су имали јачу позицију пред четницима од нас млађих, јер нијесу третирани као комунисти. Ако би се млађи човјек одупро псовкама и увредама њега су чекала груба малтретирања и тешке батине.

Ево неких примјера оштрих сукоба и храброг држања неких старих ратника који се нијесу повијали ћутке на насртаје четничких функционера.

Четнички војвода Павле Ђуришић ријетко је обилазио затвор. Његов долазак је најављиван као неки посебно важан догађај везан за неку његову самилост према „заведеним затвореницима". То је све имало неки посебан политички карактер, гдје се радило о уздизању његове личности као главног четничког команданта и неприкосновеног господара сјеверног подручја Црне Горе и Санџака. Уз велико обезбјеђење бројних пратилаца до зуба наоружаних, провјерених на многим задацима издаје, а у пратњи најистакнутијих личности четничког покрета, појављивао се као незамјењива личност око које су се окретали сви четнички планови. Сваки његов долазак у затвор лансиран је као чин његове „великодушности" према онима који су „залутали" у партизанске редове. Његов наступ у затворско двориште одавао је слику невјештог глумца чији је сваки покрет намјештен. Имитирао је силника и непобједивог стратега који само чека крај рата и ореол коначног побједника. Ми затвореници у мртвој тишини постројени у затворском дворишту че-

кали смо његов долазак. У пратњи управника затвора лагано би пролазио испред нашег строја веома укоченог става и оштра погледа, посматрао би презриво изблиједјела и бескрвна лица изнурених затвореника. На моменте би застао и неког упитао како се зове и за шта одговара и разминуо. Најзад би стао на крају затвореничког шпалира, и извадио из џепа спремљен списак затвореника које пушта на слободу. Сваки затвореник ког би прозвао морао би стати пред њега и војнички га поздравити. Он би га пажљиво пратио сталну оштрим погледом при доласку и одласку.

Једног љетњег дана примијетисмо код стражара неку неуобичајену узнемиреност, а управник затвора одреди неколико затвореника да чисте двориште. Затвореницима нареди да среде и очисте своје ћелије. Стражари почеше да се дотјерују, да притежу опасаче, да намјештају капе и грбове, да чисте оружје, цокуле и мрље по одијелу. Један од њих имаше џепно огледало на које се сви изређаше да виде како изгледају. Пронесе се глас да долази у затвор „војвода". Гледа управник узнемирено на свој сат, галами на стражаре, обилази ћелије, виче на затворенике и тражи да све буде на своме мјесту.

Мртва тишина у затвору. Чује се само кашаљ, али стражари опомињу да се не смије ни кашљати. Потом чусмо како се отварају улазна врата затвора и гласан рапорт управника. Осјећа се снажан бат цокула у ходнику и поче обилазак ћелија. Чује се снажан глас „војводин" како у сусједној ћелији виче на Мома Лончаревића, говорећи му: „Ти ми се правиш комуниста, отац ти је опљачкао све Горњовасојевиће, битанго једна".

Потом се отворише врата од наше ћелије и појави се војвода Ђуришић. Човјек средњег раста, смеђе подугачке браде, овеће главе на коју је натукао шубару од вјештачког крзна кафе боје. На шубари штрчи овећи бијели грб двоглавог орла. Испод шубаре је подугачка коса која није покрила рамена, за разлику од осталих четничких главешина. Усиљено и намрштено разгледа затворенике, па кад угледа Ђока Мирашевића, приближи му се и бахато шеретски му се обрати: „А је ли, Ђоко Мирашевићу, како ти поднесе та гвожђа са којим смо те наградили за твоју сарадњу са комунистима?" Ђоко га оштро погледа и у озбиљном тону одговори: „Ова ваша награда ми је умјесто сабље. Ова су гвожђа римског поријекла

која су Римљани постављали својим робовима. Пошто је сада Рим освајач моје домовине то не сматрам ништа ненормалним". Ђуришић се изненади оваквим Ђоковим тоном, па му се онако усиљено деспотски обрати: „Немој мислити да не схватам ту твоју иронију, али знај добро да ћемо се са тобом најоштрије обрачунати, па и стријељати". Ђоко без много размишљања на ово одговори: „То сигурно можете и свјестан сам тога, али знајте да то за мене није ништа необично. Ја сам неколико пута стријељан на Солунском фронту, па ме и то ваше стријељање неће заплашити". Ове оштре Ђокове ријечи узнемирише „војводу" – упути му само неколико оштрих погледа и напусти ћелију.

Нијесмо се изненадили оваквим Ђоковим дијалогом са Ђуришићем, јер смо га упознали у затвору као одмјерена и достојанствена човјека који је био пречистио са свим невољама које су га сустигле и које ће га сустићи. Сагледали смо у њему једну поносну личност, дубоко опредијељену за народноослободилачки покрет, човјека који посебно пати што се нашао у пониженом положају у четничким рукама. Уносио је у нас ведрину и охрабрење. Најчешће употребљаваше Његошеве стихове: „Славно мрите кад мријет морате". Посебно је као добар познавалац дјела Марка Миљанова сликовито описивао поједине ликове из његових „Примјера чојства и јунаштва". Све је то код нас стварало слику једне изузетно позитивне личности и храброг човјека који је у тим затворским невољама са оптимизмом гледао на будућа збивања. Од њега никада нијесмо чули да истиче себе и своје заслуге у I свјетском рату. Ако би га питали како је добио Легију части, Карађорђеву звезду и Орден Обилића, он је и тада настојао да искључи себе и да нам прича о невиђеној храбрости и самопријегору српских војника и њихових команданата.

Васо Дожић, пензионисани мајор, стари ратник из балканског и I свјетског рата, био је средином љета 1941. године пуштен из италијанског заточеништва. Тек што је дошао својој кући у Требаљево, побјегао му је син Милован из Колашинског четничког затвора, а Васо је са цијелом породицом исте ноћи допремљен у четнички затвор. Бјеше то крепак старац, снажног духа и здравих погледа на сва збивања у тим тешким данима. Озбиљан и одмјерен у разговору, близак људима и спреман да очински посавјетује и охрабри.

Наиђе једног дана Љубо Минић у обилазак затвора, па кад угледа Васа обрати му се у једном циничном тону: „А ту си, Васо Дожићу? Колико даде пара Николи Минићу да ти пусти Милована из затвора?“ Васо се тргну, па му веома брзо и иронично одговори: „Како ме можеш тако нешто питати, кад је теби и сваком другом познато да ја са својом породицом немам од чега да живим, јер сам до голе коже опљачкан. Све што сам имао твоја војска ми је одузела. Откуд ми сада паре да плаћам тог Николу ког и не познајем“. Минић поново заједљиво и нервозно добаци Васу: „Ти си као официр издао краља и отаџбину и постао слуга комунистичка. Да није тебе и твог друштва не би комунисти имали ни чету војника. Баш вас као њихове перјанице гонићемо можда још жешће него комунисте“. Васа ове ријечи дубоко дирнуше и у једном посебном револту усмјери оштар поглед Минићу, подиже руку са испруженим кажипрстом и рече му: „Није тачно да сам ја ма чији слуга! Једино могу служити свом народу. Питајте слободног човјека ко је данас чији слуга, а не мене вашег роба. Ја сам и сада исти онај Васо Дожић који је од људи био увијек цијењен и поштован. Ти си ме увијек при сусрету поздрављао скидањем шешира, а сада ме вријеђаш. Молим те остави ме на миру и прекидам сваки разговор са тобом и ни на једно питање ти нећу одговарати“. Минић га погледа изненађено, прекиде разговор и напусти нашу ћелију.

Послије овог разговора Васо је био дуго узбуђен, а када се мало смирио рече нам да кроз свој живот никада није доживио увреду или понижење, али да је овдје у затвору пред овом руљом нико и ништа. Често би нам напоменуо у очинском стилу: „Ви сте млади људи и нашли сте се у великој невољи, али морате све то храбро издржати. Све ће се ово звати лани и неко од нас мора преживјети, па ће се причати ко је какав био. Кога у рату означе људи као слабог човјека и кукавицу, то ће му бити доживотна мрља која се не може заборавити нити избрисати. Ратну срамоту мораће да испашта његово потомство“.

У децембру 1942. године управник затвора позва нас четири заточеника: Новељу Трипковића, Вукашина Влаховића, мене и још једног и нареди двојици стражара да нас спроведу код „војводе“ Ђуришића. Били смо изненађени, не знајући мотиве таквог позива. Кад дођосмо пред зграду гдје је био штаб Ђуришића, стражари наредише да се пењемо уз камене степенице и усмјерише

нас дугачким ходником на чији крај застадосмо. Један од стражара уђе унутра и чујемо како рапортира да је довео тражене затвореника. Стражар изађе и саопшти нам да улазимо унутра.

Уђосмо у једну пространу собу, луксузно опремљену, и стадосмо један поред другог близу самих врата. Ђуришић нешто разговараше са два четничка официра и скоро се не обзире на наш долазак. Пошто прекиде разговор, накашља се веома гласно, оштро нас погледа намрштена чела и устаде усмјеравајући свој поглед на Новељу и упита га како се зове. Новеља бјеше постарији човјек, омањег раста али крепак старац, хитрих покрета и одмах му одговори: „Ја сам Новеља Трипковић, народни учитељ из Доње Мораче". Ђуришић се одмах узнемири што му се Новеља представи као „народни учитељ" и одмах поче на њега разјарено да виче: „А је ли, ти ми се овдје представљаш народни учитељ к..... стара? Ти си комунистички учитељ п.... ти материна! Ти мислиш да смо ми овдје будале". Новеља се нагло тргну и узнемирено се опире час на десну час на лијеву ногу, а Ђуришић просто на њега урличе. Новеља га најзад оштрим гласом и повишеним тоном прекиде ријечима: „Молим вас немојте да ме вријеђате! Немојте да ми вријеђате људско достојанство! Узмите тај ваш револвер и убијте ме овдје јер ћу то лакше поднијети. Ја сам овдје ваш роб, а да сам слободан човјек не би се могао нико наћи да му не одговорим и да браним своју част". Ђуришић му на крају каже: „Ти си неки вајњи републиканац али обична слуга комунистичка и губи ми се да те не гледам". Ђуришић нареди стражару да га чува у ходнику.

Када Трипковић напусти Ђуришићеву канцеларију, „војвода" бијаше доста заморен дијалогом и укоченог погледа поче да разговара са нама осталима. Врло усиљено упита ме ко сам и одакле сам и када му на то одговорих, са посебним интересовањем ми упути питање од када сам члан Комунистичке партије. Када му одговорих да то никада нијесам био, иронично ми рече: „То је лаж, и коме ти то причаш. Све ја знам о теби и свим комунистима. Нијесам могао због неких мојих блиских личних пријатеља, ти би давно био на Брези. Ја ћу тебе тајно да ликвидирам". Упита Влаховића одакле је и кад му одговори да је из Липова, рече му: „А ти си тај? И ти си комуниста и као таквог су те комунисти убацили да разбијаш моје храбре Липовце који су најбоље племе у мојој организацији. Ја сам

тамо довео Дражу Михаиловића, што треба да служи на част свима Липовцима". Још се на нас изгалами и нареди да напустимо канцеларију. Схватили смо да је овај Ђуришићев разговор са нама био информативног карактера, да нас лично провјери, јер су за нас биле услиједиле неке интервенције.

Душан Бојовић, столар из Липова, ухапшен је од четника у јануару 1943. године и допремљен у затвор због слушања Радио–Лондона и препричавања по селу тих непријатних вијести по четнике. Био је старији човјек, разминуо 60-ту. Био је непомирљиви опозиционер свим режимима у предратном периоду. Ратне 1914. године нашао се као радник у Америци и са једном већом групом добровољаца доспио бродом до Јадрана да бране домовину нападнуту од Аустро–Угарске. Њихов брод је код Медова потопљен и он се са малом групом једва спасао. Изузетно бистар човјек, који је много читао и нама затвореницима све то препричавао. Интерниран је за Бар крајем априла 1943. године.

У јуну 1943. године настала је мучна ситуација у логору у Бару, јер су оживјеле борбе партизана у Црној Гори, пошто су јаче партизанске јединице из Босне усмјериле офанзивна дејства на црногорско подручје. Дошло је до оштрих репресалија окупатора, не само над становништвом него и над заточеницима у Бару. Једнога дана прозваше 120 интернираца из логора, стрпаше их Италијани у камионе и отјераше у непознатом правцу. Није се тачно знало куда су одведени, али је постојала сумња да су Италијани над њима извршили репресалију. У ствари, ова група је замијењена за заробљене Италијане. Није прошло неколико дана од овог догађаја, Италијани поново прозваше групу од 180 затвореника, потрпаше у камионе не саопштавајући куда их спроводе. Сјутрадан сазнадосмо да су сви постријељани по разним мјестима Црне Горе. Италијански стражари су нам пријетили иза жице: „Рибели! Туто мацаре!"

Са Бојовићем сам био нераздвојан и спавали смо један до другог у бараци, дијелећи посљедњи залогај хљеба. Био је посебно узбуђен репресалијама окупатора над заточеницима, па ми једном приликом рече: „Ово је за мене још теже него оно потапање мојих другова код Медове 1914. године. Гледао сам сузних очију када су оне младе људе потјерали у смрт за спас Рима. Како бих тек

преживио да сјутра тебе позову? Имам један свој план који ћу ти повјерити. Ако поново дође до прозивке и тебе прозову, немој да се јавиш, јер ћу ја то умјесто тебе учинити. Имам још два човјека које са тобом волим као своје синове, а то су Војин Дмитровић и Бранко Булатовић". Да би овај свој план на вријеме предочио свима нама, Бојовић оде у сусједну бараку и доведе код мене Дмитрића и Булатовића и у једном веома озбиљном тону нам саопшти: „Послушајте ме, ја сам стар човјек, немам породице и за мене нема љепше смрти, сем да у овом ратном вртлогу погинем од окупатора. То би био мој најљепши крај. Ви сте млади људи и у будућем друштву ћете бити од велике користи. Вјерујем да вас неће све прозвати, али ако од вас тројице позову неког, ја ћу рећи: ‚Ја' а тај ће ћутати. Станућу у строј смртника са радошћу као да замењујем свога сина".

Нас је овај план Бојовића изненадио и опирали смо се његовом предлогу, али је он преклињао да се у случају нове прозивке тога придржавамо. Срећом, нове прозивке није било, а Бојовић је остао у нашим срцима као човјек пун племенитости и снажних људских осјећања у која су уплетени људска етика и витешки дух.

Блажо Бошковић, учитељ из Липова, истакнути патриота из првих дана устанка, укључио се непоколебљиво у партизанске редове. У младости се истицао својом храброшћу и у I свјетском рату, посебно у чувеној мојковачкој бици 1916. год. Бистар човјек и популаран говорник на нашим скуповима, давао је значајан допринос организовању партизанских јединица. Бјеше то изразита људска љепота, а својим високим стасом подсјећао је на правог горостаса.

Једном приликом дођоше у обилазак затвора Вуле Влаховић и Марко Миловић – два најозлоглашенија четничка крволока. Разгледају затворенике у дворишту и наиђоше на Блажа, кога је Вуле познавао, па му изразито силобатно постави питање: „Бјеше ли ти оно, Блажо, главни партизански говорник на њиховим скуповима? Ко ли бјеху они Бранковићи поганих кољена?" Блажа то питање не изненади и одмах му у једном прикосном тону одговори: „Доласком у овај затвор све сам из своје прошлости заборавио. Овдје бих ти сада само знао рећи шта сам као обесправљено људско биће

овдје доживио. Овдје ко уђе на најгрубљи начин му се одузима својство човјека". Почеше да га неконтролисано вријеђају и на крају му рекоше да ће бити стријељан. Блажо, пун гњева на њихово понашање, одважно рече: „Један човјек није војска и од мог стријељања ви можете само изгубити, јер ме на ту казну овај народ не би осудио зато што ме зна као поштена човјека. Народ је био увијек најправеднији судија". И даље су галамила на њега ова два монструма, који тада бијаху главни четничке судије који су само изрицали смртне казне.

Благота Селић, адвокат из Колашина, ухваћен је са сином Браном у Ровцима и беспримјерно малтретиран и понижаван по колашинским улицама пред долазак у затвор. Био је угледан човјек и ратник, те као такав биран за народног посланика приликом уједињења 1918. године. Са своја четири сина и супругом Геном пошао је у партизане 1941. године. Свега 20 дана задржан је у затвору и изведен пред четнички суд, који га је осудио на смрт. Када су му саопштили смртну пресуду довели су га у затвор да чека извршење. У затворској ћелији је веома гласно одржао кратак говор, који су затвореници пажљиво слушали у мртвој тишини. Просто се проламао затвор од Благотиних убојитих ријечи. Добро сам запамтио када је кроз малу затворску решетку у ходнику рекао свом сину Брани своју посљедњу поруку: „Сине, држи се храбро и поштено! Идем у смрт чисте савјести. Сјећај се твог оца који је презрео смрт у одбрани правде и слободе. Слобода се скупо плаћа, али издаја ће имати скупљу цијену". За 15 минута дође група џелата, изведоше Благоту свезана из ћелије и прикључише га Милети Лакићевићу, Томици Јојићу и Милисаву Чогурићу. У затворском дворишту Благота се окрену својим џелатима и неколицини четничких старјешина: „Ничија није до зоре горјела. Није далеко вријеме када ћете молити за опроштај. И гробови наши бориће се с вама". При изласку из затвора рече: „Збогом браћо и другови". И даље се чуо крупан глас Благоте Селића кроз колашинске улице који није умукнуо до четничких плотуна на стратишту Брезе.

Незапамћени злочиначки обрачун према недужним људима догодио се почетком маја 1942. године ноћу у тамној и густој шуми Мрчави удаљеној од Колашина преко 5 км. У овом разбојничком чину на веома свиреп начин уморена су три брата Дрљевића:

Дмитар, Ђоко и Саво. Са њима је био још њихов рођак Ђуро. Нашли су се у четничком затвору у Колашину априла 1942. године. Били су то храбри ратници из I свјетског рата, који нијесу хтјели да мирују ни послије слома црногорске војске 1916. године, јер им то није дозвољавала висока патриотска свијест и богате породичне ратничке традиције. Опредијелили су се за комитовање и борбу против освајача. Нијесу од четника третирани као комунисти, иако су сви из дубине душе били чврсто опредијељени за НОП. Посматрајући у затвору ова четири људска горостаса човјек би претпоставио да би својом снагом могли жељезничку шину савити.

Као своје будуће жртве скоро свакодневно их надгледаше њихов рођак Бранко Дрљевић, студент медицине који се бјеше на њих окомио да су као партизани учествовали у ликвидацији његове мајке. Једнога дана је упао у њихову ћелију и грубо их вријеђао, и кад је насрнуо на Дмитра, његова оба брата Ђоко и Саво су хитро стали пред њега упозоравајући га: „Ово је наш брат и само преко нас мртвих можеш га ударити". И није га дирнуо.

Једне тамне прољећне ноћи око 10 сати зазвони снажно затворско звоно и чусмо из својих ћелија како неки четник прозива четири Дрљевића. У једном мрачном дворишном углу стајала је група четника која их је повезала и у највећој тишини изведени су из затвора.

Браћа Дрљевићи су одведени у Мрчаву и над њима су Бранко и Вучета адвокат (Дрљевићи) извршили неку своју освету, иако ни један од њих није имао ма какве везе са дјелом које су им приписивали. Још док су били у затвору предочено им је за шта су „одговорни" и сви су том истом Бранку рекли да им је у вези са тим савјест мирна, а да су у том дјелу ма шта допринијели да их он никада не би живе очима видио.

Неки четници и њима блиске особе причали су тих дана о трагичној и мученичкој смрти три брата Дрљевића. Када су доведени на мјесто погубљења, прво су их дебелим конопцима привезали преко груди и трбуха за шумска стабла и под тако тешким условима скоро их два сата садистички мучили и ударали тупим и оштрим предметима док су ова три дивна човјека коначно мученич-

ки клонули и растали се са животом. Њихов рођак Ђуро преживио је овај нечувени масакр и тешко испребијаног су оставили у овој крвавој дубрави. Требао му је читав дан да се онако премучен дотетура до своје куће.

Негдје уочи слома фашистичке Њемачке Бранко Дрљевић се нашао у Загребу, гдје је извршио самоубиство као душевно обољела особа. Организована је помпезна сахрана којој је присуствовала бројна усташка елита, а на челу погребне поворке нашао се лични вијенац Анте Павелића.

Опште стање на терену колашинског среза у периоду мај 1942 – септембар 1943. године, а тако је било и другдје у Црној Гори, гледано са становишта положаја партизанских породица, а особито оних којима се неко налазио у партизанској герили, хроничари су оквалификовали као период четничке страховладе. Данас тај период посматрамо са претензијама да утврдимо неке чињенице о злогласном четничком затвору у Колашину, да их научно обрадимо са несмањеним интензитетом презира према издаји и издајницима и са једином жељом да се о том времену каже само права истина. Наравно, колико је то данас могуће.

Одласком главнине партизанских снага за Босну, маја односно јуна 1942. године, партизанске породице остављене су да се сналазе како знају и умију, изложене свакодневној тортури. Вријеме не дозвољава да се осврћем на облике те тортуре, али наглашавам да је један од њих било ограничено кретање – за градске породице у зидинама својих кућа а за сеоске породице у оквиру својих имања. Циљ таквих мјера био је да се онемогући сваки облик борбе у непријатељској позадини и сарадње са партизанском герилом на терену. Треба нагласити да је таква активност плаћана главом. Морам истаћи да су лијеве грешке партизана доста допринијеле омасовљавању четничког покрета и распириле мржњу и између партизанских породица и четничких породица. При томе морамо имати у виду патријархалне породичне односе у Црној Гори. Симптоматична је, и истраживања достојна, констатација да је у четничким редовима, осим припадника чиновничког слоја, био најбројнији најсиромашнији црногорски елеменат. Можда је овдје сврсисходније да умјесто Маркса цитирамо два стиха из једне пјесме: „гдје се швапска сита дијељаше, шпијунска се вреће бијељаше“.

Но, поред тога, поред свих облика тортуре, било је и извјесног политичког рада за придобијање становништва четништву, које је овдје било веома добро организовано од стране Павла Ђуришића, који је, морамо признати, био не само добар војник него се показао извјесно и добрим политичаром. Вјешто су шпекулисали историјом, себе су називали осветницима Косова, насљедницима јунака са Цера, Вучјег дола, Колубаре, Гласинца, Мојковца, Кајмак-

чалана. Обећавали су подјелу имања муслимана из Санџака четницима и др. У том циљу су организовали и онај геноцит у Санџаку. Уз то, поред проглашења опште мобилизације по законима бивше монархије, почели су да формирају и своје политичке организације, нарочито у омладинским редовима – тзв. Равногорска омладина, подијељена, према узрасту, на Узданицу и Заточнике. Непослушни, они који се нијесу одазвали позивима било на равногорске састанке било на мобилизацијска зборишта, ишли су у затвор. Као главни задатак постављен је уништење „комунистичке банде" на терену, а то је била герила. Треба нагласити да су четници уз помоћ италијанског окупатора формирали били и доста добру обавјештајну службу, што је помогло да добар број герилаца и њихових сарадника доста брзо падне у њихове руке. Многи од њих касније су изгубили главу. Осим тога, четници су формирали, поред својих називи–судова, и одборе за смрт глађу, које су највише запамтиле партизанске породице у граду, а које су се достојно одупрле овој, назоровски речено, немани. Градској, односно радничко–пролетерској сиротињи Колашина за достојан отпор морамо одати дужно признање, што се не би могло рећи за добар дио села, нарочито околних.

Дозволите ми да констатујем да је једно вријеме читав град Колашин био затвор. За затворенике то су биле посебне зграде, а за читаво колашинско становништво то су биле сопствене куће. Морам рећи да су Колашинци у граду – и интелектуалци, и трговци, и занатлије – остали до краја, са малим изузецима, врло малим изузецима, патриоте и људи привржени партизанском покрету.

Везе између гериле на терену и затвора, по мојим сазнањима, биле су доста слабе. У затвору није било, по мојим неким истраживањима, тако рећи никаквог организованог политичког живота. Упркос томе, морал затвореника био је на завидној висини. Ријетки појединци, њих два–три, су поклекли. Што се тиче судија, тужилаца, свједока итд., то су биле практично грамофонске плоче. Записници на суђењима нијесу ни вођени. Тужилац и свједоци тражили су за суђенога само смрт, и то наглашавам: и свједоци и тужилац. Пресуде су обично бивале усмене, а није мали број оних који су стријељани а да нијсу ни извођени на суд. Четници су у затвор убацивали провокаторе који су доста доприносили да се појединци истрче и насједну.

Шта је то, заправо, Колашински четнички затвор?

На скоро цијелом подручју Лимско–санџачких одреда четници су формирали мање приручне затворе. То су биле зграде школа, бивших жандармеријских станица, тврђих сеоских кућа и сл. – на примјер: у Шавнику, на Жабљаку, у Шаховићима, Лубницама, Краљима, Барама Краљским, Лијевој Ријеци, Андријевици, Мојковцу и другим. Из ових мјеста у Колашин су довођени они који су били унапријед осуђени на смрт. Стога се за Колашински затвор с правом каже да је био предворје смрти.

Увјерен сам да је број људи, жена, стараца и дјеце који су прошли кроз овај затвор немогуће утврдити (према мом мишљењу, тај број премашује 4.000). Па гдје су ти људи били смјештени? Обично се помисли да је то била зграда бившег колашинског затвора из доба старе Црне Горе. Наравно, он је био пренасељен „најопаснијим" – комунистима, а затим долазе редом: зграда бившег среског начелства, па зграда војне касарне на Брези, а понекад и штала Јевта Марића – све је зависило од броја људи које је требало смјестити. Према томе, када се говори о броју људи који су прошли кроз четнички затвор у Колашину, о овој чињеници се мора водити рачуна.

Иако је у овом периоду у Колашинском крају постојала доста бројна партизанска герила – у неким мјестима формиране су партијске ћелије од легализованих људи, а било је чланова КПЈ и под четничким оружјем – ипак није било неких виднијих војничких акција у четничкој позадини (диверзија, на примјер). Међусобно су били лоше повезани, а није било ни организоване везе са затвореницима, па је то неискуство за илегални рад онемогућило да се у четничкој позадини у граду (мислим да се то могло) изврши нека организована акција. Изузетак је, колико ја знам, самоиницијативан договор Влајка Симоновића, Мирка Милошевића и Даринке Дожић да се отрују четнички главари. Но, и овај договор није остварен, јер је Влајко Симоновић пао у затвор. Недостатком искуства за рад у непријатељској позадини и лошим међусобним везама ја тумачим и неостваривање иницијативе групе људи око Љуба Вуксановића да се организује бјекство не малог броја затвореника, који су били одвођени да доносе дрва.

Када говоримо о броју људи које су четници стријељали из овог затвора – мисли се обично на оне који су стријељани на Брези. Ту се гријеши, јер и они који су стријељани у Ошљаку, у Острвици, у Мекића пољу, у Бранику и другдје – стријељани су из овог затвора и од четника. (Као да намјерно хоћемо да умањимо четничке злочине и издају, али вријеме не дозвољава да полемишем). Четници су у Колашину, на примјер, организовали свечани дочек Пирцију Биролију, у његову част организовали су митинг и ангажовали гуслара.

Већ је истакнуто да је колашинска герила већином страдала. Изузетак чини герила у Ровцима. Тај феномен би требало објаснити. Мислим да у овом погледу, и својим друговима и Ровцима дугују објашњење Јакша Булатовић и Вуко Влаховић, данас једини живи герилци из Роваца.

Ова посљедња фаза нашег успјешног рада на расвјетљавању чињеница и истина о Колашинском затвору и његовом жртвама треба да нам служи на част. Истина о њему и његовим робијашима некако је, да не кажем намјерно, готово заборављена. За разлоге таквог става према нама и нашим друговима, овом приликом, не бих желио да говорим. Због тога ми и нека појединачна иступања на овом скупу доста сметају. Ми се овдје нијесмо сакупили да бисмо се разрачунавали ни са појединцима ни са форумима, него да речемо само истину о људима који су провели у затвору своје најљепше, а уједно и најтеже године живота. Ово није мјесто за такве разговоре, без обзира што сви ми имамо шта приговорити нашим друговима који нијесу боравили у затвору, како су се према нама односили док смо били у затвору, послије изласка из затвора, па и послије ослобођења.

Наши другови који су овдје оставили свој живот, и ми који смо послије изласка из затвора наставили борбу за слободу, са ретким изузецима, доказали смо своју оданост КПЈ и свом народу, своје поштење и своју храброст у борби против непријатеља. Зато се тиме, и жртвама које смо дали, с пуно права поносимо. То што сматрамо да је било неправилности према нама и нашој борби, за сада оставимо онима који су одговорни за то, нека они о томе, бар сада, на миру и по савјести, размишљају. Ради достојанства наших настрадалих другова, а и ради нас самих, не смијемо дозволити да због неких сентименталних разлога и осјећања, а и ради оправдане љутње, не дајмо да на њих и нас падне и најмања сјенка коју нијесмо заслужили. Иако стоји чињеница да су колашинским затвореницима, за разлику од свих осталих затвора у Југославији, изостала било каква признања која су они својим држањем и понашањем у затвору и својом борбом, у границама могућности, заслужили. То је очигледна грешка руководства, а не наша. Ја сам о томе нешто написао у свом раду, али га због ограничености времена нијесам читао.

Због свега тога, у потпуности подржавам дискусију другова Милорада Зарубице и Душана Машовића. Јер, чињеница је да

је четнички затвор у Колашину био четнички затвор најгорег типа, као што је и чињеница да се Партија борила за спашавање затвореника из свих великих затвора у Југославији сем из колашинског. Да су из свих других затвора предлагани појединци за велика признања, до проглашења за народног хероја, сем из овог. Овдје тога није било, иако је било људи, не мали број, који су својим држањем и понашањем то заслужили. Но, о томе овдје сада није главна ријеч. Ријеч је о томе да ми разјаснимо какви смо били и шта смо радили, да на нама не остане љага какву су нам појединци наметали дијелећи нам разне етикете. Овдје су другови с правом истицали храброст и достојанство са којим су појединци одлазили у смрт, као што су Зарија Грдинић, др Ружа Рип, Ђурђа Влаховић и стари ратници Благота Селић, Ђуро Раосављевић и многи други, којима се сви можемо поносити.

Друго, морам рећи да су нека гледања на људе који су пали у руке непријатеља тих јунских и јулских дана далеке 1942. год. и до данас остала непромијењена и никада званично нијесу ревидирана. Наиме, тада се сматрало да члан КПЈ или СКОЈ-а не смије пасти у руке непријатеља ни под каквим условима. Владало је схватање да сваки онај који буде дошао у ситуацију да падне у руке непријатеља треба да изврши самоубиство. Ако неко то није учинио, лијепљене су му разне етикете, од слабића и кукавице до, богами, понекад и издајника. При томе се није узимало у обзир ни то да ли је тај заиста имао могућности да то и учини. Таква несхватљива гледања из почетних дана револуције, на жалост, остала су прећутно на снази и до данашњих дана. Стиче се утисак да су појединци који су остали на слободи на тај начин жељели да умање свачији значај и улогу, ваљда сматрајући да се њихов значај тиме повећава. Такав тадашњи став, као што се види, испоштован је до апсурда.

Можда ће неко рећи да су и колашински затвореници добили признање тиме што им је готово свима признат радни стаж у дуплом износу за вријеме проведено у затвору. То је тачно. Али треба рећи да није ни било законског основа да им се то не призна. Према томе, то није признање из нечијег става, него је проистекло из закона и не може се никоме приписивати у неку посебну заслугу да је нешто за нас учинио.

И, на крају, још неколико ријечи у вези са иступањем неких другова из бившег андријевичког среза. Они су говорили овдје о борцима из 1941. године који су стицајем околности одсјечени и послије пали у руке непријатеља. Добро је, и то треба да се зна, али овдје није могуће расвјетљавати сваки случај како је ко пао у затвор, и због тога мислим да на томе не треба да се задржавамо. Овдје је искључиво ријеч о страдањима људи у затвору, условима живота, начину борбе затвореника, њиховом држању и понашању. О томе се може расправљати на другом мјесту, а може се и писати у појединачним радовима. Ово кажем из разлога да не губимо вријеме на тим питањима, а да нам остане нерасвијетљено оно ради чега смо се и састали. То не значи да не треба све учинити да се, у границима могућности, расвијетли и сваки појединачни случај падања појединаца у руке непријатеља. То нам је чак и дужност и обавеза, да на некоме не остане наметнута, а ничим незаслужена љага.

Милисав Грујић, млади учитељ из Липова, због сиромаштине није могао да се упише на студије послије велике матуре завршене са одличним успјехом, те је завршио једногодишњу учитељску школу. Тешко је описати његову љепоту и интелектуалну надареност. Мало је било млађих људи да стане по својој бистрини и животном заносу испред њега. Читао је Маркса и Лењина и у честим дискусијама на партијским састанцима или у другим дијалозима служио се њиховим цитатима. Сектор његовог политичког рада био је организовање СКОЈ-а и антифашистичке омладине у чему је постигао велике успјехе.

Милисав је дошао у затвор почетком августа 1942. године тешко болестан и изнемогао. Бјеше му врат сав у завојима испод којих необуздано цураше гној из проваљених жлијезда (шкрофула). Носио је неке лоше наочари које нијесу одговарале његовом озбиљно угроженом виду. Чак није тако брзо могао да препозна при сусрету своје најближе другове. Рече да га је само болест утјерала у „ову мртвачницу". Са изразитом патњом преживјео је свој пад у руке непријатеља. У тој борби са самим собом често би се тргнуо, устао, мало прошетао по соби и опет наставио да сједи. Из тог душевног немира постао је ћутљив, обузет дубоким размишљањима о својој тешкој судбини. Приликом устаљене дневне шетње по затворском дворишту наиђоше Ђорђе Лазаревић, четнички командант среза, и Милован Лабовић, државни тужилац. Разгледаху затворенике и са неким понешто проговорише, а Лазаревић кад угледа Милисава упозори га да приђе ближе. Милисав му се приближи, а овај га иронично упита гдје му је сада СКОЈ као вођи Липовске омладине. Милисав му одговори да је тешко болестан и да се једва држи на ногама и да је неспособан да даје трезвене одговоре. Лазаревић му добаци: „Ти ћеш сигурно на саслушању негирати да си комуниста кад је то и посљедњој липовској баби познато?" Милисав му одмах одговори: „Све могу негирати сем да сам комуниста, то никако". Овај одлучан одговор зачуди Лазаревића и Лабовића и рекоше му: „Хвала богу да од оволиког броја комуниста ти једини признаде овдје да си комуниста. Па што си дошао овдје, што нијеси наставио да се бориш за комунизам". У једном смиреном тону Милисав им рече: „Ако мислите да сам овдје дошао да тражим

милост, преварили сте се. О разлозима мог доласка овдје ја најбоље знам". Оба му наломенуше: и да тражи милост они му је не би дали и тако ове четничке главешине напустише затвор.

Крајем августа је Милисав изведен пред суд и осуђен на смрт. Иако болестан и изнемогао, нашао је снаге да храбро и одважно оде на стрелиште пјевајући револуционарне пјесме. Сви смо га дубоко жалили као омиљеног револуционара посебне интелигенције и јаке интелектуалне снаге, чије је срце тако снажно куцало за револуцију. Ми његови најбољи другови најбоље смо знали каква ће се убојита туга свалити на срца његових родитеља и сестара за сином и братом јединцем. Са колико је родитељске бриге и сестринске љубави овај млади човјек његован. А сад та највећа породична нада коначно склапа очи без опроштаја за својим најмилијим. Кад је полазио на стрелише синула ми је кроз мисли његова омиљена пјесма: „Ми млади ми бисмо живота хтјели", коју је он са посебним умјетничким талентом рецитовао на омладинским скуповима. Желио је да живи животом срећна и слободна човјека, али тек што је слободно закорачио у живот – одузето му је право на живот од беспримјерних издајица.

Владо Симоновић, активни потпоручник бивше југословенске војске, авијатичар, пилот, био је један од ријетких активних официра који су се од првих дана устанка безрезервно опредијелили за НОП. Због свог одлучног држања примљен је у јулским устаничким данима у КПЈ. Саживио се са Партијом и представљао драгоцјеност за наше јединице због одличног познавања војничке вјештине. Представљао је заиста човјека којег је природа украсила љепотом, бистрином, хитрином и чврстином. До тада га нико из наше ћелије није познавао, али ни два дана нијесу прошла толико нам је постао близак и вољен као да смо са њим годинама заједно живјели. Посебно нас је фасцинирала његова весела природа и смисао за хумор, па се макар радило и о тешким тренуцима и искушењима.

Доњоморачки четници му нијесу могли опростити што се као активни официр тако одлучно опредијелио за партизански покрет и „погазио заклетву краљу и отаџбини". Био је добио задатак да се легализује и тако ради за партизане, али баш због звања активног официра и афирмисаног партизанског командира окарак-

терисан је од четничког суда као злочинац и велеиздајник. Причао нам је како му је Лека Вујисић дао „часну официрску ријеч“ да му се ништа неће догодити ако се пријави. Тај исти четнички коловођа није га хтио у затвору ни погледати, него се чак претворио у тужиоца.

У септембру 1942. године изведен је пред суд и осуђен на смрт. При повратку са суда рекао нам је: „Другови, осуђен сам на смрт. Куд оде толико дивних младих људи нек идем и ја“. Најзад га позваше четници и он изађе у ходник и гласно узвикну: „Збогом другови! Смрт фашизму! Живјела КПЈ!“ Четници се на њега извикаше, грубо га скопаше и извукоше у затворско двориште. Као и увијек при овако тешким случајевима завладала је у затвору мртва тишина и сви смо на ногама чекали када ће се чути пушчани плотуни на Брези. То је била наша једина форма поште погинулим друговима.

Власници ливада на Брези и неки четници који су се тада нашли у касарнама на Брези причали су о храбром држању на стрелишту Влада Симоновића. Кад је постављен за стрељање, мушки и одважно је узвикнуо: „Доље четничке издајице слуге фашистичког окупатора! Живјела КПЈ!“ Четнички плотун је оборио овог младог официра, храброг партизанског борца и омиљеног друга.

Станка (Вукина) Радовић, ученица из Доње Мораче, спадала је у ред најљепших и најдостојанственијих дјевојака – комуниста. Окусила је све грубости и насртаје на достојанство. Њене двије сестре су пошле са Четвртом пролетерском у Босну да наставе борбу за слободу, а она је остала код старих родитеља да се о њима брине. Женско биће у четничком затвору било је посебно незаштићено и са посебним апетитом и грубим ријечима четници су га вријеђали и понижавали.

У мају 1942. године дође у затвор четнички судија Владо Радовић, активни капетан бивше југословенске војске, позната пијаница, по понашању груб и силобатан. И тада дође пијан и затражи од управника затвора да му доведу све затворене Радовићке да са њима разговара. У дворишту се појавише три младића који нијесу имали више од 18 година и стадоше пред овог пијанца. Онако накресаном не рађаше правилно језик и поче да им поставља пита-

ња: „Вјерујете ли у бога? Вјерујете ли у краља Петра? Вјерујете ли у Дражу Михаиловића?“ Младићи ћуте и не изговарају ни ријечи, а он разгоропађен поче да их вријеђа, да се дере, и да их шамара. Ова три младића се хитро повуноше испред њега да би избјегли батине, а он онако тетурајући окрену се према женској ћелији и кад угледа Станку Радовић усмјери се према њој и рече: „Ај ти, рођако, је ли ти га Мошо направио“. Покуша да је зграби за трбух, а Станка се повуче мало назад и сва узнемирена и понижена најоштријим тоном му рече: „Марш испред мене, пијани изроде, јер ћу ти тај погани нос разбити. Ти си обична вуцибатина и пијаница, и баш ти ми нијеси никакав рођак. Вуцуњаш се овдје по затвору и нападаш недужну дјецу и жене, а као кукавица не смијеш ићи да се бориш са својим друштвом“. Владо се ухвати за пиштољ пријетећи да ће је убити, али Станка наставља: „Не плаши ме тај твој гадни пиштољ којим можеш убити само свезана човјека. Ништа ми не смијеш рђо једна“. Најзад се овај пијанац повуче и само рече: „Моли бога што си женско, иначе бих те приковао за тај зид“. Станка се грохотом насмија, па му одбруси: „Била бих понижена ако би ме таква рђа убила“. Ова неустрашива дјевојка била је крајем љета 1944. године пуштена из затвора и одмах се повезала са партизанском герилом, те је током зиме 1943. године њеним залагањем група герилаца безбједно провела ову тешку зиму у непосредној близини њеног села. Погинула је храбро у V непријатељској офанзиви као борац Четврте црногорске пролетерске бригаде.

Мојсије Вујисић, студент права из Липова, један од најистакнутијих комуниста у свом крају јулских дана 1941. године, активно је учествовао у формирању Липовског устаничког батаљона. Био је учесник у бројним демонстрацијама у Београду у предратном периоду. Децембра 1941. године именован је за политичког комесара Липовског батаљона, послије јуначке погибије Рајка Радовића на Пљевљима.

Позваше једнога дана нас четворицу Липоваца на саслушање код четничког исљедника Милана Вуковића, правника из Велике. Овај грубијан прво поче да саслушава Мојсија и кад му овај није хтио да призна да је био члан КПЈ, скочи као бијесан пас, ухвати га за оба ува веома снажно, притјера га до зида и тако бездушно му удари главом о зид да се Мојсије стропоштао на патос. Након овог

Мојсије полако устаде, а Вуковић поново поче да га шамара по лицу и ушима говорећи: „На Брезу ћеш одавде, комесару, и нигдје друго мајку ти комунистичку". Мојсије је био миран, човјек тихе природе и ријетко је ко могао код њега да запази симптоме жустрине. У свакој прилици испољавао је смиреност и достојанство. Овом приликом се обрати исљеднику: „Зашто ме овако малтретирате? Ја сам правник, али нигдје у праву нијесам нашао да је предвиђен овакав поступак према окривљеном. Ја сам поштен човјек и нијесам никакав криминалац или злочинац да се према мени тако понашате. Ако сте већ ријешили да ме стријељате, чему је потребан овакав поступак?" За чудо, Вуковић се нешто смири и на брзину сачини кратак записник те њему и нама осталима рече да се вратимо у затвор, па ће нас позвати другом приликом. Од тада су Мојсију били поремећени ушни канали и цијело вријеме му је из ушију цурио гној.

Са већом групом затвореника покушао је да бјежи испред уперених њемачких митраљеза код Матешева, сматрајући да је наступио моменат њиховог стријељања. Набујала Дрцка спријечила му је посљедњи јуриш према слободи и изгубио се изрешетан у њеним таласима.

Милета Радовић, студент права из Липова, био је активни учесник у тринаестојулском устанку и бескомпромисан борац. Током јула и августа 1941. године Липовски батаљон је маршовао преко Санџака у правцу Пљеваља, што је било веома напорно и неизводљиво за Милету који је био по природи много угојен и тежак за теже напоре. Сви из батаљона су га одвраћали да остане на терену, али он није хтио него је уз највеће напоре пратио батаљон, иако је било случајева да преко Санџачких врлети заостане за војском и по 10 километара. Жарко је желио да на дјелу искаже своју солидарност са друговима на бојишту, гдје се пробају људске вриједности. Приликом спровођења у затвор брат му од ујака га је дочекао на колашинској улици и ударао га дебелим шталом по глави сматрајући га убицом свога оца, што је била обична бесмислица и намјештаљка.

Приликом једне уобичајене посјете Ђорђа Лазаревића затвору дошло је до оштре препирке између њега и Милете. Лазаревић му је добацио да је он главни кривац за смрт Светозара Ла-

заревића, његовог брата од стрица, а Милетиног ујака. Милета веома енергично то одби ријечима: „То није тачно. Хоћеш ти, Ђорђије, мени да подметнеш да би себе оправдао. Ти си лично оптуживао твог брата код партизана да би се извукао, о чему ја имам писмене доказе". Тада га је Лазаревић вријеђао и пријетио му стријељањем, на шта му Милета прикосно одговори: „Ја знам да ми се то може догодити на твој захтјев, али знај да ћеш ме ти својом главом платити". Лазаревићу није био пријатан овај сукоб са Милетом и уз псовку и пријетњу напустио је затвор. Приликом покушаја бјекства на Матешеву погинуо је од Њемаца маја 1943. године у таласима Дрцке. Био је бескомпромисан комуниста и истрајан борац, подносећи достојанствено четничку тортуру у затвору. Неки четници, вјероватно подговорени, испребијали су Милету једне ноћи до те мјере да је неколико дана непокретан лежао у ћелији.

Новица Машковић, земљорадник из Липова, предратни је комуниста и прекаљен борац у сталној борби против ненародних режима. Широка сазнања о предратном револуционарном покрету и његовим циљевима обилато је добијао од свог брата Мијата, легендарног јунака из шпанског грађанског рата. Прогањан је често због своје револуционарне активности, те је једно вријеме илегално живио. Спадао је међу организаторе устанка у Липову и био замјеник политичког комесара Липовског партизанског батаљона. Његов син Вељко и кћерка Јелица, иако превише млади, ступају у партизанске редове од првог дана и пошли су јуна 1942. године са Четвртом црногорском пролетерском бригадом у Босну да наставе борбу гдје су се испољили као прави јунаци. Његова супруга Ђала и најмлађи син Мишо, дијете од 8 година, провели су осам мјесеци као заточеници у Колашинском четничком затвору. Ухваћен је у близини своје куће као илегалац и допремљен у четнички затвор, гдје је тешко малтретиран. Изведен је пред суд и осуђен на смрт. Одговарао је пред судом само што је комуниста и што је цијелу породицу ангажовао у партизанску војску. Он то на суду није негирао, него се храбро држао и као досљедан револуционар се са својим саборцима мушки опростио.

У овом другом мом данашњем иступању хтио бих најприје да се извиним за лапсус у мом јутрошњем иступању о главним рефератима. Пошто нијесам читао рад, него сам га дјелимично излагао усмено, десило се да сам погрешно споменуо име Милована Даниловића у вези с излагањем о Ирени – Радмили Ћоровић. Наиме, умјесто Миливоја Дурковића, који ју је позвао да му буде кума новорођеној дјевојчици, ја сам омашком рекао да је то био Милован Даниловић. Тада је другарица Радмила упитала породицу Дурковић: „Да ли имате што против тога да јој дам моје име Рена, јер ја и тако нећу преживјети овај рат па нека вам остане сјећање на мене". Они су се сложили. И заиста Радмила није преживјела рат, а мала Рена је порасла и данас је удата Јауковић, а живи и ради у Титоградској банци.

Неки другови су апострофирали питање тешкоћа живота и дјелања у затвору, говорећи да је то било далеко теже него у јединицама. Ја мислим да се тим питањем не треба овдје бавити. Тежина је релативна ствар и свако је на свој начин доживљава. Некоме је теже ово, а другоме нешто друго. Ратна борба се не може и не треба дијелити. Ми смо сви били један јединствени народноослободилачки фронт, а свако је од нас све доживљавао на свој начин. Ја сам био на Сутјесци, послије изласка из затвора, и доживио нешто веома стравично и тешко. Борци, изморени глађу и болестима ишли су готово у бунилу на непријатељске митраљезе. Лешеви су остајали на све стране као сасјечена гора. Рањеници су остајали, а живима су говорили да иду напријед, да их оставе, а да себе и остале спашавају, јер њима ионако нема спаса. Експлозије бомби и граната засипале су као киша и не ријетко помућивале људски ум, а они су, чим се освијесте, јуришали даље. Према томе, не треба се бавити тиме, јер никоме није било лако. Сви смо преживљавали своју голготу. То су за све нас биле тешке трауме које се не могу разлучивати и дијелити, поготово данас, када немамо никакве потребе да то радимо.

Треће о чему бих хтио нешто рећи, о чему је говорио друг Миљан Ашанин. Он је изнио сумњу: да ли су затвореници са Жабљака доведени 2. августа, како сам ја изложио, или је то било

три–четири дана касније. При томе се позвао на датум стријељања инжењера Лазара Јауковића, који је стријељан непосредно пред наш полазак за Колашин. Ја сам о томе говорио, у фусноти, свог реферата, и навео шта ме је руководило да тај датум наведем. То ћу поновити и овдје. О датуму стријељања Лазара Јауковића има неколико верзија од којих ни једна није поуздана. Ево неких од њих: један писац који није био у затвору навео је као дан стријељања 5. август; други, чији рад није објављен а био је затвореник и старији човјек, навео је да смо доведени у Колашин 2. августа, ослањајући се на датум црквеног празника Св. Илије; сестра Лазара Јауковића, према неким подацима, која је била удата и живјела у Санџаку, рекла је да је стријељан 3. августа; сељани из мјеста на коме је стријељан тврде да је то било 29. јула. Моје сјећање је такође везано за 2. август, и то на основу сретања народа на путу за Колашин, када смо ишли преко Сињавине. Тамо смо сретали масе свијета који је ишао свечано обучен према цркви Ружици, која слави 2. август. Према томе, већина верзија се поклапа са мојим сјећањем. Због тога остајем и даље при томе да смо доведени у Колашин 2. августа 1942. године.

На крају, хтио бих да нагласим да је састав колашинских затвореника био веома широк. По годинама старости, у њему су се налазили омладинци и омладинке – готово дјеца, па до зрелих људи и старих ратника из првог свјетског рата. По политичкој припадности, ту су били чланови СКОЈ-а и чланови КПЈ, па до шпанских бораца, као што је био Војин Поповић, и припадника разних политичких – демократских партија. Али, у борби за слободу, против окупатора и домаћих издајника, сви су били јединствени. Стари ратници су, то треба истаћи, својом одважношћу и смиреношћу служили млађима за примјер. Са поносом смо гледали како достојанствено одлазе на губилиште и какве поруке остављају својим потомцима. Једном ријечју, то су били и млади и стари, достојанствени људи, који нијесу жалили своје животе за слободу и достојанство народа из кога су поникли. Утолико нам свима теже пада што су безмало сви, некако тихо, заборављени и што се њихова имена, са малим изузецима, готово нигдје не спомињу. Хвала!

Јован Р. Бојовић

ЗАКЉУЧНА РИЈЕЧ

Другарице и другови, ево приводимо крају наш дводневни рад пријеподневни и послијеподневни, на научном скупу – „Колашински четнички затвор 1942 – 1943. године". У току ова два дана, на скупу је поднесен 41 резиме, а у дискусији је узело учешћа 18 другарица и другова. Ови подаци говоре о великом броју и тема и дискутаната, што иде у прилог комплетнијем изучавању овог веома значајног питања у склопу ослободилачког рата и социјалистичке револуције у Црној Гори. Поред оквирних тема којима су нас историчари увели у основну тематику којој је скуп био посвећен, посебно је значајно за потпуније и свестраније изучавање овог питања то што су у форми саопштења изнијели своја сјећања преживјели учесници злогласног четничког затвора у Колашину. Они су изнијели низ драгоцјених података који до сада у нашој историографији, како у научним публикацијама тако и сјећањима и публицистици, нијесу били познати. Питања су, рекао сам, разноврсна и овдје их је тешко овом приликом све резимирати, али дозволите да поменем само нека, а то су: долазак и смјештај затвореника, саслушавања, суђења, стријељања, храбро држање затвореника на стрелиштима, њихов високи морал, пркос издајницима свога народа, ријетка успјела бјекства затвореника, поједине личности које су стријељане, четничке провокације и низ других питања. Овдје се чуло и питање: гдје је било теже. Сви ви, и бивши „станари" овог затвора и они који су успјели да га избјегну знате да лакоће није било. Свуда је било тешко. Једно од питања које је веома важно и које се чуло и на овом скупу, јесте питање броја затвореника, посебно оних који су стријељани. Из онога што смо овдје сазнали чини се да је тај број приближно установљен и да треба одати пуно признање оним друговима и другарицама који су радили на састављању списка стријељаних затвореника на Брези. Остало је и даље као задатак, у првом реду вас преживјелих затвореника и ваше секције, затим скупштина општина, односно општинских одбора Савеза бораца, а уз свесрдну помоћ историчара, да се установи број стријељаних затвореника који су прошли кроз овај затвор, било на Брези, било у околини града, било оних који су одведени у друге затворе. Био би то са ваше стране лијеп гест према саборцима који су погинули.

У саопштењима је било и различитих мишљења о појединим питањима. То није неуобичајено на научним скуповима. Питања у којима се не слажу дискутанти и референти у сваком случају доприносе потпунијем расвјетљавању проблема у цјелини. Тако је нарочито кад је ријеч о броју стријељаних, било на Брези било у другим мјестима, као и броју оних који су прошли кроз овај затвор. Овдје је било различитих мишљења и у вези са организовањем бјекства из овог затвора. И то ће питање у коначној форми, када се буде писала монографија овог затвора, бити драгоцјени податак за приређиваче. Тако је и у питању обавијештености о повлачењу из Васојевића, ако сам добро схватио, покренута, о датумима спровођења затвореника и томе слично.

Желим да истакнем лијеп гест колеге Пајовића, који је у својој студији, која је високо оцијењена у научним круговима, изнио податак о Васу Дожићу и прихватио допуне до којих је накнадно дошао у току свог истраживања.

На крају морам да напоменем да је основни задатак свих скупова, а овог нашег посебно, пошто недостају партијски подаци из тог времена, да се о свим питањима и појединим личностима изнесу што је могуће подробнији подаци. Ти подаци ће послужити свим оним које интересује ова проблематика, а она интересује било оне који уче нашу прошлост у школама, било политичке раднике, било историчаре.

Није уобичајено да се на оваквим скуповима покрећу питања рехабилитације и споменица, јер то није надлежност скупа, то је надлежност у првом реду општинских, односно републичког органа СУБНОР-а и осталих републичких тијела. У том смислу, битно је да смо ми о свим тим питањима добили податке који ће омогућити свестраније и потпуније биографске податке за оне другове и другарице који су положили живот за нашу слободу.

На крају, моле се сви другови и другарице да доставе ауторизована саопштења и дискусије на адресу Историјског института, најкасније до 1. јула ове године. Они који немају копију код себе могу узети своја саопштења да их допуне, ако не сматрају да је то коначна верзија, као и дискусију, која ће бит скинута са траке и

достављена сваком од учесника. Припремни одбор је на посљедњој сједници одлучио да предложи да се овај материјал објави, односно да се припреми за штампу. Да ли ће он бити у склопу монографије или ће бити посебна књига, под називом под којим је и скуп одржан, то ће одлучити организатори скупа. Полазећи од чињенице да је потпуни успјех свакога скупа ако се материјали са њега објаве, Припремни одбор је предложио другове за редакцију која ће припремити ове рукописе за штампу, и то већином оне који су и до сада на таквим публикацијама радили. За Редакцију су предложени: Рајко Раосављевић, др Радоје Пајовић, др Ђуро Вујовић, др Зоран Лакић, академик Обрен Благојевић, Бранко Булатовић, Душан Машовић и Јован Р. Бојовић.

На сједници Припремног одбора је такође закључено да се сви преживјели из четничког затвора у Колашину замоле да доставе све оне податке који ће допринијети комплетнијем изучавању овог питања, почев од својих сјећања која нијесу овдје презентована па до евентуалних докумената, фотографија и писама. Та документација ће се чувати, а постоји могућност (ако се отвори музејско одјељење овдје) да буде и изложена.

Припремни одбор је оцијенио да је потребно радити и на прикупљању биографских података о стријељаним затвореницима. То се може организовати преко Секције преживјелих затвореника, и општинских одбора СУБНОР-а. Разумије се, уз помоћ другова из Историјског института и ван њега. Каква ће бити та публикација, да ли ће бити посебна или у склопу сјећања, нијесмо у стању сада да одлучимо. За организаторе и Припремни одбор, и све нас, битно је да се сачувају од заборава најосновнији подаци о стријељаним друговима и другарицама. Припремни одбор је мишљења да при Музеју у Колашину треба отворити и музејско одјељење посвећено колашинском затвору.

Другарице и другови,

Учесници научног скупа најљепше захваљују граду–домаћину, Колашину, који је омогућио све услове за нормалан рад скупа. Посебно, у име вас и своје име, захваљујем предсједнику

СО Колашина другу Саву Анђелићу, који је искреним и лијепим ријечима поздравио научни скуп и указао дужну пажњу свим преживјелим затвореницима. Исто тако захваљујем другу Рајку Влаховићу, директору „Велетрговине", који је дао и материјалну помоћ за одржавање овог скупа, као и свим оним који су материјално помогли одржавање нашег научног скупа.

На крају, драги другови и другарице, свима вама захваљујем, у име Припремног одбора и у своје име, што сте својим учешћем дали значајан допринос да се напише монографија о колашинском четничком затвору. На крају, дозволите да захвалимо и средствима јавног информисања која су пратила скуп.

Овим закључујем рад научног скупа „Колашински четнички затвор 1942. – 1943. година". Хвала.

ЈСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ
МАРКСИСТИЧКИ ЦЕНТАР ЦК СК ЦРНЕ ГОРЕ
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ КОЛАШИН

КОЛАШИНСКИ ЧЕТНИЧКИ ЗАТВОР
1942 – 1943

За издаваче:

Јован Р. Бојовић
Гојко Дапчевић
Саво Анђелић

Лектор:
Вељко Мартиновић

Тираж: 1.000

940.547.2 (497.16) (082)

КОЛАШИНСКИ четнички затвор: 1942–1943: (зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984) / организатори Историјски институт СР Црне Горе, Марксистички центар СР Црне Горе, Скупштина општине Колашин: уредник Јован Р. Бојовић . – Београд тј. Титоград: Стручна књига, 1987. – 869 стр.: илустр.; 21 см. – (Посебна издања)

На спор. насл. стр.: Колашинская четническая тюрьма: Prison de tchetnik de Kolašin.

ISBN 86-419-0007-1

940.531.63 (497.16) (082)

ПК: а. Колашин–Затвор–Зборници
б. Четници, 1941–1945–Колашин–Зборници

извршни издавач и штампар „СТРУЧНА КЊИГА" – Београд • Лоле Рибара 48 • директор ЖИВОЈИН ВЛАХОВИЋ • ликовно-технички уредник ЉУБОМИР КРИВОКАПИЋ • в. д. уредника ДУШИЦА МИХАИЛОВИЋ • лектори ВЕЉКО МАРТИНОВИЋ и ВИШЊА РАПАИЋ • коректори ВИШЊА РАПАИЋ и СОЊА ШОЋ • телефони: директор 341 – 332 • редакција 342 – 514 • комерцијала 342 – 512 • штампарија 346 – 691

ДОПУНА СПИСКА ЗАТВОРЕНИКА ЧЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА У КОЛАШИНУ [1)]

БОЈИЋ ЉУБИЦА ИЗ ПЛАНЕ
БОЈИЋ ЈЕЛИЦА ИЗ ПЛАНЕ
ВЛАХОВИЋ ЈАНКО ИЗ РЕЧИНА
ВЛАХОВИЋ САВО ИЗ РЕЧИНА
ВЛАХОВИЋ ПЛАНА ИЗ РЕЧИНА
ГРУЈИЋ БОЖО ИЗ ЛИПОВСКЕ БИСТРИЦЕ
МИЛОШЕВИЋ СТРАХИЊА ИЗ ПЛАНЕ
РЕЏИЋ ВОЛИСЛАВ ИЗ ПЛАНЕ
РАДОВИЋ СТАНИЦА – ЂАКА ИЗ ДРИЈЕНКА
ТОДОРОВИЋ ЊЕГОСАВА ИЗ ЛИПОВСКЕ БИСТРИЦЕ
ТОДОРОВИЋ ВИДОСАВА ИЗ ЛИПОВСКЕ БИСТРИЦЕ
ШЋЕПАНОВИЋ НЕДА ИЗ ПЛАНЕ
ШЋЕПАНОВИЋ СТАНКА ИЗ ПЛАНЕ

---

1) У току штампања књиге сазнали смо да су и ови другови и другарице били у четничком затвору у Колашину.

Четнички затвор у Колашину, сматрамо да је адекватнији назив од назива који је дат књизи.

Колашин послије првог свјетског рата

ИСПРАВКЕ:

– На страни 46, став 1, трећи ред одоздо стоји: „одласком“ чешника, а треба „доласком“ чешника.
– На страни 102, умјесто што стоји списак затвореника Четничкоі затвора у Колашину, тај наслов треба да стоји на страни 97.
– На страни 104, у иоднаслову – „Плана“ стоји: „Рубежић Зорка“, а треба „Меденица–Рубежић Зора“.
– На страни 104, брише се име „Дожић Мираш“, јер није био у затвору.
– На страни 105, други ред одозіо стоји „Тошковић Милорад“, а треба „Тошковић Миладин“.
– На страни 108, стоји: „Новаковић Тодор“, а треба „Новаковић Тодора“.
– На страни 111, стоји: „Ракочевић Мида“, а треба „Ракочевић Мита“.
– На страни 112, стоји: „Ровци“, а треба „Ровца“.
– На страни 114, у иоднаслову „Смајилаіића Поље“ унешено је име Влаховић Милан – Радиіојно, а треба іа брисати, јер није био у затвору.
– На страни 130, код имена Стојановић Ст. Велимир, средње слово умјесто Ст. треба да стоји А.
– На страни 143, став 3, пети ред одозіо стоји улица Војводе Мика“, а треба „Војводе Мине“.
– На страни 151, став 5, пети ред одозіо стоји „Машовој“ а треба „Мошовој“.
– На страни 160, у поілављу „Стријељања људи из барскоі лоіора“, у другом ставу стоји број 27, а треба бр. 38, а у трећем ставу умјесто броја 13 треба да стоји 15. и додају се имена Поповић Божидар и Раковић Свешозар.
– На страни 206, стоји: Жижић Марка Милош стријељан 2. VII 1942, а треба 2. IX 1942.
– На страни 207, стоји: Поповић М. Мијат стријељан 2. VII 1942, а треба 2. IX 1942. іодине.
– На страни 208, стоји: Тодоровић М. Војин, Церовић Р. Драіиша и Шећковић Д. Блажо стријељани 2. VII 1942. іодине, а треба 2. IX 1942. іодине.
– На страни 219, посљедњи став, други ред одоздо стоји: Солумија Благојевић из околине Никшића, а треба из околине Плужина.
– На страни 235, стоји име Боіавац, које се брише у цијелом тексту.
– На страни 254, став 4, други ред одоздо стоји „развијала“, а треба „разбијала“.
– На страни 259, став 3, трећи ред одозіо стоји „Милишевић“, а треба „Милошевић“.
– На страни 403, стоји „Маловић Ђоко“, а треба „Маловић Ђока“.
– На страни 403, стоји „Јакић Бошко“, а треба „Јакић Војин“.
– На страни 404, стоји „Јакић Бошко“, а треба „Јакић Војин“.
– На страни 404, стоји „Зековић Радосав“, а треба „Зековић Радисав“.
– На страни 529, 1 став, први ред стоји: „24. марта 1942“, а треба „24. априла 1942. іодине“.

- На страни 603, трећи став, посљедњи ред стоји: „1. маја 1942“, а треба „1. маја 1942. године“.
- На страни 608, стоји: Солумија Благојевић из околине Колашина, а треба из села Буковца – Плужине.
- На страни 681, 1 став, трећи ред одозго стоји: „Станика Бубања“, а треба „Даница Недовић“.
- На страни 682, трећи став, грешком је понављен други став.
- На страни 818, трећи став, други ред одозго стоји „ко нас учи раду“, а треба „ко нас учи реду“.
- На страни 858, први став, шести ред одозго стоји: „1944. године“, а треба „1942. године“.

НАПОМЕНА:

На страни 230, а у теми „Четничка пропаганда у Колашинском затвору“ од аутора Велимира Дракуловића, у поднаслову „Ђуришићево пропагандно одјељење“ омашком је испуштено сљедеће: „Крајем фебруара 1943. године, пропагандно одјељење при штабу Лимско-санџачких четничких одреда упутило је са својим јединицама које су наступале у правцу Босне једну екипу коју су четници називали својим „Агитпропом“, састављену од заграђених идеолога из редова четничких интелектуалаца, са циљем јачања борбеног морала у својим јединицама. Овај четнички „Агитпроп“ је кроз четничке јединице на зборовима читао разне прогласе, извештаје о усјесима на фронтовима, држали су ватрене говоре – све у циљу подстицања четника на бескомпромисну борбу против партизана. Овај четнички „Агитпроп“ је похваљен код Главатичева, почетком марта 1943. године и уништен. Одмах затим, 13. марта стријељано је из Колашинског четничког затвора 13 врсних другова на Брези, о чему су четнички функционери причали у затвору и по Колашину да је то услиједило као одмазда за 13 погинулих чланова њиховог „Агитпропа“ у Босни. У оној групи затвореника стријељани су: Војо Селић, Бранко Меденица, Љубо Булатовић, Новак Вујошевић, Војо Анђелић, Зарија Грдинић, Радмила Ђоровић, Зелен Ковачевић, Милован Даниловић, Радоман Смоловић, Радивоје Васовић, Вељко Дробњак и Војислав Дробњак.“

САДРЖАЈ

Јован Р. Бојовић, Предговор ---------- 9
Проф. др Јован Р. Бојовић, Отварање научног скупа ---------- 11
Саво Анђелић, Поздравна ријеч ---------- 18
Др Радоје Пајовић, Војно-политичке прилике на територији Лимско-санџачких четничких одреда у вријеме постојања Колашинског затвора ---------- 21
Др Зоран Лакић, Економске прилике у Црној Гори у прољеће 1942. г. ---------- 33
Рајко Раосављевић, Четничке манифестације у Колашину током 1942. године ---------- 43
Радомир Ђурђић, Четничко судство у Колашину ---------- 75
Бранко Булатовић, Колашински затвор у вријеме четничке власти 1942. и 1943. године ---------- 93
Милорад Булатовић, Од тамнице до губилишта ---------- 141
Милева Боричић – Кастратовић, Жене у Колашинском затвору -- 213
Милева Боричић – Кастратовић, Од Бара до Словеније -------- 221
Велимир – Вешо Дракуловић, Четничка пропаганда у Колашинском затвору ---------- 227
Стојан Влаховић, Сјећање на дане проведене у четничком затвору 1942. године у Колашину ---------- 257
Проф. др Александар Драшковић, Посљедње поруке ---------- 267
Дара Крстајић – Благојевић, Понешто из сјећања на четнички затвор ---------- 289
Милица Кривићевић – Драговић, У непријатељским рукама ---- 343
Миљан Ашанин, Затвор у Шаховићима ---------- 349
Милорад Л. Јововић, Долазак четника у Шавнички срез и рад четничког суда на Жабљаку ---------- 357
Милорад Л. Јововић, Пођох ђе и сви поштени ---------- 407
Милорад Л. Јововић, Дјечји плач ---------- 415
Милун Јањушевић, Четничка хапшења у Ровцима ---------- 425
Михаило Лалић, Ликови из Колашинског затвора ---------- 457

Академик др Обрен Благојевић, Шесторици у спомен - - - - - - - - 473
Божидар Јелић, Од Долца – Колашина до Бара - - - - - - - - - - - - - 491
Божидар Јелић, Ликови првих жртава четничког терора
у Колашину - 502
Жарко Лакетић, Сјећање на горњоморачке затворенике у
Колашинском четничком затвору - 513
Милорад Л. Јововић и Златана Поповић, Сјећања на
Радмилу Ђоровић - 523
Милосав Малишић, Група од 36 Васојевића осуђена на
стријељање - 529
Милица Кривићевић – Драговић, Спровођење затворених
партизана из Жабљака у Колашин - 545
Радомир Ђурђић, Једини преживјели - 555
Академик др Обрен Благојевић, Како смо замијењени - - - - - - - - - 567
Милорад М. Зарубица, Бјекства колашинских затвореника - - - - - 581
Јелена Васовић, Жене затвореници на путу од Колашина
до Студенице - 607
Миливоје М. Грандић, Од Колашина до Солуна и обратно - - - - - 629
Драгиша Митровић, Колашински затвореници у логору у Бару
и концентрационим логорима у Италији - - - - - - - - - - - - - - - - - - 647
Радослав Малишић, Вукашин Бајић, Бранислав Вулевић, Милош
Лалић, Вуксан Бакић, Сретен Вуканић, Милош Бакић, Божидар
Кићовић и Петар Делевић, Организовано политичко дјеловање
партизана – затвореника Колашинског четничког затвора у
интернацији у Њемачкој - 673
Душан Машовић, Колашински затвореници у партизанским
јединицама и народној власти - 727
Јован – Лола Вујошевић, Колашински затвор у свијетлу четничке
политике и праксе у Црној Гори и Југославији 1941–1945 - - - - - - - 747
Евгенија – Гена Кораћ – Јаснић, Сјећања на Колашински затвор - - 771
Душан Дожић, Судска кауша бр. 3 - 781
Душан Дожић, Сјећања на страдања у Колашинском затвору - - - - 785
Чедо Марковић, Дара Анђелић пред четничким судом - - - - - - - - 795
Вукајло Глушчевић, Окупаторски затвори у Пљевљима
1941–1943 - 799

ДИСКУСИЈА

Милорад Зарубица - 815
Стојан Влаховић - 817
Рајко Раосављевић - 818

Милорад Булатовић - 821
Драгиша Митровић - 823
Радоје Пајовић - 826
Миливоје Грандић - 830
Миливоје Грандић - 837
Рајко Раосављевић - 838
Велимир Булатовић - 848
Милорад Јововић - 852
Рајко Раосављевић - 855
Милорад Јововић - 861
Проф. др Јован Р. Бојовић, Закључна ријеч - 863